

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ“ – СВИЩОВ
СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – КЛОН СВИЩОВ

Международна научна
конференция

**ПРОБЛЕМИ И
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД
ИКОНОМИЧЕСКИТЕ НАУКА
И ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ХХІ ВЕК**

Свищов, 22 ноември 2024 г.

Сборник с доклади

*Конференцията е посветена на 80 години от създаването
на Съюза на учените в България*

Академично издателство „Ценов“
Свищов
2024

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Доц. д-р Марин Маринов – Ректор на СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
Проф. д.б.н. Диана Петкова – Председател на Съюза на учените в България
Проф. д-р Атанас Атанасов – Зам. ректор „Научноизследователска дейност и развитие на кадрите“ на СА „Д. А. Ценов“
Доц. д-р Красимира Славева – Председател СУБ – клон Свищов

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Доц. д-р Христо Сирашки
Доц. д-р Пепа Стойкова
Доц. д-р Любка Илиева
Гл. ас. д-р Зоя Иванова

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Председател:

Проф. д-р Атанас Атанасов

Членове:

Проф. д-р Анета Денева
Доц. д-р Красимира Славева
Доц. д-р Христо Сирашки
Доц. д-р Пепа Стойкова
Доц. д-р Любка Илиева
Доц. д-р Пламен Петков
Доц. д-р Галина Чиприянова
Full Professor Carlos Coelho, PhD
Full Professor Jan Polowczyk, PhD
Full Professor Тадија Ђукић, PhD
Assoc. Prof. Tatiana Manasterska, PhD

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ

Доц. д-р Любка Илиева
Гл. ас. д-р Зоя Иванова
Гл. ас. д-р Асен Божиков

Публикуваните материали са рецензирани. Авторите носят отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници и езиковото оформление на текстовете.

ISBN 978-954-23-2522-2 - Печатно

ISBN 978-954-23-2523-9 - Онлайн

D. A. TSENOV ACADEMY OF ECONOMICS – SVISHTOV
UNION OF SCIENTISTS – SVISHTOV BRANCH

International scientific
conference

**PROBLEMS AND CHALLENGES
FACING THE ECONOMIC
SCIENCE AND EDUCATION IN
THE XXI CENTURY**

Svishtov, 22 November 2024

Conference proceedings

*The conference is dedicated to the 80th anniversary of the creation
of Union of Scientists in Bulgaria*

„Tsenov“ publishing house
Svishtov
2024

PROGRAMME COMMITTEE

Assoc. Prof. Marin Marinov, Ph.D. – Rector of D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov
Prof. Diana Petkova, D.Sc. – President of the Union of Scientists in Bulgaria
Prof. Atanas Atanasov, Ph.D. – Vice Rector for Research and Staff Development at D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov
Assoc. Prof. Krasimira Slaveva, Ph.D. – Chairperson of USB – Svishtov branch

ORGANIZING COMMITTEE

Assoc. Prof. Hristo Sirashki, Ph.D.
Assoc. Prof. Pepa Stoykova, Ph.D.
Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, Ph.D.
Head Assist. Prof. Zoya Ivanova, Ph.D.

EDITORIAL BOARD

Chairman:

Prof. Atanas Atanasov, Ph.D.

Members:

Prof. Aneta Deneva, Ph.D.
Assoc. Prof. Krasimira Slaveva, Ph.D.
Assoc. Prof. Hristo Sirashki, Ph.D.
Assoc. Prof. Pepa Stoykova, Ph.D.
Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, Ph.D.
Assoc. Prof. Plamen Petkov, Ph.D.
Assoc. Prof. Galina Chipriyanova, Ph.D.
Full Professor Carlos Coelho, Ph.D.
Full Professor Jan Polowczyk, Ph.D.
Full Professor Тадија Ђукић, Ph.D.
Assoc. Prof. Tatiana Manasterska, Ph.D.

SCIENTIFIC SECRETARY:

Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, Ph.D.
Head Assist. Prof. Zoya Ivanova, Ph.D.
Head Assist. Prof. Asen Bozhikov, Ph.D.

The published materials have been reviewed. The authors are responsible for the content and layout of their papers, the opinions expressed, the data used and the sources cited.

ISBN 978-954-23-2522-2 - Print

ISBN 978-954-23-2523-9 - Online

ИКОНОМИКС, ФИНАНСИ, ЗАСТРАХОВАНЕ,
СОЦИАЛНО ДЕЛО

ОБЕКТ, ЦЕЛ И РЕЗУЛТАТИ ОТ НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СЪВРЕМЕННОТО НАЦИОНАЛНО СТОПАНСТВО

Проф. д.ик.н. Росица Чобанова¹

Резюме: Статията има за цел да дискутира съвременния обект, цел и резултати от научните изследвания в икономиката. Във връзка с това се характеризират състоянието и динамиката на обекта на научно изследване, неговите резултати, връзката им с целите на развитие на икономиката и обществото. Разграничават се онтологични и деонтологични изследвания, следване и отхвърляне на класическата традиция ;в икономическите изследвания, определеност на резултатите от целите на финансирането им.

Ключови думи: научни изследвания, икономика

JEL: O10; A11

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.1>

OBJECT, PURPOSE AND RESULTS FROM THE STUDY ON CONTEMPORARY NATIONAL STUDIES

Prof. D.Sc. Rossitsa Chobanova²

Summary: The article is devoted to a problem underestimated by the economic college -. the problem of the contemporary object, purpose and results of scientific studies of economy. In this regard, the state and dynamics of the object of scientific research, its results, their relationship with the goals of development of the economy and society are characterized. Ontological and deontological studies are distinguished, following or rejecting the classical tradition in economic studies, determination of the results according to the purposes of their financing.

Keywords: economy, scientific studies, object, purpose, results

JEL: O10; A11

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.1>

Въведение

Научните изследвания в областта на икономиката имат важна роля за характеристика на обществото и определяне насоките на развитието му. Те

---

¹ Институт за икономически изследвания – БАН. Секция „Икономически науки“ - СУБ. r_chobanova@iki.bas.bg

² Economic Research Institute- at the Bulgarian academy of sciences;. Department „Economic Sciences“ – Union of scientists in Bulgaria. r_chobanova@iki.bas.bg

придобиват особена важност в периоди на ускорени глобални технологични и социални промени, какъвто е настоящия. Решаването на основния икономически проблем в тези условия - постигането на определени цели с ограничени ресурси – отразява тези промени. Често то се съпровожда с промяна на целта, субекта, обекта и механизма на развитие. При радикални промени в използваните технологии .се променят и възникват нови отношения при използването, производството и потреблението, размяната и разпределението, на ограничените ресурси във всяка от четирите фази на общественото възпроизводство. Тези промени се отбелязват от икономическата колегия, която поставя въпроса за развитие на теоретико-методологичната база на икономическите от изследвания. Обсъжданията, проведени по случай 60-тата годишнина от създаването на СУБ в Института за икономически изследвания при БАН, бяха инициирани от секция „Икономически науки“ при СУБ, а резултатите – отразени на страниците на сп. „Икономическа мисъл“. Напоследък се забелязва нарастващ интерес към тази проблематика от института за икономически изследвания при БАН, УНСС, който през 2023 г. постави фокус върху тази проблематика, и някои други университети. 80 годишният юбилей на СУБ е подходящ да преосмислим историческото наследство и да направим опит да предвидим бъдещите научни изследвания на икономиката. За целите на настоящото изследване съм използвала документите, оповестени на официалната страница на ИИИ на БАН. Централно място сред тях е базата от данни за приети от Научния съвет проекти от научната програма на института.

Обект на икономически изследвания

Направленията на съвременните научни изследвания в икономиката са многобройни. Според **обекта** на изучаване, изследванията се свързват с характеристика на отношенията, които възникват в процеса на производството, размяната, разпределението и потреблението, наричани още икономически отношения. Тези отношения могат да се групират в три групи. Отношенията между хората по повод производството, размяната, разпределението и потреблението се определят като производствени отношения. Тези отношения са обект на изучаване от политическата икономия като обхватът им най-често е в рамките на отделното, националното и световното стопанство. В литературата съществува и друго виждане, вземането на отношение към което е извън обхвата на изследването (Миркович, 2004). Предложено е синтезиране на икономиката и политическата икономия в теоретична икономия. В нея, освен теорията за пределната полезност, се предлага да се развие и теорията за пределната стойност и да им се даде равнопоставеност в икономическата наука.

На второ място особено важно съвременно направление на изследване на икономическите отношения заемат изследванията върху съвременния производствен процес, и последващите промени в отношенията „човек,

общество – природа“ от гледна точка на използването на природните ресурси за постигане на обществени цели. То намира място в концепцията за кръгова икономика, за зеления бюджет, технологичния детерминизъм и др.

На трето място обект на изучаване са обществени отношения, като напр. отношенията на собственост, които оказват влияние върху и се влияят от производствените отношения; теорията за демокрацията на работното място и др.

За трите вида икономически отношения – обект на научни изследвания, е характерно, че те се променят във времето (за разлика от естествените науки, например) и съответно налагат промяна в метода и резултата на изследването им. Този резултат е свързан с дефиниране на нови понятия и определяне на нови връзки между явленията и процесите в икономиката.

Класическа традиция и съвременни научни изследвания

Характерната особеност на обекта на икономическите изследвания е, че той се променя във времето. Но сред изследователите има и друго виждане, което отхвърля такова разбиране, известно като класическа традиция. Силата на съпротивата към променящата се реалност на класическата традиция се състои в желанието да се следват стандартите на точните науки, т.е. икономикът да се приема като наука в смисъла на точните науки. Във връзка с това класическата традиция е да се следват определени стандарти при научните изследвания, да се демонстрира неотменно интелектуално придържане към установени схващания. Този проблем е ясно дефиниран от Гълбрайт: „Икономистите и представителите на другите социални науки ... неминуемо се стремят към интелектуалната репутация на химици, физици, биолози и микробиолози. Това изисква по същество да бъдат приети за валидни основни твърдения на икономическата наука, така както ... структурата на неутроните, протоните, атомите и молекулите. Веднъж напълно изяснени, те остават такива завинаги“ (Гълбрайт, 1995, стр. 65). По този начин за непроменлива се смята човешката мотивация в конкурентната пазарна икономика. „Основното допускане на класическата икономическа теория – чистата пазарна конкуренция, простираща се от цените на продуктите до оценяването на производствените фактори, - се поддава лесно на техническо и математическо усъвършенстване. Гълбрайт определя придържането на предмета на изследванията в рамките на класическия модел като „техническо бягство от реалността“, „затворено интелектуално занимание“, от което са изключени ...критиците ... като технически неквалифицирани... Накрая заключава, че „действителността на икономическия живот ... в своя променлив безпорядък не е подходящ за математическа имитация (Гълбрайт, 1995, стр. 65). Гълбрайт е твърде строг в отхвърлянето на математическите методи в икономическите изследвания особено при прилагане на съвременните технологии. Има редица интересни приложения

с верни от гледна точка на практиката резултати, но при много на брой условия при дефиниране на проблемите. В това направление своите постижения има и ИИИ, най-вече на представителите на неговата икономико-математическа лаборатория (Димитров, 2004).

Силата на класическото направление за научни изследвания в областта на икономиката пред набиращата скорост промяна, която Кейнс, според Гълбрайт, подценява, е основана на обслужването на професионални и по-широки икономически до узаконени имуществени интереси, чиято сила Кейнс счита за подчинена на идеите (Гълбрайт, 1995, стр. 64).

Според Гълбрайт класическата икономическа теория ще устои като направление на научни изследвания, защото решава въпроса с властта в икономиката и държавата. Той счита, че модерният голям бизнес е инструмент за упражняване на власт – над работниците и заплатите им, чрез цените им към доставчици и потребители и чрез рекламата (Гълбрайт, 1995, стр. 66-67). Властта е ефективно подчинена на пазара, но действителността нарушава класическия конформизъм. Големите предприятия вече притежават силата да въздействат върху пазара. Но въпреки съмненията, които икономисти като Шумпетер, Гълбрайт и Мацукато обосновават с научни аргументи, все още се счита, че мегакорпорацията и съпровождащата я олигополистична пазарна структура са само отклонение от идеала за многобройните предприятия, конкуриращи се в атомистични пазари.

Относно класическото направление при провеждане на научни изследвания в икономиката обширен труд е представен в ИИИ на БАН от колектив с ръководител В. Тодоров. Той обобщава резултатите от изследването на това направление от гледна точка на философията като отбелязва, че, (1) водещо влияние върху резултатите от неокласическия икономикс има априорният и в частност аксиоматичният дедуктивизъм (а не методологическият индивидуализъм, както обикновено се смята); (2) първопричините за развитието на неокласиката през втората половина на XX век и досега като инструментална, а не като обясняваща теория, както и за разминаването ѝ с реалността, са именно в методологията (Тодоров, 2022).

От казаното следва да се обобщи, че направлението на класическата ортодоксия при научните изследвания в областта на икономиката има своето аргументирано бъдеще.

Онтологични и деонтологични изследвания

Според това как се формулира обекта на изследването и каква е връзката с резултатите от провеждането му научните изследвания се определят като онтологични и деонтологични.

Онтологичното направление на научни изследвания в икономиката е посветено на изучаване на съществуващото без да се правят оценки относно съответствието му с постигането на определени цели и идеали. Тези изследвания са насочени към констатиране на някакво явление или процес

в икономиката, както и към това какво е било в миналото и какво може да стане в бъдещето. На пръв план при това направление на изследване изпъква каузалната (причинната) връзка между процесите и явленията. Резултатът от такива изследвания дава отговор на въпроса как определени явления пораждаат други явления, или какви причини и какви последици имат известни твърдения. Важен проблем при това направление на научните изследвания на икономиката е доказване на истинността на твърденията с аргументи от действителността. Същността на това направление на научно изследване на икономиката е описание, класификация и характеристика на съществуващото – явления и отношения, като се интересува само от каузалните връзки между тях. Целите, идеалите на хората и средствата за тяхното постигане остават извън обхвата на това направление на изследване.

Съвсем е друго съдържанието и резултатите от деонтологичното направление на икономическите изследвания. При него съществуващото се разглежда от гледна точка на целите и идеалите, винаги се поставя въпросът „какво трябва да бъде“. Тук възниква въпросът дали е възможно да се въздейства върху обективните закони за развитието на икономиката и обществото. Придържаме се към аргументацията на Е. Матеев от дискусията му с проф. Демостенов през 1940 г., че е възможно да се влияе върху развитието на стопанството при определени условия, свързани с обществения избор, за разлика от точните науки. Средствата са разработване и прилагане на инпут-аутпут модела (у нас известен като баланс на междуотрасловите връзки) на носителя на Нобелова премия Василий Леонтиев, доразвит от акад. Евгени Матеев. Аргументите на Матеев дават възможност за положителен отговор и на въпроса възможно ли е да се реализира политика относно това какво от съществуващото трябва да бъде запазено, кое трябва да бъде премахнато или преобразено, на кое да се съдейства, и на кое да се препятства с оглед постигане на определени цели и идеали (Матеев, 1987). Тук възниква проблемът за средствата, чрез които е възможно постигането на определени цели. Т.е. проблемът е в отношението между целите и средствата за тяхното постигане. Той не само не изключва проблема за каузалните връзки, но и го предполага. Това означава, че определени средства са подходящи за постигане на определена цел, когато са способни да послужат като причина за настъпване на онези последици, които разглеждаме като цел на нашите стремежи (Демостенов, 1991). Демостенов отбелязва, че „тук ние не наблюдаваме пасивно течението на събитията, а искаме да ги направляваме в желаната от нас посока. Оттук се явява необходимост да пречим на известни причини да действат или да предизвикаме действието на такива причини, които пораждаат желателните от нас последици, т.е. спомагат за осъществяването на нашите цели.“ Според някои учени тези изследвания са практически, приложни изследвания като в икономиката те се разглеждат като научни изследвания върху стопанската политика.

Провеждането на онтологични научни изследвания върху явленията в икономиката се осъществява по два начина. При първия в получените резултати се търси общото, типичното, трайното, повтарящото се винаги и навсякъде, където тези явления са налице. Т.е. тук се прави опит да се открият законите, които управляват тези явления. При този подход към научното изследване в икономиката, наричан още номографски, се абстрахираме от всичко индивидуално, еднократно в явленията като се търсят винаги и навсякъде устойчиви, валидни каузални връзки. От друга страна, прилагането на онтологичния подход може да е насочено към научни изследвания, при които се търси специфичното, индивидуалното, това с което явленията се различават и което, следователно не се повтаря във всички от тях. Еднократното в явленията винаги е свързано със специфичните условия на времето и мястото. Във връзка с това важно направление на научните изследвания в икономиката заемат стопанската история и икономическата география. Те допринасят за уточняване на целите и средствата на стопанското развитие, вкл. Провеждане на политика на протекционизъм и трансфер на нови технологии, предлагана от акад. Иван Евстр. Гешов (Гешов, 1899).

Направеният преглед на резултатите от научните изследвания в ИИИ на БАН дава основание да се формулира заключение, че са представени всички форми на резултати от научните изследвания - както онтологични, така и деонтологични, номографски. Част от тях са свързани със стопанската история, или с формиране на политика за постигане на обществена цел. Последните са най-слабо представени.

Финансиране и цел на научните изследвания в икономиката

Развитието и научните изследвания предполага търсене на резултатите от провеждането им. Могат да се определят два основни вида търсене на научни резултати. Пазарната мотивация за провеждане на научни изследвания е характерна за бизнес-сектора, който инвестира в научни изследвания и иновации за да получи по-висока възвръщаемост на инвестициите си, да спечели конкурентно предимство и др.

Научните изследвания, провеждани със средства на държавния бюджет е логично да са насочени към постигане на обществено подкрепени цели. Например, ускоряване на икономическото развитие и растеж, по-ефективно използване на природните и човешки ресурси на страната за постигане на целите ѝ.

Провеждането на научни изследвания в икономиката може да е свързано и със законите на саморазвитието на науката, дължащо се на интелектуална мотивация, характерна за личностите – учени, за разлика от тази на изследователи, технически и помощен персонал, мотивиран от работните заплати. При тези научни изследвания най-често финансирането е с източник личните средства на учения, както и на нетърговски организации с идеална цел.

Заклучение

В съвременния свят значението на икономическите изследвания за развитието на националното стопанство нараства. То се свързва със съвременното бързо развитие на технологиите, които рефлектират в нови процеси и явления в икономиката, във възникване на нови и промяна на съществуващи обекти на научни изследвания.

Променя се и съдържанието на резултатите от научните изследвания в икономиката. Търси се тяхната връзка с целите на развитието.

Направеният анализ на проведени изследвания от ИИИ показва, че традиционно резултатите от научните изследвания се отнасят до:

- ✓ описание, характеристика и класификация на наблюдаваните обекти, процеси и отношения; идентифициране и характеристика на знанието като нов обект на икономическо изследване.
- ✓ дефиниране и привеждане на доказателства за нови връзки между процесите и явленията; разработени концепции за икономика на знанието, кръгова икономика и др.

Постигане на целите на научните изследвания се отчита при представяне на аргументи за това, което е било, което е и което може да стане. Приносът е в разбиране на даденото, без да се правят оценки от гледна точка на постигане на конкретни обществени цели и начина или средствата за тяхното постигане.

Заедно със съществуващите, все по-актуални за обсъждане и прилагане са новите или променени обекти на научни изследвания в икономиката. Те се определят от възникването, въздействието на внедряването на нови технологии в производството и от съответната промяна на икономическите отношения. От своя страна новите и променени обекти на научните изследвания променят обществените цели и биват променяни от тях. Разширява се обекта и предмета на изследване, променят се подходите и методите съобразно контекста на постигане на нови икономически и социални цели.

С други думи, нарасналото значение на икономическите науки за решаване на съвременните проблеми на развитието налага концентриране на повече ресурси и по-ясна държавна политика за реализиране на поставени цели пред икономиката и обществото. Във връзка с това се налага преосмисляне на научните програми на изследване.

Използвани източници

Гешов, И. Е. (1899). Думи и Дела. Финансови и Економически Студии. *Финансови и Економически Студии*.

Гълбрайт, Д. (1995). История на икономикса. Galbraith, A History of Economics. The Past as the Present. Hamish Hamilton, London, 1987. *Икономическа мисъл*(6).

Демостенов, С. (1991). *Теоретическа политическа икономия. Първа част. Увод в теоретическата политическа икономия (Общо учение за стопанството). 1991 [3то издание. 1946.]*, Демостенов С. *Теоретическа политическа икономия, сп.*

Икономическа мисъл, 1995, кн.7, с.6-7. София: С.:Издателство «7 М» и Университетско издателство.

Димитров, А. (2004). Ефектът на икономическите и социални ресурси в някои страни в преход за 2000 година: статичен иконометричен модел. *Икономическа мисъл*(7).

Матеев, Е. (1987). *Структура и управление на икономическата система*. София: ДИ „Наука и изкуство“.

Миркович, К. (2004). Политическа икономия и икономикс: критика на отношението към приликите и разликите между тях. *Икономическа мисъл*(7).

Тодоров, В. (2022). Методологията на неокласическия икономикс: съвременен дискурс. *Икономическа мисъл*(1).

КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА НА ЕНЕРГИЙНАТА СИГУРНОСТ

Проф. д-р Андрей Захариев¹
Докт. Илиан Илчев²

Резюме: *Обект на изследване в доклада е енергийната сигурност, а предмет – елементите, измеренията, рисковете и заплахите пред енергийната сигурност. Целта на доклада е да изследва на концептуално ниво енергийната сигурност не само от позицията на нейното количествено и ценово измерение, но и като специфична категория, отразяваща конкретни фактори в сектори електроенергия, газоснабдяване, нефтодобив и възобновяеми енергийни източници. В резултат е развита концептуална рамка за обосновка на изследвания в областта на енергийната сигурност на национално и международно ниво.*

Ключови думи: *енергийна сигурност, енергийна ценова достъпност, енергийни рискове, заплахи пред енергийната сигурност*

JEL: N70, Q40, Q48, Q49

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.2>

CONCEPTUAL FRAMEWORK OF ENERGY SECURITY

Prof. Dr. Andrey Zahariev
PhD Student Iliyan Ilchev

Abstract: *The object of research in the report is energy security, and the subject - the elements, dimensions, risks and threats to energy security. The purpose of the report is to explore at a conceptual level energy security not only from the standpoint of its quantitative and price dimension, but also as a specific category reflecting specific factors in the electricity, gas supply, oil production and renewable energy sectors. As a result, a conceptual framework has been developed. to justify research in the field of energy security at the national and international level.*

Key words: *energy security, energy affordability, energy risks, threats to energy security*

JEL: N70, Q40, Q48, Q49

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.2>

---

¹ a.zahariev@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

² d010224333@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

1. Въведение

В съвременната динамична геополитическа среда енергийната сигурност придобива фундаментално значение за националната и международната сигурност. Непрекъснато еволюиращите предизвикателства пред Европейския съюз в енергийната сфера извеждат на преден план необходимостта от задълбочено изследване на проектното осигуряване на енергийната сигурност чрез целенасочени инвестиции в енергийна инфраструктура, междусистемна свързаност и диверсифициране доставки.

Обект на изследване в доклада е енергийната сигурност, а предмет – елементите, измеренията, рисковете и заплахите пред енергийната сигурност. Целта на доклада е да изследва на концептуално ниво енергийната сигурност не само от позицията на нейното количествено и ценово измерение, но и като специфична категория, отразяваща конкретни фактори в сектори електроенергия, газоснабдяване, нефтодобив и възобновяеми енергийни източници. За постигането на тази цел са формулирани следните изследователски задачи: да се изследва енергийна сигурност като понятие и съставяни елементи; да се дебатира измерението на енергийната сигурност както по времеви критерии, така и на териториален признак; да се групират рисковете и заплахите на пред енергийна сигурност в техния икономически и геополитически контекст.

2. Дефиниции и елементи на енергийната сигурност

Енергийната сигурност представлява комплексно и многоаспектно понятие, което през последните десетилетия търпи съществена еволюция в своето съдържание и обхват. В съвременния научен дискурс съществуват множество дефиниции, които отразяват различни гледни точки и подходи към концептуализацията на енергийната сигурност. Международната енергийна агенция (IEA) дефинира енергийната сигурност като „непрекъснатата наличност на енергийни източници на достъпна цена“ (IEA, 2024). Тази базова дефиниция, макар и широко използвана, не отразява пълната комплексност на съвременните енергийни системи и предизвикателствата пред тяхната сигурност.

В други изследвания се предлага по-обхватна дефиниция (Ma, Silva, Belhomme, Kirschen, & Ochoa, 2013), определяйки енергийната сигурност като „ниска уязвимост на жизненоважни енергийни системи“. Тази дефиниция въвежда концепцията за системна устойчивост и подчертава необходимостта от защита на критичната енергийна инфраструктура. Постигането на тази ниска уязвимост преминава през поддържането и ресурсното обезпечаване на енергийния баланс (Millard & Quadrelli, 2017) на регионално, национално и международно ниво.

Концепцията за енергийна сигурност се изгражда върху взаимосвързана система от основополагащи елементи, които формират нейната комплексна същност. В основата на тази система стои физическата достъпност

на енергийните ресурси, която се характеризира с осигуряването на стабилни и надеждни енергийни доставки чрез добре развита инфраструктурна мрежа. Същественото значение на физическата достъпност се допълва от необходимостта за диверсификация (Проданов, 2020) на енергийните източници, което гарантира устойчивост на системата при възникване на кризисни ситуации.

Икономическата достъпност (Zahariev, et al., 2023) в съвременната дигитална ера представлява друг фундаментален аспект на енергийната сигурност. Тя се проявява чрез поддържането на стабилни и прогнозируеми цени на енергийните ресурси. Това е тясно свързано с осигуряването на конкурентна среда на енергийните пазари и създаването на благоприятни условия за привличане на инвестиции в енергийния сектор. Инвестиционната обезпеченост играе ключова роля за дългосрочното развитие и модернизация на енергийната инфраструктура (Smith, 2022).

Технологичната надеждност формира третия основен стълб на енергийната сигурност, като акцентира върху качеството и непрекъснатостта на енергийните доставки. Този елемент включва поддържането на висока технологична ефективност на енергийните системи и осигуряването на достатъчни резервни мощности за посрещане на върхови натоварвания или извънредни ситуации. Технологичната надеждност е пряко свързана с капацитета на енергийната система да функционира стабилно и ефективно при различни експлоатационни условия.

Геополитическата устойчивост (Zahariev, et al., 2023) допълва архитектурата на енергийната сигурност, като отразява значението на политическата стабилност и международното сътрудничество в енергийния сектор. Този елемент се реализира чрез активна енергийна дипломация, която способства за изграждането на стратегически партньорства и осигурява защита на националните интереси в глобалния енергиен контекст. Международното сътрудничество (Brusarski, Zahariev, & Manliev, 2024) в енергийната сфера създава предпоставки за реализация на мащабни инфраструктурни проекти и споделяне на добри практики между държавите.

Взаимовръзката между тези четири основни елемента създава комплексна и динамична система, която определя способността на държавите да гарантират своята енергийна сигурност в дългосрочен план. Балансираното развитие на всички елементи е от критично значение за изграждането на устойчива енергийна система, способна да отговори на съвременните предизвикателства и да осигури стабилно енергийно бъдеще.

3. Измерения на енергийната сигурност

Съвременното разбиране за енергийната сигурност включва множество измерения, които могат да бъдат анализирани през призмата на различни теоретични подходи. Краткосрочната енергийна сигурност фокусира вниманието върху способността на енергийната система да реагира на

внезапни промени в баланса между търсене и предлагане. Приоритет в редица изследвания (Creti & Fabra, 2007) е значението на оперативната гъвкавост и наличието на резервни мощности за поддържане на краткосрочната енергийна сигурност. Дългосрочната енергийна сигурност е свързана със своевременното инвестиране в развитието на енергийната инфраструктура в съответствие с икономическите процеси и екологичните изисквания. Необходимостта от дългосрочно планиране и стратегическо развитие на енергийните системи е от съществена важност.

Локалното измерение на енергийната сигурност се отнася до способността на отделните региони и общности да осигурят надеждно енергийно снабдяване. Тази способност се моделира чрез разнообразни техники, вкл. чрез самообучаващи се машини и аналитични модели от висок клас (Zahariev, 2022). Това включва развитието на локални енергийни мрежи и диверсификация на локалните енергийни източници. Националното измерение обхваща политиките и мерките на държавно ниво за гарантиране на енергийната сигурност, което подлежи на разнообразни анализи и изследвания за ролята на националните енергийни стратегии и регулаторни механизми.

Международното измерение разглежда енергийната сигурност в контекста на глобалните енергийни пазари и геополитическите отношения. Особено значение придобиват международните енергийни коридори и трансграничната енергийна инфраструктура. Различните енергийни сектори имат специфични характеристики по отношение на сигурността. Така например електроенергийния сектор изисква балансиране в реално време. От своя страна газов сектор е силно зависим от дългосрочната инфраструктура и капацитета за пренос и складиране. Нефтеният сектор се отличава със силна ценова волатилност и понася значимо влияние на глобалните пазари. Тази волатилност се усилва от ефекта на валутно-курсните колебания риск (Zahariev & Kostov, 2016). Секторът на възобновяемите източници е поставен в зависимост от природните условия, като соларните системи имат и своето обективно ограничение, поради влиянието на продължителността на денонощната експозиция на земята спрямо слънцето.

4. Рискове и заплахи пред енергийната сигурност

Анализът на рисковете и заплахите пред енергийната сигурност разкрива комплексна картина от взаимосвързани предизвикателства, чието разбиране е фундаментално за разработването на ефективни защитни механизми (Zarkova, Kostov, Angelov, Pavlov, & Zahariev, 2023). Техническите рискове заемат централно място в тази система, проявявайки се най-вече чрез инфраструктурни повреди и аварии, породени от физическото остаряване на съоръженията, технологични дефекти или въздействието на природни бедствия. Тези рискове се усложняват допълнително от системните проблеми, включващи претоварване на мрежите, възникване на

дисбаланси и потенциални каскадни ефекти, които могат да засегнат цялостното функциониране на енергийната система.

Икономическите рискове (Pavlov & Kostov, 2023) представляват друго значимо измерение на заплахите пред енергийната сигурност, проявяващо се предимно чрез ценовата волатилност на енергийните пазари (Panarakidis & Dagoumas, 2016), възможностите за пазарни манипулации и съществуващите валутни рискове. Тези предизвикателства се задълбочават от инвестиционните рискове (Проданов, 2020), свързани с недостатъчното финансиране на сектора, забавянето на ключови проекти и наличието на различни финансови ограничения, които възпрепятстват развитието на енергийната инфраструктура.

Геополитическите рискове формират особено чувствителна категория, обхващаща международните конфликти, санкционните режими и политическата нестабилност в ключови региони (Радков & Захариев, 2021). Тези рискове са тясно свързани с трансгранични заплахи, включващи възможности за прекъсване на доставките, възникване на трансгранични спорове и ескалация на регионални конфликти, които могат да застрашат сигурността на енергийните доставки.

Екологичните и климатични рискове придобиват все по-голямо значение в съвременния контекст, като се проявяват чрез зачестяващите екстремни метеорологични явления, промените в достъпността на ресурсите и тяхното въздействие върху енергийната инфраструктура. Същевременно, нарастващите екологични ограничения, свързани с емисионните регулации, по-строгите екологични стандарти и засилващата се обществена съпротива срещу определени енергийни проекти, създават допълнителни предизвикателства пред сектора. След пандемията от Covid-19 и Европейската зелена сделка множество сектори демонстрират успешно приспособяване, започвайки от образованието (Zahariev, Simeonov, & Todorova, 2023), през публичния сектор на икономиката, до автомобилостроенето. Войната в Украйна обаче акселерира факторите за ускорени реформи в енергийната сфера, която промяна доведе до радикален нов облик в сектора на газо-снабдяването в страните от ЕС.

Ефективното управление на тези многоизмерни рискове изисква прилагането на интегриран подход, съчетаващ различни превантивни мерки. Диверсификацията на енергийните източници, систематичната модернизация на инфраструктурата и изграждането на адекватни резервни мощности представляват ключови елементи от превантивната стратегия (Zarkova, Kostov, Angelov, Pavlov, & Zahariev, 2023). Тези мерки се допълват от реактивни механизми, включващи детайлно кризисно планиране, разработване на ефективни аварийни процедури и осигуряване на международна координация при извънредни ситуации.

Стратегическите инициативи за противодействие на рисковете се фо-

кусират върху задълбочаване на международното сътрудничество, насърчаване на технологичните иновации и провеждане на необходимите регулаторни реформи. Този комплексен подход към управлението на рисковете създава предпоставки за изграждане на по-устойчива и адаптивна енергийна система, способна да посрещне предизвикателствата на съвременната динамична среда.

6. Заключение

В заключение може да се отбележи, че концептуалната рамка на енергийната сигурност продължава да се развива, отразявайки динамичните промени в глобалната енергийна система. Съвременното разбиране за енергийна сигурност надхвърля традиционните аспекти на физическата достъпност и ценовата стабилност, включвайки нови измерения като екологична устойчивост, технологична иновация и социална справедливост.

Бъдещите изследвания в областта следва да се фокусират върху разработване на по-прецизни методи за оценка на енергийната сигурност, анализ на взаимовръзките между различните измерения на енергийната сигурност, проучване на въздействието на новите технологии върху енергийната сигурност, както и оценка на ефективността на различните политически инструменти за повишаване на енергийната сигурност³.

Използвани източници

- Brusarski, R., Zahariev, A., & Manliev, G. (2024). *Introduction to Finance (Financial Theory)*. Svishtov: Tsenov Academic Publishing House.
- Creti, A., & Fabra, N. (2007). Supply security and short-run capacity markets for electricity. *Energy Economics*, 29(2), 259-276. doi:<https://doi.org/10.1016/j.eneco.2006.04.007>
- IEA. (1 10 2024 г.). *Energy security in energy transitions*. Извлечено от International Energy Agency: <https://bit.ly/3Cg5r9V>
- Ma, J., Silva, J., Belhomme, R., Kirschen, D., & Ochoa, L. (2013). Evaluating and Planning Flexibility in Sustainable Power Systems. *IEEE Transactions on Sustainable Energy*, 4(1), 200-209. doi:10.1109/TSTE.2012.2212471
- Millard, D., & Quadrelli, R. (4 September 2017 г.). *Understanding and using the Energy Balance*. Извлечено от Iea: <https://www.iea.org/commentaries/understanding-and-using-the-energy-balance>
- Panapakidis, I., & Dagoumas, A. (2016). Day-ahead electricity price forecasting via the application of artificial neural network based models. *Applied Energy*, 172, 132-151. doi:<https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2016.03.089>
- Pavlov, T., & Kostov, D. (2023). Effects of financial transfers on redistribution and risk sharing within the EU and the Euro Area. *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies*, 6(4), 795-803. doi:<https://doi.org/10.53894/ijirss.v6i4.1981>
- Smith, J. (2022). Infrastructure Development and Modal Split in Southeast Europe. *Transport Policy*, 118, 24-46.
- Zahariev, A. (2022). *Financial Analysis*. Svishtov: AI "Tsenov". Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/365793801>

---

³ Заб. Принос на авторите: Концептуализация, резюме и заключение – проф. д-р Андрей Захариев; Въведение, основно изложение и библиография: докт. Илиян Илчев.

- Zahariev, A., & Kostov, D. (2016). The price of crude oil as a factor for USD volatility. *EKONOMIKA I ORHANIZATSIIA UPRAVLINIA*, 21(1), 15-23. doi:<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2915435>
- Zahariev, A., Ivanova, P., Zaharieva, G., Slaveva, K., Mihaylova, M., & Todorova, T. (2023). Interplay between CSR and the Digitalisation of Bulgarian Financial Enterprises: HRM Approach and Pandemic Evidence. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(9), 385. doi:<https://doi.org/10.3390/jrfm16090385>
- Zahariev, A., Simeonov, S., & Todorova, T. (2023). From STEM to BEST: two standards, one goal. *Strategies for Policy in Science and Education*, 31(4s), 89-100. doi:<https://doi.org/10.53656/str2023-4s-7-fro>
- Zarkova, S., Kostov, D., Angelov, P., Pavlov, T., & Zahariev, A. (2023). Machine Learning Algorithm for Mid-Term Projection of the EU Member States' Indebtedness. *Risks*, 11(4), 71. doi:<http://dx.doi.org/10.3390/risks11040071>
- Проданов, С. (2020). *Инвестиции и инвестиционни решения: методика-приложни аспекти* (Том 142). Свищов: Библиотека "Стопански свят".
- Радков, Р., & Захариев, А. (2021). *Международни финанси*. Свищов: АИ "Ценов". Извлечено от www.researchgate.net/publication/349645262

PARALLEL ANALYSIS OF THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE LARGE LISTED COMPANIES FROM THE TOURISM SECTOR

Prof. Stefan Simeonov, PhD
PhD student Alexey Gudev

Summary

The purpose of the present study is to establish the state of investment interest in the shares of major tourism companies after extraordinary events such as the COVID pandemic and the Kremlin's unthinkable aggression in Ukraine, and the global economic turmoil caused by them. The aim of this study is to ascertain the state of investment interest in the shares of major tourism companies following these global risks and economic shocks. In the scope of the present study, we include the three largest publicly traded tourism companies in Bulgaria in parallel with the largest worldwide ones. Through a parallel analysis of market liquidity indicators and market multiples, we establish the specific scale of the differences in the stock market interest and investment attractiveness of their shares. An interesting result is also shown by the joint analysis of market liquidity indicators and market multiples, which establishes the absence of a direct relationship between the revenues and profits of the studied tourism companies and the stock market activity realized with their shares.

Keywords: *tourism sector; investment activity; stock market presentation; Price/Earnings ratio; Trading Days Ratio; Trading Volume Ratio; market liquidity of shares; exchange volume, free-float, market capitalization.*

JEL: *G14; G15; G19*

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.3>

ПАРАЛЕЛЕН АНАЛИЗ НА ИНВЕСТИЦИОННАТА АТРАКТИВНОСТ НА ГОЛЕМИТЕ БОРСОВО ПРЕДСТАВЕНИ ДРУЖЕСТВА ОТ СЕКТОР ТУРИЗЪМ

Проф. д-р Стефан Симеонов
Докторант Алексей Гудев

Резюме

Целта на настоящото изследване е да се установи състоянието на инвестиционния интерес към акциите на основните туристически дружества след извънредни събития

като COVID пандемията и немислимата за съвременния разум агресия на Кремъл в Украйна, и предизвиканите от тях глобални икономически сътресения. В обхвата на изследването включваме трите най-големите борсово търгувани туристически дружества в България в паралел с най-големите световни такива. Посредством паралелен анализ на показателите за пазарна ликвидност и пазарните множители установяваме конкретните мащаби в различията на борсовия интерес и инвестиционната атрактивност на техните акции. Интересен резултат показва и съвместният анализ на показателите за пазарна ликвидност и пазарните множители, при което се установява липса на пряка зависимост между приходите и печалбите на изследваните туристически дружества и борсовата активност, реализирана с техните акции.

Ключови думи: *сектор туризъм; инвестиционна активност; борсово представяне; Коефициент цена/печалба; Коефициент на търговските дни; Коефициент на търгувания обем; пазарна ликвидност на акции; борсов обем, свободно търгуем обем.*

JEL: G14; G15; G19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.3>

Introduction

Over the past four years, the global and European economies have been shaken by unpredictable events such as the COVID pandemic and the extraordinary restrictions to overcome it, and immediately after it, the Kremlin's aggression in Ukraine, unacceptable for modern reason, and the war that has been going on for three years. These unusual changes in economic activity have particularly affected the tourism sector.

Investment interest focused on share issues is the most visible measure of the condition and direct expression of expectations for the development of listed companies. The object of the study is the investment interest in large tourism companies after the shocks of the COVID pandemic and the ongoing war in Ukraine for the third year, and the subject of analysis are the main indicators of market liquidity and profitability of their shares. The purpose of this study is to determine the state of investment interest in the shares of major tourism companies following a series of global risks and economic shocks. To achieve objectivity in achieving the set goal, we are studying three of the largest tourism companies listed on the Bulgarian Stock Exchange in parallel with 12 of the largest in the world. To this end, we apply here selected indicators of micro market liquidity of stocks as a measure of investment interest, as well as some basic indicators that reflect the relationships between stock market performance and the financial condition of public companies. We believe that the market liquidity of exchange-traded financial instruments and the investment activity concentrated by them are mutually conditioned and expressed, and the question of the extent to which they reflect the main internal fundamental factors - the company's revenue and profit - remains of interest.

1. Research related to the topic

In her monographic work "Merchants of Fear" from 2022, Naydenova, K. extensively analyzes the behavior of different categories of economic agents, dictated by threats to health, consumption, and financial results. Naydenova, K. also tracks changes in the revenues of the largest companies in the hotel and cruise tourism industry in the period 2019-2022, finding a steady decline in Carnival's revenues from 20.8 to 3.5 billion USD. Over the same period, Hilton's revenues fell from 9.45 to 4.31 billion USD and increased to 5.8 billion USD in 2022. Naydenova emphasizes that for smaller companies in the industry, the difficulties are much greater (Найденова, 2022).

In his 2023 publication, Kichukov examines the stock market performance of Albena AD (Кичуков, 2023). His research focuses on price analysis, and more specifically on the change in market capitalization and capitalization income.

The topic of investment attractiveness and actual stock market activity is rarely and partially studied. In a series of publications, independently and in co-authorship with T. Todorov in the period 2018 – 2023, we study market liquidity and investment activity with exchange-traded share issues, based on multiple indicators and models (Симеонов & Тодоров, 2018). As we mentioned above, here we apply a selection of market indicators and metrics for analyzing market liquidity, which is a direct reflection of stock market activity and investment attractiveness of stocks. In the last point, we examine the relationship between stock prices and some of the most important financial indicators of the company with the popular coefficients known as "market multiples".

Referring to Kim and Ritter (1999), N. Kanaryan highlights the advantages of market multiples in valuing companies, highlighting that "they implicitly reflect the estimated cash flows and the discount rate" and that the application of market multiples avoids the subjectivity of theoretical models for determining the discount rate and expected cash flows (Канарян, 2019).

2. Sample and data

In the sample of this study, we include 15 companies from the tourism sector, selected according to their (largest) market capitalization. The first three are the leading Bulgarian tourism companies traded on the Bulgarian Stock Exchange, and the remaining 12 are the largest global companies traded on the respective national stock exchange (Table 1).

For the purposes of this study, we have collected data on the key stock market indicators for each of the 15 tourism companies in the period 21.06.2023 - 21.06.2024. The data on the net profit of the companies studied are for the period 31.03.2023 - 31.03.2024 and the calculated market multiples are as of 31.03.2024.

Table 1. Composition of the sample

N	Company	Nationality	Exchange on which it is traded, Index included
1	Albena AD (JSC)	Bg	<i>BSE, does not participate in an index</i>
2	Balkan and Sea Properties SPVs	Bg	BSE, BG TR30
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	Bg	<i>BSE, does not participate in an index</i>
4	Marriott International Inc	USA	Nasdaq GS
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	USA	NYSE
6	Oriental Land Co Ltd	Jap	TSE
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	HK	HKG
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	GB	NYSE
9	Hyatt Hotels Corporation	USA	NYSE
10	MGM Resorts International	USA	NYSE
11	Host Hotels & Resorts Inc	USA	NYSE
12	Indian Hotels Company	India	BSE
13	Accor SA	Fr.	CAC-40
14	Wynn Resorts Limited	USA	NasdaqGS
15	Vail Resorts Inc	USA	NYSE

For direct comparability, the market capitalization values have been converted into Leva and are to be rounded up to a whole number (Table 2). Even the basic stock exchange indicators - market capitalization and number of shareholders show the different scales of the companies in the sector, which points to the relative state of their market liquidity.

From the data in Table-2, it is clear that the market capitalization of the three largest tourism companies on the BSE is measured in millions of BGN, while for the world leaders (from the USA, Japan, Great Britain, Hong Kong, India and France) this indicator is in billions. The number of shares in their issues also differs by hundreds, and for some by thousands of times.

Table 2. Market capitalization and number of shareholders (as of 21.06.2024)

N	Company	Market Capitalization	Shares number
1	Albena JSC	112.810.526	4.273.126
2	Balkan and Sea Properties SPVs	159.278.588	6.925.156
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	76.119.880	3.309.560
4	Marriott International Inc	127.213.917.162	285.622.357
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	98.723.917.672	250.046.052
6	Oriental Land Co Ltd	85.463.180.806	1.638.433.607
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	39.166.540.385	4.370.302.348
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	30.959.938.891	161.097.968
9	Hyatt Hotels Corporation	27.472.994.353	101.182.769
10	MGM Resorts International	24.094.986.198	313.680.435
11	Host Hotels & Resorts Inc	23.961.017.604	714.747.810
12	Indian Hotels Company	19.860.323.622	1.423.432.230
13	Accor SA	17.877.759.231	237.545.560
14	Wynn Resorts Limited	18.261.670.294	111.093.203
15	Vail Resorts Inc	12.355.624.530	37.624.016

Източници: <https://bse-sofia.bg/bg/statistics>; <https://www.investing.com/equities>;
<https://www.csd-bg.bg/issuers/issuerReport.xhtml>;
<https://portal.registryagency.bg/CR/Reports/VerificationPersonOrg>;
<https://finance.yahoo.com/topic/stock-market-news/>

In Table-3 we show the key stock indicator Free-Float. And here - as with the primary indicators, the first thing that stands out are the huge differences between the 3 Bulgarian and the leading global companies. Represented in the number of shares, the Free-Float of the first Bulgarian companies - *Albena JSC* and *Balkan & Sea Properties SPVs*, is not sufficient for a decent market liquidity, but as we have repeatedly pointed out in this analysis, an independent indicator and even an indicator cannot be sufficient to objectively characterize market liquidity.

However, the percentage expression of Free-Float shows one of the big problems for Bulgarian companies from all sectors traded on the Bulgarian Stock Exchange. For *St.St. Konstantin and Elena Holding JSC*, this indicator falls below 25%. Of the world's travel companies in terms of Free-Float, only the American *Hyatt Hotels Corporation* and *Galaxy Entertainment Group Ltd* (from Hong Kong) are slightly below 50%.

Table 3. Free-Float

N	Company	Free-Float shares number	Free-Float %
1	Albena JSC	1.278.803	29,93
2	Balkan and Sea Properties SPVs	2.850.891	41,17
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	797.013	24,08
4	Marriott International Inc	234.919.191	82,25
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	244.897.960	97,94
6	Oriental Land Co Ltd	1.044.281.207	63,74
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	2.150.000.000	49,20
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	152.128.640	94,43
9	Hyatt Hotels Corporation	43.640.000	43,13
10	MGM Resorts International	246.420.000	78,56
11	Host Hotels & Resorts Inc	695.820.000	97,35
12	Indian Hotels Company	845.190.000	59,38
13	Accor SA	223.910.000	94,26
14	Wynn Resorts Limited	94.970.000	85,49
15	Vail Resorts Inc	37.100.000	98,61

Data sources: <https://csd-bg.bg/members/memberStatistics.xhtml>;
<https://www.marketscreener.com/quote/stock> and authors' calculations.

In Table-4 we show two of the main stock exchange indicators, which are among the most direct measures of investment attractiveness and commercial interest – stock exchange volume and stock turnover. Here, the differences between the Bulgarian and the leading global companies in tourism increase even more. The values of the natural indicator – stock exchange volume for all three Bulgarian companies are definitely low, considering that they have been accumulated for 12 months.

It should be noted that despite the relatively low Free-Float of Hong Kong's *Galaxy Entertainment Group Ltd* (commented above) this does not hinder its commercial interest in the least and its stock market volume is the highest of all companies with 2,15 billion (number) shares traded. It is noteworthy that the difference between its stock market volumes and those of the most traded Bulgarian tourism company - *Balkan and Sea Properties SPVs* is 5,65 thousand times.

Table 4. Stock market indicators

N	Company	Stock Exchange Volume	Stock Exchange Turnover
1	Albena JSC	32.620	870.592,00
2	Balkan and Sea Properties SPVs	380.666	8.664.245,00
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	78.225	1.733.941,00
4	Marriott International Inc	409.754.100	162.147.386.884,61
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	411.815.400	132.241.359.532,16
6	Oriental Land Co Ltd	914.501.800	52.761.440.795,26
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	2.149.623.602	21.571.961.861,23
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	47.169.300	7.433.820.615,99
9	Hyatt Hotels Corporation	182.908.500	42.027.520.500,95
10	MGM Resorts International	1.084.697.700	83.440.816.325,67
11	Host Hotels & Resorts Inc	1.644.048.800	54.058.943.581,44
12	Indian Hotels Company	851.184.014	9.061.973.621,20
13	Accor SA	186.478.574	13.209.603.788,06
14	Wynn Resorts Limited	488.011.300	85.533.215.757,03
15	Vail Resorts Inc	123.475.300	49.250.964.231,80

Data sources: <https://bse-sofia.bg/bg/statistics>; <https://www.investing.com/equities>
<https://finance.yahoo.com/topic/stock-market-news/>;
<https://bse-sofia.bg/bg/statistics>; <https://www.investing.com/equities>;
<https://finance.yahoo.com/topic/stock-market-news/>.

3. Analysis of market liquidity indicators

In Table-5 we present two of the most expressive indicators of market liquidity - *Coefficient of trading days (DT/DE)* and *Coefficient of traded volume (TV/SN)*. The values of both indicators clearly show the state of investment interest for each of the studied companies. The results of DT/DE for all foreign companies are full 100%, that is they are traded without fail every trading day. Against this background, the most attractive Bulgarian company for investors achieves only 51%, and the third remains with an unenviable 12%.

In addition to this, the ratio of traded volume *TV/SN* (the meaning of which briefly expresses how much of the issue was traded for the period under study) reported an impressive 439,3% for the US *Wynn Resorts Limited*, traded on the NASDAQ. Compared to it, the best represented Bulgarian company by this indicator - *Balkan & Sea Properties SPVs* has 80 times weaker market liquidity.

Table 5. Coefficient of trading days and Coefficient of traded volume

N	Company	DT/DE	TV/SN
1	Albena JSC	51,20	0,76
2	Balkan and Sea Properties SPVs	16,40	5,50
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	12,00	2,36
4	Marriott International Inc	100,00	143,46
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	100,00	164,70
6	Oriental Land Co Ltd	100,00	55,82
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	100,00	49,19
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	100,00	29,28
9	Hyatt Hotels Corporation	100,00	180,77
10	MGM Resorts International	100,00	345,80
11	Host Hotels & Resorts Inc	100,00	230,02
12	Indian Hotels Company	100,00	59,80
13	Accor SA	100,00	78,50
14	Wynn Resorts Limited	100,00	439,28
15	Vail Resorts Inc	100,00	328,18

Author's calculations, based on the data collected.

4. Analysis of market multiples

As is known in investment analysis, the concept of "market multipliers" refers to four indicators that separately represent sales revenue and net profit per share (respectively in absolute amount and in percentage). Sales revenue per share (IpS) - Tab. 6, as well as the net profit per share (EpS) Tab. 7 we present in BGN for direct comparability.

Against the background of the above calculated indicators of market liquidity and stock exchange activity, one might say unexpectedly, the revenue from sales per share (Ips) and their ratio to the stock market price (Table 6) bring *Albena Jsc* to one of the leading places. The Bulgarian company was overtaken only by the American *MGM Resorts International*. Expressed as a percentage, the revenue from sales per share is 126,56 for *MGM Resorts International* and 115,14 for *Albena Jsc*, respectively.

The indicators of the net profit and its ratio to the shares, however, show different results (Table 7), which directs attention to the efficiency of revenues and financial management in general. The most attractive in this regard is the issue of the French *Wynn Resorts Limited* with 8,62% profit per share, followed by those of the American *Accor SA* with 6,82% and *MGM Resorts International* with 6,78%, whose indicators have a slight difference.

Table 6. Coefficient Price / Sales Revenue

N	Company	IpS (BGN)	P / IpS ratio	IpS / P %
1	Albena JSC	30,40	0,87	115,14
2	Balkan and Sea Properties SPVs	0,10	237,37	0,42
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	11,68	1,97	50,79
4	Marriott International Inc	22,63	10,76	9,29
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	17,32	12,46	8,02
6	Oriental Land Co Ltd	325,29	14,00	7,14
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	8,17	4,68	21,35
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	28,70	3,66	27,32
9	Hyatt Hotels Corporation	33,34	4,45	22,45
10	MGM Resorts International	53,16	0,79	126,56
11	Host Hotels & Resorts Inc	6,88	2,67	37,52
12	Indian Hotels Company	51,12	12,47	8,02
13	Accor SA	21,28	1,81	55,31
14	Wynn Resorts Limited	62,74	1,43	69,80
15	Vail Resorts Inc	77,98	2,30	43,43

Table 7. Coefficient Price/Profit

N	Company	EpS (BGN)	P / EpS ratio	EpS / P %
1	Albena JSC	0,47	55,96	1,79
2	Balkan and Sea Properties SPVs	- 0,03	- 825,28	-0,12
3	St. St. Constantine and Elena Hold. JSC	- 0,81	- 28,55	-3,50
4	Marriott International Inc	10,12	24,07	4,15
5	Hilton Worldwide Holdings Inc	4,80	44,98	2,22
6	Oriental Land Co Ltd	64,30	70,83	1,41
7	Galaxy Entertainment Group Ltd	1,56	24,49	4,08
8	InterContinental Hotels Group PLC ADR	4,66	22,57	4,43
9	Hyatt Hotels Corporation	6,76	21,96	4,55
10	MGM Resorts International	2,85	14,75	6,78
11	Host Hotels & Resorts Inc	1,01	18,17	5,50
12	Indian Hotels Company	9,47	67,29	1,49
13	Accor SA	2,62	14,67	6,82
14	Wynn Resorts Limited	7,75	11,60	8,62
15	Vail Resorts Inc	8,08	22,22	4,50

Parallel analysis of market liquidity indicators and market multiples show interesting results. We establish a lack of direct dependence between the earnings per share and profit per share ratios of the studied tourism companies, as well as with the stock exchange activity realized with their shares. Against the

background of weak investment activity with the shares of Bulgarian companies, *Albena JSC* overtakes eleven of the twelve world leaders in terms of *Revenue per share*, while for the *Holding Sv. Sv. Constantine and Elena* also report a decent near 51% *IpS / P*.

Conclusion

In the present study, we examined 15 publicly traded companies from the tourism sector, 3 of which are Bulgarian, and the remaining 12 are the first in the world according to market capitalization, traded respectively on the NYSE, NASDAQ, Tokio SE, Hong Kong SE, Paris SE and Bombay Stock Exchange.

The main stock market indicators form huge differences in the market liquidity of Bulgarian companies compared to the global companies, and the values differ from tens to thousands of times according to the individual indicators. Despite the relatively good sales revenues for the leading Bulgarian companies, the Price/Earnings ratios per share are not at a competitive level from the point of view of their investment attractiveness.

The results of the parallel analysis of the indicators of market liquidity and market multipliers are of interest, in which a lack of direct dependence between the revenues and profits of the investigated tourism companies and the stock market activity realized with their shares is established. A clear example of this is *Albena JSC*, whose *Revenue per share* places it in second position, while the stock market activity with its shares, and more specifically the *Traded Volume Ratio*, is the worst of 15 companies studied.

Literature:

Канарян, Н. (2019). Прецизиране на корекциите на пазарните множители за оперативна ефективност. Народно стопански архив, 4.

Кичуков, И. (2023). Борсов анализ и оценка на туристическите дружества на българския капиталов пазар. Годишен алманах Научни изследвания на докторанти, Том XV(книга 18), 294-306.

Найденова, К. (2022). Търговци на страх. София: ВУЗФ, Издателство „Св. Григорий Богослов“.

Симеонов, С. & Годоров, Т. (2018). Формиране на инвестиционен профил за акции, търгувани на българска фондова борса за периода август 2016 – декември 2017. Economics 21, Year VIII(Book 1).

<https://bse-sofia.bg/bg/statistics>

<https://www.investing.com/equities>

<https://finance.yahoo.com/topic/stock-market-news/>

<https://bse-sofia.bg/bg/statistics>; <https://www.investing.com/equities>

<https://finance.yahoo.com/topic/stock-market-news/>

<https://csd-bg.bg/members/memberStatistics.xhtml>

<https://www.marketscreener.com/quote/stock>

МОДЕЛЪТ ЗА АНАЛИЗ „ДЮ ПОНТ“ КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ОЦЕНКА НА ДЕЙНОСТТА НА ЖИВОТОЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Венцислав Василев¹

Резюме: Един от начините за оценка и анализ на финансовите възможности на отделната компания е моделът, разработен от американската корпорация „Дю Понт“. С помощта на данните от баланса и отчета за доходите този модел с успех би могъл да бъде използван при анализа и оценката на рентабилността на живото-застрахователните дружества, работещи на застрахователния пазар в България.

Ключови думи: животозастраховане; рентабилност; възвращаемост на активите; възвращаемост на собствения капитал.

JEL: G22

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.4>

THE „DU PONT“ ANALYSIS MODEL AS AN OPPORTUNITY FOR ASSESSING THE ACTIVITY OF LIFE INSURANCE COMPANIES IN BULGARIA

Assoc. Prof. Ventsislav Vasilev, PhD

Abstract: One of the ways to evaluate and analyze the financial capabilities of a company is the model developed by the American corporation „Du Pont“. With the help of the data from the balance sheet and the income statement, this model could be successfully used in the analysis and evaluation of the profitability of the life insurance companies operating on the insurance market in Bulgaria.

Key words: life insurance; profitability; return on assets; return on equity.

JEL: G22

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.4>

1. Въведение

Финансовият просперитет на едно дружество, включително и на застрахователното, е от важно значение за субектите свързани с него - управленски органи, кредитори, собственици, инвеститори. Особеностите на застрахователната дейност като дългосрочност, възмездяване на настъпили загуби, алеаторност на плащанията, образуване на застрахователен

---

¹ v.vasilev@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ – Свищов

фонд и други, предизвикват заинтересованост относно „финансовото здраве“ и успешната дейност на дружеството и у самите застраховани.

Оценката на едно застрахователното дружество би могла да бъде извършена посредством използването на различни методи. Такъв например е Метода за оценка на баланса, регламентиран в изискванията на Директивата за Платежоспособност II (2009/138/ЕО). Като публикации, свързани с прилагането на различни широкоразпространени методи за оценка, но приложени в сферата на застраховането, можем да посочим: Метод на добавената стойност (Tremblay, 2006); Метод за оценка чрез пазарни множители (Канарян, 2024) и др.

Възможност за оценка и анализ на финансовите възможности на застрахователя е и моделът, разработен от американската корпорация „Дю Понт“. Той, обединяващ данните от баланса и отчета за доходите в два основни измерителя на рентабилността: възвращаемост на активите (ROA) и възвращаемост на основния капитал (ROE), с успех би могъл да бъде използван и при анализа на животозастрахователните дружества, работещи на застрахователния пазар в България.

2. Модел за анализ „Дю Понт“

2.1. Същност на модела

Анализът на Дю Понт (Du Pont), известен още като модел на Дю Понт, е рамка за анализиране на фундаменталното представяне, популяризирана от корпорацията Дю Понт. Благодарение на този анализ става възможно декомпозицията на възвръщаемостта на собствения капитал (ROE). По този начин ръководството на компанията или инвеститорите да определят кои финансови дейности допринасят най-много за промените в ROE.

Анализът на Du Pont разделя ROE на компанията на три компонента: марж на нетната печалба, общ оборот на активите и мултипликатор на финансов левъридж.

$$ROE = NPM \times TAT \times FLM = \frac{Net\ income}{Sales} \times \frac{Sales}{Total\ Assets} \times \frac{Total\ Assets}{Equity} \quad (1)$$

ROE - възвръщаемост на собствения капитал;

NPM - марж на нетната печалба (нетен приход/продажби)

TAT - общ оборот на активите (продажби/сума на активите)

FLM – мултипликатор на финансовия левъридж (сума на активите/собствен капитал).

Маржът на нетната печалба показва, колко рентабилна е дейността на фирмата. Общият оборот на активите е мярката доколко ефективно са използвани фирмените активи. Мултипликаторът на финансовия левъридж

в каква степен, в процеса на своята дейност, фирмата прибегва да използването на дълг (заеман капитал).

Анализът на Дю Понт дава някои предимства като възможността да се установи как различните сегменти на компанията допринасят за нейната цялостна възвращаемост на собствения капитал (ROE). Анализът е в помощ при взимането на решения за разпределение на капитала на фирмата. При анализа на акциите на компанията Анализът на Дю Понт открива действителните фактори, които стимулират представянето на компанията.

Моделът на Дю Понт позволява на финансовите анализатори да оценят качеството на рентабилността на компанията и потенциалните резерви за нейното увеличаване. Той може да покаже ефекта от една или друга политика на управление върху рентабилността на активите и собствения капитал и оттам върху стойността на компанията.

Полезността на модела на Дю Понт се изразява и във възможността за установяване как измененията в основните променливи ще се отразят върху финансовите коефициенти. Ако например дадена фирма увеличи възвращаемостта на активите си като намери начин да намали оборотния си капитал без да намали конкурентоспособността си, подобрявайки обращаемостта на активите си, то тогава тя ще постигне по-добри финансови резултати. От друга страна намаляването на капиталовите разходи ще има позитивен ефект върху възвращаемостта на активите, но в краткосрочен период. Знаменателят в обращаемостта на активите ще намалее, в резултат на амортизационните отчисления. От своя страна рентабилността на продажбите ще се увеличи, от факта, че бъдещите разходи за амортизации ще намалеят поради свиване на паричния поток за инвестиции през текущата година. В дългосрочен период това ще се отрази негативно върху възвращаемостта на активите поради намалената конкурентоспособност.

2.2. Модел за анализ „Дю Понт“ в застраховането

За оценяването на застрахователната и инвестиционната дейност на застрахователното дружество се използват редица показатели, които определят и разкриват неговото финансово състояние на дружество. Резултатите от тези показатели подпомагат управленски органи, надзорни власти, инвеститори и др. При изчисляването на такива показатели се използват величини като: сума на постъпващи застрахователни премии; размер на застрахователни плащания; собствени средства; резерви; сума на активите; възвращаемост на активите; размер (марж) на печалбата от застрахователна дейност; марж на печалбата от инвестиционна дейност; коефициент на финансов левъридж и други. Всички те се разглеждат в динамика, тъй като върху тях влияние оказват редица фактори, които предизвикват промени в размера им.

След извършване на определени видоизменения във формулния апарат, моделът за анализ на Дю Понт може да се използва и за анализа на

дейността на животозастрахователните дружества. Опит за подобна модификация прави Б. Смит (Smith, 1999). Модифицираният модел на Дю Понт за анализ на застрахователни дружества по животозастраховане се основава на серия от уравнения, първото от които е за възвръщаемостта на активите .

$$ROA = \frac{NI}{P} \cdot \frac{P}{A} = \frac{NI}{A} \quad (2)$$

където:

NI – нетен финансов резултат (печалба или загуба);

P – премиен приход;

A – общо активи.

Източниците на нетния финансов резултат могат да бъдат разделени на две - от застрахователна и от инвестиционна дейност. В случай на необходимост от по-голямо детайлизиране, премиеният приход от своя страна би могъл да бъде разгледан като брутен или нетен.

Възвръщаемостта на собствения капитал или собствените средства би могла да се изведе по два начина. Първият има за основа възвръщаемостта на активите, която се умножава с мултипликатора на финансовия лост. Последният е представен от съотношението между общият размер на активите и собствения капитал. За разлика от оригиналния (корпоративен) модел на Дю Понт тук финансовият лост изразява използването не толкова на заемния капитал, колкото на застрахователно-техническите резерви.

$$ROE = NPM \cdot AT \cdot FLM = \frac{NI}{P} \cdot \frac{P}{A} \cdot \frac{A}{Eq} \quad (3)$$

където:

NPM – нетен марж на печалбата;

AT – обръщаемост на активите;

FLM – мултипликатор на финансовия лост.

Eq – размер на собствения капитал.

В горното уравнение мултипликаторът на финансовия лост е числото, което трансформира рентабилността на активите в рентабилност на собствения капитал. Това позволява уравнение (3.) да се представи по друг начин.

$$ROE = ROA \cdot FLM = \frac{NI}{A} \cdot \frac{A}{Eq} \quad (4)$$

където:

ROA е рентабилност на актива;

NI – нетен финансов резултат (печалба или загуба);

P – премиен приход;

Eq – размер на собствения капитал.

В това уравнение интересът се пада на съотношението активи-собствени средства и неговия ефект. То показва до каква степен рентабилността на собствения капитал може да се повиши от използването на резервите за генериране на доход, който е следствие на правилна инвестиционна политика.

Друг начин за извеждане на рентабилността на собствения капитал е чрез въвеждане в уравнението на множителя на Кени (Kenney ratio). Той е използван от регулаторните органи, които предписват мерки за намаление на неговата величина, тъй като има мултиплициращ ефект върху нетния марж на рентабилността. Ефектът се простира в две посоки. Тя е положителна, когато дружеството има позитивен нетен марж и отрицателна, когато имаме негативен нетен марж.

$$ROE = NPM \cdot KenneyR = \frac{NI}{P} \cdot \frac{P}{Eq} \quad (5)$$

NPM – нетен марж на печалбата;

NI – нетен финансов резултат (печалба или загуба);

P – премиен приход;

Eq – размер на собствения капитал.

Раздробяването на нетния марж на печалбата на основните и компоненти дава възможност да се обособят основните и източници. Смит предлага разделянето на нетния марж на две. Първият е марж на печалбата от застрахователна дейност. Вторият е марж от инвестиционна дейност.

$$NPM = \frac{NI}{P} = \frac{InsI}{P} + \frac{InvI}{P} \quad (6)$$

където:

InsI е резултат от застрахователна дейност;

InvI – резултат от инвестиционна дейност.

P – премиен приход.

Последната част от уравнение (6) би могла да се раздоби допълнително, за да се обособят още няколко важни съотношения. Маржът от инвестиционната дейност може да се раздели на доходност на активите от инвестиции и мултипликатор на доходност от инвестиции.

$$\frac{InvI}{P} = \frac{InvI}{A} \cdot \frac{A}{P} \quad (7)$$

Съотношението активи/премиен приход в уравнение (7) е именно мултипликаторът на доходност от инвестиции, който показва какъв е потенциалът на дадена застрахователна компания да генерира доходност от своите инвестиции.

Направените разчленявания на формулите дават възможност те да се обединят в основната формула за рентабилност на активите.

$$ROA = \left[\frac{InsI}{P} + \left(\frac{InvI}{A} \times \frac{A}{P} \right) \right] \times \frac{P}{A} \quad (8)$$

3. Резултати на животозастрахователните дружества в България

На база на източника, от който е използвана информацията, а именно: Комисията за Финансов надзор в България (Комисия за финансов надзор, 2024) става възможно проследяването на някои от основните параметри, характеризиращи състоянието и развитието на животозастраховането в България за периода 2018-2022 г.² През първите две години от разглеждания период, т.е. през 2018г. и 2019 г. на българският пазар според принципа „свобода на местоустановяване“ работят единадесет животозастрахователни дружества, а през последните три години тези дружества са десет.

Таблица 1. Състояние и развитие на животозастраховането в България за периода 2018-2022 г. (в хил. лв.)

	2018	2019	2020	2021	2022
Активи	1 651 461	1 915 025	2 043 250	2 613 651	2 486 416
Собствен капитал	441 837	522 997	542 524	652 748	502 059
Приходи от застрахователна дейност (премиен приход)	250 181	270 185	262 321	277 013	301 831
Разходи от застрахователна дейност	123 537	129 533	146 382	168 833	186 084
Резултат от застрахователна дейност	126 644	140 652	115 939	108 180	115 747
Приходи от инвестиционна дейност	75 853	69 759	80 625	60 391	75 606
Разходи от инвестиционна дейност	54 727	28 315	39 036	29 769	84 908
Резултат от инвестиционна дейност	21 126	41 444	41 589	30 622	-9 301

Източници: Изчисления на автора на база данни от Комисия за финансов надзор (www.fsc.bg)

² Липсата на публикувани подробни данни за 2023 година прави невъзможни изчисленията и получаването на резултати, свързани с прилагането на Модела „Дю Понт“.

Сумата на активите, с които разполагат животозастрахователните дружества бележи ръст на постоянна база от 1,51 пъти, като през базовата 2018 г. размерът е над 1,65 млрд. лв., а през последната наблюдавана година този размер достига до 2,48 млрд. лв.

Собственият капитал на десетте животозастрахователни дружества също така бележи ръст. През 2018 г. той възлиза на 441,8 млн. лв., а през 2022 г. достига до размер на 502 млн. лв. Растежът на постоянна база е 1,14 пъти.

Премийният приход по животозастраховане бележи ръст като в началото на периода – 2018 г. той възлиза на 250 181 хил. лв., а в края на петгодишния период, през 2022 г. достига стойности в размер на 301 831 хил. лв. Растежът на постоянна база е 1,21 пъти.

Резултатите от застрахователната дейност, образувани съгласно формулата, като разлика между приходите и разходите, свързани с нея, регистрират колебания през отделните години. И през петте години от периода тези резултати са положителни, но за последните три години като абсолютни стойности те са по-ниски спрямо първите две години (2018 г. и 2019 г.).

При резултатите от инвестиционна дейност, наред с колебанията на положителните резултати през отделните години, в ранга между 21 и 42 млн. лв., е налице и година с отрицателен резултата от инвестиционна дейност в размер на минус 9,3 млн. лв.

Като цяло прави впечатление по-високите резултати на българския застрахователен пазар. Единствено изключение е нетния марж от инвестиционна дейност. Това е разбираемо, поради факта на традициите и възможностите за избор на инвестиционни инструменти, които да отговарят на инвестиционните им цели.

В таблица 2 са представени резултатите от изчисленията за всички животозастрахователни дружества по модела на Дю Понт, описан в точка две от настоящия доклад. Както вече бе споменато, акцент в модела е поставен върху рентабилността на активите и собствения капитал, а оттам и върху стойността на компанията. Инвеститорите биха оценили по-позитивно дадена компания, която увеличава възвращаемостта на собствения си капитал, чрез увеличена рентабилност на активите, отколкото ако тя агресивно използва финансовия лост.

Съотношението активи/премиен приход от формула (7) е именно мултипликаторът на доходност от инвестиции, който показва какъв е потенциалът на дадена застрахователна компания да генерира доходност от своите инвестиции. Средно за наблюдавания петгодишен период резултатът възлиза на 7,87, което е показателно, че животозастрахователните дружества в България, разгледани като цяло, успяват да генерират значителна доходност от своите инвестиции. Една от причините, затова е свързана с

принципа за дългият срок, за който се сключват животозастраховките (десет и повече години), а оттам възможността за дълъг инвестиционен хоризонт.

Таблица 2. Резултати от изчисленията за всички животозастрахователни дружества по модела „Дю Понт“ (2018-2022 г.).

	2018	2019	2020	2021	2022	Средно за периода	Стандартно отклонение
Активи / Премиен приход	6,60	7,09	7,79	9,44	8,24	7,87	20,79
Резултат от застрахователна + инвестиционна дейност (NI)	147 770	182 096	157 528	138 802	106 446	146 528	27 631
Нетен марж на печалбата (NPM)	59,07%	67,40%	60,05%	50,11%	35,27%	54,38%	12,32%
Възвращаемост на активите (ROA)	8,95%	9,51%	7,71%	5,31%	4,28%	7,15%	2,28%
Мултипликатор на финансовия лост (FLM)	3,738	3,66	3,77	4,00	4,95	4,02	0,53
Отношение на Кени (KennyR)	0,566	0,52	0,48	0,42	0,60	0,52	0,07
Възвращаемост на собствения капитал (ROE)	33,44%	34,82%	29,04%	21,26%	21,20%	27,95%	6,50%

Източници: Изчисления на автора на база данни от Комисия за финансов надзор (www.fsc.bg)

По отношение рентабилността на активите (ROA) се получава средна стойност за петгодишния период от 7,15% и малко стандартно отклонение от 2,28%. Налице са обаче и колебания в резултатите и тенденция за намаляване на тази рентабилност в края на петгодишния период, като за 2022 г. тя е 4,28%, в сравнение с 8,95% в началото на периода.

Възвращаемостта (рентабилността) на собствения капитал (ROE) на свой ред също бележи тенденция на намаление през петте години от периода от 33,44% за 2018 г. до 21,20% за 2022 г. Тази възвращаемост средно за периода е 27,95% при стандартно отклонение от 6,50%.

4. Заключение

Въпреки някои съществени различия между отделните финансови институции и особеностите на застрахователните дружества, винаги би представлявала интерес възможността, те да бъдат оценени през призмата на анализа на другите участници във финансовата сфера. И доколкото „сляпото“, директно пренасяне на инструментариума за анализ на една дейност в друга, в никакъв случай не води до правдоподобни резултати, то е необходимо да се извършат определени корекции съобразени с особеностите на дейността. По този начин крайните резултати, както и в гореописания случай, могат да се окажат едно полезно допълнение към цялостния анализ на дейността на застрахователните дружества.

Използвани източници

- 2009/138/ЕО, Д. (n.d.). *EUR-Lex*. Retrieved from Официален сайт на Европейския съюз: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0138>
- Smith, B. D. (1999). Using a modified DuPont system of analysis for understanding property-liability insurance company financial performance. *Risk Management and Insurance Review*, 2(№3), 141-145.
- Tremblay, F. (2006). Embedded Value Calculation for a Life Insurance Company. *Actuarial-Practice-Forum*, 1-27. Retrieved from https://www.soa.org/4a5e98/globalassets/assets/library/journals/actuarial-practice-forum/2006/october/apf0610_2.pdf
- Канарян, Н. (2024). Някои предизвикателства при оценяването на застрахователни дружества чрез пазарния подход. *Пазарни и извънпазарни системни предизвикателства пред застраховането и осигуряването - теория, практика, проблеми и решения* (pp. 128-136). Свищов: АИ „Ценов“.
- Комисия за финансов надзор. (2024, октомври 17). Retrieved from Комисия за финансов надзор: <https://www.fsc.bg/zastrahovatelna-deynost/statistika/>

ЗА ЛИПСВАЩАТА ВРЪЗКА МЕЖДУ ДАНЪЧНАТА АВТОНОМНОСТ НА ОБЩИНИТЕ И МЕСТНАТА СТОПАНСКА АКТИВНОСТ

Доц. д-р Людмил Найденов¹

Резюме: В разработката се обосновават позитивите от обвързване на общинската данъчна политика с местната стопанска активност. Извеждат се три причини за отсъствие на подобна зависимост в условията на българската практика: 1) преследване от страна на локалните власти на несвойствени цели; 2) опити за съобразяване на регионалната финансова политика с набор от противоречиви принципи; 3) консервативен избор на общински данъци. За повишаване ефективността на местната бюджетна политика се препоръчва отказ от абстрактни и/или илюзорни цели (социална справедливост, равномерно регионално развитие) и спорни принципи (облагане на немобилна база). Аргументира се необходимостта от широк достъп на общините до данъци, чиито постъпления са еластични по отношение финансовите резултати на бизнес-структурите и благосъстоянието на физическите лица. Като такива налози се разглеждат не само тези, облагащи недвижимата собственост, но и данъците върху доходите на физическите лица (чрез паралелно облагане) и върху корпоративната печалба (по пътя на споделяне на постъпления).

Ключови думи: местен данък, данъчна автономност, фискална децентрализация, икономическа ефективност, местно самоуправление

JEL: H71, H21

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.5>

ON THE MISSING LINK BETWEEN THE TAX AUTONOMY OF MUNICIPALITIES AND THE LOCAL BUSINESS ACTIVITY

Assoc. Prof. Lyudmil Naydenov, PhD

Abstract: The paper focuses on the positives of tying the municipal tax policy to local economic activity. Three reasons are given for the absence of such dependence in Bulgaria: 1) pursuit of inappropriate goals by the local authorities; 2) attempts to align the regional financial policy with a set of contradictory principles; 3) conservative choice of municipal taxes. In order to increase the effectiveness of local budget policy, it is recommended to abandon abstract and/or illusory goals (social justice, balanced regional development) and controversial principles (taxation of an immobile base). The necessity of wide access of the municipalities to taxes, the revenues of which are elastic in relation to the financial results of

---

¹ lnaydenov@ue-varna.bg, Икономически университет - Варна

the corporations and the well-being of individuals, is argued. Such taxes include not only those taxing properties, but also personal income taxes (through overlapping tax bases) and corporate taxes (through revenue sharing).

Key words: *local tax, tax autonomy, fiscal decentralization, economic efficiency, local government*

JEL: H71, H21

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.5>

1. Въведение

Реалната автономност на общините опира до възможността същите „да притежават достатъчна финансова основа за самостоятелно осъществяване на цели, дейности, проекти без подкрепа и финансиране от държавата“ (Павлова-Бънова, 2018, с.13). Данъчната самостоятелност на местните власти (*обект на изследване*) е необходима, защото *промотира отговорен мениджмънт на собствените ресурси и обвързване на постъпленията със състоянието на регионалната икономика*. За сравнение – трансферите от централното правителство, които не са пряко зависими от икономическата ситуация в общината (или и по-често се намират в обратна зависимост от конюнктурата), като прекъсват връзката ползвател-платец, създават условия за неефективно изразходване на ресурсите. Обвързаността между данъчната автономност на общините и регионалната стопанска активност (*предмет на изследването*) се затруднява от редица фактори, в т.ч. преследване от страна на локалните власти на несвойствени цели, опити за съобразяване на местната финансова политика с широк набор от противоречиви принципи, консервативен избор на общински данъци.

2. Подходящи цели и препоръчителни принципи за обвързване на облагането със стопанската активност

Въпросът относно подходящите за местно използване данъци е широко застъпен в специализираната литература (Musgrave, 1983; Shah, 1994; Mc-Lure, 1998; Ebel, 2003; Swianiewicz, 2003; Martinez-Vazques, 2007; Kerr, 2008). Предполага се, че анализиранияте налози трябва да съответстват на редица базисни принципи, в т.ч. неутралност по отношение на централната стабилизационна политика, социална справедливост, административна простота, рентабилност, политическа привлекателност. В същото време се настоява общинското данъчно облагане да не задълбочава регионалните стопански диспропорции, да засяга единствено немобилна база с цел избягване износа на данъчна тежест и да не възпрепятства функционирането на националния вътрешен пазар. Задължително изискване за регионална приложимост е и наличието на икономическа ефективност, интерпретирана като фискална еквивалентност (равенство между платените от потребителите на публични блага налози и получената от същите тези потребители ползност при потреблението на публични услуги).

Имайки предвид посоченото по-горе, единствено препоръчителни за локално използване са местните такси, цените на предоставяните от общината услуги и част от имуществените данъци (например върху земеделските земи и тези, при които е налице безспорна връзка между платец и ползвател на дадено публично благо). В спекулативен план може да се постулира, че перфектният местен данък облага конкретни превозни средства за да финансира поддръжката на конкретна, използвана от водачите на цитираните МПС, локална пътна инфраструктура или е данък върху недвижимата собственост за имоти в квартал, чиито улично осветление и тротоари подлежат на рехабилитация. Разбира се, подобни налози слабо се отличават от таксите (освен от гл. т. на трудностите при администриране). Следователно, констатацията, че „ако всички тези правила се прилагат в пълна степен, то със сигурност няма да съществуват местни данъци“ (Bahl and Swan, 2010, p. 4.) може да се определи като справедлива и уместна .

Налага се заключението, че *практическата имплементация на теоретичните принципи драстично ограничава приложното поле на местната данъчна автономност*, задълбочава зависимостта на общините от централни субсидии и следователно компрометира идеята за реална обвързаност между постъпления и стопанска активност. В този ред на мисли е препоръчително непредубедено преосмисляне и приоритизиране на изискванията за перфектен общински данък, както и разглеждане на част от тях в пожелателен план.

От първостепенна важност е възприемането на едно по-общо разбиране за *икономическа ефективност на локалната финансова политика*, което излиза извън тесните рамки на фискалната еквивалентност и задължителното точно равенство между платени данъци и акумулирани ползи. Три основни аргумента подкрепят подобно предложение: 1) налице са обективни трудности пред точното количествено (*в пари*) измерване на понятия като „ползи“ и „ползност“; 2) изискването за облагане в съответствие с получената от данъкоплатците *пряка (и точно измерима)* изгода влиза в противоречие с настояването за рентабилност на постъпленията; 3) позитивните ефекти от общинската разходна политика не винаги са пряко и тясно обвързани с финансовите резултати на бизнес-структурите и благосъстоянието на физическите лица.

Третият аргумент е от особено значение. Местните фискални решения често генерират „обща“ ползи (*generalized benefits*), чиито паричен еквивалент е трудно установим. Последните косвено (но осезаемо) облагодетелстват данъкоплатците, повишават качеството на живот на съответната територия и подобряват перспективите за бизнес. Анализираният непреки изгоди обикновено се свързват с достъпа до качествено образование и здравеопазване, с гаранции за сигурността на личното и фирмено имущество (следствие от общински разходи за полицейски и противопожарни служби, разходи за улично осветление, поддръжка на подземи и светофарни уредби,

маркиране на пешеходни зони), със създадени от местната власт условия за предприемачество (по линия на туристическа реклама, административно обслужване и разходи за инфраструктура) и други. Концепцията за „общите“ ползи разширява обхвата на подходящите за регионално използване данъци без да влиза в противоречие с идеята за адаптивност на приходите към местните икономически условия. В допълнение позволява повишаване рентабилността на облагането.

Принципът за местно облагане единствено на немобилна база често се приема безкритично, но всъщност не е безспорен. Критиката към подобно ограничение не се отнася само до ниската фискална значимост на налозите върху земеделската земя и недвижимото имущество. Важен е друг момент. Необходимостта от постигане на ефективност в публичния сектор „изисква не само децентрализираните местни власти да се въздържат от облагане на мобилни фактори, необвързано с получаваните от тези мобилни фактори ползи, но и също така изисква местните власти да бъдат активно ангажирани с облагане в съответствие с ползите, осигурявани на мобилните фактори“ (Oates 1999, p. 1125). Заслужава да се отбележи и друго обстоятелство. За целите на междуобщинската фискална конкуренция, интерпретирана като стимул за ефективност и подтик за обвързване на приходната политика с локалната стопанската активност, са препоръчителни общински правомощия по отношение данъци върху мобилна база.

Въпросът за справедливостта на облагане също се нуждае от внимание. Посоченият принцип, както е добре известно, може да се разглежда двупосочно. От една страна, справедливостта се свързва с възможността за плащане и се заключава в принципа, че „колкото по-голям е доходът на лицето, толкова по-висока е налогоспособността му, толкова по-тежки данъци то може да понася“ (Чолаков, 1936, с. 129). Подобно (логично) разбиране следва да се отнася приоритетно до националните данъци. На местно равнище обаче, справедливостта трябва да се свързва със степента на потребление на публични услуги и с *общите* ползи, извлечени от функционирането на общинска власт, ангажирана с принципите на ефективното управление.

Във връзка с *другите потенциални изисквания към местните данъци* следва да се отчитат няколко съображения. *Първо*, проблемът с локалното администриране не трябва да се надценява, поради възможността то да се осъществява в сътрудничество с централната власт. Всъщност организация при която общинските органи администрират лесни за събиране и контрол местни данъци (н-р върху собствеността), а централните служби изпълняват същата функция по отношение на по-сложните налози (н-р при паралелно облагане на доходите) е препоръчителна (осигурява достъп до рентабилни източници на приходи) и често срещана в световната практика. *Второ*, проблемът със задълбочаването на общинските фискални диспропорции и настояването за равномерно регионално развитие не трябва да се отнасят към сферата на отговорност на местните власти. Въпросът следва да се

отправи към централното правителство и да се реши посредством адекватна политика на изравнителни трансфери. *Трето*, търсенето на политически привлекателни варианти за облагане по презумпция влиза в противоречие с необходимостта от обвързване на регионалните приходи със стопанската активност на територията на общината. Следователно подобно изискване може да се определи като ненужно.

3. Подходящи данъци и препоръчителни мерки за обвързване на облагането със стопанската активност

Приоритизирането на принципите (критериите) за местно използване на даден данък позволява допълнителна конкретизация на анализа. В тази връзка ключов е въпросът доколко налозите върху имуществото и тези върху доходите са препоръчителни за общинско приложение (в общотeorетичен план и от позициите на българската практика)².

Данъците върху недвижимата собственост са подходящи за общински приходоизточник, защото собствениците на дадено имущество по правило са и ползватели на произвежданите на регионално ниво публични блага, т.е. *подобно разпределение е в съответствие с принципа за потребление според получените ползи*. Безспорен факт е, че типичните подобрения, осигурявани от местните власти като канализация, достъп до питейна вода, детски площадки, полицейска защита и пътна инфраструктура се капитализират в цената на притежаваното недвижимо имущество и земя (Martinez-Vazques and Rider, 2008). При наличие на разминаване между местоживееене (място на базиране на дейността) и собственост на физическите и юридическите лица, лесно могат да се предвидят законови облекчения. В ситуация, при която имуществото се позиционира върху територията на повече от една юрисдикция (земяделска земя) може да се използва формула. С цел обективизиране на базата за облагане е препоръчително нейното обвързване с цената на имуществото или с дохода от конкретния имот/земя. По този начин *постъпленията се поставят в зависимост от динамиката на стопанската активност*.

Съгласно разпоредбите на *националното законодателство* (Закон за местните данъци и такси - ЗМДТ) данъците върху собствеността са местен приходоизточник. Общинските съвети, чрез свои наредби, определят размера на съответния данък за единица данъчна основа. Тези правомощия законодателят предоставя в определени (*достатъчно широки за целите на междурегионалната конкуренция*) рамки чрез дефиниране на горна и долна

---

² Теорията и стопанската практика (със забележителното изключение на Канада при използване на регионален ДДС и ограничен кръг държави, използващи местен данък върху продажбите на дребно) отхвърлят възможността налозите върху потреблението да се използват в качеството на регионални. В противоположност - потребителските такси се интерпретират като перфектен местен приходоизточник: „Първото правило на местните финанси трябва да бъде: където е възможно използвайте такси” (Bird 2000, p.3).

граница на данъчния размер. В конкретните условия на националната практика с цел подобряване връзката между регионалната фискална политика и стопанската активност са *препоръчителни следните по-важни мерки*:

- Въвеждане на данък върху земеделската земя;
- Отказ от законово дефиниране на данъчни облекчения и прехвърляне на подобни правомощия към общините;
- Поетапно въвеждане практиката за облагане на собствеността в съответствие с пазарните цени/потенциалния доход.

Данъците върху доходите на физическите лица, които имат за обект на облагане доходите от труд и приходите от наеми са във висока степен подходящи за местно използване³. В повечето случаи индивидите живеят и работят на територията на една и съща община. По тази причина данъкът върху трудовите доходи на физическите лица може да се разглежда като заплащане за осигуряването от местните власти „обща полза“. Общинското облагане на постъпленията от отдаване на имущество под наем също е оправдано предвид факта, че размерът на акумулирания доход е в пряка зависимост от качеството и обема на осигуряването местни публични блага. Следователно, *приложението на подобни налози осигурява както съвпадение между ползватели на публични блага и данъкоплатци, така и обвързва облагането с регионалната икономическа динамика*⁴. Генерират се стимули за „местната власт и общинската администрация към разкриване на нови работни места и подобряване на бизнес средата на конкретното място“ (Павлова-Бънова, 2021, с. 384-385). Интерес представлява и друг момент. Налозите върху доходите на физическите лица са инструмент на междурегионалната фискална конкуренция и от тези позиции също може да се търси връзката им с икономическата ефективност. Потенциалните проблеми при събирането и контрола намират решение чрез използване практиката на паралелното или споделено облагане.

Българските общини не разполагат с правомощия по отношение облагането на доходите на физическите лица и следователно същото не отразява динамиката на конюнктурата и измененията в благосъстоянието на индивидите. Реформа на националната практика може да се търси в следните насоки:

- Преотстъпване по териториален признак на постъпленията от данъка върху доходите от наеми или от друго възмездно предоставяне за ползване на права или имущество;

---

³ Въпросът с доходите на физическите лица от лихви, дивиденди, търговия с ценни книжа, валута или други облагаеми активи е по-сложен (без да е нерешим), но излиза извън рамките на настоящото изследване.

⁴ Станчо Чолаков, например, отбелязва: „Все пак...доходът е един от най-подходящите обекти на облагане не само поради плодовитостта му..., но и поради това, че той е същевременно признатата най-пълна мярка за стопанското и социалното състояние на доходоприетелите“ (Чолаковъ, 1936, с. 156).

- Въвеждане практиката на паралелно облагане на доходите на физическите лица по трудови правоотношения.

Данъкът върху корпоративната печалба е възможен регионален приходоизточник. Юридическите лица потребяват местни публични блага и трябва да заплащат съответни данъци и такси за тяхното производство и предлагане. Фирмите извличат изгоди от използването на местно финансирани блага като начално и средно образование, бърза медицинска помощ, противопожарна охрана, водоснабдяване, обществен ред и сигурност. Финансовите им резултати са пряко зависими от качеството на административното обслужване, прозрачността и обективността на процедурите, резултатите от борбата с корупцията и състоянието на пътната инфраструктура. Това от една страна. От друга - *корпоративното подоходно облагане осигурява значителни приходи, чиято еластичност спрямо стопанската конюнктура е по-висока в сравнение с данъците върху имуществото и данъците върху доходите на физическите лица*. На трето място, в условията на междурегионална конкуренция мобилността на фактора капитал упражнява дисциплиниращ ефект и е подтик за ефективност. За решаване на проблеми от административен характер (трудности във връзка със събиране на постъпленията и контрол) може да се търси съдействие от националната данъчна администрация (при паралелно или споделено облагане) или да се използва подход, при който корпоративния доход се облага въз основа на формула (Martinez-Vazques, 2007).

Националното законодателство лишава българските общини от правомощия при облагане на корпоративната печалба. Нереалистично е да се очаква въвеждане на локален данък върху бизнеса или дефиниране на надбавка за общините към съществуващия налог върху печалбата. За обвързване на местните приходи с регионалната стопанска активност е *препоръчително* постъпленията от данъка по териториален признак да се споделят между общините и централното правителство.

4. Заключение

Реалната приходна самостоятелност на общините създава условия за обвързване на местната финансова политика със стопанската динамика. Преследването от страна на локалните власти на несвойствени цели, опитите за съобразяване на регионалната финансова политика с набор от противоречиви принципи и консервативният избор на общински данъци, като компрометират местната приходна автономност, прекъсват връзката облагане-конюнктура. Необходим е отказ от абстрактни и/или илюзорни цели (справедливост, равномерно регионално развитие) и спорни принципи (облагане на немобилна база).

Препоръчителен е широк достъп на общините до данъци, чиито постъпления са еластични по отношение финансовите резултати на бизнес-структурите и благосъстоянието на физическите лица. Като такива налози следва

да се разглеждат не само тези, облагащи недвижимата собственост, но и данъците върху доходите на физическите лица (чрез паралелно облагане) и върху корпоративната печалба (по пътя на споделяне на постъпления).

Използвани източници

- Павлова-Бънова, М. (2018). Фискалната децентрализация в Европа: ефекти върху данъчната автономност на местното самоуправление. *Народностопански архив* (3) 3-16.
- Павлова-Бънова, М. (2021). Фискална позиция на общините в условията на децентрализация в публичния сектор – актуални проблеми и възможности за растеж. *Алманах научни изследвания* (29). Свищов: Д. А. Ценов. 369-405.
- Чолаков, Ст. (1936). Наука за общинското самоуправление. Варна: Печатница „Изгрев“.
- Bahl, R. and M. Syan. (2010). Tax Assignment: Does the Practice Match the Theory. International Studies Working Papers 10-04, Andrew Young School of Policy Studies, Atlanta: Georgia State University.
- Bird, R. (2000). Subnational Revenues: Realities and Prospects. World Bank.
- Ebel, R. (2003). Subnational Tax Policy Design and Fiscal Decentralization. World Bank.
- Kerr, I. (2008). Taxation Powers and Expenditure Responsibilities for Different Levels of Government. London,
- Martinez-Vazques, J. and M. Rider. (2008). The Assignment of the Property Tax – Should Developing Countries Follow the Conventional Wisdom? International Studies Working Papers 08-21. Andrew Young School of Policy Studies, Atlanta: Georgia State University.
- Martinez-Vazques, J. (2007). Revenue Assignment in the Practice of Fiscal Decentralization, International Studies Working Papers 07-09. Andrew Young School of Policy Studies, Atlanta: Georgia State University.
- Mc-Lure, C. (1998). The Tax Assignment Problem: Ends, Means and Constraints. *Public Budgeting and Financial Management* (4) 652-683.
- Musgrave, R. (1983). Who Should Tax, Where and What? Tax Assignment in Federal Countries, ed. C. McLure. Australian National University, Canberra: Centre for Research on Federal Fiscal Relations.
- Oates, W. (1999). An Essay on Fiscal Federalism. *Journal of Economic Literature*, (3).
- Shah, A. (1994). The Reform of Intergovernmental Fiscal Relations in Developing and Emerging Market Economies. World Bank.
- Swianiewicz, P. (2003). Foundations of Fiscal Decentralization: Benchmarking Guide for Countries in Transition. Budapest: LGI,

ВЛИЯНИЕ НА НАРАСТВАЩАТА ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА ЖИВОТ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ГРАЖДАНИ ВЪРХУ ДЪЛГОСРОЧНИТЕ ГРИЖИ

Доц. д-р Николай Нинов¹

Резюме: Държавите-членки от ЕС, вече са изправени пред „Гордиев възел“ – преплетен от едновременно протичащи процеси по застаряване, ниска раждаемост и увеличаване на средната продължителност на живота на европейските граждани. И трите процеса, ще се развиват динамично в бъдеще, видно от официалните прогнози на Евростат, резултатите от което ще са чувствителното увеличаване на броя на лицата, които ще се нуждаят, респективно ще потребяват дългосрочна грижа и драстичното покачване на разходите за тази цел. С други думи, системите за дългосрочна грижа на държавите-членки на ЕС, които се различават по своя дизайн, зрялост и традиции, ще бъдат изправени пред редица предизвикателства. Справянето с последните, изисква политически ангажименти, значителни инвестиции и широкоспектърни интервенции от страна на европейските и националните институции.

Ключови думи: дългосрочни грижи, продължителност на живота, предизвикателства, пазар на труда, формални и неформални грижи

JEL: I31, J11, J14, J16, J18, J45

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.6>

THE IMPACT OF INCREASING LIFE EXPECTANCY OF EUROPEAN CITIZENS ON LONG-TERM CARE

Assoc. Prof. Nikolay Ninov, PhD

Abstract: EU member states are already facing a „Gordian knot“ - a tangle of simultaneous processes of ageing, low birth rates and increasing life expectancy of European citizens. All three of these processes will develop dynamically in the future, as evidenced by the official Eurostat projections, the results of which will be a significant increase in the number of people who will need, respectively consume, long-term care and a dramatic rise in expenditure for this purpose. In other words, the long-term care systems of EU Member States, which differ in their design, maturity and traditions, will face a number of challenges. Tackling the latter requires political commitment, significant investment and wide-ranging interventions by European and national institutions.

Key words: long-term care, life expectancy, challenges, labour market, formal and informal care

JEL: I31, J11, J14, J16, J18, J45

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.6>

---

¹ n.ninov@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ - Свищов

1. Въведение

В рамките на Европейския съюз, все още няма унифицирана дефиниция за дългосрочната грижа, но Европейската комисия разглежда същата като „междусекторен политически въпрос, който обединява набор от услуги за лица, които са зависими от помощ за основни дейности в ежедневието си за продължителен период от време“ (European Commission, 2008). Понятието „основни дейности от ежедневието“ обхваща самостоятелните манипулации, които човек трябва да прилага всеки ден, като къпане, обличане, хранене, придвижване и т.н. В тази връзка, замисълът на дългосрочните грижи е да се гарантира, че лицето, което не е в състояние напълно да полага само грижи за себе си, за дълъг период от време, да може да поддържа максимално най-добро качество на живот, с възможно най-голяма степен на независимост, самостоятелност, участие, лично удовлетворение и достойнство. Подходящите дългосрочни грижи, следователно са базирани на зачитане на ценностите, предпочитанията и индивидуалните нужди. Съществени техни характеристики са, че: - грижите могат да бъдат домашно-базирани, общностно или институционално предоставяни; - дефинират се като формални и неформални, в зависимост от субекта, който ги предоставя; - могат да се разглеждат като неизбежни странични ефекти от други (по-стереотипни) социални рискове, като например – старост, заболяване и инвалидност; - принадлежат както на полето на здравната система, така и на медико-социалния сектор, поради факта, че са предназначени да удовлетворяват едновременно здравните и социалните нужди; - обхваща на услугите, които би следвало да бъдат предоставяни е изключително широк.

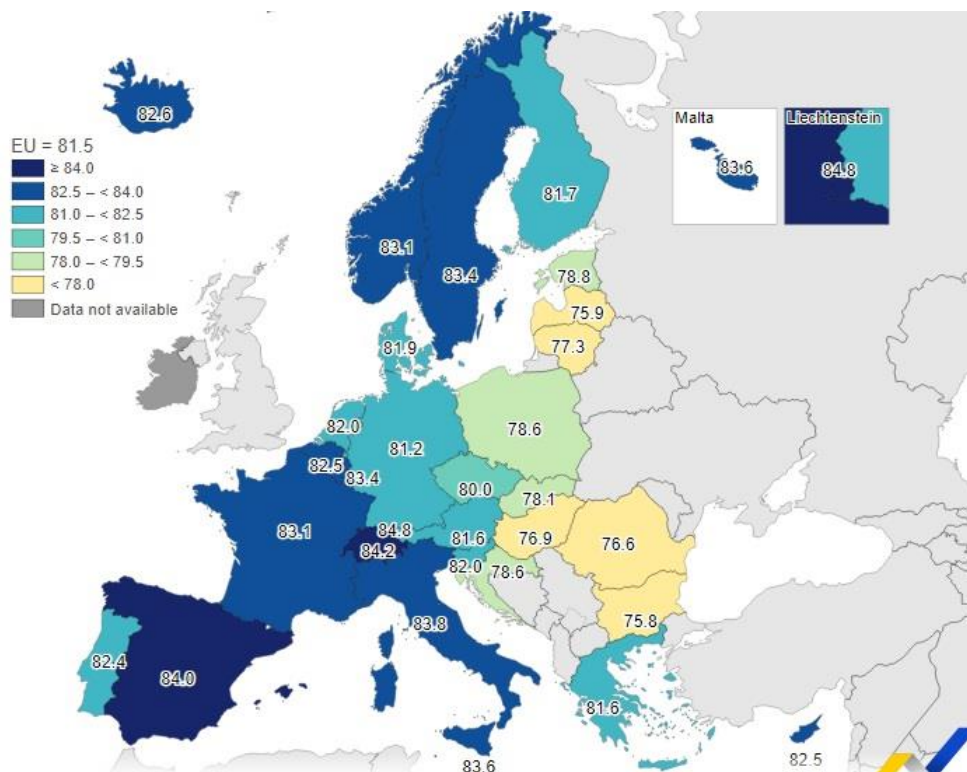
Застаряващото население в ЕС се явява ключов детерминиращ фактор по отношение на една от важните за възрастните европейски граждани социални системи – тази на дългосрочните грижи, особено що се касае до нейните бъдещи публични разходи. Комбинацията от процесът по застаряване на населението, в следствие от демографския преход – резултат от пенсиониране на голямото „baby boom“ следвоенно поколение (родено между 1946 г. и 1964 г.) от една страна, намаляването на раждаемостта – от друга и прогнозите за увеличаване на средната продължителност на живота – от трета страна, загатват за един предстоящ сериозен проблем (Нинов, 2024). Този проблем има конкретни измерения и е свързан с чувствителното увеличаване на европейските граждани, които ще се нуждаят, респективно ще потребяват дългосрочна грижа. Още повече, че е научно доказано, че обхвата на физически и/или умствени увреждания нараства драстично с възрастта (особено, когато става дума за лицата от високите възрастови групи, „80+ г.“), което в болшинството от случаите резултира в поява на зависимост от дългосрочна грижа (European Commission's Directorate-General for Economic and Financial Affairs, 2021). В подкрепа на казаното, прилагаме експертна прогноза на Европейската комисия, според която се предвижда „броят на

хората в ЕС, нуждаещи се от дългосрочни грижи, да нарасне от 30,8 милиона през 2019 г. на 38,1 милиона през 2050 г.“ (European Commission, 2024).

Именно последните, задават целта на настоящия научен доклад и провокират идеята за изследване на нарастването на продължителността на живот на европейските граждани (обект), и влиянието, което ще окаже върху системите за дългосрочни грижи на държавите-членки на ЕС (предмет). Тезата на разработката е, че прогнозираното нарастване на продължителността на живот в ЕС, генерира предизвикателства, които изискват политически ангажименти, значителни инвестиции и широкоспектърни интервенции от страна на европейските институции и националните системи за предоставяне на дългосрочни грижи.

2. „Продължителността на живота“ като ключова демографска промяна, засягаща европейското население

По актуални данни на статистическата служба към Европейската комисия – Евростат (Eurostat), очакваната продължителност на живота при раждане в ЕС за 2023 г. е 81,5 г., което е с 0,2 г. повече в сравнение със същото ниво от предпандемичната (COVID-19) 2019 г. – 81,3 г. (European Commission, 2023) (виж. Фигура 1).

Фигура 1. Очаквана продължителност на живота при раждане, 2023 г. (години), според прогноза на Eurostat
Източник: (Eurostat, 2024)

По детайлен поглед на статистическата информация (Eurostat, 2024), дава възможност да се очертаят следните изводи и тенденции за 2023 г.:

- в общо 15 държави, показателят „очаквана продължителност на живота“ надхвърля средната му стойност за ЕС;

- най-високи стойности на показателят „очаквана продължителност на живота“ се отчитат съответно в Испания (84,0 г.), Италия (83,8 г.) и Малта (83,6 г.);

- най-ниски стойности на показателят „очаквана продължителност на живота“ се отчитат в България (75,8 г.), Латвия (75,9 г.) и Румъния (76,6 г.);

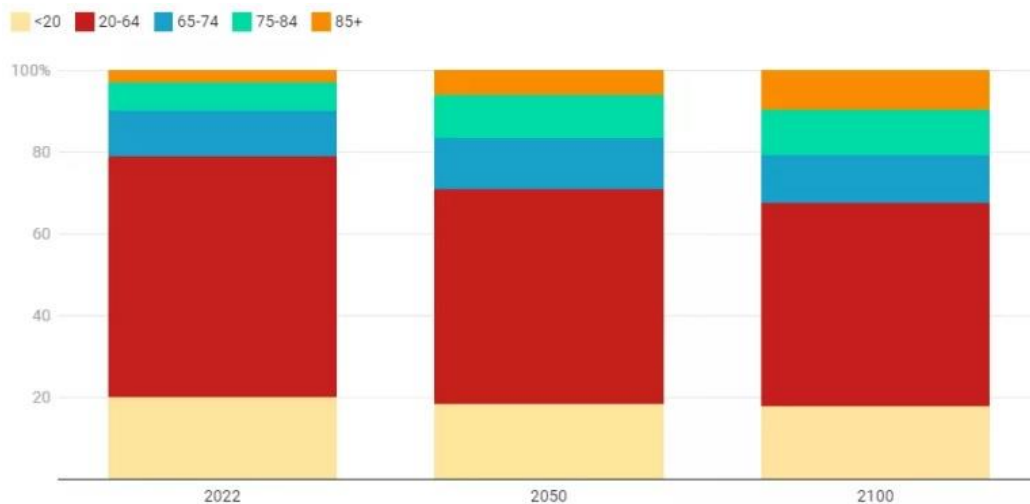
- 18 държави от ЕС (в т.ч. Белгия, България, Дания, Италия, Кипър, Латвия, Литва, Люксембург, Малта, Полша, Португалия, Румъния, Словакия, Словения, Унгария, Чехия, Швеция и Франция) бележат ръст по отношение на очакваната продължителност на живота през 2023 г., спрямо достигнатото равнище от предпандемичната 2019 г.², в 6 държави (между които Австрия, Германия, Гърция, Естония, Нидерландия, Финландия) – намалява, а в 2 държави (Испания и Хърватия) остава непроменена;

- Румъния отчита най-голямо увеличение на очакваната продължителност на живота от +1,0 г., следвана от Литва с +0,8 г. и държавите-членки – България, Чехия, Люксембург и Малта, които са с увеличение от +0,7 г. На другият полюс са държавите Австрия и Финландия, които отчитат най-сериозни намаления от –0,4 г., следвани от Естония и Нидерландия с –0,2 г.

И ако тенденциите към края на 2023 година подсказват недвусмислено посоката на процеса, а именно – покачване на продължителността на живота, то в този случай, от стратегическо значение за всички социални системи (в това число: пенсионни, здравни, за социално подпомагане, за социални услуги, за дългосрочни грижи и т.н.) се явява задачата по точното прогнозиране на бъдещите ефекти от продължителността на живота на гражданите от държавите-членки на ЕС. Констатацията, че се наблюдава ускорено засоряване на европейското население е неопровержим факт, а абсолютният брой на лицата, които достигат по-напреднала възраст, продължава трайно да нараства. Доказателство за последното твърдение са статистическите изследвания на населението, на Евростат (виж. Фигура 2), според които прогнозния възрастов състав на населението на ЕС с хоризонт 2100 г., ще претърпи сериозна промяна.

---

² Забележка - COVID-19 е причинил внезапно и временно намаляване на продължителността на живота в ЕС. Пандемията е причина за 1,2 милиона допълнителни смъртни случая през 2020-2021 г.. В резултат на това средната продължителност на живота при раждане спадна от 81,3 години през 2019 г. на 80,1 години през 2021 г. Спадът е по-рязък при мъжете, отколкото при жените (European Commission, 2023).

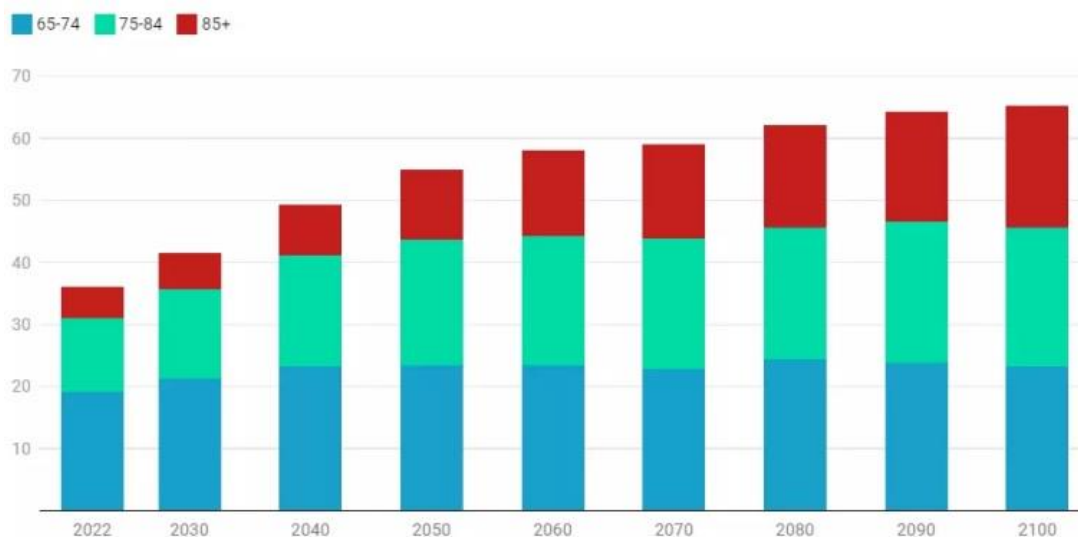

Фигура 2. Дял на населението в ЕС по възрастови групи, 2022-2100 г. (в %), според прогноза на Eurostat
Източник: (Pinkus & Ruer, 2024)

От прогнозните данни, става видно, че групата на европейските граждани на възраст „85+“ се превръща в най-бързо растящата възрастова група в общността. Статистическите данни за 2022 г. констатира, че хората на 85 или повече години са съставлявали 2,9% от населението на ЕС. Делът на тази възрастова група, прогнозно се очаква да удвои своите стойности до 2050 г. и почти да се утрои през 2100 г., достигайки приблизително 10% от общото европейско население. В дългосрочен план, прогнозираното увеличение на Коефициента на възрастова зависимост в ЕС, ще бъде детерминирано основно от нарастващия брой на възрастните европейци. Прогнозата сочи, че между 2022 г. и 2100 г., съотношението на хората на възраст „85+“ години, спрямо населението в трудоспособна възраст, ще нарасне от 5% на 19,7%, тоест с почти 15%. Въпросното прогнозно увеличение, чувствително изпреварва аналогичните процеси, протичащи сред населението в държавите-членки, във възрастовите групи „65-74 г.“ и „75-84 г.“.

На Фигура 3 е илюстрирана предстоящата значителна трансформация на пропорциите от „по-млади“ към „по-възрастни“ пенсионери. До 2100 г. всяка една от възрастовите категории над 65 години – „65-74 г.“, „75-84 г.“ и „85+ г.“, ще представлява приблизително 1/3 от всички възрастни лица, което очевидно е в пълен противовес с доминиращата към настоящия момент възрастовата категория „65-74 г.“.

В контекста на казаното до тук е важно да си отговорим на въпроса: какви ще бъдат последствията и предизвикателствата от очертаната демографска перспектива за националните системи за предоставяне на дългосрочна грижа на държавите-членки на ЕС?

Фигура 3. Декомпозиция на коефициента на възрастова зависимост, 2022-2100 г. (в %), според прогноза на Eurostat
Източник: (Pinkus & Ruer, 2024)

3. Предизвикателства пред националните системи за дългосрочни грижи на държавите-членки на ЕС

Националните системи за дългосрочна грижа, се отличават по своя дизайн, достигната степен на зрялост и развитост, и не на последно място на традиции по предоставяне на същите, отразяващи спецификите и стратегическите виждания на отделните държави в рамките на ЕС. Самият факт, че на ниво ЕС все още няма унифицирана дефиниция за дългосрочна грижа, говори сам по себе си, че очевидно съществуват различия по отношение на разбирането за нея, зад които прозират „различията в продължителността на грижите, обхванатите ползватели на услугите и често трудната за определяне граница между предлаганите медицински (здравни) и не-медицински (социални) услуги“ (Министерски съвет, 2020), отразяващи именно визираните специфики.

Независимо от посочените факти, предизвикателствата, пред които са изправени националните системи за дългосрочни грижи на държавите-членки на ЕС са сходни и по-важните от тях ще бъдат представени накратко, без да се прави опит за тяхното ранжиране по степен на важност и неотложност за справяне.

- Прогнозният брой на гражданите в ЕС, които ще се нуждаят от дългосрочни грижи, както вече бе подчертано, ще нарасне от 30,8 милиона (през 2019 г.) на 38,1 милиона (през 2050 г.), т.е. очаква се осезаем ръст от 7,3 милиона души (или 23,7%) (European Commission, 2021). Очакваното нарастване, в комбинация с паралелно протичащите демографски процеси и очертаващите се неблагоприятни тенденции по отношение промяната в семейния модел, по-високата ангажираност на пазара на труда от страна на жените и т.н., неизменно ще имат за резултат подкопаване на устойчивостта

на традиционните-действащи модели за дългосрочни грижи, разчитащи в голяма степен на лицата, полагащи неформални грижи (обичайно близки, роднини и други, които най-често са жени).

- Следващото предизвикателство, което има пряка връзка с по-горе написаното, следва да се предположи, че ще бъде привличането и подготовката на специалисти, които да упражняват професионалното полагане на дългосрочните грижи. В конкретният случай, въпросния процес не се свежда единствено до интервениране на националните пазари на труда – с цел създаване на нови работни места. То ще изисква още: законодателно регламентиране на този вид труд (отличаващ се с непривлекателността си, особено за младите хора); решаването на ключови въпроси, свързани с условията на труд и особено с ниските трудови възнаграждения, които саботират усилията за привличане и най-вече задържане на формалните работници, полагащи грижи. От друга страна, добрите условия на труд в сектора на дългосрочните грижи са необходими не само за привличане и задържане на работници, но и служат за насърчаване на равенството между половете и засвидетелстване на нужното уважение към усилията, които същите полагат. Държавите-членки на ЕС, трябва да се ангажират с развиването на подходящи програми и с улесняването на обучението по професии, свързани с дългосрочните грижи в образователни институции. Това може да стане посредством субсидиране на профилно образование и изплащане на стипендии на обучаемите в ключови специалности. Освен това, профилните програми за обучение биха могли да бъдат насочени конкретно към лица, които понастоящем са в риск от съкращения, предлагайки им реална алтернатива.

- Както вече стана ясно, европейските системи за дългосрочни грижи, предстои да отразят нарастващото търсене на услуги, което се прогнозира за следващия половин век. Последното, апропо, означава и по-големи разходи, което е в пряка връзка с обезпечаването на достатъчен финансов ресурс за предоставяне (най-вече за формалните) дългосрочни грижи, които в голяма степен се финансират от публичния сектор. Тоест, нарастването на разходите за дългосрочни грижи, неизбежно ще окаже значително въздействие върху публичните финанси на държавите от общността. В този ред на мисли, в периода между 2019 г. и 2050 г. се предвижда социалните разходи за дългосрочни грижи да нараснат от 1,7% на 2,5% от БВП (което ще ги превърне в най-бързо растящите социални разходи). Очаква се вариациите между отделните държави – вътре в рамките на ЕС да бъдат чувствителни, т.к. се отчитат значителни структурни слабости, които трябва да бъдат преодоленни в спешен порядък, за което ще са нужни допълнителни инвестиции (European Commission, 2021).

- Предизвикателството свързано с подсигурирането на нужните инвестиции за целите на дългосрочните грижи в ЕС, се очертава като изключително важно, т.к. такива трябва да бъдат обезпечени за нови заведе-

ния за грижи, подходящо оборудване и за нови работни позиции. По предварителни прогнози, само до 2030 г., инвестициите в дългосрочни грижи могат да създадат допълнителни 13,6 милиона работни места в ЕС (European Commission, 2022).

- В продължение на предходното очертано предизвикателство, трябва да бъде отбелязано, че към днешна дата, не всички нужди от дългосрочни грижи са покрити и удовлетворени. Това е факт, основно поради отсъствие на осигурени услуги за дългосрочни грижи и липса на информационна осведоменост (както на национално, така и на местно ниво), частично и ограничено покритие за тях по линия на системата за социална защита, която да спомогне за покриване на разходите за този вид грижи, и да подобри незадоволителното им качество, към момента. В официалните документи на ЕС е потвърдено, че през 2019 г., само около 1/4 от европейските граждани със сериозни затруднения по отношение на нуждата от лична грижа или подкрепа в домакинските дейности са получили такава (European Commission, 2024). Към посоченият факт, може да добавим, че неравностойното социалноикономическо състояние на значителен брой европейски граждани и животът в бедни и особено – провинциални райони, също се считат за бариера за достъп до качествена дългосрочна грижа.

- Като бъдещо предизвикателство може да се дефинира и казуса, засягащ всички лица в ЕС, които полагат неформална грижа (т. нар. неофициални болногледачи). Те често биват засегнати от трудности, вариращи в голям диапазон, започващ с недостатъчен достъп до мерки за подкрепа и завършващ с невъзможност за съвместяване на дългосрочните грижи с платената заетост, която упражняват. Неоспорим факт, е че болшинството от формалните и неформалните дългосрочни грижи се предоставят от жени и се оказват на жени, което подчертава и голямото значение, което в случая има и пола (почти 90% от формалните дългосрочни грижи се изпълняват от жени) (European Commission, 2022). В този ред на мисли, се счита, че отговорността за полагане на дългосрочни грижи, дистанцира много повече жените, отколкото мъжете от пазара на труда. В доказателство на това твърдение ще посочим, че в рамките на ЕС, 7,7 милиона жени не работят поради полагане на неплатени грижи (European Commission, 2022).

- На последно място, не и по значение следва да посочим предизвикателството, което не бива да се подценява и трябва да заеме едно от първите места в дневния ред на европейските политики – подобряването на здравето на лицата в напреднала възраст чрез насърчаване на остаряването им в добро здраве. Само по този начин ще бъде постигнато ограничаване или най-малкото – забавяне на темповете на търсенето на дългосрочни грижи. Също така, „Европейските фондове трябва да подкрепят научните изследвания за лечение на когнитивните заболявания, причиняващи деменция, която се очаква да бъде значителен фактор за бъдещите нужди от дългосрочни грижи“ (Pinkus & Ruer, 2024).

4. Заключение

Видно от очертаните в предходният параграф перспективи, които се очаква да станат факт след сбъждане на демографските прогнози за нарастване на продължителността на живот на европейските граждани, системите за дългосрочни грижи в ЕС ще се изправят пред сериозни предизвикателства. В основата на успешното справяне с тях от ключово значение е да се намери точния баланс между разширяването на обхвата на дългосрочните грижи (отговаряйки по този начин на нарасналите нужди на европейското население) и обезпечаването на устойчивост на публичните финанси (без което, всички намерения ще останат нереализирани).

Използвани източници

- European Commission. (2008). *Employment, Social Affairs & Inclusion: Social protection & social inclusion*. Retrieved from European Union: ec.europa.eu/employment_social/spsi/joint_reports_en.htm
- European Commission. (2021). *Economy and Finance: The 2021 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2019-2070)*. Retrieved from EU: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2021-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2019-2070_en
- European Commission. (2022). *EUROPEAN CARE STRATEGY: FOR CARERS AND CARE RECEIVERS*. Retrieved from EU: <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/attachment/873459/CareStrategy.pdf>
- European Commission. (2023). *The impact of demographic change – in a changing environment*.
- European Commission. (2024). *Employment, Social Affairs & Inclusion: Long-term care*. Retrieved from EU: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=792>
- European Commission's Directorate-General for Economic and Financial Affairs. (2021, May). *The 2021 Ageing Report*. Retrieved from European Union: https://economy-finance.ec.europa.eu/document/download/58bcd316-a404-4e2a-8b29-49d8159dc89a_en?filename=ip148_en.pdf p.139
- Eurostat. (2024). *Eurostat: EU life expectancy estimated at 81.5 years in 2023*. Retrieved from European Union: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240503-2>
- Pinkus, D., & Ruer, N. (2024). *Beyond retirement: a closer look at the very old*. Retrieved from BRUEGEL: https://www.bruegel.org/system/files/2024-06/beyond-retirement%3A-a-closer-look-at-the-very-old-9924_3.pdf
- Министерски съвет. (2020). *Национална стратегия за дългосрочна грижа*.
- Нинов, Н. (2024). *Тенденции във възрастта за пенсиониране, в контекста на повишаващата се продължителност на живота в ЕС. Пазарни и извънпазарни системни предизвикателства пред застраховането и осигуряването – теория, практика, проблеми и решения*. Свищов: АИ Ценов. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/385244666_TENDENCII_VV_VZRASTTA_ZA_PENSIONIRANE_V_KONTEKSTA_NA_POVISAVASATA_SE_PRODLZIT_ELNOST_NA_ZIVOTA_V_ES-

ПАЗАРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОМЯНАТА НА УЧАСТИЕТО НА ОСИГУРЕНИТЕ ЛИЦА ВЪВ ФОНДОВЕТЕ ЗА ДОПЪЛНИТЕЛНО ДОБРОВОЛНО ПЕНСИОННО ОСИГУРЯВАНЕ В БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Пламен Йорданов¹
Гл. ас. д-р Маргарита Николова²

Резюме: *Обект на изследване е допълнителното пенсионно осигуряване в България, а предмет – участието на лицата във фондове за допълнително доброволно пенсионно осигуряване. Целта на разработката е да бъде характеризирано прехвърлянето на лицата между фондовете за допълнително доброволно пенсионно осигуряване в контекста на пазарните позиции на пенсионноосигурителните дружества. Използвани са теоретико-методологически постановки, нормативна уредба и статистическа информация за периода 2018 – 2023 г.*

Ключови думи: *допълнително доброволно пенсионно осигуряване, промяна на участието във фондовете за допълнително доброволно пенсионно осигуряване, концентрация на пазара на допълнително доброволно пенсионно осигуряване.*

JEL: G23.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.7>

MARKET SPECIFICS OF THE CHANGE IN THE PARTICIPATION OF INSURED PERSONS IN THE SUPPLEMENTARY VOLUNTARY PENSION INSURANCE FUNDS IN BULGARIA

Assoc. Prof. Plamen Yordanov, PhD
Head Assist. Prof. Margarita Nikolova, PhD

Abstract: *The research area of the study is the supplementary pension insurance in Bulgaria. The research problem is the participation of individuals in supplementary voluntary pension insurance funds. The study aims to characterize the transfer of people between supplementary voluntary pension insurance funds in the context of the market positions of pension insurance companies. Theoretical and methodological statements, regulatory framework and statistical information for the period 2018 – 2023 are used.*

---

¹ p.yordanov@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ – Свищов.

² m.i.nikolova@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ – Свищов.

Key words: *supplementary voluntary pension insurance, change in participation in supplementary voluntary pension insurance funds, concentration on the market of supplementary voluntary pension insurance.*

JEL: G23.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.7>

1. Въведение

Прехвърлянето на осигурените лица между фондовете за допълнително доброволно пенсионно осигуряване (ДДПО) в немалка степен е показателно за особеностите на пазарното търсене на допълнителна пенсионноосигурителна защита. Нормално е то да бъде мотивирано от желанието за гарантиране на допълнителни доходи при пенсиониране, и едновременно с това да бъде съобразено както с личните финансови възможности, така и с институционалните рамки на инвестиционния процес, предлагани от пенсионноосигурителните дружества (ПОД) при управление на натрупаните осигурителни вноски и активи.

Правото на избор за промяна на участието и прехвърлянето на средствата по индивидуалните партии на лицата от един в друг фонд за ДДПО е разписано в текстове на Кодекса за социално осигуряване (КСО). Логично е този процес да бъде обусловен от гарантирания достъп и личната икономическа интерпретация на информацията за дейността и постигнатите резултати (пазарен дял, доходност и др.), регулярно оповестявана от ПОД.

В рамките на ограниченията за обем, настоящата разработка насочва вниманието към обусловеността на прехвърлянето на лица и средства между фондовете за ДДПО от пазарните позиции на управляващите ПОД, установени през предходната година, в опит да се характеризират ефектите върху концентрацията на пазара на допълнителна доброволна пенсионноосигурителна защита.

2. Прехвърляне на лица и средства между фондовете за ДДПО през периода 2019 – 2023 г.

Информация за параметрите на прехвърлянето на лица и средства между фондовете за ДДПО през периода 2019 – 2023 г., както и за пазарните позиции и постигнатата номинална годишна доходност на съответните ПОД през всяка предходна година (за периода 2018 – 2022 г.) е представена в Таблица 1.

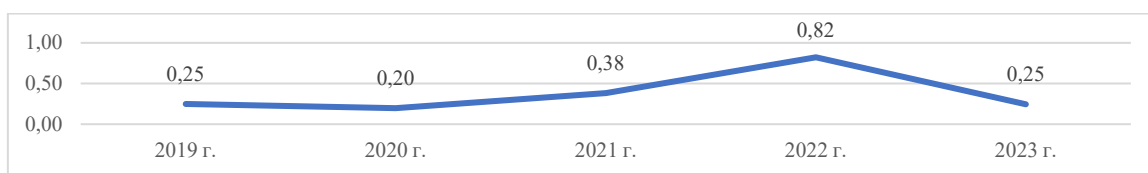
Общият брой на лицата, променили участието си в друг фонд за ДДПО през периода 2019 – 2023 г. се променя от 1584 през 2019 г. до 1273 през 2020 г., 2462 през 2021 г., 5294 през 2022 г. и отново 1584 през 2023 г. и, като цяло, остава незначителен на фона на общия брой на осигурените във фонд за ДДПО лица.

Таблица 1. Промяна на участието на осигурени лица във фондове за ДДПО през периода 2019 – 2023 г.

Фонд за ДДПО	2019 г.				2020 г.				2021 г.				2022 г.				2023 г.			
	Доходност (р.1), по-ниска от пасива (р.2) и активи (р.3) през пред. година, %	Напуснати лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Правлени лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Доходност (р.1), по-ниска от пасива (р.2) и активи (р.3) през пред. година, %	Напуснати лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Правлени лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Доходност (р.1), по-ниска от пасива (р.2) и активи (р.3) през пред. година, %	Напуснати лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Правлени лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Доходност (р.1), по-ниска от пасива (р.2) и активи (р.3) през пред. година, %	Напуснати лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Правлени лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Доходност (р.1), по-ниска от пасива (р.2) и активи (р.3) през пред. година, %	Напуснати лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Правлени лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Доходност (р.1), по-ниска от пасива (р.2) и активи (р.3) през пред. година, %	Напуснати лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)	Правлени лица (р.1) и средства (лв.) – общ (р.2) и среден размер (р.3)		
„Доверие“	-4,24 23,10 13,85 0,72	302 652293,00 2159,91 104	603 2379509,00 3946,12 356	22,33 13,27 2,91	4,99 655986,00 2284,25 113	505 1370870,00 2714,59 216	2,51 22,35 13,43	803 2898264,00 3609,30 219	999 3603230,00 3606,84 207	5,49 22,32 13,16	1251 4928133,00 3936,96 288	1355 3840337,00 2834,18 174	22,31 12,38 2,48	254 899337,00 3540,70 146	254 1111853,00 2972,87 195					
„Съгласие“	8,18 7,98	275375,00 2647,84	926849,00 2603,51	8,08 7,63	275973,00 2442,24	573668,00 2653,87	7,96 7,52	738603,00 3372,62	685051,00 3309,43	7,68 7,43	818217,00 2841,03	626250,00 3600,72	7,54 7,74	472888,00 3238,96	807585,00 4141,46					
„ДСК-Родина“	-5,62 16,79 10,19	235915,00 2621,28	390901,00 4653,58	9,25 18,12 10,45	108 143971,00 1333,06	101 616755,00 6106,49	3,05 19,02 10,55	98 401667,00 4098,64	147 969359,00 6594,28	4,90 19,01 11,22	104 205523,00 1976,18	57 277127,00 4861,88	-12,74 18,57 11,06	77 270330,00 3510,78	77 456232,00 10368,91					
„Алпанд България“	-6,16 34,27	429 1600186,00	301 567446,00	6,92 33,57	316 1119708,00	193 398638,00	1,88 33,12	593 3190014,00	287 1015290,00	6,10 33,02	2553 12583733,00	298 1036143,00	-10,55 32,82	781 4130387,00	781 7409256,00					
„ОВБ“	-5,00 6,44	125 356731,00	126 667181,00	7,57 6,57	118 293510,00	199 345752,00	2,06 6,54	524 1805189,00	772 3146782,00	7,06 6,93	831 2409864,00	1298 5261431,00	-11,49 7,05	194 880759,00	194 676950,00					
„ЦКВ - Стига“	0,16 8,77	413 1821326,00	51 118153,00	4,63 8,74	244 773088,00	47 168735,00	3,38 8,66	140 389256,00	36 150362,00	7,00 8,72	163 571339,00	54 213592,00	1,17 8,67	84 283367,00	84 304293,00					
„Бългеец“	-0,49 0,24	22 598,41	23 3802,30	2,62 0,23	42 164717,00	3 12447,00	1,03 0,60	49 116339,00	7 18285,00	7,18 0,58	60 120923,00	2048 10450931,00	-5,26 1,11	26 63542,00	26 2928315,00					
„Топлина“	-1,02 1,01	36 80478,00	22 40807,00	5,18 1,70	34 63236,00	8 18693,00	2,64 1,68	16 32082,00	3 8471,00	3,42 1,67	36 100794,00	1 9886,00	-4,10 1,69	15 29636,00	15 7981,00					
„ПОИ“	-7,02 0,08	63 189491,00	18 46661,00	2,72 0,07	7 18078,00	1 2711,00	-3,42 0,07	20 36809,00	4 11387,00	7,67 0,07	8 27900,00	5 24551,00	-5,16 0,07	5 24742,00	5 12785,00					
„ДелиВогг: Живот и Здраве“	0,12	3007,79	2592,28	0,08	2582,57	2711,00	0,07	1840,45	2846,75	0,07	3487,50	4910,20	0,07	4948,40	2130,50					
	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0	4	x	2						
	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0,00	22928,00	0,37	1400,00						
	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0,11	700,00	0,11	4735,00						
	x	5224960,00	1584	6,48	3298,59	1273	2,23	9608223,00	2462	6,25	5294	4110,96	9,03	1584						
Общо	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x						

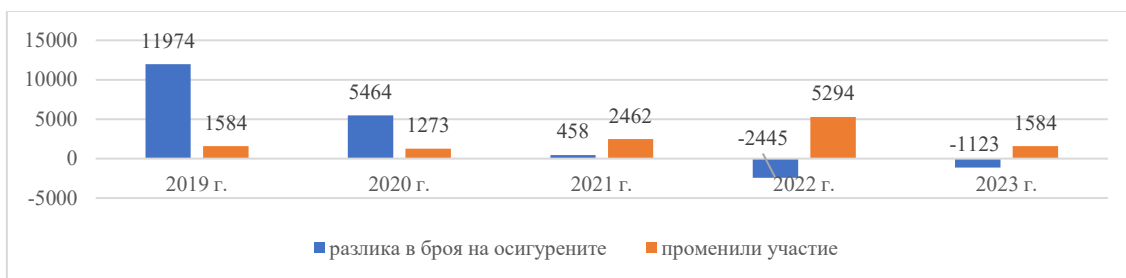
Забележка: В таблицата са посочени обявените стойности на номиналната доходност от отделните фондове за ДДПО и обявената немодифицирана претеглена доходност за съответната година.

Делът на променилите участието си лица спрямо общия брой на осигурените лица през периода се променя от 0,25% през 2019 г. до 0,20%, през 2020 г., 0,38% през 2021 г., 0,82% през 2022 г. и отново 0,25% през 2023 г. (Фигура 1). Броят на променилите участието си във фонд за ДДПО лица в началото на периода (2019 г. и 2020 г.) е по-малък от разликата между общия брой на осигурените във фонд за ДДПО лица, отчетени в края спрямо началото на съответната година. През 2022 г. и 2023 г., при регистрирани отрицателни разлики в общия брой на осигурените лица, броят на променилите участието си във фонд за ДДПО лица е, съответно, 5294 и 1584 (Фигура 2).

Фигура. 1. Лица с променено участие спрямо общ брой на осигурените лица във фонд за ДДПО, 2019 – 2023 г., %

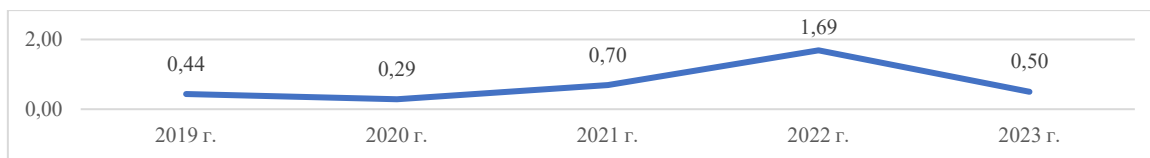
Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи).

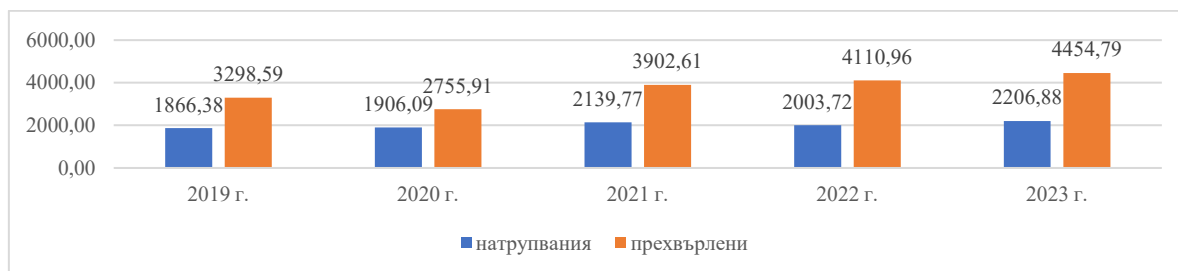
Фигура. 2. Лица с променено участие и изменение на общия брой на осигурените лица във фонд за ДДПО, 2019 – 2023 г.

Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи).

Общият размер на прехвърлените средства през периода 2019 – 2023 г. се променя от 5 224 960 лв. през 2019 г. до 3 508 269 лв. през 2020 г., 9 608 222 лв. през 2021 г., 21 763 425 лв. през 2022 г. и 7 056 388 лв. през 2023 г., но остава незначителен спрямо размера на управляваните нетни активи през съответната година – 0,44% през 2019 г., 0,29% през 2020 г., 0,70% през 2021 г., 1,69% през 2022 г. и 0,50% през 2023 г. (Фигура 3). Средният размер на прехвърлените средства на едно лице обаче през целия период чувствително превишава средния размер на натрупванията по партидите на осигурените лица (Фигура 4).

*Фигура. 3. Общ размер на прехвърлените средства спрямо размер на нетните активи на фондовете за ДДПО, 2019 – 2023 г., %
Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи).*

*Фигура. 4. Среден размер на прехвърлените средства и на натрупванията по индивидуалните партии във фондовете за ДДПО, 2019 – 2023 г., лв.
Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи)*

Най-голям общ брой на лицата, напуснали и прехвърлени в друг фонд за ДДПО през периода 2019 – 2023 г. е регистриран по отношение на ДПФ „Алианц България“ (4672 лица), а най-малък – по отношение на ДПФ „Пенсионноосигурителен институт“ (103 лица) и ДПФ „ДаллБогг: Живот и Здраве“ (2 лица, но само през 2023 г.). Най-голям общ брой на лицата, привлечени от друг фонд за ДДПО през периода 2019 – 2023 г. е регистриран по отношение на ДПФ „Доверие“ (3836 лица), а най-малък – по отношение на ДПФ „Пенсионноосигурителен институт“ (34 лица) и ДПФ „ДаллБогг: Живот и Здраве“ (6 лица, но само през 2022 г. и 2023 г.). Най-голямата положителна разлика между броя на прехвърлените от и във друг фонд за ДДПО лица през периода 2019 – 2023 г. е регистрирана по отношение на ДПФ „Бъдеще“ (2407 лица), а най-голямата отрицателна разлика (-3362 лица) – по отношение на ДПФ „Алианц България“ (Таблица 2).

В известно противоречие с икономическата логика, оповестената постигната доходност при управление на активите на фондовете за ДДПО очевидно не е основен фактор, мотивиращ прехвърлянето на осигурените лица. През всяка от годините на периода 2019 – 2023 г. за нито един от фондовете, оповестили най-високата и най-ниската доходност през предходната година, не са установени, съответно, най-голям брой на привлечените от друг фонд лица и най-голяма положителна разлика между броя на привлечените и напусналите лица и най-голям брой на напусналите от друг фонд лица и най-голяма отрицателна разлика между броя на привлечените и напусналите лица (Таблица 3).

Таблица 2. Общ брой на лицата с променено участие от един в друг фонд за ДДПО през периода 2019 – 2023 г.

Фонд за ДДПО	Напуснали	Привлечени	Изменение
„Доверие“	2901	3836	935
„Съгласие“	870	1148	278
„ДСК-Родина“	477	433	-44
„Алианц България“	4672	1310	-3362
„ОББ“	1792	2552	760
„ЦКБ - Сила“	1044	235	-809
„Бъдеще“	199	2606	2407
„Топлина“	137	37	-100
„ПОИ“	103	34	-69
„ДаллБогг: Живот и Здраве“	2	6	4

Източник: Изчисления по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи).

Таблица 3. Фондове за ДДПО с най-голяма разлика между привлечени и напуснали лица, с най-голям брой на привлечените и напусналите лица и с оповестена най-висока и най-ниска постигната доходност през предходната година през периода 2019 – 2023 г.

	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.
Положителна разлика между броя на прехвърлените лица	„Доверие“	„Доверие“	„ОББ“	„Бъдеще“	„Бъдеще“
Брой привлечени от друг фонд	„Доверие“	„Доверие“	„Доверие“	„Бъдеще“	„Бъдеще“
Най-висока доходност - предходна година	„Съгласие“	„ДСК-Родина“	„ЦКБ - Сила“	„Съгласие“	„Съгласие“
Отрицателна разлика между броя на прехвърлените лица	„ЦКБ - Сила“	„ЦКБ - Сила“	„Алианц България“	„Алианц България“	„Алианц България“
Брой преминали в друг фонд	„Алианц България“	„Алианц България“	„Доверие“	„Алианц България“	„Алианц България“
Най-ниска доходност - предходна година	„ПОИ“	„Бъдеще“	„ПОИ“	„Топлина“	„ДСК-Родина“

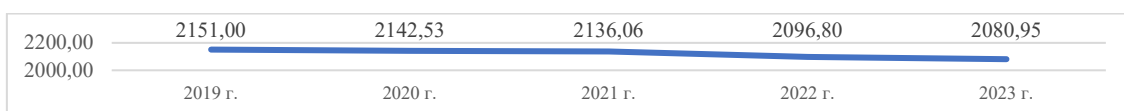
Източник: Изчисления по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи).

3. Ефекти върху концентрацията на пазара на ДДПО

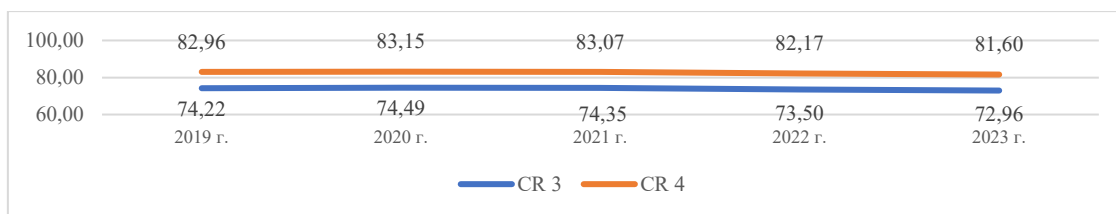
Оценката на пазарната концентрация е извършена въз основа на стойностите на показателите Индекс на Херфиндал - Хиршман (ННІ) и коефициент на концентрация (CR_3 и CR_4), установени за използване при извършване на анализ на осигурителния пазар (Методика за извършване на проучване и определяне на пазарното положение на предприятията на съответния пазар). Изчисленията са направени въз основа на пазарните дялове на фондовете за ДДПО по осигурени лица и по размер на нетните активи, оповестени към края на съответната година, формирани както под влияние на прехвърлянията на вече осигурени лица, така и под влияние на включването на нови осигурени лица. Резултатите показват следното:

- Стойността на ННІ, установен въз основа на пазарните дялове по осигурени лица през периода 2019 – 2023 г. намалява от 2151,00 през 2019

г. до 2080,95 през 2023 г., но пазарът остава слабо конкурентен и с високо ниво на концентрация (Фигура 5). Леко намаление се установява и по отношение стойностите на показателите CR_3 и CR_4 (изчислени въз основа на пазарните дялове по осигурени лица), съответно от 74,22 през 2019 г. до 72,96 през 2023 г. и от 82,96 през 2019 г. до 81,60% през 2023 г. Стойностите на показателя CR_3 характеризират пазара като слабо конкурентен с високо ниво на концентрация, докато стойностите на показателя CR_4 , макар и близки до горната граница на установения диапазон, свидетелстват за сравнително конкурентен пазар със средно ниво на концентрация (Фигура 6);

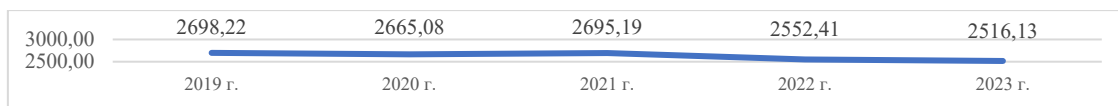
*Фигура 5. Индекс на Херфиндал - Хиришман (HHI), изчислен въз основа на пазарен дял по осигурени лица във фондовете за ДДПО, 2019 – 2023 г.
Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи)*

*Фигура 6. Коефициент на концентрация (CR_3 и CR_4), изчислен въз основа на пазарен дял по осигурени лица във фондовете за ДДПО, 2019 – 2023 г.
Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи)*

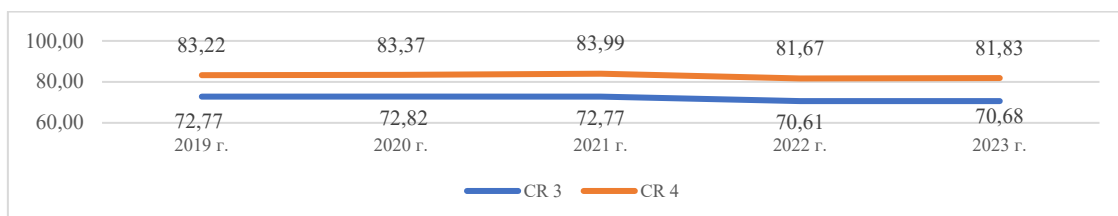
- Стойността на HHI, установен въз основа на пазарните дялове по размер на нетните активи през периода 2019 – 2023 г. намалява от 2698,22 през 2019 г. до 2516,13 през 2023 г., но пазарът остава слабо конкурентен и с високо ниво на концентрация (Фигура 7). Намаление се установява и по отношение стойностите на показателите CR_3 и CR_4 (изчислени въз основа на пазарните дялове по размер на активите), съответно от 72,77 през 2019 г. до 70,68 през 2023 г. и от 83,22 през 2019 г. до 81,83% през 2023 г. Стойностите на показателя CR_3 , макар и доближаващи се до долната граница на установения диапазон, характеризират пазара като слабо конкурентен с високо ниво на концентрация, докато стойностите на показателя CR_4 свидетелстват за сравнително конкурентен пазар със средно ниво на концентрация (Фигура 8).

Фигура 7. Индекс на Херфиндал - Хиришман (HHI), изчислен въз основа на пазарен дял по нетни активи на фондовете за ДДПО, 2019 – 2023 г.

Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи)

Фигура 8. Коефициент на концентрация (CR3 и CR4), изчислен въз основа на пазарен дял по нетни активи на фондовете за ДДПО, 2019 – 2023 г.

Източник: Изчисления на авторите по данни на КФН (Осигурителна дейност/Статистика и анализи)

4. Заключение

Така изложената информация е показателна за развитието и състоянието на пазара на ДДПО в България. Разликите в стойностите на показателите за оценка на пазарната концентрация, изчислени въз основа на пазарните дялове по размер на нетните активи спрямо стойностите на същите показатели, но изчислени въз основа на пазарните дялове по брой на осигурените лица, е отражение както на особеностите на инвестиционния процес, така и на индивидуалните финансови параметри на участието в осигуряването.

Прехвърлянето на осигурени лица и средства между фондовете за ДДПО не е съобразено изцяло с пазарната логика, принципно отдаваща приоритет при вземане на решение на постигнатата доходност при управление на акумулираните активи, без, поне към момента, да влияе съществено върху пазарната концентрация. Това налага вниманието да бъде насочено към задълбочен анализ на мотивацията на осигурените лица, в резултат от което да бъде установен комплексът от въздействащи фактори като основа на работещ механизъм за управление на персоналното поведение на пазара на ДДПО в България.

Използвани източници

Методика за извършване на проучване и определяне на пазарното положение на предприятията на съответния пазар. (н.д.). Извлечено от Комисия за защита на конкуренцията/Нормативна уредба/Концентрации:

<https://www.cpc.bg/legislation?tag=466k0j97ycebmtesa7h57j29x9&page=1>

Осигурителна дейност/Статистика и анализи. (н.д.). Извлечено от Комисия за финансов надзор: <https://www.fsc.bg/osiguritelna-deynost/statistika/statistika-i-analizi/>

ПРОБЛЕМИ В РАЗВИТИЕТО НА ЗАСТРАХОВАНИЕТО „КАСКО НА МПС“ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗАСТРАХОВАТЕЛЕН ПАЗАР

Доц. д-р Румен Ерусалимов¹

Резюме: След демократичните промени от 1989 година в България, застраховка „Каско на МПС“ стана лидер на българския застрахователен пазар по реализиран премиен приход и това продължи 21 години. След 2010 г. тенденцията се обърна и застраховката отстъпи лидерската позиция на другата автомобилна застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“. В доклада се разглеждат някои проблеми съпътствали развитието на застраховка „Каско на МПС“ и се дават предложения за подобряване на нейните позиции на пазара.

Ключови думи: застраховане, пазарен дял, обхват на застраховката

JEL: G22

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.8>

PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF MOTOR VEHICLE CASCO INSURANCE ON THE BULGARIAN INSURANCE MARKET

Assoc. Prof. Rumen Erusalimov, PhD

Abstract: After the democratic changes in Bulgaria in 1989, „Motor Vehicle Casco Insurance“ became the leader of the Bulgarian insurance market in terms of premium income, and this continued for 21 years. After 2010, the trend reversed, and the insurance lost its leading position to the other automobile insurance, „Motor Third-Party Liability Insurance“. The paper examines some of the issues that have accompanied the development of „Motor Vehicle Casco Insurance“ and provides suggestions for improving its market position.

Key words: insurance, market share, coverage of insurance

JEL: G22

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.8>

---

¹ r.erusalimov@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

Въведение

Трудностите от административен характер при придобиването на автомобил от гражданите бяха преодолени веднага след стартиране на демократичните промени в България през 1989 година. Стана възможно всеки, който има желание да закупи веднага моторно превозно средство за лично ползване. Много хора се възползваха от това, но за съжаление финансовите възможности на българите бяха, а и остават да са такива вече 35 години, че автомобилният парк в страната се оказва съставен предимно от морално и физически остарели моторни превозни средства.

Политическите и икономическите промени у нас доведоха и до засилване на някои негативни социални явления, например кражбата. Може би това беше в основата автомобилното застраховане в България трайно да заеме първото място по премиен приход, а застраховката „Каско на МПС“ да бъде лидер на българския застрахователен пазар в продължение на 21 години. До 2010 година тази застраховка изпреварваше по пазарен дял другата автомобилна застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“, а двете заедно формираха, което продължава и до днес, около 70% от реализирания от застрахователите премиен приход. От 2011 година обаче, каско застраховката отстъпи лидерската позиция и това продължава вече 14 години. Затова в следващото изложение ще потърсим основните проблеми при развитието на застраховането „Каско на МПС“ в България.

1. Премиен приход и пазарен дял на застраховка „Каско на МПС“ в България

От безспорен лидер на българския застрахователен пазар застраховката „Каско на МПС“ все по-отчетливо заема второто място по реализиран от застрахователите премиен приход. До 2008 година каско застраховката заема над два пъти по-голям пазарен дял от другата автомобилна застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“. От 2011 година тенденцията се обръща и задължителната застраховка отчетливо доминира на пазара. Докато през 2007 и 2008 година пазарния дял на доброволната автомобилна застраховка е 44,15% и съответно 45,04%, то към края на 2022 година той е едва 27,55%.

Числата в таблица 1 показват, че в годината, когато застраховка „Каско на МПС“ (2011 г.) отстъпва лидерската позиция се забелязва сериозен спад в реализирания премиен приход от 10,76%. Този спад продължава и през следващите две години, като през 2012 г. той е 5,91%, а през 2013 г. – 1,46%. Най-вероятната причина за това е влиянието на последната световна финансова и икономическа криза, което най-отчетливо се усети у нас в периода 2009 – 2012 година.

Таблица 1. Премийен приход и пазарен дял на застраховка „Каско на МПС“ за периода 2010 – 2022 година

Година	Премийен приход по застраховка „Каско на МПС“	Пазарен дял на застраховка „Каско на МПС“	Изменение на премийния приход по застраховка „Каско на МПС“	Изменение на пазарния дял на застраховка „Каско на МПС“
	лв.	%	%	%
2010	496 239 148	36,10	-	-
2011	442 836 419	32,51	-10,76	-9,94
2012	416 650 188	31,18	-5,91	-4,09
2013	410 560 671	28,84	-1,46	-7,50
2014	431 344 855	30,07	5,06	4,26
2015	483 803 627	30,78	12,16	2,36
2016	511 676 946	31,61	5,76	2,70
2017	566 148 032	32,37	10,65	2,40
2018	617 488 269	29,48	9,07	-8,93
2019	652 161 845	27,02	5,62	-8,34
2020	652 874 623	26,77	0,11	-0,93
2021	712 342 129	26,86	9,11	0,34
2022	822 568 450	27,55	15,47	2,57

Източник: КФН (Комисия за финансов надзор, 2024) и изчисления на автора

От 2014 година тенденцията се обръща и застрахователите отчитат ежегоден ръст на премийният приход по застраховката. Най-голям той е през 2022 г. (15,47%), а най-малък през 2020 г. (0,11%), когато своят ефект показва здравната криза, обусловена от Ковид -19.

Нарастването на премийният приход по застраховка „Каско на МПС“, за целия 13 годишен период, спрямо базовата 2010 г. е с 65,76%. Това, на пръв поглед, би следвало да повлияе положително по отношение на пазарния дял на застраховката. Изчисленията, обаче показват, че въпреки нарастването на премийния приход отчитаме сериозно намаление на дела, който каско застраховката държи на българския застрахователен пазар. За целия период това намаление е с 23,68%. Числата в таблица 1 показват, че дори в годините (2018, 2019 и 2020 г.), когато отчитаме ръст на премийния приход, пазарният дял на застраховката намалява. Основната причина за това е сериозното повишаване дела на другата автомобилна застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“, който след взетите от държавата мерки през 2016 г. значително се повиши.

2. Обхват на застраховка „Каско на МПС“

Показателят „Обхват на застраховката“ дава информация за дела на застрахованото имущество. Той се изчислява като отношение между застрахованите към всички обекти от даден вид, които могат да бъдат застраховани.

Таблица 2. Обхват на застраховките „Каско на МПС“ и „Гражданска отговорност на автомобилистите“

Година	Регистрирани автомобили	Сключени застраховки „ГО на автомобилистите“	Сключени застраховки „Каско на МПС“	Обхват на застраховка „ГО на автомобилистите“	Обхват на застраховка „Каско на МПС“
	бр.	бр.	бр.	%	%
2017	3 628 720	3 223 694	691 573	88,84	19,05
2018	3 664 621	3 581 375	741 090	97,72	20,22
2019	3 752 626	3 792 365	794 469	101,05	21,17
2020	3 810 700	4 001 817	839 776	105,01	22,03
2021	3 786 935	4 278 440	939 038	112,98	24,80
2022	3 911 975	3 920 693	985202	100,22	25,13

Източник: КФН (Комисия за финансов надзор, 2024) и изчисления на автора

Данните в таблица 2 показват непрекъснато нарастване броя на регистрираните МПС в България. За периода 2017 – 2022 г. нарастването е с 21,62%. Това е и основната причина за констатираното в предходния параграф увеличение на реализирания от застрахователите премиен приход по застраховка „Каско на МПС“. Расте и броят на сключените каско застраховки. Нещо повече, нарастването за наблюдавания период е с 42,46%. Въпреки това, пазарният дял на застраховката, коментиран в предходния параграф, остава нисък. Основната причина за това се вижда в показателя „Обхват на застраховката“. Изчисленията показват, че докато обхвата на задължителната застраховка достига, дори надминава 100%², то този по доброволната автомобилна застраховка едва надхвърля 25% през 2022 година. Това е и основната причина каско застраховката, след 2010 година да загуби лидерската позиция на българския застрахователен пазар.

3. Възможни решения на възникналите проблеми

Основният въпрос, който стои пред застрахователите е – защо само за един на четири автомобили има сключена застраховка „Каско на МПС“? Отговорът на този въпрос е свързан със заинтересоваността на гражданите по отношение защита на тяхното имущество – в случая автомобила.

² Причините за надхвърляне на 100% обхват се дължат на повторното застраховане на някои автомобили, след предприета от държавата принудителна дерегистрация на автомобила.

Като причина за намаляване интереса на гражданите към доброволната автомобилна застраховка често се отбелязва обедняването на населението. Последната световна финансова и икономическа криза даде отражение на този процес. През последните години не можем да не отчетем факта, че социалното явление „кражба“, което беше много изразено в началото на икономическия преход на страната, сериозно намаля. От друга страна нивото на застрахователна култура е такова, че все още много българи смятат, че задължителната застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“ покрива и рисковете, свързани с техния автомобил. Веднъж сключили я те не виждат необходимост от застраховката „Каско на МПС“.

Гореизброените фактори се отразяват върху степента на заинтересованост по отношение застрахователната защита на личните моторни превозни средства. Основната причина обаче, се крие във възрастта на автомобилния парк в страната. За съжаление, по данни изнесени в пресата, близо 50% от регистрираните МПС в България са на 20 и повече години, а най-новите не надхвърлят 5% (Николов, 2022).

Сключването на доброволна застраховка е свързано преди всичко с наличието на икономически интерес у кандидата за застраховане. Това означава, че собствениците на автомобили трябва да осъзнават своя интерес по отношение защита на своята собственост. Логично е собствениците на по-новите и респективно по-скъпите моторни превозни средства да търсят застрахователна защита. От друга страна предлаганите на пазара застрахователни продукти също допринасят за това собствениците на стари и респективно евтини автомобили да нямат икономическа изгода от сключване на каско застраховка.

Основната застрахователна форма, използвана от застрахователите е „Застраховане на действителна стойност“. Наистина тази форма е разбираема от кандидатите за застраховане, защото обезщетението при нея е равно на оценената щета. От друга страна обаче, застраховането на действителна стойност се оказва скъпо за собствениците на стари автомобили. Повишаването обхвата на застраховка „Каско на МПС“ може да се постигне по няколко начина. Един от тях е предлагането на отстъпки в цената за сключване на друга застраховка, освен търсената от застрахованите. Типичен пример са отстъпки за сключване на допълнителен застрахователен договор при един и същи застраховател. Най-често на пазара към задължителната „Гражданска отговорност на автомобилистите“, на застрахованият се предлага да сключи и доброволната „Каско на МПС“. Това невинаги е възможно, поради ниската застрахователна стойност на много от подлежащите на застраховане автомобили. Понякога размерът на застрахователната премия при тях може да достигне 30% от стойността на моторното превозно средство, което прави застраховката непродаваема. Този проблем е възможно частично да бъде решен с една от познатите в теорията форми на

застраховане (застраховане срещу „първи риск“), при която се спестяват разноските по определяне на застрахователната стойност. Най-добре подобна комбинация от застрахователни покрития и форми на застраховане се осъществява чрез комбиниран застрахователен продукт. Например, с един застрахователен договор е възможно да се предостави застрахователно покритие както по задължителната „Гражданска отговорност на автомобилистите“, така и по доброволната „Каско на МПС“. Няма законодателна или друг вид причина първото покритие да е при форма „действителна стойност“, а второто при „първи риск“.

Комбинираните застрахователни продукти са друга алтернатива за повишаване обхвата на различните застраховки. В случая се интересуваме от доброволните застраховки, свързани с притежаването и управлението на моторни превозни средства, но това важи и за всички останали застраховки. Не е задължително комбинираният застрахователен продукт да предлага застрахователни покрития за един и същ обект. Практиката показва, че е възможно да се предостави застрахователна защита за различни обекти. Например, за автомобил, сграда и домашно имущество. Законодателното ограничение в случая е само по отношение предлагането на комбинирани покрития по застраховки от различни раздели. Кодексът за застраховането не допуска смесването на застраховки от Раздел „Животозастраховане“ с такива от Раздел „Общо застраховане“. Граничните клонове на застраховането (застраховане „Злополука“ и „Здравно застраховане“) също могат да бъдат предлагани в комбиниран продукт. (Кодекс за застраховането, 2016)

Комбинираните застрахователни продукти може да се предлагат при форма на застраховане срещу „Първи риск“, като по този начин се съкращават разноските по оценката на обекта на застраховане. Застрахованият сам определя лимита на отговорност на застрахователя, а оценка се прави след настъпване на застрахователно събитие. В зависимост от размера на щетите, обезщетението може напълно да ги покрие или част от тях да останат за сметка на застрахования.

Основна роля в развитието на идеята за комбинирано предлагане на няколко застрахователни покрития играе сътрудничеството между застрахователните дружества и професионалните застрахователни посредници. В последните години се забелязва ясна тенденция към засилване на такъв вид партньорства, а пример в това отношение е разработването от страна на застрахователно дружество и ексклузивното предлагане на пазара от страна на застрахователен брокер на комбиниран застрахователен продукт.

Заклучение

Загубата на първото място и продължаващия спад на пазарния дял на застраховка „Каско на МПС“, показва наличието на проблеми в нейното развитие. Ниската застрахователна култура на населението, остарелия автопарк в страната и задължителния характер на другата автомобилна

застраховка правят така, че едва ли тенденцията ще се обърне, поне в обозримото бъдеще. Застрахователните дружества обаче, могат посредством предлагане на различни форми на застраховане, комплексно автомобилно застраховане, продажбата на застраховката в пакет с други застраховки да допринесат за повишаване на пазарния дял на застраховка „Каско на МПС“, с което да върнат лидерските ѝ позиции на българския пазар.

Предлагането на различни по своята същност застрахователни покрития в пакет е добър начин за популяризиране на застраховането. Основна роля в развитието на идеята за комбинирано предлагане на няколко застрахователни покрития играе сътрудничеството между застрахователните дружества и професионалните застрахователни посредници. Подобни комбинирани застрахователни продукти, с включено покритие „Каско на МПС“ ще навлизат все повече на нашия застрахователен пазар. Основната причина затова е остарелия автопарк в страната. От друга страна, пакетното предлагане на различни застраховки спестява време и усилия на потребителите на застрахователната услуга. Очевидно се спестяват и средства и то не само поради ниските стойности на застрахователната сума по застраховката „Каско на МПС“, но и заради икономия на разноски по сключването на застрахователния договор.

Използвани източници

Кодекс за застраховането. (2016).

Комисия за финансов надзор. (2024). Извлечено от Комисия за финансов надзор:
www.fsc.bg

Николов, К. (21 01 2022 г.). *Автосекторът в България: новото расте, но старее*.
Изтеглено на 15 03 2022 г. от в. „Капитал“: <https://www.capital.bg>

РОЛЯТА НА ВИСШЕТО ИКОНОМИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ФОРМИРАНЕТО И ПОВИШАВАНЕТО НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНАТА ГРАМОТНОСТ

Гл. ас. д-р Анелия Панева¹

Резюме: *Застрахователната грамотност има пряко значение за застрахователното потребление и изграждането на доверие в застрахователния сектор. Социологически проучвания, проведени в страната ни в периода 2007 – 2020 година, показват незадоволително ниво на застрахователна грамотност на българското население. Висшите училища, извършващи обучение по застраховане, разполагат с разнообразни възможности за осигуряването на необходимите знания и умения и формирането на положително отношение към застраховането.*

Ключови думи: *застраховане, застрахователна услуга, застрахователна грамотност, висше икономическо образование*

JEL: A20, G22

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.9>

THE ROLE OF HIGHER ECONOMIC EDUCATION IN THE FORMATION AND ENHANCEMENT OF INSURANCE LITERACY

Head Assist. Prof. Anelia Paneva, PhD

Abstract: *Insurance literacy directly influences insurance consumption and the building of trust in the insurance sector. Sociological surveys conducted in our country between 2007 and 2020 reveal an unsatisfactory level of insurance literacy of the Bulgarian population. Higher education institutions providing insurance education have a variety of opportunities to provide the necessary knowledge and skills and to form a positive attitude towards insurance.*

Key words: *insurance, insurance service, insurance literacy, higher economic education*

JEL: A20, G22

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.9>

---

¹ a.paneva@uni-svishtov.bg, катедра „Застраховане и социално дело“, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов

1. Въведение

Застрахователната услуга се изразява в поемане от страна на застрахователните дружества на ангажимент да извършат плащане, ако вследствие на случайни и предварително договорени събития бъдат засегнати застрахованите лица. Тя е от рода на финансовите услуги, които се характеризират с по-висока сложност от гледна точка на потребителското възприемане. Причислява се към групата на непопулярните продукти, за които е присъщо, че потребителите не ги познават или ги познават, но не възнамеряват да ги купят.

Нематериалният характер на застрахователната услуга е причина тя да не може да се определи с видими и осезаеми параметри, поради което потребителите са затруднени при оценката на качествата ѝ и не могат да разберат какво точно им се предлага. В допълнение, покупката на застрахователната услуга предшества нейното потребление. Застрахованият предварително плаща застрахователната премия по застраховката (нейната цена), а реалното потребление се осъществява на бъдещ етап и то само ако е настъпило включено в застрахователния договор събитие. Ако няма случайно възникнали загуби, пред застрахователя не стои задължението да извършва плащания. Потребителите в този случай трудно оценяват ползата от сключената застраховка.

Вземането на решение за закупуване на застраховки се затруднява и от наличието на голям брой застрахователи, функциониращи на българския застрахователен пазар, които обслужват един и същи пазарен сегмент. В условията на конкурентен пазар застрахователите постоянно допълват и обновяват асортимента на предлаганите застрахователни продукти. Често застраховките на различните дружества притежават сходни характеристики, което допълнително затруднява потребителския избор. Събирането на необходимата информация за избор на подходящо застрахователно покритие изисква много време, анализаторски умения, добро познаване на същността на застраховането и на състоянието на застрахователния пазар, което се оказва непосилно за повечето потребители.

Посочените особености, свързани със застрахователната услуга и нейното предлагане, предопределят трудното ѝ осмисляне. Необходимо е притежаването на застрахователна грамотност на достатъчно добро ниво от страна на българските потребители, за да могат те да направят информиран избор на застраховател и на подходящ за тях застрахователен продукт.

2. Застрахователната грамотност в България

По примера на определението за финансова грамотност, което дава Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD, 2020), застрахователната грамотност може да се дефинира като комбинация от *знания* за застраховането, *умения* да се приложат тези знания при решаването

на реални застрахователни казуси, *положително отношение* към застраховането и *поведение*, водещо до вземане на разумни застрахователни решения. Тя има пряка връзка с потреблението на застрахователни продукти и изграждането на доверие в застрахователния сектор. Застрахователната грамотност предполага (Allodi, Cervellati, & Stella, 2020):

- разбиране на същността на застраховането и познаване на предлаганите застрахователни продукти;
- разбиране на рисковете, включени в застрахователното покритие;
- способност за прилагане на застрахователните познания при оценяване на алтернативни предложения за застраховане и вземане на аргументирани решения при сключване на застраховки.

Ако хората не разбират рисковете, пред които са изправени, или как даден застрахователен продукт може да ги защити, не може да се очаква от тях да бъдат мотивирани да потребяват застрахователни продукти или да са способни да изберат правилното според техните нужди застрахователно покритие.

Изводи за нивото на застрахователна грамотност на българските потребители могат да се направят въз основа на няколко социологически проучвания, проведени в страната ни в периода 2007 – 2020 година.

Според социологическо проучване от 2007 година (Каменов, 2008), една четвърт от българите не познават нито един застрахователен продукт, 40% смятат, че нямат нужда от какъвто и да е било вид застраховане, и едва 33% имат застраховка. Сред хората, които никога не са си сключвали застраховка, 14% вярват, че никога няма да бъдат засегнати от застрахователно събитие. Само 6% от анкетираните са заявили, че имат доверие на застрахователните дружества.

Друго социологическо проучване, проведено през 2017 година (Соколова, 2017), показва следното:

- 39,8% от българите никога не са си купували какъвто и да е застрахователен продукт;
- 83,2% от лицата, сключвали някога застраховки, са си купили задължителната застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“;
- само 33% от анкетираните са сключвали застраховка извън задължителната застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“;
- доброволни застраховки се купуват рядко, предимно от високо-статусни потребители, живеещи в столицата и областните центрове – 67% или всеки трети, живеещ там, сключва някакъв вид доброволна застраховка;
- над половината от потребителите с месечни доходи до 500 лв. не са използвали никога застрахователен продукт.

Националното представително проучване на Асоциацията на българските застрахователи, проведено през 2020 година (Асоциация на българските застрахователи, 2020), показва, че:

- преобладаващата част от анкетираните – 76% – определят нивото си на познания за застраховане като ниско (34%) или средно (42%). Едва 7% считат, че нивото им е високо, а 13% заявяват че нямат никакви познания;
- 70% от хората с висше или полувисше образование определят познанията си като средни или високи, докато този дял при лицата с основно образование е 14%;
- всеки втори анкетиран (53%) счита, че българските потребители не разбират ползата от застраховките и затова не си правят;
- преобладаващата част от младите активни потребители на възраст 18-24 години (65%) оценяват застрахователната си грамотност като липсваща или ниска;
- едва 28% от анкетираните знаят какво е застрахователна премия;
- по-малко от половината (44%) анкетирани знаят какво представлява застрахователната сума;
- близо три четвърти (71%) от анкетираните знаят какво е застрахователна полица;
- всеки пети (22%) не е наясно, че за да претендира да получи обезщетение за дадено събитие, трябва да се сключи полица, преди то да се е случило.

Резултатите от представените анкетни проучвания позволяват да се направи обобщението, че е налице значителна степен на неразбиране на застраховането като дейност, ползите от него и принципите, на които то се гради, непознаване на застрахователната терминология и слаба информираност относно застрахователните продукти. Незадоволителните застрахователни познания на българското население се явяват пречка пред информирания избор на потребителите и не позволяват по-голямо потребление на застрахователни услуги. Тези проблеми са предпоставка за предприемането на образователни интервенции от страна на заинтересованите институции с цел подобряване нагласите на обществото към застраховането, популяризиране на ползите от него, общо повишаване на застрахователната култура на населението. В тази връзка като значима може да се посочи ролята на висшето икономическо образование при формирането и повишаването на застрахователната грамотност. Установено е, че когато хората са образовани, те вземат по-добри и обосновани решения, в т.ч. и относно застрахователното потребление.

3. Някои възможности на висшите училища за формирането и повишаването на застрахователната грамотност

Висшето икономическо образование с фокус върху застраховането играе важна роля за осигуряване на знанията и уменията, необходими на потребителите за подобряване на разбирането им за принципите, на база на които функционира застраховането, за предлаганите застрахователни продукти, за ползата от застраховане като цяло. Тези знания и умения обуславят

отговорното финансово поведение, поемането на лична отговорност за собственото финансово бъдеще, вземането на по-добри застрахователни решения.

Висшите училища, в които се предлага обучение по застраховане, разполагат с разнообразни възможности за формиране и повишаване на застрахователната грамотност и следва да са активно ангажирани в този процес. Обект на техните инициативи в тази насока могат да са не само потребителите, но и предлагащите застраховки – застрахователите и застрахователните посредници. Затрудненото самостоятелно осмисляне на необходимостта и ползата от застраховането превръща служителите на застрахователните дружества и застрахователните посредници в неизменен участник в процеса по покупко-продажбата на застраховки. Разпространителите на застрахователни услуги познават пазара, на който работят, и разполагат с достоверна информация за неговото състояние. Те могат да направят професионална оценка на застрахователните потребности на клиентите си, да анализират рисковата им ситуация, да им предложат адекватно на нея рисково покритие и да ги насочат към услугите на финансово стабилен застраховател, с качествени застраховки, доказана коректност в отношенията със застрахованите и висок обществен и икономически имидж. Поради тази причина за постигането на висока застрахователна грамотност на българските потребители е важно на застрахователния пазар да работят висококвалифицирани кадри.

Като пример за възможни действия от страна на висшите училища в посока формиране и повишаване на застрахователната грамотност могат да се посочат следните:

- предлагане на висококачествено обучение по застраховане, подготвящо квалифицирани кадри за застрахователния пазар – за постигането му висшите училища следва да осигурят:
  - академични преподаватели, притежаващи необходимата квалификация и/или компетенции в областта на застраховането;
  - логически издържани в съдържателно отношение учебни планове, гарантиращи придобиването на общоикономически знания и специализирана професионална подготовка;
  - своевременно обновяване на учебното съдържание по дисциплините с цел поддържане на неговата актуалност;
  - разнообразни форми на практическо обучение на студентите (посещения на студентите в реална работна среда, майсторски класове и публични лекции, провеждани от представители на практиката, участие в стажантски програми и др.п.) за придобиване на практически навици и умения и повишаване на пригодността им за заетост;
  - включване в учебния процес на експерти от застрахователната практика с цел запознаване на студентите с актуални проблеми и новости в бизнеса, както и с изискванията на практиката към необходимите им кадри;

- извършване на активна научноизследователска дейност (работа по проекти и научни изследвания) в сферата на застраховането и имплементиране на резултатите от научните изследвания в учебния процес;
- организиране на научни форуми с представители на научните среди и застрахователната практика с фокус върху актуалните проблеми на застраховането, в т.ч. застрахователната грамотност на българското население;
- включване в образователни инициативи за повишаване на общата застрахователна грамотност на населението (проекти, информационни кампании, дискусии, семинари, интервюта, и др.п.) – самостоятелно или в партньорство с различни институции;
- участие на академични преподаватели при разработването на учебни програми по дисциплини, осигуряващи финансово и в частност застрахователно образование в средните училища, както и осигуряване на учебна литература по тези дисциплини;
- предлагане на специализирани обучителни курсове на застрахователна тематика, предназначени за ученици, студенти, учители, служители на застрахователни дружества и посредници, както и за други граждани с интерес към застраховането.

4. Заключение

Застрахователната грамотност има важно значение за застрахователното поведение на българските потребители. Притежаването на знания и умения в областта на застраховането развива положително отношение към потреблението на застрахователни услуги и повишава доверието към застрахователите.

Резултатите от проведените в периода 2007 – 2020 година в страната ни социологически проучвания, целящи да изследват нагласите към застраховането у нас и застрахователното потребление, показват незадоволително ниво на застрахователна грамотност сред българските потребители. Голяма част от анкетираните не осъзнават необходимостта от застрахователна защита, не познават достатъчно добре застрахователната терминология и предимствата на предлаганите застрахователни продукти, ограничават потреблението си до сключване на задължителни застраховки и сами определят познанията си за застраховането като недостатъчни.

Висшето икономическо образование разполага с разнообразен набор от възможности за предлагането на качествено обучение по застраховане и формирането и повишаването на общата застрахователна грамотност. В тази насока висшите училища могат да работят самостоятелно или в сътрудничество с други заинтересовани страни. Образователните инициативи могат да са насочени към широката общественост или да се фокусират върху определени групи – ученици, студенти, учители, работещи в сферата на застраховането и др.

Използвани източници

- Allodi, E., Cervellati, E., & Stella, G. (2020). A new proposal to define insurance literacy: Paving the path ahead. *Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions*, 10(4), 22-32. Retrieved from <https://virtusinterpress.org/A-new-proposal-to-define-insurance-literacy-Paving-the-path-ahead.html>
- ЕЮРА. (2011). *Report on Financial Literacy and Education Initiatives by Competent Authorities*.
- ОЕСД. (2020). *Recommendation of the Council on Financial Literacy, OECD/LEGAL/0461*. Извлечено от <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0461>
- Асоциация на българските застрахователи. (2020). *Нагласи към застраховането и застрахователна грамотност*. Извлечено от https://www.abz.bg/public/uploads/files/abz-national-survey-2020-analytical_2.pdf
- Каменов, Б. (2008). *Застрахователната култура на българина е в пряка връзка със стандарта на живот у нас*. Извлечено от www.zastrahovatel.com/statia.php?mysid=2141&t=4
- Панева, А. (2017). *Застрахователен пазар*. В. Търново: Фабер, ISBN: 978-619-00-0653-4.
- Панева, А. (2023). *Застрахователно посредничество*. Свищов: АИ Ценов, ISBN: 978-954-23-2348-8.
- Соколова, Ц. (2017). 40% от българите никога не са имали застраховка. Извлечено от <https://www.mediapool.bg/40-ot-balgarite-nikoga-ne-sa-imali-zastrahovka-news270735.html>

АНАЛИТИЧЕН ПРЕГЛЕД НА ТОП 10 НА HEALTHTECH СТАРТЪПИТЕ В БЪЛГАРИЯ (СПОРЕД КЛАСАЦИИТЕ НА TRACXN)

Гл. ас. д-р Валентина Нинова¹

Резюме: *Пазарът на дигиталното здравеопазване преживява небивал растеж благодарение на бума на HealthTech стартъпите, чиито технологични здравни решения от една страна следва да обезпечат удобство, достъпност и подобрени резултати за пациентите, а от друга - да подобрят най-съществените характеристики на здравния процес: производителността, качеството и ефективността му. Целта на настоящият аналитичен преглед е да представи българските стартъпи в областта на HealthTech, в рамките на „Топ 10 на HealthTech стартъпите в България“ и „Топ 10 на HealthTech SaaS стартъпите в България“, извеждайки на преден план техните специфики и насоченост на технологичните решения, които предлагат.*

Ключови думи: *HealthTech, стартъпи, Tracxn резултат, мобилни приложения, HealthTech SaaS стартъпи*

JEL: I10, I11, O30, O31

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.10>

ANALYTICAL REVIEW OF THE TOP 10 HEALTHTECH STARTUPS IN BULGARIA (ACCORDING TO TRACXN RANKINGS)

Head Assist. Prof. Valentina Ninova, PhD

Abstract: *The digital healthcare market is experiencing unprecedented growth thanks to the boom of HealthTech startups whose technological healthcare solutions should, on the one hand, ensure convenience, accessibility, and improved patient outcomes and, on the other, improve the essential characteristics of the healthcare process: its productivity, quality and efficiency. This analytical review aims to present the Bulgarian startups in HealthTech within the „Top 10 HealthTech Startups in Bulgaria“ and „Top 10 HealthTech SaaS Startups in Bulgaria“, highlighting their specificities and the focus of their technological solutions.*

Key words: *HealthTech, Startups, Tracxn Score, Mobile Apps, HealthTech SaaS Startups*

JEL: I10, I11, O30, O31

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.10>

---

¹ v.ninova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ - Свищов

1. Въведение

В дигиталната ера, HealthTech е трансформиращата сила, която еволюционно прекроява традиционното разбиране за здравеопазване. Еволюция, която не се свежда единствено до технологични решения, инструменти и настройки, а представлява промяна към нова философия в процеса на предоставяне на здравната грижа, в центъра на която е поставен пациента.

Световната здравна организация дефинира здравните технологии като „прилагане на организирани знания и умения под формата на устройства, лекарства, ваксини, процедури и системи, разработени за решаване на здравни проблеми и подобряване на качеството на живот“ (World Health Organization (WHO), 2023). Това включва фармацевтични продукти, устройства, процедури и организационни системи, използвани в здравната индустрия (ИНАНТА – International Network of Agencies for Health Technology Assessment, 2009), както и компютърно поддържани информационни системи. Друг прочит на най-същественото, изпълващо със съдържание на това понятие е и разбирането за HealthTech като „...ново-възникваща област, която използва технология за подобряване на грижите за пациентите и резултатите за общественото здраве чрез предоставяне на данни и анализи в реално време на доставчици на здравни услуги и организации. Този тип технология често включва мобилни приложения, телемедицина, преносими устройства и други авангардни инструменти за увеличаване на достъпа до качествени грижи за всички пациенти. Много от тези инструменти позволяват на доставчиците да преглеждат задълбочени анализи, които са изключително полезни за подобряване на техните процеси и операции...“ (Insivia, 2024).

Логично е точно тук да си зададем въпроса, дали възхода на HealthTech е плод единствено и само на Четвъртата индустриална революция, която базирайки се на изкуствения интелект прави опит да реши проблеми от всички сфери в живота на съвременното общество. Отговорът е категорично – не! Разковничето за „бума“ в развитието на HealthTech, се корени и във факта, че съвременната здравна индустрия се оценява на стойност 2 трилиона долара (Built In, 2024), но същевременно тя е изправена пред редица предизвикателства и нерешени въпроси. Последните, са в почти всички възможни области – започвайки от огромните здравни финансови разходи и стигайки до тежката и неефективна здравна бюрокрация. Точно тук интервенира HealthTech, но не като панацея, а като технологичен инструмент, който е възможно да бъде интегриран практически във всеки етап от здравното обслужване, подобрявайки най-съществените характеристики на здравния процес: производителността, качеството и ефективността. В тази връзка никой не подлага на съмнение ползите от иновативните здравно-технологични решения, апробирани в следните важни направления: в административното обслужване; в хирургията; в разработването на лекарства; в диагностика и редуциране на грешките; в телемедицина; и т.н.

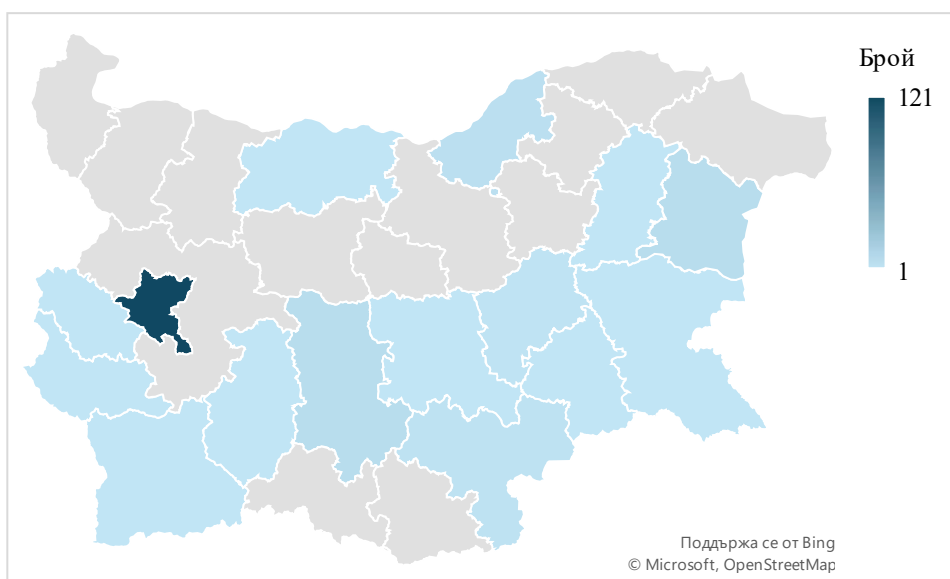
Доказателство за това твърдение е факта, че в глобален мащаб са създадени и функционират 127 075 HealthTech² стартъп компании (Tracxn Technologies Limited, 2024 а).

Целта на настоящият доклад е аналитичния преглед на HealthTech стартъп компаниите у нас, а негови обект и съответно предмет са попадащите в класациите на Tracxn „Топ 10 на HealthTech стартъпите в България“ и „Топ 10 на HealthTech SaaS стартъпите в България“, респективно – технологичните решения, които същите предлагат на пазара.

2. HealthTech стартиращи компании в България

HealthTech стартъпите в България, предлагащи набор от дигитални здравни решения за управление на заболявания, диагностика, лечение, администриране и други, по информация от специализирани източници наброяват 177³ (Tracxn Technologies Limited, 2024 б). Ако отнесем броят на HealthTech стартъп компаниите в България към броят на същите, но опериращи в световен мащаб, ще установим, че родните компании съставляват 0,14% от цялата съвкупност.

Локализацията на българските стартъпи, класифицирани по териториален принцип, е следната:

Фигура 1. Географско разположение на HealthTech стартъпите в България

Източник: собствен дизайн на автора, базиран на информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 б)

² Забележка: Информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 а), към 25 октомври 2024 г.

³ Забележка: Информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 б), към 10 октомври 2024 г.

Въз основа на представена информация на Фигура 1, може да констатираме, че столицата се откроява с най-висока концентрация на HealthTech стартъп компании в страната. Същевременно трябва да отбележим, че и в по-малки населени места, сред които са градове като Свищов, Банско, Петрич и други, също фигурират подобни стартъпи.

В рамките на Таблица 1 е поместена класация на първите десет от действащите в България HealthTech стартъпи. Позиционирането им в тази ранглиста, се базира на т.нар. Tracxn резултат⁴.

Таблица 1. Топ 10 на HealthTech стартъпите в България

№	Компания	Tracxn Резултат
1.	Healee	54/100
2.	Relaxify	40/100
3.	GoAyo	40/100
4.	CoLumbo	39/100
5.	FindMeCure	37/100
6.	Diabetes M	33/100
7.	Re:Benefit	32/100
8.	Yoga Llama	31/100
9.	BioSeek	31/100
10.	SoftGroup	30/100

Източник: собствен дизайн на автора, базиран на информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 b)

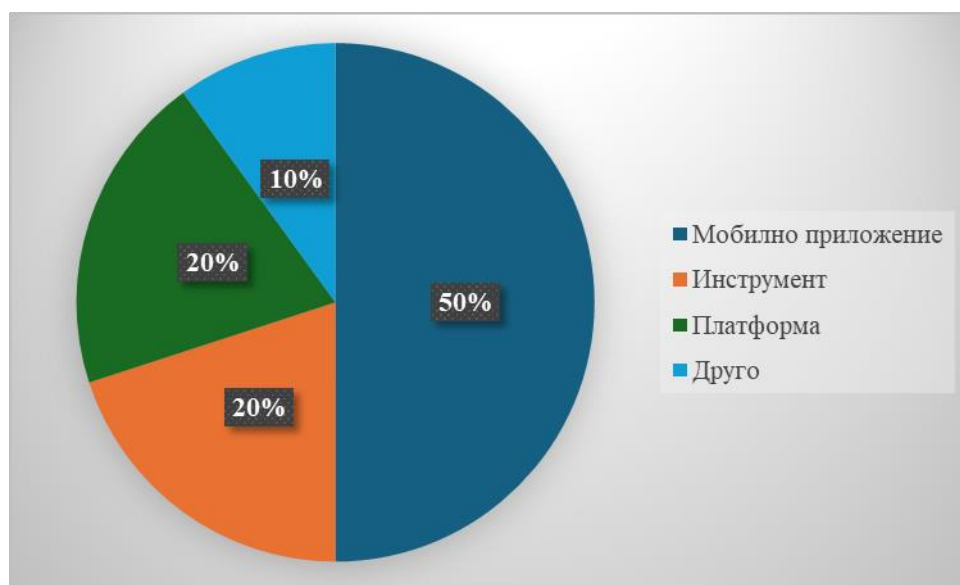
Интересен факт, установен в процеса на проучването на компаниите представлява „годината на основаването“ им. Първа в хронологичен времеви порядък е създадена „SoftGroup“ – 2003 г., следвана от „CoLumbo“ – 2004 г., „GoAyo“ и „Diabetes M“ – 2013 г., „FindMeCure“ – 2015 г., „Yoga Llama“ – 2016 г., „Healee“ и „BioSeek“ – 2017 г., а последно са създадени „Relaxify“ и „Re:Benefit“ – 2020 г. На практика става ясно, че бумът в разкриването на стартъпи в областта на HealthTech у нас е с над 20 годишна давност, т.е. може да говорим за малко над дведесетилетна традиция в областта на проектирането и пласирането на технологични решения за целите на здравната индустрия, не само у нас, но и в чужбина.

Имено с цел – конкретизиране на технологичната насоченост, в следващите редове, ще бъдат представени „кратки визитки“ на стартъпите у нас, включени в класацията. Healee е доставчик на специализирано приложение за т.нар. телемедицина и предлага решения за достъп на пациенти до здравни заведения (Healee, 2024). Компанията Relaxify също предоставя

⁴ *Tracxn резултат.* Tracxn резултатът представлява патентован резултат, базиран на позицията на компанията спрямо други компании. Резултатът на Tracxn се базира на едновременното отчитане на четири показателя: Резултат за размера, Резултат за изпълнение, Резултат за растеж и Отборен резултат (MyAnalyst, 2024).

мобилно приложение, предлагащо програми за психически умения за управление на стреса (Relaxify Ltd., 2024). Ауо или Novalogy е стартъп, който е разработил мобилно приложение, използващо светлина за повишаване на енергията, подобряване на съня и намаляване на джет лаг⁵ (Copyright АУО, 2024). CoLumbo предоставя базиран на AI инструмент за анализ на рентгенови изображения за доставчици (SMART SOFT HEALTHCARE, 2024). FindMeCure осигурява онлайн платформа за търсене и сравняване на клинични проучвания (FindMeCure, 2024). Diabetes M представлява облачно базирано мобилно приложение, ориентирано към хора с диабет и преддиабет (Diabetes:M, 2024). Re:Benefit обезпечава облачно базирана платформа за администриране на обезщетения („РеБенеФит“ ООД, 2024). Yoga Llama представлява задвижвано от AI мобилно приложение за йога за проследяване и самообучение (Yoga Llama, 2024). BioSeek е разработчик на инструмент за търсачки (BioSeek, 2024). SoftGroup е глобална софтуерна компания, която разработва софтуерно и хардуерно решение за проследяване, подпомагащо административното управление на работния процес (SoftGroup, 2024).

На Фигура 2 е илюстрирана обобщена информация, свързана с вида софтуер, който представените 10 HealthTech стартъп компаниите в България продуцират.

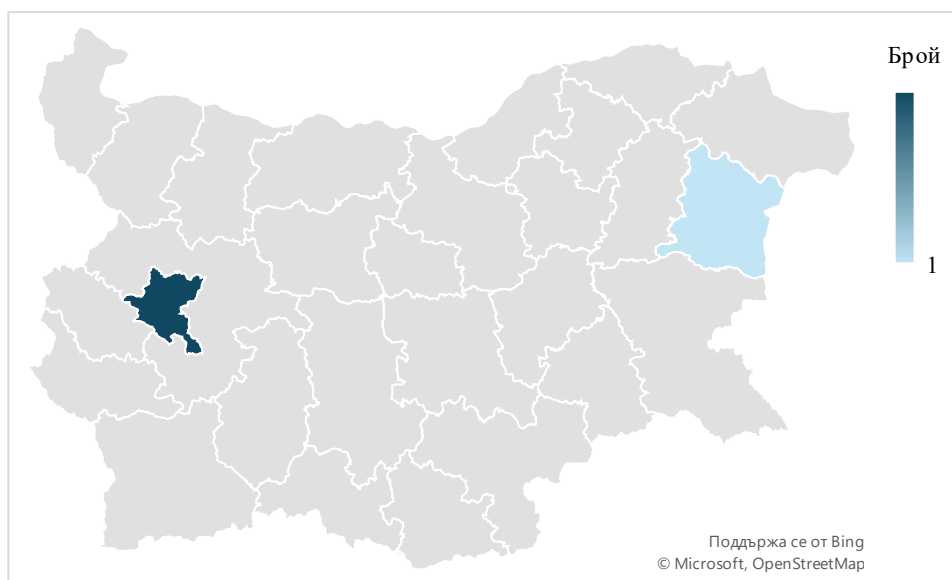

Фигура 2. Видове софтуер, които HealthTech стартъпите предоставят (включени в класацията „Топ 10 на HealthTech стартъпите в България“) *Източник: собствен дизайн на автора, базиран на информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 b)*

⁵ Виж. Джет лаг, наричан още разстройство на джет лаг, е временен проблем със съня, който може да засегне всеки, който бързо пътува през няколко часови зони (Mayo Foundation for Medical Education and Research (MFMER), 2024).

Тенденцията, която се очертава на база представените данни е, че водещите в областта стартъпи, са ориентирани към разработване на мобилно приложение – 50%. HealthTech стартъп компаниите у нас, предлагащи инструментален софтуер и платформи са съответно с по 20%, а 10% остават за онези, генериращи на пазара друг вид софтуерни решения.

Географско разположение на българските HealthTech стартъпи, попадащи в Топ 10 на класацията е илюстрирано на Фигура 3.

Фигура 3. Географско разположение на HealthTech стартъпите (включени в класацията „Топ 10 на HealthTech стартъпите в България“)

Източник: собствен дизайн на автора, базиран на информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 b)

Изводът, който се наложи от прегледа на географското позициониране на всички 177 български стартъп компании в областта на HealthTech, се препотвърждава от резултатите на класацията „Топ 10 на HealthTech стартъпите в България“. Доминиращото населено място, открояващо се с най-голям брой HealthTech стартъп компании – 90%, безапелационно отново е столицата на страната ни – гр. София.

Специфичен вид HealthTech стартъп компани, у нас са онези, които предлагат технологични решения, под формата на софтуер като услуга (SaaS)⁶. Той се прилага с цел да се подобри здравеопазването, да се улеснят част от процесите, а най-съществената му особеност е, че е достъпен чрез Интернет, с което спестява значителни разходи на компаниите – крайни потребители (Ер Ес Ес ООД, 2011). В този ред на мисли, считаме за особено важно да бъде направено допълнително проучване на този сектор в

---

⁶ Софтуерът като услуга (SaaS) е модел за разпространение на софтуер, при който доставчикът на облачни услуги разработва и поддържа облачен приложен софтуер... (Чай, 2022).

България, чрез представяне на HealthTech SaaS стартъпите в България. Те са 14 на брой и представляват 8% от общият брой на HealthTech стартиращите компании в страната (Tracxn Technologies Limited, 2024 c).

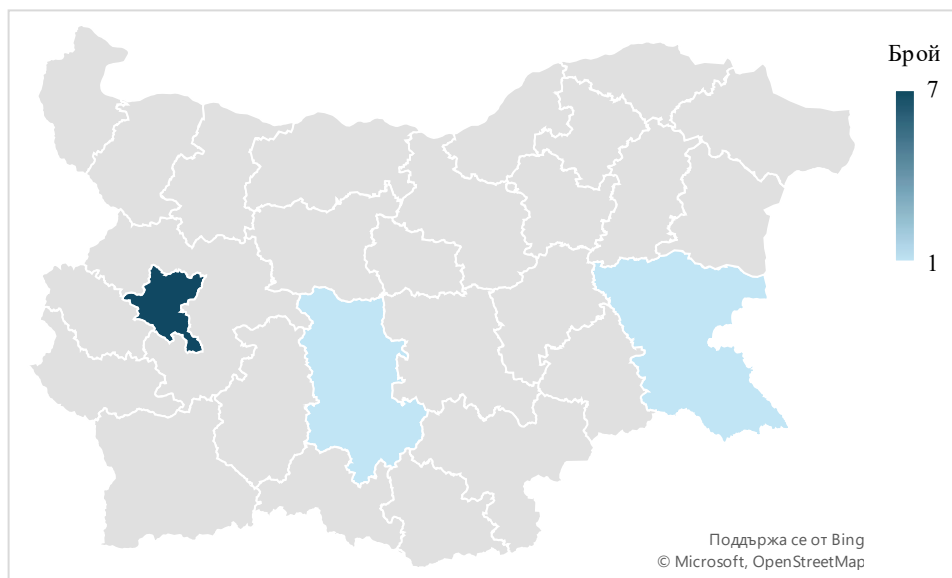
Таблица 2. Топ 10 на HealthTech SaaS стартъпите в България

№	Компания	Трасхп Резултат
1.	BioSeek	31/100
2.	Sqilline	21/100
3.	Greenpie	15/100
4.	PracticeDent	14/100
5.	VertiPay	6/100
6.	Dental Cloud Pro	2/100
7.	Linked Life Data	-
8.	Metaforms	-
9.	zRMicroArray	-
10.	ezyTrainer	-

Източник: собствен дизайн на автора, базиран на информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 c)

Интересен факт, който се констатира в хода на проучването, е че например компанията BioSeek, която е под # в „Топ 10 на HealthTech стартъпите в България“, се оказва лидер в класацията „Топ 10 на HealthTech SaaS стартъпите в България“. Компанията е разработчик на инструмент за търсачка, която обединява и унифицира данните от различни източници, като NCBI, UniProt, KEGG, и ги прави лесно достъпни на едно място (BioSeek, 2024). Второто място се заема от Sqilline, която предоставя платформа чрез използването на RWD и AI технология (Sqilline, 2024). Greenpie е специализирано уеб приложение, което автоматизира процеса на консултиране по хранене (Greenpie, 2024). PracticeDent е изцяло базирано на облак решение за управление на дентална практика, което е предоставено от Medicloud (Tracxn Technologies Limited, 2024 d). VertiPay осигурява платформа за плащане за пациентите (VertiPay™, 2024). Dental Cloud Pro е инструмент, служещ за управление на дентална практика, който е базиран в облак (DentalPro, 2024). Linked Life Data е стартъп, който е доставчик на инструмент за анализ на здравни данни (Ontotext AD, 2024). Платформата Metaforms предоставя SaaS решение, позволяващо на фармацевтичните и здравните организации да създават документи без усилие, намалявайки в пъти времето, изразходвано за събиране и обработка на данни (BGO Software, 2024). Софтуерът zRMicroArray осъществява цялата функционалност, свързана с предварителна обработка и статистически анализ на данни от едноцветни cDNA микрочипове (zRMicroArray, 2024). ezyTrainer е уеб-базиран фитнес софтуер, насочен към лични треньори и фитнес инструктори (EzyTrainer, 2024).

Разгледани по критерия „Географско разположение“, посочените 10 български HealthTech SaaS стартапа са позиционирани по следния начин:

Фигура 4. Географско разположение на HealthTech SaaS стартапите (включени в класацията „Топ 10 на HealthTech SaaS стартапите в България“)

Източник: собствен дизайн на автора, базиран на информация от (Tracxn Technologies Limited, 2024 г)

*Забележка: Липсва информация за местоположение на една от разглежданите компании (Linked Life Data).

Лидерът по този критерий, отново е гр. София, доминиращ със 70% дял на HealthTech SaaS стартапите, съгласно класацията „Топ 10 на HealthTech SaaS стартапите в България“, следван от градовете Пловдив и Бургас, съответно с 10%-но участие.

3. Заключение

HealthTech стартапите в България са причина за експанзионистичното развитие на родния пазар на дигитално здравеопазване. Значителният растеж, който последният бележи, е факт продиктуван от все по-голямото търсене на технологични здравни решения, които са насочени едновременно към пациентите (осигурявайки им удобство, достъпност и подобрени резултати) и към всички нива на здравната система (подобрявайки най-съществените характеристики на здравния процес: производителността, качеството и ефективността му).

В резултат от извършеният аналитичен преглед на HealthTech стартапите, попадащи в класацията „Топ 10 на HealthTech стартапите в България“ (в това число и на HealthTech SaaS стартапите) могат да бъдат очертани конкретни изводи, отнасящи се до родните компании:

- в областта на HealthTech стъртъпите, в България съществува над дведесетилетен опит, което означава, че много преди пандемията от COVID-19 да „катализира“ масовата им поява, у нас вече се трупа опит и се градят традиции в областта на тази иновативна здравна индустрия;
- при всички HealthTech стартъпи у нас (изключвайки първите 10 от класацията, при които концентрацията е 0%), се наблюдава по-голяма дифузия по географско позициониране, тоест част от тях са извън столицата гр. София (обратната тенденция на свръхконцентрация се наблюдава при друг вид стартъпи у нас – InsurTech (Нинова, 2024));
- технологичните решения на анализирани HealthTech стартъпи са ориентирани в голямата си част към разработване на мобилно приложение (50%), инструментален софтуер и платформи и друг вид софтуерни решения, на практика от всяка област на здравната индустрия;
- значителен разцвет се отбелязва при родните HealthTech стартъп компании, които предлагат технологични решения, под формата на софтуер като услуга (SaaS) (достъпен чрез Интернет), който значително улеснява здравните процеси и спестява солидни разходи на крайните им потребители.

От всичко казано до тук, може да заключим, че здравеопазването и в частност – медицината, са очевидно изключително привлекателна територия за технологичните стартъпи, поради необятните възможности, които се откриват за тях за обозримото бъдеще.

Използвани източници

- Healee. (2024). *Свързваме лекарите и пациентите*. Извлечено от Healee: <https://www.healee.com/bg>
- „РеБенеФит“ ООД. (2024). *Едно решение за вас и вашите служители*. Извлечено от Re:Benefit: <https://rebenefit.bg/>
- BGO Software. (2024). *metaforms*. Извлечено от metaforms: <https://www.metaforms.org/>
- BioSeek. (2024). *BioSeek*. Извлечено от BioSeek: <https://www.bioseek.eu/bg/bul/research/home>
- Built In. (2024). *Healthcare Technology*. Извлечено от Built In: <https://builtin.com/healthcare-technology>
- Chakraborty, I., Pavarasan, P. V., & Edirippulige, S. (2021). Health-tech startups in healthcare service delivery: A scoping review. *Social Science & Medicine*(278), 113949. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.113949>
- Copyright AYO. (2024). *Wear The Sun*. Retrieved from Copyright AYO: <https://goayo.com/>
- DentalPro. (2024). *Dental Cloud Pro*. Извлечено от dentalcloudpro: <https://dentalcloudpro.com/>
- Diabetes:M. (2024). *Diabetes management done right*. Извлечено от Sirma: <https://diabetes-m.com/>
- EzyTrainer. (2024). *Fitness Trainer Software*. Извлечено от EzyTrainer: https://tracxn.com/d/companies/ezytrainer/_HYwbFVIb0H0wSNCs85G58I3zBp_egd2C_S-x0CLHtok
- FindMeCure. (2024). *FindMeCure*. Retrieved from FindMeCure: <https://findmecure.com/>
- Greenpie. (2024). *Greenpie*. Извлечено от Greenpie: <https://ww38.greenpie.net/>

- INAHTA – International Network of Agencies for Health Technology Assessment. (2009). *INAHTA Health Technology Assessment (HTA) Glossary*. Извлечено от INAHTA – International Network of Agencies for Health Technology Assessment: https://web.archive.org/web/20090526014500/http://www.inahta.org/HTA/Glossary/#_Health_technology
- Insivia. (2024). *What is HealthTech?* Извлечено от Insivia: <https://www.insivia.com/what-is-healthtech/#-what-is-healthtech->
- Mayo Foundation for Medical Education and Research (MFMER). (2024). *Overview*. Извлечено от Mayo Foundation for Medical Education and Research (MFMER): <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/jet-lag/symptoms-causes/syc-20374027>
- MyAnalyst. (2024). *What is Tracxn Score?* Retrieved from Tracxn Help Center: <https://help.tracxn.com/en/articles/6655284-what-is-tracxn-score>
- Ontotext AD. (2024). *Linked Life Data*. Извлечено от Linked Life Data: <http://linkedlifedata.com/>
- Relaxify Ltd. (2024). *Let's get on a well-being journey together!* Извлечено от Relaxify Ltd.: <https://relaxifyapp.com/>
- SMART SOFT HEALTHCARE. (2024). *AI LUMBAR SPINE MRI READING AND REPORTING*. Retrieved from SMART SOFT HEALTHCARE: <https://columbo.me/>
- SoftGroup. (2024). *SERIALIZATION AND AGGREGATION SOLUTIONS TO ENABLE GLOBAL TRACK AND TRACE COMPLIANCE*. Retrieved from SoftGroup: <https://www.softgroup.eu/#>
- Sqilline. (2024). *Transforming Human Health through Technology* *Transforming Human Health through Technology*. Извлечено от Sqilline: <https://sqilline.com/>
- Statista Inc. (2024). *Digital Health - Bulgaria*. Retrieved from Statista Inc.: <https://www.statista.com/outlook/hmo/digital-health/bulgaria>
- Tracxn Technologies Limited. (2024 a, October 25). *HealthTech companies globally*. Retrieved from Tracxn Technologies Limited: https://tracxn.com/d/sectors/healthtech/_hC-Fd12V2uc2rvgE94w9WQ-ek8f-2zpN9N867CzYqyg/companies
- Tracxn Technologies Limited. (2024 b, October 10). *HealthTech startups in Bulgaria*. Retrieved from Tracxn Technologies Limited: https://tracxn.com/d/explore/healthtech-startups-in-bulgaria/_To2buAuPiiHCHsVSUIMf32SF_-RRLdtA2YRvmNlhbqE/companies
- Tracxn Technologies Limited. (2024 c, October 7). *HealthTech SaaS startups in Bulgaria*. Retrieved from Tracxn Technologies Limited: https://tracxn.com/d/explore/healthtech-saas-startups-in-bulgaria/_tspLZ0yW_RWObEVmB3buYY7b9O6-AyrEwsiGpbfX0Bo/companies
- Tracxn Technologies Limited. (2024 d). *PracticeDent company profile*. Извлечено от Tracxn Technologies Limited: https://tracxn.com/d/companies/practicedent/_awLvmxxuNA3IKPKqDnJtagpFPsIF2jo9NAxx3yRbPSw
- VertiPay™. (2024). *Automating clinical trial patient reimbursements*. Извлечено от VertiPay™: <https://www.vertipay.net/>
- World Health Organization (WHO). (2023). *Health technologies*. Извлечено от World Health Organization (WHO): <https://www.who.int/europe/news-room/factsheets/item/health-technologies>
- Yoga Llama. (2024). *EXPERT GUIDANCE*. Извлечено от Tech Soft Jsc. : <https://yogallama.com/>

- zRMicroArray. (2024). *zRMicroArray – Microarray Data Analysis*. Извлечено от zRMicroArray: <https://zrmicroarray.com/>
- Ер Ес Ес ООД. (2011). *Какво е „SaaS“ или „Софтуер като услуга“?* Извлечено от Retail Store Solution: <https://rss-bg.com/kakvo-e-saas-ili-softuer-kato-usluga/>
- Нинова, В. (2024). ПРОУЧВАНЕ НА INSURTECH СТАРТИРАЩИТЕ КОМПАНИИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗАСТРАХОВАТЕЛЕН ПАЗАР. *Национална научно-практическа конференция на тема: „Пазарни и извънпазарни системни предизвикателства пред застраховането и осигуряването – теория, практика, проблеми и решения“*. Свищов: АИ Ценов. Извлечено от https://www.researchgate.net/publication/385243909_PROUCVANE_NA_INSURTECH_STARTIRASITE_KOMPANII_NA_BLGARSKIA_ZASTRAHOVATELEN_PAZAR
- Чай, У. (2022). *Определение*. Извлечено от TechTarget : <https://www.techtarget.com/searchcloudcomputing/definition/Software-as-a-Service>

РАЗВИТИЕ И СЪСТОЯНИЕ НА ОСИГУРЯВАНЕТО В УНИВЕРСАЛЕН ПЕНСИОНЕН ФОНД В БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Йордан Йорданов¹

Резюме: Социално-икономическите и демографски предизвикателства, наред с провежданата социална политика в областта на пенсионната защита, доведоха до хронични дефицити на публичното пенсионно осигуряване. В тази връзка очакванията за адекватен допълнителен доход от капиталопокривните пенсионни схеми нарастват. Основната цел на разработката е да се представи развитието и състоянието на осигуряването в универсален пенсионен фонд, както и да се изведат основни резултати и съществуващи проблеми.

Ключови думи: пенсионна система, универсален пенсионен фонд, осигурителни показатели, пенсия.

JEL: G23

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.11>

DEVELOPMENT AND STATE OF INSURANCE IN UNIVERSAL PENSION FUND IN BULGARIA

Head Asist. Prof. Yordan Yordanov, PhD

Abstract: *The socio-economic and demographic challenges, along with the social policy implemented in the area of pension protection, have led to chronic deficits in the public pension system. In this context, expectations for adequate additional income from capital-based pension schemes are increasing. The main objective of this study is to present the development and current status of insurance in a universal pension fund, as well as to identify key results and existing issues.*

Key words: *pension system, universal pension fund, insurance indicators, pension.*

JEL: G23

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.11>

1. Въведение

В ситуация на хронични дефицити на публичното пенсионно осигуряване и нисък коефициент на заместване на дохода след пенсиониране, очакванията и интереса към допълнителното задължително пенсионно осигуряване са високи.

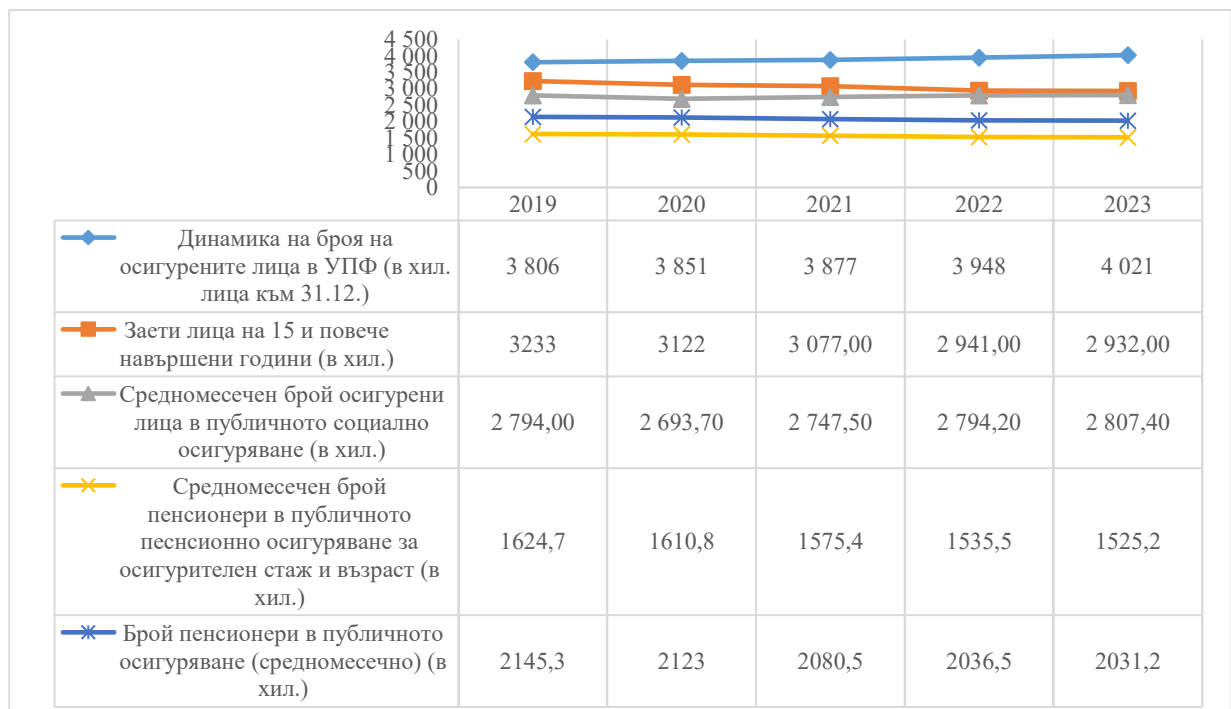
¹ Стопанска академия „Д. А. Ценов” – Свищов, Катедра „Застраховане и социално дело“, e-mail: y.yordanov@uni-svishtov.bg

гуряване нарастват. В тази връзка на преден план се откроява необходимостта от задълбочено наблюдение на основните показатели на неговото развитие, конкретното състояние, в което се намира, проблемите и предизвикателствата пред него и ефектите от функционирането му.

Основната цел на разработката е да се представи развитието и състоянието на осигуряването в универсален пенсионен фонд, посредством проследяване динамиката на основни осигурителни показатели. На тази база следва да се направят съответните изводи и обобщения в търсене на проблемите и възможностите пред осигуряването в универсалните пенсионни фондове, в рамките на многоколонния пенсионен модел у нас.

2. Динамика на осигурителни показатели в универсален пенсионен фонд за периода 2019-2023 г.

През разглеждания период числеността на осигурените в универсален пенсионен фонд (УПФ) нараства от 3 805 545 лица до 4 021 137 през 2023 г., което представлява ръст от 215 591 лица или 5,6%. В същото време, заетите в икономиката на 15 и повече години през 2023 г. са 2 932,10 хил. лица и представлява 72,6% от числеността на осигурените в УПФ. Средномесечният брой на осигурените в публичното социално осигуряване през 2023 г. е 2 807,40 хил. лица, което представлява 69,8% от числеността на осигурените в УПФ (Вж. Фигура 1).

Фигура. 1. Динамика на осигурените в УПФ, заетите лица и пенсионерите в публичното социално осигуряване за периода 2019-2023 г.

Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024) (Национален осигурителен институт, 2024).

От друга страна средномесечният брой на пенсионерите за осигурителен стаж и възраст намалява от 1 624,7 хил. на 1 525,2 хил. и представлява 37,9% от числеността на осигурените в УПФ. Броят на пенсионерите в публичното социално осигуряване от 2 145,3 хил. в началото на периода намалява на 2 031,2 хил. в края и представлява 50,5% от числеността на осигурените в УПФ лица.

Към края на 2023 г. пенсионерите с плащания от фонд за изплащане на пожизнени пенсии са 2 632, а лицата с плащания от фонд за разсрочени плащания 18 024, което представлява съответно 0,17% и 1,18% от средномесечния брой на пенсионерите с пенсия за осигурителен стаж и възраст, както и 0,13% и 0,89% от общия брой на пенсионерите в публичното социално осигуряване (Вж. Фигура 2).

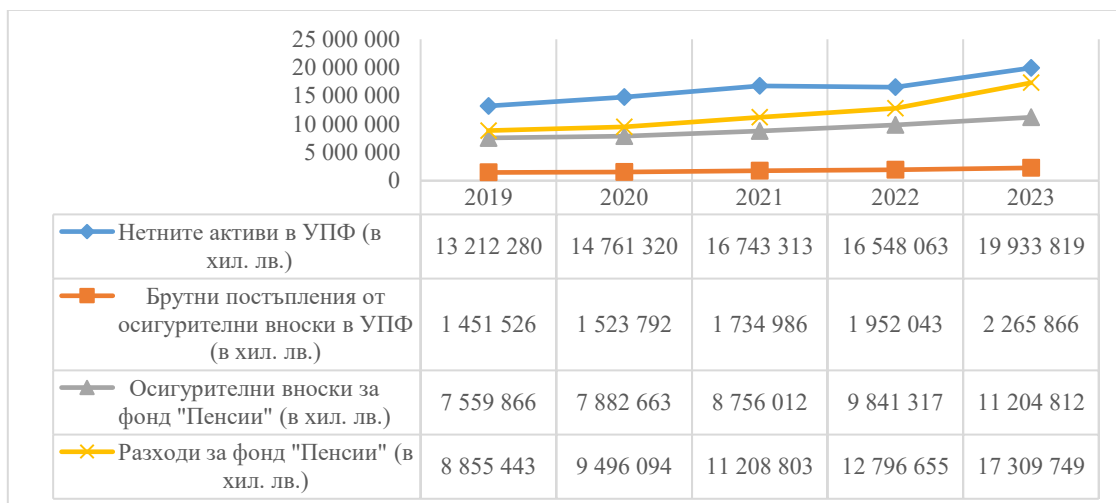

Фигура. 2. Пенсионери с плащания от фонд изплащане на пожизнени пенсии и фонд за разсрочени плащания за периода 2019-2023 г.

Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024).

Генерираният финансов ресурс в УПФ към края на 2023 г. е 19 933 819 хил. лв. В началото на разглеждания период същите средства са 13 212 280 хил. лв., което представлява ръст от 66,2%. Натрупаните средства представляват съответно 115,2% от разходите за фонд „Пенсии“ на Държавното обществено осигуряване (ДОО) за 2023 г. (разходи от 17 309 749,4 хил. лв. за 2023 г.) при 149,2% за 2019 г. (разходи от 8 855 442,7 хил. лв. за 2019 г.) (Национален осигурителен институт, 2023). Драматичното изменение в съотношението на натрупани средства в УПФ към разходи за фонд „Пенсии“ индикира, че последните нарастват с по-бърз темп от ръста на генерираните сраства в УПФ. Същата тенденция наблюдаваме и при изменението на съотношенията между Брутния вътрешен продукт (БВП) и натрупаните активи в УПФ, където натрупаните активи през 2023 г. спрямо БВП (183,7 млрд. лв. за 2023 г.) е 10,7%, а през 2019 г. (БВП 118,7 млрд. лв.) е 11,1% (Национален осигурителен институт, 2023). В края на 2022 г. отчитаме намаление спрямо активите в края на 2021 г., което се равнява на 195 250 хил. лв. Общите постъпления от осигурителни вноски за 2022 г. са в размер на 1 952 043 хил. лв., което заедно с отчетените загуби от 195 25 хил. лв. означава обща загуба за над 2 147 293 хил. лв. в рамките на 2022 г. Брутните годишни постъпления от осигурителни вноски в УПФ нарастват

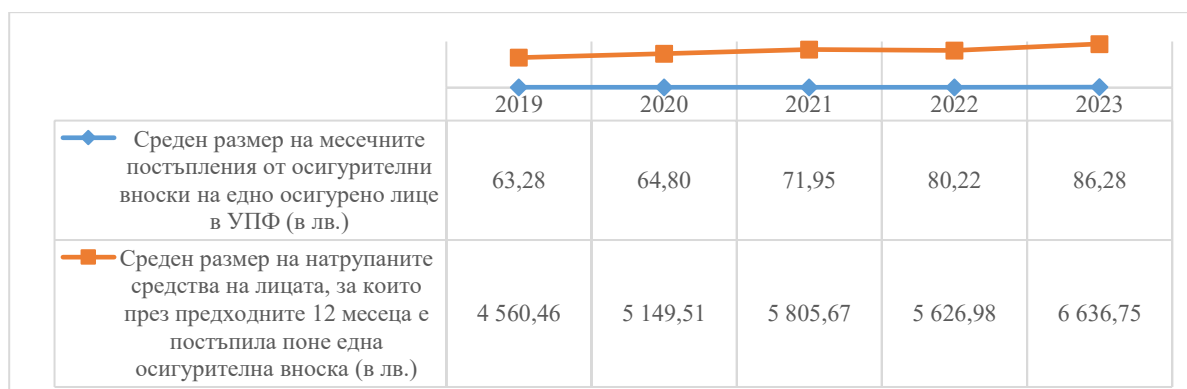
от 1 451 526 хил. лв. през 2019 г. до 2 265 866 хил. лв. през 2023 г., което представлява ръст от 64%. През 2023 г. тези постъпления отнесени към осигурителните вноски за фонд „Пенсии“ на ДОО, които са 11 204 812 хил. лв. представляват 20,2% (Вж. Фигура 3).

Фигура. 3. Динамика на нетните активи, постъпленията от осигурителни вноски за УПФ, вноски и разходи за фонд „Пенсии“ и БВП за периода 2019-2023 г.

Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024); (Национален осигурителен институт, 2024).

Средният размер на месечните постъпления от осигурителни вноски на едно осигурено лице в УПФ нараства от 63,28 лв. до 86,28 лв. в края на разглеждания период, а средният размер на натрупаните средства на лицата, за които през последните 12 месеца е постъпила поне една осигурителна вноска, отчита ръст със 68%, от 4 560,45 лв. през 2019 г. на 6 636,75 лв. през 2023 г. (Вж. Фигура 4).

Фигура. 4. Среден размер на осигурителната вноска и средна натрупана сума на осигурено лице в УПФ за периода 2019-2023 г.

Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024).

Съпоставката на натрупаните средства на едно осигурено лице спрямо средния осигурителен доход за страната (СОД) за 2023 г. представлява 21,7% и 12,5% спрямо средния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст при съотношения за 2019 г., съответно от 21,6 и 8,9%. Това означава запазване съотношението натрупани средства и осигурителен доход, но изменение на съотношението между средния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст и натрупаните активи във УПФ, дължащо се основно на по-бързо нарастване на средния размер на пенсията.

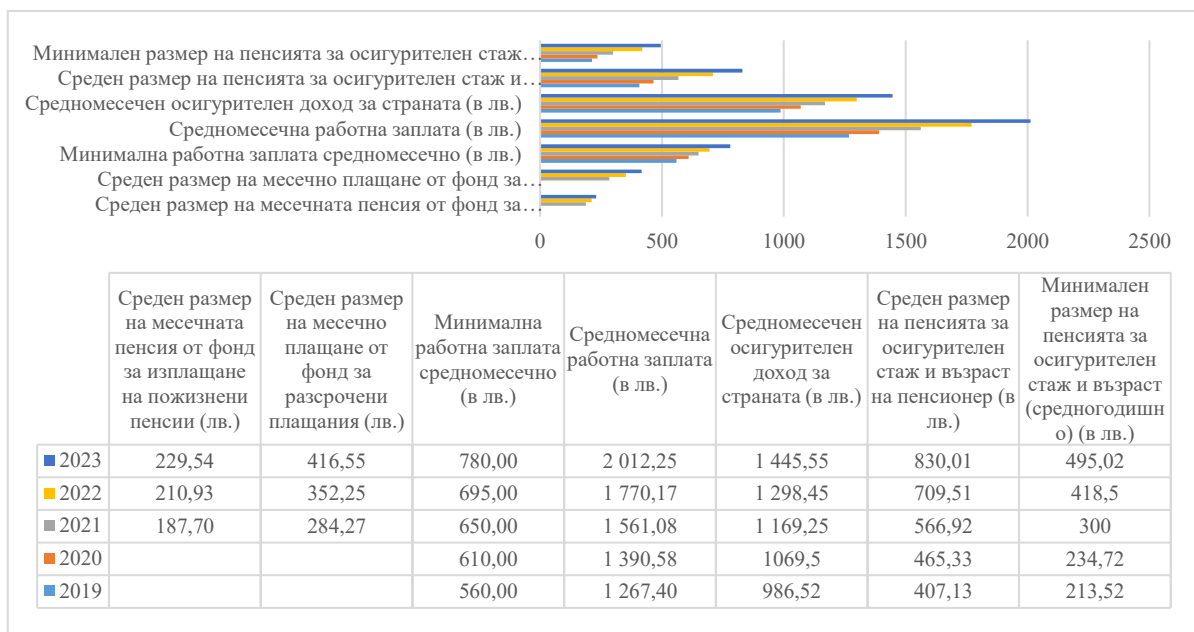
Към края на 2023 г. средният размер на месечната пенсия, изплащана от фонд за изплащане на пожизнени пенсии е 229,54 лв., а средният размер на месечното плащане от фонд за разсрочени плащания е 416,55 лв., което представлява съответно:

- 46,2% и 84,1% от минималния средногодишен размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст (495,02 лв.) при съотношение 62,5% и 94,7% през 2021 г.;

- 27,5% и 50,0% от средномесечния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст на пенсионер (830,1 лв.) при съотношение 33,1% и 50,1% през 2021 г.;

- 15,8% и 28,7% от средномесечния осигурителен доход за страната (1 445,5 лв.) при съотношение 16,1% и 24,3% през 2021 г.;

- 11,3% и 20,6% от средномесечната работна заплата за страната (2 012,2 лв.) при съотношение 12,1% и 18,2% през 2021 г. (Вж. Фигура 5).

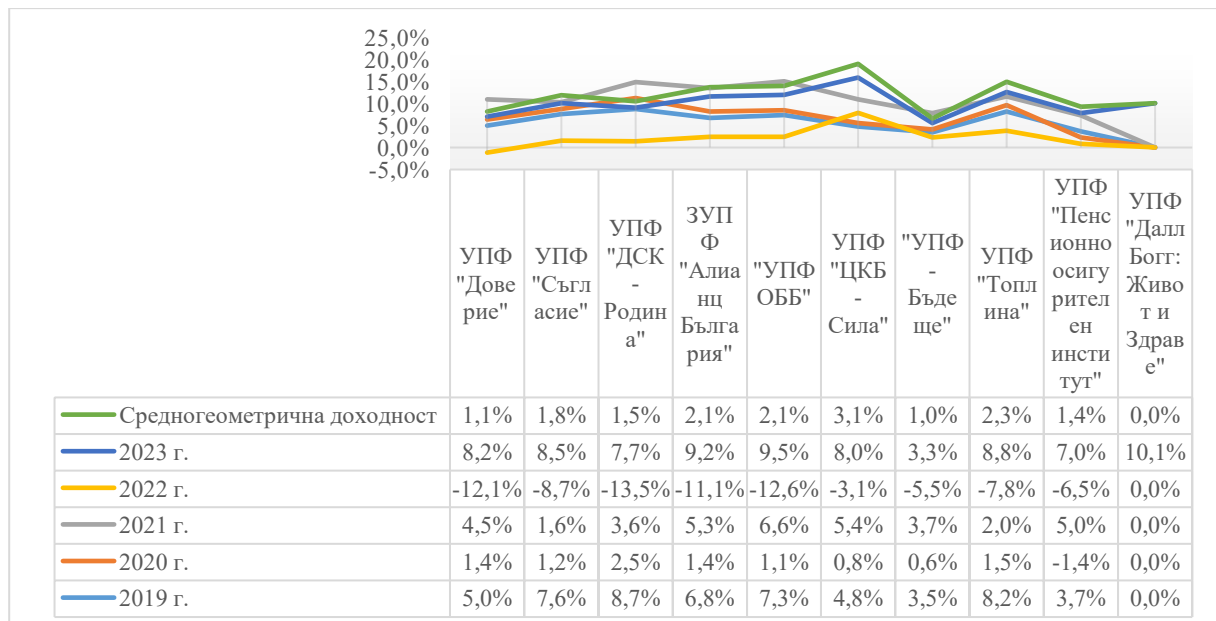

Фигура. 5. Динамика на средните размери на месечните пенсии/плащания от фондовете за пожизнени пенсии и фондовете за разсрочени плащания и някои основни макроикономически показатели за периода 2019-2023 г. Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024); (Национален осигурителен институт, 2024).

Размерите на плащанията от фондовете за разсрочени плащания и фондовете за пожизнени пенсии, отнесени към размерите на пенсиите от публичното осигуряване, средномесечните величини на осигурителния доход и получаваните трудови възнаграждения са в по-благоприятно съотношение през 2021 г., спрямо 2023 г. поради по-високия ръст на пенсиите от публичното осигуряване, осигурителния доход и трудовите възнаграждения и изоставане в ръста на пенсиите изплащани от УПФ.

Съпоставката на средните размери на плащанията спрямо средния осигурителен доход показва, че допълнителните плащания от УПФ осигуряват коефициент на заместване малко над 15%, което е основната идея и цел на осигуряването във фонда, в рамките на многоколонния пенсионен модел. Коефициентът на заместване при поличаващите плащане от фондовете за разсрочено плащане е 28,7%.

За периода 2019-2023 г. средногеометричната доходност за отделните пенсионноосигурителни компании варира от 1% за УПФ „Бъдеще“ до 3,1% за УПФ „ЦКБ Сила“. Най-високи инвестиционни резултати са отчетени през 2023 г., когато почти всички фондове постигат около 9% доходност (доходността варира между 7,7% до 9,5%), а УПФ „ДаллБогг: Живот и здраве“ отчита 10,1% (Вж. Фигура 6).

Фигура. 6. Постигната доходност от УПФ за периода 2019-2023 г.

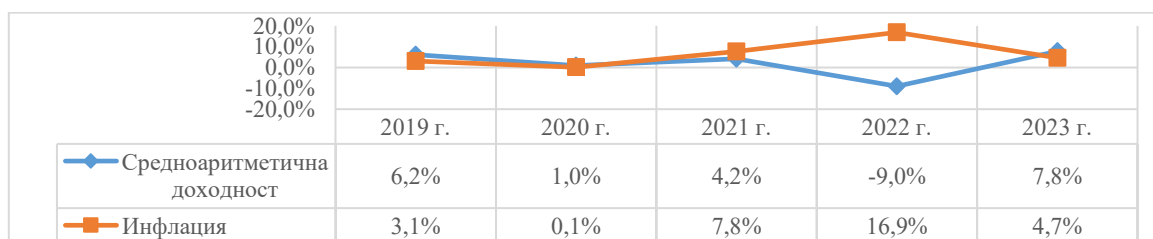
Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024).

Най-ниският инвестиционен резултат показва УПФ „Бъдеще“, едва 3,3%. През 2022 г. голяма част от УПФ отчитат отрицателни двуцифрени стойности на доходността на управляваните активи. УПФ „ДСК-Родина“ постига отрицателна доходност на управляваните активи от 13,5%, следвана от „УПФ ОББ“, УПФ „Доверие“ и ЗУПФ „Алианс България“, съответно с 12,6%, 12,1% и 11,1%. Макар и с отрицателна доходност, „по-добри“

инвестиционни резултати, спрямо посочените в предходната група фондове, постигат УПФ „ЦКБ Сила“, УПФ „Бъдеще“, УПФ „Пенсионноосигурителен институт“, УПФ „Топлина“, УПФ „Съгласие“, съответно с -3,1%, -5,5%, -6,5%, -7,8%, -8,7% доходност.

Средноаритметичната доходност на УПФ за разглеждания период е: за 2019 г. – 6,2; за 2020 г. – 1,0%, за 2021 г. – 4,2%; за 2022 г. – -9%; за 2023 г. – 7,8%. Ръстът на осигурителния доход за периода е 46% или средноаритметично 11,5% на годишна база. Индексът на потребителските цени за разглеждания период е: за 2019 г. – 3,1%; за 2020 г. – 0,1%, за 2021 г. – 7,8%; за 2022 г. – 16,9%; за 2023 г. – 4,7% (Вж. Фигура 7).

Фигура. 7. Средноаритметична доходност от УПФ и Индекс на потребителските цени за периода 2019-2023 г.

Източник: (Комисия за финансов надзор, 2024); (Национален статистически институт, 2024).

Съпоставката на годишната инфлация и средноаритметичната доходност на УПФ показва, че най-високата реална доходност е 3,6%, отчетена през 2021 г. През 2022 г. фондовете отчитат отрицателна доходност от 9% при годишна инфлация 16,9%.

3. Състояние и предизвикателства пред осигуряването в универсален пенсионен фонд

Динамиката на разгледаните осигурителни показатели, съпоставена с основни макроикономически и социални индикатори, отразява развитието и текущото състояние на осигуряването в универсалните пенсионни фондове, което има следните характеристики, представени като изводи и обобщения:

- Делът на плащанията от фондовете за изплащане на пожизнени пенсии и фондовете за разсрочени плащания, спрямо пенсионните плащания от фонд „Пенсии“ на ДОО на този етап е много нисък.

- Делът на плащанията с пожизнен характер от УПФ е нисък, което от своя страна отправя сериозно предизвикателство пред дългосрочната социална сигурност на българските пенсионери.

- Коефициентът на заместване спрямо средния осигурителен доход за страната на плащането от фондовете за разсрочено плащане е 28,7%, а от фондовете за пожизнени плащания 15%.

- Разходите за плащания на фонд „Пенсии“ нарастват по-бързо от генерираните финансови активи в УПФ.

- През 2022 г. универсалните фондове отчитат обща финансова загуба от 2 147 293 хил. лв. в резултат на отрицателната доходност от управлението на активите.

- Брутните годишни постъпления от осигурителни вноски в УПФ нарастват с 64%, но въпреки това през 2023 г. те представляват само 20,2% от осигурителните вноски постъпили във фонд „Пенсии“.

- За разглеждания период се запазва съотношението натрупани средства на едно осигурено лице спрямо средния осигурителен доход за страната, но се установява изменение в съотношението среден размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст и натрупаните средства на едно осигурено лице, дължащо се на изпреварващо повишаване ръста на средния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст.

- Размерите на плащанията от фондовете за разсрочени плащания и фондовете за пожизнени пенсии нарастват с по-бавни темпове спрямо ръста на пенсиите от публичното осигуряване, осигурителният доход и трудовите възнаграждения.

- Средноаритметичната доходност на всички универсални пенсионни фондове варира от отрицателна 9% до положителна 7,8%, при среден ръст на осигурителния доход за периода от 11,5% на годишна база и годишна инфлация от 0,1% до 16,9%.

Предизвикателствата пред осигуряването в универсален пенсионен фонд, в рамките на многоколонния пенсионен модел у нас в следващите десетилетия най-общо ще бъдат свързани с:

- развитие на политиките на инвестиране на натрупаните средства, основно насочени към прилагане на адекватни иновативни инвестиционни портфейли, съобразени с жизнения цикъл на отделното лице с цел постигане на по-добри инвестиционни резултати в дългосрочен хоризонт;

- нарастване на дела на пожизнените плащания, като гарант за пожизнена социална сигурност на правоимащите плащане;

- запазване на коефициента на заместване на пожизнената пенсия спрямо средния размер на осигурителния доход за страната.

- Политики по повишаване на осигурителната култура на населението в направление правилно разбиране на модела на функциониране на капиталовите пенсионни схеми, ефектите и необходимостта от съществуването и развитието им в рамките на многоколонните системи на организация на пенсионния модел.

4. Заключение

Капиталопокривните пенсионни схеми са от ключово значение за формиране на адекватни пенсионни доходи на правоимащите лица, особено в условия неблагоприятна възрастова структура на населението. Изложението на доклада е показателно за развитието, състоянието и предизвикателствата пред осигуряването в универсален пенсионен фонд в България. От

него е видно, че съществуват проблеми, които следва да търсят своите адекватни, навременни и дългосрочни решения. Последните следва да се основават на: възможности за нарастване на дела на пожизнените плащания и запазване на коефициента на заместване на дохода; гъвкави инвестиционни политики за постигане на високи инвестиционни резултати; механизми за предпазване и намаляване на финансови загуби, в следствие на проблеми на капиталовите пазари; справедливи политики на нарастване на темповете на генерираните средства във фондовете в основата, на които следва да бъдат залегнали повишаването на осигурителната култура на населението и разумното покачване на осигурителната вноска. Изведените насоки за смекчаване и преодоляване на очертаните предизвикателства пред осигуряването в УПФ следва да бъдат подложени на задълбочен публичен дебат, като се разгледат възможностите и нагласите на всички страни в осигурителния процес, в името на устойчива пенсионна система, обслужваща интересите на българските пенсионери.

Използвани източници

- Комисия за финансов надзор. (2024). *Осигурителна дейност/Статистика и анализи*. Извлечено от Комисия за финансов надзор: <https://www.fsc.bg/osiguritelna-deynost/statistika/statistika-i-analizi/>
- Национален осигурителен институт. (2024). *Анализи/Държавно обществено осигуряване*. Извлечено от Национален осигурителен институт: <https://www.nssi.bg/publikacii/analizi/doo/>
- Национален осигурителен институт. (2024). *Кодекс за социално осигуряване*. Извлечено от Национален осигурителен институт: <https://www.nssi.bg/wp-content/uploads/KCO-7.pdf>
- Национален осигурителен институт. (2024). *Статистика/Статистически бюлетин "Пенсии"*. Извлечено от Национален осигурителен институт: <https://www.nssi.bg/publikacii/statistika/pensii-statistika/>
- Национален статистически институт. (2024). *Инфлация и индекси на потребителските цени*. Извлечено от Национален статистически институт: <https://www.nsi.bg/bg>

ПАЗАРЪТ НА ТРУДА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД УМЕНИЯТА НА РАБОТНАТА СИЛА

Гл. ас. д-р Таня Илиева¹

Резюме: Дигитализацията в икономиката и протичащите процеси на глобализация на трудовия пазар са предпоставка служителите в компаниите непрекъснато да развиват и подобряват своите умения. В доклада се разглеждат уменията, които в момента се търсят най-много от работодателите при наемане на работа. Изясняват се понятията „твърди“ и „меки“ умения и се прави разграничение между тях. Извеждат се насоките за подобряване работните умения на човешките ресурси с оглед повишаване на пригодността им за заетост.

Ключови думи: трудов пазар, заетост, работна сила, умения, твърди умения, меки умения

JEL: J22, J24

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.12>

THE LABOUR MARKET AND CHALLENGES TO WORKFORCE SKILLS

Head Assist. Prof. Tanya Ilieva, PhD

Abstract: Digitization in the economy and ongoing processes of globalization in the labour market are a prerequisite for company employees to continuously develop and improve their skills. The paper examines the skills currently most in demand by employers in the hiring process. The concepts of „hard“ and „soft“ skills are clarified and a distinction is made between them. The guidelines for improving the working skills of human resources in order to increase their suitability for employment are derived.

Key words: labour market, employment, labour force, skills, hard skills, soft skills

JEL: J22, J24

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.12>

1. Въведение

Работните уменията имат съществено значение за успешна реализация на пазара на труда. Развитието на технологиите и протичащите процеси на глобализация поставят предизвикателства пред конкурентоспособността и пригодността за заетост на човешките ресурси. Необходими са по-високи

---

¹ e-mail: t.ilieva@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов, катедра „Застраховане и социално дело“

умения, водещи до повишаване производителността на труда и осигуряване на качествени и стабилни работни места.

2. Необходими умения за успешна реализация на пазара на труда

2.1. Твърди и меки умения

През последните години в обявите си за работа работодателите често посочват изисквания за притежаването на т. н. „**твърди и меки умения**“.

И двата вида умения са необходими за успешното изпълнение на работните задължения. Затова, когато кандидатът за работа изготвя или актуализира автобиографията си е добре да помисли за включване на **секция „Умения“**, в която да се посочат подходящите за позицията умения. (Платформа за търсещи работа, 2024)

Какво представляват твърдите и меките умения?

Основните **разлики** между твърдите и меки умения са в това как са придобити и как се използват при изпълнение на работните задължения.

Твърдите умения обикновено се придобиват по време на средното или висше образование, или чрез някакъв вид специфично обучение. Те включват компетенции като степен на владеене или ползване на чужди езици, умения за работа с конкретна машина, притежаване на дигитални умения, използване на даден софтуер или програма.

Меките умения се разглеждат като личностни характеристики, които човек е придобил по време на жизнения и професионалния си път. Такива например са уменията, свързани с управление на времето, комуникация с други хора и колеги, начини за справяне с работния стрес.

Като обобщение можем да кажем, че твърдите умения следва да бъдат определени като технически познания и умения, докато меките умения са универсални работни навици и поведения.

Най-търсените **твърди умения** от работодателите понастоящем са:

- отлично владеене на един или няколко чужди езика;
- управление на бази данни;
- анализ на статистически данни;
- управление на маркетингови кампании;
- владеене на различни езици за програмиране (например Perl, Python, Java, Ruby);
- разработване на мобилни приложения;
- дизайн на потребителски интерфейс;
- управление на системи за съхранение.

Всяка работна позиция изисква притежаването на определени твърди умения, характерни за сектора или бранша, в който работи дадена компания или организация.

Най-търсените **меки умения** от работодателите в настоящия момент са:

- желание за учене;
- критично мислене;
- ефективна комуникация;
- способност за разрешаване на проблеми;
- адаптивност;
- креативност;
- съпричастност (емпатия);
- почтеност;
- надеждност;
- непредубеденост.

Твърдите умения са необходими за успешно изпълнение на техническите работни задачи, докато меките умения са от ключово значение за създаване на положителна и функционираща работна среда.

Счита се, че меките умения са по-трудни за усвояване или усъвършенстване, затова работодателите предпочитат да назначат кандидат с подходящите характерни особености и желание за усвояване на нови технически умения, вместо успешен професионалист с неподходящите за компанията меки умения.

Твърдите и меките умения могат да се придобият и усъвършенстват и са от съществено значение за придобиване на професионален успех.

2.2. Най-търсени от работодателите умения на пазара на труда

Според проучване в световен мащаб са необходими следните умения за търсене на работа през 2024 г. (Най-новите работни умения, които работодателите ще търсят през 2024 г., 2023)

1/ Изкуствен интелект

Основната причина за превръщането на уменията в остарели е изкуственият интелект (artificial intelligence, AI). Компаниите търсят хора, чиито AI умения са свързани с:

- анализ на данни;
- обработка на естествен език;
- машинно обучение;
- невронни мрежи;
- софтуерно проектиране, кодиране, инженеринг и статистика;
- инструменти като Chat GPT,² Dall-E³ и други AI инструменти.

---

² Chat GPT е приложение за изкуствен интелект. Може да се използва за различни цели като например да отговори на въпроси на потребители, да предоставя информация за продукти и услуги, да оказва помощ при решаване на проблеми. Приложението може да се интегрира в различни платформи като веб сайтове, блогове, социални мрежи, мобилни приложения.

³ Dall-E е софтуер, който се използва за генериране на изображения.

2/ Управление на хора

Управленските умения включват комуникация, сътрудничество, работата в екип и лидерство. Необходимо е мениджърите да имат стратегия и умения за решаване на проблеми. Те ще гарантират, че проектите, по които работят, се управляват добре и ще бъдат изпълнени успешно.

Добрите управленски умения могат да са полезни за дадена организация или компания в следните направления:

- Да се наемат квалифицирани работници и служители.
- Да се поддържа персонала ангажиран, което води до добри бизнес резултати.
- Да се мотивират най-добрите кадри да останат в организацията/компанията.

3/ Анализ на данни

Количеството информация, което се създава в света непрекъснато се увеличава. От специалистите в различни сектори на икономиката, се очаква да притежават умения за анализ на различни видове данни. Уменията за анализ включват действия като откриване на модели, теоретизиране и вземане на решения въз основа на интерпретация на данни.

4/ Комуникация

Едно от най-търсените меки умения през 2024 г. продължава да бъде комуникацията. Мениджърите по наемане на персонал считат, че комуникацията е най-доброто умение, което отличава успешните изпълнители. Тя е много важна днес, тъй като има голямо разнообразие от работни и клиентски среди. Често в процеса на работа се използват виртуални комуникационни канали, хибридни и отдалечени работни среди, SMS комуникация и други видове комуникационни канали като Viber, Messenger.

5/ Управление на проекти

Друго необходимо меко умение, е управлението на проекти. Ефективното управление на проекти гарантира, че те ще бъдат завършени в срок и ще останат в рамките на бюджета. Способността да се проследява реализацията на проекта, е необходимо да се допълва от умения като добра комуникация, способност за управление на времето и решаване на проблеми.

6/ Информационни технологии

Зааетостта в областта на информационните технологии нараства много по-бързо в сравнение с всички останали професии. Заплатите на специалистите в сферата на компютърни и информационни технологии също са много по-високи от средните заплати за други професии.

ИТ специалистите се вписват във всички видове организации, на работни позиции като:

- уеб разработчик и дигитален дизайнер;
- учен по компютърни и информационни изследвания;
- анализатор на компютърни системи;
- администратор на база данни и архитект;

- анализатор на информационната сигурност;
- разработчик на софтуер, анализатор и тестер за осигуряване на качеството.

За професионалистите, които обмислят да променят кариерата си, придобиването на образование и ИТ умения може да бъде полезно, за да навлязат в търсени кариерни ИТ области.

3. Насоки за подобряване на работните умения

Според образователните експерти уменията, които е необходимо и в бъдеще да се усъвършенстват са: (Филипова, 2023)

- Да продължава овладяването на технически умения. Да се следят технологичните новости в съответната област и да се усъвършенстват техническите умения. Да се приемат предизвикателствата на бързо променящата се технологична среда.

- Да се участва активно в курсове и обучения, които са свързани с избрания професионален път. Това дава не само актуални знания, но и показва стремеж към постоянно учене и развитие.

- Да се усъвършенства владеенето на чужди езици. В глобалния пазар на труда се цени уменията да се общува на различни езици. Умението да се говори свободно чужд език е безценно в работата с международни екипи и клиенти.

4. Заключение

Уменията на човешките ресурси имат ключово значение за повишаване на конкурентоспособността им и за успешната им реализация на пазара на труда. През последните години в обявите за работа работодателите често посочват изисквания за притежаването на т. н. „*твърди и меки умения*“. Тези два вида умения могат да се придобият и усъвършенстват и са от съществено значение за придобиване на професионален успех. За да повишат пригодността си за заетост в бъдеще служителите в компаниите трябва да продължат да развиват своите технически и езикови умения. Необходимо е също така да участват активно в професионални курсове и обучения. По този начин те ще отговорят на новите предизвикателства и ще могат да заемат добри и стабилни работни места.

Използвани източници

Най-новите работни умения, които работодателите ще търсят през 2024 г. (31 12 2023 г.). Извлечено от https://www.economic.bg/bg/a/view/naj-novite-rabotni-umeniya-koito-kompaniite-shte-tyrsjat-prez-2024-g-za-uikenda#google_vignette

Платформа за търсещи работа. (2024). Извлечено от Твърди и меки умения - определение и примери: <https://forjobhunters.com/>

Филипова, Н. (22 12 2023 г.). Платформа за кариерно развитие. Извлечено от <https://www.karieri.bg/>: https://www.karieri.bg/news/40778_vazhnite-20-umeniya-koito-pazart-na-trud-shche-trsi-pre

СТРЕС ТЕСТ НА ПУБЛИЧНИ ПРЕДПРИЯТИЯ ЧРЕЗ ALTMAN'S Z-SCORE МОДЕЛ

Ас. д-р Силвия Заркова¹

Резюме: *Публичните предприятия заемат важна част от структурата на икономиката в България. Счита се, че имат структуроопределящ потенциал, високо равнище на заетост, значително държавно финансиране чрез субсидии за текуща дейност и капиталови трансфери, но и относително ниска ефективност на работа и ниска печалба. В тази връзка обект на изследване е „БДЖ - Пътнически превози“ ЕООД. Предмет на изследване е финансовото състояние на „БДЖ - Пътнически превози“ ЕООД. Основната задача е свързана с представяне на потенциалните възможности от фалит посредством позиционирането на дружеството в скалата на Altman's Z-Score модел за анализ.*

Ключови думи: *стрес тест, финансово състояние, Altman's Z-score модел, парични потоци, железопътен транспорт*

JEL: G3, G32, G35

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.13>

STRESS TEST OF PUBLIC ENTERPICES THROUGH ALTMAN'S Z-SCORE MODEL

Assist. Prof. Silvia Zarkova, PhD

Abstract: *Public enterprises occupy an important part of the structure of the economy in Bulgaria. They are considered to have structuring potential, high levels of employment, significant government funding through operating subsidies and capital transfers, but also relatively low operational efficiency and low profit. In this regard, the subject of research is „BDZ - Passenger“ LTD. The subject of research is the financial status of „BDZ - Passenger Transport“ LTD. The main task is related to the presentation of the potential possibilities of bankruptcy by means of the positioning of the company in the scale of Altman's Z-Score analysis model.*

Key words: *stress test, financial position, Altman's Z-score model, cash flows, railway transport*

JEL: G3, G32, G35

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.13>

---

¹ s.zarkova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов

1. Въведение

Холдингова група Български Държавни Железници („Холдинг БДЖ“ ЕАД) извършва основната си дейност чрез дъщерните дружества „БДЖ - Пътнически превози“ ЕООД и „БДЖ - Товарни превози“ ЕООД („Холдинг БДЖ“ ЕООД, 2024). „Холдинг БДЖ“ ЕАД е част от държавните предприятия, като мажоритарен собственик на дружеството е Министерство на транспорта и съобщенията. Настоящата работа се фокусира върху оценка на финансовото състояние на „БДЖ - Пътнически превози“ ЕООД, като единственото дружество, извършващо железопътен транспорт на пътници на територията на България. То има нелеката задача да се конкурира с пътническият автобусен транспорт при къси и средни разстояния и авиотранспорта при дълги вътрешни и международни дестинации. Развитието на железопътния транспорт в България е сред основните приоритети на Европейския съюз, предвид ключовото географско местоположение на страната. В тази връзка обект на изследване е „БДЖ - Пътнически превози“ ЕООД. Предмет на изследване е финансовото състояние на „БДЖ - Пътнически превози“ ЕООД. Целта е свързана с представянето на възможността дружеството да фалира в краткосрочен времеви аспект. Основната задача е свързана с аналитичното извеждане на потенциалните възможности от фалит посредством позиционирането на дружеството в скалата на Altman's Z-Score модел за анализ.

2. Развитие на железопътния транспорт в България

„БДЖ – Пътнически превози“ е еднолично дружество с ограничена отговорност и единствената по рода си фирма в България с лиценз за железопътен превоз на пътници. Началото на строителството на железопътната линия в страната започва през 1864 г. Към настоящия момент са формирани 9 основни железопътни линии, отразени на фигура 1.

Фигура 1. Железопътната карта на България
Източник (TrueNorth, 2024):

Железопътната мрежа свързва следните градове в България: Калотина-запад – София – Пловдив – Свиленград – държавните граници с Турция и Гърция; София – Мездра – Плевен – Левски – Горна Оряховица – Търговище – Шумен – Варна; Илиянци – Карлово – Тулово – Дъбово – Зимница и Карнобат – Синдел – Варна; Русе – Горна Оряховица – Дъбово – Тулово – Стара Загора – Михайлово – Димитровград – Подкова; София – Владая – Перник – Радомир – Дупница – Благоевград – Кулата; Волюяк – Батановци – Радомир – Кюстендил – Гюешево; Мездра – Бойчиновци – Брусарци – Видин и Мездра-юг – Руска Бяла; Пловдив – Филипово – Михайлово – Стара Загора – Ямбол – Зимница – Карнобат – Бургас; Русе – Разград – Каспичан.

Реновирането на този обществен транспорт (Захариев, А., Проданов, Ст., Радулова, А., Заркова, С., Лазаров, Б., 2021) в страната е заложено в Плана за възстановяване и устойчивост като един от най-скъпите проекти, възлизащ на стойност 1,7 млрд. лв.

3. Методологически аспекти

За целите на аналитичното извеждане на финансовата състояние на фирма „БДЖ – Пътнически превози“ ЕООД е приложен обобщения количествен анализ за прогнозиране на фалити на Е. Алтман, познат като Altman's Z-Score Model of Analysis (Altman, 2000). Анализът представя числово измерване на шансовете бизнеса да се срине през следващите две години. За настоящия анализ са използвани официално публикуваните данни в сайта на „БДЖ – Пътнически превози“ ЕООД, както следва: Годишен доклад за дейността. Доклад за независимия одитор. Финансов отчет към 31 декември 2022 г.; Годишен доклад за дейността. Доклад за независимия одитор. Финансов отчет към 31 декември 2023 г.; Междинен доклад за дейността. Междинен съкратен финансов отчет към 31 март 2024 г. Моделът използва множество балансови стойности и корпоративен доход, като нивото на потенциална грешка е в размер на до 6%. Той се основава на пет ключови показателя:

- Q1 – съотношение Текущи активи – текущи пасиви/Сума на активите;

- R2 – съотношение Неразпределена печалба/Сума на активите;

- S3 – съотношение Печалба преди лихви и данъци/Сума на активите;

- T4 – съотношение Собствен капитал/Привлечен капитал;

- U5 – съотношение Приходи от продажба/Сума на активите.

При непублични фирми коефициента Z приема следния вид:

$$Z=0,717Q1 + 0,847R2 + 3,107S3 + 0,42T4 + 0,995U5 \quad (1)$$

Показателят на Алтман има ориентиран характер със степен на доверителност от 72% в зависимост от размера на коефициента.

Фигура 1. Altman's Z-Score разпределение на резултатите

При стойности до 1,8 е налице значителна вероятност за фалит на фирмата. В интервала от 1,8 до 2,99 вероятността от фалит е малка, а при стойност по-големи от 3,00 фирмата показва финансово здраве без вероятност от фалит.

4. Емпиричен анализ

Въз основа на направеното моделиране ясно се забелязва отрицателната стойност на оборотните средства през 2023 г. и първото тримесечие на 2024 г., означаващо че фирмата разполага с недостатъчно текущи активи, за да изпълни своите краткосрочни финансови задължения.

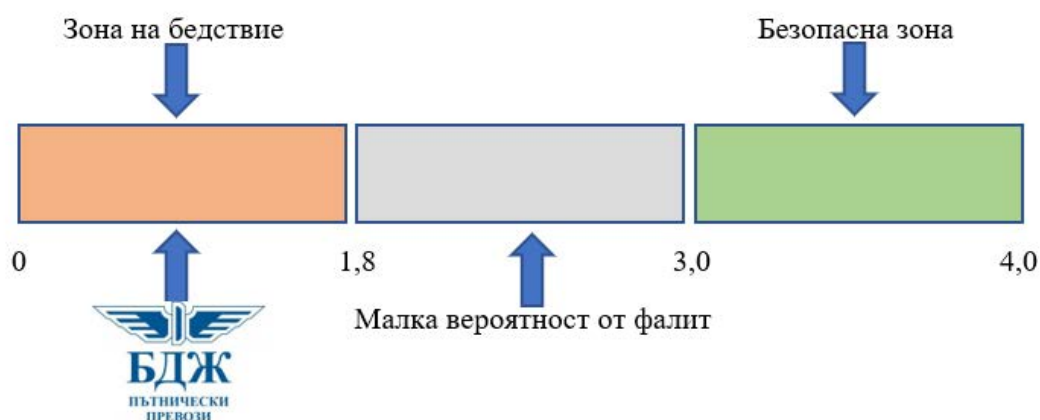
Таблица 1. Изчисления на прогнозирането на Altman's Z-Score Model of Analysis

Показатели	2022 г.	2023 г.	31.03.2024 г.
Текущи активи	97 024	63 323	60 093
Текущи пасиви	61 094	101 846	98 939
Оборотни средства	35 930	-38 523	-38 846
Сума на активите	594 527	561 841	554 542
Q1	0,060	-0,069	-0,070
Неразпределена печалба	-439	-70	-439
Сума на активите	594 527	561 841	554 542
R2	-0,0007	-0,0001	-0,0008
Печалба преди лихви и данъци	-14 554	-38910	-14121
Сума на активите	594 527	561 841	554 542
S3	-0,0245	-0,0693	-0,0255
Собствен капитал	233 531	195 907	181 786
Привлечен капитал	106 081	101 846	98 939
T4	2,201	1,924	1,837
Приходи от продажби	64 411	66 313	13 908
Сума на активите	594 527	561 841	554 542
U5	0,108	0,118	0,025
Altman's Z-Score	0,999	0,661	0,667

Източник: Изчисления на автора

Съотношението неразпределена печалба към сумата на активите показва негативно съотношение, поради генерираната от фирмата загуба. Съотношението печалба преди лихви и данъци (ЕБИТ) (Ганчев, А.; Канарян, Н.; Сиркаров, В.; Димитров, Л., 2018) и сумата на активите се отнася до способността на фирмата да генерира достатъчно приходи и да финансира текущи операции и плащания по дълга е изключително трудно постижимо за фирмата. Ниското съотношение на приходите от продажби към сумата на активите показва необходимостта от използването на повече ресурси, за целите на генерирането на достатъчно продажби, което очевидно е неспособно за фирмата.

Кумулативното изчисление на Altman's Z-Score Model of Analysis представя значителното позициониране на „БДЖ – Пътнически превози“ ЕООД в зоната на бедствие, изчислен на база данните от 2022 г. и 2023 г. и 31.03.2024 г.

Фигура 2. Позициониране на „БДЖ – Пътнически превози“ ЕООД съгласно Altman's Z-Score модела
Източник: Адаптация на автора

В тази връзка се потвърждава значителния финансов стрес на фирмата и високата степен на възможност дружеството да изпадне в неплатежоспособно през следващите две години и да достигне до фалит. Позовавайки се на анализа от 2022 г. следва да се счита, че това би могло да се осъществи към края на 2024 г., освен ако не се предприемат допълнителни мерки за финансово оздравяване.

5. Заключение

„БДЖ – Пътнически превози“ ЕООД е дружество с уникална по рода си стопанска дейност в България и широко поле на действие. Настоящата финансова ситуация на фирмата, водеща до липсата на възможност за обновление на технологичната база и невъзможността на фирмата да се позиционира пред конкуренцията представляват основни рискове пред дейността и бъдещото стопанско развитие на дружеството. Приложеният

модел за анализ Altman's Z-Score представя влошеното финансово състояние на дружеството, което има пагубен репутационен ефект, водещ до намаляване на входящите парични потоци и покриването на жизненоважни задължения. Бизнес перспективите пред дружеството са силно ограничени поради наличието на финансов недостиг, който следва като минимум да бъде допълнително финансиран, както и се наблюдава липсата на устойчиво управление, което да подпомогне дружеството да съществува в краткосрочен план.

Използвани източници

- „Холдинг БДЖ“ ЕООД. (29 07 2024 г.). „Холдинг БДЖ“ ЕООД. Извлечено от <https://holding.bdz.bg/bg/>
- Altman, E. I. (2000). *Predicting financial distress of companies: revisiting the Z-score and Zeta models*. Retrieved from <https://pages.stern.nyu.edu/~ealtman/Zscores.pdf>
- TrueNorth. (26 07 2024 г.). *Железопътна карта на България*. Извлечено от <https://truenorth.bg/pages-94-shema-na-jelezopatnata-mreja-v-balgariia>
- Ганчев, А.; Канарян, Н.; Сиркаров, В.; Димитров, Л.;. (2018). *Бизнес оценяване*. Велико Търново: Фабер.
- Захариев, А., Проданов, Ст., Радулова, А., Заркова, С., Лазаров, Б. (2021). Транспортната свързаност и инвестициите във фокуса на плановете за интегрирано развитие на общините в република България (по примера на Белене и Пордим). *Сборник с доклади от кръгла маса с международно участие „Статистически измерения на регионалните различия и неравенства между северна и южна България“* (стр. 32-41). Свищов: АИ „Ценов“.

АНАЛИЗ НА СТРУКТУРАТА НА СОБСТВЕНИЯ КАПИТАЛ НА БАНКОВИЯ СЕКТОР В КОНТЕКСТА НА РЕГУЛАТОРНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ БАЗЕЛ III

Д-р Беатрис Любенова¹

Резюме: В регулаторните изисквания за банковия сектор ключово място заемат размерът и структурата на собствения капитал. Според действащите регулаторни стандарти Базел III собственият капитал на банките се формира от капитал от първи ред и капитал от втори ред. Според Базел III капиталът от втори ред не е приемлив над 1/3 от размера на капитала от първи ред. Анализът на изпълнението на капиталовите изисквания за банковия сектор е на основата на официални статистически данни на Европейския банков орган, като е генерирана база данни за периода 2017–2022 г, в която попадат 77 банки на най-високо ниво на консолидация, Основният критерий за избор на анализирания период е данните да са сравними и съпоставими и да позволяват както извършване на сравнителен анализ, така и генерализиране на изводите. Извършеният анализ потвърждава важността, която Базел III поставя върху качествените и количествените характеристики на капиталовите позиции, като се акцентира върху ролята, която има капиталът от първи ред относно устойчивостта на банковите институции спрямо рисковете от дейността им.

Ключови думи: собствен капитал, Базел III, капиталови изисквания, риск, относителен дял на капитала от първи ред

JEL: G22, G32, C10

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.14>

ANALYSIS OF THE EQUITY STRUCTURE OF THE BANKING SECTOR IN THE CONTEXT OF BASEL III REGULATORY REQUIREMENTS

Beatris Lyubanova, PhD

Abstract: In the regulatory requirements for the banking sector, the size and structure of the equity capital occupy a key place. According to the current Basel III regulatory standards, banks' own capital consists of Tier 1 capital and Tier 2 capital. According to Basel III, Tier 2 capital is not acceptable above 1/3 of the amount of Tier 1 capital. The analysis of the implementation of the capital requirements for the banking sector is based on official statistical data of the European Banking Authority, and a database has been generated for the period 2017-2022, which includes 77 banks at the highest level of consolidation. The main selection criterion of the analyzed period is that the data are comparable and comparable and

---

¹ beatris_lyubanova@abv.bg, Банка ДСК – Централно управление, София.

allow both comparative analysis and generalization of conclusions. The analysis carried out confirms the importance that Basel III places on the qualitative and quantitative characteristics of capital positions, emphasizing the role that Tier 1 capital has on the resilience of banking institutions against the risks of their activity

Key words: *own capital, Basel III, capital requirements, risk, relative share of Tier 1 capital*

JEL: G22, G32, C10

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.14>

1. Въведение

В регулаторните изисквания за банковия сектор ключово място заемат размерът и структурата на собствения капитал, като се разглежда връзката между размера на собствения капитал и рисковия профил в резултат от дейността на кредитната институция. Според действащите регулаторни стандарти Базел III собственият капитал на банките се формира от капитал от първи ред и капитал от втори ред. Капиталът от първи ред представлява базов собствен капитал от първи ред, включващ обикновени акции, емитирани от институцията, неразпределена печалба, натрупан друг всеобхватен доход и преоценъчни резерви, както и допълнителен капитал от първи ред, който включва емитираните привилегирани акции, а капиталът от втори ред представлява хибридни капиталови инструменти и подчинен срочен дълг (Регламент (ЕС) № 575/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно пруденциалните изисквания за кредитните институции и инвестиционните посредници, н.д.). Според Базел III капиталът от втори ред не е приемлив над 1/3 от размера на капитала от първи ред. Целта на доклада е на основата на данни на Европейския банков орган за периода 2017-2022 г. да се анализира структурата на капитала на група банки на най-високо ниво на консолидация.

2. Регулаторната рамка Базел III – ключови характеристики и особености

Регулаторната рамка Базел III е създадена в резултат на констатираните недостатъци при световната финансова криза на регулаторната рамка Базел II, като в банковото законодателство в ЕС е транспонирана чрез Регламент 575/2013 (Регламент (ЕС) № 575/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно пруденциалните изисквания за кредитните институции и инвестиционните посредници, n.d.), наричан още Регламент за капиталовите изисквания (РКИ) и Директива 2013/36 (Директива 2013/36/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно достъпа до осъществяването на дейност от кредитните институции и относно пруденциалния надзор върху кредитните институции и инвестиционните посредници, за изменение на), наричана още Директива за капиталовите изисквания (ДКИ). Още преди световната финансова криза

и преди фалитите в банковия сектор на САЩ се появяват мнения и констатации, че е необходимо ревизиране на регулаторните изисквания Базел II, защото не се анализират ликвидните буфери и високото ниво на ливъридж, като допълнително са съчетани с неправилно оценяване и управление на риска и прекомерен растеж на кредитните портфейли в условията на влошаваща се икономическа обстановка (Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision, 2008).

Основните промени в регулаторната рамка Базел III са свързани с разширяване обхвата на трите стълба с регулаторни изисквания, както и ревизиране на подходите при изчисляване на капиталовите изисквания. С въвеждането на новите регулаторни изисквания се поставя акцент върху необходимостта банките да разполагат с подходящ набор от високоликвидни активи, които са достатъчни за поддържане и прогнозиране на нетните изходящи парични потоци за период от 30 дни при реализиране на стресови предположения. Чрез въвеждането на това изискване се цели подобряване на устойчивостта на кредитната институция при възникване на потенциални краткосрочни ликвидни дефицити (Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools, 2013, p. 13).

В стълб 1 „Показатели за финансова стабилност“ са въведени коефициенти за ликвидност (LCR, NSFR), както и коефициент за ливъридж. Причината за изчисляване показатели за ликвидност са констатираните недостатъци на Базел II. Ревизирани са Стандартизираният подход и методиката при прилагане на рисковите тегла, както и Вътрешнорейтинговият подход (Ramirez, 2017, p. 23). Констатираните недостатъци при определянето на капиталовите изисквания за операционен риск са отстранени чрез възможността за прилагането само на един подход.

За Стълб 2 „Надзорен преглед и вътрешна оценка на риска“ се въвеждат методологии за прилагане на стрес тестове и симулации при предварително разработени сценарии от регулаторните органи, както и различни капиталови буфери, които зависят от рисковия профил и мащаба на дейността на всяка кредитна институция. Стрес тестовете и разглеждането на различни сценарии стават важна част от устойчивостта не само на отделната банка, но и се превръщат в ефективен инструмент за оценка устойчивостта на банковата система (Христов, 2019).

С промените в Стълб 3 „Пазарна дисциплина на кредитните институции“ се цели по-подробно оповестяване на информация за всички констатирани рискове, на които е изложена всяка кредитна институция. Това се постига с въвеждането на образци за оповестяване на информацията, като по този начин се постига съпоставимост между публикуваните данни за отделните кредитни институции. Промените в регулаторните изисквания се транспонират в банковото законодателство чрез въвеждането на:

- Буфер на запазване на капитала, който се добавя към минималния изискуем капитал на банката.

- Антициклически капиталов буфер, който е създаден, за да допълни минималните капиталови изисквания.
- Капиталови изисквания за глобално системно значими банки.
- Коефициент на ливъридж (Basel III leverage ratio framework and disclosure requirements, 2014).
- Коефициент на ликвидно покритие (LCR) (Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools, 2013).
- Коефициент на нетно стабилно финансиране (NSFR) (Basel III: the net stable funding ratio, 2014).

От представеното дотук следва, че основните промени в Базел III са насочени към повишаване на критериите за качеството на капиталовата база на банките, като за целта е въведена на нова дефиниция за капитал - разделя на две основни части – капитал от първи ред и капитал от втори ред, както и изисквания, на които трябва да отговаря. Капиталът от първи ред представлява базов собствен капитал от първи ред, който включва обикновени акции, емитирани от институцията, неразпределена печалба, натрупан друг всеобхватен доход и преоценъчни резерви, както и допълнителен капитал от първи ред, който включва емитираните привилегировани акции, капиталът от втори ред представлява хибридни капиталови инструменти и подчинен срочен дълг (Миланова, 2019). Важен аспект на регулаторната рамка Базел III е измерването на финансовата устойчивост на кредитната институция да се извършва на основата на адекватността на базовия собствен капитал от първи ред, а не на основата на общата капиталова адекватност, както е при Базел I и Базел II (Любенова, Капиталови изисквания в условията на Базел III и Платежоспособност II, 2019). Изпълнението на регулаторните изисквания Базел III предвижда преходен период, в който кредитните институции трябва да ревизират и актуализират действащите политики и процедури за управление на капитала, управление на риска и видовете риск, за минималните капиталови изисквания и т.н. (Akkizidis & Kalyvas, 2018, p. 36).

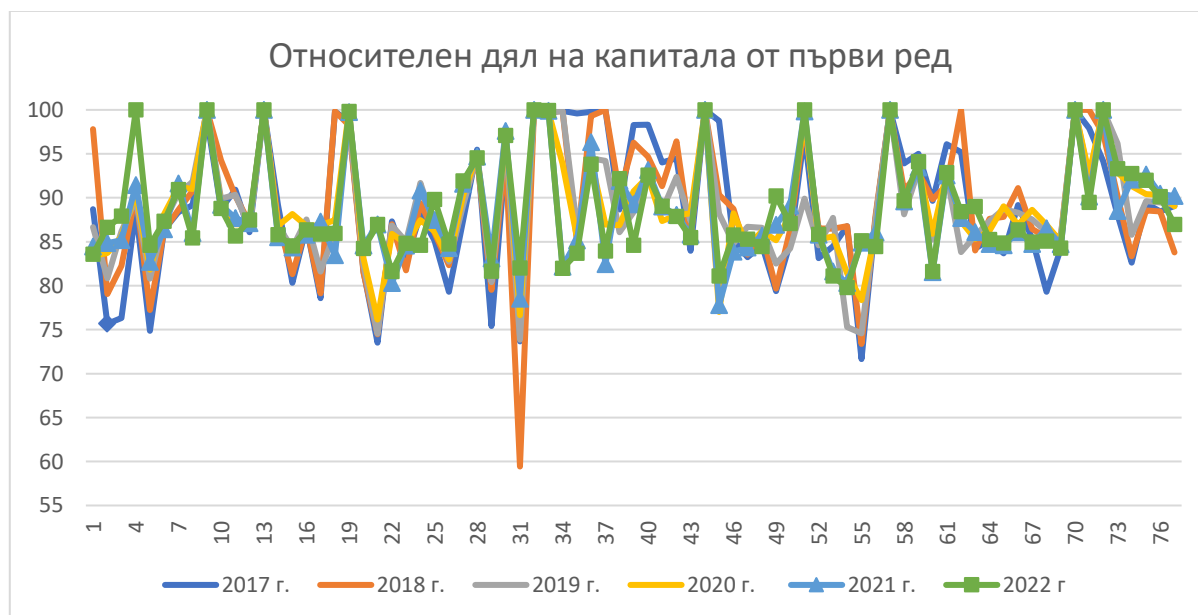
3. Анализ на структурата на собствения капитал

Настоящият анализ се базира на информация от платформата за европейска централизирана инфраструктура от данни, тъй като Европейският банков орган (ЕБО)/ European Banking Authority (ЕБА) набира и анализира регулаторни данни за широк кръг финансови институции – данни, предоставяни на надзорните органи, данни за реструктурирания, възнаграждения и плащания и други, въз основа на които може да се извършват задълбочени анализи на банковия/финансовия сектор в целия ЕС. ЕБО генерира значителна по обем информация с цел повишаване на финансовата дисциплина и прозрачността във финансовия сектор, която включва и данните от собствените оповестявания на банките по Стълб 3 според Директивата на ЕС за капиталовите изисквания за банките на най-високо

ниво на консолидация в 26 държани от ЕС и Европейското икономическо пространство (ЕВА, 2022). За целите на изследването е генерирана база данни за периода 2017–2022 г., в която попадат 77 банки на най-високо ниво на консолидация, за които е налична информация по изследваните показатели за всички години от периода. Тезата на автора е, че проследяването на относителните дялове на видовете капитал в капиталовата структура на банките дава възможност не само да се установи степента на спазване на регулаторните изисквания за собствения капитал и съотношенията между тях, но също така позволяват да се проследят тенденции и закономерности в изменението им и да се разкрият важни аспекти на капиталовата структура на банките (Любенова, 2023).

Относителен дял на собствения капитал от първи ред

Относителният дял на собствения капитал от първи ред към 31 декември за годините от анализирания период варират в доста широк диапазон – от 60,21% до 100% за 2017 г., от 59,4% до 100% за 2018 г., от 73,9% до 100% за 2019 г., от 76,15% до 100% за 2020 г., от 77,77% до 100% за 2021 г., от 79,8 до 100% за 2022 г. Налице е устойчив тренд към увеличаване на относителния дял на собствения капитал от първи ред, което ясно показва, че банките се стремят да подобряват това съотношение и да отговарят в по-висока степен на регулаторните изисквания. В малки граници варира броят на банките, при които собственият капитал е формиран изцяло от капитал от първи ред – 6 банки за 2017 г., 9 банки за 2018 г. и 2020 г. и 2022 г., 7 банки за 2019 г. и 2021 г.

Фигура 1. Относителен дял на капитала от първи ред от собствения капитал

Източник: Европейски банков орган. (ЕВА, 2022) и изчисления на автора

Относителен дял на базовия собствен капитал от първи ред (СЕТ1) от капитала от първи ред

Важен аспект от анализа е и проследяването на динамиката на относителния дял на базовия собствен капитал от първи ред (СЕТ 1) от капитала от първи ред. Установи се, че те също варират в сравнително широки граници към 31 декември, а именно: от 73,16% до 100% за 2017 г., от 75,37% до 100% за 2018 г., от 76% до 100% за 2019 г., от 78,6% до 100% за 2020 г., от 80,18% до 100% за 2021 г., от 69,8% до 100% за 2022 г. От друга страна, резултатите показват устойчива тенденция към намаляване на броя на банките при които базовият собствен капитал от първи ред е равен на капитала от първи ред – 31 банки 2017 г., 21 банки 2018 г. и 2020 г., 20 банки 2019 г., 23 банки 2021 г. и 7 банки 2022 г.

Относителен дял на собствения капитал от втори ред

Относителният дял на собствения капитал от втори ред на изследваните банки към края на година е както следва: за 2017 г. е в диапазона от 0% до 28,3%, за 2018 г. варира в по-големи граници - между 0% и 40,6%, за 2019 г. е между 0% и 26,1%, за 2020 г. е 0% и 23,85%, за 2021 г. е между 0% и 22,23%, за 2022 г. между 0% и 26,1%.

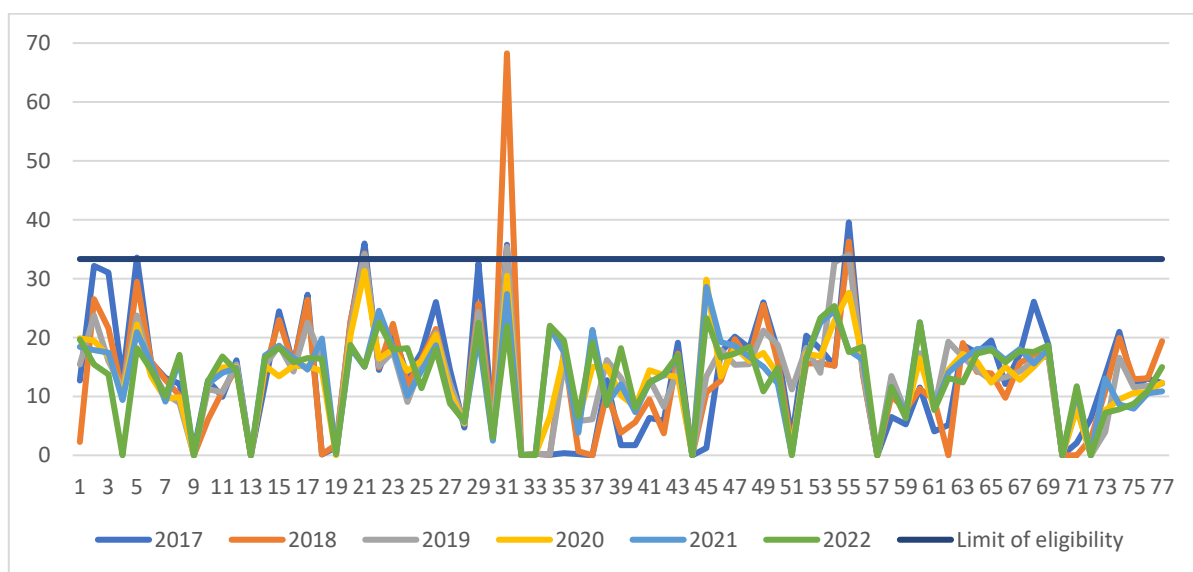
Отношение на капитала от втори ред към капитала от първи ред

На анализ е подложено спазването на регулаторното изискване, капиталът от втори ред да не надвишава 1/3 или 33,33% от размера на капитала от първи ред. Резултатите от анализа сочат, че:

- Към 31.12.2017 г. при 12 от банките делът на капитала от втори ред от капитала от първи ред е под 1%, за 16 банки е от 1% до 10%, при 33 банки е между 10% и 20%, при 10 банки е между 20,1% и 30%, при 3 банки е между 31% и 32,6%, които са критично близо до регулаторно определената граница, а при 4 банки е между 33 и 39,6% и при тях е налице надвишаване на регулаторно определената граница за приемлив размер на капитала от втори ред.
- Към 31.12.2018 г. делът на капитала от втори ред от капитала от първи ред варира в много широки граници от 0% до 68,25%, като най-високата стойност се отнася за банката, която е с най-нисък дял на капитала от първи ред в собствения капитал. Установи се, че при три банки е налице привишаване на регулаторното изискване за приемливост на капитала от втори ред - стойностите са съответно 34,3%, 36,3% и 68,25%. Разпределението на банките според относителния дял на капитала от втори ред от капитала от първи ред е следното: при 13 банки е под 1%, при 14 банки е между 1% и 10%, при 37 банки е между 10% и 20%, при 10 банки е между 20% и 30%, при 3 банки е над 30 % и е между 34,3% и 68,3%.
- Към 31 декември 2019 г. делът на капитала от втори ред от капитала от първи ред на изследваните банки е между 0% и 35,4%, като отново при три от банките не е спазено регулаторното изискване за прием-

ливост на капитала от втори ред – получените стойности за тях са 34,1%, 34,2% и 35,4%. Разпределението на банките според относителния дял на капитала от втори ред от капитала от първи ред е следното: при 9 банки е под 1%, при 13 банки е между 1% и 10%, при 44 банки е между 10% и 20%, при 7 банки е между 20% и 30%, при 4 банки е над 30 %, като само при 3 от тях надвишава 33,33%.

- Към 31.12.2020 г. делът на капитала от втори ред от капитала от първи ред варира между 0% и 31,32%, като при всички банки е спазено регулаторното изискване за приемливост на капитала от втори ред – получените стойности са под 33,33%. Разпределението на банките според относителния дял на капитала от втори ред от капитала от първи ред е следното: при 9 банки е под 1%, при 13 банки е между 1% и 10%, при 46 банки е между 10% и 20%, при 7 банки е между 20% и 30%, при 2 банки е над 30 %, но са в рамките на регулаторните изисквания (30,5% и 31,3%).
- Към 31.12.2021 г. показателят варира между 0% и 28,59%, като при всички банки е спазено регулаторното изискване за приемливост на капитала от втори ред. Разпределението на банките според относителния дял на капитала от втори ред от капитала от първи ред е следното: при 10 банки е под 1%, при 12 банки е между 1% и 10%, при 45 банки е между 10% и 20%, при 10 банки е между 20% и 30%.
- Към 31.12. 2022 г. показателят е между 0% и 20,2%, като отново за всички анализирани банки е спазено регулаторното изискване за приемливост на капитала от втори ред. Разпределението на банките според относителния дял на капитала от втори ред от капитала от първи ред е следното: при 11 банки е под 1%, при 14 банки е от 1% до 10%, при 51 банки е от 10% до 20%, при 1 банка е от 20% до 30%.

Фигура 2. Капитал от втори ред към капитал от първи ред
Източник: European Banking Authority (ЕВА, 2022) и изчисления на автора

От представеното дотук ясно се откроява тенденцията за намаляване на относителния дял на капитала от втори ред от капитала от първи – в началото на изследвания период (2017 г.) за някои от изследваните банки е налице надвишаване на стойността за приемлив капитал от втори ред според Базел III, докато за 2021 г. и за 2022 г. за всички банки капиталът от втори ред е в границите на приемливост. Резултатите показват, че наличието на регулаторен механизъм и изисквания за качеството на капиталовата база има изключително голямо значение мениджмънтът на кредитните институции да предприема необходимите мерки, капиталовите съотношения да са в допустимите граници, за да се гарантират финансовата стабилност и устойчивост на банките.

Емпиричните данни за банките според относителния дял на капитала от първи ред по години, представено чрез хистограми, показват, че е налице динамика в разпределението им. Анализът на разпределението на банките според относителния дял на капитала от първи ред по години показва, че средната аритметична се колебае между 88,6% и 89,3%, като най-ниска е за 2021 г., а най-висока за 2018 г., а коефициентът на вариация е 8,61%.

Таблица 11. Характеристики на разпределението на банките според относителния дял на капитала от първи ред

Характеристики	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.
Средна аритметична величина (%)	88,90	89,28	88,68	88,9	88,60	88,78
Медиана (%)	88,46	88,64	87,55	87,46	86,94	86,95
Стандартно отклонение (%)	7,81	7,686	6,228	5,785	5,805	5,779
Коефициент на вариация (%)	8,786	8,610	7,023	6,507	6,552	6,509
Коефициент на асиметрия на Пирсън	-0,163	-0,676	0,068	0,372	0,688	0,804
Моментен коефициент на асиметрия	-0,1664	-0,676	0,0695	0,3797	0,7016	0,8202
Коефициент на ексцес	-0,795	-1,712	0,186	0,068	-0,236	-0,381

Източник: Изчисления на автора.

Вариацията в относителния дял на капитала от първи ред, измерена посредством средното квадратично отклонение, показва, че най-голяма е вариацията за 2017 г. (7,81%), а най-слаба е за 2020 (5,785%), следвана от 2021 г. (5,805%). За 2018 г. е налице значителна лява отрицателна асиметрия,

което означава, че кривата на разпределението е изтеглена вляво към ниските стойности на относителния дял на капитала от първи ред. За 2021 г. и 2022 г. се установи значителна дясна положителна асиметрия, при която кривата на разпределението е изтеглена към по-високите стойности на относителния дял на капитала от първи ред.

В резултат на извършения анализ на разпределението на банките според относителния дял на капитала от първи ред за постигане на сравнимост между резултатите е извършена групировка на банките според относителния дял в интервали с ширина 5% , като се започва от 55% дял на капитала от първи ред и се достига до 100% относителен дял на капитала от първи ред. Резултатите от тази групировка са представени в Таблица 2 и от тях ясно се вижда, че двумодално е разпределението за 2017 г. и за 2018 г., а за 2019 г., 2020 г., 2021 г. и 2022 г. разпределението е едномодално. При разпределение с еднакви интервали ясно се виждат групите, в които има най-голям брой банки, като за 2017 г., 2018 г. 2019 г., 2021 г. и 2022 г. най-голям брой банки има в интервала от 85 % до 90% относителен дял на капитала от първи ред в структурата на собствения капитал. През 2021 г. само 2 банки имат относителен дял на капитала от първи ред в интервала от 75% до 80%, а за 2022 г. само 1 банка е в този интервал. Чрез представената групировка ясно се откроява тенденцията към увеличаване броя на банките, при които относителният дял на капитала от първи ред е над 80%.

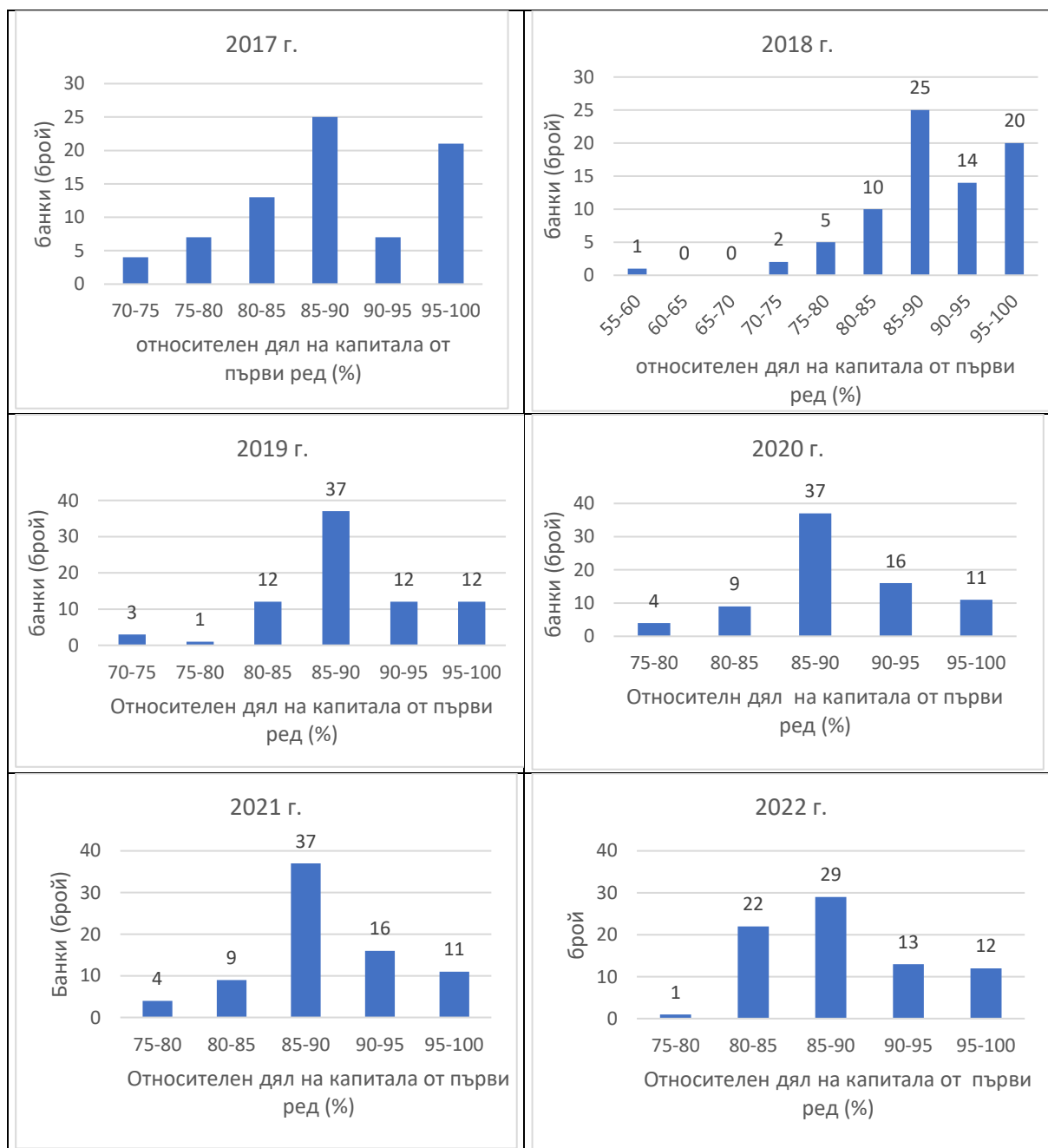
Таблица 22. Разпределение на банките според относителния дял на капитала от първи ред от общия размер на собствения капитал

Относителен дял на капитала от първи ред (%)	Банки (бр.)					
	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.
над 55 до 60	-	1	-	-	-	-
над 60 до 65	-	-	-	-	-	-
над 65 до 70	-	-	-	-	-	-
над 70 до 75	4	2	3	-	-	-
над 75 до 80	7	5	1	4	2	1
над 80 до 85	13	10	12	9	22	22
над 85 до 90	25	25	37	37	27	29
над 90 до 95	7	14	12	16	14	13
над 95 до 100	21	20	12	11	12	12
Общо	77	77	77	77	77	77

Източник: Изчисления на автора.

Установената промяна в разпределението на банките според относителния дял на капитала от първи ред е резултат от повишаването на регулаторните изисквания за качеството на капиталовата база и по-конкретно за капитала от първи ред, които са свързани с необходимостта от увеличаване

размера на акционерния капитал за сметка на хибридни инструменти и подчинен срочен дълг.

Фигура 31. Разпределение на банките според относителния дял на капитала от първи ред

Източник: Изчисления на автора.

4. Заключение

Резултатите от анализа показват, че за всички анализирани банки през периода 2017–2022 г. съотношенията на капиталова адекватност като процент от общата рискова експозиция – съотношение на базов собствен капитал от първи ред, съотношение на капитал от първи ред и съотношение

на обща капиталова адекватност, сравнени с регулаторно определените минимални съотношения, не само са изпълнени, но и показателите на банките значително ги надвишават.

Чрез представената групировка на банките се откроява тенденцията към увеличаване броя на банките, при които относителният дял на капитала от първи ред е над 80%, като тази промяна е пряк резултат от повишаването на регулаторните изисквания за качеството на капиталовата база и по-конкретно за капитала от първи ред, които са свързани с необходимостта от увеличаване размера на акционерния капитал за сметка на хибридни инструменти и подчинен срочен дълг както и с капитализиране на печалбата и трансформирането ѝ в други резерви.

Проследяването на динамиката на относителните дялове на групите капитал дава основание да се обобща, че през периода 2017–2022 г. се наблюдава тенденция към увеличаване дела на собствен капитал от първи ред. Тази тенденция е в унисон с Базелските стандарти, които отдават все по-голямо значение на собствения капитал от първи ред и в частност на базовия собствен капитал от първи ред (СЕТ 1).

Промените в регулаторната рамка и увеличаващите се капиталови изисквания поставят нови предизвикателства както пред мениджмънта на банките при вземането на адекватни, иновативни и отговорни управленски решения изпълнението на капиталовите изисквания и гарантирането на платежоспособността на кредитните институции, така и пред европейския и националния банков надзор за провеждане на надежден и ефективен мониторинг и контрол за поддържане на стабилна и сигурна национална и европейска банкова система.

Използвани източници

- Akkizidis, I., & Kalyvas, L. (2018). *Final Basel III Modelling Implementation, Impact and Implications* ; Ioannis Akkizidis, Lampros Kalyvas; 2018; page 36. Springer International Publishing.
- Basel III leverage ratio framework and disclosure requirements*. (January 2014 r.). Извлечено от Basel Committee on Banking Supervision: <https://www.bis.org/publ/bcbs270.htm>
- Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools*. (January 2013 r.). Извлечено от <https://www.bis.org/publ/bcbs238.htm>
- Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools*. (January 2013 r.). Извлечено от Basel Committee on Banking Supervision: <https://www.bis.org/publ/bcbs238.pdf>
- Basel III: the net stable funding ratio*. (October 2014 r.). Извлечено от Basel Committee on Banking Supervision: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d295.pdf>
- ЕВА. (2022). *European Banking Authority*. Извлечено от <https://www.eba.europa.eu/>: <https://www.eba.europa.eu/risk-analysis-and-data/eu-wide-transparency-exercise/>
- ЕИОРА. (н.д.). *European Insurance and Occupational Pensions Authority EIOPA*. Извлечено от (European Insurance and Occupational Pensions Authority): <https://www.eiopa.europa.eu/>

- Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision.* (September 2008 г.).
Извлечено от Basel Committee on Banking Supervision:
<https://www.bis.org/publ/bcbs144.pdf>
- Ramirez, J. (2017). *Juan Ramirez. The Handbook of Credit Risk Management-Originating, Assessing, and Managing Credit Exposures;*; 2017; page 23.
- Директива 2013/36/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно достъпа до осъществяването на дейност от кредитните институции и относно пруденциалния надзор върху кредитните институции и инвестиционните посредници, за изменение на.* (н.д.). Извлечено от <https://eur-lex.europa.eu/eli>: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/36/oj/bul>
- Любенова, Б. (2019). Капиталови изисквания в условията на Базел III и Платежоспособност II. *Годишен алманах "Научни изследвания на докторанти"*(XII, книга 15). Извлечено от <https://dlib.unisvishtov.bg/bitstream/handle/10610/4273/97c852bb7f9cee0d43fc8415dda4a658.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Любенова, Б. (2023). *Оценка и управление на риска. Автореферат. Дисертация.* Свищов.
- Миланова, Е. (2019). Време ли е за Базел IV и какви са ефектите върху банките в България. *Икономически и социални алтернативи*(1).
- Регламент (ЕС) № 575/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно пруденциалните изисквания за кредитните институции и инвестиционните посредници.* (н.д.). Изтеглено на 11 2024 г. от <https://eur-lex.europa.eu/>: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=CELEX:32013R0575>
- Христов, В. (2019). *Банково стрес-тестване: ефективност на макропруденциалния стрес тест за оценка на банковата устойчивост. Автореферат.* . София.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПАРАМЕТРИ НА ТРАНСПОРТНИЯ СЕКТОР - СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

Докторант **Васил Пламенов Василев**¹

***Резюме:** Обект на изследване е транспортният сектор, а негов предмет – въздействието на средата върху динамиката на основни макроикономически показатели в сектора в България и Европейския съюз. Основната цел е оценка въздействието средата върху развитието на транспортния сектор в България и в рамките на ЕС. Изследвана е динамиката на основните макроикономически показатели за развитието на транспортния сектор в България и на основни показатели, характеризиращи състоянието на товарения автомобилен транспорт в рамките на Европейския съюз.*

Ключови думи: *транспортен сектор, товарен автомобилен транспорт*

JEL: L9, L91

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.15>

SOCIO-ECONOMIC PARAMETERS OF THE TRANSPORT SECTOR - COMPARATIVE ANALYSIS

PhD student **Vasil Plamenov Vasilev**

***Abstract:** The object of the study is the transport sector, and its subject – the impact of the environment on the dynamics of the main macroeconomic indicators in the sector in Bulgaria and the European Union. The main objective is to assess the impact of the environment on the development of the transport sector in Bulgaria and within the EU. The dynamics of the main macroeconomic indicators for the development of the transport sector in Bulgaria and of the main indicators characterizing the state of freight road transport within the European Union are studied.*

Key words: *transport sector, freight road transport*

JEL: L9, L91

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.15>

1. Въведение

Значимостта на транспортния сектор се определя от факта, че транспортът и свързаната с него мобилност въздействат върху производството, заетостта и приходите в рамките на националната икономика. В рамките на националната икономика, степента на развитие на транспортния сектор специфичните транспортни дейности и инфраструктурата оказва влияние

---

¹ v.pl.vasilev@gmail.com, СА „Д. А. Ценов“ Свищов, Катедра „Финанси и кредит“

върху всички икономически субекти. Транспортните дейности са отговорни за широк спектър от косвени ефекти върху добавената стойност и заетостта чрез връзките на транспорта с други икономически сектори.

Кризата, предизвикана от пандемията от COVID-19, показва съществената роля на транспорта, особено в случаите в които свободното движение на хора, стоки и услуги е силно ограничено или дори изцяло невъзможно. Актуалността на настоящото изследване се обуславя от

С висока степен на достоверност може да се твърди, че икономическият растеж е все по-свързан с развитието на транспорта, разбиране, което обосновава актуалността на научното изследване.

Основната цел е оценка на въздействието средата върху развитието на транспортния сектор в България и в рамките на ЕС.

Обект на изследване е транспортният сектор, а негов предмет – въздействието на средата върху динамиката на основни макроикономически показатели в сектора в България и Европейския съюз. .

2. Характеристика на средата и тенденции в развитието на транспортния сектор на България

Възникващите икономически и социални кризи, предизвикани и от редица външни за ЕС фактори, доказват, че ограничаването на последиците от тях е възможно с наличието на адаптивен и иновативен транспортен сектор. Отчитайки факта, че транспортният сектор е от стратегическо значение, в отговор на предизвикателствата пред околната среда, геостратегиата и капацитета на Европа, през 2020 г. Европейската комисия представя нова Стратегия за устойчива и интелигентна мобилност и план за действие от 82 инициативи за екологична, интелигентна и достъпна мобилност в рамките на Европейския Съюз (Съобщение ЕК, 2020). В контекста на пандемията от Covid-19 и оказаното от нея въздействие върху живота, работните места, бизнеса и мобилността, документът очертава необходимостта от предприемането на конкретни стъпки за трансформиране на транспортната система на ЕС. Несъмнено транспортът е движеща сила на икономическото развитие, но поддържането на състоянието на транспортната система на правилното ниво изисква значителни финансови инвестиции.

Подкрепа при финансирането на инвестиции в транспортната мрежа страните-членки получават като безвъзмездни средства от създадения инвестиционен инструмент на ЕС „Механизъм за свързване на Европа“ (Connecting Europe Facility CEF) (Регламент (ЕС) 1316/2013, 2013), създаден през 2014 г. за да обедини финансирането от ЕС за транспортна, енергийна и цифрова инфраструктура. В Многогодишната финансова рамка 2021 – 2027 г. (Регламент (ЕС, 2020), за ключовия инструмент CEF2 Transport, са предвидени 33,7 млрд. евро, от които за финансиране на инвестиции в областта на транспортната инфраструктура те възлизат на 25,8 млрд. евро.

Финансов ресурс за дофинансиране на инвестиционни проекти в транспортния сектор на страните от общността е предвиден и във временния инструмент за възстановяване на следващото поколение на ЕС (NextGenerationEU), създаден с цел преодоляване на непосредствените икономически и социални щети

Предизвикателствата пред развитието на транспортния сектор в България са формулирани в Интегрираната транспортна стратегия в периода до 2030 г., разработена при спазване на принципите на последователност, приемственост и синергия с националните и европейски стратегически документи. Основните цели на Стратегията са насочени към (1) повишаване ефективността и конкурентоспособността на транспортния сектор, (2) подобряване на транспортната свързаност и достъпност (вътрешна и външна) и (3) ограничаване на отрицателните ефекти от развитие на транспортния сектор (Стратегия, 2017). Дефинираните стратегически цели са в съответствие с Общата транспортна политика, стратегическите и нормативни документи на ЕС, както и с Националната транспортна политика и с националните стратегически и нормативни документи.

3. Динамиката на основни макроикономически показатели в отрасъл „Транспорт, складиране и пощи“ в България (2012 – 2022 г.)

Средно за анализирания период, отрасълът генерира 8.05% от добавената стойност по факторни разходи² в икономиката на България. Повисоки нива от средните са регистрирани през 2013 г. (9.00%) и 2014 г. (9.12%) (НСИ, 2024).

След 2019 г., относителният дял на добавената стойност получена в отрасъла плавно намалява – от 7.87% през 2020 г. до 5.31% през 2022 г. В същото време, при средно относителни стойности за периода на заетите лица в отрасъла от 9.86%, през 2020 г. те достигат до ниво от 26.05%. През същата година е налице и чувствително увеличаване на относителния дял на обема на произведената продукция в отрасъла – при средни стойности от 9.81% за анализирания период, произведената продукция отчита стойности от 15.87%. Посочените увеличения на относителния дял на заетите лица и на произведената продукция през 2020 г. в отрасъла безспорно са отзвук от нарушената динамика на националната икономика породена от икономическата криза, свързана с ограниченията наложени пандемията Covid-19.

Анализът на темпа на изменение на основни икономически показатели, характеризиращи тенденциите в развитието на отрасъла за анализирания период, очертава определена степен на взаимообусловеност между

---

² „Добавена стойност по факторни разходи“ - стойността на произведената продукция, намалена със стойността на акцизите и разходите за оперативната дейност, без тези за персонала и за амортизация, и увеличена с приходите от финансиране; (НСИ, 2024)

тях. Средногодишният темп на изменение на анализирания основни икономически показатели е както следва: за добавената стойност – 4.86%, брой предприятия – 1.46 %, разходите за възнаграждения – 5,71 и отрицателна стойност на броя на заетите от -0.09%. При чувствителен ръст на общия размер на добавената стойност от 22.30% през 2021 г. , обясним с възстановяването на икономиката след принудителните ограничения от кризата, следствие от пандемията Covid-19, добавена стойност в отрасъла отчита намаление с 17.42% в сравнение с предходната година. За 2022 г., добавената стойност в икономиката и тази в отрасъла нарастват с идентични стойности от почти 22%. Отчетеният относително значим спад на добавена стойност в следкризисния период през 2020 г. (-3.87) е следствие от намалението на броя на предприятия с 3,12%, и броя на заетите с 3,36% (вж. Таблица 1). Разходите за възнаграждение за същата година са с 0,52% по-малко от предходната.

Таблица 1. Темп на изменение на основни икономически показатели в отрасъл „Транспорт, складиране и пощи“ (2012 г. -2022 г., верижни индекси)

Показатели/години	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Добавена стойност по факторни разходи	2.66	5.63	7.11	12.12	7.25	7.18	8.02	7.74	-3.80	-17.42	21.80
Брой предприятия	-0.31	2.41	4.33	4.53	7.01	2.11	0.38	-0.58	-3.12	-0.89	1.61
Брой заети лица	-1.38	1.02	1.15	2.80	4.69	1.97	0.72	0.07	-3.36	-9.41	0.63
Разходи за възнаграждения	1.75	2.59	5.13	7.20	10.63	9.63	10.60	9.18	-0.52	-3.93	16.28

Източник: Изчисления на автора. (НСИ, 2024)

Наблюдаваното значимо намаление на добавената стойност през 2021 г. (-17.42%) в сравнение с преходната, и с 20.56% в сравнение с 2019 г. – е резултат от наложените ограничителни мерки поради пандемията Covid-19. Като следствие от ограничаването на обема на извършената работа, броят на заетите в отрасъла намалява с 9.41% в сравнение с 2021г. и с 12.44% в сравнение с 2019 г.

Намаление на броя на предприятия в отрасъла се наблюдава в три последователни години – от 2019 г. до 2021 г., което, изразено в процент, съставлява 4.54%. В отговор на намаления брой предприятия и броя на заетите в отрасъла, спадат и разходите за възнаграждения, съответно за 2020 г. с 0.52%, а за 2021 г. – с 3.93%.

През 2022 г. стойностите на анализирания икономически показатели, сравнени с нивата от предходната година, отбелязват ръст, най-значим за получената в отрасъла добавена стойност (21.80%) и за отчетените разходи за възнаграждения (16.28%). Сравнението, обаче, между стойностите на показателите за 2022 г. с тези през предкризистната 2018 г. се установява, че добавената стойност е нараснала с 4.21%, а разходите за възнаграждения са

се увеличил с 21.33%. Броят на предприятията остава по-нисък от този през 2018 г. с 3.01%, което изразено в абсолютни стойности възлиза на 700 броя по-малко предприятия в отрасъла. Най-чувствително е намалението на броя на заетите – 20577 заети, съставляващи 11.84% по-малко работещи в отрасъл „Транспорт, складиране и пощи“.

4. Сравнителен анализ на развитието на товарния автомобилен транспорт в рамките на ЕС (2012 – 2022 г.)

В България, автомобилният транспорт за превоз на товари е предпочитан от клиентите. За анализирания период, средната натовареност на този вид транспорт е 75.66% от общо превозените товари (*НСИ, н.д.*). Участието на България в превоза на товари в рамките на съюза възлиза на 30228.18 млн. тон/км. – 1.75% на относителен дял в общата сума на извършената работа от товарния автомобилен транспорт. Обемът на общо осъществените товари от автомобилния транспорт в рамките на ЕС нараства средно с 25%, като за България, увеличението е с 44.16% (Eurostat, 2024) . С най-високи средни стойности на относителния дял на извършената работа от товарния автомобилен транспорт в рамките на Съюза са: Германия – 21.33%, Полша – 20.56%, Испания – 15.53% и Франция – 11.62%. Увеличения на относителния дял на извършената работа от автомобилния транспорт на България, сравнен със средната стойност, се наблюдава през 2016 г. (2.11%) и 2015 г. (2.00%).

За анализирания период, средният обем на превозените товари за година в рамките на Европейския съюз (ЕС27) възлиза на 13024741.8 млн. тона. България осъществява превоз на товари средно по 438574.2 млн. тона на година, което съставлява 3.36% от общия обем. С най-съществен принос в общия обем превозени товари е Германия, със средно 20.80% от общия обем, следвана от Франция – 12.92%. Останалите две държави от извадката са с принос съответно с 10.43% (Полша) и 10.23% (Испания) (Eurostat, 2024).

В рамките на ЕС(27), работещите в товарния автомобилен транспорт отработват средно по 17982671.64 х. човекочаса. За България тази стойност е 348540.64 х. часа, които съставляват 1.94% от общо отработените часове в рамките на общността. С най-висок относителен дял отработени човекочаса е Германия (17.83%), следвана от Полша (12.02%), Франция (12.01%) и Испания (8.45%) (Eurostat, 2024).

Средногодишният темп на изменение на броя на отработените часове общо за ЕС(27) възлиза на 0.86 пункта (вж. Таблица 2). Стойностите на средногодишния темп на изменение на броя на отработените часове са най-яркото доказателство за влиянието на наложените от пандемията Covid19 ограничения и предизвестената от тези ограничения икономическа криза. През 2020 г., отработените човекочасове от товарния автомобилен транспорт общо за Съюза намаляват с 6.71%. Най-чувствително намаление сред

страните–членки, включени в извадката, отчита Испания (-10.99%), следвана от България (-8.14%) и Франция (-7.59%). Германия отчита намаление под средното за ЕС(27) от -4.61%. През 2020 г., единствено Полша отчита увеличение на броя на отработените човекочасове с 4.78%, преодолявайки намалението от 2019 г. в размер на 0.59%.

Таблица 2. Темп на изменение на отработените човекочасове на заетите в товарния автомобилен транспорт (верижни индекси, %)

Страни/ членки	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
EU(27)	-1.51	-0.69	0.93	1.20	2.08	2.00	1.86	1.35	-6.71	6.22	2.79
България	-2.11	-1.25	-0.12	4.18	6.51	-0.09	2.50	1.31	-8.14	6.21	2.18
Германия	0.17	0.33	2.03	1.96	1.76	2.08	3.14	1.05	-4.61	3.56	0.57
Полша	1.23	1.63	0.46	2.05	2.91	4.31	0.81	-0.59	4.78	8.02	-1.12
Испания	-5.47	-5.16	1.29	0.64	2.27	3.47	1.34	3.30	-10.99	6.80	17.06
Франция	-0.95	-1.87	0.17	-0.17	1.01	0.40	1.78	2.87	-7.59	10.13	3.95

Източник: Изчисления на автора. (Eurostat, 2024)

Анализът на стойностите на реална производителност на труда за един отработен час в товарния автомобилен транспорт за страните–членки на ЕС, включени в извадката, показват, че за страните от Европейския съюз (EU(27)) тя се отклонява с -0.79% пункта от избраната база (2015 г.) За България, отклонението от 100% средно за периода е с отрицателна стойност от -10.29% (вж. Таблица 3). Отрицателно е и отклонението за Испания (-7.27), Франция (-3.48%) и Германия (-0.87%). Полша е с положително отклонение, средно за периода, от 8.53%.

Таблица 3. Отклонение на реална производителност на труда за един отработен час в товарния автомобилен транспорт за страни–членки на ЕС индекс, 2015=100, отклонение)

Страни/ години	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
EU(27)	2.30	2.37	1.70	0.00	-1.22	0.89	1.41	2.14	-9.58	-6.72	-1.19
България	-14.21	-9.60	-3.04	0.00	-5.52	-10.76	-13.11	-10.34	-20.29	-15.27	-0.81
Германия	4.46	6.82	2.26	0.00	-2.14	-2.55	-1.28	-1.13	-9.21	-5.52	-0.41
Полша	3.39	4.01	3.43	0.00	-0.62	6.97	16.04	19.72	3.21	10.14	19.03
Испания	-5.63	-5.85	-3.41	0.00	-6.04	-4.14	-1.97	-2.62	-20.53	-12.77	-9.73
Франция	3.50	3.00	2.96	0.00	0.73	2.93	-1.54	-0.58	-15.65	-15.39	-14.79

Източник. Изчисления на автора. (Eurostat, 2024)

Логично, относително най-съществените отрицателни стойности на часовата производителност са отчетени за 2020 г., когато спадът общо за ЕС(27) е -9.58%. За България, това отклонение е -20.29%, което намалява през следващите две години, достигайки до стойност от -0.81% през 2022 г. Значимо отрицателно отклонение на производителността на труда за час

отчита и Испания. За 2020 г. то е по-ниско с 20.53% от базовата стойност – намаление, която страната не успява да намали чувствително през следващите три години.

Идентична е ситуацията и за нивата на часовата производителност за труда на автомобилните превозвачи на Франция, която е от порядъка от -15.28% средно за последните три години от анализирания период. Полша също отчита спад на производителността на труда през 2020 г., запазвайки, макар и по-ниска, но положителна стойност от +3.21%, която плавно се увеличава и през 2022 г. отчита положително отклонение от 19.03 пункта.

При приета стойност от единица (100%) за 2015 г., средното отклонение за анализирания период на разходите за единица труд, общо за ЕС(27) е 5.92 пункта (вж. Таблица 4) България е с най-висока средна стойност на отклонението от 39.09% сред страните-членки, включени в извадката, следвана от Испания, чието отклонение, средно за периода, е 14.95%. Относително по-висока ефективност на разходите за единица труд демонстрира Франция, със средни стойности по-ниски от тези през базовата година с 0.52%.

Таблица 4. Отклонение на номиналната цена на труда въз основа на отработени часове товарния автомобилен транспорт за страни-членки на ЕС индекс, 2015=100, отклонение)

Страни/години	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
EU(27)	-3.85	-3.65	-2.57	0.00	2.84	2.15	4.06	5.32	22.05	17.14	15.71
България	3.36	-0.92	19.41	0.00	17.06	35.05	42.82	52.74	76.34	73.61	71.43
Германия	-8.79	-9.64	-4.21	0.00	6.47	6.77	8.24	11.20	24.79	18.69	15.62
Полша	-9.18	12.96	-6.80	0.00	0.64	2.17	5.27	9.64	24.12	6.80	14.80
Испания	6.04	5.00	1.65	0.00	6.88	8.28	7.36	9.55	45.39	33.54	25.81
Франция	0.65	1.41	1.42	0.00	-4.58	-7.47	8.15	8.41	3.28	-6.13	-10.30

Източник. Изчисления на автора. (Eurostat, 2024)

Заклучение

На основата на изведените характеристики на средата, в която се развива транспортния сектор в България и ЕС, оценката на въздействието ѝ върху основните икономически показатели за развитие на сектора в България и, в частност) на товарния автомобилен транспорт в рамките на ЕС могат да се направят следните **изводи**:

Първо, отчитайки факта, че развитието на транспортния сектор е от стратегическо значение за ЕС, България води адекватна политика, подчинена на основните цели на общността в посока развитие на устойчива транспортна мрежа на територията на страната.

Второ, за анализирания период отрасъл „Транспорт, складиране и пощи“ генерира 8.05% от добавената стойност по факторни разходи в икономиката на България, отчитайки относително чувствителен спад през

годините, в които ограниченията наложени пандемията Covid-19 оказаха влияние върху функционирането на националната икономика.

Трето, за анализирания период, в рамките на ЕС, се констатира нарастване на обема извършена работа от товарния автомобилен транспорт, като за България то е с относително високи стойности – средно с 44.16%.

Четвърто, доказателство за влиянието на наложените от пандемията Covid19 ограничения и предизвестената от тези ограничения икономическа криза е намалението на броя на отработените часове с 6.71% през 2020 г. За същата година, с рамките на Съюза, се отчита намаление в стойностите на реалната производителност на труда на един зает с 15.64% и производителността на труда за един отработен час с 10.29%.

Използвани източници

- Beins, V. (2012). *APA Style Simplified: Writing in Psychology, Education, Nursing, and Sociology*. New York: Wiley-Blackwell.
- Eurostat. (2024, 7 12). *Road freight transport by type of operation and type of transport (t, tkm, vehicle-km) - annual data*. Retrieved from Statistics | Eurostat (europa.eu): Statistics | Eurostat (europa.eu)
- Eurostat. (2024, 9 2). *Statistics | Eurostat (europa.eu)*. Retrieved from National accounts employment data by industry (up to NACE A*64): https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/page/NAMA_10_A64_E
- Богданова, М. (2020). Университетските бизнес модели при управление на кризи. *Бизнес управление*(4), 37-48.
- НСИ. (н.д.). Извлечено от Транспорт и съобщения: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=225
- НСИ. (14 Юни 2024 г.). *Обслужени пътници и обработени товари на летищата*. Извлечено от НСИ: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=59
- Регламент (ЕС) 1316/2013. (11 12 2013 г.). *Официален вестник на ЕС*. Извлечено от Регламент (ЕС) № 1316/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 11 декември 2013 за създаване на Механизъм за свързване на Европа, за изменение на Регламент (ЕС) № 913/2010 и за отмяна на регламенти (ЕО) № 680/2007 и (ЕО) № 67/2010: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1316>
- Регламент (ЕС, Е. 2. (22 12 2020 г.). *Официален вестник на Европейския съюз, L1 433/11*. Извлечено от Регламент (ЕС, Евратом) 2020/2093 за определяне на многогодишната финансова рамка за годините 2021—2027.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A32020R2093>
- Стратегия. (2017). *Интегрирана транспортна стратегия в периода до 2030 г.* Извлечено от https://www.mtc.government.bg/sites/default/files/integrated_transport_strategy_2030_bg.pdf
- Съобщение ЕК. (9 12 2020 г.). *Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на Регионите. Стратегия за устойчива и интелигентна мобилност — подготвяне на европейския транспорт за бъдещето*. Извлечено от <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0789&qid=1727099646551>

ШОКОВИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ НА ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ ОТРАСЛИ НА ИКОНОМИКАТА В БЪЛГАРИЯ И ЕС – ЕМПИРИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

Докт. Горян Милев¹

Резюме: *Обект на изследване е отрасловата структура на икономиката на България и ЕС, а негов предмет шоковите въздействия на пандемията Covid-19 върху отрасли от икономиката в България и ЕС. Целта на доклада е да изследва набор от отрасли, понесли в най-голяма степен шокови въздействия от пандемията върху структурата на икономиките на България и ЕС. На тази база е поставен акцент върху туризма, транспорта, петролния сектор и фармацевцията като са приведени емпирични свидетелства за ефекта на пандемията върху тях.*

Ключови думи: *отрасли на икономиката, пандемията, шокови въздействия, икономическо възстановяване*

JEL: E32, E39

DOI: doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.16

SHOCK EFFECTS OF THE PANDEMIC ON SECTORS OF THE ECONOMY IN BULGARIA AND THE EU - EMPIRICAL EVIDENCE

PhD Student Goryan Milev

Abstract: *The object of research is the sectoral structure of the economy of Bulgaria and the EU, and its subject the shock effects of the Covid-19 pandemic on sectors of the economy in Bulgaria and the EU. The purpose of the report is to select a set of industries that suffered the greatest shock effects from the pandemic on the structure of the economies of Bulgaria and the EU. On this basis, emphasis is placed on tourism, transport, the oil sector and pharmaceuticals, and empirical evidence is given about the effect of the pandemic on them.*

Key words: *sectors of the economy, the pandemic, shock effects, economic recovery*

JEL: E32, E39

DOI: doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.16

1. Въведение

Пандемията от Covid-19 се превърна в безпрецедентно предизвикателство за световната икономика, като оказва особено силно влияние върху икономиките на страните от Европейския съюз, включително България. Актуалността на настоящото изследване се обуславя от няколко ключови

---

¹ gorian.milev@gmail.com, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

фактора. **На първо място** поставяме уникалният характер на икономическата криза, предизвикана от пандемията, която се различава съществено от предходни кризи поради: едновременното въздействие върху предлагането и търсенето; неравномерното засягане на различните икономически сектори, както и безпрецедентните мерки на публичните власти за подкрепа на бизнеса и заетостта. **На второ място** включваме потребността от задълбочен анализ на ефектите на пандемията при наличието на секторни различия в икономиките на България и ЕС, включващо: идентифициране на най-уязвимите отрасли; оценка на ефективността на приложените мерки за подкрепа, както и извеждане на изводи за повишаване на устойчивостта на икономиката. **На трето място** считаме, че акумулирането на емпирични свидетелства следва да послужи за обосновка на информирани политики за следепидемично възстановяване, подготовка за бъдещи кризисни ситуации с формиране на резерви и запаси (вкл. лекарствени), както и оптимизиране на разпределението на ресурсите за подкрепа на икономическите агенти и в частност на икономическите оператори.

На тази основа за **обект** на изследване се определя отрасловата структура на икономиката на България и ЕС, а негов **предмет** шоките въздействия на пандемията Covid-19 върху отрасли от икономиката в България и ЕС. **Целта** на доклада е да изследва набор от отрасли, понесли в най-голяма степен шокими въздействия от пандемията върху структурата на икономиките на България и ЕС. На тази база е поставен акцент върху туризма, транспорта, петролния сектор и фармацевцията като са приведени емпирични свидетелства за ефекта на пандемията върху тях.

2. Теоретична рамка за изследване шоките въздействия на пандемията върху икономическите отрасли

Теоретичното разбиране за икономическите шокове (Brusarski, Zahariev, & Manliev, 2024) понася значителна еволюция през последните десетилетия. За целите на настоящото изследване е необходимо да се направи задълбочен анализ на тяхната същност, видове и механизми на въздействие. Основните характеристики на икономическите шокове могат да бъдат систематизирани в табличен вид (вж. таблица 1).

Икономическите шокове по своята природа представляват екзогенни или ендогенни събития, които предизвикват значителни отклонения от равновесното състояние на икономическата система (Брусарски, Захариев, & Манлиев, 2015). В икономически контекст съвременната теория (Лилова, Р., Захариев, А., Кръстев, Л. и колектив, 2021) предлага многоаспектна класификация на шоковете, която може да бъде представена в различни разрези. На база проучване на множество виждания на автори, считаме че може да определим два основни критерия, за класификация на икономическите шокове – първият е източника на въздействие и вторият е обхвата на въздействие (вж. Таблица 2).

Таблица 1. Систематизация на основните характеристики на икономическите шокове

Характеристика	Проявления	Емпирични свидетелства
Внезапност	Неочаквано възникване или рязка промяна	Природни бедствия, геополитически кризи
Мащаб на въздействие	Степен на отклонение от равновесното състояние	Локални, регионални, глобални кризи
Продължителност	Времеви обхват на преките и косвени ефекти	Краткосрочни, средносрочни, дългосрочни
Предвидимост	Възможност за прогнозиране и подготовка	Циклични кризи, Катастрофични (непредвидими) кризи

Източник: Собствени виждания на автора

Таблица 2. Вербално-табличен модел на многоаспектна класификация на икономическите шокове

Икономически шокове според източника на въздействие		
Подвидове	Механизъм на въздействие	Примери от пандемията
Шокове на предлагането	Нарушаване на производствения процес	Затваряне на предприятия
Шокове на търсенето	Промяна в потребителското поведение	Намалено потребление на услуги
Комбинирани шокове	Едновременно въздействие	Цялостен ефект на COVID-19
Икономически шокове според обхвата на въздействие		
Секторни шокове	Засягат конкретни отрасли	Срив в туристическия сектор
Системни шокове	Засягат цялата икономика	Общ спад на БВП
Глобални шокове	Международно въздействие	Нарушени вериги на доставки

Източник: Собствени виждания на автора

От така развития вербално табличен модел може да се уточни, че според източника на въздействие шоковете на предлагането възникват при нарушаване на производствените процеси или веригите на доставка (Laktionova, Dobrovolskyi, Karova, & Zahariev, 2019). От своя страна шоковете на търсенето са свързани с резки промени в потребителското и инвестиционното поведение. Не на последно място намират проявление и комбинирани шокове, които засягат едновременно предлагането и търсенето. Вторият приложен критерии – обхват на въздействието – йерархично надгражда модела със стартово ниво секторни шокове, които засягат специфични, респ. отделни икономически сектори. На следващо ниво по обхват поставяме системните шокове, които влияят върху цялата икономическа система, респ. върху една национална икономика. Глобалните шокове,

каквото бе пандемията имат въздействие върху множество държави и тяхното въздействие е повсеместно. Може да се направи извода, че пандемията от Covid-19 се характеризира като уникално явление (Zahariev, Zaharieva, Mihaylova, & Nikolova, 2022f), което съчетава елементи от всички посочени категории. Това я прави безпрецедентна за съвременната икономическа история.

Шоковете от пандемията доведоха до срив на глобалния БВП и породиха икономическа криза. Поради своя уникален причинител (Covid-19) тази криза може да се маркира с редица специфични характеристики, които я отличават от предходните кризи. На първо място отчитаме комплексност на въздействието с едновременно влияние върху предлагането и търсенето, изразено в нарушаване на производствените процеси поради локдауни, прекъсване на глобалните вериги на доставки; драстичен спад в потребителското търсене, промяна в потребителските предпочитания и навици. На второ място може да поставим категорично асиметричното въздействие върху различните сектори. Имаме както силно засегнати сектори (туризъм, транспорт, ресторантьорство), така и относително стабилни сектори (хранителна промишленост, фармация (Zaharieva, Tarakchiyan, & Zahariev, 2022)) или имунизирани срещу пандемията сектори. Пандемията обаче породила и възможност за експанзия в други сектори, които отчетоха растеж на своите финансови и натурални показатели. Сред тях може да поставим електронната търговия, дигиталните услуги (Zahariev, et al., 2023) и банкиране (Zahariev, Angelov, & Zarkova, 2022), дистанционното обучение (Zahariev, Simeonov, & Todorova, 2023), (Zahariev, Laktionova, Zaharieva, & Kostov, 2022b), (Zahariev, Ivanova, Angelov, & Zaharieva, 2021c). На трето място поставяме институционалния отговор изразен в безпрецедентни по мащаб фискални стимули (Захариев & Димитров, 2015), вкл. намаляване на данъчни ставки по сектори, нестандартни монетарни политики и банкови регулации, временно преустановяване на някои пазарни механизми, категорично засилена роля на държавната намеса в икономиката, международна подкрепа (Радков & Захариев, 2021) и солидарност при доставката на ваксини.

3. Анализ на въздействието на пандемията върху отраслите в България

Анализът на макроикономическите индикатори разкрива мащаба на икономическия шок, причинен от пандемията COVID-19 върху българската икономика. Траекторията на основните показатели демонстрира значителни колебания през изследвания период 2019-2022 г. Реалният растеж на БВП претърпява драматичен обрат от положителните 3.7% през 2019 г. към отрицателните -4.4% през 2020 г., последван от възстановяване до 4.2% през 2021 г. и стабилизиране на 3.9% през 2022 г. (НСИ, 2024). Тази динамика илюстрира класическия V-образен модел на икономическа криза и

възстановяване, макар и с известни специфики.

Особено показателна е тримесечната динамика през 2020 г., когато се наблюдава прогресивно влошаване: от сравнително умерен спад от -1.8% през първото тримесечие до драматичен срив от -8.6% през второто тримесечие, последван от частично възстановяване до -4.2% и -3.8% през третото и четвъртото тримесечие съответно. Това временно подобрене се дължи на адаптивните механизми, развити от икономическите агенти, както и на въведените държавни мерки за подкрепа.

Паралелно с това, пазарът на труда демонстрира относителна устойчивост, с увеличение на безработицата от 4.2% през 2019 г. до пик от 5.3% през 2021 г., последвано от подобрене до 4.8% през 2022 г. (НСИ, 2024). Тази сравнително умерена реакция може да се обясни с ефективността на мерките за запазване на заетостта, въпреки че те доведоха до значително натоварване на публичните финанси, отразено в нарастването на бюджетния дефицит от положително салдо от 2.1% през 2019 г. до дефицит от -3.4% през 2020 г. и -4.1% през 2021 г.

Детайлният секторен анализ разкрива силно диференцирано въздействие на пандемията върху различните отрасли на българската икономика. Брутната добавена стойност показва значителни междусекторни различия, които могат да бъдат обяснени чрез специфичните характеристики на всеки отрасъл и неговата адаптивност към новите условия.

В първичния сектор, селското стопанство отбелязва последователни спадове от -3.3% през 2020 г. и -9.9% през 2021 г., което се дължи на комбинация от фактори, включително нарушени вериги на доставки и затруднен достъп до сезонна работна ръка (НСИ, 2024). Индустриалният сектор демонстрира по-голяма волатилност с първоначален спад от -5.2% през 2020 г., последван от силно възстановяване от 9.6% през 2021 г., илюстрирайки способността на производствения сектор за бърза адаптация към промените условия.

Особено показателен е анализът на сектора на услугите, който разкрива най-голяма вътрешно секторна диференциация. Докато търговията, транспортът и туризмът претърпяват безпрецедентен спад от -11.9% през 2020 г., секторът на информационните и комуникационни технологии отбелязва ръст от 0.7%, а финансовите услуги се разрастват с 2.5%. Това разделение подчертава ключовата роля на дигитализацията и възможността за дистанционно предоставяне на услуги като фактор за устойчивост по време на кризата.

Туристическият сектор претърпява най-тежък удар, с 65% спад в броя на нощувките през 2020 г. и 58% намаление на приходите от международен туризъм. Загубата на над 30,000 работни места в сектора илюстрира дълбочината на кризата и потенциалните дългосрочни структурни последствия. Транспортният сектор също демонстрира значителни загуби, с 45% спад в

пътническите превози и 15% намаление в товарните превози, което подчертава взаимосвързаността между различните икономически сектори.

В противовес на това, информационните технологии и фармацевтичната промишленост показват забележителна устойчивост и дори растеж. ИТ секторът отбелязва 5.3% ръст през 2020 г., съпроводен с 8% увеличение на заетостта, докато фармацевтичната промишленост постига 12% ръст в производството и 15% увеличение на експорта.

4. Сравнителен анализ на икономическия шок от пандемията в държавите от ЕС

Пандемията COVID-19 предизвика безпрецедентен икономически шок в Европейския съюз, характеризиращ се със значителна хетерогенност както между държавите-членки, така и между различните икономически сектори. Макроикономическите показатели разкриват мащаба на въздействието: средният спад в БВП за ЕС-27 през 2020 г. достигна -6.1%, значително по-дълбок от глобалната финансова криза от 2008-2009 г. Възстановяването през 2021 г. показва ръст от 5.3%, последван от умерен растеж от 3.4% през 2022 г., което свидетелства за постепенно връщане към предкризисните нива (Eurostat, 2024).

Факт е обаче, че безработицата в ЕС демонстрира изненадваща устойчивост благодарение на мащабните програми за запазване на заетостта, като средното ниво нарасна умерено от 6.7% през 2019 г. до 7.2% през 2020 г., преди да се върне до 6.8% през 2021 г. Този относително малък ръст маскира значителни секторни различия и потенциални дългосрочни структурни промени на пазара на труда.

Секторният анализ на европейско ниво може да бъде разгледан както за реалната икономика (производствения сектор), така и за услугите.

Индустриалното производство в ЕС претърпя значителен спад през второто тримесечие на 2020 г., достигайки -20.1% на годишна база. Възстановяването показва силна секторна диференциация: автомобилната индустрия регистрира спад от 23.3% през 2020 г., докато фармацевтичният сектор отбелязва ръст от 5.8%. Химическата промишленост демонстрира по-голяма устойчивост със спад от само 3.2%, а производството на електроника и медицинско оборудване отчете положителен растеж от 4.2% (Eurostat, 2024).

Особено показателна е динамиката във веригите на доставки: 71% от европейските производители съобщават за значителни нарушения през 2020 г., като този процент намалява до 45% през 2021 г., което илюстрира постепенната адаптация на производствените процеси към новите условия.

Сферата на услугите демонстрира най-драматичната диференциация в историята на ЕС. Туристическият сектор претърпя безпрецедентен спад: броят на нощувките в ЕС намаля с 52% през 2020 г., като южноевропейските държави бяха особено засегнати - Гърция (-74%), Испания (-69%) и Италия

(-63%). Въздушният транспорт регистрира спад от 73% в пътничкопотока, докато товарните превози показаха по-малък спад от 10.2% (Eurostat, 2024).

В противовес, дигиталният сектор демонстрира забележителен растеж: електронната търговия нарасна с 32% през 2020 г., а секторът на информационните технологии отбеляза ръст от 7.5%. Финансовите услуги показаха устойчивост с минимален спад от 1.2%, благодарение на бързата дигитална трансформация.

Анализът на национално ниво разкрива значителни различия в икономическото въздействие и възстановяване. Северните държави-членки демонстрираха по-голяма устойчивост: Швеция (-2.9%), Дания (-2.1%) и Финландия (-2.8%) отчетоха по-малки спадове през 2020 г. в сравнение със средното за ЕС. Това може да се обясни с по-високата степен на дигитализация, по-гъвкавите трудови пазари и по-ефективните здравни системи.

Южните държави претърпяха по-тежки икономически последици: Испания (-10.8%), Италия (-8.9%) и Гърция (-9.0%), което се дължи на по-голямата зависимост от туризъм и услуги, изискващи физическо присъствие. Централно и източноевропейските държави показаха междинни резултати, с относително по-бързо възстановяване благодарение на по-силния производствен сектор.

5. Дискусия, научни изводи и импликация за политиките на възстановяване

Траекторията на възстановяване разкрива няколко ключови тенденции, подкрепени с емпирични свидетелства:

Първо. Дигитална трансформация. Инвестициите в дигитализация нараснаха с 53% през 2020-2021 г., като 68% от европейските компании ускориха своите дигитални проекти. Този процес е особено интензивен в банковия сектор (ръст на дигиталните транзакции с 64%) и търговията на дребно (увеличение на онлайн продажбите с 45%).

Второ. Промени в производствените вериги. Наблюдава се тенденция към регионализация на веригите на доставки, като 47% от европейските производители планират преместване на производство по-близо до крайните пазари. Инвестициите в автоматизация са нараснали с 38% като отговор на предизвикателствата с работната сила.

Трето. Структурни промени на пазара на труда. Дистанционната работа се е увеличила от 5.4% преди пандемията до 36.2% през 2020 г., като 58% от компаниите планират да запазят хибриден модел на работа. Това води до значителни промени в търсенето на офис площи и градската мобилност.

Анализът позволява формулирането научно-обосновани заключения в три основни насоки:

Първо. Теоретични импликации:

- Кризата демонстрира ограниченията на традиционните макроикономически модели при анализа на комплексни шокове (Zahariev, et al., 2020);
- Необходимост от преосмисляне на теориите за икономическа устойчивост с фокус върху технологичната готовност и адаптивност;
- Потвърждение на хипотезата за асиметрично секторно въздействие на пандемичните шокове (Brusarski, Zahariev, & Manliev, 2024).

Второ. Препоръки на ниво политики и публичен сектор:

- Необходимост от диференциран подход при формулиране на възстановителни мерки;
- Важност на инвестициите в дигитална инфраструктура и умения (Zahariev, Simeonov, & Todorova, 2023);
- Подкрепа за структурна трансформация на уязвимите сектори.

Трето. Дефиниране на дългосрочни структурни ефекти и последствия:

- Ускорена дигитализация (Василев & Петкова, 2019) като катализатор на икономическа модернизация;
- Преосмисляне на глобалните вериги за доставки и създаване на добавена стойност (Zahariev, Financial Analysis, 2022);
- Трайни промени в моделите на работа и потребление (Захариев, Захариева, Михайлова, Иванова, & Николова, 2023).

Тези изводи имат съществено значение за формулирането на бъдещи политики на европейско и национално ниво, особено в контекста на програмите за възстановяване и устойчивост.

6. Заключение

На базата на проведенния анализ могат да бъдат формулирани следните научно-обосновани изводи.

Пандемичната криза катализира процеси на структурна трансформация в българската икономика, ускорявайки преход към дигитализация и автоматизация. Емпиричните данни потвърждават хипотезата за асиметрично въздействие върху различните сектори, което води до преразпределение на ресурси и промяна в относителната тежест на отделните отрасли.

Наблюдава се формиране на нови адаптивни механизми на микро- и макроикономическо ниво, които модифицират традиционните бизнес модели и създават предпоставки за повишена устойчивост при бъдещи шокове. Секторите с по-висока степен на дигитализация демонстрират по-голяма резилентност, което потвърждава теоретичните предположения за ролята на технологичната готовност в кризисни условия.

Анализът предоставя емпирични доказателства за необходимостта от диференциран подход при формулирането на антикризисни политики, отчитащ специфичните характеристики и потребности на различните сектори. Данните подкрепят тезата за важността на целенасочени интервенции

за подкрепа на най-засегнатите отрасли, съчетани с стимули за технологична модернизация и структурна адаптация.

Изследването допринася към теоретичното разбиране за механизмите на предаване на икономически шокове в малка отворена икономика, като идентифицира специфични канали на въздействие и фактори, определящи секторната устойчивост. Наблюдаваните модели на възстановяване предоставят емпирична основа за развитие на теоретичните модели за икономическа резилиентност.

Тези научни изводи имат съществено значение както за развитието на икономическата теория, така и за формулирането на практически политики за повишаване на устойчивостта на българската икономика и икономиката на ЕС към бъдещи шокове.

Използвани източници

- Brusarski, R., Zahariev, A., & Manliev, G. (2024). *Introduction to Finance (Financial Theory)*. Svishtov: Tsenov Academic Publishing House.
- Eurostat. (2024, 7 24). <https://ec.europa.eu/eurostat>. Retrieved from Labour productivity and unit labour costs at industry level: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nama_10_lp_a21__custom_12117133/default/table
- Eurostat. (2024, 9 2). *Statistics | Eurostat (europa.eu)*. Retrieved from National accounts employment data by industry (up to NACE A*64): https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/page/NAMA_10_A64_E
- Laktionova, O., Dobrovolskyi, O., Karpova, T. S., & Zahariev, A. (2019). Cost Efficiency of Applying Trade Finance for Agricultural Supply Chains. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 41(1), 62-73. doi:<https://doi.org/10.15544/mts.2019.06>
- Zahariev, A. (2022). *Financial Analysis*. Svishtov: AI „Tsenov“. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/365793801>
- Zahariev, A., Angelov, P., & Zarkova, S. (2022). Estimation of Bank Profitability Using Vector Error Correction Model and Support Vector Regression. *Economic Alternatives*, 157-170. doi:<https://doi.org/10.37075/EA.2022.2.01>
- Zahariev, A., Ivanova, P., Angelov, A., & Zaharieva, G. (2021c). Evolution in the regulatory framework for distance learning in a pandemic environment - the experience of Bulgaria. *Abstracts & Proceedings of SOCIOINT 2021 - 8th International Conference on Education and Education of Social Sciences, 14-15 June 2021* (стр. 18-24). Istanbul: OCERINT. doi:<https://doi.org/10.46529/socioint.202102>
- Zahariev, A., Ivanova, P., Zaharieva, G., Slaveva, K., Mihaylova, M., & Todorova, T. (2023). Interplay between CSR and the Digitalisation of Bulgarian Financial Enterprises: HRM Approach and Pandemic Evidence. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(9), 385. doi:<https://doi.org/10.3390/jrfm16090385>
- Zahariev, A., Laktionova, A., Zaharieva, G., & Kostov, D. (2022b). International Master Degree Partnership through Double Diploma Programme of International Financial Management (on the example of Bulgaria and Ukraine). *Abstracts & Proceedings of SOCIOINT 2022 - 9th International Conference on Education and Education of Social Sciences, 17-18 January 2022* (стр. 576-583). Istanbul: OCERINT. doi:<https://doi.org/10.51508/intcess.202280>

- Zahariev, A., Simeonov, S., & Todorova, T. (2023). From STEM to BEST: two standards, one goal. *Strategies for Policy in Science and Education*, 31(4s), 89-100. doi:<https://doi.org/10.53656/str2023-4s-7-fro>
- Zahariev, A., Zaharieva, G., Mihaylova, M., & Nikolova, M. (2022f). COVID-19 as a factor for the digitalisation in human resource management in the Bulgarian financial institutions. *87th International Scientific Conference of Economic and Social Development: Economics, Management, Finance and Banking. Economic and Social Development (Book of Proceedings)*, vol. 87, стр. 210-219. Svishtov: Cakovez, Croatia. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/364153505>
- Zahariev, A., Zveryakov, M., Prodanov, S., Zaharieva, G., Angelov, P., Zarkova, S., & Petrova, M. (2020). Debt management evaluation through support vector machines: on the example of Italy and Greece. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(3), 2382-2393. doi:[https://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.3\(61\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.3(61))
- Zaharieva, G., Tarakchiyan, O., & Zahariev, A. (2022). Market capitalization factors of the Bulgarian pharmaceutical sector in pandemic environment. *Business Management*, XXXII(4), 35-51. Извлечено от <https://bm.uni-svishtov.bg/title.asp?title=2784>
- Брусарски, Р., Захариев, А., & Манлиев, Г. (2015). *Финансова теория*. В. Търново: ФАБЕР.
- Василев, Й., & Петкова, Е. (2019). Информационното общество и глобализацията. *Икономически предизвикателства: Развитие, Благосъстояние, Интеграция*. (стр. 157-164). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. Извлечено от file:///D:/Users/User/Desktop/Gorian_artical/SBORNNIK%20Stopanski%20%20UNSS_2018_2019.pdf
- Захариев, А., & Димитров, Д. (2015). За ефективната фискална политика в отворената икономика на ЕС. *Годишник, СА „Д. А. Ценов“*, 68(1), 7-44. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/298833162>
- Захариев, А., Захариева, Г., Михайлова, М., Иванова, К., & Николова, М. (2023). Дигиталната трансформация в управлението на човешките ресурси в българските финансови предприятия. *АЛМАНАХ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ*, 31, 335-362.
- Лилова, Р., Захариев, А., Кръстев, Л. и колектив. (2021). *Въведение във финансите*. Свищов: АИ „Ценов“. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/350354290>
- НСИ. (9 Януари 2024 г.). *БВП - производствен метод - национално ниво*. Извлечено от НСИ: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=1169
- Радков, Р., & Захариев, А. (2021). *Международни финанси*. Свищов: АИ „Ценов“. Извлечено от www.researchgate.net/publication/349645262

ИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ И ЕВОЛЮЦИЯ НА ДАНЪЧНАТА ОСНОВА В АГРАРНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ – ЕМПИРИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

Докт. Ивайло Здравков¹

Резюме: *Обект на изследване е аграрния сектор в Република България, а негов предмет икономическите показатели и развитието на данъчната основа за акумулиране на бюджетни приходи от земеделие в България. Целта на изследването е да приведе емпирични свидетелства чрез икономически показатели и анализ в подкрепа на утвърждаването на аграрния сектор като формиращ брутна добавена стойност и данъчна основа за генериране на приходи в държавния бюджет на Република България. За 2023 г. аграрният стокообмен на България достига 14,112 млрд. евро при положително салдо от +12,1%.*

Ключови думи: *аграрен сектор, брутна добавена стойност, данъчна основа, постепидемично възстановяване*

JEL: E23, H25, Q14, Q17

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.17>

ECONOMIC INDICATORS AND EVOLUTION OF THE TAX BASE IN THE AGRICULTURAL SECTOR IN BULGARIA - EMPIRICAL EVIDENCE

PhD Student Ivaylo Zdravkov

Abstract: *The object of research is the agrarian sector in the Republic of Bulgaria, and its subject is the economic indicators and the development of the tax base for accumulating budget revenues from agriculture in Bulgaria. The purpose of the research is to provide empirical evidence through economic indicators and analysis in support of the affirmation of the agrarian sector as forming gross added value and tax base for generating revenues in the state budget of the Republic of Bulgaria. For 2023, Bulgaria's agricultural trade will reach 14.112 billion euros with a positive balance of +12,1%.*

Key words: *agricultural sector, gross added value, tax base, post-epidemic recovery*

JEL: E23, H25, Q14, Q17

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.17>

---

¹ d060224107@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

1. Въведение

През последните години в системата на финансовото управление на земеделския производител все по-голямо внимание се отделя на проблемите на паричните потоци, които оказват съществено влияние върху крайните резултати от нейната икономическа дейност. Паралелно следва да се отбележи, че теоретичната концепция за паричния поток на земеделския производител като самостоятелен обект на финансовия мениджмънт все още продължава да във фокуса на изследвания в българската научната периодика, както и в чуждата литература в областта на финансовия мениджмънт. Не случайно във всички фундаментални учебници по финансов мениджмънт, независимо дали става дума за автори от Европа, Северна Америка или Азия управлението на паричните потоци заема все по-голямо място като проблем и област от компетенции. Ако трябва да се направи връзка между националния оборот на паричните потоци и този на корпоративно ниво, може да се изведе заключение за паралелно субординиране на втория в първия, но и за нарастващ брой рискови фактори, които правят от интернационалното управление на паричните потоци нова и може би най-предизвикателна област на финансово познание и компетентност. На тази основа за обект на изследване се определя сектор „Земеделие“ в Република България, а за негов предмет икономическите показатели и развитието на данъчната основа за акумулиране на бюджетни приходи от земеделие в България. Целта на изследването е да приведе емпирични свидетелства чрез икономически показатели и анализ в подкрепа на утвърждаването на сектор „Земеделие“ като формиращ брутна добавена стойност и данъчна основа за генериране на приходи в държавния бюджет на Република България.

2. Парични потоци и брутна добавена стойност в сектор „Земеделие“

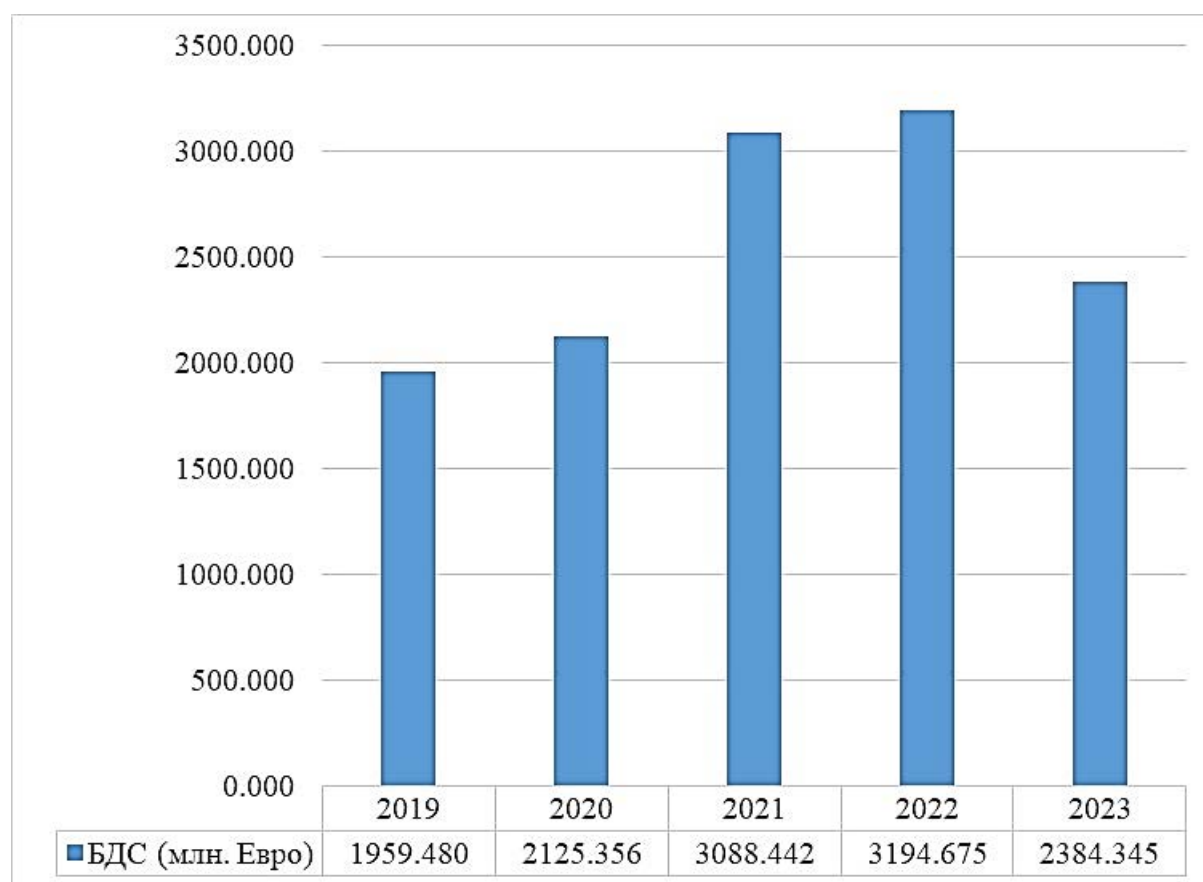
Паричните потоци на земеделския производител във всичките им форми и видове, несъмнено са най-важния обект на финансовия мениджмънт, пряко свързан с проблема за ликвидността и кредитоспособността. Това се дължи на факта, че паричните потоци пряко кореспондират с измененията в активните и пасивните позиции в баланса на земеделския производител и формират особени взаимоотношения с фиска по повод ежемесечното приключване на дневника по ДДС, както и всички останали фискални експозиции, обхващащи практически всички аспекти икономическа дейност на земеделския производител (Zahariev, 2022). Ето защо е логично да се изкаже становището, че паричният поток е изразител на „финансово здраве“ на стопанския организъм на дружествата и неговите флукутации и пулсации зареждат и експанзират активността на земеделския производител в нейната основна, финансова и инвестиционна дейност. Професионалният подход към организацията на паричните потоци на дружествата са най-важният симптом на нейното „финансово здраве“ и дават важна аналитична информация

на банките и бизнес-партньорите са перспективата за растеж пред дружеството и постигането на целите пред неговия мениджмънт във всичките му аспекти (Лилова, Р., Захариев, А., Кръстев, Л. и колектив, 2021).

Познаването и прилагането на съвременните принципи, механизми и методи за ефективно управление на паричните потоци от икономическите оператори в сектора позволява да се осигури преход на земеделския производител към ново качество на развитие и управление. Това ново качество обаче е обект на контролния надзор на ДФ „Земеделие“ и НАП, доколкото разнообразието от парични потоци в рамките на европейските политики за подпомагане, може да формира среда за „уредено от закона“ редуциране на данъчни плащания. При всички обстоятелства обаче икономическите оператори в аграрния сектор са равни пред данъчните закони по отношение облагането на оборотите и доходите.

Като свидетелство за постепидемично възстановяване на националната икономика може да фокусираме внимание върху показателите за брутна добавена стойност и тяхната структура по икономически сектори.

Брутната добавена стойност, създадена от отраслите на националната икономика през 2022 г. възлиза на 149 164 млн. лева (76 266 млн. евро) по текущи цени, отбелязвайки реален ръст от 5,3% спрямо предходната година.

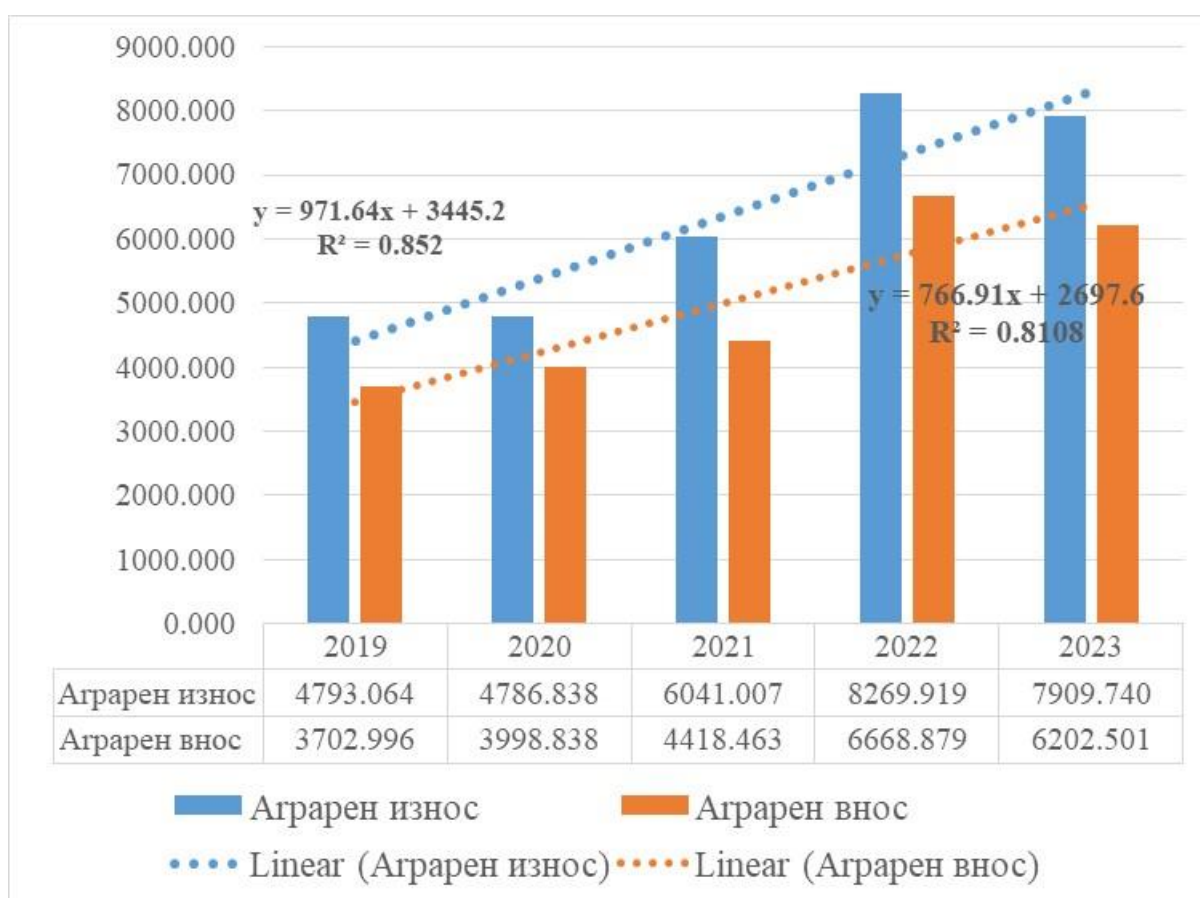

Фигура 1. БДС от отрасъл „Селско, горско и рибно стопанство”, 2019 – 2023 г., млн. евро

Източник: НСИ

Добавената стойност на субектите от аграрния сектор през 2022 г. е в размер на 6 480 млн. лева по текущи цени. В реално изражение тя се свива с 4,4% на годишна база. По икономически сектори, БДС за 2022 г. се разпределя, както следва: Индустрия (включително строителство) – 28,6%; Услуги – 67,0% ; Аграрен сектор (селско, горско и рибно стопанство) – 4,3%.

По данни на НСИ, през първото тримесечие на 2023 г. реалният растеж на БДС общо за икономиката достига 1,4% спрямо съответния период на 2022 г., а през второто тримесечие е 1,1%. По отношение на БДС, формирана от аграрния отрасъл, данните за първите две тримесечия на 2023 г. сочат спад съответно с 1,1% и 0,3% на годишна база. В условия на отворена икономика (Захариев & Димитров, 2015) и активен външно-търговски обмен секторът отчита значителни обеми на внос и износ.

Фигура 2. Аграрен износ и внос за 2019-2023 г. (в млн. Евро)

Източник: Авторски изчисления по данни на МЗХ (МЗХ, 2024)

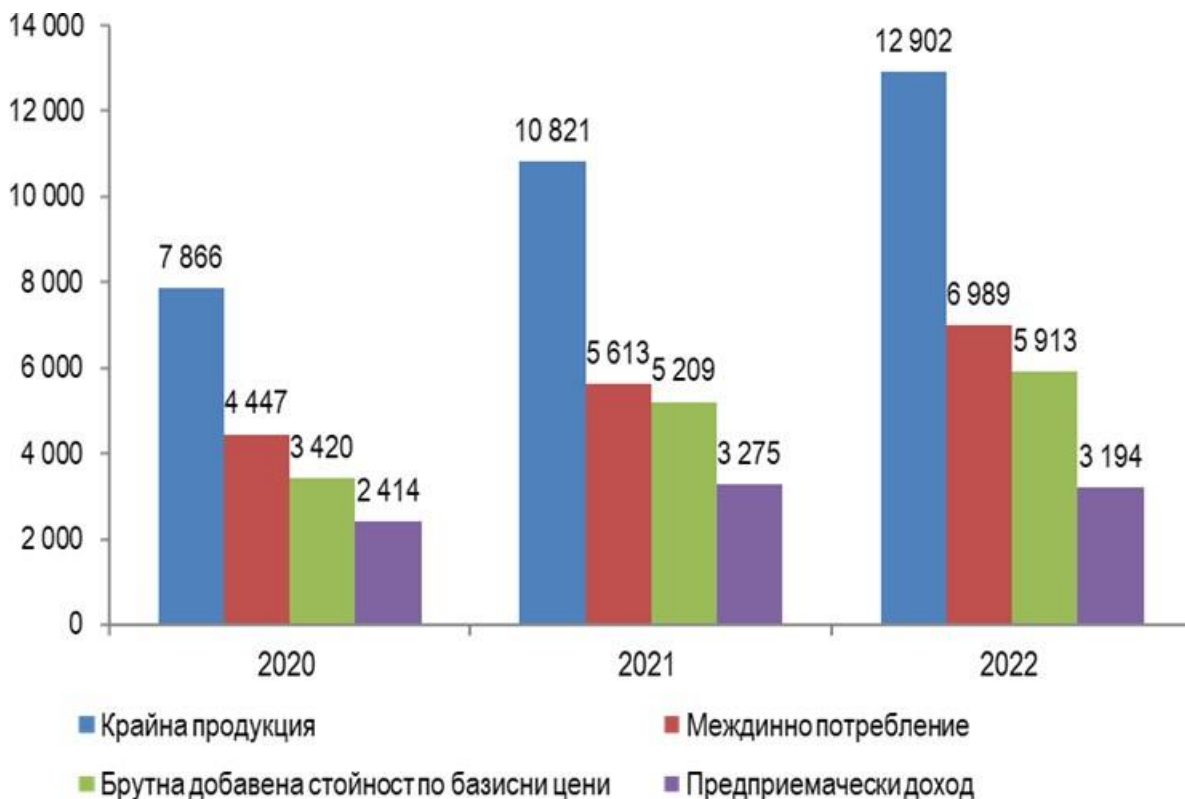
Всички аналитични и статистически данни потвърждават, че България устойчиво заема мястото на нетен износител на аграрна продукция (Радков & Захариев, 2021). През 2022 г. аграрният стокообмен на България бележи ръст от 42,8% на годишна база в стойностно изражение, достигайки 14 938,8 млн. евро. Това се дължи до голяма степен на необичайно високата инфлация в глобален мащаб, засегнала и аграрния сектор. Експортът на

селскостопански стоки през годината възлиза на 8 269,9 млн. евро, с 36,9% над нивото от 2021 г. При още по-сериозно увеличение на вноса (с 50,9%), традиционно положителното салдо в аграрната търговия на България се свива с 1,3% на годишна база, до 1 601 млн. евро. През 2022 г. аграрният сектор формира 14,5% от общия стокообмен на страната за годината, в т. ч. 17,4% от общия износ и 12,1% от общия внос.

За 2023 г. аграрният стокообмен на България достига 14 112,2 млн. евро. За посочената година се отчита положително салдо при външната търговия за България в размер на 1 707,2 млн. евро. Линията на тренда на експорта на аграрни стоки отчита зависимост от темпор фактора от 85.2% съгласно показателя коефициент на детерминация (Zahariev, 2022). Линията на тренда при вноса на аграрни стоки отчита зависимост от темпор фактора от 81.1% съгласно посочения показател. Бета факторът в уравнението на линейната регресия е с годишно нарастване на експорта на аграрни стоки от 971.64 млн. евро. Бета факторът в уравнението на линейната регресия за импорта на аграрни стоки е с годишно нарастване от 766.91 млн. евро.

Брутна добавена стойност (Brusarski, Zahariev, & Manliev, 2024), създадена в селското стопанство като цяло през 2022 г., е в размер на 5 913,2 млн. лева (по базисни цени), като отбелязва ръст от 13,5% (704,6 млн. лева) на годишна база. За 2022 г. предприемаческият доход в отрасъла възлиза на 3 194,2 млн. лева, с 2,5% под нивото от предходната година.

Фигура 3. Основни икономически показатели за отрасъл Селско стопанство за периода 2020 – 2022 г., млн. лева.

Източник: НСИ

2. Показатели за подсектор „Земеделие“ като основа за развитие на брутната добавена стойност

Използваната земеделска площ (ИЗП) се формира от обработваемата земя, трайните насаждения, разсадници, постоянно затревените площи и семейните градини. През 2022 г. тя е в размер на 5 022 062 ха, което представлява 45,2% от територията на страната. Спрямо предходната година нейният размер отбелязва леко отклонение - 0,5% в посока намаление. В обработваемата земя се включват площите, при които се прилага сеитбооборот, временните ливади с житни и бобови треви, угарите и оранжерии. Не се отчита съществена промяна спрямо предходната година.

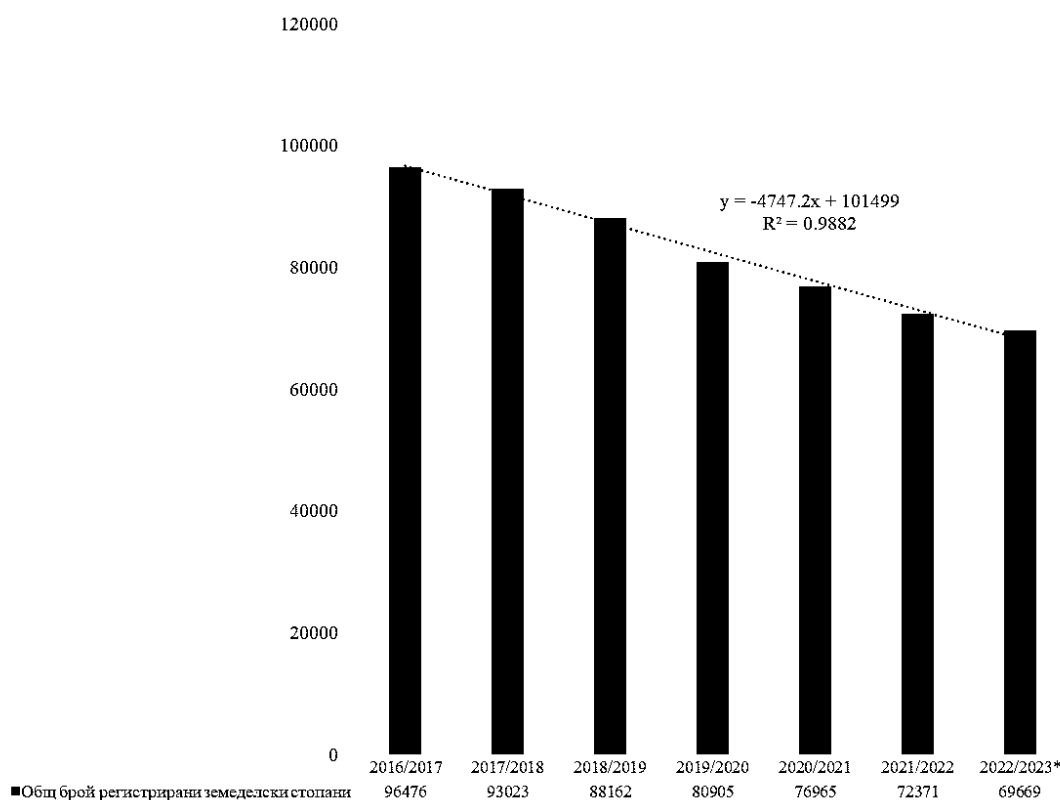
Таблица 1. Обработваема земя, използвана земеделска площ и площ със селскостопанско предназначение за периода 2018 – 2022 г., ха

ЗАЕТОСТ	2018	2019	2020	2021	2022
пшеница	1 237 736	1 250 478	1 203 964	1 247 453	1 207 969
ечемик	115 773	112 264	131 340	139 109	127 270
ръж и тритикале	29 767	28 163	25 875	35 053	31 327
овес	16 886	13 866	11 386	10 421	13 632
царевица	478 354	641 555	642 373	633 735	572 048
други житни	24 641	26 352	22 757	21 903	14 549
слънчоглед	859 910	789 604	888 200	840 185	985 591
тютюн	8 668	4 849	5 440	3 015	3 207
индустриални маслодайни култури	203 397	158 305	120 055	142 838	146 800
други индустриални култури	46 640	57 878	65 209	64 261	48 837
картофи	14 611	11 177	11 524	12 363	10 285
грах, фасул, бакла, леща и други варива	103 445	42 167	24 989	30 584	22 198
пресни зеленчуци	35 483	35 627	25 705	31 015	21 206
едногодишни фуражни култури	18 152	13 859	8 345	8 115	5 940
ливади засети с бобови треви	112 702	117 708	119 134	119 942	104 618
ливади засети с житни треви	5 917	6 625	8 152	7 345	5 010
угар	149 683	149 636	161 565	137 707	132 752
оранжерии	1 606	1 503	1 502	1 704	1 904
ОБРАБОТВАЕМА ЗЕМЯ:	3 463 370	3 461 615	3 477 514	3 486 748	3 455 143
семейни градини	14 836	14 636	14 231	13 728	13 332
овощни насаждения	88 829	90 221	91 339	90 261	83 572
лозя – чиста култура	53 787	53 005	51 356	50 252	47 551
смесени трайни насаждения	8 312	7 813	7 120	6 820	6 310
разсадници	2 100	1 699	1 703	1 709	1 907
Общо трайни насаждения:	153 029	152 738	151 518	149 042	139 341

Постоянно затревени площи и ливади-овощни градини	1 399 041	1 408 481	1 403 988	1 397 079	1 414 246
ИЗПОЛЗВАНА ЗЕМЕДЕЛСКА ПЛОЩ:	5 030 276	5 037 470	5 047 252	5 046 597	5 022 062
Необработвана земя	195 918	185 455	180 651	180 753	204 026
ПЛОЩ СЪС СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ:	5 226 194	5 222 925	5 227 902	5 227 350	5 226 087

Източник: МЗХ, отдел „Агростатистика”

През 2022 г. обработваемата земя намалява с 0,9% на годишна база, до 3 455 143 ха, което представлява 68,8% от използваната земеделска площ на страната. С овощни насаждения – чиста култура през 2022 г. са заети 83 572 ха - със 7,4% по-малко спрямо предходната година. Като лозя (чиста култура) през 2022 г. се отглеждат върху 47 551 ха, което е с 5,4% по-малко в сравнение с 2021 г.

Фигура 4. Динамика и тенденция на изменение в общия брой регистрирани земеделски стопани в България по стопански години БДС от отрасъл „Селско, горско и рибно стопанство”, 2016/17 до 2022/23 г.

Източник: НСИ

Делът на лозята от използваната земеделска площ на страната е 0,9%. Недообработваната земя включва както изоставени трайни насаждения, така и обработваема земя, които не са използвани за земеделско

производство повече от пет години, но експлоатационното им възстановяване е възможно с минимални средства. През 2022 г. недообработваните земи се увеличават с 12,9% спрямо предходната година, като заемат 204 026 ха или около 1,8% от площта на страната.

Регистърът на земеделските стопани съгласно Наредба № 3 от 1999 г. служи за набиране на информация за земеделските стопани и за дейността им, с цел подпомагане на земеделието и развитието на селските райони. Дейността по поддържане на регистъра на земеделските стопани обхваща регистрацията на нови земеделски стопани, пререгистрацията и актуализиране на данните за вече регистрирани такива, както и отписване на земеделски стопани при прекратяване на дейността им. През 2021/2022 стопанска година общият брой на регистрираните земеделските стопани е 72 371, а към м. юни 2023 г. – 69 669, като срокът за регистрацията на нови земеделски стопани през 2022/2023 стопанска година е до 30.09.2023 г.

Изведената линия на тренда (вж. Фигура 4) показва устойчива тенденция на ежегодно намаление на броя на регистрираните земеделски стопани с 4724 икономически оператори. Причините за този негативен тренд могат да се търсят в две насоки; опрощаване на земеделските стопанства с паралелен фалит на икономически най-неустойчивите от тях. Последното определено води и до свиване на броя на данъчно задължените лица (Брусарски, Захариев, & Манлиев, 2015) в сектора и често създава в регистрите на НАП отворени партии за последващи ревизии и установяване фактите и обстоятелствата за отписване на земеделския производител от националния регистър в отрасъл „Селско, горско и рибно стопанство”

Заклучение

Направеното изследване потвърди тенденциите за нарастване на приноса в създаването на Брутна добавена стойност от аграрния сектор в България. Добавената стойност на субектите от аграрния сектор през 2022 г. е в размер на 6 480 млн. лева по текущи цени. За 2022 г. предприемаческият доход в отрасъла възлиза на 3 194,2 млн. лева, с 2,5% под нивото от предходната година. През 2022 г. аграрният стокообмен на България бележи ръст от 42,8% на годишна база в стойностно изражение, достигайки 14 938,8 млн. евро. За 2023 г. аграрният стокообмен на България достига 14 112,2 млн. евро. За посочената година се отчита положително салдо при външната търговия за България в размер на 1 707,2 млн. евро. Линията на тренда на експорта на аграрни стоки отчита зависимост от темпор фактора от 85.2% съгласно показателя коефициент на детерминация. Линията на тренда при вноса на аграрни стоки отчита зависимост от темпор фактора от 81.1%. Бета факторът в уравнението на линейната регресия е с годишно нарастване на експорта на аграрни стоки от 971.64 млн. евро. Бета факторът в регресионното уравнение за импорта на аграрни стоки е с годишно нарастване от 766.91 млн. евро. За периода по време и след пандемията (2020-2022 г.) и

четирите наблюдавани икономически показателя за развитие на аграрния сектор – крайна продукция, междинно потребление, брутна добавена стойност по базисни цени и предприемачески доход – бележат значително нарастване, което логично води и до увеличаване данъчната основа и приходна база от оборотни и подоходни данъци. През 2022 г. обработваемата земя намалява с 0,9% на годишна база, до 3 455 143 ха, което представлява 68,8% от използваната земеделска площ на страната. С овощни насаждения – чиста култура през 2022 г. са заети 83 572 ха, което е със 7,4% по-малко спрямо предходната година и представлява 1,7% от използваната земеделска площ в България. Като лозя (чиста култура) през 2022 г. се отглеждат върху 47 551 ха, което е с 5,4% по-малко в сравнение с 2021 г. Изведената линия на тренда показва устойчива тенденция на ежегодно намаление на броя на регистрираните земеделски стопани с 4724 икономически оператори. Причините за този негативен тренд могат да се търсят в две насоки; окрупняване на земеделските стопанства с паралелен фалит на икономически най-неустойчивите от тях. Последното води до редуция в броя на данъчно задължените лица и откриване на партии в регистрите на НАП за последващи ревизии поради дерегистрация на юридическото лице.

Използвани източници

- Brusarski, R., Zahariiev, A., & Manliev, G. (2024). *Introduction to Finance (Financial Theory)*. Svishtov: Tsenov Academic Publishing House.
- Zahariiev, A. (2022). *Financial Analysis*. Svishtov: AI "Tsenov". Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/365793801>
- Брусарски, Р., Захариев, А., & Манлиев, Г. (2015). *Финансова теория*. В. Търново: ФАБЕР.
- Захариев, А., & Димитров, Д. (2015). За ефективната фискална политика в отворената икономика на ЕС. *Годишник, СА "Д. А. Ценов"*, 68(1), 7-44. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/298833162>
- Лилова, Р., Захариев, А., Кръстев, Л. и колектив. (2021). *Въведение във финансите*. Свищов: АИ "Ценов". Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/350354290>
- МЗХ. (2 10 2024 г.). *Аграрна търговия на България - 2023 г.* Извлечено от МЗХ: <https://bit.ly/3YogWmV>
- Радков, Р., & Захариев, А. (2021). *Международни финанси*. Свищов: АИ "Ценов". Извлечено от www.researchgate.net/publication/349645262

СЪСТОЯНИЕ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР НА НЕДВИЖИМИ ИМОТИ - ТЕНДЕНЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Докт. Пламен Станчев Илиев¹

Резюме: Глобалният пазар на недвижими имоти остава един от най-значимите стопански сектори по отношение на икономическото и социално въздействие, като играе важна роля в създаването на работни места, привличането на инвестиции и инфраструктурното развитие. Докладът подчертава значимостта на изследването на глобалния пазар на недвижими имоти, като се фокусира върху факторите, влияещи върху растежа му, динамиката на пазара и основните структурни характеристики. Актуалността на изследването се обуславя от необходимостта да се проучи динамиката на глобалния пазар на недвижими имоти, последните тенденции и ефектите от пандемията върху развитието му. На тази основа за обект на изследване се определя глобалния пазар на недвижими имоти, а негов предмет – тенденциите в развитието на пазара на недвижими имоти. Целта на доклада е да изследва факторите за развитието на пазара, динамиката на растежа и структурата на глобалния пазар на недвижими имоти.

Ключови думи: глобален пазар на недвижими имоти, COVID-19, икономически кризи, урбанизация, PropTech

JEL: R30, R31, F60, O18, Q56, D40

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.18>

STATE OF THE GLOBAL REAL ESTATE MARKET - TRENDS AND CHALLENGES

PhD Student Plamen Stanchev Iliev

Abstract: *The global real estate market remains one of the most significant economic sectors in terms of economic and social impact, playing a role in job creation, attracting investments, and infrastructure development. The report emphasizes the importance of studying the global real estate market, focusing on the factors influencing its growth, market dynamics, and key structural characteristics. The relevance of the study is driven by the need to examine the dynamics of the global real estate market, recent trends, and the effects of the pandemic on its development. Based on this, the global real estate market is defined as the object of the study, with its subject being the trends in the development of the real estate market. The purpose of the report is to analyze the factors driving market development, growth dynamics, and the structure of the global real estate market.*

---

¹ d010221235@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

Key words: *global real estate market, COVID-19, economic crises, urbanization, PropTech*

JEL: R30, R31, F60, O18, Q56, D40

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.18>

1. Въведение

Глобалният пазар на недвижими имоти остава един от най-значимите стопански сектори по отношение на икономическото и социално въздействие, като предлага възможности за инвестиции, подпомага създаването на работни места и играе жизненоважна роля в демографските процеси и развитието на инфраструктурата. Този пазар обхваща разнообразни класове активи, включително земя, жилищни имоти, търговски площи и промишлени активи, което налага адаптивни стратегии за инвестиране и управление, отчитайки динамичната му природа и разнообразните характеристики. Всеки от тези разнообразни активи изпълнява важни социални функции и допринася за икономическото развитие. Пазарът на недвижими имоти е под въздействието на различни макроикономически фактори, регионални тенденции и променящи се изисквания на съвременните потребители.

Пазарът на недвижими имоти е един от най-бързо растящите пазари през последното десетилетие. Предвижда се глобалният пазар на недвижими имоти да достигне впечатляващата стойност от 634,90 трилиона щатски долара до края на текущата 2024 г. (statista.com, 2024). В рамките на този бързо нарастващ пазар сегментът на жилищните имоти има доминираща позиция с очакван обем от 516,80 трилиона щатски долара през същата година. В бъдеще се очаква целият сектор да расте с годишен растеж от 2,77% през следващите пет години, достигайки приблизително 727,80 трилиона щатски долара до 2029 г. В световен мащаб Съединените щати се очаква да води по пазарна стойност с прогнозираните 132,0 трилиона щатски долара през 2024 г., следван от пазарите на Китай, Индия, Германия и Франция (statista.com, 2024).

Пандемията от Covid-19 бе дълбока и мащабна глобална криза, която повлия силно на различните пазари (Prodanov, и др., 2020). В редица изследвания се описва как и доколко е засегнат пазара на недвижимости, както и процеса на възстановяване. Ди Лидо и колектив извършват систематичен преглед на съществуващите академични изследвания, за да идентифицират основните аспекти относно въздействието на COVID-19 върху пазара на недвижими имоти и да интерпретират как динамиката на пазара на недвижими имоти се е променила в резултат на това (Di Liddo, Anelli, Morano, & Tajani, 2023). Статия на Бардан и Крол описва въздействието на глобализацията върху пазарите на недвижими имоти по света, като се фокусира върху инвестиционните възможности и предизвикателствата в развитите и в развиващите се страни (Bardhan & Cynthia A., 2007). В своя статия Сандра и Ннамди разглеждат трудностите, пред които са изправени инвеститорите

в недвижими имоти в развиващите се икономики, особено при ограниченията, дължащи се на вариантите на COVID-19 (Sandra & Nnamdi, 2022). Синяк и колектив изследват в своя студия как PropTech променя сектора на недвижимите имоти като повишава оперативната ефективност и се справя с тежки предизвикателства, пред които е поставен сектора (Siniak, Kauko, Shavrov, & Ninoslav, 2020). Алфалах изследва пазара на жилищни имоти в Кувейт, подчертавайки ключовите предизвикателства и възможности в нововъзникващите пазари (Alfalalah, 2018).

Актуалността на изследването се обуславя от необходимостта да се проучи динамиката на глобалния пазар на недвижими имоти, неговата структура, последните тенденции и ефектите от пандемията върху развитието му. На тази основа за обект на изследване се определя глобалния пазар на недвижими имоти, а негов предмет – тенденциите в развитието на пазара на недвижими имоти. Целта на доклада е да изследва факторите за развитието на пазара, динамиката на растежа и структурата на глобалния пазар на недвижими имоти.

2. Основни фактори за развитието на пазара

2.1. Урбанизация и ръст на населението

Ключовите двигатели на растежа на глобалния пазар на недвижими имоти са бързия ръст на населението и урбанизацията. През 2023 г. над 55% от световното население живее в градски райони, а до 2050 г. се очаква този процент да достигне 68%. Тази промяна, особено забележима в развиващи се икономики като Индия и Китай, стимулира търсенето на жилищни, търговски и индустриални имоти (Straits Research, 2024). Очаква се градските райони в Индия да приемат допълнителни 416 милиона души до 2050 г., което ще доведе до значително развитие на недвижими имоти и ще стимулира свързаните индустрии като търговия на дребно и транспорт. Разширяващите се мегаполиси подчертават тази тенденция, подчертавайки трансформиращото въздействие на миграцията към градовете върху недвижимите имоти.

2.2. Ефекти от COVID-19 в сектора – бум на дистанционните работни места и електронната търговия

Увеличената работа от дистанционни работни места бе повлияна в огромна степен от пандемията COVID-19, което засегна търсенето на традиционни офис пространства. Така гъвкавите и хибридни модели на работа стават норма, макар че през последната година все повече фирми се връщат в офисите и ограничават дистанционната работа – например в Европа процента на фирмите с подобна политика е 75%, докато в САЩ е само 55% (Jones Lang LaSalle, 2024). Компаниите преосмислят нуждите си от търговски пространства, фокусирайки се върху споделени и съвместни пространства вместо конвенционалните офиси, което влияе на целия процес от проектирането до строителството и управлението на имотите. Бързият ръст

на електронната търговия води до повишено търсене на индустриални пространства, като складове и центрове за дистрибуция, които могат да изпълняват адекватно функцията по логистиката на стоките във веригите на доставки за електронна търговия.

2.3. Екологична устойчивост и зелени сгради

Стремежът към устойчивост създава значителни възможности в сектора на недвижимите имоти, особено при зелените строителни инициативи, фокусирани върху екологично отговорни дизайни и енергийна ефективност. Тази тенденция е в съответствие с глобалните цели за климата и е стимулирана от правителствени стимули. Нарастващото потребителско търсене за устойчиви жилищни и работни пространства също влияе върху пазарната динамика, като строителите възприемат устойчиви практики за привличане на екологично съзнателни купувачи. Зелени строителни инициативи не само допринасят за устойчивостта, но и увеличават атрактивността и стойността на имотите, създавайки нови възможности за растеж в сектора на недвижимите имоти. Зелените сгради, които минимизират използването на ресурси и намаляват въглеродния отпечатък, набират популярност както сред инвеститори, така и сред потребители. Според доклади, зелените сгради могат да намалят потреблението на енергия с до 30% и употребата на вода с до 50% (Straits Research, 2024). Правителствата също стимулират устойчивото строителство чрез разнообразни инструменти – субсидии, данъчни облекчения и специализирани програми за сертифициране. Тази тенденция трансформира пазара на недвижими имоти, като разработчиците интегрират устойчиви технологии и практики, за да отговорят на новите потребности, увеличавайки стойността на имотите и конкурентоспособността на пазара. Не бива да се пропуска споменаването на нововъзникващия феномен PropTech, характеризиращо се с масово внедряване на авангардни технологии като инструменти за съпоставяне на домовете, дронове, виртуална реалност, информационно моделиране на сгради, инструменти за анализ на данни, изкуствен интелект, интернет на нещата и блокчейн, групово финансиране в недвижими имоти, финтек технологии, свързани с недвижимите имоти, интелигентни домове, градове и региони (Siniak, Kauko, Shavrov, & Ninoslav, 2020).

2.4. Икономическа несигурност и волатилност на пазара

Икономическата нестабилност, колебанията на лихвените проценти и волатилността на пазара са значителни предизвикателства. Фактори като инфлация, промени в лихвените проценти и глобални икономически сътресения (например пандемията COVID-19) влияят на стойността на имотите и доходността на инвестициите. Освен това, геополитическите напрежения и промените в регулаторната политика увеличават несигурността на пазара на недвижими имоти. Промените в лихвените проценти на централните банки могат директно да повлияят на достъпността и на търсенето. Не бива да се забравя и цикличния характер на този пазар, с повтарящи се периоди на бум

и спад, което изисква адекватно управление на риска и адаптивност от страна на инвеститорите.

2.5. Регулаторни предизвикателства

Промените в регулаторните политики, включително в данъчните закони и регулациите за собствеността на имотите, добавят несигурност към пазара на недвижими имоти. Тези регулации и политики се приемат със значителни различия в отделните региони, което влияе върху предсказуемостта на пазара и чуждестранните инвестиции. Строителните компании и инвеститорите трябва да бъдат гъвкави, за да се адаптират към бъдещи регулаторни промени, които могат значително да повлияят на стойността на имотите и търсенето.

3. Динамика на растежа и структурата на глобалния пазар на недвижими имоти

Глобалният пазар на недвижими имоти показва постоянна възходяща траектория от 2017 г. до 2029 г., като общата пазарна стойност нараства всяка година. Започвайки от 460,76 трилиона щатски долара през 2017 г., се очаква пазарът да достигне 727,80 трилиона щатски долара до 2029 г. Този растеж отчасти се дължи на увеличеното търсене на имоти в световен мащаб, тенденциите на урбанизация и икономическото развитие в регионите, както и на промяната в предпочитанията на потребителите, вземайки предвид нарастващата екологична осведоменост и ангажираност. Общият комбиниран годишен темп на растеж се очаква да бъде 2,77% между 2024 г. и 2029 г., а общата стойност на глобалния пазар на недвижими имоти да достигне 727,80 трилиона щатски долара, което е сигнал за експанзия през последните години и през следващите пет години.

Таблица 1 Пазарна стойност и структура на глобалния пазар на недвижими имоти, фактори

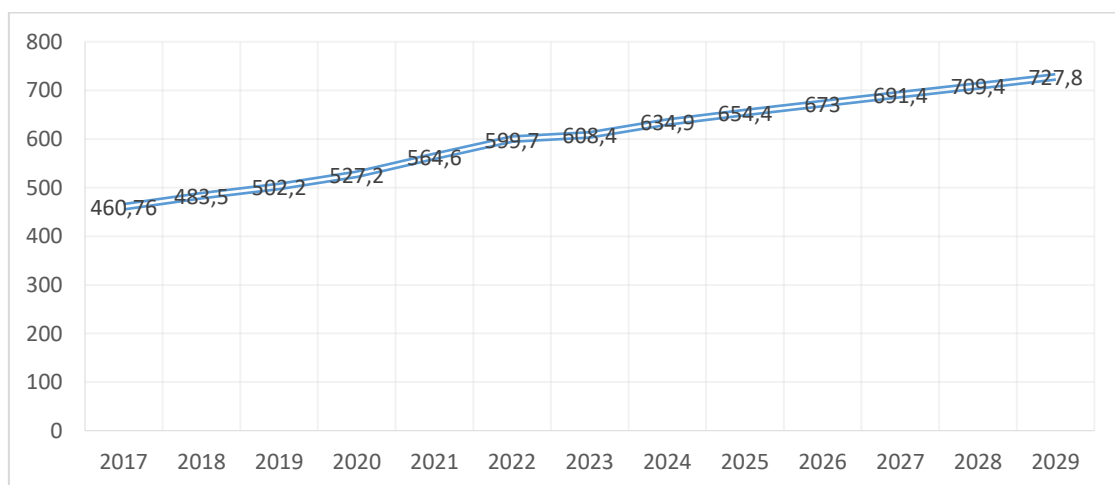
Год.	Обща пазарна стойност (трлн. щатски долари)	Търговски недвижими имоти (%)	Жилищни недвижими имоти (%)	Стойност на търговски недвижими имоти (трлн. щатски долари)	Стойност на жилищни недвижими имоти (трлн. щатски долари)	Население (милиарди)	Растеж на глобалния БВП (%)
2017	460.76	21.69	78.31	99.93884	360.8212	7.53	3.30%
2018	483.5	21.26	78.74	102.7921	380.7079	7.63	3.00%
2019	502.2	21.04	78.96	105.6629	396.5371	7.71	2.80%
2020	527.2	20.37	79.63	107.3906	419.8094	7.79	-3.10%
2021	564.6	19.5	80.5	110.097	454.503	7.87	6.00%
2022	599.7	18.66	81.34	111.904	487.796	7.95	3.20%
2023	608.4	18.9	81.1	114.9876	493.4124	8.03	2.70%
2024*	634.9	18.6	81.4	118.0914	516.8086	8.10	3.0%

2025*	654.4	18.34	81.66	120.017	534.383	8.17	3.1%
2026*	673	18.1	81.9	121.813	551.187	8.24	3.0%
2027*	691.4	17.86	82.14	123.484	567.916	8.31	2.9%
2028*	709.4	17.62	82.38	124.9963	584.4037	8.37	2.8%
2029*	727.8	17.4	82.6	126.6372	601.1628	8.43	2.7%

Заб. По прогнозни данни

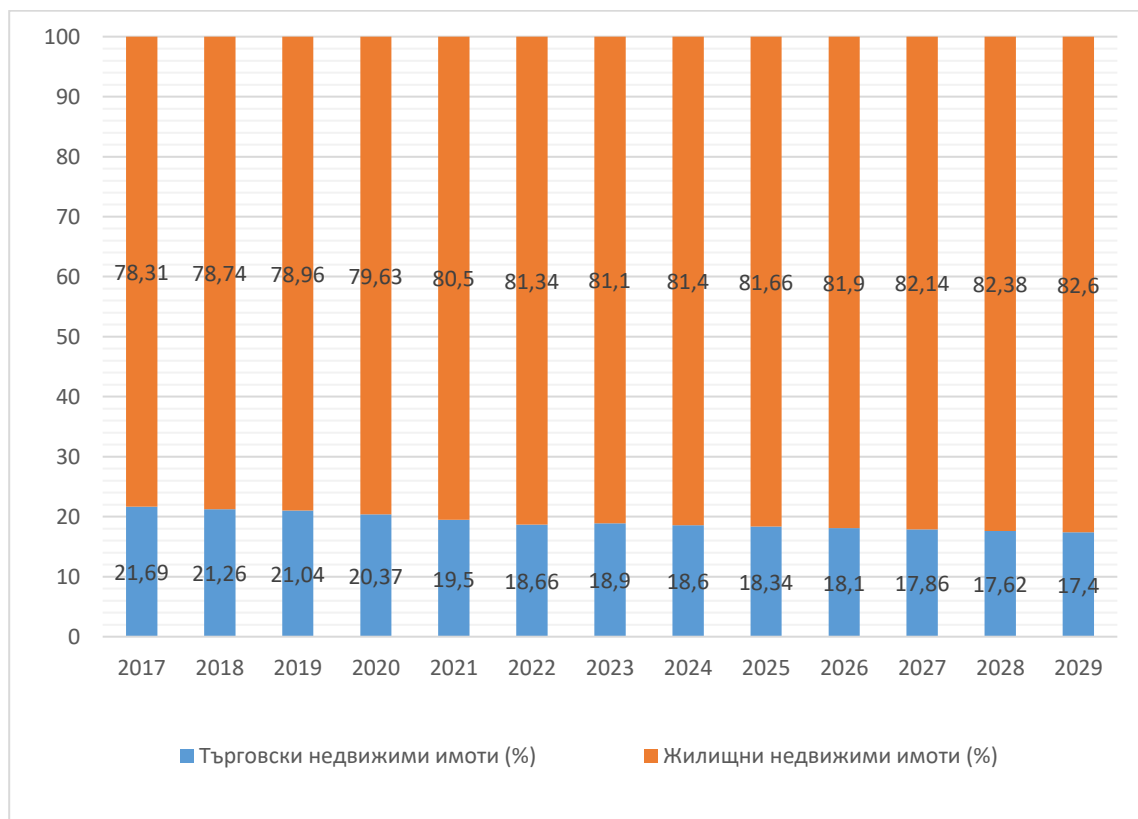
Изт. *statista.com*, ООН, Световната банка, МВФ, ОИСР

В пазарната структура на пазара на недвижими имоти се констатира доминиране на жилищните недвижими имоти. Жилищните имоти заемат по-голям дял от световния пазар на недвижими имоти, като дялът им непрекъснато нараства през годините. През 2017 г. жилищните имоти представляват 78,31% от пазара и се очаква до 2029 г. този дял да нарасне до 82,60%. В абсолютен размер се очаква стойността на жилищните имоти да нарасне от около 360 трилиона щатски долара през 2017 г. до приблизително 601 трилиона щатски долара до 2029 г. (*statista.com*, 2024). Тази тенденция подчертава нарастващото търсене на жилищни имоти, водено от растежа на глобалното население, което вече надхвърля 8,2 млрд. души (*worldometers.info*, 2024), урбанизацията и компенсацията растеж в региони с дефицит на жилища и жилищна инфраструктура като Азия и Пасифика, Африка, Латинска Америка. Силното глобално търсене на жилища може да се дължи на фактори като миграцията в градовете, недостига на жилища в гъсто населените региони и тенденцията към нарастващо притежание на жилища в резултат на повишеното благосъстояние в редица локални пазари. С промяната в предпочитанията за начина на живот, особено след COVID-19, жилищните пространства стават все по-важни. Търсенето на гъвкави и устойчиви опции за недвижими имоти оказва влияние върху инвестиционните тенденции, засягайки както жилищните, така и търговските структури на недвижимите имоти.

Фиг. 1. Динамика в общата пазарна стойност на глобалния пазар на недвижими имоти (в трилиони щатски долари) Изт. *statista.com*

Търговските имоти имат по-малък дял и остават значителен сегмент, въпреки че делът им постепенно намалява спрямо жилищните имоти. Делът на търговските имоти е около 21,69% през 2017 г. и се очаква да намалее до 17,40% през 2029 г. Абсолютната стойност на търговските недвижими имоти нараства от около 100 трилиона щатски долара през 2017 г. до очакваните 126 трилиона щатски долара през 2029 г. (statista.com, 2024). Въпреки това, по-бавният им темп на растеж в сравнение с жилищните недвижими имоти предполага изместване на фокуса на инвеститорите спрямо предпочитанията към търсенето на жилищни имоти. Тази тенденция може да отразява промените в използването на търговски площи, особено в резултат на нарастването на дистанционната работа, което намалява търсенето на традиционни офис пространства. Относителното намаляване на пазарния дял на търговските недвижими имоти предполага променящи се изисквания и промени в начина, по който търговските пространства се използват и оценяват в световен мащаб.

Фиг. 2 Динамика в структурата на глобалния пазар на недвижими имоти Изм. statista.com

На база на отчетните и прогнозните данни в таблица 1 може да се изведе следния линеен регресионен модел за прогнозиране на стойността на глобалния пазар на недвижими имоти, базиран на факторите глобално

население и ръст на глобалния БВП:

$$\text{Пазарна стойност} = 303.83 \times \text{Население} + 1.64 \times \text{Ръст на БВП} - 1835.26$$

Моделът показва, че при увеличаване на глобалното население с 1 милиард души се очаква пазарната стойност на глобалния пазар на недвижими имоти да нарасне с приблизително 303.83 трилиона щатски долара, ако останалите фактори останат непроменени. При увеличение на растежа на глобалния БВП с 1% се очаква пазарната стойност да се увеличи с около 1.64 трилиона щатски долара, при условие че населението остава неизменно. Константата в линейния модел е (-1835.26). Този модел може да се използва за прогнозиране на стойността на глобалния пазар на недвижими имоти въз основа динамиката в населението и ръста на глобалната икономика.

4. Заключение

В заключение, глобалният пазар на недвижими имоти продължава да бъде ключов сектор, оказващ значително социално и икономическо въздействие чрез създаването на работни места, привличането на инвестиции и подпомагането на инфраструктурното развитие. Растежът му е стимулиран основно от нарастващото население и урбанизацията. Пандемията COVID-19 доведе до промени в сектора, като увеличи значението на дистанционната работа и електронната търговия, което промени търсенето на търговски и индустриални пространства. Устойчивостта и зелените строителни практики също набират популярност, добавяйки стойност за имотите и увеличавайки атрактивността им за купувачите. Въпреки икономическите предизвикателства и регулаторните промени, се очаква глобалният пазар на недвижими имоти да продължи да расте стабилно, което изисква адаптивност и налагане на иновации от страна на инвеститорите и строителите.

Използвани източници

- Alfalah, A. A. (7 2018 r.). Market, Challenges and Opportunities Facing Emerging Real Estate Markets: An Empirical Examination of the Kuwait Residential Real Estate. 330. Reading, UK: The University of Reading. Henley Business School. Изтеглено на 11 11 2024 r. от https://centaur.reading.ac.uk/86784/1/20026354_Alfalah_thesis.pdf
- Bardhan, A., & Cynthia A., K. (2007). Globalization and the Real Estate Industry: Issues, Implications, Opportunities. *INDUSTRY STUDIES ASSOCIATION WORKING PAPER SERIES*. Извлечено от http://isapapers.pitt.edu/122/1/2007-04_Bardhan.pdf
- Di Liddo, F., Anelli, D., Morano, P., & Tajani, F. (2023). The Impacts of COVID-19 on Real Estate Market Dynamics: A Systematic Literature Review of Emerging Trends. *Buildings*, 13(2334), 28. doi:<https://doi.org/10.3390/buildings13092334>
- Jones Lang LaSalle. (2024). Global Real Estate Outlook 2024. *Our Global Real Estate Outlook in Summary*. Изтеглено на 11 11 2024 r. от <https://www.us.jll.com/en/trends-and-insights/research/global/global-real-estate-outlook>
- Prodanov, S. Z., Zaharieva, G., Krastev, L., Stanimirov, S., Zarkova, S., Zdravkov, N., . . . Pavlov, T. (2020). THE BROKERAGE INSURANCE COMPANIES UNDER COVID-19 FRAMEWORK (THE BULGARIAN EXPERIENCE). *Economic and Social Development*, 58, стр. 239-383.

- Sandra, A., & Nnamdi, U. (2022). The Challenges of International Real Estate Investment in Emerging Economies as a Result of Movement Restrictions Due to Omicron Variants. *ICONIC RESEARCH AND ENGINEERING JOURNALS*, 5(8), 35-44.
- Siniak, N., Kauko, T., Shavrov, S., & Ninoslav, M. (2020). The impact of proptech on real estate industry growth. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*. doi:10.1088/1757-899X/869/6/062041
- statista.com. (July 2024). Market Insights: Financial. . *Real Estate - Worldwide*. Изтеглено на November 2024 г. от <https://www.statista.com/outlook/fmo/real-estate/worldwide>
- Straits Research. (2024). *Real Estate Market Size, Share & Trends Analysis Report By Property (Commercial, Land, Industrial, Residential), By Business (Rental, Sales, Lease) and By Region(North America, Europe, APAC, Middle East and Africa, LATAM) Forecasts, 2024-2032*. Straits Research. Straits Research. Изтеглено на 11 11 2024 г. от <https://straitsresearch.com/report/real-estate-market>
- worldometers.info. (11 11 2024 г.). Current World Population. *Current World Population*. Извлечено от <https://www.worldometers.info/world-population/>

ИКОНОМИЧЕСКИ ОСНОВАНИЯ ЗА ДЪРЖАВНАТА НАМЕСА: МОДЕЛИ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЯ И COVID-19

Докт. Станислав Младенов¹

Резюме: *Държавната намеса в икономиката е дългогодишна тема на оспорван дебат сред икономисти и политици. Основанията за подобна намеса варират в различни исторически контексти, често отразявайки преобладаващите икономически теории и предизвикателства на епохата. Този доклад изследва икономическата обосновааност на мерките на държавна намеса, включвайки основанията за държавна интервенция по време на пандемията от COVID-19. обект на изследване се определя икономическата обосновка на държавната интервенция, а негов предмет мерките за подкрепа по време на пандемията и ефекта от мерките върху възстановяването на България и другите балкански икономики. Целта на доклада е да изследва видовете държавна намеса, моделите и ефектите при възстановяване от шоковите въздействия на пандемията върху икономиките на България и балканските страни.*

Ключови думи: *икономическа активност, COVID-19, икономически кризи, правителствени мерки за подпомагане на бизнеса, икономическо възстановяване*

JEL: E32, E21, E32, E39, E66, H50

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.19>

ECONOMIC RATIONALE FOR GOVERNMENT INTERVENTION: INTERVENTION MODELS AND COVID-19

PhD Student Stanislav Mladenov

Abstract: *Government intervention in the economy has been has been a long-standing topic of contentious debate among economists and politicians. The justifications for such intervention vary in different historical contexts, often reflecting the prevailing economic theories and challenges of the era. This report examines the economic justification for government intervention measures, including the justifications for government intervention during the COVID-19 pandemic. The object of the study is to determine the economic justification for government intervention, and its subject matter is the support measures during the pandemic and the effect of the measures on the recovery of Bulgaria and other Balkan economies. The purpose of the report is to examine the types of government intervention, the patterns and the effects in the recovery from the shock effects of the pandemic on the economies of Bulgaria and the Balkan countries.*

Key words: *sectors of the economy, the pandemic, shock effects, economic recovery*

JEL: E32, E21, E32, E39, E66, H50

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.19>

---

¹ d010221235@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

1. Въведение

Държавната намеса в икономиката е дългогодишна тема на оспорван дебат сред икономисти и политици. Основанията за подобна намеса варират в различни исторически контексти, често отразявайки преобладаващите икономически теории и предизвикателства на епохата. Този доклад изследва икономическата обосновааност на мерките на държавна намеса, включвайки основанията за държавна интервенция по време на пандемията от COVID-19.

Икономическите основания за мерките и оправданието за държавна намеса значително са еволюирали във времето, отразявайки променящите се икономически теории и актуалните предизвикателства. От меркантилисткия акцент върху националното богатство до кейнсианското управление на търсенето и неолибералните пазарни решения, ролята на държавата в икономиката продължава да бъде обект на дебати и преосмисляне. Основания за намеса в дейността на една организация или икономика могат да са нейното лошо или недостатъчно добро функциониране. Лошото функциониране може да се изразява в неблагоприятни резултати и е необходимо, но недостатъчно условие за намеса. Проблемът трябва да бъде достатъчно значителен, за да заслужава внимание, особено предвид ограниченията в управленските ресурси. Освен това, намесата трябва директно да адресира първопричината за проблема или да предостави позитивна промяна на симптомите, които да доведат до отстраняването на проблема. Другото основание е да допринесе за подобряване на резултатите, което да оправдава направените разходи.

Държавната намеса в икономиката може да има за цел подобряване на икономическата ефективност или социалните резултати. Намесата, свързана с ефективността, е оправдана, когато влошеното представяне на икономиката произтича от структурни проблеми в самата икономика. Намесата за постигане на икономически цели е обоснована, когато пазарите не успяват да разпределят ресурсите по най-ефективния начин. Причините за това могат да включват наличието на обществени блага, външни ефекти, липса на достатъчно информация или концентрация на пазарна власт.

От друга страна, социалните интервенции отразяват стремежа на обществото да приоритизира определени групи или ресурси по начини, които се различават от естественото разпределение, което икономиката би произвела. Намесата за постигане на цели, свързани със справедливостта, може да бъде оправдана, когато се цели подобряване на разпределението на разходите или ползите между различни групи според техния доход, пол, етническа принадлежност, възраст, географско местоположение или наличие на увреждания.

Икономическата теория предлага ценни инструменти за идентифициране на действителни проблеми в икономическата ефективност, диагностициране на техните причини и определяне на подходящите форми на

държавна намеса. Това е особено важно, като се има предвид сложността на икономическите системи, където интуитивните преценки за тяхната работа често са неточни. Освен това, икономиката на общественото благосъстояние, финансовият и икономическия анализ могат да предоставят систематичен подход за разглеждане на обществените въпроси, които изглежда че изискват държавна намеса.

Пандемията от Covid-19 се превърна в безпрецедентна по обхват, мащаб и дълбочина криза със силно въздействие върху икономиките както на България, така и на Европейския съюз и всички без изключение държави по света. Пандемията от COVID-19 води до безпрецедентни нива на държавна намеса в световен мащаб. Правителствата прилагат обширни фискални и парични мерки за подпомагане на бизнеса, защитата на работните места и осигуряване на общественото здраве. Теоретичното разбиране за икономическите шокове (Brusarski, Zahariev, & Manliev, 2024) понася значителна еволюция през последните десетилетия. Редица изследвания извеждат тенденции, които се проявяват в поведението на стопанските субекти: избягване на всякакви рискове; силно ерозирало потребителско доверие и отложени покупки на стоки, без тези от първа необходимост; повишена склонност към спестяване; завишена чувствителност към ценовите параметри на стоките и услугите (Zahariev, и др., 2020), (Prodanov, et al., 2020), (Lahir & Cheng, 2022) (Pomerleau, 2020), (Eichenbaum, 2020).

Актуалността на изследването се обуславя от необходимостта да се изследва икономическата криза, предизвикана от пандемията и безпрецедентните ефекти върху социалния и икономически живот, както и да се разгледат моделите за интервенция и мерките за подкрепа на икономиката. На тази основа за обект на изследване се определя икономическата обосновка на държавната интервенция, а негов предмет мерките за подкрепа по време на пандемията и ефекта от мерките върху възстановяването на България и другите балкански икономики. Целта на доклада е да изследва видовете държавна намеса, моделите и ефектите при възстановяване от шоките въздействия на пандемията върху икономиките на България и балканските страни.

2. Видове държавна намеса и основни модели в прилагането ѝ

Държавната намеса се възприема и прилага по различен начин в различните страни, което е отражение на специфични икономически политики, културни ценности и степен на социално-икономическо развитие. Мазгрейв и Мазгрейв разглеждат основните функции на държавата в икономиката и различните модели на държавна намеса, като обясняват теоретичните основи за правителствени интервенции (Musgrave & Musgrave, 1989). Дани Родрик разглежда ролята на държавата в контекста на глобализацията и икономическото развитие като твърди, че държавната намеса трябва да бъде адаптирана към специфичните условия на всяка страна, подчертавайки

важността на институциите и политиките, съобразени с националните приоритети (Rodrik, 2007). Аджемоглу и Робинсън разглеждат различни модели на държавна намеса и тяхното влияние върху икономическия успех или неуспех на държавите. Те твърдят, че приобщаващите институции и ефективната държавна намеса водят до по-добри икономически резултати, докато изключващите институции водят до стагнация и бедност (Acemoglu & Robinson, 2012). Интересен е анализът на Чанг относно историческия опит на развитите държави и тяхната държавна намеса, особено в контекста на индустриализацията и икономическото развитие. Той критикува съвременните препоръки за свободен пазар, като показва, че повечето развити икономики са използвали активна държавна намеса за растеж (Chang, 2003). В този доклад се разглеждат четири основни модела на държавна намеса, предлагащи различен подход в интервенционните мерки: англосаксонския модел, скандинавския модел на социална държава, германския модел на социална пазарна икономика и японския индустриален асоциативен модел. Всеки от тези модели представлява израз на различна възприета парадигма в балансирането на социалната защита, икономическия растеж и преразпределението на богатството.

1.1. Англосаксонски модел на минималната държавна намеса

Англосаксонският модел се характеризира с минимална намеса на държавата в пазара, със силен акцент върху принципите на свободния пазар, ограничените регулации, приватизацията и конкуренцията. Този модел преобладава в страни като Съединените щати, Обединеното кралство, Канада и Австралия и ограничава ролята на държавата в социалната защита, като основно се насочва към най-уязвимите слоеве на населението. Социалните мрежи за сигурност обикновено са със средства, подложени на тест за нуждаемост, с високи изисквания за допустимост, като се набляга на личната отговорност пред колективната защита.

Икономическият растеж в рамките на англосаксонския модел се стимулира главно от пазара, въз основа на предположението, че дерегулацията насърчава иновациите и конкурентоспособността. Ролята на държавата е да създаде политики, които насърчават предприемачеството, инвестициите и гъвкавостта на пазара на труда. Влиянието на профсъюзите е сравнително слабо, което позволява на работодателите по-голяма свобода при вземането на решения относно условията на труд и определянето на заплатите. Преразпределението чрез данъци е сравнително ограничено; предпочитат се косвени данъци като ДДС, което води до ограничено преразпределение на богатството. Критиците твърдят, че англосаксонският модел задълбочава неравенството в доходите и ограничава социалното сближаване, като предоставя минимална подкрепа за нискодоходните групи и създава бариери пред социалната мобилност поради липсата на универсално здравеопазване и подкрепа за висше образование.

1.2. Скандинавски модел на социално ориентираната държава

Скандинавският или нордическият модел на социална държава представлява силно ориентиран към социална защита подход с голямо участие на държавата в предоставянето на социални блага. Практикуван в страни като Швеция, Норвегия, Дания и Финландия, този модел се основава на равенство и колективна отговорност, като осигурява универсален достъп до широк спектър от социални програми, включително здравеопазване, образование, помощи при безработица и пенсии. Този модел подпомага икономическия растеж чрез високи данъци и високи разходи, които поддържат инвестиции в публична инфраструктура, образование и иновации. Въпреки значителната данъчна тежест, скандинавските страни поддържат конкурентоспособни икономики, отчасти поради ефективното управление на публичния сектор и значителните инвестиции в човешки капитал. Пазарите на труда са структурирани така, че да балансират гъвкавостта със защитата на работниците, като включват програми за преквалификация и платен родителски отпуск. Преразпределението е значително и се осъществява чрез прогресивно данъчно облагане, където хората с високи доходи допринасят по-съществено за финансирането на социалните услуги. Тази данъчна структура намалява неравенството в доходите и повишава социалната мобилност. Въпреки че този модел е високо оценен за ниските нива на неравенство и високото качество на живот, критиците отбелязват, че високите данъци могат да възпрепятстват предприемачеството и иновациите, а обширната социална държава може да създаде неефективности и зависимост от държавната подкрепа.

1.3. Германски модел на социалната пазарна икономика

Германският модел на социална пазарна икономика, или "soziale Marktwirtschaft," представлява баланс между свободния пазар и стабилната социална мрежа, целящ да съчетае икономическата свобода със социалната справедливост. Този модел е разпространен в Германия и повечето страни от Централна и източна Европа и предлага по-широка социална защита в сравнение с англосаксонския модел, но не толкова силна и универсална като при скандинавския. Основните услуги, включително здравеопазване, образование и пенсии, са публично финансирани, но често се допълват от частни или спонсорирани от работодатели програми. Целта е да се подкрепят нуждаещите се, без да се създава зависимост. Икономическият растеж в рамките на германския модел се поддържа от силна индустриална политика, фокусирана върху висококачественото производство, иновациите и растежа, ориентиран към износ. Правителствените политики насърчават стабилността, професионалното обучение, научноизследователската и развойната дейност и сътрудничеството в индустрията. Връзките между трудовия пазар и работодателите са съвместни, като синдикатите и работодателите работят заедно, за да осигурят справедливо заплащане и ползи. Преразпределението

на богатството е умерено; докато данъците са прогресивни, ставките са пониски в сравнение със скандинавските държави, целящи да предотвратят прекомерни разлики в богатството, без да се налагат прекомерни тежести върху високодоходните лица. Макар че германският модел е високо оценен за своя балансиран подход, той среща трудности при адаптацията към бързи глобални икономически промени. Критиците твърдят, че фокусът върху стабилността може да ограничи гъвкавостта на пазара на труда, като затруднява създаването на работни места в нововъзникващи сектори.

1.4. Японски модел на индустриалните асоциации

Японският модел на индустриалните асоциации, известен още като развоен модел, се характеризира с тясно, съвместно партньорство между държавата и частния сектор. Този модел е типичен за Япония и за други източноазиатски икономики като Южна Корея и Тайван, и поставя правителството в ролята на водач в икономиката, като подкрепя определени индустрии за гарантиране на национална стабилност и растеж. Японският модел има по-ограничен фокус върху социалната защита в сравнение със скандинавския и германския модел, като набляга на икономическата стабилност пред универсалната социална защита. Японската социална система до голяма степен разчита на корпоративна подкрепа, при която компаниите се очаква да предоставят ползи като здравеопазване, пенсии и жилищни надбавки на своите служители. Икономическият растеж е приоритет, като правителството играе активна роля в ръководенето и подкрепата на стратегически сектори и координира с банки и корпорации за насърчаване на индустриалното и технологичното развитие. Ключови индустрии често са защитени и получават правителствена подкрепа за научноизследователска и развойна дейност. Преразпределението на богатството в Япония е ограничено; данъците са сравнително ниски, а социалната система разчита значително на корпоративно участие. Докато този модел насърчава социална стабилност чрез осигуряване на дългосрочна заетост, той е критикуван за своя ригиден трудов пазар, който може да затрудни намирането на стабилна работа за по-младите или неконвенционални работници. Освен това силната зависимост от корпоративна социална защита може да ограничи мобилността на работниците и да възпрепятства иновациите, като концентрира ресурси в утвърдени индустрии.

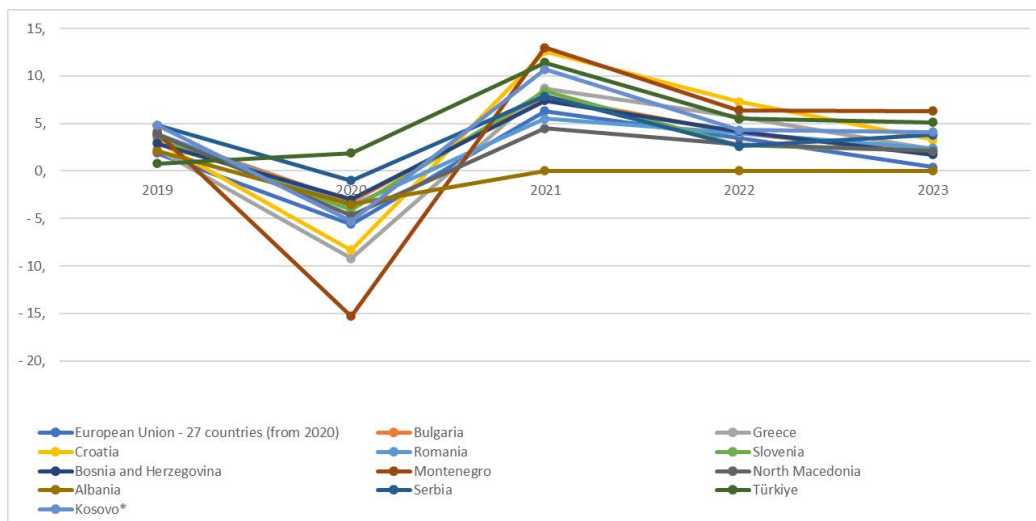
Разгледаните модели на държавна намеса илюстрират различни приоритети в областите на социалната защита, икономическия растеж и преразпределението. Всеки модел има своите силни и слаби страни, отразяващи разнообразни подходи към структурата на икономическата и социалната политика в стремежа на държавите да отговорят на нуждите на своите граждани. Страните от Централна и Източна Европа са възприели модели, близки до германския по време на прехода от централизирана към пазарна икономика.

3. Типове възстановяване на икономика след кризисен период

След дълбока и силна икономическа криза като тази, предизвикана от COVID-19, икономиките могат да се възстановяват по различни начини. Тези видове възстановяване обикновено се категоризират според формата на графиката, която показва динамиката в ръста на БВП. Райнхарт и Рогоф анализират финансовите кризи в историята, идентифицират модели на възстановяване и показват как различни икономически фактори водят до различни форми на възстановяване (Reinhart & Rogoff, 2009). Рубини и Мим обсъждат различни видове възстановяване след кризи, включително V, U, L и W-образните графики на възстановяванията и разглежда факторите, които определят типа на възстановяването. Изследването е едно от ключовите за разбиране на съвременните икономически кризи и техните последици (Roubini & Mihm, 2010). В изследване авторите анализират последиците от глобалната рецесия през 2008 г. и различните форми на възстановяване, наблюдавани в развиващите се икономики, като V, U и L модели (Kose & Ohnsorge, 2019). Също така се разглеждат структурните и политическите фактори, които определят конкретните видове възстановяване. В статия на Фернандез-Вилаверде и Джоунс се обсъжда влиянието на COVID-19 върху световната икономика и се разглеждат различни сценарии за възстановяване (по-специално т.нар. V, U, L и K сценарии) с фокус върху здравеопазването, паричните политики и структурните фактори (Fernández-Villaverde & Jones, 2020). Различните типове възстановяване зависят от състоянието на икономиката преди кризата, структурните ѝ особености, както и мерките, които се предприемат за справяне с кризата. Изборът на правилна стратегия и подкрепата на засегнатите сектори и групи са ключови за постигане на устойчиво и балансирано възстановяване.

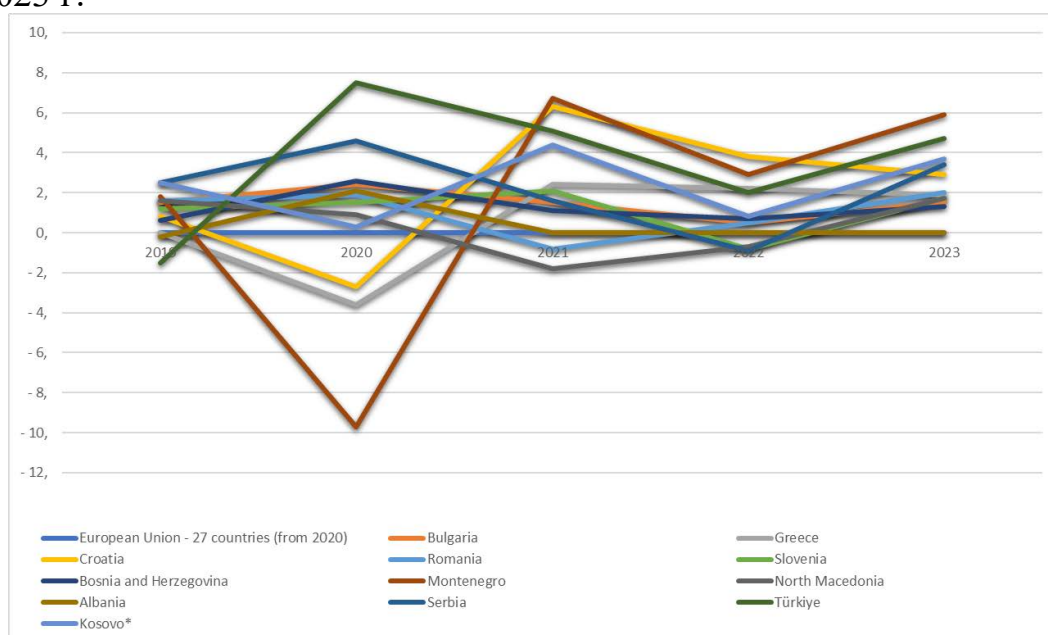
4. Ефекти от мерките за подкрепа върху икономиката на България и другите балкански държави

По време на пандемията COVID-19 балканските страни приложиха разнообразни мерки за подкрепа на икономиката, насочени към смекчаване на негативните последици за бизнеса, домакинствата и здравеопазването. Мерките включваха финансови стимули, социална подкрепа, субсидии за заплати, отсрочки за данъци и кредити, както и специфични програми за помощ на най-засегнатите сектори като туризма, търговията и транспорта. Въпреки различията в прилаганите здравни мерки и мерките за икономическа подкрепа възстановяването почти навсякъде приема V-образната форма, което е видно на фигура 1.

Фигура 1. Динамика на икономическия растеж на балканските държави, % БВП (2019-2023)
Източник. Евростат

На фигура 2 са показани отклоненията на БВП на балканските страни спрямо средния растеж на БВП в Европейския съюз (ЕС-27) за периода 2019 до 2023 г.

Фигура 2. Динамика на отклоненията на БВП на балканските страни спрямо средното за ЕС-27 (2019-2023)
Източник: Евростат, собствени изчисления

Статистическият анализ на отклоненията на БВП на балканските страни спрямо средното за ЕС-27 за периода 2019 до 2023 г. е изведен в таблица 1. Този анализ помага да се идентифицират икономическата стабилност, моделите на растеж и устойчивостта на балканските страни спрямо средното за ЕС. Турция има най-високо средно отклонение (3.56), което показва по-силен общ растеж спрямо средното за ЕС, последвана от Косово

и Сърбия. Северна Македония има най-ниско средно отклонение (0.34), което предполага растеж, близък или малко под средното за ЕС. Черна гора показва най-висока волатилност (5.81), което означава значителни колебания на БВП, вероятно поради икономическа чувствителност към външни фактори. Турция също показва висока волатилност (3.52). В същото време България и Босна и Херцеговина показват относително ниска волатилност, което предполага по-стабилно представяне. Гърция, Хърватия и Румъния показват положителна тенденция на растеж, което предполага възходяща траектория в отклоненията на БВП спрямо средното за ЕС с времето. Северна Македония и Турция, от друга страна, показват отрицателна тенденция, което може да означава спад в представянето спрямо средното за ЕС.

Таблица 1. Измерения на отклоненията на БВП на балканските страни спрямо средното за ЕС-27 (2019-2023)

Страна	Средно отклонение	Волатилност (Стандартно отклонение)	Тренд (Наклон)
България	1.28	0.75	-0.12
Гърция	0.58	2.61	1.48
Хърватия	2.22	3.35	1.10
Румъния	1.04	1.08	0.18
Словения	1.14	1.13	0.02
Босна и Херцеговина	1.26	0.87	-0.10
Черна гора	1.52	5.81	-0.60
Северна Македония	0.34	1.63	-0.92
Албания	1.00	1.16	0.30
Сърбия	2.24	1.97	-0.12
Турция	3.56	3.52	-0.52
Косово	2.34	1.53	0.16

6. Заключение

На базата на проведеня анализ могат да бъдат формулирани следните научно-обосновани изводи. България показва постоянно положително отклонение спрямо средния растеж на БВП в Европейския съюз, което показва леко по-силен растеж в сравнение с ЕС, макар че стойностите намаляват през 2022 г., което предполага забавяне. Повечето страни показват значителни отрицателни отклонения през 2020 г., отразяващи икономическото въздействие на COVID-19. Относно възстановяването след пандемията, няколко страни, особено Хърватия, Черна гора и Турция, демонстрират силно възстановяване с положителни отклонения. Страни като Черна гора и Турция показват значителни колебания, което показва икономическа чувствителност към външни фактори или структурни предизвикателства.

Използвани източници

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Business.
- Brusarski, R., Zahariev, A., & Manliev, G. (2024). *Introduction to Finance (Financial Theory)*. Svishtov: Tsenov Academic Publishing House.
- Chang, H. J. (2003). *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. Anthem Press.
- Eichenbaum, M. S. (2020). *The Macroeconomics of Epidemics*. National Bureau Of Economic Research.
- Fernández-Villaverde, J., & Jones, C. I. (2020). Macroeconomic Outcomes and COVID-19: A Progress Report. . *Brookings Papers on Economic Activity*.
- Kose, M. A., & Ohnsorge, F. (2019). . *A Decade after the Global Recession: Lessons and Challenges for Emerging and Developing Economies*. World Bank.
- Lahir, K., & Cheng, Y. (2022). Boosting tax revenues with mixed-frequency data in the aftermath of COVID-19: The case of New York. (I. I. Forecasters, Ред.) *International Journal of Forecasting*, 38, стр. 545-566. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2021.10.005>
- Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). *Public Finance in Theory and Practice*. McGraw-Hill Education.
- Pomerleau, K. (2020). *Tax Policy and the Federal Response to COVID-19*. The American Enterprise Institute.
- Prodanov, S. Z., Zaharieva, G., Krastev, L., Stanimirov, S., Zarkova, S., Zdravkov, N., . . . Pavlov, T. (2020). THE BROKERAGE INSURANCE COMPANIES UNDER COVID-19 FRAMEWORK (THE BULGARIAN EXPERIENCE). *Economic and Social Development*, 58, стр. 239-383.
- Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. . Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2007). *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*. . Princeton University Press.
- Roubini, N., & Mihm, S. (2010). *Crisis Economics: A Crash Course in the Future of Finance*. Penguin Books.
- Zahariev, A., Prodanov, S., Rdulova, A., Zaharieva, G., Pavlova-Banova, M., & Angelov, P. (2020). THE BANK INSOLVENCY: FROM LEHMAN BROTHERS TO COVID-19 (INTERNATIONAL REMARKS AND NATIONAL PECULIARITIES). *Economic and Social Development*. 58, стр. 44-52. Budapest: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency.

РЕГИОНАЛНА КОНВЕРГЕНЦИЯ И ДИВЕРГЕНЦИЯ НА ЦЕНОВИТЕ РАВНИЩА НА НЕДВИЖИМИТЕ ИМОТИ В БЪЛГАРИЯ: ДИНАМИКА И ТЕНДЕНЦИИ

Докт. Цондю Цондев¹

Резюме: *Обект на изследване в доклада са недвижимите имоти в България, а предмет – регионалната конвергенция и дивергенция в ценовите равнища на недвижимите имоти в България. Целта на доклада е да изследва динамиката и тенденциите в регионалната конвергенция и дивергенция в ценовите равнища на недвижимите имоти в България. В резултат е установено цялостна тенденция в ускорено нарастване на ценовите равнища и броя сделки с недвижими имоти в България, както за новопостроените, така и за вторично търгуваните недвижими имоти.*

Ключови думи: *недвижими имоти, ценова конвергенция, ценова дивергенция, регионални аспекти*

JEL: E31, E32, F44, G51

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.20>

SHOCK EFFECTS OF THE PANDEMIC ON SECTORS OF THE ECONOMY IN BULGARIA AND THE EU - EMPIRICAL EVIDENCE

PhD Student Tsondu Tsondev

Abstract: *The object of research in the report is real estate in Bulgaria, and the subject is regional convergence and divergence in the price levels of real estate in Bulgaria. The purpose of the report is to examine the dynamics and trends in regional convergence and divergence in real estate price levels in Bulgaria. As a result, an overall trend has been established in an accelerated increase in price levels and the number of real estate transactions in Bulgaria, both for newly built and secondary traded real estate..*

Key words: *real estate, price convergence, price divergence, regional aspects*

JEL: E31, E32, F44, G51

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.20>

1. Въведение

Динамиката на пазара на недвижими имоти в България през последното десетилетие се характеризира със значителни териториални диспропорции. Задълбочаването на регионалните различия в ценовите равнища

---

¹ d010221246@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, катедра „Финанси и кредит“.

поражда редица социално-икономически предизвикателства, свързани с достъпността на жилищата и качеството на живот. В условията на засилена урбанизация и концентрация на икономическа активност в големите градски центрове, изследването на процесите на регионална конвергенция и дивергенция придобива особена значимост за формирането на ефективни политики за балансирано териториално развитие.

Обект на изследване в доклада са недвижимите имоти в България, а предмет – регионалната конвергенция и дивергенция в ценовите равнища на недвижимите имоти в България. Целта на доклада е да изследва динамиката и тенденциите в регионалната конвергенция и дивергенция в ценовите равнища на недвижимите имоти в България като идентифицират ключовите фактори и тенденции в тяхната динамика.

За постигането на тази цел са формулирани следните изследователски задачи: да се изследва динамиката на ценовите равнища на недвижимите имоти по административни области; да се оценят темповете на конвергенция/дивергенция между отделните региони; да се анализират пространствените взаимодействия и зависимости между съседни области; да се идентифицират основните детерминанти на регионалните ценови различия; да се формулират препоръки за политики, насочени към намаляване на териториалните диспропорции

Изследването обхваща аналитично периода 2019 – 2023 г. и синтетично периода 2010 – 2023 г. Използвани са данни за средните цени на жилищните имоти по административни области. Основните източници на информация включват: статистически данни от Националния статистически институт за цените на жилищните имоти; информация от Агенцията по вписванията за броя и стойността на сделките с недвижими имоти; данни от Българската народна банка за ипотечното кредитиране по региони; социално-икономически показатели на областно ниво; информация от водещи агенции за недвижими имоти.

Методологията на изследването се базира на съвременни иконометрични подходи за анализ на конвергенцията, включително тестове за бета и сигма конвергенция, пространствени иконометрични модели и клъстерен анализ. Особено внимание се отделя на отчитането на пространствените зависимости и хетерогенността между регионите.

2. Теоретични основи за изследване регионалната конвергенция и дивергенция при недвижимите имоти в България

Теоретичната рамка на настоящото изследване се основава на неокласическата теория за икономически растеж и регионална конвергенция, която постулира, че при свободно движение на производствените фактори различията между регионите следва да намаляват във времето. В контекста на пазара на недвижими имоти, тази фундаментална теоретична постановка се

обогаत्याва от концепциите за пространствена арбитражност и агломерационни ефекти, които обясняват механизмите на ценообразуване в различните локации.

Изследването разглежда няколко фундаментални типа конвергенция, като всеки от тях разкрива различни аспекти на регионалната динамика. Бета-конвергенцията отразява обратната зависимост между първоначалното ценово равнище и темпа на растеж, докато сигма-конвергенцията измерва намаляването на дисперсията в ценовите равнища във времето. Особено внимание се отделя на концепцията за клубна конвергенция, която обяснява формирането на групи региони със сходна динамика, както и на условната конвергенция, отчитаща структурните различия между регионите.

Методологическият инструментариум на изследването включва широк спектър от количествени методи за оценка на регионалните ценови различия. Коефициентът на вариация и индексът на Тейл служат като базови измерители на диспропорциите, докато пространственият коефициент на Джини отчита географското измерение на неравенствата. За по-задълбочен анализ се прилагат иконометрични модели (Zarkova, Kostov, Angelov, Pavlov, & Zahariev, 2023), включващи класически регресионни уравнения за оценка на бета-конвергенцията, както и по-сложни пространствени спецификации, вкл. за измерване на рискови аспекти (Pavlov & Kostov, 2023).

Особено внимание може да се отдели на пространствените взаимодействия между регионите чрез прилагане на специализирани иконометрични техники. Моделът на пространствено забавяне (Spatial lag model) отчита влиянието на съседните региони върху ценовата динамика, докато SEM модела контролира за пространствена автокорелация в остатъчните членове. В първия модел на пространственото забавяне зависимата променлива се прогнозира, като се използва стойността на зависимата променлива на „съседите“ на наблюдението. Вторият модел на пространствената грешка включва пространствената зависимост в грешките. От своя страна пространственият модел на Дърбин (Beer & Riedl, 2012) позволява най-пълно отчитане на пространствените ефекти чрез включване както на зависимата променлива, така и на независимите променливи от съседните региони. Този модел на Дърбин (SDM) се явява развитие на пространствения авторегресионен модел (SAR), при който ефектът от пространственото забавяне взема предвид зависимите и независимите променливи.

Информационното осигуряване на изследването се базира на богата база данни, интегрираща информация от различни източници. Официалната статистика предоставя основните ценови индикатори и социално-икономически показатели, докато административните източници допълват картината с данни за сделките с недвижими имоти. Пазарната информация от водещи агенции за недвижими имоти позволява верификация и обогатяване на официалните данни.

Времевият и пространственият обхват на изследването са внимателно подбрани, за да осигурят достатъчна дълбочина на анализа. Използването на данни за периода 2010-2023 г. позволява проследяване на дългосрочните тенденции, докато обхващането на всички 28 административни области дава цялостна и пълна картина на регионалните процеси в страната. Допълнителната пространствена декомпозиция на областните центрове и периферия позволява по-детайлно разбиране на вътрешнорегионалните различия.

Този комплексен методически подход позволява многоаспектно изследване на процесите на регионална конвергенция и дивергенция на пазара на недвижими имоти в България, като същевременно осигурява надеждност и валидност на получените резултати. Комбинацията от класически (Захариев, Ангелов, Ганчев, & Костов, 2022) и съвременни методи за анализ, заедно с богатата информационна база, създава солидна основа за формулиране на обосновани изводи и препоръки за политики.

3. Анализ на регионалните ценови равнища при недвижимите имоти в България

Анализът на регионалните ценови равнища разкрива значителна хетерогенност в развитието на пазара на недвижими имоти в различните административни области на България.

Таблица 1. Средни цени на недвижими имоти за селектирани области 2019-2023 г. (в Евро/кв.м)

Област	2019	2020	2021	2022	2023
София-град	1,050	1,120	1,280	1,450	1,620
Варна	850	890	980	1,080	1,180
Бургас	780	810	890	950	1,020
Пловдив	720	760	850	920	980
Стара Загора	580	610	680	730	780
Русе	520	550	620	680	720
Видин	350	360	380	390	400

Източник: Собствени изчисления на автора по данни от НСИ и АВ

Анализът на детерминантите на ценовите равнища разкрива комплексно взаимодействие между различни фактори. Икономическите показатели, като БВП на глава от населението и средна работна заплата, показват силна положителна корелация с динамиката на цените на недвижимите имоти. Регионите с по-висок икономически растеж и по-добри възможности за заетост демонстрират по-бързо нарастване на цените.

Демографските тенденции играят съществена роля в формирането на регионалните ценови различия. Областите с положителен механичен прираст и концентрация на младо население показват по-високо търсене на жилищни имоти и съответно по-динамично нарастване на цените. Обратно,

регионите със застаряващо население и отрицателен миграционен баланс се характеризират с по-слаба динамика на пазара.

Таблица 2. Социално-икономически показатели по селектирани области (2023)

Област	БВП на човек (EUR)	Средна месечна заплата (EUR)	Безработица (%)	Механичен прираст
София-град	25,800	1,050	2.8	+5,420
Варна	18,200	850	4.2	+1,850
Бургас	15,600	780	4.8	+920
Пловдив	16,400	820	4.5	+1,240
Стара Загора	14,200	750	5.2	-280
Русе	12,800	680	5.8	-420
Видин	8,400	580	11.2	-980

Източник: Собствени изчисления на автора по данни от НСИ и АВ

Инфраструктурната обезпеченост (Smith, 2022) и достъпността също оказват значително влияние върху ценообразуването. Развитието на транспортните коридори (Brown, 2023) и подобряването на свързаността (Williams, 2024) между населените места създават предпоставки за формиране на нови зони на растеж и повишаване на инвестиционния интерес към определени региони.

Качеството на градската среда и достъпът до образователна, здравна и културна инфраструктура (Flew & Kirkwood, 2020) са други ключови фактори, влияещи върху атрактивността на различните локации. Регионите, които инвестират в подобряване на градската среда и разширяване на социалната инфраструктура (Sturm, Jacobs, & Groote, 2020), привличат повече купувачи и инвеститори, което се отразява положително върху ценовата динамика. Тези комплексни взаимодействия между различните фактори формират специфичния профил на всеки регионален пазар и определят траекторията на неговото развитие във времето. Разбирането на тези взаимовръзки е от ключово значение за прогнозиране на бъдещите тенденции и формулиране на ефективни политики за регионално развитие. На база влиянието на посочените фактори е налице и съответна динамика в строителната активност на база брой издадени разрешителни за строеж.

През изследвания период се наблюдава устойчива тенденция към нарастване на ценовите различия между столицата и останалите региони в страната. Столицата София демонстрира изпреварващ ръст на цените (GlobalPropertyGuide, 2022), формирайки самостоятелен ценови клъстер със значително по-високи стойности от средните за страната.

Вторичните центрове, представени от градовете Варна, Бургас и Пловдив, формират втори ценови пояс, характеризиращ се с умерен, но стабилен растеж на цените на недвижимите имоти. Тези градове се отли-

чават със силно развита икономическа база, добра инфраструктурна свързаност и устойчиво търсене на жилищни и бизнес площи, което поддържа възходящата динамика на цените.

Периферните региони, от своя страна, показват значително по-ниски темпове на нарастване на цените, а в някои случаи се наблюдава и стагнация или спад. Този процес е особено изразен в областите с влошени демографски показатели и ограничена икономическа активност, където търсенето на недвижими имоти остава слабо.

Таблица 3. Динамика на строителната активност (брой издадени разрешителни за строеж)

Област	2021	2022	2023	Изменение 2023/2021(%)
София-град	820	945	1080	+31.7
Варна	425	480	520	+22.4
Бургас	380	410	445	+17.1
Пловдив	410	460	495	+20.7
Стара Загора	180	195	205	+13.9
Русе	145	155	160	+10.3
Видин	25	28	30	+20.0

Източник: Собствено проучване на автора по данни от НСИ и АВ

Прилагането на пространствени статистически методи позволява идентифицирането на няколко отчетливи клъстера на пазара на недвижими имоти. Столичният клъстер, включващ София-град и части от София-област, се характеризира с най-високи цени и най-интензивна строителна активност. Този клъстер демонстрира силна устойчивост към негативни пазарни шокове и бързо възстановяване след периоди на спад.

Таблица 4. Клъстерен анализ на пазарните характеристики (2023)

Клъстер	Средна цена (EUR/кв.м)	Годишен растеж (%)	Обем сделки	Инвестиционен интерес
Столичен	1620	11.7%	Висок	5
Черноморски	1100	9.3%	Среден	4
Централен	980	6.5%	Среден	3
Периферен	400	2.8%	Нисък	1

Източник: Собствени изчисления на автора по данни от НСИ и АВ

Черноморският клъстер, обхващащ крайбрежните области Варна и Бургас, показва специфична сезонна динамика, силно повлияна от туристическия сектор. Цените в този регион са подложени на значителни колебания, свързани с промените в туристическото търсене и инвестиционния интерес към ваканционни имоти. Централният клъстер, формиран около Пловдив и включващ съседни области, демонстрира балансирано развитие с умерен ръст на цените, подкрепен от диверсифицирана икономическа база и подобряваща се инфраструктура. Този регион привлича както жилищни,

така и индустриални инвестиции, което създава стабилна основа за развитие на пазара.

4. Финансово-икономическа оценка на конвергентните и дивергентните процеси в сектора на недвижимите имоти в България

Анализът на бета-конвергенцията на пазара на недвижими имоти в България разкрива сложна картина на регионална динамика. Емпиричните резултати показват отсъствие на абсолютна бета-конвергенция през изследвания период 2010-2023 г. Напротив, наблюдава се процес на дивергенция, при който регионите с първоначално по-високи ценови нива демонстрират по-бързи темпове на нарастване на цените. Коефициентът на бета-конвергенция е положителен ($\beta = 0.142$) и статистически значим при ниво на значимост 1%, което потвърждава наличието на дивергентни процеси.

Анализът на сигма-конвергенцията, измерена чрез коефициента на вариация и индекса на Тейл, показва устойчиво нарастване на дисперсията в регионалните ценови равнища. Коефициентът на вариация се е увеличил от 0.385 през 2010 г. до 0.524 през 2023 г., което свидетелства за задълбочаване на регионалните различия (Zahariev, 2022). Този процес е особено интензивен в периода след 2015 г., когато се наблюдава ускорено нарастване на цените в столицата и големите областни центрове.

Пространственият анализ на ценовата динамика разкрива наличието на силни географски зависимости в развитието на регионалните пазари. Глобалният индекс на Моран показва статистически значима положителна пространствена автокорелация ($I = 0.426$, $p < 0.01$), което означава, че съседните региони демонстрират сходни модели на ценова динамика. Това наблюдение е особено валидно за областите около големите икономически центрове, където се формират зони на дифузия на ценовите ефекти.

Локалните индикатори за пространствена асоциация (LISA – Local Indicators of Spatial Association) идентифицират няколко значими клъстера. Първият и най-ясно изразен е високоценовият клъстер около София, включващ столицата и прилежащите ѝ територии. Вторият значим клъстер се формира по Черноморието, където се наблюдава висока степен на пространствена обвързаност в ценовата динамика между крайбрежните общини.

Динамичният анализ на регионалните ценови различия разкрива няколко отчетливи периода в развитието на пазара. През 2010-2015 г. се наблюдава относителна стабилност в регионалните диспропорции, като коефициентът на вариация се колебае около средната стойност от 0.380. Периодът 2015-2019 г. се характеризира с постепенно нарастване на различията, движено предимно от изпреварващия ръст на цените в столицата.

След 2019 г. се наблюдава значително ускоряване на дивергентните процеси, съпроводено с формиране на ясно обособени ценови пояси. Този процес е подсилен от пандемичната криза (Zahariev, Zaharieva, Mihaylova, &

Nikolova, 2022), която оказва диференцирано въздействие върху различните региони. Докато пазарът в големите градове демонстрира висока устойчивост и бързо възстановяване, периферните райони показват по-бавни темпове на възстановяване и по-слаба ценова динамика.

Анализът на условната конвергенция, отчитащ структурните характеристики на регионите, показва, че при контролиране за социално-икономически фактори (БВП на глава от населението, заетост, демографски показатели) се наблюдава слаба тенденция към конвергенция в определени групи региони. Това предполага, че регионалните различия са силно повлияни от фундаментални структурни фактори, които определят дългосрочната траектория на развитие на местните пазари.

Тези наблюдения имат важно въздействие за регионалната политика. Нарастващите ценови различия между центъра и периферията създават рискове от задълбочаване на социално-икономическите неравенства (Брусарски, Захариев, & Манлиев, 2015) и могат да доведат до засилване на негативните демографски тенденции в по-слабо развитите региони. Необходими са целенасочени мерки за стимулиране на балансирано регионално развитие (Лилова, Р., Захариев, А., Кръстев, Л. и колектив, 2021) и подобряване на условията за икономическа активност в периферните райони.

5. Социално-икономически ефекти на ценовата конвергенция и дивергенция при недвижимите имоти в България

Анализът на достъпността на жилищата разкрива задълбочаващи се диспропорции между различните региони на страната. В столицата и големите областни центрове се наблюдава значително влошаване на коефициента на достъпност, измерен като съотношение между средната цена на жилище от 65 кв.м и средния годишен доход на домакинствата. През 2023 г. този показател достига 8.4 години за София-град, което значително надвишава общоприетия праг за достъпност от 4-5 години.

В периферните региони, въпреки по-ниските абсолютни цени на жилищата, достъпността също е проблематична поради по-ниските средни доходи. Парадоксално, въпреки по-ниските цени, домакинствата в тези региони често имат по-ограничен достъп до ипотечно финансиране поради нестабилна заетост и по-високи нива на безработица (Brusarski, Zahariev, & Manliev, 2024). Това създава своеобразен „омагьосан кръг“ на недостъпност, който допълнително засилва негативните демографски тенденции. Особено засегнати от проблема с достъпността са младите семейства и професионалисти в началото на кариерата си. В големите градски центрове те са принудени да избират между високи наеми или дългосрочна ипотечна задлъжнялост, често надхвърляща 50% от разполагаемия месечен доход.

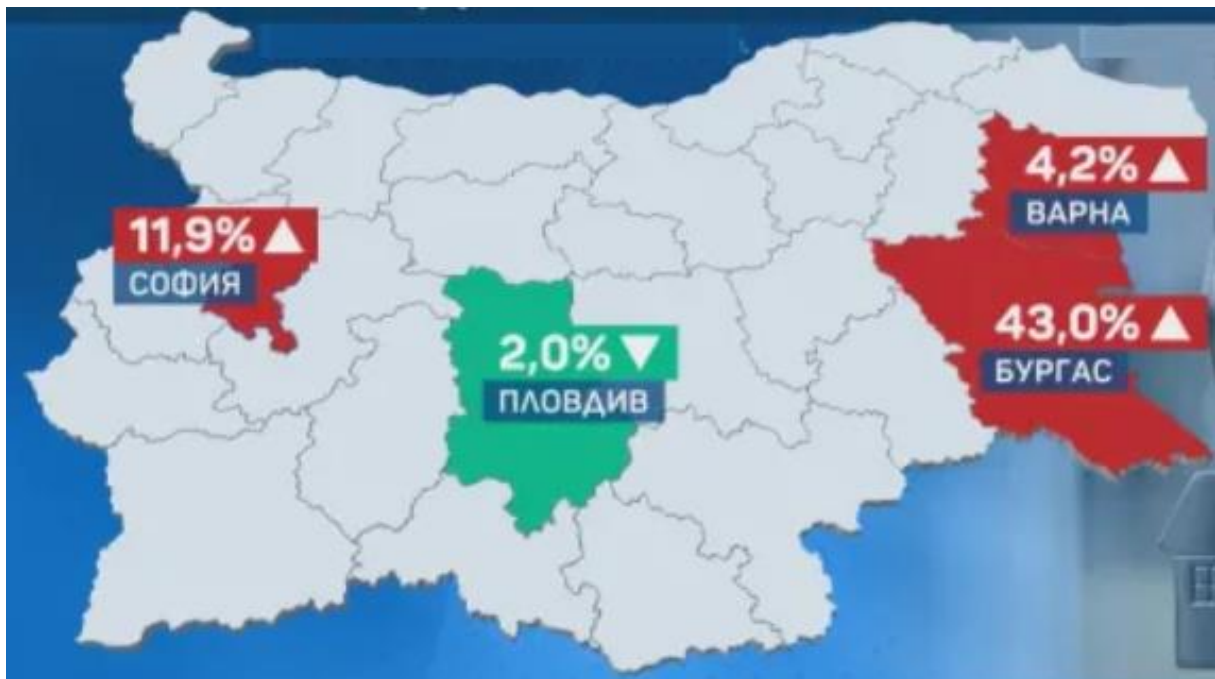
Регионалните различия в инвестиционната активност показват ясно изразена концентрация в няколко основни центъра. София-град привлича над 45% от общия обем инвестиции в жилищно строителство, следвана от

Варна (12%), Бургас (9%) и Пловдив (8%). Тази концентрация създава един перпетуен цикъл, при който високата инвестиционна активност стимулира икономическия растеж, което от своя страна привлича нови инвестиции, вкл. и от нерезиденти (Радков & Захариев, 2021).

В периферните региони се наблюдава обратната тенденция – ниската инвестиционна активност води до ограничено предлагане на качествени нови жилища, което възпрепятства привличането на млади специалисти и инвеститори (Prodanov, 2012). Средната възраст на жилищния фонд в тези региони надхвърля 40 години, а делът на новото строителство е под 5% от общия сграден фонд.

Анализът на инвеститорския профил показва нарастващо значение на институционалните инвеститори (Проданов, 2020) в големите градове, докато в по-малките населени места преобладават индивидуални инвеститори и малки строителни фирми. Тази разлика в инвеститорския капацитет допълнително задълбочава регионалните различия в качеството и мащаба на новото строителство. С не по-малка аналитична важност и промяната в обема на сключваните сделки по данни на агенцията по вписванията.

Фигура 1. Динамика в обема на сключваните сделки с недвижими имоти (април – юни 2024 / април – юни 2023)

Източник: АП, <https://bit.ly/4f6q9rt>

Задълбочаващите се различия на пазара на недвижими имоти имат съществени импликации за социалната кохезия и регионалното развитие. В големите градове се формират ясно обособени „премиум“ зони с цени, значително надвишаващи средните за региона, което води до социална сегрегация и формиране на хомогенни по доходи квартали. Тези квартали

съчетават и високи стандарти за развлечения, спорт, образование (Zahariev, Simeonov, & Todorova, 2023) и заетост.

В същото време, в периферните райони се наблюдава процес на обезценяване на жилищния фонд, съпроводен с влошаване на социалната и техническата инфраструктура. Този процес е особено изразен в малките населени места, където намаляващото население и ограничените публични инвестиции създават риск от формиране на т.нар. „депресивни“ зони с концентрация на социални проблеми.

Особено тревожна е тенденцията към засилване на междурегионалните различия в качеството на живот. Докато големите градове развиват модерна градска среда и разширяват достъпа до качествени публични услуги (Zahariev, et al., 2023), малките населени места изпитват все по-големи трудности в поддържането на базова социална инфраструктура. Това създава допълнителен стимул за вътрешна миграция и задълбочава съществуващите регионални диспропорции.

6. Заключение

Проведеното изследване на регионалната конвергенция и дивергенция на ценовите равнища на недвижимите имоти в България разкрива задълбочаващи се териториални диспропорции. Емпиричните резултати категорично показват наличието на дивергентни процеси, характеризиращи се с нарастващи разлики между центъра и периферията. Коефициентът на вариация в регионалните цени показва устойчива тенденция към повишаване, като през 2023 г. достига най-високата си стойност за последните 15 години.

Идентифицирани са три основни фактора, допринасящи за задълбочаването на регионалните различия: 1) Концентрацията на икономическа активност в няколко водещи центъра, създаваща самоподдържащ се цикъл на растеж и инвестиции; 2) Влошаващите се демографски показатели в периферните региони, водещи до намаляване на търсенето и обезценяване на жилищния фонд; 3) Неравномерното разпределение на инвестиции в инфраструктура и градска среда, засилващо атрактивността на водещите центрове за сметка на периферните райони.

За адресиране на идентифицираните проблеми се препоръчва прилагането на комплекс от политики, насочени към стимулиране на балансирано регионално развитие. В краткосрочен план се предлагат следните мерки: Въвеждане на диференцирани данъчни облекчения за инвеститори в жилищно строителство в региони с по-слаба икономическа активност; Разработване на специализирани програми за финансово подпомагане на млади семейства при придобиване на първо жилище в по-малките населени места; Увеличаване на публичните инвестиции в обновяване на социалната и техническата инфраструктура в периферните райони.

В дългосрочен план се препоръчва фокусиране върху структурни

мерки, включващи: Разработване на интегрирани планове за регионално развитие, обвързващи инвестициите в жилищна инфраструктура с мерки за икономическо стимулиране и подобряване на качеството на живот; Създаване на механизми за насърчаване на публично-частното партньорство при реализацията на мащабни инфраструктурни проекти в по-слабо развитите региони; Въвеждане на система за мониторинг и ранно предупреждение за задълбочаващи се регионални диспропорции на пазара на недвижими имоти.

Проведеният анализ разкрива няколко перспективни направления за бъдещи изследвания: (а) задълбочено проучване на влиянието на дигитализацията и дистанционната работа върху регионалните ценови различия; (б) изследване на ефективността на различни политически инструменти за стимулиране на балансирано регионално развитие; (б) анализ на връзката между качеството на градската среда и динамиката на цените на недвижимите имоти; (г) оценка на въздействието на европейските фондове върху регионалните различия на пазара на недвижими имоти.

Бъдещите изследвания следва да се фокусират върху разработването на иновативни методологически подходи за анализ на пространствените взаимодействия и оценка на ефективността на регионалните политики. Особено внимание заслужава изследването на потенциалните ефекти от новите технологии и промените в моделите на работа върху регионалното развитие и пазара на недвижими имоти.

Препоръчва се също така разширяване на времевия и пространствения обхват на анализа чрез включване на сравнителни изследвания с други страни от Централна и Източна Европа, което би позволило идентифицирането на общи тенденции и специфични национални особености в процесите на регионална конвергенция и дивергенция.

Използвани източници

- Beer, C., & Riedl, A. (2012). Modelling spatial externalities in panel data: The Spatial Durbin model revisited. *Papers in Regional Science*, 92(2), 299-319. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1435-5957.2011.00394.x>
- Brown, A. (2023). Economic Recovery and Transport Sector Growth in Eastern Europe. *Journal of Transport Economics*, 45(3), 78-95.
- Brusarski, R., Zahariev, A., & Manliev, G. (2024). *Introduction to Finance (Financial Theory)*. Svishtov: Tsenov Academic Publishing House.
- Flew, T., & Kirkwood, K. (2020). The impact of COVID-19 on cultural tourism: art, culture and communication in four regional sites of Queensland, Australia. *Media International Australia*, 16-20. doi:<https://doi.org/10.1177/1329878X20952529>
- GlobalPropertyGuide. (16 01 2022 r.). Financial overview: property in Bulgaria. Извлечено от <https://www.globalpropertyguide.com/Europe/Bulgaria>
- Pavlov, T., & Kostov, D. (2023). Effects of financial transfers on redistribution and risk sharing within the EU and the Euro Area. *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies*, 6(4), 795-803. doi:<https://doi.org/10.53894/ijirss.v6i4.1981>
- Prodanov, S. (2012). *Capital Budgeting*. V. Tarnovo: ABAGAR.

- Smith, J. (2022). Infrastructure Development and Modal Split in Southeast Europe. *Transport Policy*, 118, 24-46.
- Sturm, J. E., Jacobs, J., & Groote, P. (2020). Output effects of transport infrastructure: a meta-analysis of empirical evidence. *Regional science and urban economics*, 85(103561). doi:<https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2013.05.002>
- Williams, R. (2024). The Economic Impact of Transport Sector: A Comparative Study of EU Countries. *International Journal of Transport Economics*, 51(1), 23-42.
- Zahariev, A. (2022). *Financial Analysis*. Svishtov: AI „Тсенов“. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/365793801>
- Zahariev, A., Ivanova, P., Zaharieva, G., Slaveva, K., Mihaylova, M., & Todorova, T. (2023). Interplay between CSR and the Digitalisation of Bulgarian Financial Enterprises: HRM Approach and Pandemic Evidence. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(9), 385. doi:<https://doi.org/10.3390/jrfm16090385>
- Zahariev, A., Simeonov, S., & Todorova, T. (2023). From STEM to BEST: two standards, one goal. *Strategies for Policy in Science and Education*, 31(4s), 89-100. doi:<https://doi.org/10.53656/str2023-4s-7-fro>
- Zahariev, A., Zaharieva, G., Mihaylova, M., & Nikolova, M. (2022). COVID-19 as a factor for the digitalisation in human resource management in the Bulgarian financial institutions. *87th International Scientific Conference of Economic and Social Development: Economics, Management, Finance and Banking. Economic and Social Development (Book of Proceedings)*, vol. 87, стр. 210-219. Svishtov: Саковец, Croatia. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/364153505>
- Zarkova, S., Kostov, D., Angelov, P., Pavlov, T., & Zahariev, A. (2023). Machine Learning Algorithm for Mid-Term Projection of the EU Member States' Indebtedness. *Risks*, 11(4), 71. doi:<http://dx.doi.org/10.3390/risks11040071>
- Брусарски, Р., Захариев, А., & Манлиев, Г. (2015). *Финансова теория*. В. Търново: ФАБЕР.
- Захариев, А., Ангелов, А., Ганчев, А., & Костов, Д. (2022). *Финансов анализ*. Свищов: АИ „Ценов“.
- Лилова, Р., Захариев, А., Кръстев, Л. и колектив. (2021). *Въведение във финансите*. Свищов: АИ „Ценов“. Извлечено от <https://www.researchgate.net/publication/350354290>
- Проданов, С. (2020). *Инвестиции и инвестиционни решения: методика-приложни аспекти* (Том 142). Свищов: Библиотека „Стопански свят“.
- Радков, Р., & Захариев, А. (2021). *Международни финанси*. Свищов: АИ „Ценов“. Извлечено от www.researchgate.net/publication/349645262

СЧЕТОВОДСТВО, КОНТРОЛ, АНАЛИЗ,
СТАТИСТИКА

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА СЧЕТОВОДНО ОТЧИТАНЕ НА СПЕЦИФИЧНИТЕ ПРИХОДИ В ПЕНСИОННОСИГУРИТЕЛНИТЕ ДРУЖЕСТВА

Проф. д-р Атанас Атанасов¹

Резюме: Целта на настоящото изследване е да се характеризират и очертаят възможности за счетоводно отчитане на специфичните приходи в пенсионноосигурителните дружества. Във връзка с това се анализират обхвата и съдържанието на определенията за посочената отчетна категория от гледна точка на счетоводството. Представят се особеностите и класификацията на приходите при организирането на отчетния процес в пенсионноосигурителните дружества. Обосновава се необходимостта и се предлагат подходи за диференцирано отчитане на специфичните приходи в тези предприятия. В заключение се обобщава, че правилното организиране и отчитане на приходите е важен етап от цялостната организация на отчетния процес, изграждането и поддържането на счетоводната система в пенсионноосигурителните дружества.

Ключови думи: счетоводно отчитане, приходи, специфични приходи, пенсионноосигурителни дружества

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.21>

POSSIBILITIES FOR ACCOUNTING OF SPECIFIC INCOME IN PENSION INSURANCE COMPANIES

Prof. Atanas Atanasov, PhD²

Abstract: The purpose of the present study is to characterize and outline opportunities for accounting of specific income in pension insurance companies. In this regard, the scope and content of the definitions for the specified reporting category are analyzed from the accounting point of view. The features and classification of income in the organization of the reporting process in pension insurance companies are presented. The need is justified and approaches are proposed for differentiated reporting of specific income in these enterprises. In conclusion, it is summarized that the correct organization and reporting of income is an important stage of the overall organization of the reporting process, the construction and maintenance of the accounting system in pension insurance companies.

Key words: accounting, revenue, specific revenue, pension insurance companies

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.21>

---

¹ a.atanasov@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

² a.atanasov@uni-svishtov.bg, D. A. Tsenov Academy of Economics - Svishtov

Въведение

Приходите, като отчетен обект и реципрочна величина на разходите, са неразривно свързани с дейността на всяко предприятие, и по-конкретно с резултата от осъществяваната дейност. Пенсионноосигурителните дружества (ПОД) са предприятия по смисъла на действащия у нас Закон за счетоводството (чл. 2) (Закон за счетоводството, 2015) и тяхната присъща дейност е строго нормативно регламентирана на национално ниво. В хода на дейността си тези предприятия реализират приходи, част от които са със специфичен характер. Целта на настоящото изследване е да се характеризират и очертаят възможности за счетоводно отчитане на специфичните приходи в пенсионноосигурителните дружества.

* * *

В приложимия по отношение на пенсионноосигурителните дружества Международен стандарт за финансово отчитане 15 (*МСФО 15*) – *Приходи от договори с клиенти* са дадени две дефиниции за *приходи*: „Увеличение на икономическите ползи през отчетния период под формата на входящ поток или увеличение на активите, или намаление на пасивите, което води до увеличение на собствения капитал, различно от увеличенията, свързани с вноските на акционерите.“ и „Доход, възникващ в хода на обичайната дейност на предприятието.“ (Регламент (ЕС) 2016/1905 на Комисията от 22 септември 2016 година, 2016)

Следователно приходите на предприятието обхващат както приходите от обичайна дейност (*приходи*), така и приходите от случайни или нехарактерни за основната дейност на предприятието *приходи* (*печалби*). Това означава, че *приходите* на практика възникват в хода на обичайната дейност на предприятието, а *печалбите* представят други *приходи*, които отговарят на определението за *приходи*, но могат да възникват или да не възникват в хода на обичайната дейност на предприятието. По същество печалбите представляват увеличение на икономическите изгоди и като такива не се различават по характера си от приходите. Ето защо те не се разглеждат като отделен елемент, свързан с определянето на печалбата на предприятието като цяло.

Важно е да се подчертае, че когато печалбите се признават в отчета за печалбата или загубата и другия всеобхватен доход за периода (отчета за приходите и разходите), те се представят отделно от приходите, възникнали в резултат от обичайната дейност на предприятието, тъй като информацията за тях е полезна за вземане на стопански решения.

МСФО 15 – Приходи от договори с клиенти въвежда т. нар. *единен пет стъпков (пет етапен) модел* за отчитане на приходите, както следва:

1. *Идентифициране на договора*
2. *Идентифициране на задължения за изпълнение*
3. *Определяне на цената на сделката*

4. *Разпределяне на цената на сделката към задълженията за изпълнение*

5. *Признаване на приход, когато (или докато) предприятието уреди задълженията за изпълнение* (Регламент (ЕС) 2016/1905 на Комисията от 22 септември 2016 година, 2016)

Посоченият *единен пет стъпков (пет етапен) модел* се прилага по два начина, според уреждането на задълженията за изпълнение – *за определен период от време* или *към определен момент*.

В ПОД като приход се признават *таксите и удъръжките*, получени от управляваните пенсионни фондове.

Приход, свързан със сделка по *предоставяне на услуги* се признава, когато резултатът от сделката може надеждно да се оцени.

Приходите от *лихви* се отчитат текущо по метода на ефективния лихвен процент.

Приходите от *дивиденди* се признават в момента на възникване на правото за получаване на плащането.

За целите на счетоводното отчитане *оценяването* е процес на определяне на стойностите, по които предприятието посочва във финансовите си отчети активите, пасивите, приходите и разходите.

Оценяването включва избор на базата на оценяване. Общоприетите счетоводни бази за оценяване могат да са: *цена на придобиване, себестойност* или *справедлива стойност*.

На практика приходите се *оценяват по справедлива стойност* на полученото или подлежащото на получаване възнаграждение.

В изпълнение на задълженията си във връзка със специализирания надзор, съгласно Наредба № 63 от 08.11.2018 г. за изискванията към съдържанието, периодичността на изготвяне и сроковете за представяне на отчетите за надзорни цели на пенсионноосигурителните дружества и управляваните от тях фондове (Наредба № 63 от 08.11.2018 г. за изискванията към съдържанието, периодичността на изготвяне и сроковете за представяне на отчетите за надзорни цели на пенсионноосигурителните дружества и управляваните от тях фондове, 2018), ПОД трябва да представи в отчета за дохода информация за *приходите от дейността* в следните направления:

- *Приходи от такси и удъръжки*, вкл.: от универсален пенсионен фонд (УПФ); от професионален пенсионен фонд (ППФ); от доброволен пенсионен фонд (ДПФ); от доброволен пенсионен фонд по професионални схеми (ДПФПС); от доброволен пенсионен фонд за паневропейски персонален пенсионен продукт (ДПФПЕПП); от фонд за изплащане на пожизнени пенсии (ФИПП); от фонд за разсрочени плащания (ФРП).

- *Приходи от управление на средствата на ПОД, извън специализираните резерви*, вкл.:

- Приходи от лихви;

- Приходи от дялово участие, в т. ч. дивиденди;

- Приходи от операции с финансови инструменти, в т. ч. от преоценка;
- Приходи от операции с чуждестранна валута;
- Други приходи, в т.ч. от инвестиционни имоти и от възстановена обезценка.

- *Приходи от инвестиране на специализирани резерви, вкл.:*

- Приходи от лихви;
- Приходи от дялово участие, в т. ч. дивиденди;
- Приходи от операции с финансови инструменти, в т. ч. от преоценка;
- Приходи от операции с чуждестранна валута;
- Други приходи от финансови операции, в т.ч. от инвестиционни имоти и от възстановена обезценка.

- *Освободени специализирани резерви, вкл. резерв за гарантиране на минималната доходност за универсален пенсионен фонд (УПФ); резерв за гарантиране на минималната доходност за професионален пенсионен фонд (ППФ); резерв за гарантиране на brutните вноски; резерв за гарантиране изплащането на пожизнени пенсии; пенсионен резерв.*

Освен *специфични приходи* и *финансови приходи*, ПОД в хода на дейността си могат да реализират и *приходи от продажби* на напълно амортизирани или неупотребявани в дейността нетекущи активи, неупотребени материални запаси, приходи от наеми на инвестиционни имоти, приходи от финансираня и др.

Съществена част от приходите на ПОД имат *специфичен характер*, тъй като са свързани пряко с основната им пенсионноосигурителна дейност.

Тези приходи (от такси и удръжки по допълнително задължително пенсионно осигуряване и за управление на пенсионните фондове и на фондовете за извършване на плащания) са регламентирани в Глава осемнадесета на КСО, където се посочва също, че ПОД не могат да събират други такси и удръжки извън посочените в тази глава.

В Глава двадесет и осма на КСО са регламентирани приходите (от такси и удръжки за управлението на фондовете за допълнително доброволно пенсионно осигуряване), където се посочва също, че ПОД не могат да събират други такси и удръжки извън посочените в тази глава.

Следствие очертаната рамка, нормативно установените приходи могат да бъдат:

- *Приходи от управлението на пенсионни фондове и на фондовете за извършване на плащания* – тези приходи са от *задължителни такси и удръжки*.

Таксите се отчисляват по ред и начин, определени с Наредба № 52 от 21.10.2016 г. за реда и начина за отчисляване на таксите по чл. 201, ал. 1, т. 2 и 3 и чл. 256, ал. 1, т. 3 от Кодекса за социално осигуряване, събирани от пенсионноосигурителните дружества. (Наредба № 52 от 21.10.2016 г. за реда и начина за отчисляване на таксите по чл. 201, ал. 1, т. 2 и 3 и чл. 256, ал. 1,

т. 3 от Кодекса за социално осигуряване, събрани от пенсионноосигурителните дружества, 2016)

Допуска се възможност при определени нормативно регламентирани случаи ПОД да събира *допълнителни такси* от специфични категории осигурени лица и при управлението на фондовете за допълнително доброволно пенсионно осигуряване.

● *Приходи от освободени специализирани резерви* – тези приходи са от освободени специализирани резерви, които са заделени в предходен отчетен период. Специализираните резерви са специфични задължения на ПОД към осигурените лица в пенсионните фондове и във фондовете за извършване на плащания, респективно и към самите фондове, чието предназначение е да покрият при необходимост съществуващите осигурителни рискове.

● *Други приходи от пенсионноосигурителна дейност* – тук се включват евентуално получени други законосъобразни суми от управляваните пенсионни фондове.

За счетоводното отчитане на *специфичните приходи* в индивидуалния сметкоплан на ПОД следва да се обособи отделна група сметки, например *група – Специфични приходи от пенсионноосигурителна дейност*, в която да се включат като минимум на синтетично ниво: *сметка – Приходи от управление на пенсионни фондове и на фондове за извършване на плащания; сметка – Приходи от освободени специализирани резерви; сметка – Други приходи от пенсионноосигурителна дейност*.

Сметките по своя характер са *операционни*. Те ще се *кредитират* при начисляване на приходи от такси и удръжки, при освобождаване на специализирани резерви и при начисляване на други приходи, свързани с пенсионноосигурителната дейност, срещу *дебитиране* на сметки от *група – Разчети за такси с пенсионни фондове и фондове за извършване на плащания, сметки от група – Специфични некапиталови резерви и сметки от група – Разни дебитори и кредитори*.

Сметките от *група – Специфични приходи от пенсионноосигурителна дейност* ще се *дебитират* при тяхното приключване в края на отчетния период, срещу *кредитиране* на *сметка – Печалби и загуби от текущата година*.

В края на отчетния период *сметките от група – Специфични приходи от пенсионноосигурителна дейност* остават без салда.

Аналитичното отчитане към синтетичните *сметки от група – Специфични приходи от пенсионноосигурителна дейност* може да се организира по видове управлявани фондове или по други признаци.

По отношение на *приходите* на ПОД и на управляваните от тях фондове следва да се има предвид и конкретната регламентация на КСО (чл. 123д. и чл. 160) (Кодекс за социално осигуряване, 1999), където е посочено, че:

- Приходите на ПОД се формират от такси и удържки, определени в КСО, както и от управлението на собствените активи.

- ПОД може да разпределя печалба между акционерите си от управлението на учредените от него фондове и на собствените си активи по реда на Търговския закон и на КСО;

- Приходите на универсалния пенсионен фонд, на професионалния пенсионен фонд, на фонда за изплащане на пожизнени пенсии и на фонда за разсрочени плащания *не се облагат с данък* по реда на Закона за корпоративното подоходно облагане.

- Приходите от инвестиране на активите на универсалния и на професионалния пенсионен фонд, разпределени по индивидуалните партии на осигурените лица, *не се облагат с данък* по смисъла на Закона за данъците върху доходите на физическите лица.

- Услугите по допълнителното задължително пенсионно осигуряване *не се облагат с данък* по реда на Закона за данък върху добавената стойност.

- Финансовият резултат на ПОД *се намалява* с дохода от инвестиране на средствата на резерва за гарантиране изплащането на пожизнени пенсии по чл. 192, ал. 2 от КСО.

- Собствените средства на ПОД, с които е покрит недостиг в резерва за гарантиране изплащането на пожизнени пенсии по чл. 192, ал. 2 от КСО, *се признават за разход за данъчни цели* по Закона за корпоративното подоходно облагане.

- Средствата, освободени от резерва за гарантиране изплащането на пожизнени пенсии по чл. 192, ал. 2 от КСО в полза на пенсионноосигурителното дружество и отчетени като счетоводен приход, *се признават за приход за данъчни цели* по Закона за корпоративното подоходно облагане.

Заключение

Въз основа на направеното изследване може да се обобщи, че правилното организиране и отчитане на приходите е важен етап от цялостната организация на отчетния процес, изграждането и поддържането на счетоводната система в пенсионноосигурителните дружества. Това е задължителна и необходима стъпка към осигуряване на вярно и честно представяне на имущественото и финансовото състояние на всяко предприятие и определяне на счетоводната информация, като надеждна база за обосновано вземане на информирани управленски и инвестиционни решения.

Използвани източници

Закон за счетоводството, ДВ. бр.95 (Декември 8, 2015).

Кодекс за социално осигуряване, ДВ. бр.110 (Декември 17, 1999).

Наредба № 52 от 21.10.2016 г. за реда и начина за отчисляване на таксите по чл. 201, ал. 1, т. 2 и 3 и чл. 256, ал. 1, т. 3 от Кодекса за социално осигуряване, събирани от пенсионноосигурителните дружества, ДВ. бр.87 (Ноември 4, 2016).

Наредба № 63 от 08.11.2018 г. за изискванията към съдържанието, периодичността на изготвяне и сроковете за представяне на отчетите за надзорни цели на пенсионноосигурителните дружества и управляваните от тях фондове, ДВ, бр. 95 (2018).

Регламент (ЕС) 2016/1905 на Комисията от 22 септември 2016 година, Официален вестник на Европейския съюз, L 295/19 (Октомври 29, 2016).

NEAR-EXACT DISTRIBUTIONS AND FINITE FORM REPRESENTATIONS: PROBLEMS THEY CAN SOLVE

Full Professor, Ph.D. & Hab., Carlos A. Coelho¹

Abstract: *Near-exact distributions are asymptotic distributions developed using a different approach. For Likelihood Ratio Test statistics used in Multivariate Analysis they are based on factorizations of the characteristic function (c.f.) of the negative logarithm of the statistic, leaving most of the factors unchanged and replacing a minor part by a sharp asymptotic result. This way we are able to overcome the undesirable problems we find when using common asymptotic distributions. It is also shown how the factorization of the above mentioned c.f. in many cases may lead to the obtention of finite forms for the exact pdf's and cdf's of such statistics. These finite forms as well as the near-exact distributions may be extremely useful in areas of application as Econometrics, helping to obtain precise inferential procedures where we can base our decisions and in finding groups of observations that may indicate the presence of phenomena worth studying. An illustration is done with an application of Wilks outlier test to recent econometric data from the 27 countries in the European Union.*

Keywords: *characteristic function, finite forms, likelihood ratio statistics, Multivariate Analysis, near-exact distributions, outlier test*

JEL: C44, C46

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.22>

1. Introduction

It is rather well known that the distributions of most Likelihood Ratio test (LRT) statistics used in Multivariate Analysis are not easy to handle. For this reason asymptotic distributions were developed for many of these statistics. However, it happens that most of these asymptotic distributions display behaviors that make their use to end up being very often a non-adequate choice. While the common single chi-square asymptotic distribution may fall way too far from the exact distribution, even for large samples (Brunner et al., 1977; Bai et al., 2009), other asymptotic distributions as the popular ones based on Box's approach (Box, 1949), besides still falling quite far from the exact distribution even for moderate size samples, have a quite unknown not desirable characteristic which is the one of really not being anymore a proper distribution for rather small samples, a problem that gets worse as the number of variables increases (Coelho and Marques, 2012; Coelho, 2014).

Moreover it is also a quite overlooked fact that for many LRT statistics used in Multivariate Analysis, namely for those that assume the form of a Wilks Lambda statistic (Wilks, 1932, 1935; Coelho 1988, 2022), it is really possible to

---

¹ Mathematics Department, NOVA School of Science and Technology, and NOVA Math – Center for Mathematics and Applications, NOVA University of Lisbon; email: cmac@fct.unl.pt

obtain their pdf's and cdf's in quite manageable finite closed forms for many situations (Coelho and Arnold, 2019). This is exactly the case of the statistic for the Wilks test for outliers (Wilks, 1963), which we will use in this paper as an example to illustrate the techniques used to obtain finite form representations for the pdf and cdf as well as the techniques used to build near-exact distributions.

2. The Wilks test for outliers

Wilks (1963) developed an interesting test for outliers, which, as he notes, although not being exactly an LRT, has quite close relations with an LRT, and which associated statistic may be given the form of a Wilks Lambda statistic. This test is addressed in more detail in section 5.1.13 of Coelho and Arnold (2019).

Let us suppose we have a sample of size n from a p -multivariate Normal population $\underline{X} \sim N_p(\underline{\mu}, \Sigma)$, and that we want to test whether the k ($< n$) observations numbered $\eta_1, \dots, \eta_k$ (with $\eta_1, \dots, \eta_k \in \{1, \dots, n\}$) should be considered as outliers. Then we should consider the null hypothesis

H_0 : observations $\eta_1, \dots, \eta_k$ are not outliers

and Wilks suggests then the use the statistic

$$\Lambda = \frac{|A^*|}{|A|} \quad (1)$$

where A is equal to n times the usual MLE (Maximum Likelihood Estimator) of Σ , based on the whole sample, that is, on the n observations, and A^* is equal to $n - k$ times the MLE of Σ based on the $n - k$ observations that are not being tested for outliers.

But, if we take X as the $n \times p$ matrix of the sample of size n from $\underline{X}$, whose first $n - k$ rows are formed by the $n - k$ observations that are not being tested for outliers, and we call this sub-matrix as X_1 , it may be shown that then we may write the statistic Λ in (1) as

$$\Lambda = \frac{|A^*|}{|A^* + B|} \quad (2)$$

where

$$A^* = X_1' Q_2 X_1 \quad \text{and} \quad B = X' Q_1 X$$

with $Q_2 = I_{n-k} - \frac{1}{n-k} E_{n-k, n-k}$, and

$$Q_1 = \left[\begin{array}{c|c} \frac{k}{n(n-k)} E_{n-k, n-k} & -\frac{1}{n} E_{n-k, k} \\ \hline -\frac{1}{n} E_{k, n-k} & I_k - \frac{1}{n} E_{kk} \end{array} \right]$$

where I_k represents an identity matrix of order k and E_{kk} represents a $k \times k$ matrix of ones (for further details see section 5.1.13 of Coelho and Arnold (2019)).

In (2) A^* and B are two independent Wishart matrices, with

$$A^* \sim W_p(n - k - 1, \Sigma) \quad \text{and} \quad B \sim W_p(k, \Sigma),$$

and as such we can show that the distribution of Λ is the same as that of

$$\prod_{j=1}^p Y_j \quad \text{or} \quad \prod_{h=1}^k Y_h^* \quad (3)$$

where

$$Y_j \sim \text{Beta}\left(\frac{n-k-j}{2}, \frac{k}{2}\right) \quad \text{and} \quad Y_h^* \sim \text{Beta}\left(\frac{n-p-h}{2}, \frac{p}{2}\right)$$

Form two sets of independent random variables.

3. Finite forms for the pdf's and cdf's of many LRT statistics

As already mentioned above, a not so well known fact is that for many LRT statistics used in Multivariate Analysis it is really possible to obtain their pdf's and cdf's in quite manageable finite closed forms for many of the cases. This is exactly the case of the statistic for the Wilks outlier test in (1) or (2).

From the distribution of this statistic enounced in the previous section, we may use the results in Theorem 3.2 and Corollary 4.2 in Coelho and Arnold (2019) to obtain, for even p or even k , the exact pdf and cdf of Λ given as

$$f_{\Lambda}(z) = \left\{ \prod_{j=1}^{p+k-2} \lambda_j^{r_j} \right\} \sum_{j=1}^{p+k-2} z^{\lambda_j-1} \sum_{h=1}^{r_j} c_{jk} (-\log z)^{h-1} \quad (4)$$

and

$$F_{\Lambda}(z) = \left\{ \prod_{j=1}^{p+k-2} \lambda_j^{r_j} \right\} \sum_{j=1}^{p+k-2} z^{\lambda_j} \sum_{h=1}^{r_j} c_{jk} (h-1)! \sum_{i=0}^{h-1} \frac{(-\log z)^i}{i! \lambda_j^{h-i}} \quad (5)$$

where

$$r_j = \begin{cases} h_j, & j = 1, 2 \\ r_{j-2} + h_j, & j = 3, \dots, p+k-2 \end{cases} \quad (6)$$

with

$$h_j = (\# \text{ of elements in } \{p, k\} \geq j) - 1 \quad (j = 1, \dots, p+k-2) \quad (7)$$

2

and

$$\lambda_j = \frac{n-2-j}{2} \quad (j = 1, \dots, p+k-2)$$

and where

$$c_{j,r_j} = \frac{1}{(r_j-1)!} \prod_{\substack{i=1 \\ i \neq j}}^{p+k-2} (\lambda_i - \lambda_j)^{-r_i}, \quad j = 1, \dots, p+k-2$$

and, for $h = 1, \dots, r_j - 1$ and $j = 1, \dots, p+k-2$,

$$c_{j,r_j-h} = \frac{1}{h} \sum_{i=1}^h \frac{(r_j-h+i-1)!}{(r_j-h-1)!} R(i, j, p+k-2) c_{j,r_j-(h-i)},$$

for

$$R(i, j, p + k - 2) = \sum_{\substack{h=1 \\ h \neq j}}^{p+k-2} r_h (\lambda_j - \lambda_h)^{-i} \quad (i = 1, \dots, r_j - 1).$$

As an example of application we will take the data for 2023 of the per-head GNI (Gross National Income) at current prices, the UNE (Unemployment, percentage of active population) and the TFP (Total Factor Productivity, index with value 100 for 2015) obtained from the AMECO (Annual Macro Economic database of the European Commission Directorate General for Economic and Financial Affairs, at https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-research-and-databases/economic-databases/ameco-database_en), for the 27 countries of the European Union. In Figure 1 we have two 3D plots of the cloud of points, which suggest that when considering these 3 variables Luxembourg and Ireland may be outliers, given their very high values of GNI and the very high value of TFP for Ireland and the quite low value for Luxembourg. If one wants to test the null hypothesis that these two countries should not be considered as outliers we obtain for the statistic in (1) or (2) a computed value of 0.227990, corresponding to a p-value of 7.056749×10^{-6} . We may note that in our case we have $p = 3$, since we have 3 variables, but we have $k = 2$, since we are testing for 2 countries, so that we are in a case where we have the exact pdf and cdf of Λ given by (4) and (5), and as such this p-value is obtained directly from the cdf of Λ in (5), by computing $P(\Lambda \leq 0.227990)$. The p-value is so low that we readily would reject the null hypothesis which states that these 2 countries are not outliers and take them as outliers. However, Wilks warns us that when we chose these two countries by looking at the plots, without noticing it, we actually made $\binom{27}{2}$ comparisons, by comparing them with the whole set of countries, and as such, if we want to use an α value of 0.05 for our test, we should actually reject the null hypothesis only if the p-value is smaller than $0.05 / \binom{27}{2} = 0.0001424$. Well, given the very low p-value obtained, we should anyway reject the null hypothesis and consider Ireland and Luxembourg as outliers when we consider the set of the 3 variables under study.

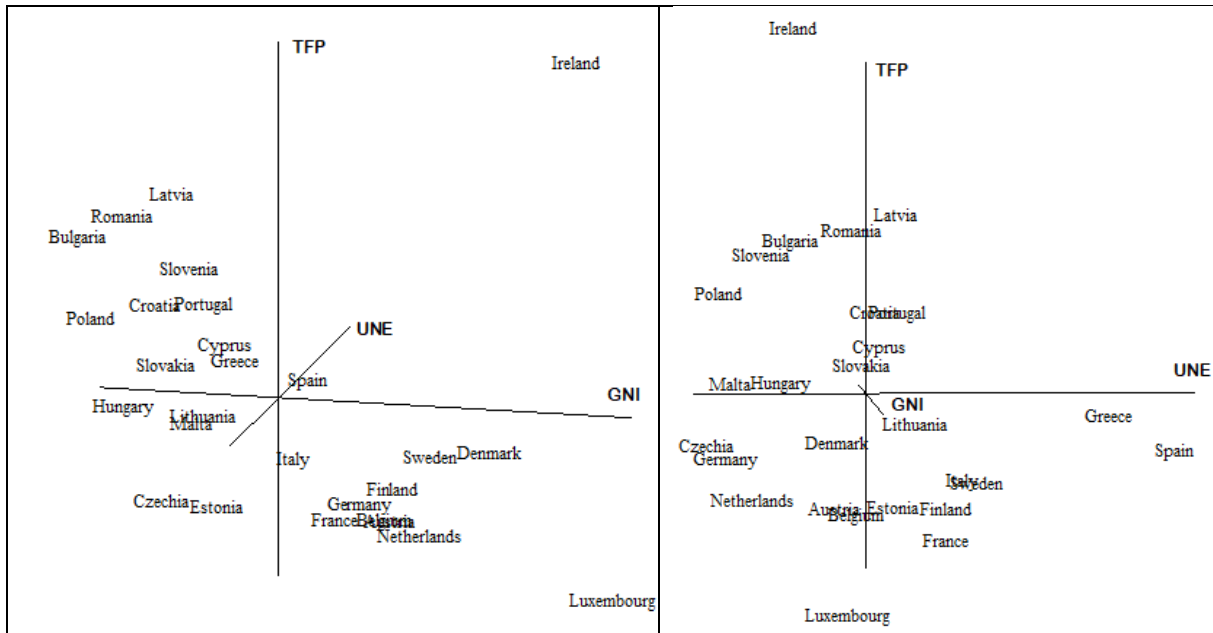

Figure 1 – 3D Plots with two different perspectives for the 27 countries in the European Union, concerning the Gross National Income (GNI), Percentage of Unemployment (UNE) and Total Factor Productivity (TFP)

When we look at the plots in Figure 1 also Greece and Spain seem to be possible candidates to outliers due to their very large values on the variable UNE. For these 2 countries we obtain a computed value of Λ equal to 0.430515, to which corresponds a p-value of 3.623317×10^{-3} . Although this p-value is smaller than the values of 0.05 and 0.01, commonly used for α , if we follow the recommendation from Wilks, we should not reject the null hypothesis that states that these two countries should not be considered as outliers, since the p-value is anyway larger than $0.05 / \binom{27}{2} = 0.0001424$. However, would Spain and Greece had been chosen based on some theoretical or econometric reasons, and not just by looking at the plots, we should really consider them as outliers.

4. Near-exact distributions for Λ

In the left plot in Figure 1, it also calls the attention of our eyes a quite interesting group of 3 countries formed by Bulgaria, Romania and Latvia. These 3 countries have rather low GNI but quite high TFP (mainly after Ireland is removed), which is a quite interesting combination, with Bulgaria exhibiting a below average value of UNE, Romania an average value and Latvia a value slightly above average. It would be interesting to test if these 3 countries should be considered as outliers, mainly after Ireland and Luxembourg are removed.

When carrying out such a test we will be in a situation where $p = 3$ (we have 3 variables) and $k = 3$ (the 3 countries). In this case we do not have finite forms for the pdf or the cdf of Λ and we will have to resort to the use of near-exact distributions, since although we are still dealing with a sample of 25 countries, this sample size is way too small to use any of the currently available asymptotic

distributions.

Although in the previous section we used Theorem 3.2 and Corollary 4.2 in Coelho and Arnold (2019) to obtain the result for the finite form for the pdf and cdf of Λ , since it was a more expedite way of obtaining the result, we might had worked through the c.f. (characteristic function) of $W = -\log \Lambda$, to obtain the same result. Now in order to obtain the near-exact distribution for Λ we will indeed need to work through the c.f. of W .

Using the fact that we know the expression for the h -th moments of the random variables Y_j in (3), we may readily write the c.f. of W as

$$\begin{aligned}\Phi_W(t) &= E(e^{itW}) = E(e^{-it \log \Lambda}) = E(\Lambda^{-it}) = E\left(\prod_{j=1}^p Y_j^{-it}\right) \\ &= \prod_{j=1}^p E(Y_j^{-it}) = \prod_{j=1}^p \frac{\Gamma\left(\frac{n-j}{2}\right) \Gamma\left(\frac{n-k-j}{2} - it\right)}{\Gamma\left(\frac{n-k-j}{2}\right) \Gamma\left(\frac{n-j}{2} - it\right)}.\end{aligned}$$

Then, after some little work we may rewrite it, for r_j given by (6) and (7), as

$$\begin{aligned}\Phi_W(t) &= \underbrace{\left\{ \Gamma\left(\frac{n-1}{2}\right) \Gamma\left(\frac{n-2}{2} - it\right) \right\}}_{\Phi_1(t)} / \underbrace{\left\{ \Gamma\left(\frac{n-2}{2}\right) \Gamma\left(\frac{n-1}{2} - it\right) \right\}} \\ &\quad \times \underbrace{\prod_{j=1}^{p+k-3} \left(\frac{n-p-k-1+j}{2}\right)^{r_j} \left(\frac{n-p-k+1-j}{2} - it\right)^{-r_j}}_{\Phi_2(t)}.\end{aligned}$$

We will thus keep $\Phi_2(t)$ unchanged (since it corresponds to a sum of independent Gamma distributions with integer shape parameters, which has a closed finite form for the pdf and cdf), and we will approximate asymptotically $\Phi_1(t)$ by a finite mixture of $\Gamma(1/2 + k, (n-2)/2)$ distributions ($k = 0, \dots, m^*$), with weights determined in such a way that this mixture matches the first m^* derivatives of $\Phi_1(t)$ at $t = 0$. The near-exact distributions obtained in this way will match the first m^* exact moments of W and will be mixtures of $m^* + 1$ GNIG (Generalized Near-Integer Gamma) distributions, which will yield near-exact distributions for Λ with pdf's and cdf's respectively given by

$$f_\Lambda(z) = \sum_{h=0}^{m^*} \pi_h f^{GNIG} \left(-\log z \left| \left\{ r_j \right\}_{j=1:p+k-3}, \frac{1}{2} + h; \left\{ \frac{n-2}{2} \right\}_{j=1} \right. \right. \\ \left. \left. \left\{ \frac{n-p-k-1+j}{2} \right\}_{j=1:p+k-3}, \frac{n-2}{2}; p+k-3 \right) \frac{1}{z}$$

and

$$F_{\Lambda}(z) = 1 - \sum_{h=0}^{m^*} \pi_h F^{GNIG} \left(-\log z \mid \{r_j\}_{j=1:p+k-3}, \frac{1}{2} + h; \left\{ \frac{n-2}{2} \right\}_{j=1} \right. \\ \left. \left\{ \frac{n-p-k-1+j}{2} \right\}_{j=1:p+k-3}, \frac{n-2}{2}; p+k-3 \right)$$

where $f^{GNIG}(\cdot)$ and $F^{GNIG}(\cdot)$ represent respectively the pdf and cdf of the GNIG distribution (see Appendix C in Coelho (2021) for further details on the notation used and on the GNIG distribution).

The computed value of the statistic Λ , when testing the 3 countries Bulgaria, Romania and Latvia for outliers, considering the 25 countries that remain after removing Ireland and Luxembourg from the study, is 0.423534, to which corresponds a p-value of 6.239164×10^{-3} , obtained from the near-exact cdf of Λ that matches 4 exact moments of W , that is, the one with $m^* = 4$. This p-value although being rather small, and smaller than the values of 0.05 and 0.01, commonly used for α , is still quite larger than $0.05/\binom{25}{3} = 2.17391 \times 10^{-5}$. Since the 3 countries were indeed chosen by looking at the plot, we should not reject the null hypothesis that they are not outliers, although they stand out from the group of the other 22 countries and may be a group of countries worth studying since they show, at least for the year 2023 an interesting pattern.

5. Brief conclusion and final remarks

The exact form obtained for the cdf of Λ when either p or k are even, and the near-exact distribution obtained for the case when they are both odd enable us to obtain very sharp p-values on which we can base our inference.

References

- Bai, Z., Jiang, D., Yao, J.-F., Zheng, S. (2009). Corrections to LRT on large-dimensional covariance matrix by RMT, *Ann. Statist.*, 37, 3822-3840.
- Box, G. E. P. (1949) A general distribution theory for a class of likelihood criteria, *Biometrika*, 36, 317–346.
- Brunner, E., Dette, H. & Munk, A. (1977). Box-Type Approximations in Nonparametric Factorial Designs, *J. Amer. Stat. Assoc.*, 92, 1494-1502.
- Coelho, C. A. (1998). The Generalized Integer Gamma Distribution – a Basis for Distributions in Multivariate Statistics. *J. Multiv. Analysis*, 64, 86-102.
- Coelho, C. A. (2014). Near-exact distributions – what are they and why do we need them? *Proceedings 59th ISI World Statistics Congress, Special Topics Session 084* “Is distribution theory still relevant?”, 2879-2884.
- Coelho, C. A. (2021). Testing equality of mean vectors with block-circular and block compound-symmetric covariance matrices, in ‘Multivariate, Multilinear and Mixed Linear Models’, Filipiak, K., Markiewicz, A., von Rosen, D. (eds.), Springer series in Contributions to Statistics, 157–201.
- Coelho, C. A. (2022). Likelihood ratio tests for elaborate covariance structures and for MANOVA models with elaborate covariance structures – a review, *J. Indian Inst. Science*, 102, 1219-1257.

- Coelho, C. A., Arnold, B. C. (2019) *Finite Form Representations for Meijer G and Fox H Functions – Applied to Multivariate Likelihood Ratio Tests using Mathematica®, Maxima and R*, Lecture Notes in Statistics, Springer, Cham, Switzerland, 515+xviii pp.
- Coelho, C. A., Marques, F. J. (2012). Near-exact distributions for the likelihood ratio test statistic to test equality of several variance-covariance matrices in elliptically contoured distributions, *Computational Statistics*, 27, 627-659.
- Wilks, S. S. (1932). Certain generalizations in the analysis of variance, *Biometrika*, 24, 471-494.
- Wilks, S. S. (1935). On the independence of k sets of normally distributed statistical variables. *Econometrica*, 3, 309-326.
- Wilks, S. S. (1963). Multivariate statistical outliers, *Sankhya Ser. A*, 25, 407-426.

НОРМАТИВНАТА РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ОТНОСНО ОПОВЕСТЯВАНЕТО НА НЕФИНАНСОВА ИНФОРМАЦИЯ КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА НАДЕЖДНА ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА БАНКИТЕ

Доц. д-р Венцислав Вечев¹

Резюме: *Ключовата роля на банковите институции в икономическия живот на страната предполага засилен интерес от страна на инвеститорите и обществото като цяло към резултатите от тяхната дейност. В условията на динамично развиващ се и глобализиращ се свят, заинтересованите от дейността на банковите институции субекти искат да получат информация не само за постигнатите резултати във финансов аспект, но преди всичко за способността на тези институции да осъществяват дейността си в дългосрочна перспектива, съобразно рисковете на икономическата среда, в която функционират и предизвикателствата на развиващият се свят. Обект на изследване в настоящият доклад е дейността на банките, функциониращи на територията на Република България. Предметът на изследване са нормативните регулации, свързани с практиките относно оповестяването на нефинансова информация от страна на банките. Целта на разработката е проследи връзката между изменението в нормативните постановки относно оповестяването на нефинансовата информация и качествата оповестената информация.*

Ключови думи: *устойчиво развитие, нефинансова информация, нефинансова декларация, банкови институции*

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.23>

REGULATORY REGULATIONS ON THE DISCLOSURE OF NON-FINANCIAL INFORMATION AS A PREREQUISITE FOR A RELIABLE ASSESSMENT OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BANKS

Assoc. Prof. Ventsislav Vechev, PhD

Abstract: *The key role of banking institutions in the economic life of the country implies an increased interest on the part of investors and society as a whole in the results of their activity. In the conditions of a dynamically developing and globalizing world, entities interested in the activity of banking institutions want to receive information not only about the results achieved in the financial aspect, but above all about the ability of these institutions to carry out*

---

¹ v.vechev@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

their activities in a long-term perspective, in accordance with the risks of the economic environment in which they operate and the challenges of the developing world. The object of research in this report is the activity of banks operating on the territory of the Republic of Bulgaria. The subject of research is the normative regulations related to the practices regarding the disclosure of non-financial information by banks. The purpose of the development is to trace the relationship between the change in the normative statements regarding the disclosure of non-financial information and the qualities of the disclosed information.

Key words: *sustainable development, non-financial information, non-financial declaration, banking institutions*

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.23>

1. Въведение

През последните десетилетия концепцията за устойчиво развитие се превърна в основната парадигма на общественото и икономическо развитие в глобален мащаб. За устойчиво развити предприятия се считат тези, които пряко се ангажират и обвързват дейността си в опита за разрешаване или намаляване на неблагоприятните последици на редица проблеми на нашето съвремие – справяне с негативните климатични изменения, зачитане правата на човека, борбата с корупцията, насърчаване и осъществяване на инициативи в полза на обществото и др. За правилната оценка на устойчивото развитие на съответното предприятие от съществено значение е вида и качеството на оповестяваната релевантна на тези дейности информация.

2. Нефинансовата информация – база за оценка на устойчивото развитие на предприятията

Основните постулати на концепцията за устойчивост (справяне с екологични проблеми, зачитане правата на човека, борбата с корупцията и др.) предполагат оповестяване на информация от стратегическо естество, касаеща преди всичко бъдещото развитие на дейността на предприятията в дългосрочен аспект (Филипова, 2017). Това обстоятелство логически постави по-високи изисквания относно оповестяваната от банковите институции информация. Допреди навлизането на концепцията за устойчиво развитие и нейната нормативна регламентация, банките у нас оповестяваха предимно финансова информация, основно от годишните и междинни финансови отчети. Съдържащите се анализи в годишните доклади на дейността също се основаваха основно на финансова информация.

Съгласно МСС 1 „Представяне на финансови отчети“, „делта на финансовите отчети е да предоставят информация за финансовото състояние, резултатите от дейността и паричните потоци на дадено предприятие, която е необходима за широк кръг от ползватели при вземането на икономически решения. Финансовите отчети показват също така и резултатите от стопанисването на ресурсите, които са поверени на ръководството на предприятието. За да се постигне тази цел, във финансовите отчети се

предоставя информация за предприятието относно: активите; пасивите; собствения капитал; приходите и разходите, включително печалби и загуби; вноските от и разпределенията към собствениците в качеството им на такива; и паричните потоци.“ (РЕГЛАМЕНТ (ЕС) 2019/2104 на Комисията от 29 ноември 2019 година за изменение на Регламент (ЕО) № 1126/2008 , 2019). От представената характеристика относно същността, формата и съдържанието на финансовите отчети се вижда, че те не могат да обезпечат напълно предявените нови информационни потребности, главно по следните причини:

➤ информацията от финансовите отчети е с резултативен характер – тя представя финансовите резултата от дейността на предприятието, без да се отчитат в голяма степен факторите, които са допринесли да постигането им;

➤ информацията, която се съдържа във финансовите отчети е с ниска степен на прогнозируемост – поради факта, че тази информация касае случили се през изминал отчетен период сделки и събития тя е с констативен характер, което ограничава възможността, въз основа на нея да се извърши прогнозиране на конкретен показател или резултативна величина;

➤ ограничение в обхватността – върху дейността на банковите институции оказват влияние фактори, които няма как да бъдат обхванати и измерени, посредством използване единствено на финансови измерители (показатели относно състоянието на околната среда; знания и умения на служителите, морални и етични норми на поведение и др.).

Наличието на посочените ограничения относно способността на финансовата информация да удовлетвори в пълна степен информационните потребности на заинтересованата общественост породила необходимостта от надграждане и допълване на финансовата отчетност, като основен източник на информация за външните потребители. В резултат на това през последните години се обособи системата на интегрираната отчетност.

В Международната рамка за интегрирана отчетност е посочено, че основната цел на интегрирания отчет е „обясни на доставчиците на финансов капитал как една организация създава стойност във времето“ (The International Integrated Reporting Council, 2013). За банките, осъществяващи дейността си на територията на Р България това са основно вложителите на средства – физически или юридически лица, други кредитори-банки, други финансови институции и лица.

В съдържателно отношение интегрираният отчет включва освен финансова, също и нефинансова информация, в резултат от ефекти, които не се отчитат по счетоводен път (Вейсел, 2018).

Представеното изложение, налага да се направят следните по-важни изводи:

Първо. Системата на интегрираното отчитане включва освен нефинансова и финансова информация. Поради това то не трябва да се разглежда

като алтернатива и самодостатъчен източник на информация за вземане на решения, а в съчетание с информацията от системата на финансовото отчитане да даде по-ясен отговор на въпроса как и колко стойност във времето може да създадат организациите (в т.ч. банковите институции)

Второ. Тъй като концепцията за отчитането на устойчивото развитие на предприятията е сравнително нова за нашата страна е необходимо изготвянето на адекватна на повишените информационни потребности нормативна рамка, предполагаща и по-високо качество на оповестяваната информация.

3. Нормативна регламентация на отчетността, свързана с отчитане на устойчивото развитие на банките

Като пълноправен член на Европейския съюз страната ни следва да транспонира европейските правни норми в националното законодателство. По отношение на нормативната регламентация на дейностите, свързани с отчитането на устойчивото развитие основният нормативен акт, чрез който се извърши транспониране на европейското законодателство у нас е Закона за счетоводството. С промените в Закона за счетоводство, които влязоха в сила от 01.01. 2017 г. се въведе за пръв път оповестяването на такава информация. В чл. 41 на Закона за счетоводството, действащ към онзи момент се изискваше „Големите предприятия, които са предприятия от обществен интерес и които към 31 декември на отчетния период надвишават критерия за среден брой служители през финансовата година от 500 души, включват в доклада за дейността си нефинансова декларация“ (Закон за счетоводството, 2015). В посочения нормативен акт бяха представени минимални задължителни изисквания, които следва да съдържа нефинансовата декларация. Реално тези изисквания представляват посочените в чл. 19а на **Директива 2014/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 22 октомври 2014 година за изменение на Директива 2013/34/ЕС по отношение на оповестяването на нефинансова информация и на информация за многообразието от страна на някои големи предприятия и групи насоки за оповестяване, а именно: „кратко описание на бизнес модела на предприятието; описание на политиките, следвани от предприятието във връзка с тези въпроси, включително прилаганите процеси на надлежна проверка; резултата от тези политики; основните рискове, свързани с въпросите, свързани с дейността на предприятието и как предприятието управлява тези рискове и нефинансови ключови показатели за изпълнение, свързани с конкретния бизнес“ (ДИРЕКТИВА 2014/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 22 октомври 2014 година за изменение на Директива 2013/34/ЕС, 2014)**

В чл. 49 от Закона за счетоводството, актуален към 30.06. 2024 г. се допускаше алтернативност по отношение изпълняването на изискването за оповестяване на тази информация от предприятията (в т.ч. банковите

институции). В посочената разпоредба беше указано, че предприятията са изпълнили ангажимента си за изготвяне на нефинансова декларация, когато са оповестили тази информация и анализ към нея в годишния си доклад за дейността или в доклада за дейността си са включили отделен доклад, съдържащ информация, изисквана за съставянето на нефинансова декларация и този доклад е достъпен на интернет страницата на предприятието в срок до 30 септември на следващата година (Закон за счетоводството, 2015).

Посочената алтернативност относно избора на начина за оповестяване на нефинансова информация създава известни затруднения относно сравняването ѝ както с подобна информация от други предприятия със сходен предмет на дейност за даден отчетен период, така и с информация за няколко периода на едно и също предприятие.

С влизането в сила на **Директива (ЕС) 2022/2464 за изменение на Регламент (ЕС) № 537/2014, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Директива 2013/34/ЕС по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (CSRD)** се внесоха изменения и допълнения относно оповестяването на нефинансова информация, свързана с устойчивостта на предприятията (Директива (ЕС) 2022/2464 за изменение на Регламент (ЕС) № 537/2014, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Директива 2013/34/ЕС по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (CSRD), 2022).

Тази директива влезе в сила от началото на 2023 г., а предприятията у нас имат задължението на прилагат тези постановки от началото на 2024 г. Най важната промяна, която се въвежда с посочената директива е въвеждането на изискване за големите предприятия, както и малките и средните предприятия, които са предприятия от обществен интерес да изготвят Отчет за устойчивостта, който по същество заменя изискваната досега Нефинансова декларация (Башикаров, 2024). Посочените постановки бяха имплементирани в Закона за счетоводството, с извършените промени, които влязоха в сила от 06.07. 2024 г. (Закон за счетоводството, 2015). Чрез тези промени се въведоха подробни количествени и качествени изисквания относно оповестяването на нефинансова информация – резултати от извършените проверки относно действителните и потенциални рискове, свързани с устойчивостта, конкретни процедури относно ограничаване на глобалното затопляне и др.

4. Заключение

От представеното изложение може да се заключи, че е налице съществено подобрение на практиките относно оповестяването на нефинансова информация, свързана с устойчивостта от предприятията (в т.ч. банките). Въпреки това са налице резерви относно бъдещи подобрения относно практиките по оповестяване. Като такива може да се предложат: представяне на

конкретни нефинансови показатели, които да бъдат изчислени и оповестени от предприятията; увеличаване на оповестяванията с прогнозен характер в дългосрочен аспект; по-тясна обвързаност между финансовата и нефинансовата информация. Предложените подобрения ще улеснят и одитирането на отчетите на банките (в т.ч. Отчета за устойчивостта) относно надеждността на оповестяваната на информацията, свързана с тяхната устойчивост.

Използвани източници

- The International Integrated Reporting Council. (2013). The International Integrated Reporting Framework. Изтеглено на 5 ноември 2024 г. от <https://integratedreporting.org/wpcontent/uploads/2013/12/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IRFRAMEWORK-2-1.pdf>
- Башикаров, К. (2024). ТРАНСПОНИРАНЕ НА ДИРЕКТИВА (ЕС) 2022/2464 В БЪЛГАРСКОТО СЧЕТОВОДНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО. *ИДЕС(2)*, 1-13.
- Вейсел, А. (2018). Фундаментални концепции и съдържание на интегрираните отчети. *ИДЕС(2)*, 1-14.
- Директива (ЕС) 2022/2464 за изменение на Регламент (ЕС) № 537/2014, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Директива 2013/34/ЕС по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (CSRD), ОВ L 322, (16 декември 2022 г.).
- ДИРЕКТИВА 2014/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 22 октомври 2014 година за изменение на Директива 2013/34/ЕС, L 330/1 (22 октомври 2014 г.).
- Закон за счетоводството, ДВ, бр. 95, посл. изм. и доп. ДВ.бр.19 от 5 Март 2021 г. (8 декември 2015 г.).
- Закон за счетоводството, ДВ, бр.95 от 8 Декември 2015г., посл изм. бр.79 от 17 Септември 2024г. (8 декември 2015 г.).
- РЕГЛАМЕНТ (ЕС) 2019/2104 на Комисията от 29 ноември 2019 година за изменение на Регламент (ЕО) № 1126/2008 , Официален вестник на Европейския съюз, L318/74 (29 ноември 2019 г.).
- Филипова, Ф. А. (2017). *Проблеми и предизвикателства пред счетоводството във връзка с концепцията за интегрирана отчетност*. Варна: Издателство „Знание и бизнес“.

SUSTAINABILITY REPORTING CHALLENGES IN THE CONTEXT OF CHANGES IN ACCOUNTING LEGISLATION

Assoc. Prof. Galina Chipriyanova, PhD¹
Assoc. Prof. Mihail Chipriyanov, PhD²

Abstract: *The research focuses on the challenges for sustainability reporting in the context of changes to ESG legislation. The main purpose is to analyse the impact of the new regulations on companies' internal processes and the need for adaptation. The results show that the new requirements lead to significant costs and administrative difficulties, especially for smaller companies. Implementation of integrated ESG data systems, staff training and external verification are recommended to improve accountability and reduce the risk of errors.*

Key words: *ESG reporting, sustainability, regulation, CSRD, ESRS*

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.24>

1. Introduction

Increasing global concern for environmental, social and governance (ESG) aspects, sustainability is growing as a key component of corporate governance and accountability. Many companies today are not only looking for financial returns, but are also seeking to minimize their environmental footprint, improve their social responsibilities and enhance the transparency of their management practices. In response to these trends, the laws governing corporate reporting are undergoing significant changes. Directives such as CSRD (Corporate Sustainability Reporting) and ESRS (European Sustainability Reporting Standards) are placing new demands on organisations for enhanced sustainability reporting and transparency.

The relevance of the topic is linked to the introduction of new regulations creates serious challenges for companies that need to adapt their accounting systems and processes to meet the new reporting standards. These changes are particularly significant for sectors with a high environmental burden, where sustainability and transparency in reporting play an essential role. This topic is highly relevant for business organisations in energy, manufacturing and other areas that need an effective strategy to adapt to these new regulatory requirements.

The objective of the report is to present and analyse the sustainability reporting challenges posed by changes in accounting legislation. The research aims to highlight the complexity of adapting corporate accounting systems to the new ESG standards and to offer guidance to facilitate this transition.

---

¹ g.chipriyanova@uni-svishtov.bg, Tsenov Academy of Economics - Svishtov

² m.chipriyanov@uni-svishtov.bg, Tsenov Academy of Economics – Svishtov

2. Evolution of accounting legislation regarding sustainability

In recent decades, corporate reporting has undergone significant transformations, challenged by both new public and investor expectations and increasing regulatory requirements. Traditional reporting, focused primarily on financial performance, is rapidly becoming outdated in a globalised economy facing environmental and social challenges. Already in the 1990s, the first signs of the need for a broader scope of reporting emerged – a scope that goes beyond financial performance and integrates the concept of corporate social responsibility (CSR) and reporting on environmental impacts. This need has been reflected through voluntary initiatives such as the Global Reporting Initiative (GRI) and the UN Principles for Responsible Investment, which have provided initial frameworks for ESG reporting. (Brammer, 2008, 17)

But it has become clear over time that voluntary initiatives are insufficient to ensure transparency and credibility. The lack of mandatory standards led to fragmentation in sustainability reporting, with each company choosing its own methods and metrics for reporting. This resulted in situations where reporting was often difficult to compare and led to criticism from the scientific community over the risk of „greenwashing“, where companies mislead the public about their real impact on the environment and society.

To address these gaps, the European Union has adopted important changes to its corporate sustainability reporting legislation. (Aureli, 2020, 29 (6)) In 2014, the Non-Financial Reporting Directive (NFRD) was introduced, imposing obligations on large companies to report on their non-financial performance, including those related to environmental and social impact, and governance practices. While the NFRD set the foundations for modern ESG reporting, it failed to address all the challenges – uncertainties remained about the standardisation of indicators, the quality and granularity in reporting, making it difficult to compare data. (De Villiers, 2010, 42)

In this context, in 2021, the EU adopted the new Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD), which significantly expanded the scope and detail of previous regulations. (Commission, 2021) The CSRD addresses the weaknesses of the NFRD and introduces strict requirements for data standardisation and transparency. (Breijer, 2022, 19 (2)) The new directive requires companies to report their ESG activities based on the European Sustainability Reporting Standards (ESRS). These standards, developed to ensure consistency and comparability of reporting, cover a wide range of environmental, social and governance indicators, and require that reports be externally audited to ensure their credibility.

Although the CSRD and ESRS represent important progress, they are also not devoid of criticism and challenges that will require further adjustments in the future. One of the main objections relates to the complexity and resource intensity of the requirements. The new directives place a significant administrative burden on companies, particularly those with less capacity and experience in ESG

reporting. Extensive reporting requirements, often combined with the complexity of measuring certain intangible metrics, can lead to increased costs of preparing and auditing reports. Academic analyses suggest that small and medium-sized enterprises (SMEs), although to some extent excluded from the scope of CSRD, may experience an indirect impact through their business partners who will require ESG supply chain data.

An additional challenge relates to the speed of implementation of standards and the capacity of companies to adapt to them. Rapid change in the regulatory environment creates the risk of formal sustainability reporting where companies only meet the minimum requirements without real improvement in ESG performance. The issue of standardisation at the European and global level also remains unresolved and raises serious concerns about the diversity of reporting, especially in international corporations that follow different regulatory requirements in different jurisdictions.

The evolution of accounting legislation in the EU, embodied in the CSRD and ESRS, shows a desire for a more transparent and accountable corporate environment that meets the expectations of the public and stakeholders. However, the challenges ahead require a careful approach and precise adjustments to the regulatory framework to facilitate companies' adaptation and enhance the effectiveness of ESG reporting as a sustainability tool.

3. Challenges to sustainability reporting in a corporate context

As corporate sustainability reporting evolves, companies are faced with the need to implement environmental, social and governance (ESG) metrics into their accounting systems. Although modern accounting systems are optimized for collecting and processing financial data, they are often not geared to handle non-financial metrics. ESG reporting includes complex indicators such as carbon footprint, social impact and management transparency that are not directly comparable to traditional financial measures and require new methodologies and approaches.

The main problem with integrating ESG indicators is the difficulty of creating sufficiently reliable and accurate mechanisms for measuring and reporting on these data. For example, when reporting on carbon emissions, companies often have difficulty defining the scope of emissions – direct, indirect or included in the supply chain (Scope 1, 2 and 3 under the GHG Protocol). This requires significant effort and additional investment in data collection as well as the creation of new assessment metrics that are compatible with ESG standards. Often, companies lack expert resources to handle specific ESG metrics, and this causes a risk of errors and inaccuracies in reporting, resulting in less reliable data for stakeholders.

One of the main issues critically affecting ESG reporting is the lack of a globally recognised and unified standard for non-financial reporting. Despite the EU's efforts to enforce standardisation through the CSRD and ESRS, these

standards are not universally accepted internationally, causing imbalances and difficulties for companies operating in global markets. The lack of standardisation creates inconsistencies in the interpretation and comparability of ESG data as different organisations use different measurement and reporting methodologies. This often leads to inconsistent results and makes it difficult for investors and stakeholders to assess the real sustainability performance of companies. (Berg, 2022, 26 (6))

A critical aspect of the lack of standardisation is the subjective element that arises when measuring some ESG indicators. Social impact, for example, is often assessed with indicators that are difficult to quantify and interpret. As a result, companies sometimes choose indicators that are easier to measure or more relevant to their image, but which do not adequately reflect their actual sustainability performance. This phenomenon, known as „cherry-picking“, leads to the presentation of positive results that are not objectively and critically evaluated, and undermines the credibility of ESG reporting.

Another significant problem with ESG reporting is the skills and experience deficit in analysing non-financial data and identifying non-financial risks. In many companies, sustainability reporting is still perceived as an additional administrative task that is not given the priority and resourcing it needs. This leads to the risk that ESG data is not fully integrated into strategic planning and risk management. Analyses show that companies are often unable to make qualitative assessments of climate change risks, social challenges or governance deficits, weakening their ability to take adequate action.

The lack of specialized competencies in assessing non-financial risks also hinders ESG reporting from being an effective tool for long-term strategic change. This particularly affects smaller and mid-sized companies that do not have the resources for dedicated ESG analytics departments or consulting services. While ESG reporting has the potential to be a powerful tool for strategic sustainability management, the lack of capacity and expertise severely limits this potential.

For ESG reporting to be reliable and credible, external auditing and data verification is necessary. One of the main problems here is the lack of established procedures and standards for auditing ESG data, which creates uncertainty about the accuracy of the information provided. Currently, most audit companies still lack the necessary experience and expertise in ESG verification, which can lead to inaccuracies and gaps in the assessment of reported results.

Furthermore, the lack of established criteria for verifying ESG data leaves scope for subjectivism in the auditing process. This is particularly true when assessing social and governance indicators, which are often based on qualitative indicators and require the assessment of multiple aspects that are difficult to quantify. There are also problems with the independence and objectivity of ESG audits, as verification is often carried out by companies that have close relationships with the audited entities. The lack of strict regulations on auditor independence in ESG reporting undermines confidence in the results presented

and calls into question the transparency of the entire process. (Adams, 2002, 15 (2))

The challenges to ESG reporting in a corporate context are numerous and serious, ranging from the complexity of measurement and lack of standardisation to limitations in audit procedures and subjectivism in assessing non-financial metrics. For ESG reporting to be effective and provide real value to stakeholders, there is a need to strengthen the scientific and methodological approach, implement uniform standards and expand the competencies of ESG analysts.

4. The impact of legislative changes affecting corporate practices

With the growing importance of sustainability and the increased focus on corporate accountability, legislative bodies around the world have begun to introduce regulations and standards that require companies to report on their non-financial performance. In recent years, the European Union has taken the lead in standardising ESG reporting through the Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) and the European Sustainability Reporting Standards (ESRS). These directives, which replace earlier frameworks such as the Non-Financial Reporting Directive (NFRD), set higher reporting requirements for corporate activities, focusing on transparency and accountability on environmental, social and governance performance issues.

A key aspect of the new regulatory framework is the need for businesses to provide detailed information on their carbon footprint, resource use, environmental impact and the measures they are taking to minimise this impact. The CSRD also requires the inclusion of information on the social aspects of companies' operations, such as human rights, labour practices and workforce diversity. This extensive reporting not only meets stakeholder needs, but also encourages companies to focus on sustainability and their long-term goals. However, the new requirements significantly increase the administrative and accounting burden on businesses, especially smaller companies that do not have the resources of larger corporations.

Although the EU is a leader in regulation, other economies such as the US, Japan and the UK are also starting to introduce their own sustainability standards. However, these differences in regulatory requirements create challenges for companies operating in international markets. For example, in the US, ESG reporting is not mandatory at the federal level, but a number of states and investors require sustainability information that often differs from European standards.

Many companies need to produce multiple versions of their ESG reports to meet different national and international requirements. The lack of harmonisation of these regulations results in high costs and increased time to prepare the reports. This is particularly challenging for medium and small enterprises, which lack the capacity to cope with multiple reporting requirements and manage different regulatory regimes. In the long term, however, the need for a single global ESG framework is becoming increasingly apparent, with initiatives such as the

International Sustainability Reporting Standards (ISSB) beginning to gain traction but still far from full implementation and enforcement.

Adapting to the new ESG requirements is leading to changes in companies' internal processes, particularly in the areas of reporting and sustainability management. Accounting and finance departments are faced with the need to incorporate new indicators and monitoring and reporting systems to meet ESG standards. This not only requires the creation of new data collection and verification mechanisms, but also a significant investment in staff training and qualification.

Many companies need new information systems that can handle both financial and non-financial data while ensuring accuracy and transparency. However, the costs of implementing such systems, as well as setting up dedicated sustainability departments, are significant and particularly challenging for small and medium-sized enterprises. While large corporations may have sufficient resources for such changes, for smaller players these requirements are often a financial and administrative burden that can lead to a decline in their competitiveness.

Incomplete or inaccurate reporting of ESG data can result in sanctions and fines for companies, especially in the EU where new regulations require accuracy and transparency in sustainability reporting. Companies that fail to meet these standards risk not only incurring sanctions, but also losing the trust of investors and the public, which could have long-term implications for their reputation and market value.

Mandatory ESG reporting also increases the pressure on companies to adapt quickly to new standards. In some cases, companies may try to „smooth“ their reporting or use incorrect measurement methods to achieve compliance. This creates a risk of so-called „greenwashing“ – deliberately misleading stakeholders by presenting distorted or manipulated ESG results. To avoid this, regulators are increasingly mandating audit and verification of non-financial reporting, but this further increases the cost and administrative burden on business.

Legislative changes in the area of ESG reporting are placing significant demands on businesses, resulting in the need to reorganise internal processes and increase costs. However, successfully adapting to the new regulations is critical to the competitiveness and long-term sustainability of companies. Given the challenges of diverging national regulations, lack of harmonisation and increased reporting costs, it is essential that businesses seek innovative solutions to integrate ESG principles into their operations.

5. Conclusion

To address the new ESG requirements and reduce the administrative burden, companies need to take a proactive approach and integrate sustainability into all levels of management.

First, companies need to implement modern information systems that automate the process of collecting and analysing ESG data. These systems will also facilitate accountability through centralised information management, which helps reduce the risk of errors and gaps. Investment in training and development of staff related to ESG reporting is also *a key factor*, which will ensure more effective implementation of standards and adequate understanding of new regulatory requirements. *Finally*, companies should work with auditors and sustainability consultants to ensure independent verification of data and build stakeholder trust.

References

Bibliography

- Adams, C. (2002, 15 (2)). Internal organisational factors influencing corporate social and ethical reporting: Beyond current theorising. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 223-250.
- Aureli, S. D. (2020, 29 (6)). Nonfinancial Reporting Regulation and Challenges in Sustainability Disclosure and Corporate Governance Practices. Aureli, S., Del Baldo, M., Lombardi, R., & Nappo, F. (2020a). *Nonfinancial Reporting Regulation Business Strategy and The Environment*, 2392-2403.
- Berg, F. K. (2022, 26 (6)). Aggregate confusion: The divergence of ESG ratings. *Review of Finance*, 1315-1344.
- Brammer, S. P. (2008, 17). Factors Influencing the Quality of Corporate Environmental Disclosure. *Business Strategy and the Environment*, 120-136.
- Breijer, R. O. (2022, 19 (2)). The Comparability of Non-Financial Information: An Exploration of The Impact of The Non-Financial Reporting Directive (NFRD, 2014/95/EU). *Accounting In Europe*, 332-361.
- Commission, E.—E. (2021). *Proposal For a Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD)*. Retrieved from <https://www.efrag.org/Activities/2010051123028442/Sustainability-reporting-standardsroadmap?AspxAutoDetectCookieSupport=1>
- De Villiers, C. V. (2010, 42). Shareholders' requirements for corporate environmental disclosure: A cross country comparison. *The British Accounting Review*, 227-240.

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО СЧЕТОВОДСТВО В СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ

Доц. д-р Галя Иванова – Кузманова¹

Резюме: *Присъединяването на Република България към еврозоната и въвеждането на еврото, като официална валута, налагат промени в българското законодателство. Приет е Закона за въвеждане на еврото в Република България. Направени са съществени изменения Закона за счетоводството и Закона за независимия финансов одит. Затова е необходимо подготовка на висококвалифицирани специалисти по счетоводство и одит. Наложително ускорено обучение за успешна реализация на завършилите бакалаври и магистри в новите реалности.*

Ключови думи: *обучение по счетоводство; промени в законодателство; учебна програма; обучение във връзка с въвеждане на еврото; обучение по отчитане на устойчивостта .*

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.25>

PROBLEMS AND PERSPECTIVES IN ACCOUNTING EDUCATION IN MODERN CONDITIONS

Assoc. Prof. Galia Ivanova – Kuzmanova, PhD²

Abstract: *The accession of the Republic of Bulgaria to the Eurozone and the introduction of the Euro as the official currency necessitate changes in the Bulgarian legislation. The Law on the introduction of the euro in the Republic of Bulgaria was adopted. Significant amendments have been made to the Law on Accounting and the Law on Independent Financial Auditing. Therefore, training of highly qualified accounting and auditing specialists is necessary. Mandatory accelerated training for the successful implementation of bachelor's and master's graduates in the new realities.*

Key words: *accounting training; changes in legislation; curriculum; training in connection with the introduction of the euro; sustainability reporting training*

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.25>

Въведение

Обучението по счетоводство е сложен процес. Този процес в определена степен зависи от промяната на законодателството. През последните месеци са приети Закона за въвеждане на еврото в Република България.

---

¹ g.ivanova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

² Department of Accounting, D. A. Tsenov Academy of Economics

Направени са съществени изменения Закона за счетоводството и Закона за независимия финансов одит. Учебният процес по счетоводство е затруднен от непрекъснатите промени в законодателството.

Обект на изследването е състоянието на обучението по счетоводство в СА „Д. А. Ценов“ – Свищов.

Изследователска теза е, че обучението по счетоводство трябва да отговори по подходящ начин на промените в нормативната база, като се актуализират знанията на студентите.

Целта на изследването е да се докаже необходимостта от разширяване на обхвата на обучението по счетоводство и неговото актуализиране в новите реалности .

Задачите на изследването са: а/ да се характеризира обучението по счетоводство; б/ да се приложат различни подходи при обучението в резултат на непрекъснати промени в законодателството .

Нормативната база, използвана при написване на доклада е валидна към 31.10.2024 г.

Чрез обучението по счетоводство се формират компетентности, личностни качества, необходими за бъдещата професионална реализация на студентите.

1. Съдържателни аспекти на обучението по счетоводство

Формите на обучение по счетоводство в СА „Д. А. Ценов“ – Свищов са редовна, задочна и дистанционна. Обикновено в редовна форма на обучение се записват студенти, завършили същата година средното си образование. Задочна и дистанционна форма на обучение се предпочита от студенти, които съчетават обучение и работа по специалността. В тази връзка счетоводната професия е трудна, но и винаги актуална. Редовната форма на обучение е изцяло присъствена. Задочната форма е присъствена форма, но за определен период от време. Дистанционна форма е неприсъствена, като студентите имат възможност да съчетават обучение и работа. В СА „Д. А. Ценов“ – Свищов е създадена Платформа за обучение, която се използва от всички студенти - <https://dl.uni-svistov.bg/>. Тук са включени учебната програма, темите по дисциплината, материали за самоподготовка / решени тестове и задачи/, тестовете и семестриалните задания за самостоятелна работа, които студентите трябва да решат и прикачат в Платформата. Обучението по счетоводство е с логическа последователност и взаимно зависими връзки. Методите, които се прилагат са гъвкави и динамични, съобразно учебното съдържание. Студентите сами избират как да положат изпитите по счетоводство. Това става – присъствено или дистанционно. В двата случая се решават тестове и задача. Оценката, която се поставя на студента е комплексна. Тя включва оценката на изпита и оценка от задание и тестове по счетоводната дисциплина.

Добра практика в катедра „Счетоводна отчетност“ при СА „Д. А. Ценов“ – Свищов е екипът от преподаватели, които обучава студентите по счетоводни дисциплини е да се сътрудничи, като:

- правят се предварително обсъждания на темите, които ще се преподават за текущата седмица;
- предварително се подготвят се казуси и задачи, които студенти ще решават на упражнения;
- дават се индивидуални задания с практическа насоченост на студентите. Тази форма се прилага в редовна форма на обучение;
- разработват се доклади на актуална проблематика в резултат на промените законодателството. В МСС/МСФО също се извършват непрекъснати промени. Например: Поставя се задача на студентите да се разработи доклад, като се проучат последните промени от май месец 2024 г. в Международен счетоводен стандарт 7 Отчети за паричните потоци и Международен стандарт за финансово отчитане 7 Финансови инструменти: оповестяване.

2. За връзката между промяна на нормативната база и обучението по счетоводство

България е страна членка на ЕС, но все още не е одобрена за еврозоната. За бъде присъединена трябва да се направят промени в българското законодателство. Затова е приет Закон за въвеждане на еврото в България. Съгласно, чл. 4 „В съответствие с чл. 2 от Регламент (ЕО) № 974/98 на Съвета от 3 май 1998 г. относно въвеждането на еврото, наричан по-нататък „Регламент (ЕО) № 974/98“, считано от датата на въвеждане на еврото в Република България, валутата на Република България е еврото. Паричната единица е едно евро. Едно евро се разделя на сто цента“. (Закон за въвеждане на еврото в България, 2024). След приемането му се извършиха корекции в редица закони по-важните от които са:

- а/ Закон за счетоводството;
- б/ Закон за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта;
- в/ Закон за корпоративното подоходно облагане;
- г/ Закон за данък върху добавената стойност
- д/ Търговски закон и др.

Таблица 1. Изменения и допълнения в з Закона за счетоводството за периода 20 август - 17 септември 2024 г.

Промяна	изменение	Изменение и допълнение
изм. ДВ. бр. 70 от 20 август 2024 г.	+	
изм. и доп. ДВ. бр. 72 от 27 август 2024 г.		+
изм. ДВ. бр. 79 от 17 септември 2024 г.	+	
Общо промени	2	1

Източник: Закон за счетоводството <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136697598>

При анализа на информацията се установява, че в рамките на един месец са направени три промени в Закона за счетоводството. Това от една страна затруднява практикуващите счетоводители, а от друга обучението по счетоводство. Затова в катедра „Счетоводна отчетност“ при СА „Д. А. Ценов“ са направени обсъждания на промените в Закона за счетоводството. Проведени са срещи с представители на практиката. Също така е извършена промяна в учебния план, като е включена нова дисциплина, свързана с отчитане на устойчивостта. В часовете по счетоводните дисциплини наред с преподавания материал се правят разяснения и дискусии, свързани с новите постановки като:

- Първични счетоводни документи и организация на отчетния процес;
- Категории и групи предприятия;
- Доклад за плащане към правителства;
- Съставянето на финансовите отчети;
- Отчитане на устойчивостта;
- Декларация с информация за доходния/корпоративния данък. (Закон за счетоводството, 2024).

Таблица 2. Изменения и допълнения в Закон за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта (загл. доп. - ДВ, бр. 79 от 2024 г.) за периода 20 август - 17 септември 2024 г.

Промяна	изменение	изменение и допълнение
изм. ДВ. бр. 70 от 20 август 2024 г.	+	
изм. ДВ. бр. 79 от 17 септември 2024 г.		+
Общо промени	1	1

Източник: Закон за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта (загл. доп. - дв, бр. 79 от 2024 г.) <https://lex.bg/laws/ldoc/2136937441>

Законът за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта е изцяло променен. Това изисква гъвкавост от страна на преподавателите и запознаване на студентите със старите и новите постановки. На лекции и упражнения се водят дискусии, свързани с:

- изразяване на сигурност по устойчивостта и приложимата рамка, свързана с отчитане на устойчивостта;
- професионални стандарти за финансов одит и за ангажименти за сигурност по устойчивостта;
- придобиване на правоспособност на регистриран одитор;
- правата и задълженията на регистрираните одитори;
- системата за публичен надзор (Закон за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта).

Новият момент в Закона за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта е придобиване на способност за регистриран

одитор по устойчивостта. Това е физическо лице, но е необходимо да придобие допълнителна квалификация, за да придобива правото да подписва одиторски доклади с одиторско мнение, както и одиторско заключение, върху отчети за устойчивостта върху годишни индивидуални и консолидирани отчети за устойчивостта. Лицето се вписва в регистъра, че притежава тази квалификация. Наред с това е необходимо и практическо обучение в областта на изразяването на сигурност при регистриран одитор. (Закон за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта, 2024). Например: Прави впечатление, че в чл. 14 са не са посочени дисциплините свързани с отчитане на устойчивостта. Затова е наложително да има синхрон в законодателството и обучението по счетоводство. Кандидатите трябва да имат равен старт при явяването на изпитите по чл. 15.

Таблица 3. Изменения и допълнения в з Закона за данък добавена стойност за периода 20 август - 17 септември 2024 г.

Промяна	изменение	Изменение и допълнение
изм. ДВ. бр. 70 от 20 август 2024 г.		+
изм. ДВ. бр. 79 от 17 септември 2024 г.	+	
Общо промени	1	1

Източник: Закона за данък добавена стойност <https://lex.bg/laws/ldoc/2135533201>

В Закона за данък добавена стойност е направено съществено попълнение, свързано с регистрацията на предприятието. При достигане на облагаем оборот 84 874 евро предприятието е необходимо да се регистрира по ДДС, като се подаде заявление за регистрация. Това правило влиза в сила от 01.01.2025 г. (Закон за данък добавена стойност, 2024, чл. 96. (1)).

Таблица 4. Изменения и допълнения в з Закона корпоративното подоходно облагане за периода 20 август - 17 септември 2024г.

Промяна	изменение	допълнение
изм. ДВ. бр. 70 от 20 август 2024 г.	+	
изм. ДВ. бр. 79 от 17 септември 2024 г.		+
Общо промени	1	1

Източник: Закон за корпоративното подоходно облагане <https://lex.bg/laws/ldoc/2135540562>

Важна промяна в Закона корпоративното подоходно облагане изменението е свързано с данъчно облекчение, представляващо минимална помощ.

Таблица 5. Изменения и допълнения в Търговския закон за периода 20 август - 17 септември 2024 г.

Промяна	изменение	Изменение и допълнение
изм. ДВ. бр. 67 от 9 август 2024 г.	+	
изм. ДВ. бр. 70 от 20 август 2024 г.	+	
изм. и доп. ДВ. бр. 82 от 27 септември 2024 г.		+
Общо промени	2	1

Източник: Търговски закон <https://lex.bg/laws/ldoc/-14917630>

Изводът, който може да се направи, е че се извършват чести промени в законодателството. Това затруднява отчетния процес. Пряко е свързано със счетоводната политика на предприятията. Тя е необходимо да се променя със задна дата. Знанията на студентите непрекъснато трябва да се актуализират, като се използват различни форми на преподаване и обучение като:

- проблемно обучение;
- адаптивно обучение;
- критично мислене;
- екипно взаимодействие;
- самостоятелна подготовка и др.

Трудностите, които съществуват при преподаването са свързани с непрекъснатото актуализиране на учебното съдържание, промяна на учебен план, а от там и учебна програма по съответната счетоводна дисциплина. В резултат на това е необходимо:

- актуализиране на учебния курс;
- непрекъснато пренаписване на нови учебници, които отразяват последните промени в законодателство, което на практика е трудно;
- промяна в електроните тестове в Платформата;
- разработване на нови задания за самостоятелна работа;
- вмъкване на електронни ресурси, свързани с разясняване на новите постановки;

- решаване на примерни тестове, казуси и задачи.

Затова могат да се направят следните предложения:

- преди да се извърши допълнението или изменението и промяната в законодателството да се проведат дебати и обсъждане на постановките от юристи, преподаватели и специалисти в практиката;
- всяка промяна в нормативната база да се прави, така че да има достатъчно време за въвеждане в счетоводната практика и осъвременяване на учебното съдържание.

Заклучение

Счетоводство като теория и практика задължително се съобразява с нормативните постановки. Това създава редица трудности при обучението. Затова се правят следните изводи и препоръки:

- промяна в нормативната база да е поне с шест месеца напред през текущия отчетен период. Промените трябва да бъдат от първи януари на следващия отчетен период. Това ще даде възможност на преподавателите да осъвременят учебното съдържание;

- промените и измененията в законодателството да са придружени с тълкувания;

- промяна в един закон води след себе си редица други промени. На студентите по време на лекции и упражнения по счетоводство се правят допълнителни разяснения, за да се актуализират знанията им;

- при изменения и допълнения в счетоводното законодателство да се правят дискусии с представители на практиката и преподаватели във висши училища, за да се вземе правилното решение за промяна в законодателството.

В заключение при обучението по счетоводство е необходимо да се приложи комплексния подход, за да се формират професионални знания и умения. За да се подобри качеството на обучението, то следва непрекъснато да се модернизира и адаптира към съвременните условия.

Използвани източници

Закон за данък върху добавената стойност (2024). Свалено от <https://lex.bg/laws/ldoc/2135533201>

Закон за корпоративното подоходно облагане(2024) Свалено от <https://lex.bg/laws/ldoc/2135540562>

Закон за независимия финансов одит и изразяването на сигурност по устойчивостта(2024). Свалено от <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136937441>

Закон за счетоводството (2024).Свалено от <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136697598>

Търговски закон(2024). Свалено от <https://lex.bg/laws/ldoc/-14917630>

ПРОБЛЕМИ ПРИ ОТЧИТАНЕ НА ПРИХОДИТЕ И РАЗХОДИТЕ ПО ДОГОВОРИ ЗА СТРОИТЕЛСТВО

Доц. д-р Диана Крумова¹

Резюме: Правилата за счетоводно отчитане на приходите и разходите по договори за строителство при предприемачите се предписват от СС 11 Договори за строителство.

Договорите за строителство са споразумения между възложителя и предприемача, който се задължава да създаде определен дълготраен материален актив и да го предаде в определен срок и качество срещу правото да получи съответно възнаграждение.

В зависимост от начина на формиране на цената на предоставената строителна услуга, договорите се разделят на два вида: договори на база „твърда цена“ и договори на база „разходи плюс“.

Ключови думи: договори за строителство, договори на база „твърда цена“, договори на база „разходи плюс“, дял на завършено строителство, приходи, разходи.

JEL: M 41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.26>

PROBLEMS IN ACCOUNTING FOR INCOME AND EXPENSES UNDER CONSTRUCTION CONTRACTS

Assoc. Prof. Diana Krumova, PhD

Abstract: The rules for accounting of income and expenses under construction contracts for contractors are prescribed by AS 11 Construction Contracts.

Construction contracts are agreements between the client and the contractor, who undertakes to create a certain durable material asset and deliver it in a certain time and quality in exchange for the right to receive the corresponding remuneration.

Depending on the method of formation of the price of the provided construction service, the contracts are divided into two types: „fixed price“ contracts and „cost plus“ contracts.

Key words: construction contracts, fixed price contracts, cost plus contracts, share of completed construction, income, expenses.

JEL: M 41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.26>

---

¹ d.krumova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов.

Въведение

Правилата за счетоводно отчитане на приходите и разходите, свързани с договори за строителство, които обхващат най-малко два отчетни периода, се предписват от Счетоводен стандарт (СС) 11 *Договори за строителство*. Стандартът се прилага за отчитане на договорите за строителство при предприемачите.

Договорите за строителство са споразумения между възложителя (инвеститора) и предприемача (изпълнителя), който се задължава да създаде определен дълготраен материален актив и да го предаде в определен срок и качество срещу правото да получи съответно възнаграждение. Едно споразумение за строителство трябва да отговаря на критериите за договор за строителство. Затова е необходимо купувачът да е в състояние да определи основните структурни елементи на проекта на недвижимия имот още преди започване на строителството.

Изграждането на обект от страна на производител с цел продажба не е в рамките на понятието договор за строителство. Когато един предприемач строи сграда със собствени средства и след това я продава, като цяло или на части, тази дейност не попада в обхвата на строителните договори, защото няма договор и насрещна страна, както и договорена цена.

Поради спецификата на строителната дейност обикновено датата, на която се сключват договорите за строителство, и датата на приключване на дейността не попадат в един и същ отчетен период. Основният въпрос при счетоводното отчитане на договорите за строителство е разпределението на приходите и разходите по договора към отчетните периоди, през които се изпълняват строителните работи.

1. Видове договори за строителство

Договорът за строителство се сключва за построяване на отделен актив или съвкупност от активи, които са в тясна взаимна връзка или зависимост по отношение на тяхното проектиране, технология и функция, крайна цел или предназначение. Такива са: строителство на сгради, пътища, мостове, язовири, тунели, кораби. друго сложно оборудване и съоръжения; разрушаване или възстановяване на активи и рекултивиране на околната среда след унищожаване на активи и др.

Осъществяването на строителните производства се извършва на база предварително разработени проекти и сметни документации за всеки отделен обект, подобект, етап. На основата на разчетите от изпълнението на проектите се формира цената на строителния обект.

Договорите за строителство се сключват за определена стойност, която представлява цена на предоставената строителна услуга. Според начина на формиране на цената, договорите се разделят на **два вида**:

- **договори на база „твърда цена“;**
- **договори на база „разходи плюс“.**

С **догорите на база „твърда цена“** възложителят и изпълнителят се договарят за фиксирана цена или твърда единична цена на готов продукт. При този начин на договаряне за предприемача съществува риск да понесе загуби от промяна на цените на материалите, лихвените проценти, валутните курсове, заплащането на персонала и др. В тази връзка в договора могат да се предвидят клаузи за повишаване на разходите. Този вид договори най-често се прилагат в практиката.

В **договорите на база „разходи плюс“** се включва сумата на допустимите или определени по друг начин разходи на предприемача за строителството на съответния отделен актив или група активи плюс твърда сума или процент към тези разходи за възнаграждение, като се вземат предвид нормалните административни разходи на изпълнителя и сумата на печалбата. Такива договори се сключват, когато поради незавършен окончателно проект на обекта или други причини обемът на строителните работи не може да се предвиди точно или се очакват трудности при изпълнението на специален проект. При сключването на този вид договори точната сума на цената не е известна и те не са много разпространени у нас.

При договорите на база „разходи плюс“ също е налице риск от прекомерно увеличаване на предвидените за възстановяване разходи. С цел защита на интересите на възложителя, при договарянето могат да се включат пределни нива на разходите, чието превишение остава за сметка на изпълнителя. Понякога се сключват договори за строителство, които едновременно притежават характеристики на договори на база „твърда цена“ и на договори на база „разходи плюс“. Пример за такъв договор е договорът на база „разходи плюс“ с договорена максимална цена.

При построяването на съвкупност от активи, строителството на всеки актив следва да се третира като **отделен договор за строителство**, когато:

- за всеки актив са представени отделни проекти;
- всеки актив е предмет на отделни преговори и предприемачът (изпълнителят) и клиентът могат да приемат или да отхвърлят тази част от договора, която се отнася за отделния актив;
- могат да се определят разходите и приходите за всеки актив.

Група от договори, независимо от това дали са сключени с един клиент или с няколко, се третират като **един договор за строителство**, при следните условия:

- групата от договори се договаря като един пакет;
- договорите са взаимно свързани и са част от един проект с обща норма на печалба;
- договорите се изпълняват едновременно или в непрекъсната последователност.

2. Отчитане на приходи и разходи по договори за строителство

Приходите по договора включват първоначално и допълнително договорирани суми. Първоначално договорираната сума на прихода е определена в договора. Допълнително договорирани суми се получават за допълнителни работи, извършени вследствие на изменения в обема на изпълнените работи, изплащането на искове и материални стимули дотолкова, доколкото е вероятно те да доведат до реализиране на приходи и те могат да бъдат надеждно измерени.

Приходите по договора се измерват по справедливата стойност на полученото или подлежащото на получаване възнаграждение. Те могат да се променят през различните периоди в определени случаи. Сумата на приходите по договора може да се увеличава или намалява през различните периоди. *Изменение на приходите* по договора се допуска в следните случаи:

- предприемачът и клиентът се договарят за изменения в обема на работите или по отношение изплащането на искове и материални стимули извън първоначално договорените;

- сумата на договорените приходи при договор на база „твърда цена“ може да се увеличи в резултат на клаузите за повишаване на разходите;

- сумата на приходите по договора може да се намали в резултат от неустойки, произтичащи от закъснение по вина на изпълнителя при приключването на договора;

- при договор на база „твърда цена“ се използва твърда цена на единица продукт, приходите по договора се увеличават с увеличаване на изпълнените единици от този продукт.

Изменението на обема на работите се отчита като приход по договора. *Исковете*, които не са били включени в договора, се отчитат в увеличение на приходите, когато възстановяват разходи, които не са били включени в договора. *Материалните стимули* представляват допълнителни суми, които се изплащат на предприемача за постигане или преизпълнение на определени показатели.

Разходите по договора за строителство се класифицират на преки, непреки и други разходи.

Разходи, които са свързани пряко с конкретния договор: разходи за труд на обекта, включително обектов надзор; разходи за материали, използвани при строителството; амортизация на машините, оборудването и съоръженията, използвани по договора; разходи за придвижване на машините, оборудването, съоръженията и материалите до и от площадката на изпълнение на договора; разходи за наемане на машини, оборудване и съоръжения; разходи за проектиране и техническа помощ, които са пряко свързани с договора; приблизителни разходи за работи по извършването на корекции и работи по гаранционната поддръжка, включително очакваните гаранционни разходи; искове от трети страни.

Разходи, които се отнасят към договорната дейност изобщо и могат да бъдат отнесени към конкретен договор: застраховки; разходи за проектиране и техническа помощ, които не са пряко свързани с конкретен договор; общи разходи по строителството.

Други разходи, които могат да бъдат конкретно начислени на клиента съгласно условията на договора: общи административни разходи; разходи за развойна дейност, за които в условията на договора е предвидено заплащане.

Разходи, които **не могат** да бъдат отнесени към договорна дейност или причислени към даден договор, са: общи административни разходи, които не са предвидени в договора; разходи, свързани с продажби; разходи за изследователска и развойна дейност, които не са предвидени в договора; амортизация на машини, съоръжения и оборудване, които не са използвани по даден договор, и др.

Разходите по договора включват разходи, които се отнасят към даден договор за времето от датата на възлагането на договора до окончателното му изпълнение. Разходите по сключване на договора, не се включват като част от разходите по договора, когато са извършени през текущия период, а договорът е сключен през следващ период. В този случай те се отчитат като текущи разходи за дейността, а не по изпълнението на договора.

Когато резултатът от един договор за строителство може да се предвиди надеждно, приходите и разходите, свързани с него, следва да се признаят за приходи и разходи чрез съпоставяне на етапа на изпълнение на договорната дейност спрямо датата на съставяне на финансовия отчет.

Резултатът от **договора** за строителство **на база „твърда цена“** може да се определи надеждно, ако са изпълнени следните условия:

- а) приходите по договора могат да бъдат надеждно изчислени;
- б) има вероятност предприятието да получи икономическите изгоди, свързани с договора;
- в) разходите по договора и етапът на изпълнението му могат да бъдат надеждно определени към датата на финансовия отчет;
- г) разходите, отнасящи се към договора, могат да бъдат ясно определени и надеждно изчислени, така че фактическите разходи, направени по договора, да могат да бъдат сравнени с предвидените.

Резултатът от **договор** за строителство **на база „разходи плюс“** може да се определи надеждно, когато са изпълнени всички посочени условия:

- а) има вероятност предприятието да получи икономическите изгоди, свързани с договора;
- б) разходите, отнасящи се към договора, могат да бъдат ясно определени и надеждно измерени, независимо дали са възстановими или не.

Тъй като договорите за строителство обхващат повече от един отчетен период, основният проблем е свързан с признаване на приходите и разходите по периоди. За решаването на посочения проблем могат да се

приложат **два метода**:

- метод „завършен договор“;
- метод „етап на завършеност“.

При първия от методите приходите се признават и отчитат едва към момента на завършването на обекта. За отчетните периоди, предшестващи този на завършването, не се признават приходи, а извършените разходи се отчитат като незавършено строителство.

При втория метод приходи се признават за всеки отчетен период в зависимост от етапа на изпълнение на договора. Процентът (етапът) на изпълнение на договора може да се определи чрез различни методики.

Според СС 11 *Договори за строителство* признаването на приходите и разходите се извършва чрез отнасянето им към етап на завършване на договора. Този метод се определя като „**Дял на завършеното строителство**“. При него на приходите по договора съответстват разходите по договора, направени на етапа на завършване. Счетоводното отчитане на приходите, разходите и печалбата, се отнася към частта от завършената работа. Получава се информация, както за степента на изпълнение на работата по договора, така и за резултатите през съответния отчетен период.

При метода „Дял на завършеното строителство“ приходите и разходите по договора се признават като приход и като разход в отчета за приходите и разходите през отчетните периоди, когато е извършена работата, за която те се отнасят. Очакваното превишение на общата сума на разходите по договора спрямо общата сума на приходите по договора се признава незабавно като текущ разход и се представя в счетоводния баланс като *провизия*.

Етапът на изпълнение на даден договор се определя по метод, който осигурява надеждно измерване на извършената работа. Тези методи могат да включват определяне на етапа чрез:

- а) съотношението на частта от разходите по договора, направени за извършената до момента работа, към общо предвидените разходи по договора;
- б) количествени разчети за извършената работа;
- в) частта на натуралното изпълнение на работата по договора.

Пример 1:

Сключен е договор за строителство на производствена сграда на база твърда цена 300 000 лв. Сроктът на изпълнение на договора е три години. Строителството се извършва на три етапа. Първоначалните предвиждания за разходите по договора са 270 000 лв., разпределени както следва: I-ви етап – 54 000 лв., II-ри етап – 94 500 лв., III-ти етап – 121 500 лв.

За признаване на приходите се определя относителният дял на разходите по отделни етапи в общия обем на разходите. През първия етап следва да се признаят приходи в размер на 60 000 лв. и разходи в размер на

54 000 лв. Финансовия резултат от договора е 6 000 лв.

Разпределяне на приходите и разходите по етапи

Показатели	Първи етап	Втори етап	Трети етап	Общо
Стойност на извършените разходи в лв.	54 000	94 500	121 500	270 000
Относителен дял на разходите за етапа	54 000/270 000 = 20 %	94 500/270 000 = 35 %	121 500/270 000 = 45 %	100 %
Приходи в лв.	300 000*20 % = 60 000	300 000*35 % = 105 000	300 000*45 % = 135 000	300 000
Финансов резултат в лв.	6 000	10 500	13 500	30 000

Пример 2:

На 1 март 2017 г. е сключен договор за строителство на автомагистрала на стойност 900 млн. лв. с дължина 150 км. Цената на 1 км е 6 млн. лв. Строителството и предаването на автомагистралата следва да се извърши на три етапа: първи етап до 1 октомври 2017 г. – 55 км, втори етап до 1 април 2018 г. – 37 км и трети етап до 1 декември 2018 г. – 58 км.

През отделните етапи се признават следните приходи:

Етапи	Първи етап	Втори етап	Трети етап	Общо
Извършена работа	55 км	37 км	58 км	150 км
Приходи	55 * 6 млн. лв. = 330 млн. лв.	37 * 6 млн. лв. = 222 млн. лв.	58 * 6 млн. лв. = 348 млн. лв.	900 млн. лв.

Пример 3:

Сключен е договор за строителство на съоръжение на база разходи плюс. Към предвидените разходи по договора в размер на 500 000 лв. е договорена печалба 20 на сто. Строителството се извършва на три етапа. Разходите се разпределят по етапи както следва: първи етап – 35 %, втори етап – 40 % и трети етап – 25 %.

Разпределяне на приходите и разходите по етапи

Показатели	Първи етап	Втори етап	Трети етап	Общо
Стойност на извършените разходи в лв.	500 000*35 % = 175 000	500 000*40 % = 200 000	500 000*25 % = 125 000	500 000
Печалба 20 % в лв.	175 000*20 % = 35 000	200 000*20 % = 40 000	125 000*20 % = 25 000	100 000
Приходи в лв.	175 000+35 000 = 210 000	200 000+40 000 = 240 000	125 000+25 000 = 150 000	600 000

През първия етап следва да се признаят приходи в размер на 210 000 лв. и разходи в размер на 175 000 лв. Договорената печалба е 35 000 лв.

Когато резултатите от даден договор за строителство не могат да се предвидят надеждно, приходите се признават в рамките на възстановимите разходи по договора. Разходите по договора се признават за периода, през който са направени. Тези разходи по договора, за които не съществува вероятност да бъдат възстановени, се признават като текущ разход.

Като договори, при които не е възможно да се възстановят направените разходи, стандартът определя тези:

а) които не са напълно изпълними, т. е. валидността им е поставена под въпрос;

б) чието изпълнение зависи от резултатите от всячко съдебно дело или от закон;

в) отнасящи се до имоти, които е вероятно да бъдат конфискувани или отчуждени;

г) при които клиентът не е в състояние да изпълни задълженията си;

д) при които предприемачът не е в състояние да изпълни договора или не може да изпълни други свои задължения по договора.

Когато за извършената по договора работа са договорени за отстраняване (чрез ремонт или подмяна) производствени дефекти, очакваните разходи се признават като провизия по реда на *СС 37 Провизии, условни задължения и условни активи*.

Заключение

В приложението към годишния финансов отчет се оповестява:

- сумата на приходите по договора, признати през отчетния период;
- методите за признаване на приходите по договора, признати през отчетния период;

- методите за определяне етапа на завършеност на договорите в процес на изпълнение;

- договорите, които са в процес на изпълнение към датата на баланса – отразяват се: сумата на направените разходи и признатите печалби (намалени с признатите загуби) до момента; сумата на получените аванси; сумата на удръжките по договорите; вземането от клиентите за работата по договора; начислената провизия.

Използвани източници

Божков, В., Симеонова, Р. & Крумова, Д. (2019). *Счетоводни стандарти за финансово отчитане*. Свищов: АИ „Ценов“.

Свраков, А., Брезоева, Б., Костов, Б. & др. (2016). *Национални счетоводни стандарти в сила от 2016 година*. София: Труд и право.

Дурин, С., Брезоева, Б., Бонев, Ж. & др. (2016) *Национални счетоводни стандарти 2016*. София: Български законник.

COMPARATIVE ANALYSIS OF FINANCIAL INCLUSION IN ROMANIA, BULGARIA, AND THE REPUBLIC OF MOLDOVA THROUGH THE FINANCIAL INCLUSION INDEX OF TRADITIONAL AND FINTECH SERVICES

Assoc. Prof. Eduard Hîrbu, PhD¹
Hîrbu Ana²

Abstract

As member states of the European Union, Romania and Bulgaria are required to comply with EU-wide legislation, including laws on digital identification and data protection, as well as regulations of the European electronic identification system, which contribute to the development of regulatory standards for the FinTech industry and the sector as a whole. Thus, Romania and Bulgaria have more advanced infrastructure and legislative frameworks for the FinTech sector, while in Moldova, the FinTech industry is still in a developmental stage. This article calculates the ranking of the three countries in terms of financial inclusion (traditional and FinTech) using the Inclusiveness Index (penetration index) for traditional and FinTech services, which reflects the level of adoption of financial technologies in different countries and serves as a key indicator of the financial maturity of traditional and FinTech markets.

Keywords: *Fintech - financial technologies (FT), traditional financial inclusion (TFI), Fintech-based financial inclusion, Country ranking by the Financial Inclusion Index.*

JEL: G1, G2, G3, O16, C58

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.27>

Introduction

In recent years, the rapid emergence and widespread adoption of financial technology, known as FinTech, have brought significant transformations to the financial landscape. Policymakers, economists, and governments worldwide recognize the crucial role of financial inclusion in reducing poverty and stimulating economic growth. The United Nations' 2030 Agenda for Sustainable Development acknowledges the essential role of financial inclusion in successfully implementing the Sustainable Development Goals (SDGs) and reducing inequalities.

Financial inclusion refers to ensuring access to financial services for individuals and businesses, regardless of their income level or geographic location. It aims to provide all individuals with access to basic financial services such as savings accounts, checking accounts, credit, insurance, and payment services, enabling them to fully participate in the broader economy. Although significant progress

---

¹ Department of Econometrics and Economic Statistics, Academy of Economic Studies of Moldova, harbued@ase.md

² ESG and Sustainability Consultant at Deloitte Audit, Prague, harbuana22@gmail.com

has been made in financial inclusion in recent years, a substantial part of the global population still lacks access to formal financial institutions or mobile financial service providers.

According to the Global Findex database (2017), approximately 1.7 billion adults remain unbanked, most of whom reside in developing economies. Despite global progress, many countries, including some within the European community, still require substantial advancements in financial development and inclusion.

The progress of FinTech presents a unique opportunity to address the challenges of financial inclusion and stimulate economic development. The countries included in the study have played a significant role in adopting innovative mobile technology-based financial services, allowing a substantial unbanked population to integrate into the formal financial system. However, comprehensive research is necessary to explore the impact of FinTech on financial inclusion and its implications for economic development.

This article aims to address the disparity among the three neighboring countries (via Romania) by analyzing the evolution of the FinTech sector over the past decade and evaluating the correlation between FinTech indicators and financial inclusion.

Concept and Definition of the FinTech

The concept of FinTech has attracted academic attention for many years. As an emerging subject at the intersection of finance and information technology, it appears in a wide range of works under various forms. The Oxford Dictionary defines FinTech as an acronym representing financial technology, described as "computer programs and other technologies used to support or facilitate banking and financial services" [Oxford University Press, 2023]. The concept of FinTech stems from the fusion of two terms - "finance" (financial services) and "technology" (informational technology) [Gimpel et al., 2018]

According to multiple studies, the term FinTech emerged in the 1990s within the Financial Services Technology Consortium project, managed by Citicorp (Hochstein, 2015). Beyond discussions within research communities and specialized groups, the "FinTech" concept remains underdeveloped and lacks a clear definition. The emerging nature of debates on FinTech still calls for efforts to define it comprehensively in scientific literature.

As FinTech is used to denote the digitalization of the financial industry, PwC representatives (2016) defined it as "a dynamic segment at the intersection of the financial services sector and technology, where technology-focused startups and new market entrants innovate products and services currently provided by the traditional financial services industry." It serves as a tool in the financial sector for technological advancements, which rely heavily on the internet [Fong et al., 2021].

In international specialized literature, FinTech is perceived as a financial domain that uses technology to facilitate financial activity [Schueffel, 2016], as it enables

or provides financial services, such as internet-based technology for e-commerce, mobile banking, or crowdfunding [Dapp et al., 2014].

Dimensions of FinTech

FinTech covers a broad spectrum of transactions, including insurance technology, financial records, banking mechanisms, payment systems, and online banking services. Among these, electronic payments represent the most expansive subcategory offered by FinTech [Ehrentraud et al., 2020]. Digital payment services have transformed the way individuals manage their financial activities. FinTech tools allow customers to remotely record, manage, and facilitate their finances. According to Das (2019), FinTech adoption in finance has contributed to changes in three areas: capital collection, capital allocation, and capital transfer. Consequently, nearly all contemporary financial transactions rely on FinTech applications.

Considering the broad frameworks of FinTech classification, Chishti et al. (2020) proposed the following FinTech dimensions: the financial industry, business models, and technology.

- The financial sector component emphasizes the key areas of financial services that stand to benefit from FinTech adoption. These include banking services, trading platforms, wealth management, transaction payments, insurance, foreign exchange transactions, and other services.
- Business models highlight the various significant approaches used by enterprises, such as business-to-consumer (B2C), business-to-business (B2B), business-to-business-to-consumer (B2B2C), business-to-government (B2G), operating system business models, crowdsourcing, and peer-to-peer (P2P) lending.
- Technological dimensions reflect the diverse types of technologies used by businesses. These include cloud technology, big data analytics, artificial intelligence and machine learning, blockchain, the Internet of Things (IoT), quantum computing, augmented reality, and virtual reality.

Financial Inclusion

Issues related to financial inclusion are an emerging concern and represent one of the critical social and economic challenges on the agenda of international organizations, legislators, central banks, financial firms, and governments worldwide [Cámara & Tuesta, 2014].

According to the World Bank, approximately 55% of the adult population in emerging and developing countries remains unbanked due to high financial costs, lack of necessary documentation, and significant distances from banks and other financial institutions.

Conversely, several advanced economies, such as the United Kingdom, the United States, and China, have developed online lending platforms, which have consequently contributed to increased lending rates for small and medium-sized enterprises (SMEs). In contrast, some countries in Sub-Saharan Africa and South Asia have successfully encouraged savings and payments through mobile banking

services, leading to substantial growth in financial inclusion [Berkmen et al., 2019]. According to the Global Findex Database (2017), approximately 1.7 billion adults still lack banking access, either through formal institutions or mobile financial service providers. While the majority of adults in high-income economies own bank accounts, nearly all unbanked adults come from developing economies.

Financial inclusion involves providing financial services to individuals and businesses regardless of income level or location. Its goal is to ensure access to basic financial services, such as savings accounts, checking accounts, credit, insurance, and payment services, to help people participate in the broader economy. The underlying idea is that financial inclusion can contribute to poverty reduction, income inequality reduction, and economic growth.

Informational Support for the Study

The determination of the Financial Inclusion Index and the development of regression models correlating it with various socio-economic factors expressing economic growth were conducted as part of the thesis and are based on multiple data sources.

The data on financial inclusion come from three primary sources:

- The Financial Access Survey (FAS) conducted by the International Monetary Fund (IMF)³, along with its associated datasets.
- The World Bank's Global Financial Inclusion Study (Global Findex)⁴ and its database.
- The World Development Indicators (WDI)⁵ database maintained by the World Bank, which annually monitors the economic situation of 266 countries and groups of countries classified by various criteria (geographic, economic blocs, etc.).

To validate the data from these diverse sources, repeated entries related to global development, World Bank financial inclusion indicators, and datasets for the analyzed group of states were cross-verified. This process ensures comparability of data over time and across geographic areas, including the examination of methodologies for data recording.

A well-known principle in theoretical data analysis disciplines is the direct relationship between the quality of quantitative approaches' results and the volume and quality of the data studied. Hence, efforts to dimension the level of financial inclusion must be grounded in calculations that encompass as many determinants of inclusion as possible. Consequently, to capture the various characteristics of

---

³ Financial Access Survey (FAS): <https://data.imf.org/?sk=e5dcab7e-a5ca-4892-a6ea-598b5463a34c&sId=1412015057755>

⁴ Global Financial Inclusion (Global Findex): <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/4607>

⁵ DataBank of World Development Indicators: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

financial inclusion, data were gathered for 50 indicators of traditional financial inclusion and 24 indicators of FinTech-based financial inclusion.

Indicators of Traditional Financial Inclusion (IFT):

1. Account ownership (% age 15+);
2. Account ownership within the labor force (% age 15+);
3. Borrowed any money (% age 15+);
4. Borrowed from a formal financial institution (% age 15+);
5. Borrowed from a store on credit (% age 15+);
6. Ability to use a bank account without assistance (% of those without an account, age 15+);
7. Financial institution account ownership (% age 15+), etc.

Indicators of FinTech-Based Financial Inclusion (IFF)

1. Borrowed money via formal institutions or mobile money accounts (% age 15+);
2. Borrowed money using mobile accounts (% age 15+);
3. Ability to use mobile money accounts without assistance (% age 15+);
4. Internet access (% age 15+);
5. Digital payments for in-store purchases (% age 15+);
6. Utility payments made via mobile phones (% age 15+);
7. Ownership of mobile money accounts (% age 15+), etc.

Financial Inclusion Index Development

The financial inclusion indices are developed using a combination of data normalization techniques, such as the MIN-MAX method, and corrections of normalized data using weighting systems based on the variability of each data series.

Step 1: Determining Normalized Values

The normalized value for each indicator is calculated using the formula:

$$d_{ij} = g_{ij} \frac{x_{ij} - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (1)$$

Where:

- d_{ij} - is the normalized value of indicator x for year i in country j .
- x_{ij} - is the actual value of the indicator x .
- $x_{\min}$ and $x_{\max}$ - are the minimum and maximum values of the indicator x across the dataset.
- g_{ij} - the specific weight of the data at the level of a variable x , within the dimension j

Step 2: Coefficient of variation (CV)

The specific weight of the data in a series (variable x), within the respective dimension (access, availability and use), will be determined according to the character of the variation at the level of the series and the dimension, expressed by the coefficient of variation (cv), determined as the ratio of the standard deviation to the mean value of the series:

$$cv_{ij} = \frac{\sigma}{\bar{x}} * 100 \quad (2)$$

Where:

- g_{ij} - the specific weight of the data at the level of a variable x , within the dimension j
- $\bar{x}_j$ - the average value of indicator x for year i on state j
- σ_{ij} - standard deviation of indicator x for year i on state j

Step 2: Weighting Data

In this way, the specific weight of each indicator is defined as part of its cv in the sum of all cv at the level of a dimension, being calculated according to the formula:

$$g_{ij} = \frac{cv_{ij}}{\sum_j cv_{ij}} \quad (3)$$

The financial inclusion indices for each dimension j will be determined using the normalized inverse of the Euclidean distance of each value d_{ij} from the ideal point, which is equal to 1, based on the relationship:

$$IIF_i = 1 - \frac{\sqrt{g_{i1}^2(1-d_{i1})^2 + g_{i2}^2(1-d_{i2})^2 + \dots + g_{ij}^2(1-d_{ij})^2 + \dots + g_{in}^2(1-d_{in})^2}}{\sqrt{g_{i1}^2 + g_{i2}^2 + \dots + g_{ij}^2 + \dots + g_{in}^2}} \quad (4)$$

Where:

- IIF_i - Financial Inclusion Index for dimension i
- d_{i1} - The normalized value of indicator 1 for dimension j
- g_{i1} - The specific weight of indicator 1 for dimension j

Finally, based on the procedures described above, the aggregated financial inclusion indices will be determined for both traditional financial activities and those based on FinTech tools:

$$IIF_T = 1 - \frac{\sqrt{g_1^2(1-IIF_1)^2 + g_2^2(1-IIF_2)^2 + g_3^2(1-IIF_3)^2}}{\sqrt{g_1^2 + g_2^2 + g_3^2}} \quad (5)$$

Where:

- IIF_T - Financial Inclusion Index for traditional financial activities
- g_1 - Specific weight for dimension 1, 2 and 3

In a similar manner, the aggregated financial inclusion index for FinTech-based financial activities will be determined.

The proposed indices range between 0 and 1, where 0 represents the lowest level of financial inclusion, and 1 corresponds to complete financial inclusion, based on the available data for the 3 states. Therefore, the higher the index value, the more significant the achievements of the countries in the respective dimension.

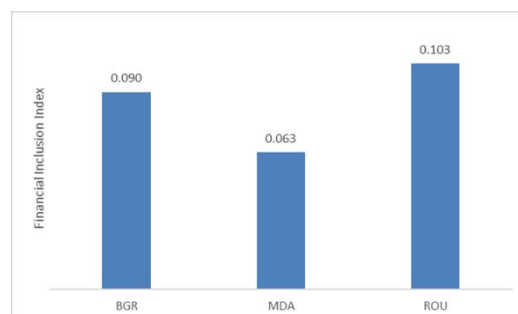
Results

The syntheses made as a result of the processes for determining the financial inclusion indices indicate different situations in the three countries over the four reference years (2011, 2014, 2017, 2021). Thus, traditional financial instruments

are much more prominent in the first two years, after which they become less important (Fig. 1).

Table 1. Financial Inclusion Index by Country (BGR, MDA, ROU) and Average, 2011–2022

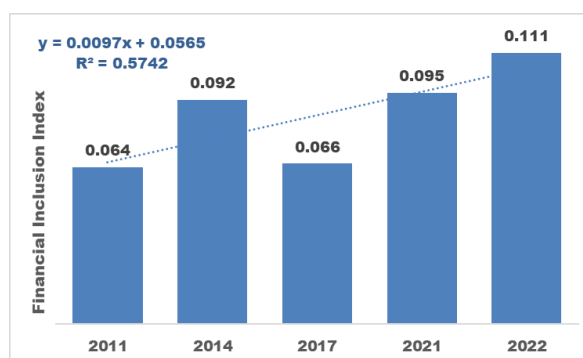
Year	BGR	MDA	ROU	Average
2011	0.0363	0.0204	0.1359	0.0642
2014	0.1148	0.0853	0.0755	0.0919
2017	0.0491	0.1247	0.0232	0.0657
2021	0.0996	0.0671	0.1173	0.0947
2022	0.1522	0.0161	0.1652	0.1112
Average	0.0904	0.0627	0.1034	0.0855

Figure 1. Average Financial Inclusion Index by Country (BGR, MDA, ROU), 2011–2022

From the data, we can observe the following trends in the Financial Inclusion Index (FII) for the three countries (Bulgaria, Moldova, and Romania) across the years:

- Romania had a steady increase in its FII, peaking in 2022 at 0.1652, showing a relatively strong and consistent improvement in financial inclusion.
- In 2011, for Bulgaria the FII was very low at 0.0204, with some growth observed in 2014 (0.0853), but it remained relatively low in the following years (0.0161 in 2022). This suggests slow or inconsistent progress in financial inclusion over the period.
- Moldova showed a significant increase from 2011 to 2014, though it declined to 0.0161 in 2022, indicating a large fluctuation and difficulties in financial inclusion.
- The average across all countries saw a general increase, with a noticeable spike in 2022 (0.1112). This overall trend suggests that, while some countries experienced fluctuations, there was an upward movement in financial inclusion overall (figure 2).
-

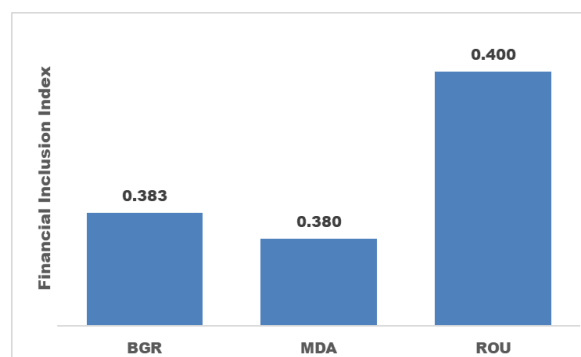
Figure 2. Financial Inclusion Index (BGR, MDA, ROU) in 2011–2022

The evolution of the financial inclusion index determined by fintech instruments indicates the same trend regarding the ranking of the three countries based on the analyzed indicator, with a deeper distortion of the index values both between the 3 countries and over the years.

Table 1. Financial Inclusion Index based on FinTeh by Country (BGR, MDA, ROU) and Average, 2011–2022

Year	BGR	MDA	ROU	Average FII
2011	0.2711		0.4356	0.3534
2014	0.3129	0.5524	0.3196	0.3949
2017	0.3006	0.2709		0.2857
2021	0.7463	0.3178	0.5478	0.5373
2022	0.2864		0.2976	0.2920
Average FII	0.3834	0.3803	0.4001	0.3882

Figure 3. Average Financial Inclusion Index based on FinTeh by Country (BGR, MDA, ROU) and Average, 2011–2022

These data are relevant for analyzing access to financial services and their ability to meet citizens' needs.

Romania, which recorded the highest average level of the fintech-based financial inclusion index, had a decrease in the FII after 2011, followed by an increase in 2021, reaching 0.5478, suggesting improvements in access to financial products. Bulgaria saw a significant increase in the FII, from 0.2711 in 2011 to 0.7463 in 2021, indicating a substantial improvement in access to and use of financial services, under conditions of using fintech technologies.

Republic of Moldova, on the other hand, experienced fluctuations, with a high value in 2014 (0.5524), but major declines in the following years, reaching 0.2976 in 2022.

In these circumstances the average FII for the three countries shows a global mean value of approximately 0.3882, indicating relatively modest long-term progress in financial inclusion, but also significant disparities between countries.

These data highlight significant differences in the development of fintech financial instruments between the 3 states and the need to adopt public policies that will support sustainable financial inclusion.

References

- Oxford University Press. (2023). Definition of FinTech. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Retrieved December 2, 2022, from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/FinTech?q=FinTech>
- Gimpel, H., Rau, D., & Röglinger, M. (2018). Understanding FinTech start-ups—a taxonomy of consumer-oriented service offerings. *Electronic Markets*, 28, 245-264. <https://doi.org/10.1007/s12525-017-0275-0>.

- Hochstein, M. (2015). FinTech (the word, that is) evolves. *americanbanker.com*. Retrieved December 4, 2022, from <https://www.americanbanker.com/opinion/FinTech-the-word-that-is-evolves>
- Fong, D., Han, F., Liu, L., Qu, J., & Shek, A. (2021). Seven technologies shaping the future of FinTech. McKinsey & Company. Retrieved January 2, 2023, from <https://www.mckinsey.com/cn/our-insights/our-insights/seven-technologies-shaping-the-future-of-FinTech>.
- Schueffel, P. (2016). Taming the beast: A scientific definition of FinTech. *Journal of Innovation Management*, 4(4), 32-54. https://doi.org/10.24840/2183-0606_004.004_0004.
- Dapp, T., Slomka, L., AG, D. B., & Hoffmann, R. (2014). FinTech–The digital (r) evolution in the financial sector. *Deutsche Bank Research*, 11, 1-39. <https://www.finextra.com/finextra-downloads/featuredocs/prod0000000000345837.pdf>
- Ehrentraud, B. J., Ocampo, D. G., Garzoni, L., & Piccolo, M. (2020). FSI Insights on policy implementation No 23 Policy responses to FinTech: a cross-country overview. Bank of International Settlement, Financial Stability Institute. Retrieved December 20, 2022, from <https://www.bis.org/fsi/publ/insights23.pdf>.
- Chishti, S., O'Hanlon, S., Bradley, B., Jockle, J., & Patrick, D. (2020). *FinTech*. John Wiley & Sons, Incorporated. ISBN 9781119427254
- Cámara, N., & Tuesta, D. (2014). Measuring financial inclusion: A multidimensional index. *BBVA Research Paper*, (14/26). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2634616>
- Berkmen, P., Beaton, M. K., Gershenson, M. D., del Granado, M. J. A., Ishi, K., Kim, M., & Rousset, M. M. V. (2019). FinTech in Latin America and the Caribbean: Stocktaking. *International Monetary Fund Working Papers*, 19 (71). <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/03/26/FinTech-in-Latin-America-and-the-Caribbean-Stocktaking-46677>.

ИКОНОМИЧЕСКИ РАЗЛИЧИЯ И НЕРАВЕНСТВА МЕЖДУ СЕВЕРНА И ЮЖНА БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Красимира Славева¹

Резюме: Целта на настоящото изследване е емпирично представяне на закономерностите в икономическото състояние на Северна и Южна България и разкриването на регионалните различия и неравенства чрез прилагане на подходящи статистически методи за анализ на тенденции, структурните изменения и факторните влияния. Изследването се базира на официални статистически данни на НСИ за периода 2000-2022 г. Резултатите от анализа показват, че за намаляването на различията в икономическото развитие на Северна и Южна България е необходимо приоритетно финансиране на инфраструктурните проекти в Северна България с цел подобряване на функционалната и пространствена свързаност, подобряване на условията за бизнес и привличане на значителни инвестиции.

Ключови думи: регионални неравенства и различия, регионални диспропорции, структурни промени, трендови модели, факторни влияния.

JEL: C21, C22, R11, R58

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.28>

ECONOMIC DIFFERENCES AND INEQUALITIES BETWEEN NORTH AND SOUTH BULGARIA

Assoc. prof. Krasimira Slaveva, PhD

Abstract: *The aim of this study is to empirically present the patterns in the economic situation of Northern and Southern Bulgaria and to reveal regional differences and inequalities by applying appropriate statistical methods for analyzing trends, structural changes and factor influences. The study is based on official statistical data of the National Statistical Institute for the period 2000-2022. The results of the analysis show that in order to reduce the differences in the economic development of Northern and Southern Bulgaria, priority funding of infrastructure projects in Northern Bulgaria is necessary in order to improve functional and spatial connectivity, improve business conditions and attract significant investments.*

Key words: *regional inequalities and differences, regional disparities, structural changes, trend models, factor influences*

JEL: C21, C22, R11, R58

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.28>

---

¹ k.slaveva@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов.

1. Въведение

Изследванията на различията и неравенствата са актуални както в рамките на отделните страни членки на ЕС, но особено са актуални за България, защото вместо да намаляват, те се задълбочават, а за тяхното намаляване се изискват адекватни и отговорни решения на различни нива на управление – европейско, национално и регионално равнище. На дневен ред стои въпросът за провеждането на такава регионална политика, която е базирана на задълбочен анализ на състоянието и тенденциите в икономическите, социалните и демографските процеси, на основата на който да се изведат проблемите, да се разкрият силните и слабите страни, потенциала за развитие и на тази основа да се предложи система от мерки за стимулиране развитието на по-слабо развитите райони, за да се намалят регионалните различия и диспропорции. В изследванията си редица автори изтъкват, важни предпоставки за намаляване на регионалните различия, неравенства и диспропорции, са създаването на благоприятна транспортна и бизнес инфраструктура, която е важна предпоставка за увеличаване на предприемаческия интерес към съответния район, за привличане на чуждестранни инвестиции, за инициране на публично-частни партньорства, за увеличаване на заетостта и намаляване на безработицата и др., за превръщането на района в предпочитано място за бизнес начинания, за професионална реализация и за живеене. В продължение на доста години в Северна България са двата най-бедни района в ЕС – Северозападен и Северен централен район, в резултат на което възникват много въпроси относно причините за тези различия и как могат да бъдат намалени? Разполага се с достатъчна по обем официална статистическа информация за ключовите икономически показатели по области и статистически райони, на основата на която да се извърши задълбочен анализ на регионалните различия и неравенства между Северна и Южна България, за да се оцени състоянието, да се открият тенденциите, да се разкрият причините за различията, да се оценят структурни изменения и т.н. Подобен анализ ще е полезен, защото на база на резултатите от него могат да се изведат приоритети за следващия програмен период и да станат важна част от националната политика за развитие на регионите в страната.

На базата на проучвания на литературата се установи, че развитието на регионите, регионалният икономически растеж, интегрираното регионално развитие и др. са обект на изследване в публикациите на чуждестранни и български учени, работили в областта на регионалното икономическо развитие, демографските процеси, заетостта и безработицата, условията на живот, регионалните различия, устойчивото развитие на районите и др. (Славева, Петков, Касабова, & Ганева, 2021). Този тип анализи са важен аспект от дейността на Института за пазарна икономика е анализът на социалното и икономическо развитие на българските региони, а резултатите от изследването се публикуват в годишните изданията „Регионални про-

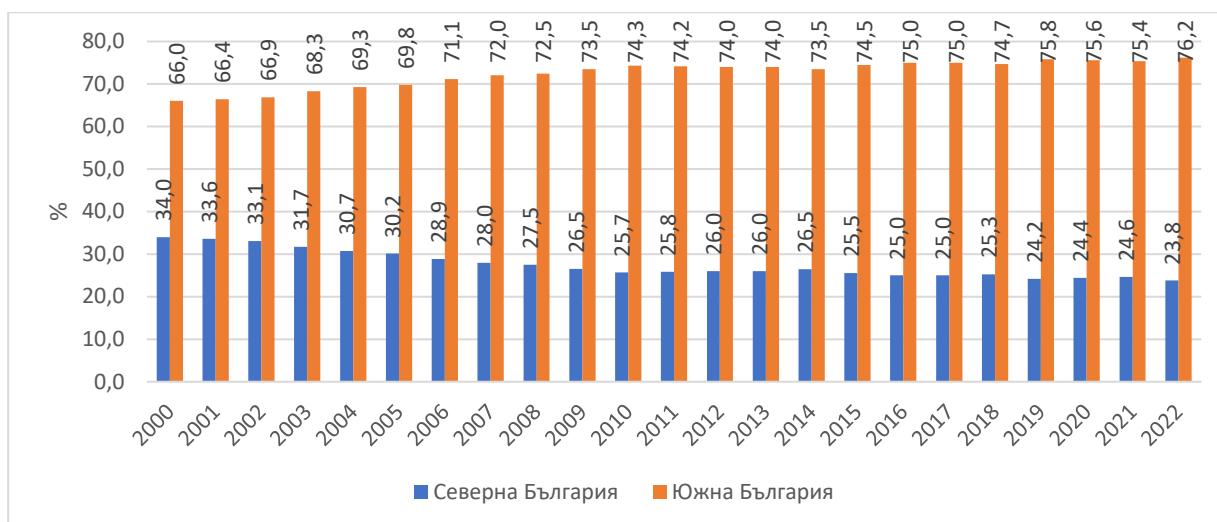
фили: показатели за развитие“ и „Местни условия за правене на бизнес“. На проблемите на регионалното развитие и различията в развитието на районите в България са посветени и редица проекти, разработени към секция „Регионална и секторна икономика“ на Института за икономически изследвания на БАН.

Пред последните 30 години значителна част от изследванията на различията в развитието на районите е свързано анализ състоянието, нерешените проблеми и възможностите за развитие на регионите в страната, като такива са публикациите на Кл. Найденов (Найденов & Иванов, 2017), К. Владимирова, Л. Георгиев, Д. Конакчиев, Б. Борисов (Борисов, 2002), М. Богданова (Богданова, 2010), К. Петров, Кл. Найденов, М. Иванов, К. Андонова, Е. Коларов, Л. Василева, Г. Велковска, А. Манолова, М. Генешки, И. Дочев (Василева, Генишки, & Дочев, 2011), Г. Попов, К. Петров (Петров, Цонков, & Берберова-Върчева, 2023), Н. Цонков (Цонков, Петров, Славева, & Берберова-Вълчева, 2023), Т. Калоянов, А. Найденов, П. Петков, К. Славева, С. Касабова (Славева, Петков, Касабова, & Ганева, 2021) и други, в които са разглеждани особеностите на регионалната икономическа политика, съществуващите проблеми при планирането и финансирането на регионалното икономическо развитие, провежданата от държавата структурната политика и приоритетите в развитието на регионалната икономика.

Информационното осигуряване на изследването се базира на официална статистическа информация, публикувана от НСИ в специализирани издания и чрез Информационната система ИНФОСТАТ (НСИ, 2022), посредством нея са достъпни 45 основни показатели, характеризиращи демографското, социалното и икономическото развитие на областите. За целите на изследването на базата на Класификацията на териториалните единици за статистически цели (NUTS) на ниво 2 на Република България е извършено последващо окрупняване с цел анализ на регионалните различия между Северна и Южна България.

2. Анализ на регионалната и отрасловата структура на БВП

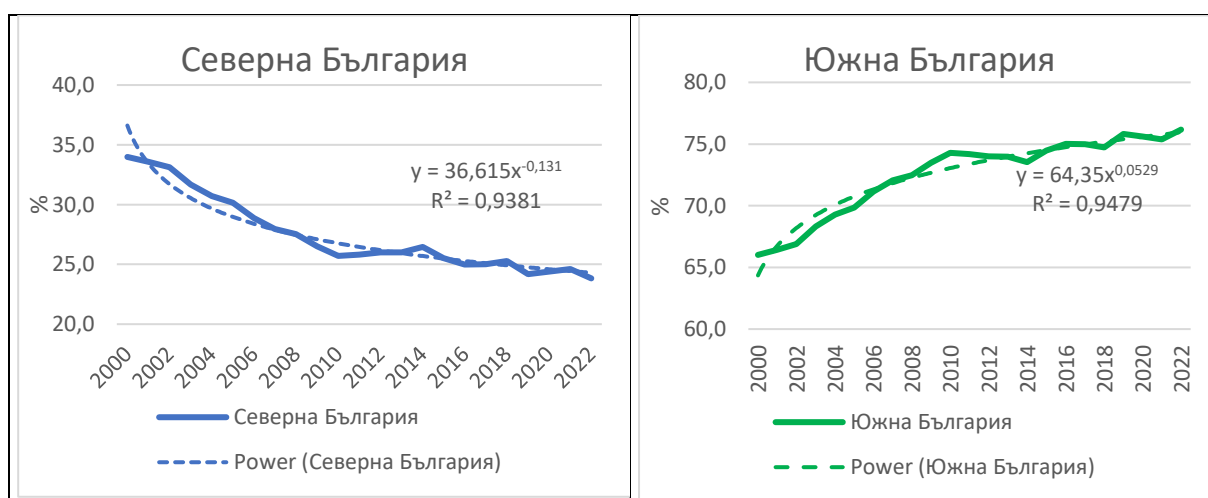
Анализът на регионалната структура на БВП показва приносът на отделните райони в създаването на БВП, като на тази основа се извършва оценка на икономическото им развитие. През анализирания период дялът на БВП създаден в районите в Северна България е почти 3 пъти по-малък от дела на създадения БВП в районите в Южна България. За периода 2000-2022 г. Динамиката на относителния дял на БВП създаден в Северна България има устойчив низходящ тренд – от 34% за 2000 г. до 23,8% за 2022 г. Същевременно Дялът на БВП създаден в районите в Южна България непрекъснато нараства - от 66% за 2000 г. до 76,2% за 2022 г.

Фигура 1. Относителен дял на БВП за Северна и Южна България за периода 2000-2022 г.

Източник: НСИ и изчисления на автора.

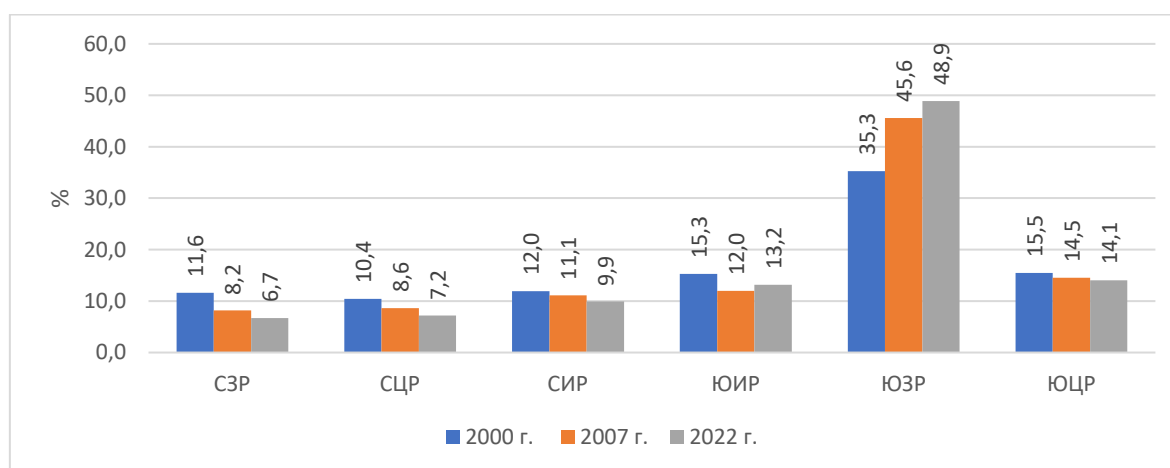
Проверката на хипотезата за наличие на тренд в динамичните редове за относителния дял на БВП създаден в Северна и в Южна България посредством автокорелационния коефициент от първи порядък, показва че те съдържат тенденция – автокорелационния коефициент е 0,9856. Резултатите от моделирането на тенденцията показваха, че всички тествани модели са адекватни и достатъчно добре описват тенденцията на развитие, но като най-подходящ е изведен моделът на степенна функция (Фигура 2). Представените модели позволяват изготвяне на краткосрочни и средносрочни прогнози на показателя, ако не настъпят съществени промени в условията и провежданите политики. За да се постигне промяна в икономическото развитие на районите в Северна България са необходими кардинални промени в провежданата политика за развитие на регионите, насочени към сближаване и намаляване на икономическите, социалните и териториалните неравенства.

Фигура 2. Трендови модели на относителния дял на БВП

Източник: Изчисления на автора.

Важна особеност на регионалната структура на БВП е, че са налице значителни различия в приноса на отделните райони в рамките на Северна и на Южна България. За Северна България най-голям принос в създаването на БВП има Североизточен район, като на него се падат 12% от създадения БВП в страната за 2000 г., но намаляват до 9,9% за 2022 г. За сравнение делът на БВП, създават в трите района на Северна България през 2000 т. е 34% и е се доближава до делът на Югозападен район, който е 35,3%, но през годините икономическото развитие на районите в Северна България значително изостава и към 2022 г. делът на създавания в тях БВП е 23,8% и 2 пъти по-малък с делът на Югозападен район, който е 48,9%.

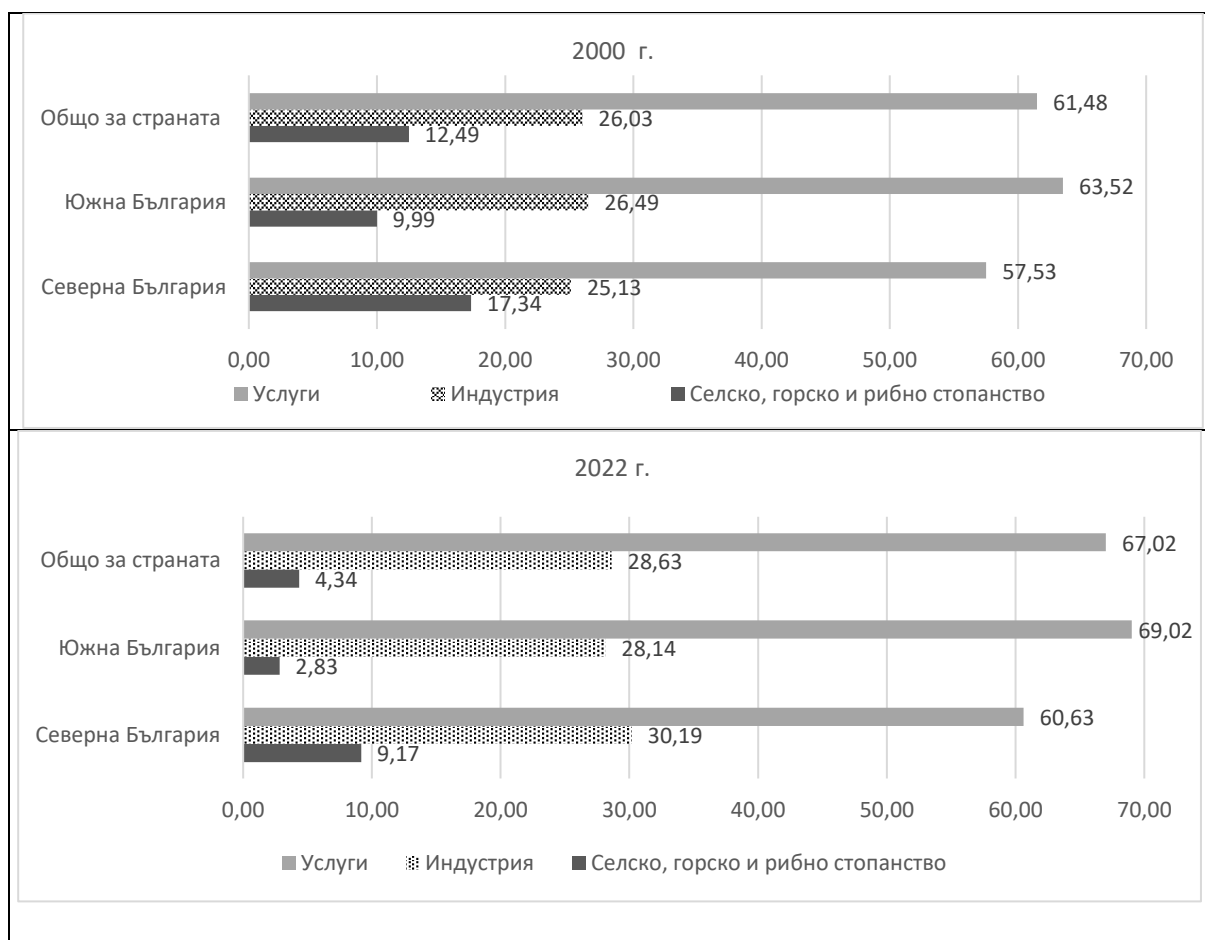

Фигура 2. Относителните дялове на районите в създаването на БВП
Източник: НСИ и изчисления на автора

В рамките на Южна България също се наблюдават големи диспропорции в приноса на районите в създаването на БВП – делът на ЮЦР и ЮИР е много по-нисък от дела на ЮЗР, но основната причина за високите стойности на ЮЗР е включването в него на София-столица. Въпреки това трябва да се отбележи, че стойностите за ЮЦР и ЮИР са по-високи в сравнение с районите от Северна България. През изследвания период в регионалната структура на БВП настъпват значителни промени, като тяхната интензивност е оценена посредством интегралния коефициент на структурни изменения и различия (K_s) при база 2000 г. и при верижна база.

Най-големи различия в регионалната структура на БВП спрямо база 2000 г. настъпват през 2020 г., когато коефициентът е 0,23884, а за 2022 г. е 0,2133, като ясно показва, че през периода са настъпили съществени изменения в структурата и тя значително се различава от базисната структура от 2000 г. Естествено много важно е да се проследи промяната и в структурата спрямо всяка предходна година, като в този случай промените са много по-слабо изразени – стойността на коефициента е между 0,02 и 0,05, т.е. промените в регионалната структура настъпват постепенно в продължителен период, като по-големи промени са настъпвали преди членството на страната в ЕС.

Анализът на производствената структура по основни сектори - селско и горско стопанство, индустрия и услуги, дава достатъчно основания да се твърди, че сектор „Услуги“ е структуроопределящ както за страната, така и за Северна и за Южна България, както и за районите, които ги формират. Отрасловата структура на икономиката на България претърпява съществени промени – през 2000 г. делът на услугите е 61,48% и достига до 67,02% за 2022 г., делът на индустрията е 26,03%, а за 2022 г. е 28,63% за 2022 г., а делът на селското и горското стопанство е 12,49% и намалява до 4,34% за 2022 г. В отрасловата структура на БДС за Северна България промените са значителни – делът на селското стопанство намалява с 8,17 процентни пункта - от 17,34% за 2000 г. до 9,17% за 2022 г., делът на индустрията се увеличава с 5,06 процентни пункта – от 25,13% за 2000 г. до 30,19% за 2022 г., делът на услугите се увеличава с 3,1 процентни пункта – от 57,53% до 60,63%. По-големи промени в отрасловата структура на БДС се регистрират за Южна България, където е налице драстично свиване на дела на селското стопанство от 9,99% за 2000 г. до 2,83% за 2022 г., като същевременно нараства делът на услугите и на индустрията (Фигура 3.).

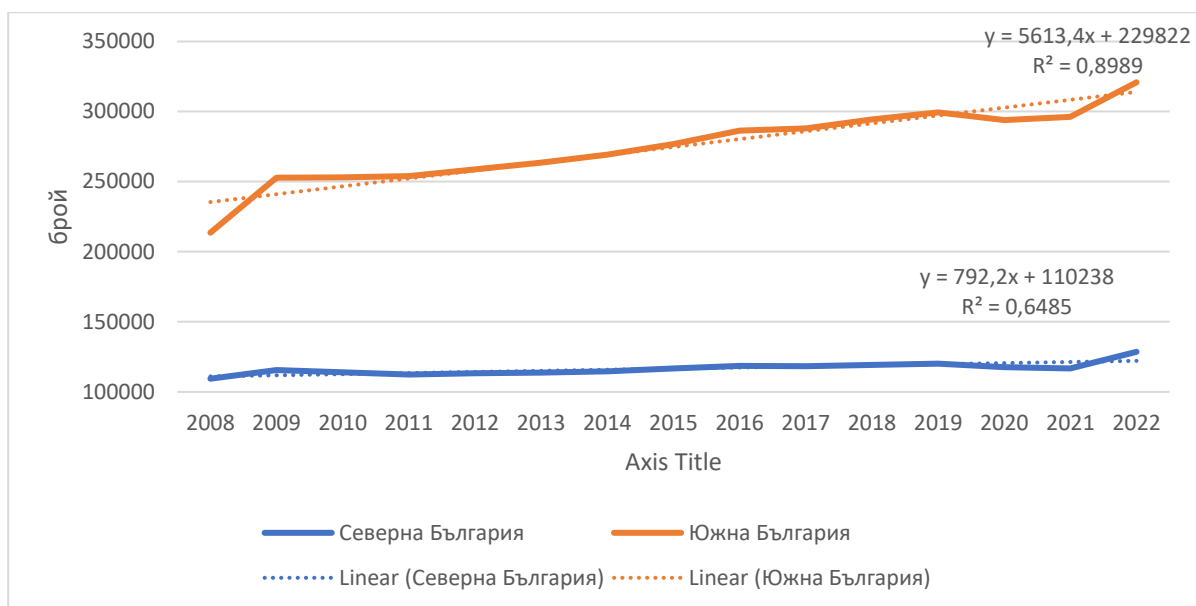
Фигура 3. Отраслова структура за 2000 г. и 2022 г.
Източник: Изчисления на автора.

Изчислените интегрални коефициенти на структурни изменения показват, че по-големи изменения настъпват в отрасловата структура на БДС за Южна България, докато промените в отрасловата структура на Северна България са по-слабо изразени. Интензивността на промените в отрасловата структура на БДС за Южна България. Установиха се и съществени различия в отрасловите структури на Северна и на Южна България, а сравняването им показва, че във времето те се засилват и са устойчиви – интегралният коефициент на структурни изменения се увеличава от 0,1005 за 2000 г. до 0,1520 за 2018 г., а за 2022 г. 0,1059. Доминиращата роля за Южна България и по този показател е резултат от по-доброто икономическо развитие. По показателя „БВП на човек от населението“ също се наблюдават съществени различия, като те значително се задълбочават, тъй като за 2000 г. БВП на човек от населението за Южна България е по-висок с 18% в сравнение с показателя за Северна България, то за 2022 г. диспропорцията нараства и показателят е по-висок с 51,2%. Логично обяснение за много по-високия показател за Южна България и за Югозападния район е област София-град, за която показателят е близък до средните стойности за ЕС.

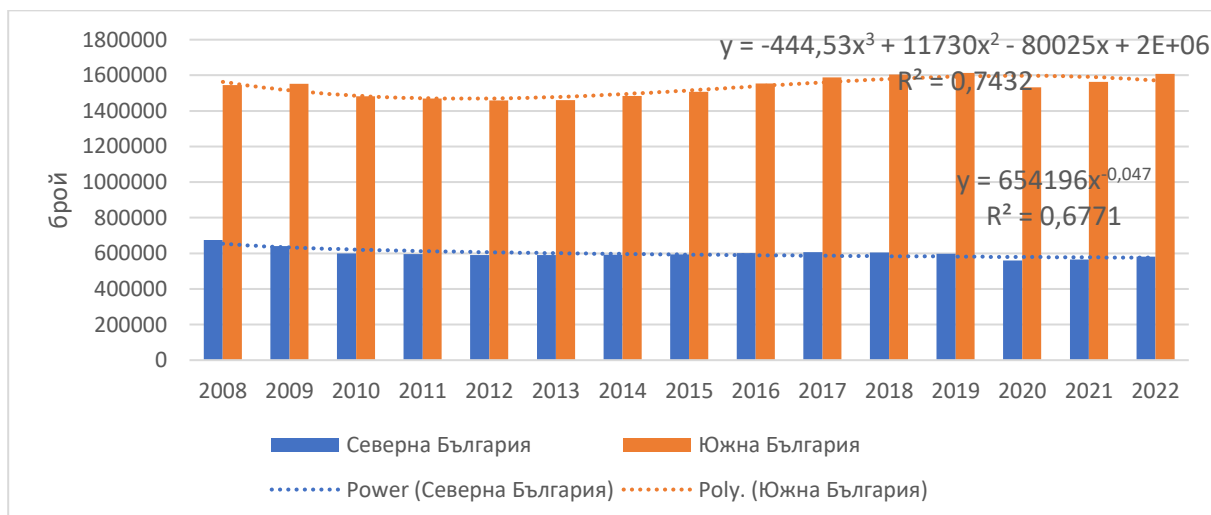
Темповете с които се изменят показателите за районите от Северна България са много по-ниски в сравнение с темповете за Южна България. През периода 2000-2022 г. е налице изпреварващо икономическо развитие на районите в Южна България в резултат на повишената предприемаческа активност, увеличаване на инвестициите, разкриване на нови производства, както и от по-добрата инфраструктура и транспортна свързаност, близостта до основни външнотърговски партньори от Гърция и Турци е др. За развитието на районите важно значение имат не само природните ресурси, но и териториалното разположение на населените места, транспортната свързаност между тях, наличието на магистрала или главен път, който е част от европейските транспортни коридори, наличието на квалифицирана работна сила, лесен достъп до образование, здравни и социални услуги и други.

Важен аспект от анализа на икономическото развитие на Северна и Южна България е проследяването на динамиката на някои основни икономически показатели за нефинансовите предприятия - брой предприятия, заети лица, дълготрайни материални активи, разходи за придобиване на ДМА, приходи от дейността. През анализирания период броят на предприятията се увеличава и за двата изследвани региона, но темповете с които нараства за Южна България са по-високи и в резултат на това броят им значително превишава броя им за Северна България – за 2008 г. е 1,95 пъти по-голям, постоянно се увеличава и за 2022 г. е 2,5 пъти по-голям. От динамиката на този показател се оценява бизнес средата в региона и показва че предприемаческата активност в Северна България е по-малка, има занижен интерес за инвестиране, поради което негативните тенденции се задълбочават и регионът все повече изостава в своето развитие.

Фигура 4. Динамика на броя на предприятията за периода 2008-2022 г.
Източник: НСИ и изчисления на автора.

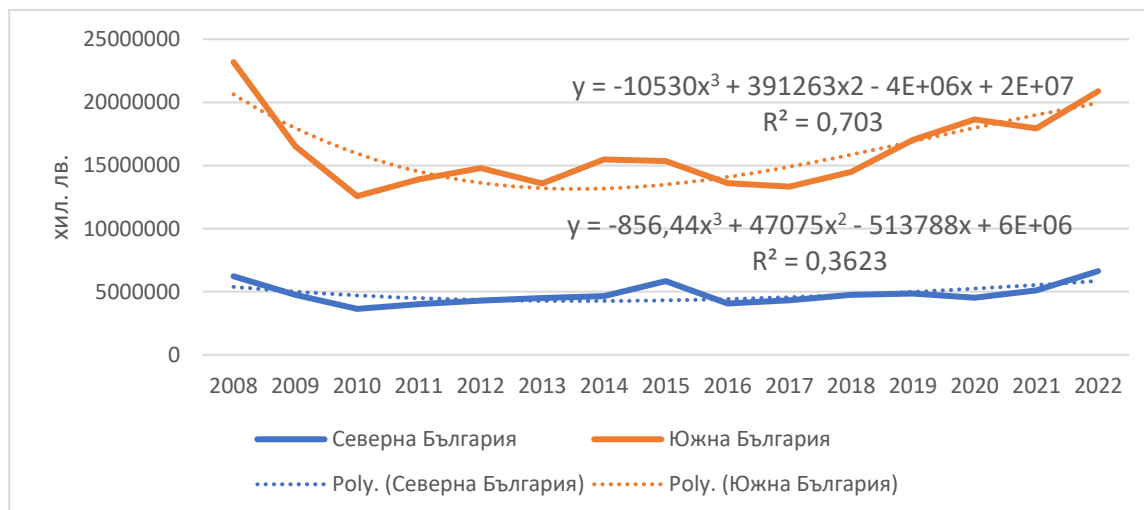
За периода 2008-2022 г. броят на заетите лица в Северна България намалява с 93 796 души или средно намаляват с 1,06%, докато броят на заетите лица в Южна България бележи ръст с 62 820 души, като средногодишното нарастване е с 0,3%. През 2008 г. броят на заетите лица в Южна България е 2,3 пъти по-висок в сравнение с показателя за Северна България и нараства, като за 2022 г. вече е 2,77 пъти по-голям.

Фигура 5. Брой заети лица за периода 2008-2022 г.
Източник: НСИ и изчисления на автора.

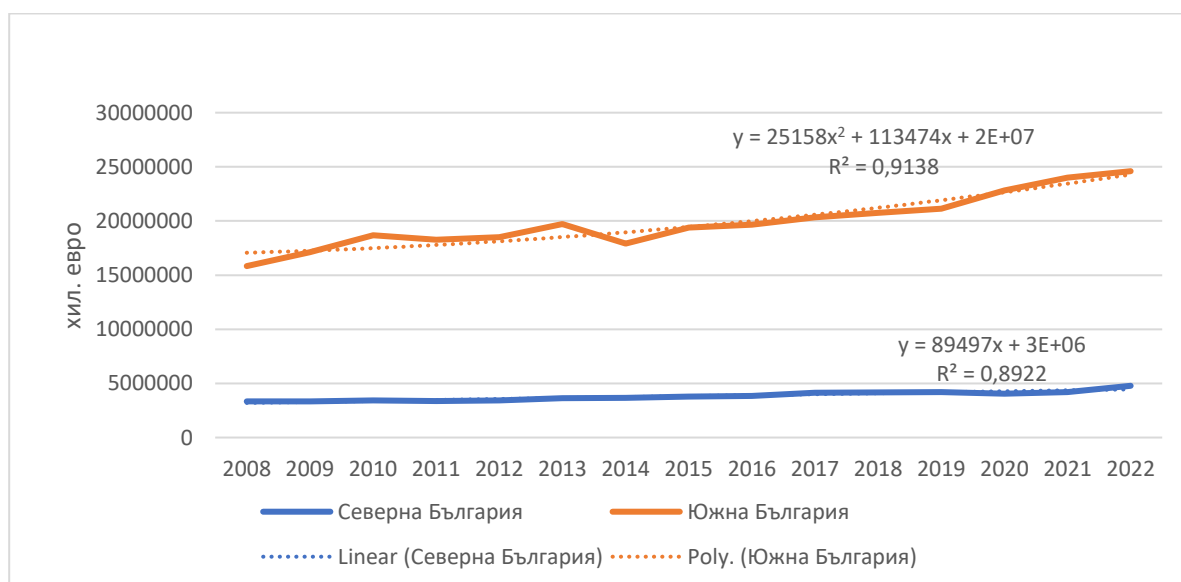
Размерът на инвестициите – разходите за придобиване на ДМА и преките чуждестранни инвестиции, са индикатор за икономическо развитие, повишаване на икономическата активност, намаляване на безработицата и повишаването на заетостта и т.н. Разходите за придобиване на ДМА в Южна

България надвишават 3 пъти, а за 2020 г. дори 4 пъти показателя за Северна България. Разликата между двата региона по този показател са изключително големи за 2022 г. разходите за ДМА в Северна България са 6634,5 млн. лв., а в Южна България са в размер на 20887,8 млн. лв.

Фигура 5. Разходи за придобиване на ДМА за периода 2008-2022г.

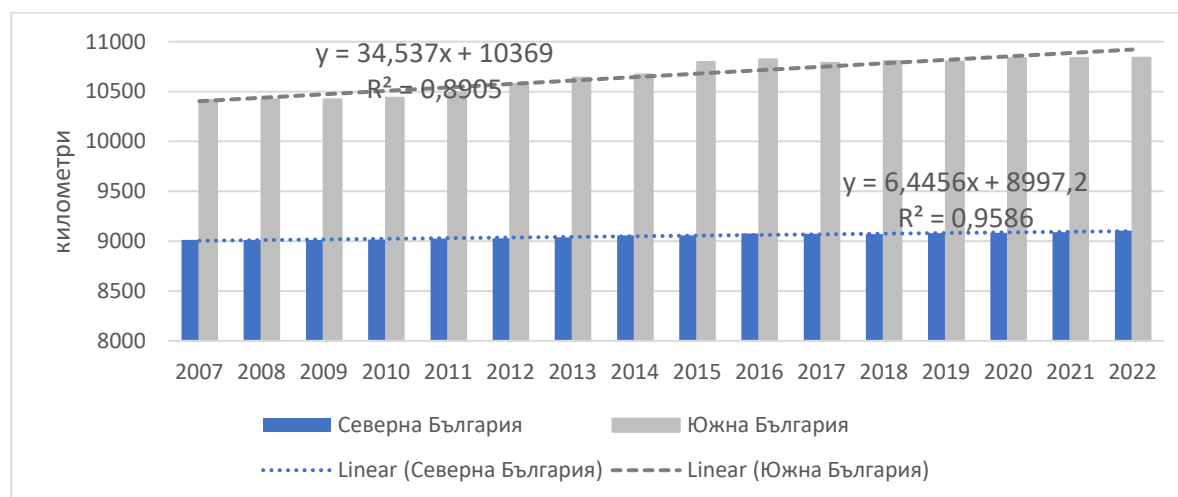
Още по-голяма е диспропорцията между Северна и Южна България според размера на преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) – За 2008 г. превъзвешението им е 4,72 пъти и през следващите години продължава да се увеличава и достига до 5,72 пъти за 2021 г. и 5,15 пъти за 2022 г. Данните категорично показват значително изоставане по размер на чуждестранните преки инвестиции в Северна България

Фигура 6. Преки чуждестранни инвестиции за периода 2008-2022 г.
Източник: НСИ и изчисления на автора.

Представените дотук показатели за Северна и Южна България достатъчно основание да се твърди, че вместо процес на сближаване и намаляване на различията между тях, се наблюдава процес на засилването и задълбочаването им, като пораждат големи регионални дисбаланси.

Транспортна инфраструктура включва пътища, железопътни линии, транспортни съоръжения, мостове, тунели, канали, пристанища, летища, складове, и др., като тя е от голямо значение за икономическото развитие на регионите. Сравнението по този показател между Северна и Южна България, показва значителна разлика между тях на базата на наличната републиканска пътна мрежа и особено по отношение на изградените магистрали – за Северна България от 91 км за 2007 г. до 128 км за 2022 г., докато за Южна България съответно са 327 км за 2007 г. и достига до 697 км. (фигури 7 и 8).

Фигура 7. Републиканска пътна мрежа общо за периода 2007-2022 г.

Източник: НСИ и изчисления на автора.

Анализът показва, че недостатъчната осигуреност на Северна България с автомагистрали и първокласни пътища е една от причините за голямото изоставане в икономическото развитие на Северна България, поради което подобряването на транспортната инфраструктура може да се разглежда като ключов фактор за икономически растеж и за намаляване на диспропорциите и неравенствата между районите.

*Фигура 8. Дължина на автомагистралите в България за периода 2007-2022 г.
Източник: НСИ*

3. Заключение

Резултатите от извършения анализ позволяват да се формулират следните изводи:

- Между Северна и Южна България са налице значителни диспропорции в икономическото развитие. Поради недостатъчните инвестиции, ниската предприемаческа активност и неблагоприятната бизнес среда са сред причините за протичащите икономически, демографски и социални процеси в Северна България.
- Недостатъчната транспортна инфраструктура и изоставането в изграждането на автомагистрала „Хемус“ оказват неблагоприятно въздействие върху икономическото развитие на Северна България и допринасят за нейното изоставане спрямо Южна България.
- Недостатъчното използване на река Дунав като транспортен коридор допълнително допринася за изоставането на Северна България, защото на този етап е преграда, а не възможност за развитие.
- Инвестициите в Северна България изостават в пъти в сравнение с инвестициите в Южна България – ПЦИ са 5 пъти по-малки, а разходите за придобиване на ДМА са 3 пъти по-ниски.
- За да се постигне догонващо развитие на Северна България е необходимо провеждане на целенасочена политика, имаща за цел намаляване на регионалните диспропорции и неравенства както между двата региона, така и между районите и областите, които ги формират.

Използвани източници

Богданова, М. (2010). Оценка на въздействието на структурните фондове в България – макроикономически подход. *Сборник с доклади Юбилейна международна научно-практическа конференция „Хоризонт 2020 пред икономическото знание и бизнеса“*. Свищов.

- Борисов, Б. (2002). *Устойчиво развитие на общините*. Свищов: Библиотека "Стопански свят" №57, АИ "Ценов" .
- Василева, Л., Генишки, М., & Дочев, И. (2011). *Регионално планиране и прогнозиране. Структурна политика и регионална икономика в съвременните условия*. София.
- Найденев, К., & Иванов, М. (2017). Анализ и оценка на инвестиционната привлекателност и конкурентоспособност на регионите. Научна конференция "Регионална икономика и устойчиво развитие" 17 ноември 2017 г.
- НСИ. (2022). *НСИ*. Извлечено от <https://www.nsi.bg/bg>
- Петров, К., Цонков, Н., & Берберова-Върчева, Ц. (2023). *Регионален икономически растеж . Теория и практика*. София: Издателски комплекс - УНСС.
- Славева, К., Петков, П., Касабова, С., & Ганева, В. (2021). Статистически измерения на регионалните различия и неравенства между Северна и Южна България. *Алманах "Научни изследвания"*, 240-273.
- Цонков, Н., Петров, Н., Славева, К., & Берберова-Вълчева, Ц. (2023). *Динамика в регионалното развитие на общините с население между 10 и 30 хиляди в Източна България*. София: Издателски комплекс - УНСС.

СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА СЕЗОННИТЕ КОЛЕБАНИЯ В ПОСЕЩЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИ ГРАЖДАНИ В ЧУЖБИНА

Доц. д-р Пламен Петков¹
Докторант Пламена Колева²

Резюме: Целта на настоящата публикация е чрез изследване на динамиката на реализираните посещения на български граждани в чужбина да се диагностицира и обособи по отделно както влиянието на сезонните фактори, така и на тези, определящи общата тенденция на развитие. Използват се месечни данни, отнасящи се за периода от януари 2008 г. до август 2024 г., които са набавени с помощта на системата ИНФОСТАТ на Националния статистически институт. Прилагайки X13-ARIMA-SEATS и TRAMO/ SEATS се извършва иконометрично моделиране на динамичния ред като се изчисляват прогнози с хоризонт от две или три години за бъдещите значения на посещенията. Резултатите показват, че с X13-ARIMA-SEATS се постигат по-адекватни прогнози като се очаква през следващите три години средномесечният брой на посещенията да нараства с около 5502 броя, а колебанията от сезонен характер да намаляват.

Ключови думи: изходящ туризъм, сезонност, X13-ARIMA, TRAMO, SEATS

JEL: Z30, C22, C53

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.29>

STATISTICAL ANALYSIS OF SEASONALITY IN THE VISITS OF BULGARIAN CITIZENS ABROAD

Assoc. prof. Plamen Petkov, PhD
PhD student Plamena Koleva

Abstract: The aim of this publication is to diagnose and differentiate separately the influence of seasonal factors as well as those determining the general trend of development by examining the dynamics of visits of Bulgarian citizens abroad. Monthly data covering the period from January 2008 to August 2024 are used, which were obtained using the INFOSTAT system of the National Statistical Institute. Applying X13-ARIMA-SEATS and TRAMO/ SEATS, econometric modelling of the time series is carried out by calculating forecasts with a horizon of two or three years for future values of visits. The results show that X13-ARIMA-SEATS achieves more adequate forecasts as the average monthly number of visits is expected to

---

¹ p.petkov@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“

² plamenakoleva84@abv.bg, СА „Д. А. Ценов“

increase by about 5502 over the next three years and seasonal fluctuations are expected to decrease.

Key words *outbound tourism, seasonality, X13-ARIMA, TRAMO, SEATS*

JEL: Z30, C22, C53

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.29>

1. Въведение

По данни на Световната организация по туризъм към ООН през 2024 година международният туризъм се възстановява и почти достига равнищата си от периода преди пандемията, свързана с разпространението на Ковид 19. В последния публикуван отчет на World Tourism Barometer (World Tourism Organization, 2024) от септември 2024 г. през първите седем месеца на 2024 г. над 790 милиона туристи са пътували зад граница, което представлява ръст от 11 % спрямо 2023 г. и само 4% по-малко в сравнение с 2019 г. Възстановяването е признак за устойчивост на световната туристическа индустрия, въпреки продължаващите икономически и геополитически проблеми. В голяма степен то се дължи на високото търсене в Европа и преоткриването на туристически дестинации в Азиатско-тихоокеанския регион. Нарастването на пътуванията се наблюдава в почти всички региони на света, но най-осезаемо е то в страните от Близкия изток, където реализираните визити са с 26% повече от равнищата през 2019 г. В Африка са приети със 7% повече туристи, а в Европа и двете Америки, равнищата на посещенията спрямо 2019 г. възлизат съответно на 99% и 97%. Азиатско-тихоокеанският регион изостава като през юли 2024 г. броят на посещенията възлиза на 86% от тези през 2019 г.

В настоящата публикация се проследява динамиката на реализираните посещения от български граждани в чужбина като целта е да се анализира и обособи по отделно както влиянието на сезонните фактори, така и на тези, определящи общата тенденция на развитие. Въз основа на анализ на месечни данни, отнасящи се за периода от януари 2008 г. до август 2024 г. с помощта на методите за разлагане на динамични редове X13-ARIMA, TRAMO, SEATS и комбинации между тях се извършва иконометрично моделиране на динамичния ред и се изчислява прогноза за броя на посещенията в чужбина. Информацията е набавена от системата ИНФОСТАТ на Националния статистически институт, а изчислителните процедури са изпълнени с помощта на Gretl for Widows.

2. Компоненти на динамичните редове

Статистико-иконометричният анализ на редица икономически показатели често се основава на годишни, тримесечни, месечни или с още по-ниска честота данни. Такива са например показателите, с които се наблюдава Брутният вътрешен продукт, представен общо за икономиката или по икономически сектори и отрасли, обемът на вноса и износа, инфлацията,

реализираните приходи от продажби, дневните равнища на валутните обменни курсове, дневната производителност на труда в дадено предприятие и др. Тук разбира се може да отнесем и показателите, чрез които се наблюдава туризма в България. За ефикасен анализ на представена по този начин информация е необходимо тя да бъде синтезирана към момента на нейното получаване чрез така наречените в статистическата практика и теория „динамични редове“. Те представляват последователност от случайни променливи, чиито значения са получени с течение на времето. (Петков, 2020, стр. 182).

Преобладаващата част от социално-икономическите процеси, представени чрез динамични редове, се характеризира с определена периодичност в тяхното развитие. Когато тези колебания се разпростират в продължение на няколко години е прието те да се определят като циклични. Обичайните колебания, които се наблюдават в рамките на календарната година се определят като сезонни. Така например, интензивността на туристическите пътувания в рамките или извън границите на дадена страна рязко се увеличават през летните месеци и се намаляват в периодите за останалите сезони, като най-съществени спадове се наблюдават през зимните месеци. От своя страна сезонните колебания често се съпътстват с влияние на постоянни, трайно-действащи фактори, предопределящи трайната тенденция в наблюдаваните процеси, свързана например с нарастване на техните средномесечни или средногодишни стойности. От тази гледна точка, значенията на членовете на един динамичен ред се формират под въздействието на четири основни групи фактори: постоянни, сезонни, циклични и случайни.

Постоянните фактори (Т) формират общата тенденция (тренд) в развитието на изследваното явление. Взети поотделно те оказват разнопосочно въздействие върху резултативния показател, но взети като цяло, обуславят тенденция към нарастване или към намаление.

Сезонните фактори (S) са пряк резултат от стопанските и климатичните особености на различните годишни времена или на различните месеци в годината. Те предизвикват периодично повтарящи през календарната година колебания на изследвания признак.

Цикличните фактори (С) се свързват с общата динамика на конюнктурния пазар. Те формират периодично повтарящи се колебания в по-продължителен период от време (5, 10, 20 или повече години) под влияние на икономически, демографски или астрофизични цикли.

Случайните фактори (Е) въздействат разнопосочно и напълно случайно. Влиянието им обуславя не поддаващи се на отчитане и регистрация изменения на изследвания показател.

За оценка влиянието на отделните компоненти и в частност на сезонния компонент са разработени различни методики, които се различават по между си от последователността при определяне на отделните

компоненти, от методите, които се използват и от етапа, при който разлагането на индивидуалните влияния на компонентите се възприема за най-точно (Лабозкий, 2005, стр. 50). При анализа на показатели, представени с помощта на динамични редове се използват адитивни и мултипликативни модели за прогнозиране. Моделът, при който динамичният ред се представя като сума от съставните му компоненти се нарича адитивен модел и се представя като $Y = T + C + S + E$. При мултипликативния модел връзката между отделните компоненти се представя чрез тяхното произведение, т.е. $Y = T \cdot C \cdot S \cdot E$. Съществуват и други форми на връзка между отделните компоненти като логаритмично адитивен, псевдоадитивен и други (Бошнаков, Атанасов, Найденов, & Чипева, 2020, р. 136), но с най-широко приложение в практиката остават класическите адитивен и мултипликативен модел. Изборът на един от двата модела се основава на анализ на структурата и стойността на сезонната вариация. Когато колебанията са със сравнително постоянни амплитуди се разчита на адитивния модел, при който значенията на сезонния компонент остават постоянни при различните цикли (месеци, тримесечия или сезони). Когато е налице промяна в амплитудите (колебанията с течение на времето нарастват или намаляват) се използва мултипликативният модел. Съставните компоненти в адитивния модел при анализа на динамичния ред се измерват в абсолютни величини, докато с мултипликативния модел, компонентите се представят с помощта на относителни величини.

При изследване на реални процеси не винаги тяхното развитие се определя от влиянието на четирите компонента. В едни ситуации при формирането на значенията на членовете на динамичния ред влияние оказват компонентите Т, S и E, а в други – компонентите Т, С и E (Вячеславовна, 2013). Когато изследваното явление се характеризира с периодични колебания, изразяващи се само в рамките на годишен период е налице така наречения „трендови-сезонен модел“, при който на оценка се подлага влиянието само на три от компонентите – тренд, сезонен и остатъчен (Дуброва, 2003). Изследването на трендови-сезонни модели представлява процес, при който се изпълнява определен алгоритъм, с който се установява наличието на трайната тенденция, измерва се проявата на сезонните колебания, определя се индивидуалното влияние на съставните компоненти, изследва се изменението в сезонната вълна, определят се основните фактори за проявата на сезонни колебания и при необходимост се изчисляват прогнози (Шмарков & Шмаркова, 2012).

3. Разлагане на динамичния ред за броя на посещенията на български граждани в чужбина

За разлагане на динамичните елементи с цел определяне на индивидуалното влияние на отделните му компоненти се прилагат различни методи (Hyndman & Athanasopoulos, 2021). Сред най-използваните са

класическия метод, X-11 ARIMA (и неговите варианти X-12 ARIMA и X-13 ARIMA), TRAMO, SEATS, STL и комбинации между тях³. В настоящото изследване акцентът е поставен върху приложението на методите X-13 ARIMA-SEATS и TRAMO/SEATS.

3.1. Разлагане с помощта на X-13 ARIMA-SEATS

X-13ARIMA-SEATS (Monsell, 2007) представлява метод за сезонно коригиране на динамични редове, разработен и поддържан от Бюрото по преброяванията на САЩ. Базиран е на по-ранните варианти на метода X-11 (разработен от Бюрото по преброяванията на САЩ) X-11-ARIMA (разработен от Dagum, 1980 за нуждите на Статистическия отдел на Канада), X-12-ARIMA (разработен от Findley, Monsell, Bell, Otto, & Chen, 1998 за Бюрото по преброяванията на САЩ) и SEATS (разработен от Gómez & Maravall, 1998 за нуждите на Банката на Испания). За разлика от X-12-ARIMA, X-13ARIMA-SEATS комбинира подобрената процедура за сезонно коригиране X-11 с възможностите за сезонно коригиране на базата на ARIMA модел с приложение на SEATS процедурата.

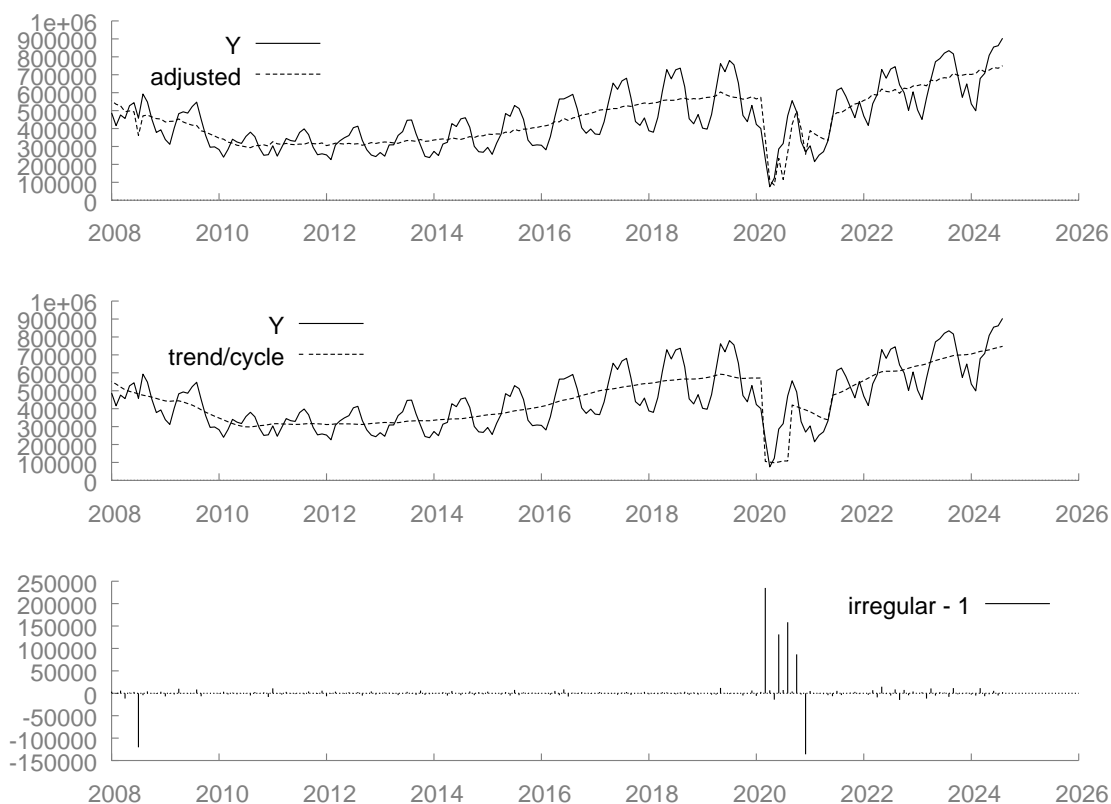
SEATS (Seasonal Extraction in ARIMA Time Series) процедурата е разработена от Банката на Испания, но по настоящем се използва от много държавни агенции и организации по света. Подходът се отнася в групата на методите, основани на ARIMA моделите за декомпозиране (разлагане) на динамичните редове на съставните им компоненти⁴.

Резултатите получени с метода X-13 ARIMA-SEATS са представени на фиг. 1. Процедурата X13 ARIMA-SEATS се справя добре с периода, през който се разпространява Корона вируса, а именно от март 2020 г. до март 2022 г., когато съществуваха сериозни ограничения по отношение на възможностите за пътуване зад граница. През този период посещенията трайно намаляват и се прекъсва възходящата тенденция, наблюдавана през периода 2008-2020 г. Тенденцията се възстановява сравнително бързо, като за периода две години, предпандемичните равнища не само се достигат, но се и надвишават. Следва да се отбележи, че ясно изразена сезонност в данните се наблюдава през целия анализиран период, включително и по време на Пандемията.

---

³ За повече подробности относно същността, етапите, предимствата и недостатъците на отделните методи за декомпозиране на динамични редове виж Dagum & Bianconcini, 2016, Hyndman & Athanasopoulos, 2021.

⁴ За подробности относно етапите, през които преминава метода виж Dagum & Bianconcini, 2016, стр. 121-126.

*Фигура 1. Представяне на компонентите за тренда, случайните отклонения и сезонно коригираните значения за показателя „пътвания на български граждани в чужбина – общо“ по месеци за периода януари 2008 г. - август 2024 г. с помощта на X13 ARIMA-SEATS метода
Източник: собствени изчисления*

Тогава обаче, поне в нейното начало, се наблюдават и най-сериозни отклонения в остатъчния компонент, които нямат статистическо, а по-скоро здравно-политическо обяснение, свързано с разпоредбите на здравните власти в страната и по света, както и на ограничителните дейности за пътуване, наложени от държавни органи и институции.

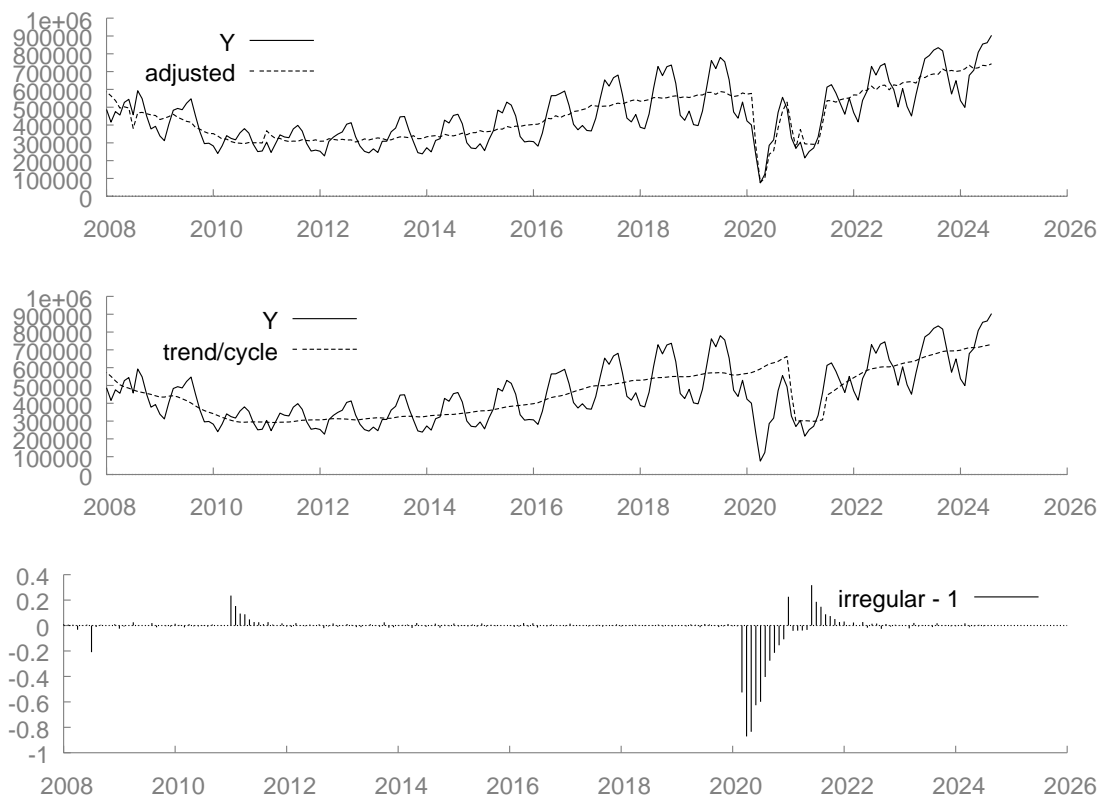
3.2. Разлагане с помощта на TRAMO

TRAMO (Time Series Regression with ARIMA Noise, Missing Observations, and Outliers) представлява регресионен метод, който се използва за оценка, прогнозиране и интерполиране на липсващи значения с приложение на ARIMA подхода при наличие на няколко типа „екстремални значения“ (outliers)⁵.

Резултатите получени с метода TRAMO/SEATS са представени на фиг. 2. От представените изображения се вижда, че процедурата TRAMO/SEATS също се справя добре през периода преди и след Ковид

⁵ За подробности относно етапите през които преминава процедурата виж Dagum & Bianconcini, 2016, стр. 118-121.

кризата, но се забелязват значителни отклонения през периода на Пандемията. Това се забелязва не само по отношение на компонента, свързан с отчитане на тенденцията, но и с остатъчните значения. С настоящата процедура се надценява съществено влиянието на факторите, обуславящи трайната тенденция, особено в началото на Пандемията. Това води и до доста по-сериозни отклонения в остатъчния компонент, в сравнение с тези, регистрирани при предходния метод.

Фигура. 2. Представяне на компонентите за тренда, случайните отклонения и сезонно коригираните значения за показателя „пътвания на български граждани в чужбина – общо“ по месеци за периода януари 2008 г. - август 2024 г. с помощта на TRAMO/SEATS метода

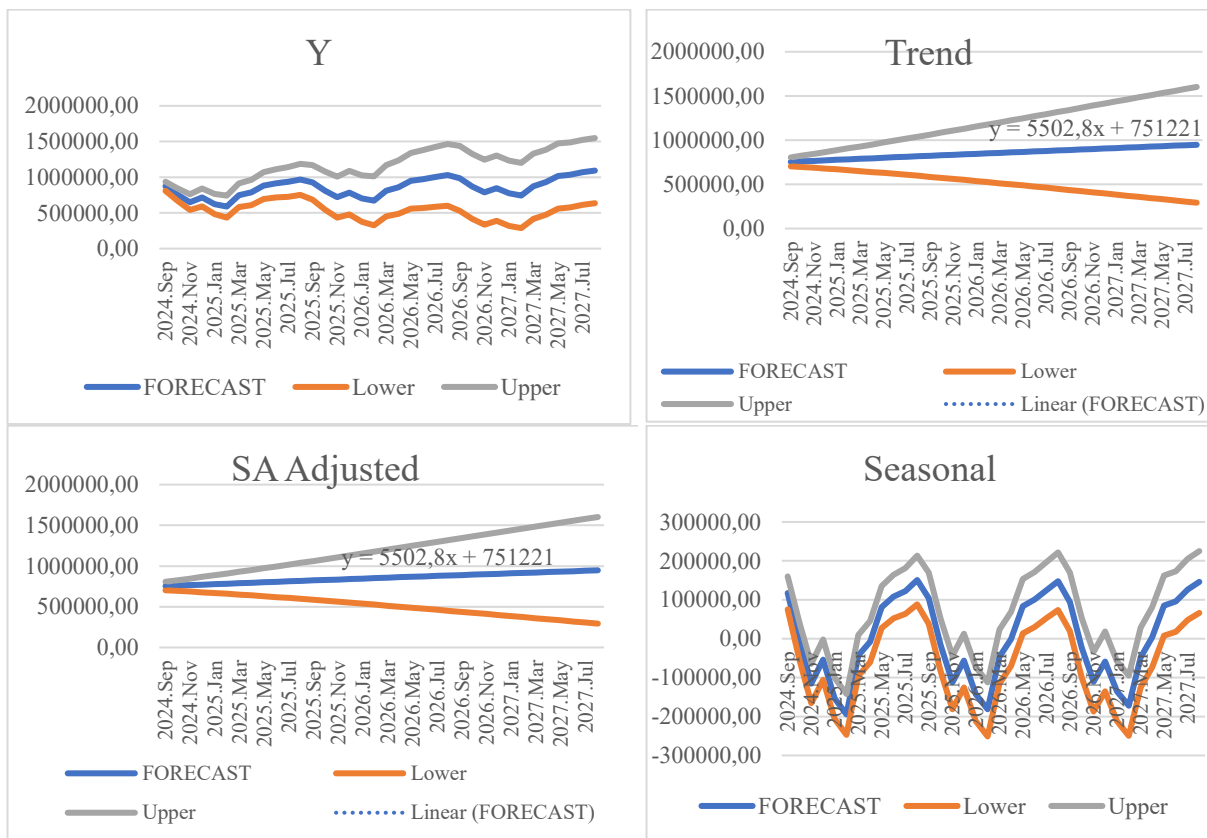
Източник: собствени изчисления

Доказателство за това са и изчислените коефициенти на определението, които показват, че в случая X13 ARIMA-SEATS метода е по-подходящ за моделиране на тенденцията в развитието на броя на посещенията на български граждани в чужбина. При него коефициентът е 0,6302, а при TRAMO обяснената вариация е малко над 50%. По отношение обаче на коефициентите на определението по отношение на сезонно коригираните данни, ситуацията е противоположна. Тук предимството е на TRAMO метода с коефициент на определение 0,6827, докато този при X13 ARIMA е 0,6601.

4. Прогнозиране на броя на посещенията на български граждани в чужбина

4.1. Прогнозиране с помощта на X-13 ARIMA-SEATS

С помощта на Gretl при използване на X-13 ARIMA-SEATS метода могат да се изчислят прогнози за следващите 36 месеца. Прогнозите, заедно с доверителните интервали общо за реда и по отделни компоненти са представени на фиг. 3.

Фигура. 3. Прогнози по компоненти за динамичния ред, съставен от показателя „пътвания на български граждани в чужбина – общо“ по месеци за периода септември 2024- август 2027 г. с помощта на X13 ARIMA-SEATS метода

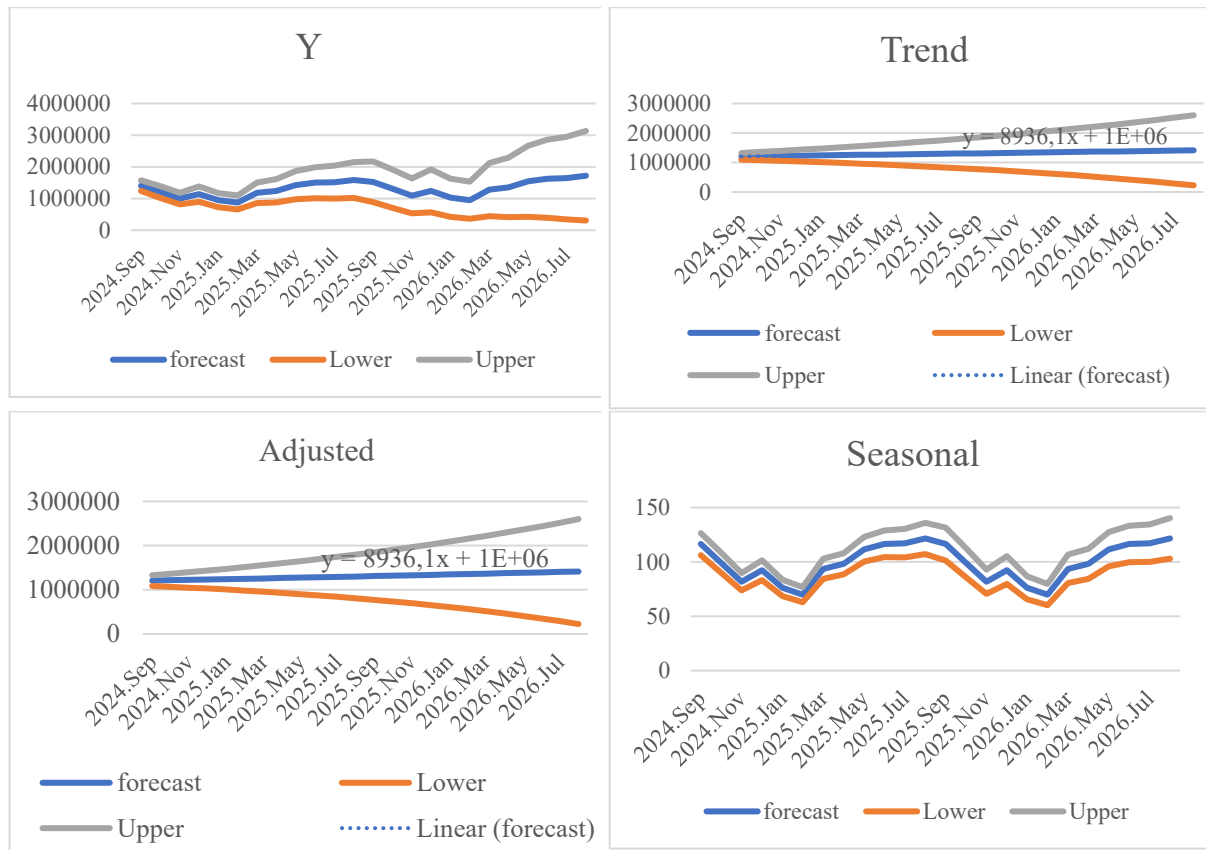
Източник: собствени изчисления

Резултатите показват наличието на възходяща обща тенденция в броя на посещенията, която се очаква средно месечно да възлиза на увеличение с 5502 пътувания зад граница през прогнозния период. Очаква се да се запази и сезонният характер на посещенията, като с най-нисък брой се характеризират месеците февруари и март, а с най-висок – месеците август и септември. Докато според прогнозата пътуванията зад граница се очаква да нарастват, следва да се отбележи, че по отношение на месечния брой се очаква разликите да намаляват. Забелязва се сезонна тенденция, която се изразява в относително намаление на посещенията през пиковите летни месеци, за сметка на относително увеличение на посещенията през най-

слабо представените месеци, а именно февруари и март. Това означава, че според метода X13 ARIMA вариацията в месечния брой на посещенията се очаква да намалява.

4.2. Прогнозиране с помощта на TRAMO/SEATS

С помощта на Gretl при използване на TRAMO/SEATS метода могат да се изчислят прогнози за следващите 24 месеца. Прогнозите, заедно с доверителните интервали общо за реда и по отделни компоненти са представени на фиг. 4.

Фигура. 4. Прогнози по компоненти за динамичния ред, съставен от показателя „пътвания на български граждани в чужбина – общо“ по месеци за периода септември 2024- август 2026 г. с помощта на TRAMO/SEATS метода

Източник: собствени изчисления

Резултатите също показват наличието на възходяща обща тенденция в броя на посещенията, която обаче се очаква да е доста по-силно изразена. За следващите две години, средно месечно броят на пътуванията зад граница следва да нараства с 8 936 броя. В сравнение обаче с предходния метод, при този се предвиждат не само по-високи темпове на нарастване, но и доста по-високи първоначални прогнозни равнища, което не е логически оправдано. Очаква се да се запази и сезонният характер на посещенията, като с най-нисък брой се характеризират месеците февруари и март, а с най-висок –

месеците август и септември. Според метода се предвижда да нараства посещаемостта през летните месеци, докато тази през зимните месеци остава относително постоянна.

5. Заключение

От получените резултати можем да заключим, че влиянието на Ковид върху посещенията в чужбина вече е преодоляно и броят на посещенията на български граждани зад граница достига равнищата от периода преди Пандемията. От апробираните два метода за разлагане на компонентите на динамични редове с по-надеждни резултати се представя X13 ARIMA – SEATS. Според изчислените с него прогнози, през следващите три години се очаква месечно увеличение в пътуванията зад граница с 5502 броя, при редуциране на сезонните колебания по отношение на летни и зимни месеци.

Използвани източници

- Бошнаков, В., Атанасов, А., Найденов, А., & Чипева, С. (2020). *Иконометрия*. София: Издателски комплекс - УНСС.
- Вячеславовная, С. (2013). Экономический анализ сезонных колебаний работы автотранспортных предприятий. *Вопросы экономики и права*(6), 103-105.
- Дуброва, Т. (2003). *Статистические методы прогнозирования*. Москва: ЮНИТИ-ДАНА.
- Иванов, Л., Касабова, С., & Шопова, М. (2017). *Статистическо изследване и прогнозиране на развитието*. Свищов: Академично издателство „Ценов“.
- Лабоцкий, В. (2005). Моделирование одномерных временных рядов с сезонной составляющей. *Вестник Белорусского государственного экономического университета*(4), 49-53.
- Петков, П. (2020). *Иконометрия с Gretl* (трето издание ed.). Свищов: Академично издателство „Ценов“.
- Шмарков, М., & Шмаркова, Л. (2012). Анализ эволюции сезонных колебаний характеристик деятельности туристических фирм и прогнозирование их развития. *Вестник Белорусско-Российского университета.*, 4 (37), 144-152.
- Dagum, E. (1980). *The X-11-ARIMA Seasonal Adjustment Method*. Statistics Canada.
- Dagum, E., & Bianconcini, S. (2016). *Seasonal adjustment methods and real time trend-cycle estimation*. Springer.
- Findley, D., Monsell, B., Bell, W., Otto, M., & Chen, B. (1998). New Capabilities and Methods of the X-12-ARIMA Seasonal-Adjustment Program. *Journal of Business & Economic*, 16(2), 127–152.
- Gómez, V., & Maravall, A. (1998). Automatic modeling methods for univariate series Víctor Gómez and Agustin Maravall. *Documento de Trabajo / Banco de España ; No. 9808*.
- Hyndman, R., & Athanasopoulos, G. (2021). *Forecasting: principles and practice* (3rd ed.). Melbourne, Australia: OTexts. Retrieved 10 22, 2024, from <https://otexts.com/fpp2/>
- Monsell, B. (2007). The X-13A-S Seasonal Adjustment Program. In *Proceedings of the Proceedings of the 2007 Federal Committee On Statistical Methodology Research Conference*. Retrieved from https://www.fcsm.gov/assets/files/docs/2007FCSM_Monsell-II-B.pdf
- World Tourism Organization. (2024). *World Tourism Barometer* (Vol. 22). Madrid: UN Tourism. doi:<https://doi.org/10.18111/wtobarometereng>

ДОКЛАДВАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТТА НА БИЗНЕСА – СЪДЪРЖАНИЕ И АКТУАЛНИ НАСОКИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Доц. д-р Радосвета Кръстева-Христова¹

Резюме: *В съвременния бизнес въпросите за опазване на околната среда и социалната отговорност са ключови за пазарния успех. Нараства търсенето на информация за устойчивост, която отговаря на нуждите на мениджъри, доставчици и общество. Докладването придобива нови акценти в посока информация за екологичните и социалните аспекти на икономическата дейност на предприятията. В настоящата работа се обясняват целта, основното съдържание и действащата регулаторна рамка в областта на докладването на устойчивостта.*

Ключови думи: докладване, устойчивост, стандарти за нефинансово отчитане, законодателна рамка

JEL: M40, M41, Q56

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.30>

CORPORATE SUSTAINABILITY REPORTING - CONTENT AND CURRENT GUIDELINES OF THE EUROPEAN UNION

Assoc. Prof. Radosveta Krasteva-Hristova, PhD

Abstract: *In modern business, issues of environmental protection and social responsibility are key to market success. The demand for sustainability information that meets the needs of managers, suppliers, and society is growing. Reporting is acquiring new focuses towards information on the environmental and social aspects of enterprises' economic activities. This paper explains the purpose, main content, and current regulatory framework in the field of sustainability reporting.*

Key words: reporting, sustainability, non-financial reporting standards, legislative framework

JEL: M40, M41, Q56

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.30>

1. Въведение

Глобализацията, климатичните промени, стремежът към хармонично развитие на хората, бизнеса и планетата, поставиха нови теми за обсъждане. Силен акцент се забелязва върху темите за устойчивостта, поради което

---

¹ r.krasteva@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

информацията за екологичните и социални аспекти на дейността на икономическите субекти намира по-широко обществено приложение. Нараства броят на потребителите на информация за устойчивостта извън предприятията, което води до увеличаване на търсенето на такава информация, както и на усилията за подходящо интерпретиране на нефинансовите резултати в бизнеса. Причините за съставяне на доклади за устойчивост са разнообразни, както и техните потребители (мениджъри, доставчици, служители, потребители, обществото като цяло), а целта на докладите е преди всичко да отговорят на информационните нужди на потребителите. Докладването за аспектите на устойчивостта има за цел да *генерира специфична информация, за да се извърши успешен анализ на икономическите, екологичните и социалните рискове в бизнеса*. На практика съществуват голям брой международни стандарти, директиви на Европейския съюз и национални закони, които насърчават и постепенно въвеждат задължението за докладване на устойчивостта. Такова докладване по същество обединява (интегрира) финансови, екологични и социални информации, свързани с бизнес дейностите. В настоящата разработка се изследват целта на такова докладване, основното съдържание и действащата регулаторна рамка.

2. Същностна характеристика на докладването за устойчивост

Докладването за устойчивост е систематичен процес на представяне на информация за социалните, екологичните и икономическите аспекти на дейността на организацията, целящ прозрачност и информираност на заинтересованите страни. Възникнала през последните десетилетия, тази практика се базира на концепцията за устойчиво развитие, като поставя изисквания към компаниите да оценяват и отчитат въздействието си върху околната среда и обществото.

Корените на докладването за устойчивост се проследяват до края на ХХ век, когато нарастващите очаквания за корпоративна отговорност и отчетност предизвикват нуждата от нов тип информация за заинтересованите страни, различна от финансовите данни. Първоначалната идея за интегрирано (финансово и нефинансово) отчитане постепенно еволюира до съвременната концепция за устойчивост, залегнала в различни регулации. Основополагащата „теория на заинтересованите страни“ на Фриймън от 1984 г. (Stakeholder Theory) подчертава, че управленските решения трябва да вземат предвид интересите на „всяко лице или група, които са повлияни от, или влияят върху, представянето на организацията“ (Freeman, 1984).

Първите доклади, отразяващи екологични и социални аспекти на бизнес дейностите, се появяват през 70-те и 80-те години на ХХ век, а съвременният им формат добива популярност през началото на ХХІ век. Докладите могат да бъдат включени в годишния финансов отчет (ГФО) или да се публикуват самостоятелно, с доброволен или задължителен статут. Според Г. Момчилов отчитането на устойчивото развитие все още в голяма

част е доброволна дейност (Momchilov, 2022), въпреки че редица нормативни актове изискват от компаниите да отчетат определени екологични и социални аспекти.

Процесът на докладване за устойчивост е стимулиран от различни инициативи и международни стандарти, включително тези на Глобалната инициатива за докладване (Global Reporting Initiative, GRI), създадена през 1997 г. Рамката на GRI предоставя стандартизирани подходи за отчитане в сферата на устойчивостта, които се утвърждават в корпоративната практика, поддържани от новите регулации и от повишения интерес на инвеститорите към устойчиво развитие.

Докладването за устойчивост включва систематично отчитане на екологични, социални и управленски (ESG) показатели, свързани с дейността на организацията. Основната му цел е не само информираност, но и подпомагане на организациите в идентифицирането и управлението на потенциални рискове и възможности в контекста на устойчивото развитие. Докладите обхващат теми като управление на ресурсите, намаляване на въглеродните емисии, социална отговорност към служителите и обществото, етично поведение и устойчиво финансиране. Тяхната цел е да улеснят заинтересованите страни в разбирането на устойчивостта на организацията и нейните дългосрочни планове, като същевременно повишават доверието в бизнеса и подобряват общественото възприятие.

Една от особеностите на докладването за устойчивост е многоплатовият характер на информацията, включваща както финансови, така и нефинансови аспекти. За създаването на такива доклади са необходими надеждни методологии за измерване и представяне на нефинансови данни и спазване на международно признати стандарти. Докладите се оценяват от широк кръг заинтересовани лица, като инвеститори, клиенти и държавни институции, което подчертава значението на прозрачността и отчетността.

Докладването за устойчивост подпомага организациите в наблюдението и анализа на тяхното въздействие, като ги насочва към адаптиране към новите икономически и екологични реалности и демонстриране на ангажимент към устойчиво и отговорно бъдеще. Тези регулации и стандарти позволяват на компаниите да вземат стратегически решения, да управляват риска, да изградят доверие сред заинтересованите страни и да допринесат за устойчивата икономика.

Приемането и прилагането на ESG стандартите предоставя на компаниите конкурентно предимство, особено в контекста на капиталовото набиране и участието в търгове, изискващи високи стандарти на корпоративна отговорност. В допълнение, те спомагат за устойчивото развитие на икономиката чрез минимизиране на отрицателното въздействие върху околната среда и подпомагане на социално отговорни практики.

3. Глобални и европейски законодателни рамки за отчитане на устойчивостта

В Европейския съюз отчитането на устойчивостта в бизнеса бе актуализирано чрез въвеждането на обширна законодателна рамка за прилагане на принципите на ESG в предприятията и финансовия сектор. Тази рамка е съгласувана с действащите международни регулаторни документи. Макар че устойчивостта е била част от бизнес практиките, новите директиви на ЕС подчертават нуждата от стандартизиране на отчетите и показателите за устойчивост. С нарастващото значение на зелената трансформация икономическите дейности стават все по-прозрачни, особено във финансовия сектор.

Докладването на устойчивостта се превръща в значително регулирана и стандартизирана практика, като глобалните директиви и регулации вече задават минимални изисквания за нефинансовото отчитане на предприятията. Някои от основните стандарти и директиви, прилагани на световно и европейско ниво, са следните (Hummel, 2024):

3.1. Стандарти на Глобалната инициатива за отчетност (GRI - Global Reporting Initiative)

Това са вероятно най-широко прилаганите стандарти за нефинансово отчитане на компаниите в света. Реализирани са със създаването през 1997 г. в Бостън, САЩ, на международна независима организация за стандарти, която помага на бизнеса, правителствата и други организации да разберат и да комуникират въздействието си върху въпроси като изменението на климата, правата на човека и корупцията. Стандартите на GRI предоставят рамка за докладване на социални, екологични и икономически показатели, която цели да подобри прозрачността и отчетността на компаниите (Николов, 2014). Към настоящия момент GRI предлагат три универсални стандарта от 2021 г., а в процес на разработка са общо 40 секторни стандарти и три тематични стандарта – за отпадъци, здраве и сигурност, и данъчно облагане (GRI, 2024).

3.2. Международни стандарти за устойчивост (IFRS Sustainability Disclosure Standards или ISSB Standards)

Тези стандарти се изготвят от създадения през 2021 г. в Глазгоу, Великобритания, Международен съвет по стандарти за устойчивост (International Sustainability Standards Board (ISSB)) по инициатива на Международния съвет за финансови стандарти (IFRS Foundation). ISSB има четири ключови цели: да се разработят стандарти за оповестяване на устойчивостта на глобална база; да се задоволяват информационните нужди на инвеститорите; да се даде възможност на компаниите да предоставят изчерпателна информация за устойчивост на глобалните капиталови пазари; и да се улесни оперативната съвместимост с оповестявания, които са специфични за юрисдикцията и/или са насочени към по-широки групи заинте-

ресовани страни. Към момента са разработени два стандарта: МСФО S1 Общи изисквания за оповестяване на финансова информация, свързана с устойчивостта, и МСФО S2 Оповестявания, свързани с климата (IFRS, 2024).

3.3. Доклади за устойчиво развитие, базирани на CDP (Carbon Disclosure Project (CDP))

Те изискват от компаниите да отчетат своето въздействие върху околната среда и климата, като предоставя стандартизирана рамка за отчитане на въглеродните емисии и управлението на водите и горите. На практика CDP е глобална независима система за разкриване на информация за компаниите за измерване и управление на въздействието си върху околната среда посредством попълване на въпросник. На последната среща за климата COP29 в Баку през ноември 2024 г. се постигна споразумение за хармонизиране на показателите по CDP с тези по ESRS, което ще повиши в голяма степен оперативната съвместимост на двете системи, и по този начин ще осигури висока ефективност на глобалната екосистема с данни за околната среда (CDP, 2024).

3.4. Директива за докладване на корпоративната устойчивост (Corporate Sustainability Reporting Directive, CSRD)

Директива 2022/2464 на ЕС относно корпоративното докладване за устойчивост съдържа обхвата на задължителното отчитане на ESG до всички големи компании и МСП, регистрирани на регулирани пазари, изисква външен одит за ESG доклади, прилага задължителни ESG стандарти с по-подробни изисквания за докладване. В съдържателно отношение на докладване подлежат не само проблемите на климата и околната среда, но и фактори, свързани със социалното и корпоративното управление, като равенство, човешки права и свобода, справедливи условия на труд, бизнес етика и др. (European Parliament, & Council of the EU, 2022).

3.5. Европейски стандарти за отчитане на устойчивостта (European Sustainability Reporting Standards, ESRS)

Стандартите са разработени като задължителна част от прилагането на CSRD. С тях които се предоставя специфична рамка за отчитане, съобразена с различни сектори и аспекти на ESG. Европейските стандарти за отчитане на устойчивостта (ЕСОУ) се разработват от EFRAG (European Financial Reporting Advisory Group) и целят да поддържа съгласуваност със световните стандарти. ЕСОУ са приети на 31 юли 2023 г. и са по същество 12 стандарта за ESG, които насочват отчетността в области като управление, стратегия и екологичен риск (European Commission, 2023).

ЕСОУ изискват компаниите да докладват за въздействието си върху хората и външната среда, така наречената "двойна същественост", заедно с докладването на финансовите рискове и възможности, повлияни от екологични и социални проблеми. Оценяването обхваща цялата верига на стойността, с изискване за оповестяване на въздействията на всички етапи от

производство до употреба на продуктите и оценка на въздействието върху по-широките заинтересовани страни.

Надеждността и прозрачността също са регламентирани в стандартите посредством т. нар. надлежна проверка. Процесът на надлежна проверка включва идентифициране на рискове и мерки за управление на отрицателното въздействие, което гарантира отчетност и прозрачност. Компаниите трябва да докладват само съществени теми, а за нерелевантните да обяснят основите на тази оценка.

Тези директиви и регулации поставят рамките и стандартите, чрез които компаниите и организациите осигуряват прозрачност и отчетност по отношение на своето влияние върху околната среда, социалната политика и управлението.

4. Насоки за отчитане и докладване на устойчивостта

Конкретните насоки за отчитане и докладване на устойчивостта от компаниите се съдържат в стандартите ЕСОУ. Особеностите по прилагането на тези стандартите са свързани с вида компании (Consejo, 2023). Така например с някои изключения разпоредбите на CSRD и ЕСОУ се прилагат за всички големи регистрирани и търгувани на борсата компании, които отговарят на поне два от следните критерии: общ баланс на повече от 20 милиона евро; нетен оборот над 40 милиона евро; среден брой служители през финансовата година над 250.

Спазването на новите разпоредби за докладване ще бъде въведено постепенно с течение на времето в зависимост от профила на организацията: от януари 2024 г. компаниите, които вече са предмет на Директивата за нефинансово отчитане (отчитане през 2025 г. по данни от 2024 г.); от януари 2025 г. големи компании, които понастоящем не са предмет на Директивата за нефинансово отчитане (отчитане през 2026 г. по данни от 2025 г.); от януари 2026 г. регистрирани МСП и други предприятия (отчитане през 2027 г. по данни от 2026 г.); от януари 2028 г. компании извън ЕС със значителни предприятия в ЕС (отчитане през 2029 г. по данни от 2028 г.)

Съществуват три категории ЕСОУ: *общи (хоризонтални) стандарти*; *тематични стандарти* (стандарти по екологичните, социалните и управленските въпроси); и *секторни стандарти*.

Общите стандарти и тематичните стандарти са независещи от сектора, което означава, че се прилагат за всички предприятия без значение в кой сектор или в кои сектори осъществява дейност предприятието. По-конкретно структурата, съдържанието и насоките за предприятията относно отчитането на устойчивостта се съдържат в приетите два общи и 10 тематични (съотв. 5 по екологични, 4 по социални и един по въпроси за управление) стандарта от вида ЕСОУ (вж. Таблица 1).

Таблица 1. Структура, наименование и обхват на Европейските стандарти за отчитане на устойчивостта

Категория	Подкатегория	Стандарт	Обхват и насоки за отчитане
Общи стандарти	Общи стандарти	ЕСОУ 1 Общи изисквания	Представя основните принципи и структури на докладване за ESG информация, включително методологии за оценка на въздействие, риск и същественост.
		ЕСОУ 2 Общи оповестявания	Регламентира как компаниите да предоставят информация за ESG аспекти на корпоративното управление, като отчитат съществеността и избора на категории.
Тематични стандарти	Екологични	ЕСОУ E1 Изменение на климата	Стандарт за докладване на въздействието на компаниите върху климатичните промени, включително намаляване на въглеродните емисии и адаптация към климатични рискове.
		ЕСОУ E2 Замърсяване	Насочен към отчитането на мерките, които компаниите предприемат за предотвратяване и контрол на замърсяването на въздуха, почвата и водите.
		ЕСОУ E3 Водни и морски ресурси	Регулира отчитането на въздействието върху водни и морски ресурси, включително използването на водни ресурси и защитата им.
		ЕСОУ E4 Биологично разнообразие и екосистеми	Регулира оценката и докладването на въздействието на компаниите върху биоразнообразието и екосистемите, включително защита и възстановяване на природните ресурси.
		ЕСОУ E5 Използване на ресурсите и кръгова икономика	Оценява как компаниите преминават към устойчиво производство и потребление, използвайки кръгови модели, за минимизиране на отпадъците и увеличаване на рециклирането.
		Социални	ЕСОУ S1 Собствена работна сила
	ЕСОУ S2 Работници по веригата на стойността		Оценява условията на работа и социалната отговорност на веригата за доставки и взаимоотношенията с доставчиците и подизпълнителите.

		ЕСОУ S3 Засегнати общности	Регулира докладването на влиянието на компаниите върху местните общности, включително социалната отговорност и подкрепа за устойчиво развитие.
		ЕСОУ S4 Потребители и крайни ползватели	Оценява социалната отговорност на компаниите към потребителите, включително защита на личните данни, безопасността на продуктите и прозрачността на информацията.
	Управленски	ЕСОУ G1 Професионално поведение	Стандарт за отчитане на управленските практики, включително бордова структура, контрол и изпълнение на етични и правни изисквания.
Секторни стандарт		В момента EFRAG се фокусира върху секторни стандарти за сектори със „силно въздействие“. Те включват: • Селско стопанство, земеделие и риболов; • Услуги за храна и напитки; • Минно дело, въглища и кариери; • Моторни превозни средства; • нефт и газ; • Производство на енергия и енергийни услуги; • Автомобилен транспорт; • Текстил, аксесоари, обувки и бижута. Въпреки че първоначално секторните ESRS се очакваха до юни 2024 г., Комисията по правни въпроси на Европейския парламент одобри отлагане от две години, измествайки датата до 2026 г. (De Vries, 2024)	

Източник: изготвено от автора.

От изключителна важност за засегнатите от изискването в ЕСОУ за отчитане на устойчивостта компании е *отчетите да са в единен електронно четим формат.*

5. Заключение

Въпросите на устойчивото развитие стават все по-важни за бизнеса, като европейската регулаторна рамка и глобалните стандарти (като GRI, ISSB и CDP) затвърждават необходимостта от структурирано и прозрачно докладване на екологичните, социалните и управленските (ESG) показатели. Това докладване не само адресира нарастващите нужди на заинтересованите страни, но и повишава доверието на пазара, като насърчава компаниите да включат устойчивостта в стратегиите си. Въведените стандарти позволяват на компаниите да се адаптират към съвременните икономически и екологични реалности, предоставяйки важен инструмент за подобряване на социалната отговорност и дългосрочния успех на бизнеса в контекста на

глобалните предизвикателства като климатична неутралност и защита на човешките права.

Използвани източници

- CDP. (2024, November 12). *CDP*. Retrieved from CDP and EFRAG announce extensive interoperability between CDP questionnaire and EU Sustainability Reporting Standards: <https://www.cdp.net/en/articles/companies/cdp-and-efrag-announce-extensive-interoperability-between-cdp-questionnaire-and-ESRS>
- Consejo. (2023). *Consejo*. Retrieved from Европейските стандарти за отчитане на устойчивост са приети: <https://www.consejo.bg/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%BE%D1%82%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B>
- De Vries, N. (2024). Navigating ESRS Sector Standards. Retrieved from <https://intire.nl/navigating-esrs-sector-standards/>
- European Commission. (2023, July 31). Commission Delegated Regulation (EU) 2023/2772 of 31 July 2023 supplementing Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council as regards sustainability reporting standards.
- European Parliament, & Council of the EU. (2022, December 14). Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. pp. 15-80.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman.
- GRI. (2024). A Short Introduction to the GRI Standards. Amsterdam. Retrieved from <https://www.globalreporting.org/media/wtaf14tw/a-short-introduction-to-the-gri-standards.pdf>
- Hummel, K. &. (2024). An Overview of Corporate Sustainability Reporting Legislation in the European Union. *Accounting in Europe*, 21(3), 320–355. doi:<https://doi.org/10.1080/17449480.2024.2312145>
- IFRS. (2024). *IFRS Sustainability Standards Navigator*. Retrieved from IFRS Sustainability Standards Navigator: <https://www.ifrs.org/issued-standards/ifrs-sustainability-standards-navigator/>
- Momchilov, G. (2022). Sustainability reporting by companies: reasons and financial benefits. *VUZF Review*, 7(1), 55-68.

ПОЗИЦИОНИРАНЕ НА ПРИЕМА НА СТУДЕНТИ ПО АДМИНИСТРАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ И ИКОНОМИКА ЗА УЧЕБНАТА 2023 – 2024 ГОДИНА В Р БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Росица Колева¹

Резюме: информация за изпълнението на РМС № 441/22.06.2023 г. и РМС № 687/04.10.2023 г. за броя на приеманите за обучение студенти и докторанти в държавните висши училища и научните организации в Република България през учебната 2023-2024 година и приетите на всички основания студенти в акредитираните висши училища на Република България през учебната 2023-2024 година, изготвена на база данни от Регистъра на всички действащи, прекъснали и завършили студенти и докторанти към 01.02.2024 г., предоставени от Националния център за информация и документация.

Ключови думи: план-прием, утвърден прием, субсидия, заплащане

JEL: A11, A20

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.31>

POSITIONING OF STUDENT ADMISSIONS IN ADMINISTRATION AND MANAGEMENT AND ECONOMICS FOR THE 2023–2024 ACADEMIC YEAR IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Assoc. Prof. Rositsa Koleva, PhD

Abstract: information on the implementation of Council of Ministers' Decision No. 441 of 22 June 2023 and Decision No. 687 of 4 October 2023 regarding the number of students and doctoral candidates admitted to state higher education institutions and scientific organizations in the Republic of Bulgaria for the 2023-2024 academic year, as well as the number of students admitted on all grounds to accredited higher education institutions in Bulgaria for the 2023-2024 academic year. This information is based on data from the Register of all active, suspended, and graduated students and doctoral candidates as of 1 February 2024, provided by the National Center for Information and Documentation.

Key words: plan-admission, approved admission, subsidy, payment

JEL: A11, A20

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.31>

---

¹ Стопанска академия „Д. А. Ценов“, e-mail: r.koleva@uni-svishtov.bg

Въведение

В доклада се прави преглед на приема на български граждани за обучение в държавните и частните висши училища, съгласно РМС № 441/22.06.2023 г. и РМС № 687/04.10.2023 г. през учебната 2023-2024 година. Освен това е взет под внимание броя на приетите по чл. 21, ал. 2 и ал. 3 от Закона за висшето образование – ЗВО (обучение срещу заплащане, извън определения брой по чл. 9, ал. 3, т. 6, буква "а", и в рамките на определения по чл. 83, ал. 3, т. 1 капацитет на съответното професионално направление или капацитет на съответната специалност от регулираните професии, но не повече от 5 на сто от него) български граждани в държавни висши училища, приема на чуждестранни граждани за обучение срещу заплащане в държавните и в частните висши училища, съгласно чл. 95, ал. 8 и ал. 10 от ЗВО. Представени са обобщени отчети за приетите студенти на всички основания и за броя на обучаваните студенти във всички висши училища.

1. Прием на български граждани и граждани на ЕС и ЕИП за студенти в държавните и частните висши училища

План-приемът във всички акредитирани държавни висши училища в Република България, утвърден с точки 1 и 2 на РМС № 441/22.06.2023 г. и РМС № 687/04.10.2023 г., е общо 58 113, в т.ч.: за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението им – 42 629; обучение срещу заплащане – 15 484 броя.

Приетите студенти в рамките на утвърдения план по точки 1 и 2 на РМС № 441/22.06.2023 г. и РМС № 687/04.10.2023 г. във всички висши училища са 43 340, в т.ч.: за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението им – 37 722; обучение срещу заплащане – 5 618 броя. В частните висши училища са приети 7 650 студенти.

Процентът на изпълнение на план-приема в държавните висши училища – за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението им е 88 на сто, а за обучение срещу заплащане – 36 на сто.

Броят на приетите студенти в държавните висши училища по т. 1 и т. 2 от РМС № 441/22.06.2023 г. и РМС № 687/04.10.2023 г. през учебната 2023-2024 година по форми на обучение е следният:

	по т. 1 (субсидирано)	по т. 2 (платено)
- редовно обучение	32 165	1 841
- задочно обучение	5 370	2 126
- дистанционно обучение	187	1 651
- общо	37 722	5 618

Незаети са общо 15 704 места, разпределени както следва: в 31 държавни висши училища, за които държавата осигурява средства за издръжка

на обучението им – 5 793 места (Таблица 1); в 24 държавни висши училища, обучение срещу заплащане – 9 911 места.

Таблица 1. Брой незаети места, за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението

№	Висше училище	План-прием	Реализиран прием	Незаети места (брой)	Незаети места (%)
1	Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново	649	204	445	69
2	Висше транспортно училище „Тодор Каблешков“ - София	303	187	116	38
3	Русенски университет „Ангел Кънчев“	2363	1502	861	36
4	Висше строително училище „Любен Каравелов“ - София	136	87	49	36
5	Химикотехнологичен и металургичен университет - София	800	526	274	34
6	Военна академия „Г. С. Раковски“ - София	228	151	77	34
7	Университет по хранителни технологии - Пловдив	765	576	189	25
8	Висше училище по телекомуникации и пощи - София	347	267	80	23
9	Софийски университет „Св. Климент Охридски“	5594	4484	1 110	20
10	Аграрен университет - Пловдив	598	481	117	20
11	Технически университет - София	3881	3 140	741	19
12	Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ - Бургас	810	672	138	17
13	Югозападен университет „Неофит Рилски“ - Благоевград	1942	1654	288	15
14	Лесотехнически университет - София	611	521	90	15
15	Национална художествена академия - София	313	270	43	14
16	Университет по архитектура, строителство и геодезия - София	808	699	109	13
17	Технически университет - Варна	1534	1340	194	13
18	Висше военновъздушно училище „Георги Бенковски“ – Долна Митрополия	99	87	12	12
19	Висше военноморско училище „Н. Й. Вапцаров“ - Варна	909	803	106	12
20	Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“	1369	1210	159	12
21	Технически университет - Габрово	1027	913	114	11
22	Минно-геоложки университет „Св. Иван Рилски“ - София	445	402	43	10

23	Медицински университет - Плевен	473	438	35	7
24	Национална академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“ - София	220	204	16	7
25	Медицински университет - Пловдив	820	774	46	6
26	Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ - Варна	944	893	51	5
27	Национална музикална академия „Проф. Панчо Владигеров“ - София	235	223	12	5
28	Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“	3571	3402	169	5
29	Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“	1833	1766	67	4
30	Икономически университет - Варна	1098	1070	28	3
31	Медицински университет - София	1390	1376	14	1

Източник: НАЦИД

План-приемът е надхвърлен общо с 888 бройки за студенти, за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението им (в 5 държавни висши училища – УНСС, АМТИИ, НСА, УНИБИТ, Тракийски университет) и с 45 бройки за студенти, които се обучават срещу заплащане (в 2 държавни висши училища). План-приемът за студенти, обучаващи се срещу заплащане не е надхвърлен в нито едно държавно висше училище.

Незаети места има в 42 професионални направления в държавните висши училища, за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението (СА не е в този списък), и в 47 професионални направления в държавните висши училища, по които се осъществява обучение срещу заплащане по чл. 9, ал. 3, т. 6, буква "б" от ЗВО (СА не е в този списък). Най-нисък (под 1 на сто) е делът на незаетите места в 3 професионални направления в държавните висши училища, за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението: 7.3. Фармация; 9.1. Национална сигурност и 1.2. Теория и управление на образованието.

Надхвърлен е план-приемът в 6 професионални направления в държавните висши училища, за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението (Таблица 2). План-приемът за студенти, обучаващи се в държавните висши училища срещу заплащане е надхвърлен в ПН 7.1. Медицина.

План-приемът е изпълнен на 100% в професионални направления: 7.2. Стоматология; 6.4. Ветеринарна медицина; 3.7. Администрация и управление.

2. Приети за обучение по реда на чл. 21, ал.2, ал. 3 и ал. 5 от ЗВО (обучение срещу заплащане) български граждани и граждани на ЕС, ЕИП и Конфедерация Швейцария, в държавни висши училища за учебната 2023-2024 година.

Таблица 2. Държавни висши училища – надхвърлен прием за места, за които държавата осигурява средства по професионални направления

№	Код на ПН	Професионално направление	План-прием	Реализиран прием	Надхвърлени места (брой)	Надхвърлени места (%)
1	308	Икономика	3 333	3 980	647	19
2	801	Теория на изкуствата	21	24	3	14
3	706	Спорт	607	651	44	7
4	306	Право	887	940	53	6
5	305	Обществени комуникации и информационни науки	551	569	18	3
6	603	Животновъдство	141	142	1	1

Източник: НАЦИД

Общият брой на студентите (български граждани и граждани на страни-членки на ЕС, ЕИП и Конфедерация Швейцария), приети за обучение срещу заплащане в държавните висши училища по реда на чл. 21, ал. 2 и ал. 3 от ЗВО, е 13 888, като:

- по реда на чл. 21, ал. 2 от ЗВО са приети общо 3 537 студенти в 28 държавни висши училища, по 34 професионални направления.
- по реда на чл. 21, ал. 3 от ЗВО са приети общо 10 351 студенти (за обучение срещу заплащане в ОКС „магистър“ след придобита ОКС „бакалавър“). Приемът е извършен от 35 държавни висши училища, по 45 професионални направления.

3. Прием на чуждестранни граждани от трети страни срещу заплащане на такси по реда на чл. 95, ал. 8 от ЗВО и лица с двойно гражданство (едно от което е българско), които заплащат половината от размера на определената по ал. 7 такса, съгласно чл. 95, ал. 10 от ЗВО

Общият брой на чуждестранните граждани, *записани* в първи курс през учебната 2023-2024 година за обучение срещу заплащане на такси по реда на чл. 95, ал. 8 от ЗВО и лица с двойно гражданство, съгласно чл. 95, ал. 10 от ЗВО, които заплащат половината от размера на определената по ал. 7 такса, е 1 674, разпределен както следва:

- приети по реда на чл. 95, ал. 8 от ЗВО в държавните висши училища – 1 059; в частните висши училища – 558;
- приети по реда на чл. 95, ал. 10 от ЗВО в държавните висши училища – 57; в частните висши училища – няма.

Приемът е извършен в съответствие с разпоредбите на Наредбата за издаване на визи и определяне на визовия режим и на Наредбата за държавните изисквания за приемане на студенти във висшите училища на Република България, с оглед изпълнение на процедурата по издаване на виза за дългосрочно пребиваване вид „D”.

4. Обобщени данни за приетите в първи курс и за обучаваните в първи семестър студенти във всички висши училища:

Приетите студенти по всички основания за прием в първи курс на всички висши училища за учебната 2023 – 2024 година са 59 819 студенти.

Общият брой обучавани студенти през първия семестър на учебната 2023 – 2024 година е 194 760 души, в т.ч. 174 112 в държавните и 20 648 в частните висши училища.

Изпълнението на утвърдения план-прием на **държавните висши училища (за които държавата осигурява средства за издръжка на обучението им)** за учебната 2023-2024 година е 88%, или с 1% повече от предходната учебна година, когато план-приемът е изпълнен на 87% (Таблица 3).

Таблица 3. Изпълнение на план-приема в държавни висши училища (места, за които държавата осигурява средства за издръжка)

Учебна година	План-прием	Реализиран прием	Изпълнение (%)
2023-2024	42 629	37 722	88
2022-2023	41 322	36 011	87
2021-2022	40 357	37 383	93
2020-2021	38 685	37 158	96
2019-2020	43 458	40 073	92
2018-2019	45 781	41 763	91
2017-2018	45 679	42 067	92
2016-2017	49 596	43 673	88
2015-2016	58 608	49 940	85

Източник: НАЦИД

Заклучение

От представените в доклада данни могат да бъдат формулирани следните изводи:

- за последните 9 години, въпреки промените в методиката за определяне на приема, изпълнението на утвърдения с РМС прием е в интервала 85-95%.
- за учебни години, за които е утвърждаван по-малък план-прием, процентът на изпълнение е по-висок.

УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ОДИТОРСКИТЕ УСЛУГИ В УСЛОВИЯТА НА ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ

Доц. д-р Силвия Костова¹

Резюме: Устойчивото развитие и дигиталната трансформация са ключови за бъдещето на одиторските услуги. Чрез иновации като технологични решения и автоматизация, одиторският сектор става по-ефективен, прозрачен и надежден. Одиторите играят важна роля в утвърждаването на ESG стандарти и етично управление, като осигуряват прозрачност и отчетност в условия на засилени изисквания за сигурност на данните. Тази промяна укрепва доверието на заинтересованите страни и улеснява устойчивия корпоративен растеж.

Ключови думи: одиторски услуги; устойчиво развитие; дигитална трансформация; технологии; ESG стандарти

JEL: M42; Q56; O33

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.32>

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AUDIT SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION

Associate Professor Silviya Kostova, PhD

Abstract: Sustainable development and digital transformation are critical to the future of audit services. Through innovations such as technological solutions and automation, the audit sector is becoming more efficient, transparent, and reliable. Auditors have an essential role in upholding ESG standards and ethical governance, ensuring transparency and accountability in the face of heightened data security requirements. This change strengthens stakeholder confidence and facilitates sustainable corporate growth.

Key words: auditing services; sustainable development; digital transformation; technologies; ESG standards

JEL: M42; Q56; O33

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.32>

1. Въведение

Устойчивото развитие е концепция, която набляга на дългосрочната стабилност на икономическия растеж и социалното развитие, без да се нарушава балансът на природните ресурси и екологичното равновесие (Министерство на транспорта и съобщенията, 2020). За одиторските услуги

---

¹ s.kostova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов” - Свищов

тази концепция е особено важна, тъй като те могат да бъдат своеобразен коректив в разработването и контрола на устойчиви бизнес практики, особено при прилагане на нови технологии за подобряване на ефективността и прозрачността на финансовите отчети (Alabdullah, 2023). Авторът изследва как гарантирането на устойчивост и вътрешният контрол влияят върху одиторските процедури, като се прилагат устойчиви практики, допринасящи положително за подобряването на одиторските методи и прозрачността. Чрез одиторските услуги се осигурява надеждност и прозрачност на корпоративните отчети, особено в контекста на екологичните, социалните и управленските фактори (ESG). Чрез оценка и потвърждаване на точността на ESG отчетите, одиторите подкрепят управленската отговорност и помагат на организациите да постигнат своите цели за устойчиво развитие (Guidara, Ammari, & Khlif, 2022).

Одиторите подпомагат интегрирането на устойчивите практики чрез въвеждане на методологии за ESG в корпоративното управление. Тези практики включват стандартизиране и проверка на нефинансови отчети, което създава по-висока степен на прозрачност за заинтересованите страни и обществото (Министерство на електронното управление, 2019).

Въпреки че ESG отчетите са сравнително нова практика за някои компании, одитирането им става все по-важно за външните потребители на информация. Проучване на Бакарнич и колектив установява, че над 58% от големите компании използват одиторски услуги за проверка на своите ESG отчети, като се стремят към по-висока степен на надеждност и доверие от страна на инвеститорите (Bakarich, Baranek, & O'Brien, 2023). Изследване показва, че ангажираността на одиторите с ESG отчетите насърчава предприятията да постигат по-добри резултати по отношение на устойчивото развитие, като се набляга на отчетността и избягване на евентуално преувеличение на постиженията (Wang, Song, & Sun, How Does a Company's ESG Performance Affect the Issuance of an Audit Opinion? The Moderating Role of Auditor Experience., 2023).

Дигиталната трансформация играе все по-голяма роля в усилията за устойчиво развитие (Младенов, 2018). Основни технологии се внедряват в различни индустрии, включително и в одиторския сектор. Тези иновации подобряват ефективността на одиторските процеси и позволяват създаването на нови модели за събиране и анализ на данни, което води до повишаване на прозрачността и надеждността на финансовите отчети. Дигитализацията в одиторските услуги допринася за съкращаване на времето за извършване на одит, за по-точна и детайлна оценка на вътрешно присъщите и контролни рискове, и избора на подходящи одиторски процедури в отговор на тях. Качеството на одита е тясно обвързано с ускоряването на технологичните иновации в този процес, вследствие на което се съдейства за устойчивото развитие на организациите (Ez-Zaidi & Ghandari, 2023). В допълнение, дигитализацията на одиторския сектор улеснява прехода към

по-устойчиви бизнес практики чрез нови методи за мониторинг на въздействието върху околната среда и социалната отговорност. Според изследването на Гилс и Уейганд, устойчивата дигитална трансформация изисква не само внедряване на нови технологии, но и създаване на бизнес модели, които допринасят за оптимизация на ресурсите (van Gils & Weigand, 2020).

2. Дигиталната трансформация на одиторските услуги

Дигиталната трансформация променя фундаментално начина, по който се извършват одиторските услуги, като въвежда нови технологии. Тези технологии позволяват оптимизиране на процесите, подобряване на точността и скоростта на одиторските проверки и улесняват анализа на данни в реално време. Въвеждането на дигитални инструменти улеснява извършването на обширни одиторски проверки, позволявайки по-бърза и по-точна обработка на огромни обеми данни. Тези технологии са изключително полезни за автоматизиране на повтарящи се задачи и осигуряват по-добро качество на одиторските услуги, като същевременно намаляват разходите (Liu, Su, & Chiang, 2023).

Дигитализацията има съществено значение *в осигуряването на прозрачност и сигурност на данните*. Новите технологии позволяват съхранение на данни с висока степен на надеждност, като предотвратява модификации и осигурява проследимост. Според изследване на Силва и колектив, блокчейнът, значително повишава ефективността на финансовите проверки и намалява вероятността от грешки и злоупотреби, което води до повишаване на доверието в одиторските отчети (Silva, Inacio, & Marques, 2021).

Облачните услуги улесняват съхранението и достъпа до големи обеми данни, което е особено полезно за анализите в реално време. Според проучванията на Марота, облачните платформи позволяват на компаниите да съхраняват и обработват данни бързо и икономично, като по този начин улесняват сътрудничеството между различните екипи и звена (Marota, 2021).

Внедряването на роботизираните технологии на анализите в реално време води до значителни промени в начините за събиране и обработка на данни. Проучванията показват, че тези технологии могат значително да подобрят скоростта и точността на одитите, като позволяват анализ на данни в реално време. Чрез автоматизираните техники и изкуствения интелект, организациите могат да автоматизират оценката на риска и анализите на данни, като по този начин увеличават ефективността и точността на одиторските процеси (Chahal, 2023).

Въздействие на автоматизацията и анализа в реално време върху точността и скоростта на одитите, позволява извършването на одиторски анализи с по-висока скорост и прецизност, като значително намалява времето за обработка и проверка на данните. С използването на големи бази

данни от одиторите могат да извършват задълбочени анализи, което осигурява по-надеждни и точни резултати (Peng & Tian, 2023).

Следователно, дигиталната трансформация на одиторските услуги предлага значителни ползи чрез ускоряване на процесите, повишаване на точността и предоставяне на по-голяма сигурност и прозрачност на данните. Технологиите и облачните услуги революционизират традиционните одиторски практики и създават нови възможности за подобряване на качеството на одиторските проверки и доверието на заинтересованите страни.

3. Предизвикателства и възможности за устойчиво развитие на одита в дигитална среда

Одиторите участват в процесите на управление, като изразяват мнение относно достоверността на отчетността на компаниите, докладването по отношение на тяхната социална отговорност и екологично въздействие (Konika Minolta, 2024). Изследванията показват, че ESG оценките могат да повлияят на решенията на ръководствата и на техните препоръки за промени в корпоративната стратегия. Адекватните управленски решения влияят върху качеството на финансовата и нефинансова информация. Според Уанг и колектив положителната ESG оценка намалява вероятността за модифицирано одиторско мнение, което може да бъде от решаващо значение за инвестиционните решения на заинтересованите страни (Wang, Song, & Sun, 2023)

Одиторските практики включват и прилагането на етични стандарти за прозрачност и отчетност, които съответстват на принципите на ESG. Осигуряването на надеждни данни в ESG отчетите изисква одиторите да спазват високи етични стандарти, като така се избягват конфликтите на интереси и се поддържа доверието на обществото. Проучване, проведено от Бонрат и колектив, подчертава значението на ESG отчетността като ключов компонент на вътрешния одит и ролята му за добавяне на стойност за корпоративното управление (Bonrath, Eulerich, & Lopez-Kasper, 2022).

С ESG факторите, които набират популярност в бизнес и финансовите среди, интеграцията на тези принципи в одиторските услуги става задължителна. ESG одитите предлагат начин за подобряване на устойчивостта на бизнеса, като същевременно редуцират оперативните рискове (Prodanova, Tarasova, & Sotnikova, 2023). Тези одити позволяват на компаниите да се съобразяват с международни стандарти за екологична и социална отговорност, като предоставят на инвеститорите надеждна информация за устойчивостта на компанията. Допълнително, използването на софтуер за ESG управление осигурява точни и стандартизирани оценки за ESG зрелостта на компаниите, което прави тези оценки по-прозрачни и последователни. Круз и Матос предлагат платформа за ESG зрелост, която помага на компаниите и техните инвеститори да оценят устойчивостта на компаниите и да вземат информирани решения (Cruz & Matos, 2023).

Одиторските услуги, подложени на дигитална трансформация, могат също така да бъдат важен инструмент за насърчаване на устойчивото развитие чрез подпомагане на компаниите да оптимизират своите ресурси и да минимизират негативното си въздействие върху околната среда. Одиторските услуги в контекста на дигитализацията оказват влияние върху подобряването на икономическата ефективност на дружествата чрез дигитални аналитични методи, които позволяват по-бързи и точни финансови решения (Otia & Bracci, 2022).

С навлизането на дигиталната трансформация, пред одиторските услуги възникват и нови предизвикателства. Те включват необходимостта от осигуряване на киберсигурност, защита на личните данни и спазване на етичните стандарти в една все по-дигитализирана среда. Изследванията показват, че с въвеждането на нови технологии в управлението и анализа, одиторските компании са изправени пред необходимостта да балансират между технологичния напредък и запазването на високи стандарти за етичност и прозрачност (Chirvase & Zamfir, 2023).

Устойчивото развитие е съпътствано с множество предизвикателства, свързани с управлението на данни, етичните стандарти и правните изисквания. Тези аспекти стават все по-сложни поради бързото развитие на технологиите и необходимостта от защита на личната информация, което изисква нови подходи към сигурността и прозрачността. Дигитализацията изисква високи етични стандарти за защита на данните и прозрачност на процесите. Липсата на последователни международни стандарти и практики за етично използване на данни създава предпоставки за етични проблеми. Съществува необходимост от интегрирана рамка, която обединява етика, правни стандарти и устойчиво развитие. Създаването на концепцията за етично управление би отговорило на предизвикателствата, свързани с данни и защита на правата на потребителите (Wallimann-Helmer, Terán, Portmann, Schübel, & Pincay, 2021).

Едно от основните предизвикателства е свързано със защитата на данните и личната информация. Рискът от кибератаки и кражби на данни е сериозен, особено когато е свързана с обработка на големи масиви от данни в облачни услуги. За да се отговори на този риск, дружествата трябва да прилагат мерки като криптиране и строг контрол върху достъпа до данни. GDPR в ЕС и законът CCPA в САЩ изискват фирмите да се съобразяват със строги правила за поверителност и отчетност при обработката на лични данни, за да защитават потребителите и да намалят риска от злоупотреби с информацията.

Друг ключов проблем пред устойчивото развитие е липсата на стандартизация при внедряването на нови технологии в одиторските практики. Използването им повишава точността и прозрачността на одитите, но също така изисква нови стандарти за етична и правна отговорност. Според изследване на Синага, държавите с недостатъчно развита правна рамка се

затрудняват да регулират защитата на личните данни, което създава риск за нарушаване на конфиденциалността и етичните принципи в дигиталната сфера (Sinaga, 2023).

За да се ускори преходът към устойчиво развитие в условията на дигитална трансформация, са необходими няколко стратегически стъпки. *Първо*, одиторските компании трябва да продължат да инвестират в технологии като изкуствен интелект, роботизирана автоматизация на процесите (RPA) и облачни услуги. Тези технологии могат значително да подобрят ефективността и точността на одиторските проверки, като автоматизират рутинни задачи и улесняват анализа на големи обеми от данни в реално време. *Второ*, прилагането на етични стандарти и рамки за управление на риска, свързан с използването на тези технологии, е от решаващо значение за избягване на потенциални предубеждения и за осигуряване на прозрачност и отчетност. Това ще позволи на одиторите да предоставят по-надеждна и обективна информация на своите клиенти и на заинтересованите страни.

4. Заключение

Устойчивото развитие е приоритет за бъдещото развитие на одиторските услуги, като иновациите и технологичната трансформация имат значителен потенциал да подобрят прозрачността, ефективността и качеството на тези услуги. Устойчивото развитие и дигиталната трансформация се преплитат в усилията за подобряване на одиторските услуги. Технологиите, предоставят възможности за повишаване на прозрачността и надеждността на одитите, което от своя страна подкрепя

Дигитализацията на одиторските процеси, включително автоматизацията, използването на изкуствен интелект и интегрирането на ESG принципи, позволява на компаниите да бъдат не само финансово устойчиви, но и отговорни към обществото и околната среда. Одиторските услуги вече не се ограничават до традиционната проверка на счетоводните данни; сега те включват комплексен анализ, който измерва съответствието с устойчиви бизнес практики. Това е от съществено значение за корпоративното управление и за изграждането на доверие сред инвеститорите и обществото.

В заключение, дигиталната трансформация и устойчивото развитие са взаимно допълващи се процеси, които могат да променят и подобрят бъдещето на одиторските услуги. Интеграцията на технологии като изкуствен интелект, автоматизация и ESG фактори е от съществено значение за осигуряване на по-голяма прозрачност, ефективност и надеждност в одиторските проверки. Одиторските компании трябва да се фокусират върху иновации, които не само ще подобрят техните услуги, но и ще подкрепят по-широката цел за устойчиво и отговорно корпоративно управление.

Използвани източници

- Министерство на електронното управление. (2019). Национална програма цифрова България 2025. Извлечено от [egov.government.bg](https://egov.government.bg/wps/wcm/connect/egov.government.bg-2818/483657e2-4349-4e69-9ad5-0f7b37def142/09-12-2019_programa_-_cifrova_bulgariya_2025.pdf?MOD=AJPERES&CVID=ofQYQ.Z):
https://egov.government.bg/wps/wcm/connect/egov.government.bg-2818/483657e2-4349-4e69-9ad5-0f7b37def142/09-12-2019_programa_-_cifrova_bulgariya_2025.pdf?MOD=AJPERES&CVID=ofQYQ.Z
- Министерство на транспорта и съобщенията. (2020). Цифрова трансформация на България за периода 2020-2030. Извлечено от www.mtc.government.bg:
https://www.mtc.government.bg/sites/default/files/cifrova_transformaciya_na_bulgariya_za_p_erioda_2020-2030.pdf
- Минолта, Коника. (17.4.2024 г.). Как дигиталната трансформация помага за устойчиво развитие? Извлечено от www.konicaminolta.bg:
<https://www.konicaminolta.bg/bg-bg/blog/how-can-digitalization-make-you-more-sustainable>
- Младенов, Д. (2018). Модел на организационна структура, подпомагащ дигиталната трансформация. Управление и устойчиво развитие, 68(1), стр. 1-5. Извлечено от https://jmsd.bg/files/articles/68/68-06_D_Mladenov-1.pdf
- Alabdullah, T. Y. (2023). How do sustainability assurance, internal control, audit failures influence auditing practices? *Journal of Management, Accounting, General Finance and International Economic Issues.*, 2(3), 671-688. doi:10.55047/marginal.v2i3.705
- Bakarich, K. M., Baranek, D. & O'Brien, P. E. (2023). The Current State and Future Implications of Environmental, Social, and Governance Assurance. *Current Issues in Auditing*, 17(1), pp. 1-21. doi:10.2308/CIIA-2022-012
- Bonrath, A., Eulerich, M. & Lopez-Kasper, V. (2022). Internal auditor's role in ESG disclosure and assurance: an analysis of practical insight. *Corporate Ownership & Control*, 20(1), pp. 1-9. doi:10.2139/ssrn.4070755
- Chahal, S. (2023). Navigating Financial Evolution: Business process optimization and digital transformation in the finance sector. *International Journal of Finance*, 8(5), pp. 67-81. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/bhx/ojtijf/v8y2023i5p67-81id1475.html>
- Chirvase, C. S. & Zamfir, A. (2023). The Influence of Digital Transformation In The Service Sector To Drive Sustainability. *Revista Economica*, 75(1), pp. 109-120. doi:10.56043/reveco-2023-0010
- Cruz, C. A. & Matos, F. (2023). ESG maturity: A software framework for the challenges of ESG data in investment. *Sustainability*, 15(3), p. 2610. doi:10.3390/su15032610
- Ez-Zaidi, A. & Ghandari, Y. (2023). Audit profession and innovation: Emerging practices in the era of digital transformation and their relationship to the environment. *E3S Web of Conferences*. 412, pp. 1-7. EDP Sciences. doi:10.1051/e3sconf/202341201010
- Guidara, A., Ammari, A. E. & Khelif, H. (2022). Strength of auditing and reporting standards, ethical behavior of firms and sustainability: a cross-country investigation. *EuroMed Journal of Business*, 17(1), 105-116. doi:10.1108/EMJB-10-2020-0107
- Liu, L. L., Su, Y. J. & Chiang, C. H. (2023). Research from RPA Advancement to AI Intelligent Automation Development: Taking the Accounting Service Industry in Taiwan as an Example. *Advances in Management and Applied Economics*, pp. 55-91. doi:10.47260/amae/1333
- Marota, R. (2021). Digital Transformation of Accounting in the Industrial Revolution Era 4.0. *Journal Ilmiah Akuntansi*, 4(2), pp. 378-390. doi:10.57178/atestasi.v4i2.660
- Otia, J. E. & Bracci, E. (2022). Digital transformation and the public sector auditing: The SAI's perspective. *Financial Accountability & Management*, 38(2), pp. 252-280. doi:10.1111/faam.12317
- Peng, C. & Tian, G. (2023). Intelligent auditing techniques for enterprise finance. *Journal of Intelligent Systems*, 32(1), p. 20230011. doi:10.1515/jisys-2023-0011

Prodanova, N., Tarasova, O. & Sotnikova, L. (2023). ESG audit and its fundamental concepts. *E3S Web of Conferences* (p. 13025). EDP Sciences.

doi:10.1051/e3sconf/202340213025

Silva, R., Inacio, H. & Marques, R. P. (2021). Effective and potential implications of blockchain technology for auditing. *Trends and Applications in Information Systems and Technologies*, 1368, pp. 435-351. doi:10.1007/978-3-030-72654-6_42

Sinaga, H. (2023). Legal and Ethical Implications in Data Theft Cases in the Digital Era. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*, 2(11), pp. 4585-4604.

doi:10.55927/eajmr.v2i11.6791

van Gils, B. & Weigand, H. (2020). Towards sustainable digital transformation. *IEEE 22nd Conference on Business Informatics (CBI)*. 1, pp. 104-113. IEEE.

doi:10.1109/CBI49978.2020.00019

Wallimann-Helmer, I., Terán, L., Portmann, E., Schübel, H. & Pincay, J. (2021). An integrated framework for ethical and sustainable digitalization. *2021 Eighth International Conference on eDemocracy & eGovernment (ICEDEG)* (pp. 156-162). Quito: IEEE.

doi:10.1109/ICEDEG52154.2021.9530972

Wang, X., Song, X. & Sun, M. (2023). How does a company's ESG performance affect the issuance of an audit opinion? The moderating role of auditor experience. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(5), p. 3878.

doi:10.3390/ijerph20053878

ОБЕЗЦЕНКА НА ВЗЕМАНИЯТА ОТ ПРОДАЖБИ В ПРЕДПРИЯТИЯТА

Доц. д-р Слави Генов¹

Резюме: В доклада се разглеждат въпросите, свързани с обезценката на вземанията на предприятието. Несъбираемите вземания в светлината на промените в Закона за данък върху добавената стойност (ЗДДС) поражда въпроси, свързани със счетоводното и данъчното третиране на тяхното отписване поради несъбираемост.

Ключови думи: несъбираеми вземания, индивидуални корекции, данъчна основа, обезценка

JEL: JEL M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.33>

IMPAIRMENT OF RECEIVABLES FROM SALES IN ENTERPRISES

Assoc. Prof. Slavi Genov

Summary: The report addresses issues related to the impairment of the entity's receivables. Irrecoverable receivables in the light of the amendments to the Value Added Tax Act (VAT) raise questions related to the accounting and tax treatment of their write-off due to irrecoverability.

Key words: irrecoverable receivables, individual adjustments, tax base, impairment

JEL: JEL M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.33>

1. Въведение

Първоначалното възникване и признаване на вземанията е следствие от прилагането на реализационния принцип, според който за да възникне едно вземане следва да бъдат изпълнени задълженията по сключения с клиента договор. Конкретните условия и критерии за признаване на приходи от продажби и на вземанията във връзка с тях попадат в изискванията на Национален счетоводен стандарт 18 Приходи (СС 18) и МСФО 15 Приходи от договори с клиенти (МСФО 15).

---

¹ e-mail: sdg@ue-varna.bg, ИУ – Варна, катедра „Счетоводна отчетност“, бул. „Княз Борис I, 77, 9002.

Понастоящем вземанията като актив са част от обхвата на Национален счетоводен стандарт СС 32 Финансови инструменти (СС 32) и на МСФО 9 Финансови инструменти (МСФО 9).

По силата на Директива 2006/112/ЕО, чл. 90, § 1 корекция на данъчната основа за извършени доставки се извършва при наличието на вземания, които са напълно или частично несъбираеми (Директива, 2006). В решение на Съда на Европейския съюз (СЕС) е посочено, че намаляването на данъчната основа при несъбираемост се извършва в момента, в който дадено вземане стане окончателно несъбираемо или когато се докаже, че съществува обоснована вероятност то да остане несъбрано (СЕС, 2019).

В ЗДДС в съответствие с това решение от 01.01.2023 г., са въведоха разпоредби, които определят реда и условията за извършване на корекции на данъчната основа и начислен ДДС (данък върху добавена стойност) по облагаеми доставки с местоизпълнение на територията на страната при пълно или частично неплащане по несъбираемо вземане (ЗДДС, 2023).

В тази връзка, целта на настоящия доклад е:

- Да се изследва обезценката на вземанията от продажби, адекватни на конкретните обстоятелства и създаващи предпоставки за тяхното “вярно и честно” представяне в ГФО на предприятията;

- Да се анализират счетоводните и данъчни аспекти, произтичащи от обезценката на вземанията от продажби, във връзка с изискванията на Закона за корпоративното подоходно облагане (ЗКПО) и новите разпоредби на Закона за данък върху добавената стойност (ЗДДС).

2. Счетоводни проблеми, свързани с обезценката на вземанията от продажби

В СС 32 липсват конкретни постановки за обезценката на вземанията поради несъбираемост. Такива липсваха и в МСС 39 Финансови инструменти: признаване и оценяване (отм.) (МСС 39). Първоначалната оценка на вземанията се извършва по цена на придобиване (СС 32, 2005, 32.5.1), която е еквивалентна на справедливата стойност на предоставената стока и/или услуга. В нея не следва да се включват предоставените отбиви, премии и търговски отстъпки, както и разпределения на административни и други общи разходи на отчитащото се предприятие (СС 32, 2005, 32.5.2). Тъй като вземанията от клиентите представляват договорно право за получаване на парични средства и/или на друг актив, то те попадат в дефиницията на понятието финансов актив (СС 32, 2005, 32.1). Ето защо предприятията следва да проверяват и да тестват редовно за обезценка всички финансови активи и финансови инструменти (СС 32, 2005, 32.6.4 и 32.9.2). Финансов актив се счита за обезценен, ако балансовата му стойност е по-висока от очакваната му възстановима стойност (СС 32, 2005, 32.10.1). Към датата на финансовия отчет, предприятията следва да определят дали съществуват

обстоятелства и фактори, които да дават обективна индикация за наличието на обезценка (СС 32, 2005, 32.10.2).

В счетоводната ни практика имаше опит да се регламентира обезценката (провизирането) на вземанията на предприятието. С оглед на провизирането на просрочените вземания (със срок над 90 дни) те се подразделяха в три групи съобразно срока, изтекъл от момента на възникването им и се провизираха (обезценяваха) с 20 %, 50 % и 100 % (НСС 3, 1999). Редът за отчитане на провизиите, създаваше леснота на прилагане в практиката, но за съжаление, водеше до необективно представяне на вземанията в годишните финансови отчети на предприятията, което беше причина за отмяната му.

Несигурността относно получаването на вземанията от продажби възниква в резултат на:

- Общ кредитен риск – отнася се за всяко вземане, без да е известно конкретно обстоятелство, водещо до отписване или обезценка – взема се предвид с общ коректив на вземанията;
- Специален кредитен риск – обхваща отделни вземания. Взема се предвид с директно отписване или индивидуален коректив за всяко отделно вземане.

Индивидуални корективи могат да се създават по принцип за всяко конкретно вземане от продажби, когато възниква опасност от отпадане (изцяло или частично) на отделно вземане.

За група от вземания сходни по своите характеристики е възможно да се извърши стойностна корекция на портфейлна основа. Обща корекция се предприема за необхванатия в индивидуални корекции общ кредитен риск. Вземанията обхванати с индивидуални корективи не следва да се включват и в групите за обща корекция, за да се избегне двойно начисляване на корективи за обезценка. Величината на общия коректив на вземанията се изчислява на основата на опита от предходни години, като се вземат предвид и възникналите нови обстоятелства.

Предприятията, изготвящи ГФО по МСС прилагат МСФО 9, като при първоначалното признаване търговските вземания, които нямат съществен компонент на финансиране се оценяват по съответната цена на сделката (IASB, 2018, 9.5.1.3). МСФО 9 определя, че обезценката на вземанията трябва да бъде призната предварително и се предполага, че всички вземания имплицитно съдържат вероятност от обезценка. Прилага се концепцията за „очаквани кредитни загуби“ (Ruhnke/Sievers/Simons, 2023, стр. 409). Тази концепция, се отнася до загубите, произтичащи от събития, предхождащи неизпълнение на плащане по финансов инструмент. От предприятията се изисква да вземат предвид историческа, текуща и прогнозна информация (включително макроикономически данни). МСФО 9 предоставя серия от параметри за изчисляване на обезценката - географското местоположение на клиента, неговия кредитен рейтинг, риска, свързан с икономическата

дейност, историческите нива на неизпълнение спрямо трети страни, които притежават подобни характеристики и др. Прилагането концепцията за „очаквани кредитни загуби“ ще доведе до по-ранното признаване на кредитни загуби. Преди влизането в сила на МСФО 9, обезценката на вземанията се признаваше въз основа на събития и обстоятелства, възникнали след първоначалното признаване на финансовите инструменти. Използваше се модела на „понесени загуби“, при който обезценките се отразяваха във финансовите отчети само след наличието на доказателства за възникването им.

Търговските вземания обичайно се оценяват на групова база и МСФО 9 дава конкретни насоки във връзка с тази обезценка. Необходимо е да се анализира дали съществуват обективни доказателства за обезценка на финансови активи, които са „индивидуално значими“. Активи, които не са индивидуално значими, могат да бъдат оценени индивидуално или колективно.

Балансовата стойност на актива се намалява или директно, или индиректно - чрез използване на корективна сметка. Когато група от търговски вземания се оценява групово за обезценка, използваните групи активи следва да включват вземания с подобни характеристики на кредитен риск. Колективната оценка следва също да включва финансови активи, които са били анализирани индивидуално, независимо дали са индивидуално значими или не, за които не е призната обезценка.

Първоначалният размер на променливото възнаграждение, признато като приход съгласно МСФО 15 и следователно като търговско вземане, не взема предвид кредитния риск. По същия начин, когато настъпят промени след първоначално признаване в резултат на разногласия с клиенти (вземане оспорвано от клиента поради качеството на предоставения продукт, времето на изпълнение и др.), предоставени отстъпки или друга неефективност, те са предмет на регламентация в МСФО 15 и трябва да се прилагат преди обезценката, предвидена в МСФО 9.

Съществуват два основни подхода за изчисляване на очакваните кредитни загуби:

А. Общ подход;

Б. Опростен подход.

Когато се прилага общият подход, трябва да се направи оценка на етапа, в който попада вземането, тъй като това ще повлияе на признаването на очакваните кредитни загуби. Общият подход включва триетапен модел и въвежда някои нови понятия като „значително увеличение на кредитния риск“, „12-месечни очаквани кредитни загуби“ и „очаквани кредитни загуби през целия живот“. В МСФО 9, на базата на оценката на сложността на прилагането му, на предприятията е разрешено (и в някои случаи се изисква) да прилагат опростен подход към търговските вземания, активите по договори и вземанията по лизинг. Опростеният подход следва да се прилага

за търговски вземания без значителен компонент на финансиране (обикновено със срок до 12 месеца), а опростеният подход или общия подход може да бъде избран за търговски вземания със значителен компонент на финансиране. МСФО 9 съдържа практическо облекчение, което позволява използването на матрица на обезценките за изчисляване на очакваните кредитни загуби през целия живот при прилагането на опростения подход. Предприятието може да групира финансовите инструменти на базата на общи характеристики на кредитния риск. Не следва да се групират финансови инструменти с различни рискови характеристики и по този начин да се влошава качеството на информацията. Общите характеристики на кредитния риск включват обичайно:

- вид инструмент;
- рейтинг за кредитния риск;
- вид обезпечение;
- дата на първоначално признаване;
- остатъчен срок до падежа;
- отрасъл;
- географско местоположение на заемополучателя; и
- относителната стойност на обезпечението спрямо финансовия актив, ако тя оказва въздействие върху вероятността от настъпване на неизпълнение (МСФО 9, Б.5.5.5).

Предприятията осъществяват правото на избор на счетоводна политика, когато става въпрос за вземания, които съдържат значителен финансов компонент.

Обичайно се препоръчват няколко стъпки (PWC, 2020):

Стъпка 1: Групиране на търговските вземания в портфейли въз основа на сходни кредитни характеристики, както е посочено по-горе.

Следва да се оповести във финансовия отчет как са групирани инструментите (МСФО 7.3.5).

Стъпка 2: Определяне на периода на осъществяване на продажбите и кредитните загуби, свързани с тези продажби.

Стъпка 3: Определяне на периода за плащане на търговски вземания и анализ в края на всеки период, в който сумите се отписват като несъбираеми.

Стъпка 4: Изчисляване на историческия процент на кредитна загуба от несъбраните вземания във всяка от възрастовите групи.

Стъпка 5: Корекция на процента на историческата кредитна загуба за информация, отразяваща бъдещите очаквания.

МСФО 9 изисква информацията, насочена към бъдещето, да бъде взета предвид при определянето на кредитни загуби, като с тази информация следва да се коригира нивото на кредитните загуби (PWC, 2020). Информацията за бъдещето, която трябва да се вземе предвид, включва микро- и макроикономически фактори като нива на безработица, икономически растеж и перспективи, регулаторна и технологична среда, външни пазарни

индикатори, очаквани промени в клиентската база и др. Предприятието следва да оповести в пояснителните сведения информацията за оценка на бъдещето (МСФО 7.3.5).

3. Проблеми на данъчното третиране на обезценката на вземанията от продажби

Особености възникват по отношение на ДДС. По възприетия досега у нас подход (преди промените в ЗДДС), при отписване на вземане от продажби се отписва цялата сума (изцяло или частично), включваща стойността на доставката и начисления ДДС, а констатираната несъбираемост на вземанията не влияе на взаимоотношенията по ЗДДС (Михайлова/Генов, 2003, стр. 37).

Новите разпоредби на ЗДДС (в сила от 01.01.2023 г.) са регламентирани в Глава тринадесета „а“ - чл. 126, ал. 9. и ал. 10; чл. 126а, 126б и 126в; и чл. 78, ал. 2, 3 и 10. За намаляване на данъчната основа и начисления данък при частично или пълно неплащане е предвидено изпълнение на определени формални и материални предпоставки и са регламентирани обстоятелствата, при които вземането по доставка се счита за несъбираемо.

Съгласно чл. 34 от ЗКПО счетоводно отчетените разходи от отписване и от обезценка на активи не се признават за данъчни цели в годината на тяхното счетоводно отчитане, а биха се признали най-рано в годината, през която настъпи някое от обстоятелствата, визирани в чл. 37, ал. 1 от ЗКПО, което означава, че в предприятието ще се отчете намаляема временна разлика и актив по отсрочени данъци, в момента на отчитане на обезценката. Ако вземането е данъчно признато като несъбираемо по ЗДДС, то при отписването обичайно ще бъдат спазени изискванията на чл. 37, ал. 1 от ЗКПО.

В ЗДДС се съдържат и допълнителни условия - доставчикът е уведомил писмено получателя, че счита съответното вземане за несъбираемо на основание чл. 126а, ал. 2 ЗДДС и разполага с доказателства, че уведомлението му е било изпратено до адреса на управление на получателя; разрешение от данъчен орган - за вземания с данъчна основа над 100 000 лв.; получателят и доставчикът по доставката не са свързани лица към момента на доставката и/или към момента, в който вземането по доставката вече се счита за несъбираемо и т.н. Вземания в размер до 600 лева се считат за несъбираеми след изтичане на 365 дни от момента, в който са станали изискуеми.

За да се приложи механизма за намаляване на данъчната основа при несъбираемост на вземането, следва да са изпълнени условията, поставени в ЗДДС за доставчика (изпълнителя), както следва:

- начислил е ДДС, като е издал фактура съгласно изискванията на закона;
- да докаже, че е предприел действия за събиране на вземанията по доставката;

- да докаже, че е уведомил длъжника, че счита вземането за несъбираемо.

Ако вземането е класифицирано като съмнително (трудносъбираемо) и е начислен разход за обезценка, приложение ще намери чл. 34 от ЗКПО. При констатиране на неговата несъбираемост през следващ отчетен период по силата на чл. 37 от ЗКПО отписването му ще е данъчно признат разход (с разликата до балансовата стойност), ще се отрази намаление на начислената намаляема временна разлика в намаление на данъчният финансов резултат, както и намаление на активите по отсрочни данъци за данъчно непризнатото отписване, осъществено в предходен отчетен период. Ако съмнително вземане е станало несъбираемо и е начислен в предходен период коректив (при индиректен метод), то корективът следва да се отпише, като за останалата неотписана част ще се отрази увеличение на разходите, които ще бъдат данъчно признати.

В практиката се прилагат два метода за отчитане обезценката на вземанията - директен и индиректен метод. Директният метод (метод на директно отписване) се използва обичайно при вземанията, класифицирани като несъбираеми. В този случай счетоводните записвания следва да отразят разход от обезценка със стойността на доставката без ДДС, вземане от бюджета по ЗДДС и отписване на вземанията от клиентите, на основание на издадено кредитно известие (протокол). При частично неудовлетворено вземане, вземането се счита за окончателно несъбираемо до размера на неудовлетворената част и на основание чл. 126а, ал. 3 се приема, че при частично плащане по доставка данъкът е пропорционално включен в размера на извършеното плащане.

Ако след като едно вземане бъде отписано, се получи плащане по него, е необходимо да се отрази промяната във взаимоотношенията с бюджета по ЗДДС - да се увеличи данъчната основа с издаването на дебитно известие (протокол).

Индиректният метод е свързан със създаване на коректив на вземанията. В счетоводния баланс (отчета за финансовото състояние) вземанията ще бъдат представени като разлика между салдата по сметките за вземанията и коректива, създаден за тях.

4. Заключение

В заключение искаме да отбележим, че нямаме претенции за изчерпателност, но се надяваме че поставянето на въпросите, свързани с оценката на вземанията, както и на тяхното отписване при несъбираемост, ще бъде полезно за тяхното теоретическо осмисляне и прилагане в практиката. Намаляването на данъчната основа и начисленият данък за несъбираеми вземания може да се оцени като положително за теорията и практиката.

Използвани източници

- Директива (2006). 2006/112/ЕО на Съвета от 28 ноември 2006 година относно общата система на данъка върху добавената стойност. (2023). EUR-Lex - 32006L0112 - EN - EUR-Lex. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu>.
- ЗДДС. (2023). *Закон за данък върху добавената стойност*. ДВ, бр. 66 от 01.08.2023 г.
- ЗКПО. (2023). *Закон за корпоративното подоходно облагане*. ДВ, бр. 66 от 01.08.2023 г.
- IASB. (2005). *Международен счетоводен стандарт 39: Финансови инструменти: признаване и оценяване*. Retrieved from <https://ekspertis.bg>.
- IASB. (2018). *Международен стандарт за финансово отчитане 9: Финансови инструменти*. Retrieved from <https://ekspertis.bg>.
- IASB. (2018). *Международен стандарт за финансово отчитане 15: Приходи от договори с клиенти*. Retrieved from <https://ekspertis.bg>.
- Михайлова, З., & Генов, С. (2003). Счетоводни и данъчни аспекти при оценка на вземанията от продажби. *Известия*, 2, 33-41.
- НСС 3. (1999). *Отчитане на провизиите, разходите за бъдещи периоди и приходите за бъдещи периоди*. ДВ, бр. 51 от 1999 г.
- PWC. (2020). *IFRS 9: Impairment - Provision Matrix - Practical Guide*. Retrieved October 27, 2025 from <https://www.pwc.ch/en/publications/2020/IFRS%209%20-%20Impairment%20-%20Provision%20Matrix%20-%20Practical%20Guide.pdf>.
- Ruhnke, K., Sievers, S., & Simons, D. (2023). *Rechnungslegung nach IFRS und HGB* (5th ed.). Schäffer-Poeschel Verlag.
- СЕС. (2019). Решение от 3 юли 2019 г. по дело С-242/18 (УниКредит Лизинг" ЕАД).
- СС 32. (2005). *Финансови инструменти*. ДВ, бр. 86 от 26.10.2007 г., Обн., ДВ, бр. 30 от 7 април 2005 г., в сила от 01.01.2005 г., изм., ДВ, бр. 86 от 26 октомври 2007 г., в сила от 1 януари 2008 г.

ВЛИЯНИЕ НА ДАНЪЧНИТЕ НЕСЪОТВЕТСТВИЯ ВЪРХУ ФИСКАЛНАТА СТАБИЛНОСТ

Гл. ас. д-р Жельо Желев¹

Резюме: Данъчните несъответствия представляват сериозно предизвикателство за фискалната стабилност, като водят до загуби в бюджета. Настоящият доклад има за цел да се изведат факторите, влияещи върху събираемостта на приходите и повишаване на доброволното изпълнение на данъчните задължения. За тази цел са изведени параметрите, чрез които да се оцени тяхна степен на влияние и силата им на въздействие. Това е възможност за осигуряване на по-устойчиво икономическо развитие и стабилност на данъчната система.

Ключови думи: данъчни несъответствия, данъчен контрол, фискална стабилност, устойчиво развитие

JEL: H26, H61, H83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.34>

IMPACT OF TAX GAPS ON FISCAL STABILITY

Head assist. Prof. Zhelyo Zhelev, PhD

Abstract: Tax gaps seriously challenge fiscal stability, leading to budget losses. This report highlights the factors influencing revenue collection and increasing voluntary tax compliance. For this purpose, the parameters to evaluate their degree of influence and their power of impact have been derived. It is an opportunity to ensure more sustainable economic development and stability of the tax system.

Key words: tax gaps, tax control, fiscal stability, sustainable development

JEL: H26, H61, H83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.34>

1. Въведение

Фискалната стабилност е от съществено значение за устойчивото управление на публичния бюджет и икономическото развитие на всяка държава. Тя осигурява необходимите финансови ресурси за поддържане на социалните услуги, инфраструктурата и стимулиране на икономическия растеж. Според Международния валутен фонд (МВФ), фискалната стабилност е ключов фактор за намаляване на макроикономическите рискове и насърчаване на устойчивото развитие (Interantional Monetary Fund, 2002).

---

¹ zh.zhelev@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“

Според изследване на Алесина и Табелини, фискалната стабилност създава предвидима икономическа среда, която насърчава инвестициите и стимулира икономическия растеж (2009). Авторите подчертават, че стабилните публични финанси намаляват риска от макроикономически дисбаланси и създават условия за дългосрочен просперитет

В условията на икономическа несигурност, стабилността на публичните финанси в страната е предпоставка за привличане на инвестиции и повишаване на доверието към Националната агенция за приходите. Според изследване на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР), страните с по-висока фискална стабилност са по-устойчиви на външни икономически трусове и по-бързо се възстановяват от кризи (OECD, 2023).

Фискалната стабилност има съществено значение и за намаляването на инфлационния натиск и поддържането на стабилна парична политика. В доклад на Фискалния съвет на България се посочва, че стабилните публични финанси допринасят за по-ниски лихвени проценти и по-стабилна икономическа среда (2018). Фискалната стабилност е от решаващо значение за устойчивото управление на публичния бюджет и икономическото развитие. Тя е основен елемент за гарантиране на достатъчни финансови ресурси, необходими за поддържане на социалните услуги и икономическата инфраструктура. В условията на глобална икономическа несигурност, стабилността на публичния сектор е предпоставка за привличане на инвестиции и повишаване на доверието към държавната администрация.

2. Ключови фактори, влияещи върху данъчните несъответствия

В контекста на ефективно управление на публичния бюджет, данъчните разлики могат да бъдат редуцирани чрез прилагането на ключови фактори. За постигането на фискална стабилност и ефективно управление на публичния бюджет е важно държавата да прилага стратегии, които подобряват събираемостта на приходите и контрола върху разходите. Въз основа на това се съдейства за **намаляването на данъчното несъответствие**. Данъчното несъответствие, представляващо разликата между дължимите и реално платените данъци, е сериозен проблем за държавните бюджети и икономическата стабилност. Това явление не само намалява държавните приходи, но и засилва сивата икономика. Според Олсон, данъчното несъответствие може да бъде намалено чрез стратегия, включваща не само контролни мерки, но и подкрепа на доброволното съответствие чрез мерки като образование на данъкоплатците и изграждане на доверие в институциите (Olson, 2009). Това е важно, тъй като традиционните методи на данъчен контрол, са скъпи и ресурсоемки и затова държавите се насочват към по-ефективни и дългосрочни подходи за насърчване на доброволно съответствие.

В съвременния глобализиран свят е необходимо да се въвеждат иновативни мерки за намаляване на данъчното несъответствие, включително електронни платформи за комуникация между данъчната администрация и данькоплатците и мерки за улесняване на отчитането (Vinnitskiy, 2020). Чрез тези нововъведения могат да намалят разходите на данъчната администрация, като в същото време се повиши ефективността и прозрачността в данъчното облагане.

От гледна точка на администрирането на данъци, изследване на Алм подчертава значението на ясно формулирани методи и мерки за данъчен контрол, особено с оглед на използването на цифрови технологии за онлайн контрол и наблюдение на транзакции (Alm, 2012). Тези технологии помагат за проследяване на данъчните задължения и осигуряват по-голяма прозрачност при извършване на данъчни проверки (Стойкова, Тананеев, & Желев, 2018).

Намаляването на данъчното несъответствие е възможно чрез комплексен подход, включващ засилен контрол, прозрачност, дигитализация на данъчните процеси и създаване на благоприятни условия за доброволно съответствие. Този процес не само повишава събираемостта на данъците, но и укрепва доверието в данъчната система и икономическата стабилност на държавата.

Ефективността на данъчната администрация също играе съществена роля за намаляване на фискалния дефицит. Технологичните иновации, като дигитализацията на данъчните услуги и автоматизацията на проверките, съдействат за по-прозрачен и ефикасен административния процес, с което значително се редуцират разходите. Използването на цифрови технологии и автоматизация в данъчните процеси улеснява както работата на администрацията, така и подаването и обработката на информация, намалявайки риска от грешки и разходите по обработка на данъчните декларации (Nazarov, Mikhaleva, & Chernousova, 2020).

Ключов аспект на модернизацията е създаването на интегрирани системи за наблюдение и анализ, което улеснява контролните функции и осигурява своевременна информация за потенциални данъчни нарушения. Чрез използването на големи бази от данни и алгоритми, данъчната администрация може да идентифицира случаи на неплащане или отклонение от данъчните задължения (Ripol-Saragosi & Gomeleva, 2021). Чрез тези мерки модернизацията на данъчната администрация повишава събираемостта на данъците. Освен това създава условия за по-голяма справедливост и доверие в данъчната система, което е ключово за устойчивото фискално управление.

Увеличаването на прозрачността в публичните разходи води до снижаване на вероятността да се допусне данъчен дефицит. Когато данькоплатците имат достъп до информация за това как се изразходват публичните средства, доверието в правителствените политики се повишава.

Прозрачността служи като контролен механизъм срещу злоупотреби и насърчава рационалното използване на публичните ресурси.

Увеличаването на прозрачността в публичните разходи води до намаляване на корупцията и насърчаване на доверието към фискалната политика. Според Чен и Ганapati, прозрачността в бюджетните разходи и данъчната информация значително намалява корупцията в публичния сектор, особено когато тези механизми се прилагат с допълнителни мерки за отчетност (Chen & Ganapati, 2023).

Високите нива на прозрачност водят до по-добро управление на държавните финанси и са свързани с адекватен контрол върху разходите, пониски нива на публичен дълг и повишена ефективност на бюджетните разходи. Подобряването на прозрачността в публичните разходи е възможност, чрез която се намалява риска от корупция и се повишава ефективността на бюджетните процеси, което е от съществено значение за стабилността и устойчивостта на фискалната политика.

Оптимизирането на данъчните стимули и облекчения е фактор, който оказва влияние върху развитието на икономиката, като се стимулират инвестициите и растежа. Оптимизацията на тези облекчения е важна, за да се избегне прекомерното намаляване на приходите и да се запази балансът в бюджета. Според Катниук и колектив, правилно планираните данъчни стимули могат да повишат устойчивото развитие на предприятията чрез намаляване на данъчната тежест и насърчаване на финансовата устойчивост (Khatniuk, Liakhova, Sadovyi, Pobiianska, & Nersesian).

Ефектът от данъчните стимули и субсидиите върху икономическия растеж показва, че тези мерки могат значително да насърчат инвестициите и да повишат конкурентоспособността на развиващите се икономики, когато се прилагат целенасочено и с подходящо планиране. Такива данъчни стимули могат да имат положително влияние върху инвестиционната активност, ако са насочени към повишаване на възвръщаемостта за държавата и инвеститорите (Okoth, 2023). Тези данъчни политики не само стимулират икономическата активност и инвестициите, но и допринасят за по-добро използване на ресурсите, като осигуряват устойчива основа за дългосрочен растеж.

Последният фактор, оказващ влияние върху данъчните несъответствия, е **контролът и управлението на публичния дълг**. Ефективното управление на дълга гарантира, че държавата може да изпълнява дългосрочните си финансови ангажименти, без да влияе негативно върху фискалната стабилност. Поддържането на умерено ниво на дълг позволява на правителството да реагира при неочаквани икономически кризи, което съдейства за устойчивото икономическо развитие. Според Дехери и Наг, устойчивото управление на дълга включва стратегия за минимизиране на дефицита чрез дългосрочни фискални политики, които позволяват стабилизиране на бюджетния баланс (Deheri & Nag).

Други автори приемат, че данъчните реформи имат решаваща роля при управлението на дълга, като се фокусират върху повишаване на приходите от преки данъци и регулиране на държавните разходи (Vinayagathan & Sri Ranjith, 2021). Балансът между стимулирането на икономическата активност и устойчивостта на публичния дълг активизира фискалната политика и е с приоритет за намаляване на дълга чрез стабилни дългосрочни стратегии, базирани на краткосрочно стимулиране (Menguy, 2024).

3. Степен на влияние и сила на въздействие на факторите върху фискалната стабилност

Анализът на влиянието на данъчните несъответствия върху фискалната стабилност е от съществено значение, особено в контекста на оптимизацията на данъчната политика и управлението на публичните финанси. Разглеждането на различните параметри за изчисление на степента на влияние и силата на въздействие на факторите осигурява ясна представа за техния принос и значимост.

3.1. Параметри за оценка на степента на влияние

➤ **Принос към данъчните приходи.** Намаляването на данъчните несъответствия води до увеличаване на събираемостта на приходите, което е пряко свързано с намаляване на бюджетния дефицит. Подобряването на данъчния контрол и оптимизирането на данъчните стимули увеличават събираемостта на данъци, като мотивират доброволното спазване на данъчните задължения. Когато държавата успее да постигне по-добра събираемост, бюджетът е по-малко зависим от външно финансиране, което засилва фискалната устойчивост.

➤ **Въздействие върху доброволното изпълнение на данъчните задължения.** Данъчната прозрачност и намаляването на несъответствията увеличават доверието в системата и стимулират доброволното изпълнение на данъчните задължения. Когато гражданите и бизнесите са уверени, че данъчната система е справедлива и прозрачно управлявана, те са по-склонни да спазват законодателството. Това съкращава разходите за контрол и принудително събиране, като подобрява фискалната стабилност и намалява натиска върху данъчната администрация.

➤ **Сложност на прилагане.** Дигитализацията на процесите в данъчната администрация, може да се приложи бързо и лесно. За разлика от това, пълното реструктуриране на данъчните стимули изисква значителни ресурси и време, което може да затрудни приложението на такива политики. Лесно приложимите мерки, като автоматизирани проверки и ревизии, както и електронни системи за подаване на декларации, предлагат по-висока стойност по този параметър, тъй като имат незабавен ефект върху събираемостта на данъците.

➤ **Пряка връзка с фискалната стабилност.** При висок дълг, който налага тежко обслужване на лихви, бюджетът става по-уязвим и фискалната стабилност е под риск. Намалването на данъчните несъответствия директно укрепва приходите и ограничава нуждата от дългово финансиране, което редуцира фискалните рискове и осигурява устойчив бюджет.

3.2. Параметри за оценка на силата на въздействие

➤ **Потенциал за дългосрочен ефект.** Стимули, насочени към малки и средни предприятия, или такива за иновации, могат да доведат до дългосрочни ползи за икономиката, като разширяват данъчната основа. Подобни мерки предоставят устойчиво въздействие върху фискалната стабилност, като насърчават инвестициите и ръста на заетостта.

➤ **Мащаб на въздействие върху икономиката.** При съкращаване на несъответствията в данъчните плащания, повече ресурси могат да бъдат реинвестирани в обществени програми, което създава положителен икономически ефект. Такива мерки засягат значителна част от населението, което подобрява икономическата среда като цяло.

➤ **Ефективност в намаляването на фискалните дефицити.** Ефективното управление на публичните разходи и оптимизацията на данъчните приходи позволяват поддържането на балансиран бюджет. Намалването на дефицита води до по-малка необходимост от заеми и укрепва доверието на международните финансови институции, което подпомага икономическата стабилност.

➤ **Краткосрочен и средносрочен ефект.** Някои мерки, като дигитализация на данъчната администрация и автоматизирани системи за отчетност, имат бърз и незабавен ефект върху данъчните приходи. Подобни краткосрочни решения увеличават приходите в рамките на бюджетния период и подпомагат незабавното балансиране на бюджета, като намаляват дефицита и ограничават зависимостта от външни заеми.

4. Заключение

Въздействието на данъчните несъответствия върху фискалната стабилност влияе положително върху увеличаването на събираемостта на приходите, съкращаването на бюджетни дефицити и ограничаването на зависимостта от външно финансиране. Контролът върху данъчните несъответствия има пряко въздействие върху доброволното изпълнение на данъчните задължения, чрез прозрачна и справедлива данъчната система. Повишената прозрачност в публичните разходи допринася за засилване на общественото доверие в управлението на финансите, като насърчава данъкоплатците да плащат своите задължения.

Ефективното управление на публичния дълг и устойчивото регулиране на дефицита имат съществена роля за фискалната стабилност. Оптимизираните данъчни стимули и прозрачността в данъчната система, създават

дългосрочен положителен ефект върху макроикономическите показатели, като подпомагат растежа на БВП, заетостта и контрола върху инфлацията.

Следователно, намаляването на данъчните несъответствия, заедно с прозрачното управление на публичните разходи и ефективното прилагане на данъчни стимули, са стратегически мерки, които укрепват фискалната стабилност и осигуряват условия за устойчиво икономическо развитие. Тези действия не само подобряват финансовото състояние на бюджета, но и допринасят за изграждането на стабилна и справедлива данъчна система, която стимулира инвестициите и поддържа икономическия растеж.

Използвани източници

- Стойкова, П., Тананеев, Е., & Желев, Ж. (2018). Съвременни аспекти на данъчни процеси и контрол. *Scientific Research Almanac*, 25(2), стр. 198-226.
- Фискален съвет на България. (2018). Фискалната политика – основни понятия, теория и практика. Извлечено от www.bia-bg.com: https://www.bia-bg.com/uploads/files/analysis/Fiscal_policy_final.pdf
- Alesina, A., & Ardagna, S. (2009, October 9). Large Changes in Fiscal Policy: Taxes Versus Spending. *Harvard Institute of Economic Research Discussion*, 2180, pp. 1-37. doi:10.2139/ssrn.1502862
- Alm, J. (2012). Measuring, explaining, and controlling tax evasion: lessons from theory, experiments, and field studies. *Int Tax Public Finance*, 19, pp. 54-77. doi:10.1007/s10797-011-9171-2
- Chen, C., & Ganapati, S. (2023). Do transparency mechanisms reduce government corruption? A meta-analysis. *International Review of Administrative Sciences*, 89(1), pp. 257-272. doi:10.1177/00208523211033236
- Deheri, A., & Nag, A. (n.d.). Deheri, A., & Nag, A. (2023). Assessing the Long-Run sustainability of public debt and fiscal deficit in India. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 15(3), pp. 313-329. doi:10.1177/09749101221113881
- Interantional Monetary Fund. (2002). Fiscal Dimensions of Sustainable Development. Извлечено от <https://www.imf.org/en/Publications/Pamphlet-Series/Issues/2016/12/30/Fiscal-Dimensions-of-Sustainable-Development-15954>
- Khatniuk, N., Liakhova, O., Sadovyi, D., Pobiianska, N., & Nersesian, A. (n.d.). Current paths of tax for business entities: Financial, economic and legal aspects. *Edelweiss Applied Science and Technology*, 8(6), pp. 2381-2393. doi:10.55214/25768484.v8i6.2484
- Menguy, S. (2024). Dilemma for fiscal policies: supporting economic activity, or ensuring public debt sustainability? *Journal of Economic Analysis*, 3(2), pp. 147-162. doi:10.58567/jea03020010
- Nazarov, M. A., Mikhaleva, O. L., & Chernousova, K. S. (2020). Digital Transformation of Tax Administration. In S. V. Ashmarina (Ed.), *Digital Age: Chances, Challenges and Future*. ISCDTE 2019. 84, pp. 144-149. Springer. doi:10.1007/978-3-030-27015-5_18
- OECD. (2023). Capital budgeting and fiscal sustainability", in *Public Investment in Bulgaria: Planning and Delivering Infrastructure*. doi:10.1787/a00e543d-en.
- Okoth, E. (2023). Effects of tax incentives and subsidies on economic growth in developing economies. *International Journal of Research and Innovation in Social Science (IJRISS)*, 7(7), pp. 1-15. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4532631
- Olson, N. (2009). Minding the Gap: A Ten-Step Program for Better Tax Compliance. *Stanford law and policy review*, 20(1), pp. 1-7.

- Ripol-Saragosi, L., & Gomeleva, E. (2021). Application of digital tools to enhance tax administration processes. SHS Web of Conferences. 106, p. 01024. EDP Sciences. doi:10.1051/shsconf/202110601024
- Vinayagathan, T., & Sri Ranjith, J. G. (2021). Public debt, budget deficit and tax policy reforms for fiscal consolidation in Sri Lanka: rationale and feasibility. Sri Lanka Journal of Social Sciences, 44(1), pp. 97-109. doi:10.4038/sljss.v44i1.7953
- Vinnitskiy, D. V. (2020). Improving Tax Compliance in a Globalized World: an Approach of BRICS Countries. European and Asian Law Review, 3(2), pp. 99-114. doi:10.34076/27821668_2020_3_2_99

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПРИЛАГАНЕТО НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СТАНДАРТ ЗА ФИНАНСОВО ОТЧИТАНЕ 9 В МУЛТИНАЦИОНАЛНИТЕ КОРПОРАЦИИ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

Гл. ас. д-р Кирил Димитров¹

Резюме: *Приложението на МСФО 9 в мултинационалните корпорации води до значителни предизвикателства в класификацията, оценката и обезценката на финансовите инструменти. Изисква се сложна оценка на кредитния риск и прогнозиране на икономически условия, което увеличава ресурсната тежест. Последствията включват промени във финансовите резултати и стабилността на компаниите, като ефектите варират по сектори. Въпреки трудностите, МСФО 9 повишава прозрачността и доверието в международните финансови отчети.*

Ключови думи: *МСФО 9, мултинационални компании, прозрачност, финансово управление*

JEL: G21, G32, M41, F23, G33

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.35>

CHALLENGES AND IMPLICATIONS OF THE APPLICATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARD 9 IN MULTINATIONAL CORPORATIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Assistant Professor, PhD Kiril Dimitrov

Abstract: *The application of IFRS 9 in multinational corporations leads to significant challenges in the classification, valuation, and impairment of financial instruments. It requires complex credit risk assessment and forecasting of economic conditions, which increases the resource burden. Consequences include changes in the financial performance and stability of companies, with effects varying across sectors. Despite the difficulties, IFRS 9 increases transparency and trust in international financial reporting.*

Keywords: *IFRS 9, multinational companies, transparency, financial management*

JEL: G21, G32, M41, F23, G33

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.35>

---

¹ kdimitrov@uard.bg, Висше Училище по агробизнес и развитие на регионите - Пловдив

1. Преглед на Международния стандарт за финансово отчитане 9 (МСФО 9)

Преходът от предишни счетоводни стандарти към МСФО 9 бележи значителна еволюция във финансовото отчитане, особено по отношение на справянето с недостатъците, разкрити от финансовата криза през 2008 г. Едно от основните подобрения на МСФО 9 е неговият фокус върху повишаване на прозрачността и надеждността на управлението на риска на финансовите инструменти. За разлика от своите предшественици МСФО 9 въвежда перспективен подход към обезценката, което значително подобрява точността на провизиите за кредитни загуби. Това развитие е от решаващо значение за финансовите институции, тъй като предоставя по-реалистичен поглед върху потенциалните загуби, като по този начин улеснява по-доброто управление на риска. Друга забележителна характеристика на МСФО 9 е неговата цялостна рамка за отчитане на хеджиране. Непосредствената задача съгласно този нов стандарт е да се адресират несъответствията, възникнали от предишни методи за оценка. Тези несъответствия често водят до изкуствена нестабилност във финансовите отчети, която МСФО 9 има за цел да смекчи чрез по-тясно съгласуване на отчитането на хеджирането с дейностите по управление на риска. В резултат на това стандартът не само подобрява сравнимостта на финансовите отчети, но също гарантира, че икономическата реалност на финансовите транзакции е по-точно представена. Следователно, приемането на МСФО 9 налага значителни корекции в счетоводните практики, принуждавайки институциите да прилагат стабилни рамки за управление на риска и да гарантират съответствие с новите изисквания.

2. Предизвикателства при внедряването на МСФО 9 в мултинационалните корпорации

Прилагането на МСФО 9 поставя значителни технически предизвикателства за мултинационалните корпорации, главно поради сложността, свързана с класифицирането, измерването и обезценката на финансовите инструменти. Едно от основните препятствия е да се гарантира, че специалистите по одит са адекватно обучени да тълкуват и прилагат правилно новите стандарти. Това налага ангажимент за непрекъснато професионално развитие, при което от специалистите по одит се изисква да получават най-малко 20 часа непрекъснато професионално обучение всяка година, което се натрупва до най-малко 120 часа за три години.² Изискването членовете на одитния екип да преминават през специализирано обучение, за да бъдат акредитирани за одитиране на финансови отчети, изготвени в съответствие

---

² Велинова-Соколова, Н. (n.d.). Резюмета на трудовете на гл. ас. д-р Надя Велинова-Соколова. СУ „Св. Кл. Охридски“. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от www.uni-sofia.bg

с МСФО, подчертава техническите изисквания на стандарта.³ Това обучение е от решаващо значение, тъй като подобрява техния опит в работата със сложните аспекти на МСФО 9, като модела на очакваната кредитна загуба, който изисква перспективен подход за оценка на кредитните загуби през целия живот на финансовите инструменти. В резултат на това мултинационалните корпорации трябва да инвестират в стабилни програми за обучение и да гарантират, че техните одитни екипи са оборудвани с необходимите умения, за да се справят ефективно с тези сложности.

3. Как мултинационалните корпорации се справят с управлението на данни и системната интеграция за съответствие с МСФО 9?

Мултинационалните корпорации са изправени пред безброй предизвикателства при управлението на данни и системната интеграция, за да осигурят съответствие с МСФО 9. Едно от основните препятствия е необходимостта от унифицирана инфраструктура за данни, която може да се справи със сложните изисквания за отчитане, наложени от МСФО 9 в различни юрисдикции.⁴ Например компаниите, работещи в рамките на Европейския съюз, не само са задължени да спазват МСФО 9, но също трябва да се ориентират в сложната регулаторна среда, която идва с него, което води до дългосрочна финансова стабилност и прозрачност.⁵

Интегрирането на системи за ефективно управление на „лошите“ заеми, категоризирани като етап 2 съгласно МСФО 9, става все по-критично, тъй като тенденциите сочат нарастване на такива заеми.⁶ Това налага стабилен анализ на данни и възможности за наблюдение в реално време за смекчаване на потенциалните финансови рискове. Мултинационалните корпорации често оперират чрез множество субекти като съвместни предприятия или партньорства, което допълнително усложнява ландшафта за управление на данни. Всяко предприятие трябва самостоятелно да спазва МСФО 9, но техните финансови данни трябва да бъдат консолидирани на корпоративно ниво. Следователно, ефективната системна интеграция е от

---

³ Миланова, Е. (2016). Съвместимост между МСФО 9 Финансови инструменти и Базелската рамка за капиталови изисквания. *Годишник на ИДЕС 2016*. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.ides.bg/media/1425/ides-g-2016-e-milanova.pdf](<http://www.ides.bg/media/1425/ides-g-2016-e-milanova.pdf>)

⁴ Башикаров, К., & Стоянов, Г. (2022). Счетоводни аспекти на военния конфликт между Украйна и Русия. Счетоводство, бр.02/2022, година XXVI. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.ides.bg/media/1993/02-2022-k-bashikarov-g-stoyanov-1.pdf](<http://www.ides.bg/media/1993/02-2022-k-bashikarov-g-stoyanov-1.pdf>)

⁵ Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите относно междинния преглед на Плана за действие за изграждане на съюз на капиталовите пазари (8.6.2017). Европейска комисия, COM(2017) 292 final. 52017DC0292 - EUR-Lex.europa.eu

⁶ Годишен доклад на ЕЦБ, 2022 г. (17.3.2023). Европейска централна банка – Евросистема.

съществено значение, за да се гарантира, че финансовите данни са точни и съвместими на всички нива на организацията. Мултинационалните корпорации трябва да инвестират в напреднали технологии и да насърчават междуфункционално сътрудничество, за да рационализират своите процеси за управление на данни, като по този начин гарантират спазването на МСФО 9 и насърчават финансовия интегритет.

4. Сравнителен анализ на прилагането на МСФО 9 в различни региони

Прилагането на МСФО 9, който изисква счетоводното отчитане на финансовите инструменти, разкрива значителни различия между развитите и развиващите се страни, до голяма степен поради различните нива на финансова инфраструктура и регулаторна среда. В развитите страни стабилните финансови системи и усъвършенстваните регулаторни рамки улесняват безпроблемното интегриране на стандартите IFRS 9, позволявайки точни и навременни оценки на риска и финансови отчети⁷. Обратно, развиващите се страни често са изправени пред значителни предизвикателства при прилагането на тези стандарти, като липса на подходящо обучен персонал и недостатъчна технологична инфраструктура. Тези ограничения могат да доведат до несъответствия и закъснения във финансовото отчитане, което в крайна сметка засяга надеждността и сравнимостта на финансовите отчети в глобален мащаб. В допълнение, сложността на изискванията на МСФО 9 може да затрудни бизнеса в развиващите се региони, където системите за финансово образование може да не са толкова напреднали, като по този начин усложняват процесите на обучение и адаптиране на счетоводните специалисти. Следователно справянето с тези несъответствия изисква целенасочени интервенции, като програми за изграждане на капацитет и технологични инвестиции, за да се гарантира, че ползите от МСФО 9 могат да бъдат справедливо реализирани в различни икономически условия.

Финансови последици от МСФО 9 за мултинационалните корпорации

Прилагането на МСФО 9 значително промени практиките за финансово отчитане и оповестяване на мултинационалните корпорации, особено на финансовите институции. Един от основните аспекти на МСФО 9 е изискването тези корпорации да извършват текущо начисляване на очакваните кредитни загуби по финансови инструменти в техните инвестиционни портфейли. Тази промяна налага използването на сложни модели за изчисляване на тези очаквани загуби, което от своя страна въвежда нов слой на сложност във финансовото отчитане. Необходимостта от такива усъвършенствани модели за прогнозиране често налага значителни инвестиции в

---

⁷ Научни трудове на Съюза на учените – Пловдив (2016). Научна сесия, 5–6 ноември 2015, Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от usb-plovdiv.org

специализиран софтуер и може дори да изисква организационно реструктуриране. Докато МСФО 9 има за цел да подобри прозрачността и сравнимостта на финансовите отчети, той също така налага извънредна административна и финансова тежест, особено на застрахователите, които могат да намерят тези практики непризнати за данъчни цели. Следователно, въпреки ползите си в насърчаването на по-стандартизиран и далновиден подход към финансовото отчитане, МСФО 9 носи и предизвикателства, с които мултинационалните корпорации трябва да се справят чрез значителни инвестиции и стратегически корекции.

Каква роля играят технологиите за улесняване прилагането на МСФО 9?

Технологиите играят ключова роля в улесняването на внедряването на МСФО 9 чрез подобряване на възможностите за управление на данни, анализ и отчитане във финансовите институции. Интегрирането на модерни софтуерни решения и автоматизирани системи позволява по-точно и навременно разпознаване на финансовите инструменти и свързаните с тях рискове. Това е особено важно предвид сложните изисквания на МСФО 9, които изискват цялостно събиране на данни и актуализации в реално време, за да се отрази справедливата стойност и очакваните кредитни загуби (ECL) на финансови активи. Устойчивостта и адаптивността на тези технологични инструменти са от съществено значение за справяне със структурните предизвикателства, породени от цифровизацията, и за осигуряване на съответствие със строгите стандарти, определени от МСФО 9.⁸ Например, по време на икономическия спад, причинен от пандемията от COVID-19, институциите, използващи стабилни технологични инфраструктури, бяха по-добре подготвени да управляват повишената нестабилност и несигурност на финансовите пазари, като по този начин поддържат точно провизиране на загубите и смекчават потенциалните финансови смущения. Следователно ефективното внедряване на технологии не само рационализира процеса на внедряване на МСФО 9, но също така укрепва цялостната стабилност и прозрачност на финансовия сектор, подчертавайки необходимостта от непрекъснати инвестиции в иновативни цифрови решения, за да бъдете в крак с развиващите се регулаторни изисквания.

Заклучение

Прилагането на Международния стандарт за финансово отчитане (МСФО) 9 в мултинационалните корпорации представлява значително предизвикателство поради сложността на изискванията за класификация и

---

⁸ *Годишен доклад на ЕЦБ за надзорната дейност 2023* (n.d.). Европейска централна банка/Банков надзор.

оценка на финансовите инструменти и кредитния риск. Тези предизвикателства натоварват ресурсите и изискват адаптация в процесите на финансово управление и отчетност. Въпреки това МСФО 9 води до повишена прозрачност и надеждност на отчетите, което укрепва доверието на инвеститорите и съответствието с регулаторните изисквания на глобално ниво.

Използвани източници

- Башикаров, К., & Стоянов, Г. (2022). Счетоводни аспекти на военния конфликт между Украйна и Русия. Счетоводство, бр.02/2022, година XXVI. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.ides.bg/media/1993/02-2022-k-bashikarov-g-stoyanov-1.pdf](<http://www.ides.bg/media/1993/02-2022-k-bashikarov-g-stoyanov-1.pdf>)
- Велинова-Соколова, Н. (n.d.). Резюмета на трудовете на гл. ас. д-р Надя Велинова-Соколова. СУ „Св. Кл. Охридски“. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.uni-sofia.bg](<http://www.uni-sofia.bg>)
- Годишен доклад на ЕЦБ за надзорната дейност 2023 (n.d.). *Европейска централна банка/Банков надзор*. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.bankingsupervision.europa.eu](<http://www.bankingsupervision.europa.eu>)
- Годишен доклад на ЕЦБ, 2022 г. (2023, 17 март). *Европейска централна банка – Евросистема*. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.ecb.europa.eu](<http://www.ecb.europa.eu>)
- Икономически и управленски политики и предизвикателства: към Индустрия 4.0 – технология или идеология (2018). *Сборник с доклади*. СУ „Св. Кл. Охридски“, Стопански факултет. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.uni-sofia.bg](<http://www.uni-sofia.bg>)
- Миланова, Е. (2016). Съвместимост между МСФО 9 Финансови инструменти и Базелската рамка за капиталови изисквания. *Годишник на ИДЕС 2016*. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [www.ides.bg/media/1425/ides-g-2016-e-milanova.pdf](<http://www.ides.bg/media/1425/ides-g-2016-e-milanova.pdf>)
- Научни трудове на Съюза на учените – Пловдив (2016). *Научна сесия*, 5–6 ноември 2015, Пловдив, Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том II. Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [usb-plovdiv.org](<http://usb-plovdiv.org>)
- Регламент (ЕС) 2016/2067 на Комисията (2016, 22 ноември) за изменение на Регламент (ЕО) № 1126/2008 за приемане на някои международни счетоводни стандарти в съответствие с Регламент (ЕО) № 1606/2002 на 9. Европейския парламент и на Съвета във връзка с Международен стандарт за финансово отчитане 9 (текст от значение за ЕИП). Последно посещение на 3 юли 2024 г., от [eur-lex.europa.eu](<http://eur-lex.europa.eu>)

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ОБРАЗОВАНИЕТО ПО СЧЕТОВОДСТВО В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА

Гл. ас. д-р Ралица Данчева¹

Резюме: Настоящият доклад анализира въпроса за предизвикателствата през образованието по счетоводство в контекста на новата реалност на дигиталните технологии, които са неразделна част от икономическото развитие. Новите дигитални технологии – облачните технологии, изкуственият интелект, блокчейн технологиите и други проникват във всеки аспект на бизнеса, като играят ролята на катализатор за начина, по който предприятията работят. Това от своя страна поставя въпроса за нуждата от трансформация на образованието по счетоводство, тъй като то не остава незасегнато от тези промени. Трансформацията ще е от решаващо значение за приспособяване към бързите темпове на промяната. Целта на настоящия доклад е да очертае възможностите за обединяване на облачните технологии и иновациите в счетоводството и нуждата от трансформация на образованието по счетоводство.

Ключови думи: счетоводство, образование, дигитална трансформация, облачни технологии

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.36>

THE CHALLENGES IN ACCOUNTING EDUCATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Chief Assist. Prof. Ralitsa Dancheva, PhD

Abstract: This report analyzes the issue of challenges in accounting education in the context of new reality of digital technologies, which are an integral part of economic development. New digital technologies – cloud technologies, artificial intelligence, blockchain technologies and others are permeating every aspect of business, acting as a catalyst for the way business operate. This in turn raises the question of the need for transformation of accounting education, as it does not remain unaffected by these changes. Transformation will be critical to adapting to the rapid pace of change. The purpose of this report is to outline the opportunities for merging cloud technologies and innovation in accounting and the need to transform accounting education.

Keywords: accounting, education, digital transformation, cloud technologies

JEL: M41

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.36>

---

¹ E-mail: r.dancheva@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

Въведение

Развитието на дигиталната икономика върви с бързи темпове не само в развитите страни, но и у нас, засягайки всички сфери на дейност, като счетоводството не прави изключение. В условията на дигитализация на икономиката изискванията на бизнеса към счетоводството се промениха. Голяма част от предприятията в своята дейност използват дигиталните технологии, като сред оказващите най-голямо влияние върху бизнеса са: облачните технологии, изкуственият интелект, блокчейн технологиите и други. Това от своя страна налага трансформация на обучението, тъй като традиционните методи на обучение не са достатъчни, за да подготвят специалисти отговарящи на съвременните изисквания. Необходимо е образованието по счетоводство да реагира бързо към променящите се изисквания и да претърпи дълбока трансформация. В настоящия доклад ще се анализира само една от възможностите за трансформация в обучението по счетоводство - възможността за използване на облачните технологии при организиране на счетоводния процес, като една от иновативните области на обучение. Извън обхвата на доклада ще останат изкуственият интелект, блокчейн технологиите, киберсигурността и други.

* * *

Процесите по дигитализация в предприятията в нашата страна са в начален етап, но се върви в тази посока. В подкрепа на това е и доклада от месец юли 2024 г. на Европейската Комисия относно състоянието на цифровото десетилетие на България ((ЕК), 2024), в който се прави цялостен преглед на напредъка, постигнат в стремежа към постигане на целите и задачите в областта на цифровите технологии, определени за 2030 г. от политическата програма „Цифрово десетилетие“ (DDPP)². Една от посочените слабости и области за подобрене е свързана с възприемане на модерни цифрови технологии (в облак, анализ на данни или изкуствен интелект) от предприятията. Нашата страна по този показател е на последно място сред държавите от ЕС с 29,3 %, което е под средната стойност от 54,6 % за ЕС. От предприятията в нашата страна 14,2 % са възприели облачни технологии, докато средната стойност за ЕС е 38,9 %, 3,6 % от предприятията са приели изкуствения интелект, при средна стойност от 8 % за ЕС, а 21,9 % от предприятията използват анализ на данни, при средна стойност от 33,2 % за ЕС. Въпреки че навлизането на изкуствения интелект, изчисленията в облак и/или големи информационни масиви са далеч от очакваните нива във връзка с цифровото десетилетие, се полагат значителни усилия в тази посока. Следователно, за да отговаря на новите изисквания на

---

² На ниво ЕС съществува разработена Стратегия за цифровия единен пазар за Европа от май 2015 г., която е неразделна част от проекта на ЕС за цифрова Европа. Целта е да се гарантира, че икономиката, промишлеността и обществото в Европа се възползват в пълна степен от новата цифрова ера.

икономиката, образованието трябва да се трансформира, с цел ефективно да използва съвременните дигитални технологии, за повишаване не само на своето качество, за въвеждане на новите технологии в обучението и за разнообразяване на учебното съдържание, но и с цел бъдещите кадри да отговарят на нуждите на съвременната социална и бизнес среда.

През 2023 г. съгласно данни от НСИ компютърни услуги в облак използват 17,5% от предприятията, като делът им се е увеличил с 4,7% в сравнение с 2021 г. Най-често използваната услуга в облак е електронната поща, следвани от съхранение на файлове, офис софтуер, хостинг на база данни, софтуерни приложения за сигурност, финансов и счетоводен софтуер и ERP софтуер. (НСИ, n.d.) Следователно макар и с бавни темпове разпространението на облачните технологии е все по-голямо. Облачните технологии са съвкупност от сървъри или база данни. Те предоставят информация и услуги, които могат да бъдат достъпни дистанционно чрез Интернет. Най-разпространеното определение за облачни технологии дадено от Националния институт по стандартизация и технологии на САЩ е, че облачните технологии са модел, който предлага удобен начин за получаване на мрежов достъп до споделен набор от компютърни ресурси, като интернет мрежи, сървъри, хранилища за данни и софтуерни приложения, с минимално участие от доставчика на услугата. (Андреева, 2017, стр. 59) Въвеждането на облачните технологии в образователния процес е обединяваща точка на съвременните академични изследвания, тъй като може да доведе до повишаване на ефективността на учебния процес. Тези технологии се прилагат активно в образователния процес и го промениха напълно, като се превърнаха в незаменим инструмент за подобряване на ефективността на образователната система. Електронното обучение и облачните технологии са най-новите модели, които са широко разпространени в сферата на образованието. (Абдулина, 2019) Облачните технологии поддържат съвременните форми на обучение като дистанционно обучение и не само. Безспорно напредъкът в развитието на облачните технологии води до значителни промени в образованието. Това е един от добре познатите ни аспекти на облачните технологии в учебния процес, чрез който се повишава мотивацията, подпомогна се ефективното усвояване на учебния материал, даде се възможност за представяне на информация за най-новите постижения в областта на разработването на приложния софтуер и за актуализиране на учебния материал, както и упражняване на контрол върху усвояването на знанията. Следователно аргументирано може да се твърди, че така се осигури преход към качествено ново ниво на обучението на бъдещите специалисти.

Друг аспект от използването на облачните технологии е при организиране на счетоводния процес на база облачните технологии, така нар. „облачно счетоводство“, което е сравнително нова услуга. (Аспахова Е. Ю.,

2015, стр. 96) Облачното счетоводство е счетоводство, което работи в рамките на модела на облачни изчисления, като отчетните данни на предприятията се съхраняват в облачно хранилище (Бедичевская, 2023, стр. 100)

Същността на тази технология е свързана с това, че на счетоводителя (на предприятието) се предоставя достъп до определена платформа (компютърни ресурси) в Интернет срещу заплащане, чрез която могат да се извършват всички традиционни счетоводни задачи електронно. Това прави използването на облачните технологии в счетоводството много ефективно. Цялата необходима информация се съхранява на отдалечен сървър в облака. Казано по друг начин, целта на счетоводството в облак е същата като тази на софтуера инсталиран на всеки един компютър, с тази разлика, че не е необходимо нещо да се инсталира или да се конфигурира, а е необходим само компютър (таблет или друго устройство) с браузър и Интернет. По този начин, предприятията не заплащат за различни софтуери и едновременно с това имат свързаност между тях.

Облачното счетоводство е сравнително нова услуга, но независимо от това е спечелило признанието на много компании в цял свят. От началото на тази година на българския пазар се предлага такава възможност базирана на използване на облачните технологии, електронната идентификация и други иновативни инструменти за оптимизиране на счетоводния процес. Първата облачно базирана платформа за управление на финанси и счетоводство Smart Accounts се предлага от финтех компания Nula.bg³. Това е иновативна услуга, която е организирана в централизирана платформа, с включени в нея не само счетоводство и пейрол (дейност по администриране на трудовите възнаграждения), но и интеграция с държавната администрация, с която всеки един бизнес се налага да работи. Тя улеснява ежедневната работа на счетоводителите и подобрява ефективността на финансовите процеси, като разполага с различни модули: фактуриране, счетоводство, ТРЗ, банкиране, ДДС, OCR сканиране на документи с AI. Също така има интеграция с всички банки в България, НАП, НОИ, Търговския регистър, както и платформи за онлайн търговия като Shopify и други, и подписване на документи чрез Evrotrust. (Economy.bg, 2023)

Облачните технологии представляват много обещаващо направление в областта на организирането на счетоводния процес и независимо че сега навлизат на нашия пазар има голям шанс да заменят счетоводния софтуер в бъдеще. Поради тази причина и поради това, че бизнесът непрекъснато се променя под влияние на дигиталните технологии и счетоводството е изправено пред предизвикателството да търси по-добри решения е необходимо и образованието в областта на счетоводството да насочи поглед към тях. В

---

³ Компанията е отличена с трето място в категорията „Иновативен продукт“ в десетото юбилейно издание b2b Media Awards 2024. https://www.actualno.com/sciencelogy/yettel-i-nulabg-s-prestijno-otlichie-za-inovativnata-platforma-za-upravlenie-na-biznes-finansi-smart-accounts-news_2263220.html

обучителния процес на бъдещите специалисти може да се включи дисциплина базирана на облачните технологии в счетоводството. По този начин образованието по счетоводство ще отговори на предизвикателствата поставени пред него от бизнеса, а именно пълно автоматизиране на управлението на приходни и разходни документи, интелигентни инструменти за издаване на персонални и периодични електронни фактури, разчитане на информация от фактури чрез изкуствен интелект и технологията OCR (Optical Character Recognition), значително намаляване на ръчния труд и намалява възможността от допускане на грешки. Софтуерът изчислява данъчни задължения, социални и здравни осигуровки, автоматизира категоризирането на разходните и приходните транзакции. Също така подготвя платежни нареждания, финансови отчети, декларации и други. Едновременно с това платформата позволява свързване с банкови сметки за целите на предоставяне на парични потоци, проследяване на задължения и вземания, управление на персонала, както и плащане на заплати и осигурителни вноски. (Ангелова, 2024)

Чрез облачните технологии се трансформира начина, по който предприятията управляват своите финанси и счетоводство. Този модел успешно е приет в много развити страни. Проведено проучване в САЩ още през 2013 г. сред мениджъри и счетоводители във връзка с облачното счетоводство сочи, че базираните на облак системи не само са конкурирали счетоводните програми, но са ги оставили далеч назад. (Аспахова Е. Ю., 2015, pp. 97-98)

Наред с предимствата съществуват и недостатъци, като възможност за изтичане на данни, в случай от отказ от услугата, няма гаранция, че данните на потребителската организация ще бъдат унищожени, както и техническите рискове, като: прекъсване от интернет връзката, липса от стабилен достъп до интернет. Трябва да се отбележи, че по-голямата част от предприятията в нашата страна нямат проблем с достъпа до интернет. Съгласно данните на НСИ относно използване на информационни и комуникационни технологии в предприятията през 2023 г. 96,3 % от нефинансовите предприятия с 10 и повече заети лица имат достъп до интернет. (НСИ, н.д.)

Заклучение

В резултат на направеното проучване може да се обобщи, че за България облачните технологии в счетоводството са новост, но тяхното разпространение в бъдеще ще нараства. Това е в резултат на интензивните промени в бизнеса, дължащи се на дигитализацията, която предизвиква значителни промени в изискванията и към счетоводството. Всичко това поставя предизвикателството за търсенето на нови подходи към обучението по счетоводство, като една от иновативните възможности за това е използването на облачните технологии при организиране на счетоводния процес.

Използвани източници

- Ангелова, В. (2024). *Yettel и Nula.bg с първата облачна услуга за управление на финанси и счетоводство за бизнес клиенти в БГ*. Извлечено от <https://www.standartnews.com/biznes/yettel-i-nulabg-s-parvata-oblachna-usluga-za-upravlenie-na-finansi-i-schetovodstvo-za-biznes-klienti-v-bg-551915.h>.
- Андреева, М. (2017). Облачните технологии – приложение в електронното обучение. *Proceedings of university of Ruse*, стр. 59-63.
- (ЕК), Д. п. (2024). <https://digital-strategy.ec.europa.eu/bg/node/12842/printable/pdf>. Извлечено от <https://digital-strategy.ec.europa.eu/bg/node/12842/printable/pdf>: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/bg/node/12842/printable/pdf>
- Economy.bg. (26 септември 2023 г.). Cloud Tech създаде облачна услуга за управление на счетоводство и финанси. София, София, България. Извлечено от <https://m.economy.bg/business/view/56252/Cloud-Tech-syzdade-oblachna-usluga-za-upravlenie-na-schetovodstvo-i-finansi>
- НСИ. (н.д.). https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/ICT_ent2023_KF3JA6V.pdf. Извлечено от <https://www.nsi.bg/>.
- Абдулина, Э. М. (2019). Облачные технологии в образовании. *Молодой ученый*(№52 (290)), 7-9.
- Аспахова, Е. Ю. (2015). Облачная бухгалтерия – бухгалтерия будущего. *Методики и технологии*(№6), 95-. Извлечено от <https://cyberleninka.ru/article/n/oblachnaya-buhgalteriya-buhgalteriya-buduschego>
- Бедичевская, В. О. (2023). Облачные технологии в бухгалтерском учете организаций: области применения, преимущества и проблемы использования. *Вестник НГУЭУ №1*, стр. 99-106. Извлечено от <https://cyberleninka.ru/article/n/oblachnyye-tehnologii-v-buhgalterskom-uchete-organizatsiy-oblasti-primeneniya-preimuschestva-i-problemy-ispolzovaniya/viewer>

НЕЗАВИСИМОСТТА НА ОДИТНИТЕ КОМИТЕТИ И ВЪТРЕШНИЯ ОДИТ В ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ

Докторант Румен Гъбов¹

Резюме:

Актуалността на статията е обвързана с противоречието между националните и международни разпоредби и авторските мнения по въпроса, изискващо иновативно мислене. Целта на статията е да се изведат възможности за подобряване на нормативната база, чрез следните задачи: да се представи правната рамка и теоретичната концепция, в едно със сравнителен анализ, да се изведат насоки за подобряване на нормативните разпоредби.

Ключови думи: *независимост, одитен комитет, вътрешен одит, публичен сектор*

JEL: M41.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.37>

INDIPENDANCE OF AUDIT COMMITTEE AND INTERNAL AUDIT IN THE PUBLIC SECTOR OF ECONOMICS IN BULGARIA

Rumen Gabov, PhD Student

Abstract: *The relevance of the study is related to the contradiction among national and international regulations and the autor's opinions on the matter, requiring innovative thinking. The purpose of the research study is to identify improvement of the regulatory framework, throught the following tasks: to present the legal framework and the theoretical concept, in one with a comperative analysis, to derive guidelines for improving the regutory provisions.*

Key words: check, subsequent valuation of performance, stratification, Public Procurement Act /PPA/.

JEL: M41.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.37>

1. Въведение

Актуалността на на статията е обвързана с противоречието между националните и международни разпоредби и авторските мнения по

---

¹ Rgabov@protonmail.com, Сметна палата на Р България, София и Стопанска академия „Д. А. Ценов” гр. Свищов

въпроса, изискващо иновативно мислене. В резултат на който се създава благоприятна среда за накръняване на независимостта на одитните комитети и вътрешния одит в публичния сектор в страната. **Обекта на изследване** в статията е *влиянето на противоречията върху одитната концепция в страната.*

Предмета на настоящата разработка е *въздействието на действащата правна рамка, върху независимостта на ОК и ЗВО.* Статията защитава **тезата**, че в действащата правна рамка има съществени има съществени по характер проблеми, които могат да се коригират единствено само, чрез изменения в законовата база. **Целта** на статията е да се изведат възможности за *подобряване на нормативната база*, чрез следните **задачи**: да се представи правната рамка и теоретичната концепция, в едно със сравнителен анализ, да се изведат насоки за подобряване на нормативните разпоредби и да се изведат ползите от него. **Методи на научно изследване** които ще се използват в разработката са: *описателно сравнителен анализ и проучване на литература и законодателство.* Изследването е осъществено при следните **ограничения в обхвата**:

- ✓ На анализ не попада нормативната рамка на одитните комитети и звената за вътрешен одит в предприятията от обществен интерес, според според нормата на Закона за счетоводството
- ✓ във връзка с времето дефиниране на изготвянето на дисертацията е възможно да се реализират изменения в нормативната база,

1. Теоретична концепция

С цел гарантиране принципите на прозрачност, добро управление и законосъобразност в публичния сектор и предпазване на икономиката от отрицателни социално-икономически ефекти, през 2006 година, чрез Закона за финансово управление и контрол в публичния сектор и Закона за вътрешен одит в публичния сектор, се въвежда концепцията за вътрешен одит в сектора. Неин основополагащ елемент до 2016 г. са звената за вътрешен одит. На база натрупана практика и анализ на данните от следващите десет години, до 2016 година, Министерството на финансите констатира ред слабости. С цел да се справят със съществените по характер проблеми, чрез изменения в действащите закони и под-законови разпоредби се въвежда концепцията за одитните комитети с новата Наредба за процедурата за определяне на състава и дейността на одитите комитети в публичния сектор от 2016 година. Със създаването на наредбата „*се уреждат процедурата за определяне на състава и дейността на одитните комитети в организациите от публичния сектор*” (2017). С цел до изясняване на проблема в настоящата статия, теоретичната концепция за ОК и ЗВО се изследва на две нива, тяхната организация и функциониране.

1.1 Организация на ОК и ЗВО

Етимологичния произход на понятието одитен комитет се свързва с английския термин „audit committee” в преводе „*комитет по одита, одиторски комитет и комитет за назначаване на одитори*“ (Кръстева, 2007). В превода от английски език изпъкват два съществени елемента: *комитета обхваща дейността по одит и назначава одиторите*. Според *Международния стандарт за професионални практики по вътрешен одит* от 2017 година, публикувани на страницата на The IIA България на комитетите се вменява функции *да преглежда решенията на ръководителя на вътрешния одит за наемане на персонал, включващ действията по назначаване, определяне на възнагражденията, оценяване, задържане и освобождаване на одиторите*. В Закон за счетоводна реформа на публичните компании и инвестиционен потенциал, популярен като *Закона Сарбанес-Окли (SOA)* в САЩ, се утвърждава концепцията, че всички протичащи в организацията дейности попадат в обхвата на одита и *одиторите се назначават от комитета*, която се споделя от автори като Р. Милър, Ърв. Глейм и Л. Сойър. Закона Сарбанес-Окли транспонира дефиницията за одитен комитет на контролните органи на САЩ, в лицето на Комитет по ценни книжа (SEC) и Американски институт на сертифицираните одитори в публичния сектор (AICPA). По този начин натрупаната добра практика в областта се облича в нормативна разпоредба, с цел утвърждаване на независимостта на одита и обективността на одиторите и предпазване на корпоративния сектор САЩ от неефективно управление на публичните средства. Целта и задачите на SOA в краткосрочен вариант се изразяват в преодоляване на фалити и съдебни дела, които могат в дългосрочен план да доведат до нежелани социално-икономически последици. За постигането на тези задачи на комитетите се делегират права и задължения свързани с наблюдение на счетоводството, финансовите отчети и оповестяване на информацията за външни за организацията ползватели. *SOA* развива въпроса за *одитния комитет* и добавя, че той *се назначава от борд на собствениците, различен от борда на директорите*, с цел да се гарантира тяхната независимост и обективност.

Речника на термините в *МСППВО* приравнява мястото на одитния комитет до съвет на директорите, надзорен съвет, управителен съвет и изпълнителен директор в организацията. Той не участва в състава на ръководната структура и извършва надзорна дейност върху всички структури и дейности в нея. *Комитета не се подчинява на оперативната ръководната структура на организацията, а на собствениците на капитала, които са извън самата структура*. Според *Закона Сарбанес-Окли* мястото на: „*Одитния комитет е като комитет към борда на собствениците на капитала, отговорен за назначението, възнаграждението, независимостта и надзора на одиторите (2002)*“. Концепцията на Закона Сарбанес-Окли, Речника на термините в *МСППВО*, SEC, NYSE,

Робърт Милър, Лауренс Сойър изследва ръководството в корпоративния сектор като съставено от два компонента: борд на собствениците на капитала и борд на директорите, като **Одитния комитет се назначава от борда на собствениците**. При него идеята е, че собствениците на капитала назначават Одитен комитет от външни директори, който участват в контролната функция с цел да „*му придава една независимост спрямо ръководството на организацията*“ (Милър, 2007, стр. 219). Дори като времева рамка, бордовете на директорите са по-краткосрочни в своето съществуване от одитните комитети или борда на одитния комитет. Според изискванията на SOA, мнение споделено и от авторите, собствениците на капитала уведомяват борда на изпълнителните директори за факта, че се провежда процедурата и се избират членове на одитния комитет. Т.е. борда на изпълнителните директори и главния изпълнителен директор нямат никакво отношение по процеса на сформирание на ОК.

Според **Закона за вътрешен одит в публичния сектор (ЗВОПС)** в България, към момента, **одиторите от звената за вътрешен одит и одитните комитети се назначават от ръководителя на организацията**, след съгласуване с Министъра на финансите или Общинския съвет, като след съгласуване с ОбС се уведомява министъра на финансите. В 7-дневен срок от приключване на процедурата за определяне на външни членове, **ръководителят на организацията назначава и съгласува състава на одитния комитет** със следните институции: *министерства* – съответният министър издава акт за определяне на състава на одитния комитет, който съгласува с министъра на финансите, *министерство на финансите* – министърът на финансите издава акт за определяне на състава на одитния комитет, който не се съгласува, *общини* – кметът на общината внася на първото възможно заседание на общинския съвет проект на решение за съгласуване състава на одитния комитет, в едно с документите от процедурата за определяне на членовете. След тяхното решение кмета назначава комитета и чрез решението на ОбСъвет информира министъра на финансите, *Държавен фонд "Земеделие" – Разплащателна агенция* - изпълнителният директор внася на първото възможно заседание на управителния съвет проект на решение за състава на одитния комитет, в едно с документите от процедурата за определяне на членовете. След тяхното решение директора назначава комитета и чрез решението на Управителния съвет информира министъра на финансите. В преписките който се подават на министъра на финансите за съгласуване и информиране се прилагат: заповедта за назначаване на комитет и протоколите от конкурса. Всички ПРБК уведомяват при промяна в състава на ОК съгласуващия орган, като общините и ДФ – Земеделие Разплащателна агенция, подават тази информация и до министъра на финансите. До изтичането на мандата на комитета съответния ПРБК съхранява документите от процедурата за определяне на състава му.

Според The IIA, Закона Сарбанес-Оксли, Указанията за управленска отговорност в публичния сектор на министъра на финансите, автори зад океанаи д-р Пламена Недялкова, публикация в сп. Вътрешен одитор, (Недялкова, 2022, бр. 2), **мястото** на комитета е „до Управителния орган, ако има сформирани такъв. Двете структури са в ролята на „шапка“ над висшето ръководство и вътрешния одит на организацията и комуникират директно с външни за организацията и регулаторни органи”. Одитният комитет за всяка организация, без значение дали е в публичния или частния сектор, се подчиняват на основната организационна структура, състояща се от: „ръководството, служителите, вътрешните одитори, одитен комитет и външни лица“ (Иванов & Томева, 2008, стр. 117),

В обобщение на описателно сравнителния анализ в организацията на ОК и ЗВО, може да се обобщи, че подходът, приложен в ЗВОПС в Република България, до известна степен вече е остарял. В България съставя на Одитните комитети и Звената за вътрешен одит се назначават от ръководителя на организацията. Тази структура създава благоприятна среда за накарване на независимостта на двете структури.

1.2 Функциониране на ОК и ЗВО

Второто ниво на анализ на проблема с независимостта на ОК и ЗВО се отнася до техните функции. На база дефиницията на Ойлер и разсъжденията Проп за функции, може да се обобщи, че тя е свързващото звено между организацията и заложените цели. По тази същата причина, Стандарт 2060 дава дефиниция на комитетите, започвайки с вида на организацията и описвайки права и задълженията му, респ. функциите. Според **дефинира** на одитните комитети според Стандарт 2060 се изразява в: „Управителен орган, натоварен да осъществява надзор върху одитната и контролната функция в организацията“. Спектъра от функции на ОК се развива в тълкувателната част Стандарт 1110, където се допълва, че функционалната линия на докладване се постига ефективно, тогава и само тогава когато: „;утвърждаването от Съвета на бюджета за вътрешен одит и плана за ресурсно осигуряване; изпращането на доклади от ръководителя на вътрешния одит до Съвета относно изпълнението на плана на вътрешния одит и други въпроси и одобряването от Съвета на възнаграждението на РВО; одобряването от Съвета на решението за назначаване и освобождаване от длъжност на ръководителя на вътрешния одит; одобряването от Съвета на възнаграждението на Ръководителя на вътрешния одит; “ (The IIA, 2017, р. 4).

Според **SOA** за да постигнат първоначално заложените задачи на комитетите, освен всички останали, трябва да се делегират изключителни права и задължения свързани: с наблюдение на счетоводството, финансовите отчети и оповестяване на информацията за външни за организацията ползватели. Тази идея се свързва основно с фалитите на Енрон и ред други големи компании в САЩ, като водещ мотив е, всички участници на

борсовите пазари да разполагат с актуална и надежна (не) финансова информация. Закона Сарбанес-Оксли го определя като: *“комитет (или равностойна структура) основана в и между борда на директорите, натоварена със задача да надзирава счетоводството и процеса по изготвяне на финансовите отчети и одиторите заверяващи отчетите* (2002, р. 1). **Закона Sarbanes-Oxley** облича Стандартите на The PCA и SEC в нормативна форма и разширява обхвата им като допълва предходните нормативи с: **ролята на „арбитър“**; задължава поне **един член** на комитета да притежава **квалификация в областта на финансите; разработва процедури за:** мониторинг и оценка на адекватността и ефективността на системата за вътрешен контрол; **съответствие; и съставят и управляват собствен бюджет.**

Концепцията на МСППВО, Закона Сарбанес-Оксли се споделя от автори като: Лауренс Сојер и Ървинг Глейм определя одитния комитет чрез неговата **цели** (Sawyer Lawrence B., 2003) (Глейм, 2011, стр. 244). Докато Сојър предлага още няколко нови задачи или *„проблеми“* за които трябва задължено да се *„грижат“* Одитния комитет: *„делегираното на отговорности; информационни системи; етични и законови стандарти; капиталната структура; съответствието с правителствените регулации; представянето пред изпълнителния директор и организационния бекграунд – Неприятелските отношения между хората в организацията“* (Sawyer, 1992, pp. 32-33). Преди Закона Сарбанес-Оксли Джон Уилсън и Стивън Рот насочват фокуса към дейността на комитетите върху *„надзор върху работата на вътрешния одит“* (Wilson & Root, 1989). Надзора, според тях, трябва да се осъществява в три основни направления: фирмена философия, независимост и логистични проблеми.

Според българското законодателство *„Одитният комитет има следните правомощия: 1. съгласува статута и числеността на звеното за вътрешен одит, стратегическите и годишните планове за дейността по вътрешен одит; 2. разглежда и приема с решение доклада за състоянието на системите за финансово управление и контрол и годишния доклад за дейността по вътрешен одит; 3. запознава се при необходимост и дава становища по одитните доклади за извършени одитни ангажименти и по всички значими въпроси, свързани с вътрешния одит в съответната организация; 4. наблюдава процеса по управление на риска в организацията и дава становища с препоръки за подобряването му; 5. осъществява взаимодействие с външните одитори; 6. наблюдава процесите на финансово отчитане в организацията и дава становища с препоръки за подобряването им; 7. наблюдава ефективността на системите за вътрешен контрол в организацията и дава становища с препоръки за подобряването им“*. (Закон за вътрешния одит в публичния сектор, 2017)

В обобщение на описателно сравнителния анализ на функциите на ОК, може да се обобщи, че:

Първо, концепцията за одитния комитет е динамична защото тя следва измененията в икономиката на страната и при необходимост разширява своя обхват, т. к. те са инструмент чрез който държавата осъществява надзор върху разходваните публични средства, като той е гарант за предпазване на икономиката от отрицателни социално-икономически ефекти.

Второ, за утвърждаване на независимостта на вътрешния одит, обективността и компетентността на одиторите, респ. одитните комитети да постигнат целта за която се създават следва да се акцентира върху изменения в нормативната рамка насочени към:

- ✓ Назначаване на вътрешните одитори и техния ръководител от комитета
- ✓ Разработване на отделен под-бюджет на Комитета и Звеното за вътрешен одит в общия бюджет на организацията и
- ✓ Вписване на изискване към членовете на ОК да притежават знания в областта на финансовото отчитане,
- ✓ Утвърждаване на ролята на „арбите или съветник“ на комитета,
- ✓ Предоставяне на правомощия във връзка с действия относно оценка на съответствието на изпълнение на дейности и процеси в организацията с действащите нормативни разпоредби и целите и.

Заклучение

Видно от изложението е предходния параграф, има доста несъответствия между действащия национален норматив и някои външни. Но одитната концепция в България е динамична величина, като с цел нейното надграждане и усъвършенстване. В нейна ползва би било да се проведе анализ, изследване или дебат, дали въвеждането на корекции в нормативната база, посредством взаимстване имат потенциал да подобрят състоянието на одитната концепция в момента. Вариантни насоки биха се свързвали с назначаване на ОК от външни за организацията структури и след това комитетите назначават членовете на ЗВО. Друга вариантна хипотеза би била комитетите да се въоръжат с допълнителни средства на контрола: : „бюджет, персонал на ЗВО, политики и процедури, счетоводството на организацията“ (Иванов & Томева, 2008, стр. 62).

Използвана литература

Глейм, Ър. (2011). Роля на вътрешния одит в управлението, риска и контрола. София: Сиела софт анд публишинг АД.

Закон за вътрешния одит в публичния сектор, чл. 18, ал. 5 (2017).

Иванов, Г. & Томева, М. (2008). Вътрешен контрол. Свищов: Академично издателство "Д. А. Ценов".

- Кръстева, Д. (2007). Английско-български и българо-английски речник по одит, счетоводство, данъци, финанси и право. София: "Сиела - софт енд паблишинг" ЕООД.
- Милър, Р. (2007). Съвременен вътрешен одит-теория и практика. София: Аспро ЕООД.
- Наредба за процедурата за определяне на състава и дейността на одитните комитети в организациите от публичния сектор. (2017). Извлечено от file:///C:/Users/User/Downloads/10.NAREDBA_za_procedurata_za_opredelqne_na_systava_i_dejnostta_na_oditnite_komiteti_v_organizaciite_ot_.pdf
- Недялкова, П. (2022, бр. 2). Специфики на одита на изпълнение в организациите от публичния сектор. Вътрешен одитор, 35.
- Sawyer Lawrence B. (2003). Internal Auditing, 5-th Edition. Florida: The IIA.
- Sawyer, L. B. (1992, 2). The Political Side of Internal Auditing. The Internal Auditor, The IIA.
- Senate and House of Representatives of the United States of America in Congress. (07 2002). Retrieved from <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-107publ204/html/PLAW-107publ204.htm>
- The IIA. (2017, 01 01). Институт на вътрешните одитори в България. Retrieved from www.iiabg.org: https://www.iiabg.org/files/IPPF/IPPF_Standards_2017%20BG.pdf
- Wilson, J. D., & Root, S. J. (1989). Internal Auditing Manual. Boston, Warren, Gorham & Lamont.

АНАЛИЗ НА КЛЮЧОВИ АСПЕКТИ ОТ ОРГАНИЗАЦИОННАТА СТРУКТУРА НА НАЦИОНАЛНИЯ СТАТИСТИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

Докторант Цветозария Гатева¹

Резюме: *Организационната структура на НСИ разкрива структура, предназначена да осигури ефективно и ефикасно изпълнение на неговите отговорности за събиране и разпространение на статистическа информация. Йерархичната структура, функционалните звена и процесите работят заедно, за да гарантират, че институтът може да изпълнява своите задължения по подходящ начин, като същевременно отговаря на нуждите на своите потребители.*

Ключови думи: *Национален статистически институт, Териториални статистически бюра, организационна структура, устройствен правилник.*

JEL: C10, C81, C82

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.38>

ANALYSIS OF KEY ASPECTS OF THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE

PhD student Tsvetozaria Gateva

Abstract: *The organizational structure of the NSI reveals a structure designed to ensure the effective and efficient performance of its responsibilities for the collection and dissemination of statistical information. The hierarchical structure, functional units and processes work together to ensure that the institute can carry out its duties appropriately, while meeting the needs of its users.*

Key words: *National Statistical Institute, Territorial Statistical Offices, organizational structure, organizational regulations*

JEL: C10, C81, C82

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.38>

1. Въведение

Според чл. 2 на Закона за статистиката в обхвата на статистическата дейност се включват „разработването на методологията и планирането на статистическите изследвания, получаването, събирането, обработването, съхраняването на индивидуални данни и статистическа информация, ана-

---

¹ cgateva@nsi.bg Териториално статистическо бюро Северозапад, Отдел Статистически изследвания - Ловеч

лизирането, предоставянето и разпространението на статистическа информация“ (Закон за статистиката). Националната статистическа система на България се състои от Националния статистически институт, органите на статистиката и Българската народна банка, но водеща роля има НСИ, под чието методическо ръководство работят останалите органи на статистиката. Националната статистическа система функционира и осъществява своята статистическа дейност като спазва принципите за професионална независимост, безпристрастност, обективност, надеждност, статистическа тайна и ефективност на разходите, които са ясно дефинирани в чл. 2, ал. 2 на Закона за статистиката.

Националният статистически институт (НСИ) осъществява независима статистическа дейност на държавата и други дейности, възложени му със закон (чл. 6 от Закона на статистиката) и е отговорен за събирането, обработката и разпространението на статистическа информация, за различни аспекти на икономическите, социалните и демографските процеси в страната. За осъществяването на отговорните задачи - да координира статистическата дейност на държавата, да проучва и обобщава обществените потребности от статистическа информация, да разработва стратегия за развитие на националната статистическа система в съответствие с Европейска статистическа програма, да провежда статистически изследвания, да събира, обработва и съхранява индивидуални и лични данни и статистическа информация, да разработва и поддържа националните статистически класификации, номенклатури, стандарти и методики, самостоятелно или с предвидените в нормативен акт органи, да поддържа бази данни и статистическите информационни системи, да публикува и разпространява статистическа информация, да предоставя статистическа информация на потребителите и на Евростат и др., е необходима добре функционираща система за управление и адекватна организационна структура.

Настоящият доклад има за цел да представи анализ на организационната структура на Националния статистически институт (НСИ) въз основа на неговия устройствен правилник. Анализът обхваща йерархичната структура, функционалните звена и процесите в рамките на института.

2. Основни характеристики на организационната структура на НСИ

Националният статистически институт осъществява независима статистическа дейност на държавата на базата на солидна нормативна база, включваща закони, политики, правилници и др., сред които - Закон за статистиката; Закон за защита на личните данни; Закон за преброяването; Закон за статистиката на вътресъюзната търговия със стоки; Политика за личните данни в НСИ; Политика по качеството и на сигурността на информацията на НСИ; Национална статистическа програма; Стратегия за

развитие на Националната статистическа система на Република България; Стратегия за намаляване на натоварването на респондентите; Визия за научно-изследователска дейност в НСИ и други. За изпълнението на възложените дейности НСИ ежегодно изготвя Отчет за изпълнението на Националната статистическа програма и за дейността на НСИ, в който ясно и точно се отчитат постигнатите резултати по изпълнение на националната статистическа програма, на стратегията за развитие на националната статистическа система, на бюджета на НСИ и т.н. Много важна роля за изграждането и функционирането на организационната структура на НСИ има Устройственият правилник на НСИ, както и останалите правилници, а именно: Правилник за разпространение на статистически продукти и услуги; Правилник за предоставяне на анонимизирани индивидуални данни за научни и изследователски цели; Правилник за библиотечно - информационната дейност в НСИ; Правилник за статута и устройството на списание „Статистика“; Инструкцията за деловодната дейност и документооборота в ЦУ на НСИ, за достъпа до информация и за опазване на статистическата тайна и други.

НСИ си сътрудничи с различни органи и организации, включително държавни институции, научни организации и международни организации. Институтът участва в процеса на вземане на решения на национално ниво, като предоставя статистическа информация и експертни мнения. Освен това, НСИ участва в Европейската статистическа система (ЕСС), като допринася за разработването и прилагането на европейски статистически стандарти и практики. Институтът също така участва и в Програмата за европейско статистическо образование (PESE) и Европейската мрежа за конкурентоспособност на предприятията и малките и средните предприятия (SBA). Основните принципи, от които се ръководи НСИ при организирането на статистическата дейност в страната, са: професионална независимост, безпристрастност, обективност, поверителност, надеждност, навременност, ефективност и ефикасност. Тези принципи ръководят работата на института и определят стандартите, към които той трябва да се стреми (Закон за статистиката).

Организационната структура на НСИ играе решаваща роля за ефективното и ефикасно изпълнение на неговите функции и отговорности. На базата на устройствените правилници на НСИ за периода 2003-2023 г. са изведени основни аспекти от неговата организационна структура.

Съгласно устройствения правилник основната цел на НСИ е да „събира, обработва и разпространява статистическа информация за всички области на социално-икономическия и културния живот в Република България“. Този мандат отразява ролята на института като официален орган за статистика в страната (НСИ. Устройствен правилник). Статистическата система е сложен субект, успешното функциониране на който, е необходимо и задължително условие. Организационната структура на НСИ за-

дължително трябва да бъде действаща, устойчива на сътресения, успяваща да се справи с предизвикателствата пред нея. Основни базисни изисквания са:

- ефикасност - в структурен и функционален аспект, в условията на динамично променяща се финансова и икономическа ситуация в световен и национален мащаб;
- надеждност – по отношение качеството на статистическата информация – резултати с необходимата обективност;
- ефективност на системата при използване на базите данни от статистическите изследвания в отговор на нуждите на потребителите;
- адаптивност за коригиране на продуктовата линия към променящите се нужди.

Йерархична структура. На върха на организационната структура на НСИ стои председателят, който се назначава от Министерския съвет. Председателят отговаря за цялостното управление и контрол на дейността на института. НСИ има трима заместник-председатели, които подпомагат председателя при изпълнението на неговите задължения, главен секретар и директори на дирекции, които управляват съответните в състава на дирекцията отдели и териториални статистически бюра.

Функционални звена. НСИ е структуриран около няколко основни функции или направления, които включват методология на изследването, събиране на данни и разпространение на информация, информационни технологии, финанси и администрация.

Всеки отдел отговаря за специфични области на дейност, допринасящи за цялостната мисия на института. НСИ е структуриран около няколко основни функции или направления, които включват:

- **Методология на изследването:** Това направление разработва методологиите и инструментите, използвани за събиране и анализ на данни. Те също така гарантират качеството и надеждността на данните, предоставени от института.
- **Събиране на данни:** Това направление отговаря за събирането на първични данни чрез проучвания, анкети и административни източници. Те обработват и валидират тези данни преди да бъдат включени в статистическите бази данни на института.
- **Данни и разпространение на информация:** Това направление обработва и анализира събраните данни, като генерира статистически таблици, доклади и показатели. Те също така предоставят тази информация на обществеността, бизнеса и правителството чрез различни канали, включително уебсайта на института, публикации и електронни медии.
- **Информационни технологии:** Това направление поддържа и развива информационните системи и инфраструктура на института, вклю-

чително хардуер, софтуер и мрежи. Те гарантират, че институтът разполага с необходимите технологии, за да събира, съхранява и обработва данни ефективно.

- **Финанси и администрация:** Това направление управлява финансовите и административните дела на института, включително бюджет, счетоводство, снабдяване и поддръжка на съоръженията.

В своята дейност НСИ следва определени процеси и процедури, за да гарантира ефективното изпълнение на своите задължения. Някои ключови процеси включват:

- **Планиране и програмиране:** НСИ разработва многогодишни и годишни работни програми, които очертават приоритетите и целите на института. Тези програми се основават на нуждите на потребителите и стратегическите насоки на института.
- **Събиране и обработка на данни:** НСИ използва различни методи за събиране на данни, като проучвания, административни източници и статистически модели. След като данните бъдат събрани, те се обработват и валидират, за да се гарантира тяхната точност и надеждност.
- **Статистически анализ:** Използвайки обработените данни, НСИ генерира статистически таблици, доклади и показатели. Тези продукти предоставят ценна информация за различни аспекти на икономическия, социалния и демографския живот в страната.
- **Комуникация и популяризиране:** За да достигне до своята аудитория, НСИ използва различни комуникационни канали, включително своя уебсайт, публикации и социални медийни платформи. Институтът също така участва в събития и семинари, за да представи своите продукти и услуги.

Според действащия устройствен правилник на НСИ са функционират дирекция „Обща администрация и пет дирекции тематични статистики, които формират специализираната администрация, структури на пряко подчинение на председателя, Териториални статистически бюра, регистър на декларациите, качество, международно сътрудничество, конкурси, открито управление (НСИ. Устройства правилник 2023, 2024).

Дирекциите от специализираната администрация са „Бизнес статистика“, „Демографска и социална статистика“, „Макроикономическа статистика“, „Многосекторна статистика, методология и регистри“, „Информационни системи и инфраструктура“.

Дирекция „Бизнес статистика“ включва отделите: „Годишна бизнес статистика и бизнес регистри“, „Краткосрочна бизнес статистика и статистика на транспорта“, „Статистика на разходите за труд, научноизследователската и развойна дейност, иновациите и информационното общество“, „Статистика на външната търговия със стоки“, „Статистика на туризма и бизнес наблюдения“.

Дирекция „Демографска и социална статистика“ включва отделите: „Статистика на населението и жилищния фонд“, „Статистика на здравеопазването и правосъдието“, „Статистика на образованието и културата“, „Статистика на условията на живот“, „Статистика на работната сила“.

Дирекция „Макроикономическа статистика“ включва отделите: „Нефинансови национални и регионални сметки“, Отдел „Финансови национални сметки“, „Таблицы Ресурс - Използване и институционални национални сметки“, „Потребителски цени, цени на жилища и паритети на покупателната способност“, „Сметки в околната среда и енергетиката“, „Сметки и цени в селското и горското стопанство“.

В рамките на дирекция „Многосекторна статистика, методология и регистри“ попадат отделите: „Регионална статистика и географска информация“, „Индикатори и мониторинг на стратегически документи и инициативи“, „Връзки с потребителите и е-услуги“, „Публикации, библиотека и дигитални продукти“, „Планиране и качество на статистическите изследвания“.

В съвременните условия на нарастваща дигитализация на процесите много важно значение придобива дирекция „Информационни системи и инфраструктура“, към която са обособени следните отдели: „Информационни системи и приложен софтуер“, „Управление на бази данни“, „Информационна и комуникационна инфраструктура“.

Посочените отдели имат за задача да разработват нови и да усъвършенстват използваните до момента методики, методологии, да осъществяват планирането и организацията на провежданите от съответния отдел наблюдения, както и всички дейности по събирането, обработката, представянето и съхранението на статистическата информация по провежданите наблюдения и изследвания, да поддържат действащите информационни системи, да извършват контрол върху качеството на статистическата информация, да оказват методическа помощ на ТСБ, да извършват ревизии на показатели съобразно европейското законодателство, да подготвят за публикуване резултатите от проведените наблюдения и други.

3. Основни функции и задачи на Териториалните статистически бюра

В устройствения правилник на НСИ се посочват основните функции и задачи на ТСБ, а именно:

- **Събиране на първични данни:** ТСБ събира първични данни чрез различни методи, като анкети, административни източници и наблюдения. Тези данни се използват за създаване на статистическа информация за различни области, включително икономика, демография, социално-икономически характеристики и околна среда. Анкетите могат да бъдат проведени лично, по телефона или онлайн и обикновено включват интервюта със субекти относно техните иконо-

мически дейности, демографски характеристики и социални условия. Административните източници предоставят готови данни от правителствени агенции, като данъчни регистри, образователни институции и здравни заведения.

- **Обработка и анализ на данни:** След събиране ТСБ обработва и анализира събраните данни, използвайки усъвършенствани статистически техники. След като данните бъдат събрани, ТСБ ги обработват и анализират, за да извлекат значима информация. Този процес включва аритметичен и логически контрол на данни, контрол на качеството и прилагане на статистически техники за откриване на тенденции, модели и корелации. Софтуерните инструменти и програмите за статистически анализ, като SPSS, Stata и R, често се използват за извършване на тези операции. Освен това ТСБ може да участва в проучвания и анализи, за да отговори на специфични регионални въпроси или да оцени въздействието на политиките. Това помага при идентифицирането на тенденции, модели и връзки в данните, което позволява по-добро разбиране на регионалните проблеми и предизвикателства.
- **Разпространение на информация:** ТСБ отговаря за разпространението на статистическа информация на регионално ниво до различни заинтересовани страни, включително правителствени агенции, местни власти, изследователи, бизнеса и широката общественост. Тази информация е достъпна чрез различни канали, като публикации, онлайн платформи и директни заявки. Директните заявки позволяват на потребителите да поискат персонализирани данни или таблици, които отговарят на техните специфични нужди.
- **Сътрудничество и партньорство:** ТСБ работят в тясно сътрудничество с други държавни органи, академични институции и неправителствени организации, за да осигурят цялостна и интегрирана регионална статистика. В обобщение, териториалните статистически бюра играят жизненоважна роля в рамките на Националната статистическа система, като събират, обработват и разпространяват статистическа информация на регионално ниво. Помагат да се гарантира, че регионалната статистика е подходяща, актуална и полезна за широк кръг потребители. Тяхната работа е от съществено значение за вземането на информирани решения, мониторинга на напредъка и идентифицирането на области за подобрене в различни сектори.

Чрез предоставяне на точна и навременна статистическа информация, ТСБ допринасят за процеса на вземане на решения на всички нива на управление. Данните, генерирани от ТСБ, се използват за оценка на ефективността на политиките, разпределяне на ресурси и идентифициране на области за подобрене. Например местните власти могат да използват регионални данни, за да определят приоритети за инфраструктурни проекти, докато

бизнесът може да използва икономическа статистика, за да планира бъдещи инвестиции.

4. Анализ на тенденциите в числеността на персонала по дирекции в НСИ

Чрез анализиране на тенденциите в числеността на персонала във всяка дирекция можем да придобием представа за приоритетите и промените в организацията на НСИ, можем допълнително да проучим факторите, които биха могли да допринесат за наблюдаваните тенденции в числеността на персонала във всяка дирекция на Националния статистически институт (НСИ).

- **Обща администрация:** Намаляването на броя на служителите от 2012 г. до 2015 г. може да се дължи на усилията за рационализиране на административните процеси чрез въвеждане на нови технологии или аутсорсинг на определени функции. Увеличаването на броя на служителите след това може да отразява необходимостта от допълнителни ресурси за управление на новите системи или отговор на увеличените изисквания към административната подкрепа.
- **Финансови, правни, стопански дейности и планиране:** Значителният спад в броя на служителите от 2012 г. до 2015 г. може да предполага прехвърляне на ресурси към други области или консолидиране на финансови и правни функции. Увеличението на броя на служителите след това може да отразява нуждата от повече експертен опит в планирането или управлението на проекти.
- **Административно обслужване, човешки ресурси и международни дейности:** Спадът в броя на служителите от 2012 г. до 2015 г. може да се дължи на усилията за рационализиране на човешките ресурси или международните дейности чрез централизиране или автоматизация. Увеличаването на броя на служителите след това може да отразява необходимостта от допълнителни ресурси за управление на международните отношения или подкрепа на служителите.
- **Бизнес статистика:** Стабилният растеж на броя на служителите от 2012 г. до 2023 г. може да отразява нарастващото значение на бизнес статистиката или повишеното търсене на услуги в тази област. Това може да се дължи на фактори като икономически растеж, промени в регулаторната среда или технологичен напредък, който изисква по-добри данни за бизнеса.
- **Демографска и социална статистика:** Умереният спад в броя на служителите от 2012 г. до 2015 г. може да се дължи на усилията за рационализиране на процесите или възлагане на задачи на външни изпълнители. Устойчивостта на броя на служителите след това може да отразява необходимостта от поддържане на висококачествени демографски и социални данни.

- Многосекторна статистика, методология и регистри: Колебанията в броя на служителите, наблюдавани от 2012 г. до 2015 г., могат да отразяват усилията за преструктуриране или фокусиране върху подобряването на ефективността в тази конкретна област. Увеличаването на броя на служителите след това може да отразява необходимостта от допълнителни ресурси за разработване на нови методи или регистри.
- Макроикономическа статистика: Значителният спад в броя на служителите от 2012 г. до 2015 г. може да се дължи на прехвърляне на ресурси към други области или консолидиране на макроикономически функции. Увеличаването на броя на служителите след това може да отразява необходимостта от повече експерти в специфични макроикономически области.
- Информационни и комуникационни технологии: Стабилният растеж на броя на служителите от 2012 г. до 2023 г. може да отразява нарастващото значение на ИТ или повишеното търсене на услуги в тази област. Това може да се дължи на фактори като технологичен напредък, променящи се бизнес нужди или повишено съответствие с изискванията за защита на данните.

5. Анализ на числеността на персонала в Териториалните статистически бюра

Анализът на динамиката на числеността на персонала в териториалните статистически бюра в България от 2003 до 2023 г. демонстрира преобладаваща тенденция на намаляване. Числеността на персонала варира от 1254 през 2003 г. до 579 през 2023 г., което представлява спад от приблизително 48%.

Най-значителното намаление на числеността на персонала се наблюдава между 2008 и 2009 г. (-183 души), последвано от намаление от 300 души между 2015 и 2016 г. Тези периоди са свързани със структурни реформи – окрупняване на регионалните структури на НСИ.

Въпреки общата тенденция на намаляване, има регионални различия в степента на промяната. В ТСБ - Северозапад числеността на персонала остава относително стабилна до 2015 г., след което намалява значително (-39 души), което съвпада с формирането на ново териториално статистическо бюро за Северозападна България през същата година, в чийто състав влизат областите: Видин, Враца, Ловеч, Монтана и Плевен.

В ТСБ - Север числеността на персонала намалява значително - с 25 души между 2015 и 2016 г., което съвпада с формирането на новото Териториално статистическо бюро Север, в състава на което влизат областите: Русе, Разград, Силистра Габрово и Велико Търново

Подобна е тенденцията и в изменението на числеността на персонала в ТСБ – Североизток – намалението е с 10 души между 2015 и 2016 г., когато

е създадено Териториално статистическо бюро Североизток, в състава на което влизат областите: Варна, Шумен, Търговище, Добрич

В ТСБ - Юг числеността на персонала намалява постепенно (-14 души) от 2003 г., следвано от стабилна структура до 2015 г., когато намалението е с 39 души и е формирано Териториално статистическо бюро Юг, в състава на което влизат областите : Пловдив, Пазарджик, Кърджали, Хасково, Смолян

За ТСБ - Югоизток числеността на персонала намалява постепенно от 2003 г., и с 24 души през 2015 г., когато е създадено Териториално статистическо бюро Югоизток, в състава на което влизат областите: Бургас, Ямбол, Сливен, Стара Загора

В ТСБ - Югозапад числеността на персонала намалява постепенно от 2003 г., и с 25 души през 2015 г., когато е създадено Териториално статистическо бюро Югозапад, което включва областите: София столица, София, Перник, Кюстендил и Благоевград.

Като цяло, анализът на динамиката на числеността на персонала в териториалните статистически бюра в България показва устойчива тенденция на намаляване, която започва през 2003 г. и продължава до 2023 г. Най-значителните намаления се случват между 2008 и 2009 г. и между 2015 и 2016 г., които са свързани със структурни реформи и обединяване на структурни единици на НСИ.

Регионалните модели разкриват различни степени на промяна, но нито един регион не е имунизиран срещу свиването на мрежата от териториални статистически бюра. Намаляването на числеността на персонала свързваме с фактори като консолидация на ресурси, административни промени на по-високо ниво и адаптиране към променящите се нужди от статистическа информация и услуги.

6. Заключение

През периода от 2003 до 2023 г. Националният статистически институт (НСИ) поддържа сравнително стабилна структура. Дирекциите в централното управление на НСИ претърпяха незначителни промени през този период. Въпреки това, значителна реорганизация беше извършена през 2015 г. по отношение на регионалната структура, по-специално териториалните статистически бюра (ТСБ).

Преди 2015 г. ТСБ бяха 28 на брой, разпределени в цялата страна. През тази година обаче беше взето решение да се консолидират тези бюра, като броят им бъде намален до шест. Този ход имаше за цел рационализиране и оптимизиране на ресурсите, чрез комбиниране на множество регионални звена в по-големи, обслужващи по-голям географски район. В резултат на това, броят на служителите в тези нови, разширени ТСБ, беше значително намален. Тази реформа подчертава фокуса на НСИ върху подобряване на ефективността и намаляване на разходите, като същевре-

менно гарантира предоставянето на точни и навременни статистически данни на всички нива на управление в страната.

Използвани източници

Закон за статистиката. (н.д.). Извлечено от <https://www.nsi.bg/bg/>:

<https://www.nsi.bg/bg/content/553/basic-page/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0>

Национална статистическа програма. Извлечено от <https://www.nsi.bg/>:

<https://www.nsi.bg/bg/content/553/basic-page/>

НСИ. (н.д.). *Устройствен правилник.* Извлечено от <https://www.nsi.bg/>:

<https://www.nsi.bg/bg/content/555/basic-page/>

МЕНИДЖМЪНТ, МАРКЕТИНГ,
МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ ПЛАНИРАНЕ,
ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ

DIGITAL THREAT ANALYSIS

Professor Serghei Ohrimenco DSc¹
Associate Professor Lucia Gujuman, PhD²
Valeriu Cernei³

***Resume:** Our ubiquitous world is changing rapidly under the influence of digital transformation and serious preparation for new challenges and threats is required. The composition of the latter is constantly changing due to the development and improvement of computing equipment, software and technologies for collecting, processing and storing information. Under these conditions, the relevance of research work on topics related to the assessment of possible threats in the digital economy is increasing. An additional factor of influence is changes in the digital information structure, the transition to remote (home) work of users and others. Modern society increasingly relies on robotic and digital operations instead of human labor. All this puts the information and communication resources of the state and individual firms at risk of hacker attacks and software abuse. This paper examines the historical aspects of the development of program abuse as the basis of modern digital threats to the individual, society, and the state.*

Keywords: *Cyber Threats, Digital Threats, Cybersecurity, Risk Management, Risk Strategy*

JEL: D74 D81 F52

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.39>

1. Introduction

The development and improvement of computing, software and communications have ensured the penetration of information and communication technologies and their components into all spheres of human activity. At the same time, the digital threat landscape is growing, both quantitatively and qualitatively. The authors set themselves the goal of reviewing the evolution of software threats as applied to information systems and developing methodological foundations for identifying promising digital threats to the individual, society and the state.

2. A Short History of Digital Threats

The authors focused their study only on threats to information systems and resources of government and commercial organizations. The study left out

---

¹ osa@ase.md Academy of Economic Studies of Moldova, Laboratory of Information Security, Chishinau, Moldova

² Gujuman.lucia@ase.md Academy of Economic Studies of Moldova, Department Information Technology and Information Management, Chishinau, Moldova

³ Valeriu.cernei@bsd.md Partner, IT Audit&Advisory, BSD Management SRL, Chishinsu, Moldova

electronic warfare, air defense systems, and others related to systems of electronic confrontation between states in special periods.

In the era of digital economy development, new theoretical research in the fields of economics and management has emerged against the backdrop of rapid startup growth. Our task is to consider the digital economy as the foundation of research through the lens of theories and models. As stated in (Zhu, 2019), if the digital economy is viewed as the basis for macroeconomic research, its substructure can cover the following ten areas: Data economy, Service economy, Platform economy, Internet of things economy, Sharing economy, Prosumer economy, Long-tail economy, Inclusive economy, Collaborative economy, Smart economy.

Historically, digital threats are divided into several phases, which will be discussed below. The material presented is based on research conducted by the authors, as well as additional monographic sources (Ferbrache, 1992), (Parikka, 2007), (Ning, 2022), (Middleton, 2017), (Fitsanakis, 2020) .

2.1 First phase

The first stage is characterized by the use of software abuses focused on personal computers (PCs) before the emergence of the Internet. It covers the period from the first PCs to the mid-1980s of the 20th century. The most representative are the following: Program Creeper (1971), Program created as a test program, a prototype of future computer viruses; Virus Rabbit (1974). The first computer virus created with a malicious purpose, a self-replicating mechanism by creating a large number of copies; Virus Brain-I (1986). A boot sector virus that infected 5-inch floppy disks for personal computers; Virus Brain-II (1987). Virus destroyed files when they were started, one of the first MS-DOS viruses to cause a virus epidemic.

2.2 Second phase

The second phase is characterized by the use of software abuses of the Internet era. These should include the following: Virus Morris Worm (1988). One of the first network worms to spread over the Internet. This malware was able to infect computers due to some vulnerabilities in the software, and the worm could infect the same computer several times, thus causing a significant slowdown in speed, up to complete loss of performance; Virus Malware (1990-1999). An example is Melissa Virus. Malware is malicious software intended to cause some form of damage to a user or computer and its contents. Malware is a general name for all types of cyber threats such as: viruses, trojans, spyware, keyloggers, adware, etc. Malware is the name for all types of cyber threats. A computer program that can copy itself and infect a computer without permission or knowledge of the user. A virus might corrupt or delete data on a computer, use e-mail programs to spread itself to other computers, or even erase everything on a hard disk; ILOVEYOU (2000). This virus spread via e-mail, erased existing files

and wrote its own copies on top of them; **DDOS** (2000-2001). It is a cybercrime in which the attacker floods a server with internet traffic to prevent users from accessing connected online services and sites; **Network Worm** (2002-2003). A type of malicious program that self-propagates through local and global computer networks, for example, **Slammer**, a network worm that caused a denial of service to some Internet hosts and a severe decrease in overall Internet traffic; **Spam Phishing** (2004-2005). A type of Internet fraud in which a fraudster tries to fraudulently gain access to important information: logins and passwords, bank card and passport data, verification codes, intimate photos, important correspondence - anything that can help him get money, for example **Sasser**, a computer worm discovered on the Web, whose epidemic began on April 30, 2004. Within days, the worm „infected“ some 250,000 computers around the world. When **Sasser** infiltrated a machine, it scanned the Internet for other computers with an unpatched hole and sent itself to them; **Botnet** (2006-2007). A network of computers infected with malicious software, for example - **ZeuS**, a new type of Trojan program and botnet that appeared in 2007 and is designed to intercept passwords from payment systems and then steal money; **Web Threats** (2008-2009). A web threat is any threat that uses the internet to facilitate cybercrime. Web threats use multiple types of malware and fraud, for example **Conficker**, a computer worm that blocks a computer's access to antivirus vendors' websites.

2.3 Third phase

The third stage combines modern cyber-attack tools. These include the following: **Virus Stuxnet, DuQu, Flame** (2010-2012). All three share a common origin. They are often cited as the foundation of cyberweapons; **Advanced Persistent Threat** (APT) (2010-2011). APT - Advanced Persistent Threat is a cybersecurity term referring to an adversary that has an advanced level of specialized knowledge and significant resources that allow it to pose a threat of dangerous cyberattacks, for example - **Stuxnet** - a network worm that can be used as a means of unauthorized data collection (espionage) and sabotage in automated control systems of industrial enterprises, power plants, airports, etc.; **Ransomware** (2012-2014). **Ransomware, blackmailer** - a type of malicious software designed for extortion, blocks access to a computer system or prevents the reading of data recorded in it, and then demands a ransom from the victim to restore the original state, for example, **CryptoLocker** - restricts access to infected computers by encrypting its contents); **Insider** (2015-2017). These are threats that are malicious to an organization and originate from people within the organization, such as employees, former employees, contractors or business partners, who have information about the organization's security practices, data and computer systems. The threat may include fraud, theft of confidential and commercially valuable information, theft of intellectual property, or sabotage of computer systems, for example, **WannaCry** is a malware, network worm and money extortion program, computers running Microsoft Windows operating

system, after successfully hacking a computer **WannaCry** tries to spread through the local network to other computers like a worm. It scans other computers for the very vulnerability that can be exploited by **EternalBlue**, and if it finds one, it attacks and encrypts them too; **M2M** (2018-2019) **Machine-to-Machine**. Machine-to-machine communication is a general name for technologies that allow machines to exchange information with each other, or to transmit it unilaterally. It can be wired or wireless systems for monitoring sensors or any parameters of devices. It describes the process of exchanging data between devices, for example, between some sensor and a database. M2M is one of the manifestations of the Internet of Things (IoT). It can be used in automotive telemetry, smart meters, smart asset accounting, for supply chain management, wearable technology, for example, **VPNFilter** is a malware designed to infect routers and some network storage devices; **Attack Surface** (2021). A term used in computer system information security tasks that refers to the total number of possible vulnerabilities. The more components installed on a server, the greater the number of potential vulnerabilities and, consequently, the attack surface. The set of points on the boundary of a system, a system element, or an environment where an attacker can try to enter, cause an effect on, or extract data from, that system, system element, or environment. For example, **Log4j**, **Kaseya**, **Godaddy**, **SolarWinds** and **Panasonic**; **Destructive** (2022). This is a new form of destructive malware designed to infiltrate and disable Windows devices by destroying files, corrupting the Master Boot Record (MBR) and physical disks. For example - **HermeticWiper**; **AI-Enabled** (2023+present). This stage remains poorly understood but very promising for cybercrime. In recent years, cybercriminals have begun employing AI-enhanced malware to target vulnerable users and systems more effectively. Cybercriminals are adopting Artificial Intelligence (AI) techniques to evade the cyberspace and cause greater damages without being noticed. This sophisticated approach has led to the emergence of smart botnets, cluster-based attacks, and Swarmbots intelligence enabled by IoT devices. Additionally, hackers have used AIs to conduct compelling social engineering and phishing attacks. A major theme for the future remains the expanding landscape of cyber threats from AI applications, from data theft to exploitation of critical infrastructure vulnerabilities and the associated cybersecurity risks (Akartuna, 2024), (Gembe, 2022), (Slattery, 2024).

3. Modern Digital Threats

Let us make an attempt to identify a group of current digital threats. Modern trends in the development of digitalization processes are focused on the use of a large number of components, including Big Data, the Internet of Things, Artificial Intelligence, Machine Learning, Digital Twin, and others. Representatives of criminal business are in constant search for opportunities to reorient the achievements of scientific and technological progress for their own interests.

The emergence of technologies like cloud computing, Internet of Things (IoT), social media, wireless communication, and cryptocurrencies has generated security concerns in cyberspace. The trend of cyber criminals offering cyber-attacks as a service reflects shift toward attacks automation for a broader impact. Let us consider the modern threat landscape based on the use of advancements, including artificial intelligence. The development of artificial intelligence (AI) has demonstrated the potential for implementing important innovations, including in the field of crypto-assets (Akartuna, 2024). But, as with any new technology, there is a risk of its use for illegal purposes. Five new typologies of crimes using AI in the crypto-asset ecosystem have been identified. These include:

- Generative AI for deception in crypto scams, including the use and distribution of deepfakes and AI-generated material to advertise crypto scams.
- AI-related crypto scams and market manipulation schemes – including the creation of AI - related scam crypto tokens, investment platforms and ponzi schemes (fraudulent investment scheme).
- Using large language models (LLMs) to facilitate cybercrime – including the use of AI tools by hackers and hostile state actors for code vulnerability detection and for devising exploits.
- Deploying crypto scams and disinformation at scale – including the upscaling of capabilities for deploying scams using AI tools.
- Enhancing illicit markets – including the AI-enhanced expansion and creation of illicit economies for goods and services, such as dark web listings, explicit deepfake generation or falsified identity documents that can bypass know-your-customer (KYC) checks at crypto services.

Most experts attribute the rise in threats to the use of AI, which has significantly increased the productivity of cybercriminals through the use of a powerful new set of tools. Among them is WormGPT, an AI language model based on an open-source model and machine learning algorithms. Let us consider these options in detail.

- **Phishing.** Currently, the biggest use of generative AI among cybercriminals is phishing, which involves tricking a user into revealing confidential information. Researchers have found that the spread of ChatGPT was accompanied by a huge increase in the number and quality of phishing emails. Primarily, ChatGPT and language models were used to generate messages and improve the text of phishing emails. Thanks to better translation by AI, criminal groups around the world can also communicate better with each other. The risk is that they can coordinate large-scale operations beyond their countries and target victims in other countries.
- **Deepfake audio scams.** Generative AI used by specialists has made a leap forward and ensured the creation of synthetic images and realistic sounds. Simultaneously, video and audio files look and sound realistic. These achievements have not gone unnoticed by criminals. Cybercriminals use

created deepfakes to convince users to perform needed actions. In addition, deepfakes have become a commodity on the Darknet, where scammers sell their services for as little as \$10 per image or \$500 per minute of video. The relative cheapness of audio fakes is due to the relative ease of creation.

- Bypassing identity checks. Another way criminals use deepfakes is to bypass „know your customer“ verification systems. Banks and cryptocurrency exchanges use these systems to ensure their customers are real people. They require new users to take a photo with an ID document in front of the camera. But criminals have started selling applications on platforms like Telegram that allow people to bypass this requirement. They work by offering fake or stolen IDs and overlaying a fake image over the real person's face to fool the verification system on Android phone cameras.
- Jailbreak-as-a-service. Most machine models have usage policies. Jailbreak hacking allows users to manipulate the AI system to generate results that violate these policies, such as writing code for ransomware or generating text for phishing emails. Hacking services use various tricks to bypass security mechanisms, such as posing hypothetical questions or asking questions in foreign languages. There is a constant cat-and-mouse game between AI companies trying to prevent the misuse of their models and attackers coming up with increasingly creative jailbreak prompts.
- Doxxing and surveillance. AI language models are the perfect tool not only for phishing but also for doxxing (revealing private and identifying information about someone online). This is because AI language models are trained on huge amounts of internet data, including personal data, and can determine, for example, where someone might be located. The more information about users on the internet, the more vulnerable they will be to identification. Large language models like GPT-4 and others can generate and output such confidential information as ethnicity, location, occupation, etc.

4. Conclusion

The conducted analysis of digital threats will allow moving to the next section of information security management - cyber risk management (Ohrimenco, 2023), (Ohrimenco S. &, 2024)

Another important aspect is the direct impact of IT and AI on cyber forensics. The rapid growth of Internet of Things (IoT) technologies has had a huge impact on digital forensics due to their active use. Multimedia content created by various IoT devices, such as phones, body cameras, drones, vehicles, etc., for sharing and storing information, has forced forensic experts to develop methods that allow thorough data verification and analysis.

At the same time, advances in machine learning algorithms and AI have provided cybercriminals with new, more complex tools for altering and faking media content. One way to deceive the camera source identification method is to

deploy a deep learning structure called a Generative Adversarial Network (GAN) to generate data that mimics the noise of a working video camera.

The listed tools are not final and exhaustive. Over time, new IT advances are expected to emerge and be transformed into tools for cybercriminals. Thus, criminals can create fake videos to falsify the origin of the video source camera.

References

- Akartuna, A. (2024, 11 8). *The state of AI-enabled crypto crime: Emerging typologies and trends to look out for*. Retrieved from Eliptic: <https://eliptic.co>
- Ferbrache, D. (1992). *A Pathology of Computer Viruses*. London: Springer-Verlag London Limited.
- Fitsanakis, J. (2020). *Redesigning Wiretapping. The Digitization of Communications Interception*. Springer.
- Guembe, B. A.-S. (2022). The emerging threat of ai-driven cyber attacks: A review. . *Applied Artificial Intelligence*.
- Middleton, B. (2017). *A History of Cyber Security Attacks 1980 to Present*. CRC Press.
- Ning, H. (2022). *A Brief History of Cyberspace*. CRC Press.
- Ohrimenco, S. &. (2024). ECONOMIC SECURITY IN THE CONTEXT OF SYSTEMIC TRANSFORMATIONS. *CYBERSECURITY RISK* (pp. 145-154). Chisinau: ASE.
- Ohrimenco, S. O. (2023). Cyber Threats Modeling: An Empirical Study. *Business Management/Biznes Upravljenje*.
- Parikka, J. (2007). *Digital Contagions A Media Archaeology of Computer Viruses*. New York: Piter Lang.
- Slattery, P. S. (2024, 11 08). *The ai risk repository: A comprehensive meta-review, database, and taxonomy of risks from artificial intelligence*. . Retrieved from arXiv.
- Zhu, X. Z. (2019). *Emerging champions in the digital economy*. Springer Singapore.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ПОДБОРА НА ЧОВЕШКИ РЕСУРСИ В БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Проф. д-р Галина Захариева¹
Докторант Маргарита Николова²

Резюме: Докладът е фокусиран върху съвременните тенденции в подбора на човешки ресурси под въздействие на дигитализацията. Основната му цел е да се разгледат новите технологични възможности за подбор на човешки ресурси и да се проучи в каква степен те се прилагат в предприятията в България. Изводът, до който се достига, е, че най-новите технологични решения са навлезли в много малка степен в практиките им за целите на подбора.

Ключови думи: дигитален подбор, изкуствен интелект, видео интервю, чатбот
JEL: M51
DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.40>

DIGITALIZATION OF HUMAN RESOURCES RECRUITMENT IN BULGARIAN ENTERPRISES

Prof. Dr. Galina Zaharieva
PhD student Margarita Nikolova

Abstract: *The report focuses on contemporary trends in recruitment under the influence of digitalization. Its main objective is to examine new technological opportunities for recruitment and to investigate the extent to which they are implemented in enterprises in Bulgaria. The conclusion reached is that the latest technological solutions have penetrated to a very limited extent in their recruitment practices.*

Key words: digital recruitment, artificial intelligence, video interview, chatbot
JEL: M51
DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.40>

1. Въведение

Подборът е една от ключовите дейности в областта на управлението на човешките ресурси (УЧР), защото неговата цел е да осигури на предприятието най-важният за функционирането му ресурс - хората. Този процес, подобно на всички останали в бизнеса и управлението също е повлиян

---

¹ g.zaharieva@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

² nikolovamargarita70@gmail.com, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

от дигитализацията. Много фирми в днешно време се възползват от потенциала на новите технологии за автоматизиране на процесите по набиране и селекция. (Tasmukhanova, Dubinina, & Zakharova, 2022) Това им дава възможност едновременно да пестят разходи, да подобрят възможностите за намиране на таланти и да адаптират своите стратегии към очакванията на търсещите работа. През 2019 г. в доклад на Deloitte се посочва, че за да успеят в борбата си за таланти, компаниите трябва да насочат усилията си към подобряване на подбора на човешки ресурси, като използват потенциала на новите технологии (Deloitte, 2019). Тук се визират не само системите за проследяване на кандидати, но и редица нови инструменти, базирани на изкуствен интелект (AI), чиято роля се очаква да нарасне в бъдеще. На тази основа си поставяме два изследователски въпроса: кои са новите технологични решения в подбора на ЧР и доколко те се използват от българските предприятия. В този контекст целта на настоящата разработка е да се разгледат новите технологични възможности за подбор на човешки ресурси и да се проучи в каква степен те се прилагат в предприятията в България.

2. Дигиталните технологии и подбора на човешки ресурси

Развитието на технологиите и практиките в областта на ЧР вкараха в употреба нови понятия като виртуален подбор, дигитален подбор, онлайн подбор или е-подбор. Макар в много от случаите да се използват като синоними, се установяват определени нюанси, по които се различават. Е-подборът се отъждествява обичайно с процеса по набиране на кандидати, чрез използването на интернет платформи и ресурси за подпомагане на процеса на наемане (Fotheringham, 2021). Той се свежда най-често до публикуване на обяви за работа в онлайн платформи, портали, социални медии, събиране на автобиографии и кандидатстване по електронен път. Виртуалният подбор е процес при който всичко се случва онлайн без да се осъществява физически контакт между работодателите и кандидатите. (Baykal, 2020) Това е възможно благодарение на новите технологии като софтуер за видео интервюта (едностранни или двустранни), софтуер за провеждане на виртуални събития (като кариерни изложения, семинари, информационни сесии, уебинари), чатботове и приложения за комуникация (Icims, 2024). Дигиталният подбор, от своя страна, включва всички дигитални технологии, с фокус върху автоматизацията на процесите и иновациите. Според Venkatesh и Jakka той е процес, при който се използват технологии като дигитални данни, изкуствен интелект, машинно обучение и облачни технологии за привличане, подбор и наемане на подходящите кандидати за свободните позиции (Venkatesh & Jakka, 2023). Имено те променят процеса на подбор като се започне от планирането и привличането на кандидати, премине се през тяхното селектиране и се направи окончателен избор. Без

да претендираме за изчерпателност, ще открием типичните за всеки етап технологични възможности.

На етап *планиране и набиране* технологиите са насочени към автоматизация и оптимизация на административните процеси. Системите за проследяване на кандидати (ATS) позволяват и улесняват целия процес на подбор. С тяхна помощ се автоматизира публикуването на обяви и първичната обработка на кандидатури (Baykal, 2020). На тази фаза изкуственият интелект може да помогне за таргетирано разпространение на обявите и автоматичен скрининг на съществуващи бази данни с кандидати. Друга технологична възможност е използването на програмно рекламиране (Programmatic recruitment advertising). Тук става въпрос за използването на специализиран софтуер и анализ на данни за ефективно разпространение на обявите за вакантните места в интернет пространството. Подобни технологии автоматично идентифицират най-подходящите платформи и канали за рекламиране, осигурявайки квалифицирани кандидати при оптимални разходи. Интеграцията със социални мрежи разширява обхвата на търсенето, а предикативната аналитика (благодарение на AI) помага за по-точно планиране на нуждите от персонал. На този етап може да се използват и VR технологиите за създаване на реалистична представа за работната среда чрез осъществяване на виртуални турове и демонстрации.

Процесът на *селектиране* включва съвкупност от фази и методи. Често пъти, когато компаниите са големи и кандидатите са много (и не само тогава) се извършва *първоначален скрининг* (Martín-Hernández, 2023). На тази фаза голяма степен на автоматизация може да се постигне, чрез чатботове с AI, които осъществяват първоначалната комуникация с кандидатите. Те могат да провеждат базови (предварителни) интервюта (Tasmukhanova, Dubinina, & Zakharova, 2022) и да отговарят на въпроси. Приложение на тази фаза намират автоматизираните видео интервюта с AI анализ (в т.ч. и телефонни), онлайн тестове за оценяване на базови компетенции, автоматизираният анализ автобиографии и мотивационни писма, с оглед намиране на съответствие на кандидатите с изискванията. На втората фаза от процеса на селектиране могат да се използват виртуални интервюта, виртуалните центрове за оценка, AI системи за анализ на личностните характеристики и предвиждане на бъдещо представяне на кандидатите. Също може да се автоматизира събирането на референции, търсенето на обратна връзка и оценката за съответствие с корпоративната култура. Могат да се използват VR технологии за създаване на сложни симулации на работни ситуации и групови задачи.

На финалния етап може да се използва потенциала на AI за осъществяване на финалното класиране на кандидатите и оценка на рисковете от неправилен подбор. Могат да се въведат и инструменти за автоматизирано административно обработване и интегрирани системи за онбординг.

3. Дигитализацията на подбора в българските предприятия – емпирични свидетелства

За да отговорим на втория изследователски въпрос ще анализираме данните от проведено онлайн анкетно проучване, с помощта на Google Forms, в периода юни-август 2024 г. сред предприятията, регистрирани в страната. Анализът се базира на отговор от 161 фирми. За последваща обработка е използват SPSS. Данните от анкетното проучване позволяват да се открият следните характеристики на извадката:

- По-голямата част от предприятията са частна собственост, от които: 47,83% са притежание на национални юридически лица; 34,16% - на национални физически лица; 9,94% - на чуждестранни юридически лица; 0,62% - на чуждестранни физически лица. Около 2,48% са държавна или общинска собственост, 4,35% - смесена собственост и 0,62% са кооперативна собственост.
- Според броя на заетите 14,91% от анкетираните фирми са големи (над 250 души), 30,43% са средни (от 50 до 249 души), 24,84% са малки (от 10 до 49 души) и 29,81% са микропредприятия с по-малко от 10 души заети.
- Най-голям дял от предприятията нямат отдел по ЧР (45,34% от респондентите), 31,68% имат, а 22,98% имат само длъжност.
- Над половината от предприятията реализират продукцията си на вътрешния и външния пазар (58,39%), 6,83% само на външния, 33,54% на вътрешния и 1,24% са заявили „Друго“.
- Най-голяма част от респондентите са от сектор „Преработваща промишленост“ (39,1%), 16,1% от сектор „Търговия“, 6,2% от сектор „Строителство“, 5,6% от „Финансови и застрахователни дейности, по 5% от секторите „Транспорт, складиране и съобщения“ и „Професионални дейности и научни изследвания“, 4,3% от сектор „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти“ и по-ниски проценти в други сектори на икономиката.

Според проучването, отговорността за набирането и селекцията на кандидати за работа се поема основно от собствениците или управителите (или изпълнителните директори) и в много малко предприятия от мениджър ЧР (2,5%), отдел ЧР (3,7%), началник отдел (0,6%) или комисия по подбора (2,5%). Аналогична е ситуацията при вземането на крайното решение за назначение.

Данните сочат, че само 16,2% от предприятията в извадката прилагат виртуални решения за подбор и селекция на кадри (20,9% от микро предприятия, 10% от малките, 16,3% от средните и 16,7% от големите). Останалите 84% не използват такива (80% от микро фирмите, 90% от малките и над 83% от средните и големи фирми), (вж. Таблица 1). Над половината (57,1%) от анкетираните са заявили, че в предприятието се използва електронно набиране на кандидати, като най-голям е относителният дял на големите

предприятията (75%), а най-малък на микро фирмите (43,8%). Останалите 42,9% от извадката са посочили, че не прилагат такова.

Таблица 1. Използване на виртуални решения за подбор на персонал в българските предприятия

Големина на предприятието	Q1. В предприятието се използват виртуални решения за подбор и селектиране на кадри		Q2. В предприятието се използва електронно набиране на кандидати	
	Да	Не	Да	Не
Микро	6,2%	23,6%	13,0%	16,8%
Малко	2,5%	22,4%	13,0%	11,8%
Средно	5,0%	25,5%	19,9%	10,6%
Голямо	2,5%	12,4%	11,2%	3,7%

Източник: Авторова таблица

Таблица 2. Използване на дигитални решения за подбор на персонал в българските предприятия

Големина на предприятието	Q3. В предприятието се прилагат електронни тестове за подбор на кандидати		Q4. В предприятието се използват видео-интервюта в процеса на селектиране на кандидати	
	Да	Не	Да	Не
Микро	5,6%	24,2%	6,2%	23,6%
Малка	3,1%	21,7%	5,0%	19,9%
Средна	5,0%	25,5%	7,5%	23,0%
Голяма	5,6%	9,3%	9,9%	5,0%

Източник: Авторова таблица

Малък процент от фирмите (21,1%) имат специална рубрика на своите уеб-страници за набиране на кандидати за вакантните работни места. (вж. Таблица 3). Този дял се формира от 2,1% от микрофирмите, 20% от малките, 20,4% от средните и 62,5% от големите предприятия. В същото време анализа сочи, че голяма част от предприятията публикуват обяви за вакантните работни места на специализирани сайтове, като най-предпочитани са Jobs.bg и Zaplata.bg. Около 54% от фирмите се възползват от възможностите на социалните мрежи за набиране на кандидати, като както се вижда и от Фигура 1 най-предпочитана за целта е LinkedIn, като следваща най-често използвана е Facebook. Twitter е сред по-рядко избраните социални мрежи за целите на подбора (вж. Фигура 1).

Използването на електронни тестове не намира широко приложение в практиката на предприятията в България при подбора на кадри, защото такива се използват в 19,3% от респондентите. Електронни тестове се използват в 37,5% от големите фирми, в 16,3% от средните, в 12,5% от

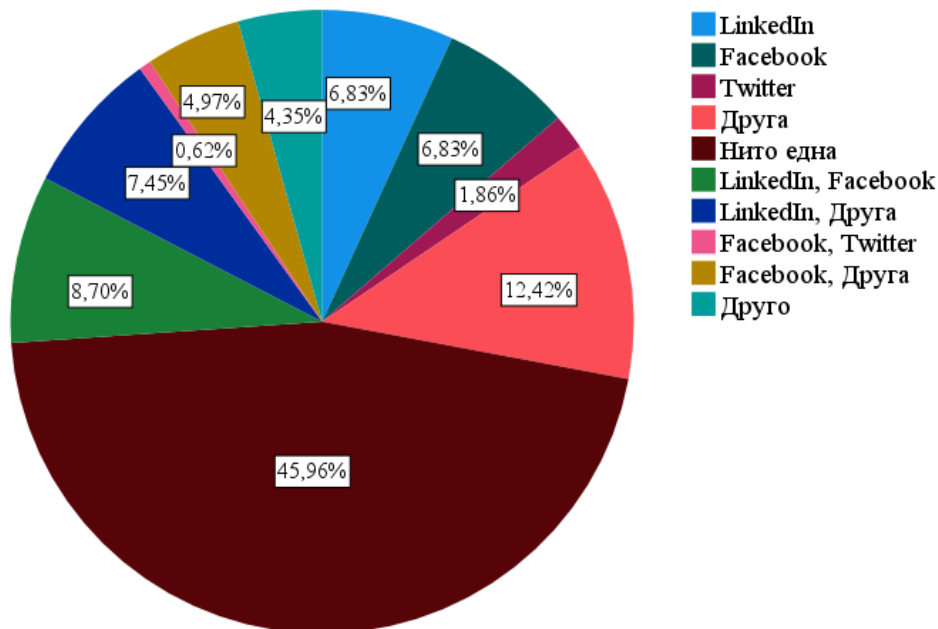
малките и в 18,8% от микро предприятията (вж. Таблица2). Не много различна е ситуацията с видео интервютата. Според данните те прилагат в 28,6% от предприятията, а в останалите не. Прави впечатление, че приложението му в големите фирми е в по-голяма степен (в 66,7% тях) в сравнение с електронните тестове. Този инструмент се използва в 20% от микро- и малките фирми и в 24,5% от средните.

Таблица 3. Използване на дигитални решения за подбор на персонал в българските предприятия

Големина на предприятието	Q5. В предприятието се използва изкуствен интелект за целите на подбора		Q6. Предприятието има специална рубрика за набиране на кандидати за вакантните работни места на своята уеб-страница	
	Да	Не	Да	Не
Микро	1,2%	28,6%	0,6%	29,2%
Малка	0,0%	24,8%	5,0%	19,9%
Средна	0,6%	29,8%	6,2%	24,2%
Голяма	1,2%	13,7%	9,3%	5,6%

Източник: Авторова таблица

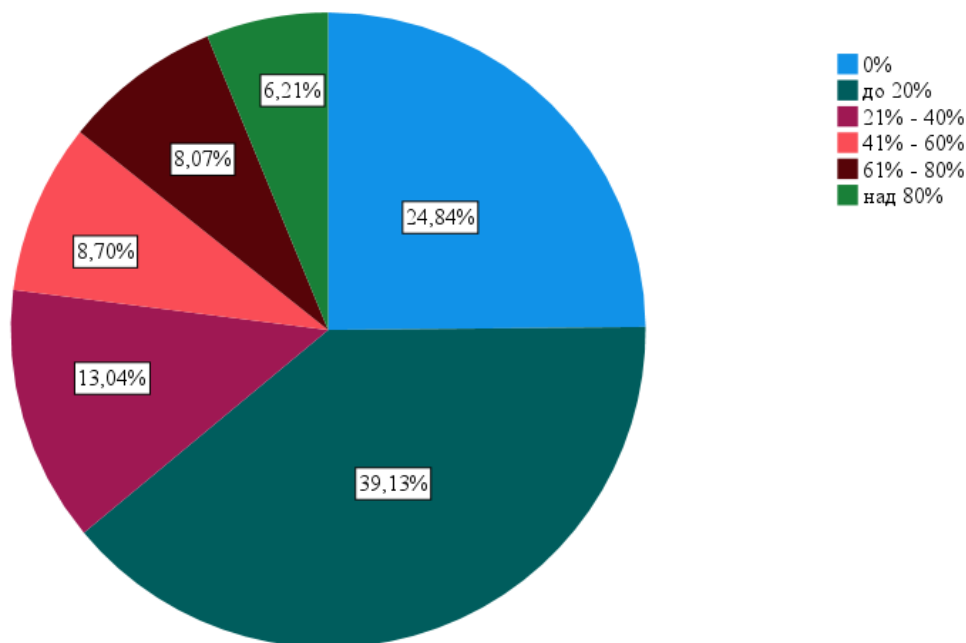
Кои от изброените социални мрежи се използват за набиране на кандидати?

Фигура. 1. Използване на социалните мрежи за набиране на кандидати

Източник: Авторско изследване

Какъв процент от дейностите по подбора за вакантните позиции са технологично базирани?

Фигура. 2. Степен на дигитализиране на подбора
Източник: Авторско изследване

Само 2% от предприятията в извадката са посочили, че използват изкуствен интелект за целите на подбора (вж. Таблица 3), 4,2% от микро-фирмите, 2% от средните и 8,3% от големите. В същото време 10,4% от микро-фирмите, 5% от малките, 8,2% от средните и 20,8% от големите декларираат, че вземат управленски решения на база системен анализ на данни чрез използване на AI и алгоритми за машинно обучение.

Данните сочат, че процесът на подбор е дигитализиран в различна степен. Около 37,5% от микро-фирмите, 20% от малките, 26,5% от средните и 4,2% от големите са декларирали, че дигиталната трансформация не се е отразила на дейностите в този аспект (24,84% от извадката). Според данните, около 33,3% от микро-фирмите, 45% от малките, 44,9% от средните и 29,2% от големите са посочили, че до 20% от дейностите по подбора са технологично базирани (39,13% от извадката). Приблизително 8,3% от микро-фирмите, 22,5% от малките, 8,2% от средните и 17,7% от големите са посочили отговор от 21% до 40% или общо 13,04% от цялата извадка. Диапазонът 41%-60% са потвърдили 6,3% от микро-, 2,5% от малките, 14,3% от средните и 12,5% от големите фирми. Около 20,8% от големите, 8,7% от средните и 10,4% от микро-предприятията са посочили диапазона 61%-80%. От Фигура 2 се вижда, че 6,21% от анкетираните са посочили, че над 81% от дейностите по подбора са технологично базирани. В тази група попадат 16,7% от големите фирми, 10% от малките и 4,2% от микро-предприятията.

4. Заключение

В обобщение може да кажем, че технологиите днес предоставят множество решения за автоматизиране на дейностите по подбора на ЧР, ускоряването му и подобряване на неговата ефективност. Що се отнася до българските предприятия, можем да направим следните изводи. Първо, предприятията в България използват в по-голяма голяма степен социалните мрежи за нуждите на подбора, отколкото собствените си страници. Второ, над половината от тях използват е-рекрутиране. Трето, електронните тестове и видео интервюта се прилагат в под 30% от фирмите, а потенциала на изкуствения интелект почти не се използва.

Използвани източници

- Baykal, E. (2020). Digitalization of Human Resources: e-HR. От Y. Meral, *Tools and Techniques for Implementing International E-Trading Tactics for Competitive Advantage* (стр. 268-286). IGI Global. Свалено от <https://www.igi-global.com/gateway/chapter/235906>
- Deloitte. (2019). *Leading the social enterprise: Reinvent with a human focus. 2019 Deloitte Global Human Capital Trends*. Deloitte. Изтеглено на 2024 от https://www2.deloitte.com/content/dam/insights/us/articles/5136_HC-Trends-2019/DI_HC-Trends-2019.pdf
- Fotheringham, K. (2021). *The Significance of E-Recruitment in HR*. Свалено от SeeMeHired: <https://seemehired.com/blog/the-significance-of-e-recruitment-in-hr/>
- Icims. (2024). *Virtual Recruiting*. Свалено от Icims: <https://www.icims.com/glossary/virtual-recruiting/>
- Martín-Hernández, P. (2023). Artificial Intelligence: The Present and Future of Human Recruitment and Selection Processes. *Proceedings of The 4th International Electronic Conference on Applied Sciences* (стр. 1-5). Engineering proceedings. Свалено от <https://www.mdpi.com/2673-4591/56/1/188>
- Tasmukhanova, A., Dubinina, A., & Zakharova, I. (2022). Possibilities of using digital technologies in recruitment. *Proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference „Current Problems of Social and Labour Relations“ (ISPC-CPSLR 2021) Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 646, стр. 388-393. Atlantis press. Свалено от <https://www.atlantispress.com/proceedings/ispc-cpslr-21/125970730>
- Venkatesh, D., & Jakka, S. (2023). Digital Recruitment Technology Implementation: A Study of Select Companies in Yadadri Bhuvanagiri Dist. of Telangana State, India. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 23(6), 32-42.

GENERATION Z IN POLAND AND BULGARIA: CORE VALUES AND LIFE PRIORITIES

Prof. UEP. dr hab. Dariusz Nowak¹
Assist. Prof. Aleksandar Lichev, PhD²
Szymon Nowak³

Abstract: *This article examines the values and life priorities of Generation Z in Poland and Bulgaria, highlighting differences arising from the socio-economic and cultural conditions of each country. The aim of the paper is to compare the expectations and approaches of young Poles and Bulgarians toward work, education, and self-realization. Findings indicate that Polish youth place greater emphasis on personal development, pursuing passions, and achieving dreams, while young Bulgarians focus more on job stability and career advancement. These differences reflect local market conditions and cultural traditions.*

Key words: *Generation Z, life priorities, professional values, professional stability, self-fulfilment.*

JEL: JEL codes J24, O15

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.41>

1. Introduction

Each generation, both those that are just starting their adventure with the job market and those that are already actively involved in it, is characterized by specific values and life priorities that shape their approach to self-fulfilment, professional choices and social involvement. These values reflect changing socio-economic, environmental, political and legal, and even cultural conditions that are the result of global transformation processes. However, it should be noted that some principles have a universal, timeless character, valued in practice by all generations. On the other hand, specific, unique values appear, valued by a specific age group, resulting from experiences shaped by the historical period in which they grew up.

Of all the generations that constitute the labour pool, Generation Z is particularly interesting, as it is currently entering adulthood. It should be noted that its expectations and values differ significantly from previous generations, mainly due to growing up in a digital reality and experiences related to the dynamic development of technology, virtual communication and artificial intelligence. This generation, often referred to as "digital" or "instant online generation", has developed a unique approach to work, life and interpersonal

---

¹ dariusz.nowak@ue.poznan.pl, Poznań University of Economics and Business, Poland

² a.lichev@uni-svistov.bg, D.A. Tsenov Academy of Economics, Svisthov, Bulgaria

³ szyma.no19@gmail.com, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

relationships, which largely depends on access to social media and the reality created by the Internet.

However, despite common features resulting from growing up in a global, digital environment, Generation Z is diverse in terms of country of residence. Socioeconomic conditions, political situation and local cultural events influence the values and attitudes of young people, shaping their approach to life and career. In Poland and Bulgaria, these differences are particularly visible due to the different historical paths and socio-economic transformations that have taken place in both countries in recent decades. Although both countries were subject to similar transformation processes after the fall of the Eastern Bloc, local conditions and the pace of change varied, influencing the everyday experiences and priorities of the young generation.

Based on the above assumption, the aim of the study was to identify and compare the values and life priorities of Generation Z in Poland and Bulgaria. This comparison should help to better understand how local social, economic and cultural conditions affect their expectations and approach to work, education and self-fulfilment. This type of analysis allows to present both common generational features resulting from global technological influences, as well as differences shaped by country-specific conditions.

2. Generation Z – a theoretical approach

Generation Z, i.e. people born between the years 1995 and 2012, stands out from previous generations with a unique set of values and life priorities that result from the unique socio-technological context of their upbringing (Messyasz, 2021). The generation in question has largely developed in a digital reality, where technologies have become an inseparable element of everyday life (Kulka, Nowacka, 2019). Growing up in the age of smartphones, artificial intelligence and social media has had a significant impact on their attitudes and expectations, both in their personal and professional lives (Lanier, 2017).

The key values of Generation Z are dominated by autonomy and personal freedom, as well as the pursuit of work-life balance. For this group, work is a way to pursue passions and personal goals (Roach, Goodwin, Nelson, 2019). Representatives of Generation Z emphasize that their lives cannot be limited to work, they want to maintain space for developing their interests and building family relationships (Chomałowska, Janiak-Rejno, Żarczyńska-Dobiesz, 2021).

Generation Z, thanks to their experiences with social media, is also distinguished by openness and freedom in expressing opinions (Dolot, 2018). They definitely prefer work environments based on transparency and justice, where hierarchy is not a barrier to communication (Racolta-Paina, Irini, 2021). For Generation Z, these values are the foundation of their sense of self-worth and translate into high assertiveness and the expectation of individual treatment in the workplace (Workforce Institute, 2019).

In the context of environmental and pro-social values, Generation Z demonstrates high ecological awareness. They often seek employment in organizations that support sustainable development. For many representatives of this generation, the environmental ethics and acceptance of cultural, racial, and gender diversity are key in the process of choosing an employer (Kapil, Roy, 2014). This attitude is not only based on moral beliefs, but also on the desire to work in organizations with an open and friendly ambience (Bharat & Rajendra, 2018).

Despite their digital proficiency, Generation Z also values authentic interpersonal interactions, although they often have difficulty creating deep interpersonal relationships. Despite being constantly “online,” their need for face-to-face contact and emotional support suggests that interpersonal connections remain an important part of their professional lives (Csiszárík-Kocsír, Garia-Fodor, 2018).

In summary, Generation Z is a group that clearly differs from previous generations. They are characterized by openness to change, high adaptability to new technologies, the need for self-fulfilment and clear boundaries between work and private life.

3. Methodology, sample and results

The empirical study on the values and life priorities of Generation Z was conducted at the turn of the years 2023/2024. It was based on a survey consisting of two parts. The first one is a personal profile, the second one contains fundamental issues concerning aspects such as priorities in life, factors shaping the approach to work, expectations, values, etc. The study involved representatives of Generation Z, with 120 respondents in Bulgaria and 573 respondents in Poland. It should be noted that the respondents represented a varied level of professional experience, with the dominant group being people with little work experience. This group was dominated by people employed under flexible forms of work, such as contracts for services, seasonal work or jobs performed without formal contracts. The remaining respondents, slightly smaller in number, declared greater professional experience or no previous professional activity.

Most of the respondents gained the experience while working for several different employers, some of them had changed jobs many times. Among the respondents, one can also see diverse attitudes towards employment, where a significant group declared that their competences were in line with the requirements of their current position, often in line with their education. One of the key research issues was also plans regarding career path. Most of the respondents had specific career plans, which they consistently pursued. It is also worth paying attention to the group that was unable to clearly define their career plans, which suggests the need for further support and advice in this area. The detailed characteristics of the research samples are presented in Table 1.

Table 1. Characteristics of the study sample

No.	Characteristic	Bulgaria N-120		Poland N-576	
		No. of indications	Share (in %)	No. of indications	Share (in %)
Defined career plans					
1.	Definitely yes	52	43,3	64	11,1
2.	Rather yes	43	35,8	258	44,8
3.	I don't know	10	8,3	76	13,2
4.	Rather no	10	8,3	137	23,8
5.	Definitely no	5	4,2	41	7,1
Work experience¹					
1.	none	6	5	88	15,3
2.	1-2 years	49	40,8	312	54,2
3.	3-5 years	39	32,5	138	22,6
4.	6-10 years	14	11,7	28	4,9
5.	over 10 years	12	10	10	1,7
Job change¹					
1.	none	37	30,8	157	27,3
2.	1-2	43	35,8	249	43,2
3.	3-5	19	15,8	150	26,0
4.	6-10	8	6,7	17	3,0
5.	over 10 times	13	10,8	3	0,5
Competences					
1.	Consistent with the work performed	69	57,5	286	49,7
2.	Inconsistent with the work performed	17	14,2	122	21,2
3.	Difficult to determine	34	28,3	168	29,1
Subjective attitude to work					
1.	Simulating and pretending work	4	3,3	4	0,7
2.	Only performing assigned duties (with the least possible involvement)	18	15	38	6,6
3.	Doing job without commitment (I work as much as I have to)	20	16,7	155	27,0
4.	I am committed - I go beyond assigned duties	34	28,3	237	41,1
5.	I show initiative, I look for new ideas, ways, opportunities for development	44	36,7	142	24,6

¹ included seasonal work, contract work, holiday work, etc.

Source: own study.

Based on the analysis of the data included in the table, it is possible to identify the most important differences and similarities between Generation Z representatives in Poland and Bulgaria in terms of career plans, professional

experience, frequency of job changes, compatibility of competences with performed tasks and subjective attitude to work.

The research indicates significant differences in the career plans of respondents from Bulgaria and Poland. In Bulgaria, a larger part of the respondents have specific career goals, while in Poland the openness to professional changes dominates, with less clear plans. These differences may result from different labour markets and cultural conditions. In Bulgaria, with a strong tradition of professional stability, the labour market favours a long-term planning. In Poland, on the other hand, due to the dynamic economic changes, flexibility is preferred which results in less specific career plans.

The analysis of professional experience indicates that in Poland, a group of employees with shorter experience (1-2 years) dominates, while in Bulgaria there is a higher number of people with longer experience. This may be due to the greater popularity of flexible forms of employment and professional mobility in Poland, while in Bulgaria the traditional approach to professional stability prevails, which favours longer relationships with the employer.

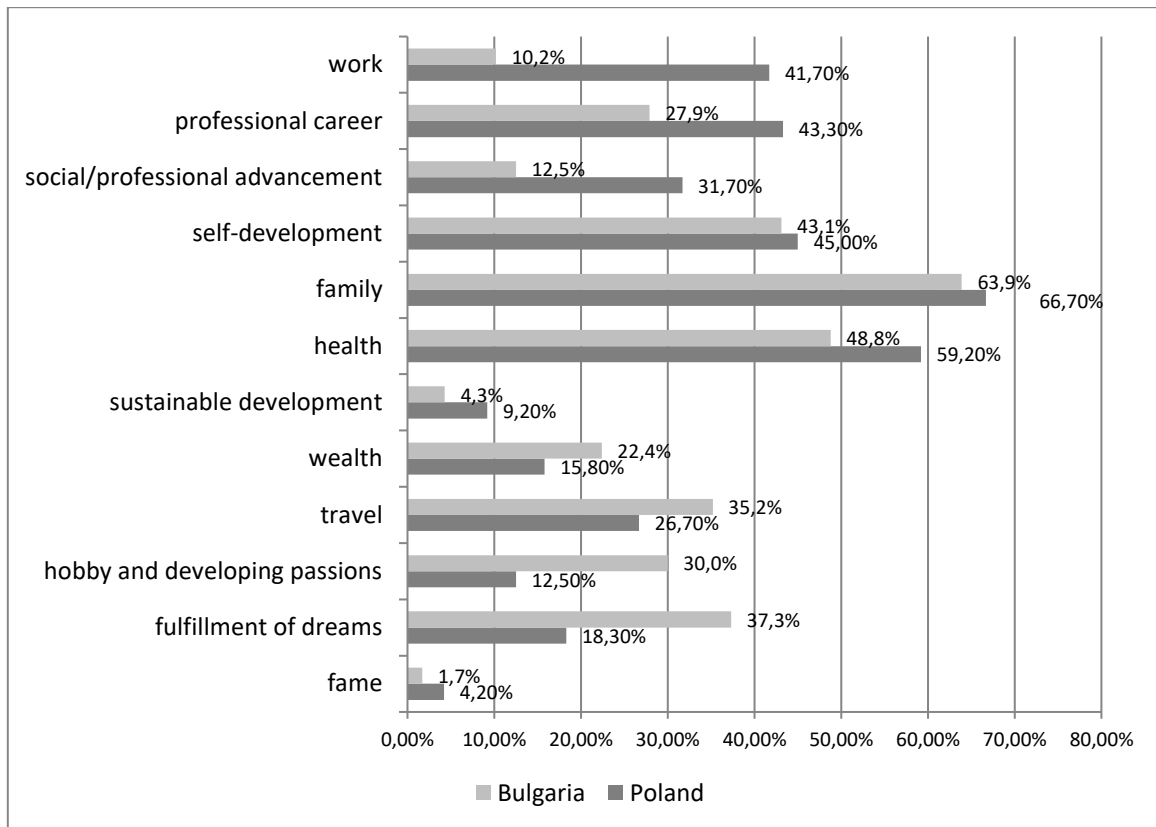
In terms of the frequency of job changes, both countries are characterized by moderate turnover, although in Bulgaria changes of more than ten times are more common, which may be the effect of local labour market constraints. In Poland, on the other hand, frequent changes of positions may result from the search for better financial conditions and professional development, which responds to the increasing flexibility and variability of the labour market.

The compatibility of competences with the work performed is higher in Bulgaria than in Poland, where a higher percentage of respondents indicate a lack of such compatibility. This may be the result of the rapid development of the Polish economy and the growing demand for specialists, which does not always allow for an exact match of qualifications to the duties performed.

Differences also occur in the subjective approach to work. In Bulgaria, the group of people who present initiative and seek new solutions predominates, which may result from the need to develop competences independently in limited professional conditions. In Poland, on the other hand, where the structure of work is more formalized, a higher percentage of employees perform their duties without additional involvement, which may be the result of precisely defined scopes of duties and a smaller need to go beyond the established framework.

The main issue that this study attempted to present is the identification of priorities and values that characterize representatives of Generation Z in Poland and Bulgaria. Respondents from the set of 12 priorities had the opportunity to indicate three that, in their opinion, best characterized their approach to life. The distribution of responses is presented in Chart 1.

The analysis of the graph allows us to conclude that there are both similarities and differences between Generation Z representatives. Particular similarities can be observed on three levels: family, health and self-development.

Chart 1. Priorities in the lives of Polish and Bulgarian representatives of Generation Z
Source: own study

The high position of family in the hierarchy of Generation Z values in Poland and Bulgaria results from cultural traditions and the expectations of young people regarding emotional and material support. Despite the influence of globalization, the family remains the foundation of social stability and belonging. In the face of economic uncertainty, young people rely on financial support from their families, which often includes living with their parents or helping with education. Family also supports personal and professional development, acting as a mentor and helping to cope with professional challenges in the face of dynamic changes in the labour market.

The second priority shared by both nations is health, which can be explained by the growing global health awareness resulting from, among other things, access to medical information and the social role of a healthy lifestyle.

The last priority with high agreement is self-development, which means that both Poles and Bulgarians place a strong emphasis on personal and intellectual development. It results from the need to adapt to the dynamically changing labour market and the challenges of the modern world. In addition, self-development becomes for them not only a tool for improving qualifications but also a way to build a self-confidence and independence.

On the other hand, the interesting differences can be noticed between the priorities of Polish and Bulgarian representatives of Generation Z. They are

particularly visible in the categories concerning the approach to work, socio-professional advancement and hobbies and development of passions. The essence of these priorities for representatives of the analyzed countries is related to the different socio-economic situation and cultural differences that shape their aspirations and perception of life success.

Work is a priority for 41.7% of young Bulgarians, compared to 10.2% in Poland. Bulgarians more often treat work as the foundation of financial security, which may result from lower economic stability and more difficult employment conditions. A less predictable labour market and limited development opportunities in Bulgaria strengthen the importance of work as a source of stability. In Poland, on the other hand, higher economic stability and lower unemployment make young people treat work less of a priority, perceiving it as one of the elements of life, not the main determinant of identity.

The pursuit of professional and social advancement is a priority for 31.7% of young Bulgarians, while in Poland it is important for only 12.5%. The stronger commitment to advancement in Bulgaria may result from a greater need to improve the quality of life and gain prestige as a source of stability. Bulgarians may see advancement as the main path to improving the social status, while in Poland, thanks to wider educational and professional opportunities, the hierarchical advancement is less important.

Poles, on the other hand, place greater importance on hobbies and the development of personal passions. The higher level of interest in developing interests in Poland may be the result of the better financial situation of young people, which allows them to invest in personal development and the realization of their interests. Supported by greater economic opportunities, Poland seems to favour work-life balance, which encourages the pursuit of passions as an important aspect of self-fulfilment. In Bulgaria, where the labour market creates greater uncertainty, young people may focus more on meeting basic needs and professional stability, while the development of passions and hobbies remains in the marginal sphere.

In summary, these differences reflect the complex influences of socio-economic and cultural situations that shape the preferences and priorities of young Poles and Bulgarians. In Poland, greater economic stability favours the formation of values related to self-fulfilment, while in Bulgaria, professional and economic realities force a focus on practical aspects, such as work and career advancement.

4. Conclusions

The analysis of the values and life priorities of Generation Z in Poland and Bulgaria reveals that their attitudes are shaped by both the global technological factors and the local socio-economic conditions. Polish representatives of Generation Z place greater emphasis on self-development, pursuing passions, and work-life balance, which may result from higher economic stability and wider opportunities for self-fulfilment. In turn, young Bulgarians focus on professional

stability and advancement, which reflects their greater need for financial security in a less predictable labour market. However, both countries share a high value placed on family and health, which emphasizes the common need for emotional and material support. The study did not provide answers to all questions about the behaviours, priorities, and values of Generation Z. Further research is required on aspects such as professional attitudes, the role of social media in shaping the behaviours of the generation, or a broader comparison of Generation Z values in Central and Eastern European countries.

References

- Chillakuri, B., & Mahanandia, R. (2018), Generation Z entering the workforce: the need for sustainable strategies in maximizing their talent. *Human Resource Management International Digest*, (26), 34-38.
- Chomałowska, B., Janiak-Rejno, I., Żarczyńska-Dobiesz, A. (2021). The Value of Work in the Life of Representatives of Generation Z – Autotelic or Instrumental?, *European Research Studies Journal*, (24), 356-368.
- Csiszárík-Kocsír, Á, Garia-Fodor, M. (2018). Motivation analysis and preference system of choosing a workplace as segmentation criteria based on a country wide research result focus on generation of Z, *On-line Journal Modelling the New Europe*, (27), 67-85.
- Dolot, A. (2018). The characteristics of Generation Z. *E-mentor*, (2), 44-50.
- Kulka, D., Nowacka, M. (2019). Charakterystyka podejścia do pracy przedstawicieli pokolenia Z – praca w systemie wartości młodych. Cz. 1, *Polish Journal of Continuing Education*, (3), 120-130.
- Lanier, K. (2017). 5 things HR professionals need to know about Generation Z: Thought leaders share their views on the HR profession and its direction for the future, *Strategic HR Review*, (16), 288-290.
- Kapil, Y., Roy, A. (2014). A Critical Evaluation of Generation Z at Workplaces. *International Journal of Social Relevance & Concern*, (2), 10-14.
- Messyasz, K. (2021). Pokolenie Z na rynku pracy – strukturalne uwarunkowania i oczekiwania, *Acta Universitatis Lodzensis Folia Sociologica*, (76), 97-114.
- Racolta-Paina, N., D., Irini, R., D. (2021). Generation Z in the Workplace through the Lenses of Human Resource Professionals – A Qualitative Study, *Quality Access to Success*, (22), 78-85.
- Roach, B., Goodwin, N., Nelson, J. (2019). Consumption and the Consumer Society, *Global Development And Environment Institute*, Tufts University.
- Workforce Institute (2019), Full Report: Generation Z in the Workplace, *Kronos Incorporated*, <https://workforceinstitute.org/wp-content/uploads/2019/11/Full-Report-Generation-Z-in-the-Workplace.pdf> (access 10.2024).

СЪВРЕМЕНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА МАРКЕТИНГОВИЯ ПЕРСОНАЛ – СПЕЦИФИКА И ПРОБЛЕМНИ АСПЕКТИ

Доц. д-р Ваня Григорова¹

Резюме: *Модерното управление на компаниите предпоставя и формира съвременния профил на маркетинговия персонал. В това измерение се търсят иновативни подходи за преодоляване на редица проблеми. Настоящата разработка акцентира върху новия профил на маркетинговите специалисти, като обект на проучването, във фокуса на проблемите на тяхното управление. Основната цел е да се изведат ключови фактори - спецификата на модерните маркетолози, промените в концепцията и в практиката на тяхното управление, които пораждаат предизвикателства пред маркетинговите мениджъри.*

Ключови думи: *маркетингов персонал, профил на маркетинговия специалист, управление на маркетинговия персонал, проблеми на управлението на маркетинговия персонал.*

JEL: M30, M31, M12, M54

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.42>

MODERN MARKETING PERSONNEL MANAGEMENT – SPECIFICITY AND PROBLEM ASPECTS

Assoc. Prof., PhD, Vanya Petkova Grigorova

Abstract: *Modern company management presupposes and forms the modern marketing personnel profile. In this dimension, innovative approaches are sought to overcome a number of problems. The current development focuses on the new profile of marketing specialists, as the object of the study, in the focus of the problems of their management. The main goal is to bring out key factors - the specifics of modern marketers, changes in the concept and in the practice of their management, which give rise to challenges for marketing managers.*

Key words: *marketing personnel, profile of the marketing specialist, marketing personnel management, problems in marketing personnel management.*

JEL: M30, M31, M12, M54

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.42>

1. Въведение

В съвременните условия на силна конкуренция и бързи технологични промени в бизнес средата, пред управлението на персонала се поставят нови цели и задачи. В този аспект, компаниите се сблъскват със значителни

---

¹ v.grigorova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов.

предизвикателства при управлението на маркетинговия персонал. Ускорената дигитализация, новите изисквания на пазарите и нуждата от постоянно обучение за повишаване на компетенциите, правят управлението на тези служители сложна и динамична задача. Настоящият доклад представя някои важни проблеми при управлението на маркетинговите специалисти, разгледани в светлината на тяхната съвременна специфика, като обект на проучването. Основната цел е извеждане на ключови фактори, като новият профил на модерните маркетолози, съвременното развитие на концепцията за тяхното управление, както и промените в бизнес средата, които пораждат предизвикателства пред маркетинговия и корпоративен мениджмънт.

2. Специфичен профил на маркетинговия персонал

В днешната динамична бизнес среда, развиваща се с фокус върху новите технологии, глобализацията и социалната отговорност на компаниите (Kotler, Ph. Keller, K. & Chernev, A., 2021), маркетинговият персонал изпълнява множество ключови функции, свързани с разработване на маркетингови стратегии, анализ на пазара и управление на кампании. За да реализират своите корпоративни стратегии и да се свързват ефективно с клиентите, компаниите разчитат на висококвалифицирани и адаптивни маркетингови специалисти. Те стоят в основата на създаването на стойност за клиента чрез изграждане на силни брандове и внедряване на нови продукти на пазара (Kotler, Ph. & Keller, K., 2016). В глобализацията се свят със силна конкуренция и високи клиентски очаквания, тази роля е особено важна, а ефективното управление на маркетинговия персонал се превръща в решаващ фактор за успеха на компаниите.

Най-общо, маркетинговият персонал включва служителите в организацията, които са ангажирани с разработването, осъществяването и контрола върху изпълнението на маркетинговите стратегии с цел реализиране на конкурентни пазарни предимства.² Този персонал играе ключова роля в разбирането на нуждите на клиентите, създаването на стойност и изграждането на дълготрайни взаимоотношения с потребителите (Kotler, Ph. & Keller, K., 2016, стр. 29). За да комуникират и позиционират успешно продуктите и услугите на пазара, маркетинговите специалисти трябва да притежават както стратегически, така и тактически умения.

Благодарение на развитието на гъвкавост и способност за работа с новите дигитални платформи, като социални медии, SEO и маркетинг чрез съдържание (Scott, p. 47), се формират нови уникални умения и качества, които трябва да притежава маркетинговият служител.

---

² Човешките ресурси в компанията, които включват традиционните позиции маркетингов мениджър, маркетингов специалист, маркетингов изпълнител, анализатор на пазари, както и съвременните категории анализатор на големи данни, дигитален специалист, програмист, фрилансер, инфлуенсър и др.

Наред с традиционния комплекс от лични качества, квалификация, придобита чрез теоретично и практическо обучение, усъвършенствани умения и компетенции, се развива **нов профил на маркетинговите специалисти**. Този профил определя спецификата на съвременния маркетингов персонал и включва следните параметри:

- **Сложност на маркетинговите компетенции** – Съвременните маркетингови специалисти трябва да притежават широк спектър от компетентности, които включват класически маркетингови познания, но и владение на нови концепции и технологии. Успешните маркетинголози трябва да съчетават класическите умения за анализ на пазара и поведението на потребителите с познания в дигиталния маркетинг, управлението на социални медии и анализа на данни, като трябва да могат да се адаптират към новите инструменти и платформи (Kotler, Ph. & Keller, K., 2014, стр. 139). Поради естеството на неговата работа, маркетинговият персонал комуникира с всички вътрешни отдели и екипи на компанията, с реалните и потенциални клиенти, както и с всички заинтересовани страни – акционери, собственици, контактна аудитория, което налага да изгражда мултикомпетентностен модел на работа.

- **Комплексна мотивация** – По-високата продуктивност и ангажираност на модерните маркетингови специалисти се свързва с придобиване на чувство за независимост и значимост на тяхната дейност. Утвърдените подходи за материално и нематериално стимулиране на трудовите резултати се допълват с нови ключови двигатели на мотивацията - автономия, усъвършенстване и цел (Pink, 2009, pp. 70-116). За маркетинговия персонал те са важни, тъй като креативната и иновативна работа изисква свобода за експериментиране и лична ангажираност.

- **Иновационно-технологични компетентности** – Задължителен атрибут в профила на съвременните маркетинголози е пълното познаване на новите маркетингови инструменти и платформи. Чафи и Елис-Чадуик, разглеждайки значението на дигиталните технологии и инструментите за автоматизация в маркетинга, подчертават, че маркетинговите специалисти трябва да владеят платформи за управление на съдържание, инструменти за анализ на потребителските данни и техники за оптимизация на кампании (Chaffey, D. & Ellis-Chadwick, F., 2012, p. 213). Те трябва да могат да използват аналитични софтуери от типа Balanced Scorecard, Tableau de Board, ERP (Enterprise Resource Planning), BPM (Business Process Management), аналитичен/владеещ CRM (Analytical/ Fluent Customer Relationship Management), BI (Business Intelligence), инструменти за автоматизация на маркетинга, като HubSpot, Marketo, Pardot, Ranktracker, Google Analytics, Google Ads, Google Search Console, софтуер/платформи за имейл маркетинг, като ActiveCampaign, MailChimp, AWeber, GetResponse, ConvertKit, Flodesk и др., да търсят иновативни подходи за стимулиране на продажбите, рекламиране, промотиране, дистрибуция и т.н. През последните години в работата на

маркетинговите специалисти бързо навлиза и изкуственият интелект чрез алгоритми за персонализиране на съобщения, чат ботове, оптимизация на ценообразуването и управлението на инвентара, събиране и анализ на данни за поведението на потребителите, автоматизиране на маркетинговите процеси, предиктивен анализ за планиране на маркетинга, проактивно ангажиране на клиентите, оптимизация на рекламните кампании и др. (Приложение на изкуствения интелект за маркетинг цели).

- **Проактивност** - Качеството на маркетинговия персонал трябва да е релевантно на новите изисквания на бизнеса за активност, основана на прогнозиране и проектиране. Те са насочени към: * предвиждане динамиката на пазарите; * проследяване на тенденции в измененията на потребителските предпочитания и нагласи за покупка; * предвиждане на краткосрочни и дългосрочни ефекти от маркетинговите дейности и кампании; * прогнозиране на PR и рекламно въздействие; * адекватност на компетенциите на маркетинговете с бързото развитие на организациите, породено от дигитализацията, изкуствения интелект, анализи на големи данни (Big Data), IoT (интернет на нещата); * повишаване на реактивността към зачестили обстоятелства, доскоро смятани за „невъзможни“ – войни, пандемии, природни бедствия и др.

- **Развиване на „меки“ умения** – Наред с традиционните „твърди“ умения (завършено висше образование по специалност в областта на маркетинга, над средно ниво на компютърна грамотност, работа в дигитална среда, използване на технически инструменти и софтуери, владееене на чужди езици и др.), съвременните маркетингови специалисти трябва да развиват добри комуникативни умения, за да предават посланията на компанията и на бранда по ясен и убедителен начин (Soft Skills for digital transformation: what companies need). Също трябва да притежават иновативност и креативно мислене, което помага в генерирането на иновативни идеи и подходи към целевата аудитория. Диалогичността, кооперативността и уменията за работа в екип също са важни, тъй като маркетингът често изисква интеграция на различни специалисти и отдели. Гъвкавостта, способността за адаптиране към бързи промени и стратегическото мислене също имат първостепенно значение.

2. Ключови проблеми на управлението на маркетинговия персонал

Мениджмънтът на маркетинговите служители в съвременните компании претърпява промени, които се проявяват в две измерения:

- настоящият етап от развитието на концепцията за управление на маркетинговия персонал;

- практическите подходи за управление на този тип кадри.

В първото измерение се пораждат **проблеми, свързани със съвременните аспекти от развитието на концепцията за управление на маркетинговия персонал**. Тя е комплексна и динамична и съчетава принципите и

подходите на маркетинговата парадигма и на науката за управление на човешките ресурси. Фокусира се върху развитието, мотивацията и управлението на екипи от професионалисти, които пряко влияят върху успешното реализиране на маркетинговите стратегии. Проблемите в това направление са свързани с определяне на необходимите компетенции, на методите за мотивация на маркетинговия персонал и на начините за постигане на ефективно лидерство в контекста на постоянно променящите се пазарни условия.

На следващо място, възникналите нови концепции за управление на маркетинга, като социално отговорният маркетинг (social responsibility marketing management), маркетингът на партньорството (relationship marketing), управление по резултати (marketing management performance), е-маркетинг, пораждат и обосновават необходимостта от новото конструиране на профила на маркетинговите мениджъри и изпълнители.

Също така, се налага нов прочит на теорията за управлението на маркетинговия персонал, като част от човешките ресурси на организацията, при който на преден план се поставят лидерството и организационната култура. Лидерите се превръщат във важен фактор, когато поставят нуждите на екипа над своите и изграждат среда, където служителите са мотивирани да работят за общото благо (Sinek, 2014, стр. 122-123). При маркетинговия персонал модерното лидерство е свързано с изграждане на екипи, които са адаптивни и способни да реагират на бързо променящата се среда. Важна роля за тяхното успешно управление играе организационната култура, която се развива с нови идеи и подходи (Pascucci, F., Savelli, E. & Gistri, G., 2023).

Най-общо, концептуалните проблеми на управлението на маркетинговия персонал включват аспекти, като: * търсене на нови измерения за развитие компетенциите на маркетинголозите и техните екипи; * предефиниране на управленския процес в условията на дигитализация и роботизация; * оптимизиране процесите на планиране, анализ и оценяване на структурата и работата на този персонал спрямо маркетинговата и корпоративната стратегия; * установяване на релевантни показатели за измерване на краткосрочните и дългосрочните ефекти от управлението на маркетинговите екипи; * създаване на нови стратегии и подходи за управление на маркетинговия персонал, съответстващи на ритъма и изискванията на модерните компании, които все по-често се стремят да работят в партньорски мрежи на високо конкурентни пазари.

Във второто измерение ***проблемите са резултат от практиката на управление на маркетинговите специалисти в компаниите***. Те могат да бъдат с оперативен и стратегически характер. *Оперативни* са проблемите, свързани с неправилно планиране на маркетинговия персонал, текучеството, недооценяване развитието на тези специалисти и едностранчивото им използване, недопускане на участието им при вземане на решения в организацията, недооценяване ролята на маркетинголозите за резултатите на компа-

нията, трудно възприемане и съпротива от страна на маркетинговите служители към нови управленски подходи и към участие на компаниите в партньорски мрежи поради необходимостта от прозрачност на информацията и др.

Реалностите в бизнес средата пораждаат предизвикателства и пред *стратегическото управление на маркетинговия персонал* в организациите, тъй като маркетингът се превръща в интегрирана дейност, която налага постоянно приспособяване към нови обстоятелства и нови потребителски изисквания. На преден план, наред с дигиталната трансформация, застават стратегически фактори, като: регулации за защита на личните данни и поверителността, интерактивност, ангажиране на потребителите и конкуриране за тяхното внимание, поддържане ефективността на присъствието в социалните мрежи, необходимост от разбиране и използване на сложни технологични инструменти, преодоляване на различни видове кризи и др. В този смисъл, стратегическото управление на маркетинговия персонал трябва да се фокусира върху няколко проблема:

❖ ***Нужда от стимулиране на мотивацията и ангажираността.***

Мотивирането е критичен аспект в управлението на маркетинговия екип, особено в бързо променящата се дигитална среда. Неговите две основни измерения – материално (трудова възнаграждение в пари или натура) и нематериално (похвали, грамоти, преференции и др.) се развиват. Въпреки, че трудовото възнаграждение е важен традиционен елемент на мотивацията, при съвременните маркетингови специалисти тя се фокусира върху тяхното личностно развитие и участие в различни програми и проекти на компанията.

❖ ***Повишаване нивото на компетентност.*** Тук се включват проблеми при обучението и адаптирането на маркетинговия персонал към нови технологии. Развитието на тези специалисти чрез обучение е от съществено значение за поддържане конкурентоспособността на компанията. От една страна, с развитието на новите технологии и платформите за дигитален маркетинг, нуждата от постоянно повишаване на квалификацията на маркетинговия персонал става все по-належаща. Успешното обучение на служителите трябва да включва, обаче, не само технически умения, но и стратегическо мислене и адаптивност (Kotler, Ph. & Keller, K., 2014, стр. 142). От друга страна, когато маркетинговите служители се сблъскат с прекалено много нови технологии, това може да предизвика стрес и намаляване ефективността на работата им. Затова мениджърите трябва да осигурят адекватна подготовка и време за адаптация, за да се избегне „прегаряне“ (burnout) на служителите.

❖ ***Трудности при привличане и задържане.*** Един от сериозните проблеми е задържането на квалифицирания маркетингов персонал при висококонкурентен пазар на труда. В настоящето дигиталните умения са високо ценени и маркетолозите често са обект на „хедхънтинг“ (headhunting,

прен. търсене на ръководители) от други компании. Майкълс, Хендфийлд-Джоунс и Екселрод разглеждат необходимостта от предлагане на иновативни проекти, възможности за професионално развитие и личностно удовлетворение чрез постигане на баланс между работа и личен живот, като основни фактори за задържане на маркетинговия персонал (Michaels, E., Handfield-Jones, H. & Axelrod, B., 2001, p. 56). Те доказват, че задържането на таланти изисква дългосрочни инвестиции в развитието на служителите и създаване на мотивираща работна среда.

❖ **Повишаване ефективността на управлението на маркетинговите служители.** Това е критично важен фактор за успеха на съвременните компании и се превръща в проблем. Необходимостта от гъвкавост, иновации и постоянна адаптация към новите технологии поставя предизвикателства пред мениджърите, които трябва да намират нови начини за насърчаване на креативността и развитието в маркетинговите отдели. В същото време, много организации продължават да възприемат маркетинга като второстепенен аспект, вместо като основен двигател на иновации и растеж на бизнеса (Kotler, Ph. & Keller, K., 2016, стр. 10). Това погрешно схващане води до недостатъчно финансиране на маркетинговите дейности и до неефективно управление на маркетинговите специалисти.

❖ **Недостатъчно познаване на необходимите компетенции на маркетинговите служители.** В управленската практика липсва единно мнение относно тези компетенции. Много компании не успяват да определят точно какви умения са нужни на техните маркетингови специалисти, особено в контекста на дигитализацията (Lynch, 2016). Отсъствието на ясна дефиниция на компетенциите води до неефективен подбор на кадри и недостатъчно развитие на служителите (Pascucci, F., Savelli, E. & Gistri, G., 2023, pp. 28-57).

Представените проблемни аспекти формират комплекс от съвременни предизвикателства пред мениджърите, осъществяващи управлението на маркетинговия персонал.

5. Заключение

Съвременният маркетингов персонал, с неговите специфични характеристики, е изправен пред нови предизвикателства, свързани с непрекъснатото усъвършенстване на уменията, мотивацията и интегрирането на нови технологии в ежедневната маркетингова дейност. Неговото управление изисква адаптивност от страна на мениджърите, които трябва да насърчават професионалното развитие на маркетинговите специалисти и да създават стимулираща работна среда. В същото време, от стратегическа перспектива, маркетинговите екипи трябва да приемат и внедряват новите технологии, за да запазят завоювани или да придобият конкурентни предимства в условията на динамично развиващи се пазари. Очертаните ключови концеп-

туални и практически проблеми представляват не само задачи за преодоляване пред управлението на маркетинговия персонал в компаниите, но и очертават насоки за неговото бъдещо развитие.

Използвани източници

- Приложение на изкуствения интелект за маркетинг цели. (н.д.). Изтеглено на 04 11 2024 г. от <https://itech.bg/prilozhenie-na-izkustvenija-intelekt-za-marketing-celi/>
- Chaffey, D. & Ellis-Chadwick, F. (2012). *Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice*. Pearson Education. Изтеглено на 04 11 2024 г. от https://digilib.stiestekom.ac.id/assets/dokumen/ebook/feb_27aff686c21a3ec16bdc9e2e8d785bf6b8d8e4e8_1655821975.pdf
- Kotler, Ph. & Keller, K. (2014). *Marketing Management* (Том 15th edition). Pearson. Изтеглено на 03 11 2024 г. от https://www.google.bg/books/edition/Marketing_Management/_-2hDwAAQBAJ?hl=bg&gbpv=1&dq=marketing+management+kotler+keller&printsec=frontcover
- Kotler, Ph. & Keller, K. (2016). *Marketing management*. Pearson. Изтеглено на 05 11 2024 г. от <https://www.pearson.com/us/higher-education/program/Kotler-Marketing-Management-15th-Edition/PGM332994.html>
- Kotler, Ph. Keller, K. & Chernev, A. (2021). *Marketing management*. Pearson.
- Lynch, J. (15 08 2016 r.). Businesses aren't ready for the digital age, suggests research. Изтеглено на 30 10 2024 г. от <https://www.weforum.org/stories/2016/08/businesses-arent-ready-for-the-digital-age-suggests-research/>
- Michaels, E., Handfield-Jones, H. & Axelrod, B. . (2001). *The War for Talent*. Harvard Business Review Press. Изтеглено на 30 10 2024 г. от <https://www.amazon.com/War-Talent-Ed-Michaels/dp/1578514592?asin=1578514592&revisionId=&format=4&depth=1>
- Pascucci, F., Savelli, E. & Gistri, G. (17 01 2023 r.). How digital technologies reshape marketing: evidence from a qualitative investigation. *Italian Journal of Marketing*. Изтеглено на 29 10 2024 г. от <https://link.springer.com/article/10.1007/s43039-023-00063-6>
- Pink, D. (2009). *Drive: The Surprising Truth About What Motivates Us*. New York: Riverhead Books. Изтеглено на 02 11 2024 г. от <https://www.danpink.com/books/drive/>
- Scott, D. (н.д.). *The New Rules of Marketing and PR* (Том 6th Edition). 2017: Wiley.
- Sinek, S. (2014). *Leaders Eat Last: Why Some Teams Pull Together and Others Don't*. Penguin Books. Изтеглено на 01 11 2024 г. от <https://icrrd.com/public/media/16-05-2021-042803Leaders-Eat-Last-Simon-Sinek.pdf>
- Soft Skills for digital transformation: what companies need. (н.д.). Изтеглено на 28 10 2024 г. от <https://hirint.io/en/soft-skills-for-digital-transformation-what-companies-need/>

ИНТЕЛИГЕНТНА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ И РАБОТА В МРЕЖИ

Доц. д-р Евелина Парашкевова¹
Доц. д-р Маргарита Шопова^{2,3}

Резюме: Докладът разглежда приноса на иновациите към интелигентната специализация, като очертава основни насоки за развитие. Направен е преглед на мрежовия контекст, участието на заинтересованите страни и публичните политики, които формират средата за научни изследвания, трансфер на знание и постигане на интелигентен растеж. На тази база са направени изводи относно важността на натрупването и споделянето на знание, които трябва да бъдат подкрепяни с политически лостове, базирани на сътрудничество и високотехнологични решения.

Ключови думи: иновации, интелигентна специализация, заинтересовани страни, формални и неформални мрежи

JEL: O38, D83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.43>

SMART SPECIALIZATION AND NETWORKING

Assoc. Prof. Evelina Parashkevova, PhD
Assoc. Prof. Margarita Shopova, PhD

Abstract: *The report examines the contribution of innovation to smart specialisation, outlining key directions for development. The network context, stakeholder involvement and public policies that shape the environment for research, knowledge transfer and achieving smart growth are reviewed. On this basis, conclusions are drawn regarding the importance of knowledge accumulation and sharing, which should be supported with policy levers based on cooperation and high-tech solutions.*

Key words: *innovation, smart specialization, stakeholders, formal and informal networks*

JEL: O38, D83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.43>

---

¹ e.parashkevova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“

² m.shopova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“

³ Докладът е разработен по проект № КП-06-Н65/10 от 12.12.2022 г. „Формални и неформални иновационни мрежи“, осъществяван с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ на Република България.

1. Въведение

Иновациите са в основата на постигането на растеж. Широко признато е значението на политиката за регионално развитие, подкрепяща създаването на иновации и изграждането на адекватна иновационна система и инфраструктура, както на национално, така и на регионално ниво.

Концепцията за развитие, базирано на специализацията на регионите, не е нова, но придобива особена популярност в последните два програмни периода (след 2013 г.). На тази база се осигурява финансиране чрез европейските структурни и инвестиционни фондове за проекти, имащи надрегионално въздействие. Те са резултат от прилагането на подхода на интегрираните териториални инвестиции в контекста на потенциала на региона, имплементиран в дефинираните тематични области за интелигентна специализация. Политиката на сближаване акцентира върху приноса на научните изследвания и иновациите за постигане на балансирано развитие и интелигентен растеж. В периода 2021-2027 г. над 85% от ресурсите, предназначени за по-развитите региони, са насочени към приоритети, свързани с интелигентен растеж, базиран на иновации. Освен публичният ресурс, политиката на ЕС е свързана с повишаване на инвестициите в рисков капитал, достъп до банкови заеми за научноизследователски и развойни проекти (Европейски парламент, 2024).

В допълнение, в рамките на програма „Хоризонт Европа“ иновациите се насърчават в рамките на три стълба: По-отворена наука; Световни предизвикателства и конкурентоспособност на промишлеността; По-отворени иновации. Целта е чрез минимизиране на бюрокрацията да се подобри достъпът до изследвания и иновативни постижения (European Commission, 2018).

Радикалните иновации се подкрепят от създадената през 2022 г. Европейска програма за иновации (Европейска комисия, 2022). Очакванията са, че чрез тях ще бъдат намерени решения на обществените предизвикателства, свързани с осигуряването на: финансиране на разрастващи се стопански субекти; подкрепа за иновационен растеж чрез използване на споделени пространства за провеждане на експериментална дейност и обществени поръчки; утвърждаване на иновационните екосистеми на европейско ниво; адекватно управление на таланти в областта на иновациите; реализиране на подкрепящи иновациите политики. Част от инициативите, свързани с дългосрочната подкрепа на иновационни активности, е създаденият Европейският съвет за проучване на иновациите. Той е трибуна за провеждане на конструктивен и експертен дебат на високо ниво по въпроси, свързани с нововъзникващи технологични въпроси. В този съвет академичните среди за важен участник в подкрепа на търсенето на решения за провеждане на интензивна иновационна политика, имплементирана в конкретни инициативи и мерки.

Редица изследователи посочват иновационния процес като ключов за генериране на конкурентни предимства на стопанските субекти (Bierly, Damanpour, & Santoro, 2009), (Grant, 1996). Ако през 90-те години на XX век иновациите са свързани със строго регламентирана и конфиденциална иновационна политика, в днешния дигитален свят процесът е отворен и най-често – с участието на широк кръг заинтересовани страни. Разширяването на възможностите за обмен на знание и технологичен трансфер изискват сътрудничество и партньорство (Mahr, Lievens, & Blazevic, 2014). Именно чрез механизмите за сътрудничество и конкуренция се решават редица въпроси, свързани с дизайн, функционалности, научноизследователска и развойна дейности и т.н. (Horn & Brem, 2013).

Широкото участие и сътрудничеството са предпоставка за създаване на уникално знание, тъй като участниците имат различна експертиза, компетентност, достъп до информация, практико-приложни идеи и виждания (Harrison, Bosse, & Phillips, 2010). Знанията на заинтересованите страни са основна ценност на сътрудничеството (Waligo, Clarke, & Hawkins, 2014). Това сътрудничество, обаче, не бива да се фаворизира. То носи и редица предизвикателства, свързани с интелектуални права, сложна комуникация и координация, преодоляване на различията и др. (Waligo, Clarke, & Hawkins, 2014).

Интересна концепция, която е свързана с организационните способности за създаване на конкурентни предимства, е тази, базирана на съвместното създаване на заинтересовани страни (Garnier, 2008) (Harrison, Bosse, & Phillips, 2010). Това дава възможност за по-добро сътрудничество, изграждане на ефективни мрежи, въздействие в по-голям мащаб върху формулирането на публичните политики (Menguc, Auh, & Yannopoulos, 2014) (Nguyen Long, Foster, & Arnold, 2019). На практика по този начин е възможно интегрирането на активно участие на заинтересованите страни както в иновационния процес, така и в процеса на създаване на свързаните тематични политики.

2. Контекст на иновационните политики

Европейската политика в областта на иновациите има за цел да постигне ускорен растеж и да намали регионалните различия. В този контекст са дефинирани и целите на Промислената стратегия на ЕС (Европейски парламент, 2020), Стратегията за МСП и правила за нейното прилагане (European Commission, 2020). Те акцентират върху връзката между интелигентната специализация и индустриалната трансформация, базирана на иновации. В Съобщението на Комисията „Нова европейска програма за иновации“ (Европейска комисия, 2022) е поставен фокус освен върху повишаване на инвестиционната активност по отношение на иновациите, и към прилагане на ефективни механизми за развитие и задържане на таланти в областта на европейските научни и развойни организации.

Европейското научноизследователско пространство (Европейски съвет, 2020) се фокусира върху възможностите за изследвания и иновации чрез подобряване на взаимодействието между участниците в иновационния процес. Целта в средносрочен план е да се подобри близостта на гражданите до науката и да се осигури достъп до знание на европейско ниво. Пактът за изследване и иновации дефинира споделени ценности за провеждане на научни изследвания и създаване на иновации, които да осигурят растеж, базиран на знанието. На практика постигането на интелигентна специализация се реализира чрез набор финансови и политически инструменти за интегрирана подкрепа на научните изследвания, технологичния трансфер, иновации и развитието човешките ресурси с акцент върху талантите.

Стратегическата рамка на национално ниво в областта на интелигентната специализация е фокусирана върху изграждането на иновационна среда и научна инфраструктура, която да осигури възможност за растеж. Повишаването на конкурентоспособността на националната икономика на базата на знание и иновации е основен приоритет на Националната програма за развитие БЪЛГАРИЯ 2030 (Министерски съвет, 2020). Фокусът се поставя върху научната инфраструктура и иновационната среда. Този приоритет е разгърнат в Националната стратегия за развитие на научните изследвания 2017–2030 г. (Министерски съвет, 2017), която се фокусира върху приложението на научната инфраструктура в контекста на дефинираните области за интелигентна специализация. Ясно се визира релацията научна инфраструктура – иновационна екосистема. Тази релация намира приложение в планираните в рамките Националната стратегия за МСП 2021–2027 (Министерски съвет, 2021) интервенции, насочени към подпомагане на високотехнологичните сектори, които се нуждаят от подкрепящо знание, за да могат да бъдат конкурентоспособни и достигнат средните европейски равнища. Предизвикателствата, свързани с дигиталната трансформация в контекста на развитието на иновации, намират отражение в Национален стратегически документ „Цифрова трансформация на България за периода 2020–2030 г.“ (Министерски съвет, 2020). Акцентът е поставен върху развитие на иновациите в различни области на приложение на ИКТ. Създаването на административна институционална среда в подкрепа на растежа, основан на знание, е осигурен чрез планираните мерки в Актуализирана стратегия за развитие на електронното управление в Република България 2019–2025 г. (Министерски съвет, 2022). Тя е фокусирана върху постигането на цифрова трансформация, базирана на данни с принос към дигиталното общество.

3. Мрежово взаимодействие

Представените публични политики са фокусирани върху интелигентната специализация, която е възможна чрез разгръщане на иновационния потенциал. Иновациите, трансферът на знание, ноу-хау, внедряването на добри практики и на извлечени поуки от опита стоят в основата на

интелигентната специализация. Разбира се, невъзможно е реализирането на концепцията за интелигентна специализация без наличието на активно взаимодействие между участниците, изграждането на партньорства, формални и неформални мрежи.

Мрежите от участници са изключително важни за успеха на иновационната политика. До голяма степен средата предопределя тяхното възникване и разрастване. Те са подкрепяни по различни програми, финансиращи иновации и научни изследвания, като „Хоризонт Европа“, „Еразъм+“, Програма „InvestEU“, Механизъм за свързване на Европа, Програма „Цифрова Европа“.

Тези инструменти за реализиране на стратегически политики интерпретират мрежите като важен елемент на иновационната среда. Чрез активно взаимодействие между участниците в иновационния процес се предпоставя улеснен достъп до информация и знание и ускорено създаване и внедряване на нововъведения (например по покана за кандидатстване с проекти HORIZON-CL3-2022-SSRI-01-02). В този контекст въвличането на всички заинтересовани лица в иновационния процес в контекста на политиката за интелигентна специализация е предизвикателство, което трябва да бъде адекватно управлявано.

Съществуват добри практики (Фондация „Приложни изследвания и комуникации“, 2020), които са доказали своята ефективност в процеса на активно ангажиране на заинтересованите от иновационната политика страни. Те се прилагат на различни йерархични нива и най-често са подкрепени със съответните регулации.

Стратегическите съвети са подходяща форма за експертно включване в процесите по формулиране на иновационни политики. Те са платформа за извличане на натрупано знание и визия на представители на науката, бизнеса, държавните институции и т.н., които имат висока степен на специализация в съответната област. Освен прекия ефект от взаимодействието могат да бъдат отчетени и косвени такива, като например, създадени неформални връзки между участниците, които намират отражение в общи проекти и инициативи. Основно предимство на стратегическите съвети е високата степен на ангажираност на ключовите участници да си взаимодействат в групата и на базата на активно слушане и диалог да изработват реалистични решения. Тези съвети са без нормативна институционализация и регламентация, но на практика реализират идеята за генериране на стратегически решения чрез подхода „отдолу – нагоре“ по неформален път. Стратегическите съвети работят в тясна колаборация с мениджъри по управление на знанието, които осигуряват нормативно и операционализират процесите по трансфер на ноу-хау и знание от науката към практиката.

Като добра практика може да бъде отличено и стратегическото планиране на интелигентната специализация на ниски административно-управленски нива. Така например фокусирането на публичните политики на

местно ниво върху иновациите и интелигентната специализация осигуряват активно взаимодействие в трансфер на знание и добър интегритет на централизираните и мрежовите подходи за управление. В допълнение се постига и специфициране на иновационните политики спрямо потенциала и ограниченията на конкретната територия.

Специфична форма за подкрепа на иновациите са платформите за трансфер на знания и насърчаване на сътрудничеството между иновативни предприятия, научни организации и подкрепящи институции, които са локализиращи на една и съща територия. Акцентът се поставя върху отворените иновации, като участници в иновационния процес са както изтъкнати учени, така и студенти и ученици. Сътрудничеството се базира на стратегическа ориентация на инициативите и обезпечаващите ги ресурси.

Дигитализацията на публични услуги предполага и широко участие на заинтересованите страни в различни обществени процеси. Институционалната и нормативната подкрепа за отворените иновации и извеждането на споделянето на знание като обществена ценност са ключови за успеха на иновационния процес. Високата степен на доверие между гражданите и публичните власти осигурява благоприятна среда за взаимодействие и сътрудничество в различни направления и между различни участници. В комбинация с цифровизацията на процесите и услугите ефективността нараства, поради лесният достъп до знание, информация и ресурси.

Сътрудничеството между наука, институции и бизнес е организирано в различни форми. Мрежи, хъбове, алианси, центрове за технологичен трансфер, иновационни паркове, инкубатори и др. имат съществена роля за постигане на иновационна среда в подкрепа на конкурентоспособността и растежа.

4. Заключение

Реалното имплементиране на достиженията от научните изследвания е свързано с прилагане на специфицирани към територията и компаниите инструменти в подкрепа на използването на иновации, които са научно-обосновани. Предпоставка за това е изграждането на ефективен механизъм за сътрудничество, изграждане на доверие и колабориране на усилията в рамките на формални и неформални мрежи за провеждане на проучвания, практики, тествания и обучения между научноизследователските институции и стопански организации. Ключово е натрупването и споделянето на знание и формирането на адекватни регионални и местни политики в подкрепа на развитието на иновационния потенциал, базиран на високотехнологични решения. На практика по този начин се реализира интелигентната специализация.

Разбира се, наличната научна уникална инфраструктура, научният капацитет, потенциалът на региона, натрупаното знание и достижения, публичните политики са важни за постигането на растеж, базиран на иновации.

Важно е обаче и наличието на усилия за създаване на благоприятна за иновациите среда на сътрудничество и мрежово взаимодействие, което да излиза извън рамките на административно-териториалните граници на регионите и да осигурява тематична и синергетична свързаност в подкрепа на високо технологичните дейности и разумното използване на ограничените ресурси.

Използвани източници

- Европейска комисия. (2022). *Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален Комитет и Комитета на Регионите Нова европейска програма за иновации*. Изтеглено на 28 септември 2024 г. от <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022DC0332>
- Европейски парламент. (2020). *Нова промишлена стратегия за Европа. Резолюция на Европейския парламент от 25 ноември 2020 г. относно нова промишлена стратегия за Европа*. Изтеглено на 25 Септември 2024 г. от <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020IP0321&from=BG>
- Европейски парламент. (2024). *Справочник за Европейския съюз - 2024. Политика в областта на иновациите*. Изтеглено на 30 September 2024 г. от https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/bg/FTU_2.4.6.pdf:
https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/bg/FTU_2.4.6.pdf
- Европейски съвет. (2020). *Европейско научноизследователско пространство*. Извлечено от <https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/european-research-area/>
- Министерски съвет. (2017). *Националната стратегия за развитие на научните изследвания 2017–2030 г.* Изтеглено на 27 септември 2024 г. от https://www.eufunds.bg/sites/default/files/uploads/opseig/docs/2020-05/1_ScienceStrategy_2030_BG.pdf
- Министерски съвет. (2020). *Национален стратегически документ „Цифрова трансформация на България за периода 2020-2030 г.“*. Изтеглено на 27 септември 2024 г. от <https://www.mtc.government.bg/bg/category/283/nacionalen-strategicheski-dokument-cifrova-transformaciya-na-blgariya-za-perioda-2020-2030-g-0>
- Министерски съвет. (2020). *Национална програма за развитие България 2030*. Изтеглено на 26 Септември 2024 г. от <https://www.minfin.bg/bg/1394>
- Министерски съвет. (2021). *Националната стратегия за МСП 2021–2027*. Изтеглено на 27 септември 2024 г. от <https://www.mi.government.bg/strategy-policy/natsionalna-strategiya-za-malki-i-sredni-predpriyatiya-msp-v-balgariya-2021-2027-g/>
- Министерски съвет. (2022). *Актуализирана стратегия за развитие на електронното управление в Република България 2019–2025 г.*
- Фондация „Приложни изследвания и комуникации“. (2020). *Ръководство за добри практики за разработване и реализация на политики за интелигентна специализация на национално и регионално равнище*.
- Bierly, P., Damanpour, F., & Santoro, M. (2009). The Application of External Knowledge: Organizational Conditions for Exploration and Exploitation. *Journal of Management Studies*, 46(3), 481-509. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2009.00829.x>
- European Commission. (2018). *Horizon Europe 2021-2027*.
- European Commission. (2020). *An SME Strategy for a sustainable and digital Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Изтеглено на 23 Септември 2024 г. от <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0103>

- Garnier, J.-P. (2008). Rebuilding the R&D engine in big pharma. *Harvard Business Review*, 86(5), 68-76.
- Grant, R. (1996). Prospering in Dynamically-Competitive Environments: Organizational Capability as Knowledge Integration. *Organization Science*, 7(4), 359-467. doi:<https://doi.org/10.1287/orsc.7.4.375>
- Harrison, J., Bosse, D., & Phillips, R. (2010). Managing for stakeholders, stakeholder utility functions, and competitive advantage. *Strategic Management Journal*, 31(1), 58-74. doi:<https://doi.org/10.1002/smj.80>
- Horn, C., & Brem, A. (2013). Strategic directions on innovation management - a conceptual framework. *Management Research Review*, 36(10), 939 - 954. doi:10.1108/MRR-06-2012-0142
- Mahr, D., Lievens, A., & Blazevic, V. (2014). The Value of Customer Cocreated Knowledge during the Innovation Process. *Journal of Product Innovation Management*, 31(3), 599-615. doi:<https://doi.org/10.1111/jpim.12116>
- Menguc, B., Auh, S., & Yannopoulos, P. (2014). Customer and Supplier Involvement in Design: The Moderating Role of Incremental and Radical Innovation Capability. *Journal of Product Innovation Management*, 31(2). doi:<https://doi.org/10.1111/jpim.12097>
- Nguyen Long, L., Foster, M., & Arnold, G. (2019). The impact of stakeholder engagement on local policy decision making. *Policy Sci* 52, (2019). *Policy Sciences*, 549–571. doi:<https://doi.org/10.1007/s11077-019-09357-z>
- Waligo, V., Clarke, J., & Hawkins, R. (2014). The ‘Leadership–Stakeholder Involvement Capacity’ nexus in stakeholder management. (Elsevier, Ред.) *Journal of Business Research*, 67(7), 1342-1352. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.08.019>

POSITIVE ASPECTS AND CHALLENGES OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS

Assoc. Prof. Natalia Marinova, PhD (Econ)

Abstract: *The boom sparked by the emergence of the ChatGPT application in November 2022 triggered the race between tech giants around the world for capital investments in graphics accelerators and data centers. The paper aims to take a snapshot of the current state, development forecasts, advantages and hidden risks of the today's most popular generative artificial intelligence (GenAI) solutions. To achieve this goal, statistical analyses of the rate of implementation of GenAI solutions were used.*

Key words: *Generative Artificial Intelligence Applications, GenAI*

JEL: C88, L86, Q55

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.44>

1. Introduction

Over the past two years, the global artificial intelligence industry has been developing at an accelerated pace. According to various forecasts, in 2024, the production and distribution of software, hardware and services with artificial intelligence will amount to \$ 184 billion (35% more than last year), reach \$ 632 billion in 2028 and grow to a value of almost 830 billion dollars by 2030. (Statista Inc., 2024). The creation and deployment of AI systems will grow by an average of 29% per year, thanks mainly to generative artificial intelligence (GenAI), with the largest market share being machine learning, natural language processing and robotic solution management software (IDC Corporate, 2024). Users of such technologies will increase by approximately 70 million per year, reaching almost 730 million at the end of the current decade, up from 315 million this year (AltIndex, 2024).

In addition to the market growth of the industry, the cited studies also take into account the impact of artificial intelligence on global economic growth. The potential contribution of technology to the share of global GDP in the form of improved productivity, simplified business processes, reduced costs and new products and services created by 2030 is expected to be from 8.81% to 11.41%. North America will report the greatest impact of artificial intelligence systems (up to 10.5%), Europe will have a similar increase (9.7%), and Asian GDP will grow by 6.7% (Statista Inc., 2024).

2. The Boom of Generative Artificial Intelligence

This year, the widespread adoption of generative artificial intelligence technology has entered a critical phase of evaluating the profitability of such investments. According to IDC analysts, the largest investments in such solutions are made by business organisations in the financial, ICT and retail sectors

(approximately 45% of global sales), which are looking to improve their competitiveness and operations, and global spending on GenAI will grow by 59.2% per year, reaching \$202 billion by 2028 (IDC Corporate, 2024). In a 2023 report, analyst firm McKinsey estimates that the use of GenAI could add up to \$4.4 trillion annually to global GDP, increasing the overall impact of artificial intelligence technology by 15% to 40% (McKinsey & Company, 2023).

Such forecasts continue to attract funding to manufacturers of generative artificial intelligence systems, which in 2024 alone is \$31.7 billion - 80% for companies in the United States versus 20% for companies in Europe and Israel (Accel Inc., 2024). About \$25 billion has been invested in private GenAI companies in the U.S. (mainly OpenAI, Anthropic and xAI), while in Europe, \$6.4 billion has been invested in Mistral, Aleph Alpha and DeepL. However, funding in the Old Continent is growing at a faster pace, as in 2023 investments in generative artificial intelligence in Europe were only \$2.4 billion, compared to \$22.4 billion overseas.

Generative AI is already here, and business organizations around the world are enthusiastically using and investing in the technology. According to the results of the global survey by Coleman Parkes Research Ltd. on the implementation rate of GenAI solutions by country and region, 83% of Chinese, 70% of British, 65% of American and 63% of Australian organizations use such solutions in their operations (SAS Institute Inc., 2024). The ranking by region recorded the highest use and implementation of GenAI in the processes of business organizations from North America (20%), the most implemented policies for the use of GenAI in the Asia-Pacific region (71%) and the availability of a dedicated budget for investing in GenAI again in the Asia-Pacific region (94%). Analysis by industry segment shows that banking and insurance are leading the way in terms of incorporating GenAI into day-to-day business operations.

GenAI software applications create text, code, images, audio, and video based on user prompts, powered by large language models (LLMs) that are trained on vast amounts of data from private and public information sources. A list of the currently most popular artificial intelligence programs for content generation is shown in Table 1:

Table 1. Popular Artificial Intelligence Applications for Content Generation.

Application	Language model or platform with powered content	Manufacturer
ChatGPT	GPT-4o	OpenAI
Gemini	Gemini Ultra	Google Deep Mind
Copilot	GPT-4o	Microsoft
Meta AI	Llama 3.1	Meta Platforms
Ernie Bot	Ernie 4.0	Baidu
Claude 3	Claude	Anthropic
Mistral 7B	Mistral	Mistral AI

Grok	Grok-1	x.AI
watsonx Assistant	watsonx Large Language Models	IBM
Apple Intelligence	AXLearn framework	Apple
PanGu Chat	Pangu	Huawei
Doubao	Doubao	ByteDance
BgGPT	GPT-3	INSAIT
GitHub Copilot	OpenAI Codex	OpenAI
DALL-E	GPT-3	OpenAI
Midjourney	Midjourney image generation platform	Midjourney
Stable Diffusion	Stable Diffusion model	OpenArt
Adobe Firefly	Adobe's Sensei platform	Adobe
MusicLM	MusicCaps dataset	Magenta Studio
MusicGen	Single Language Model	Meta Platforms
Sora	Sora text-to-video generating model	OpenAI
Runway AI	Gen-3 Alpha	Runway
Make-A-Video	Database of images with descriptions	Meta Platforms
Tongyi Qianwen	Qwen	Alibaba
Yuanbao	Hunyuan	Tencent

Source: Author's systematization.

Language models and platforms with content powering GenAI applications are now being created not only by manufacturers of information hardware and software but also by individual countries. Countries such as Japan, Saudi Arabia and others want to have their own generative artificial intelligence that speaks their language and knows their culture. Governments see national artificial intelligence hardware infrastructure and language models as a way to strengthen national security as the latter will be personalised according to the unique political, economic, cultural and scientific characteristics of the respective country (Bajwa, 2024).

Generative artificial intelligence hardware is also a trend in the current 2024. Manufacturers of computers, smartphones, original equipment and chips have started a new cycle of upgrading their apparatus solutions. Apple, Dell, HP Development Company, Lenovo, ASUSTeK Computer, Intel Corp., Advanced Micro Devices, NVIDIA Corp., Acer Inc. and Microsoft have launched initiatives to develop and sell AI PCs and GenAI smartphones. In addition to standard CPUs and GPUs, NPUs (neural processing units) are built into computers and phones with artificial intelligence, providing faster and more productive work with language models. At present, personal programming assistants and smaller language models work on this principle, which use data locally stored in computers to optimize standard user activities and operations (McEntegart, 2024).

3. Challenges of GenAI Applications

The study cited in the previous paragraph by Coleman Parkes Research Ltd. on the rate of implementation of GenAI solutions around the world also outlines the main obstacles that business organizations face in this process (SAS Institute Inc., 2024):

- Lack of a clear organizational strategy for the implementation of such solutions.
- Lack of sufficient data to fine-tune the LLM.
- Lack of appropriate tools for the successful implementation of AI technology.
- Insufficient privacy and security of organizational data.
- Unpreparedness to comply with upcoming regulations for the development and distribution of AI systems.
- Failure to comply with the rules in the current legislation on the development and dissemination of artificial intelligence systems.
- Lack of employees trained in GenAI application management.
- Lack of a reliable system for measuring the risks of bias and personal data privacy in LLMs, etc.

Due to the ongoing boom around generative artificial intelligence technology, technological companies do not stop investing billions in it, expecting it to lead to a jump in productivity or bring them significant financial revenues. Building massive data centres capable of handling the resource-intensive functioning of GenAI applications that largely exist in the cloud today requires huge capital expenditures, which are often paid for with financial leases¹. In 2025, Google, Alphabet, Microsoft and Meta Platforms are expected to make capital expenditures totalling 160 billion dollars, reaching 2 trillion dollars in the next four to five years (Mak, 2024). The projected amounts raise the question of how sustainable and with positive returns such a level of investment in GenAI applications is.

In addition to the challenge of finding land for their new data centres, generative artificial intelligence manufacturers are also struggling to provide enough electricity to power and cool the chips in them. GenAI's electricity consumption has skyrocketed over the past year², which is why its harm to the environment may outweigh the benefits of sustainability. To mitigate the socio-

---

¹ To secure additional computing capacity and energy resources, Microsoft, for example, entered into cloud partnerships with third parties (CoreWeave and Oracle), signed contracts to purchase electricity from a restarted nuclear reactor at the Three Mile Island nuclear plant, and purchased hundreds of new servers with Nvidia GPUs (NBC News, 2024).

² Each ChatGPT query, for example, consumes approximately 2.9 Wh of electricity, almost ten times more than a standard Google search, and the chatbot's annual power consumption for prompt processing of 226.8 GWh can power all of Finland or Belgium in a single day, keep Ireland running for more than two days, fully charge about 3.13 million electric vehicles, or 47.9 million iPhone 15 (Hoffman, 2024).

economic and environmental impacts of the technology, manufacturers of such solutions can already foresee the use of closely located renewable energy sources and algorithms to optimise their performance in terms of emissions and computing power required at an early stage of their life cycle. An innovative method to reduce the power consumption of artificial intelligence applications by 95%, called Linear-Complexity Multiplication or L-Mul, was recently introduced by the company BitEnergy AI (Shavit, 2024).

Another major risk of generative artificial intelligence applications is their level of vulnerability to cyberattacks. While no major security breaches have been detected in business organizations' private language models by criminal hacking individuals or groups, third-party service providers, automated botnets, and competitors, GenAI solutions can be successfully used to improve quality issues (poor grammar or inaccurate information) of various phishing and ransomware campaigns, to spread disinformation, to thwart elections, to incite public disorder and to fraudulent audio or video deep fakes. Threats in development are the ambiguity on which datasets the LLMs underlying popular GenAIs are trained, the use of these models to hack websites, as well as the ability to generate malicious program code on demand from users.

Many users of GenAI applications also overlook the data privacy aspects that the latter have access to. Intentional or accidental leakage of user data from publicly available (ChatGPT, Gemini, Copilot, Apple Intelligence) or private LLMs³ can expose them to a serious vulnerability. Different GenAI solutions have different privacy policies regarding the storage, use, and control of the data collected. While their manufacturers ensure that they do not share information with third parties without permission and do not use customer data to train their models, it is recommended that artificial intelligence tools are not trained on sensitive organizational data.

To address security and privacy challenges, generative artificial intelligence applications manufacturers are making voluntary commitments to create safe, ethical and trustworthy solutions through means of watermarking their content, internal and external security testing of AI systems before their release, sharing information across the industry and with governments, civil society and academia on managing AI risks, etc. (Crouse, 2023). A tool to check whether popular generative artificial intelligence models comply with European regulations on cyber-resilience and the presence of discriminatory bias in GenAI applications was developed by the INSAIT Institute, the Swiss polytechnic ETH Zurich and the company LatticeFlow AI in October 2024. (LatticeFlow AG, 2024).

---

³ The first ChatGPT data breach on March 24, 2024, for example, exposed online information about about 1.2 million people over a nine-hour period (Nicastro, 2023).

4. Conclusion

In search of better production and financial results, business organizations around the world have begun to build their strategies for implementing and using artificial intelligence systems, transforming employee experience, customer interactions, business processes and innovations in the industry. The continuous production and deployment of hardware and software tools to improve human-machine interaction removes barriers to large-scale adoption of the artificial intelligence paradigm. The integration of GenAI applications into the business processes of organizations with different fields of activity offers new opportunities for efficiency, personalization, strategic forecasting and maintaining competitiveness, but also hides different types of challenges of an informational, social and financial nature.

Bibliography

- Accel Inc. (2024, October 16). *AI eating software*. Retrieved October 23, 2024, from <https://www.accel.com/>: <https://www.accel.com/euroscape>
- AltIndex. (2024, October 20). *Artificial intelligence to add 9.5% to global GDP growth by 2030, 5x more than this year*. Retrieved October 23, 2024, from <https://altindex.com>: <https://altindex.com/news/ai-gdp-growth>
- Bajwa, A. (2024, August 29). *Nations building their own AI models add to Nvidia's growing chip demand*. Retrieved October 25, 2024, from <https://www.reuters.com/>: <https://www.reuters.com/technology/nations-building-their-own-ai-models-add-nvidias-growing-chip-demand-2024-08-29/>
- Crouse, M. (2023, September 13). *IBM, Salesforce and more pledge to White House list of eight AI safety assurances*. Retrieved October 29, 2024, from <https://www.techrepublic.com/>: <https://www.techrepublic.com/article/openai-google-white-house-ai-safety-regulations/>
- Hoffman, P. (2024, September 16). *AI's Power Demand: Calculating ChatGPT's electricity consumption for handling over 156.4 billion user queries every year*. Retrieved October 28, 2024, from <https://www.bestbrokers.com/>: <https://www.bestbrokers.com/forex-brokers/ais-power-demand-calculating-chatgpts-electricity-consumption-for-handling-over-78-billion-user-queries-every-year/>
- IDC Corporate. (2024, August 19). *Worldwide AI and generative AI spending guide*. Retrieved October 23, 2024, from <https://www.idc.com>: https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=IDC_P33198
- LatticeFlow AG. (2024, October 16). *ETH Zurich, INSAIT, and LatticeFlow AI launch the first EU AI Act compliance evaluation framework for generative AI*. Retrieved October 29, 2024, from <https://latticeflow.ai/>: <https://latticeflow.ai/news/eth-zurich-insait-and-latticeflow-ai-launch-the-first-eu-ai-act-compliance-evaluation-framework-for-generative-ai/>
- Mak, R. (2024, October 2). *AI's next feat will be its descent from the cloud*. Retrieved October 28, 2024, from <https://www.reuters.com/>: <https://www.reuters.com/breakingviews/ais-next-feat-will-be-its-descent-cloud-2024-10-02/>
- McEntegart, J. (2024, February 7). *What is an AI PC?* Retrieved October 25, 2024, from <https://www.intel.com/>: <https://www.intel.com/content/www/us/en/newsroom/news/what-is-an-ai-pc.html#gs.h6khnX>

- McKinsey & Company. (2023, June). *The economic potential of generative AI: The next productivity frontier*. Retrieved October 24, 2024, from <https://www.mckinsey.com/https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business%20functions/mckinsey%20digital/our%20insights/the%20economic%20potential%20of%20generative%20ai%20the%20next%20productivity%20frontier/the-economic-potential-of-generative-ai-the-next-productivity-frontie>
- NBC News. (2024, October 1). *Microsoft's mammoth AI bet will lead to over \$100 billion in data center leases*. Retrieved October 28, 2024, from <https://www.nbcnews.com/https://www.nbcnews.com/business/business-news/microsofts-mammoth-ai-bet-will-lead-100-billion-data-center-leases-rcna173468>
- Nicastro, D. (2023, March 24). *ChatGPT suffers first data breach, exposes personal information*. Retrieved October 29, 2024, from <https://www.cmswire.com/https://www.cmswire.com/digital-experience/chatgpt-suffers-first-data-breach-exposes-personal-information/>
- SAS Institute Inc. (2024, July 9). *Generative AI: Global research report: Strategies for a competitive advantage*. Retrieved October 24, 2024, from https://www.sas.com/https://www.sas.com/en_us/news/press-releases/2024/july/genai-research-study-global.html
- Shavit, R. (16 October 2024). *Breakthrough new algorithm reduces AI energy consumption by 95 percent*. Retrieved October 28, 2024, from <https://www.msn.com/https://www.msn.com/en-us/news/technology/breakthrough-new-algorithm-reduces-ai-energy-consumption-by-95-percent/ar-AA1skz4g#:~:text=Researchers%20at%20BitEnergy%20AI%20have%20developed%20an%20algorithm,percent%20without%20significant%20losses%20in%20accu>
- Statista Inc. (2024, March). *Artificial intelligence - worldwide*. Retrieved October 23, 2024, from <https://www.statista.com/https://www.statista.com/outlook/tmo/artificial-intelligence/worldwide>

**УСТОЙЧИВО ВНЕДРЯВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕ ПО ПРОЕКТ
№: 2022-1-BG01-KA220-VET-000089399 „ПРЕДОСТАВЯНЕ
НА ВЪЗМОЖНОСТ НА МСП В СЕКТОРА ХОРЕКА ЗА
ЕФЕКТИВНО УСВОЯВАНЕ НА ЗНАНИЯ И
ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ“
(HORECA 5.0)**

Доц. д-р Христо Сирашки¹

Резюме: *В настоящата разработка се представят резултатите от работата по Проект №: 2022-1-BG01-KA220-VET-000089399 „Предоставяне на възможност на МСП в сектора Хорека за ефективно усвояване на знания и инструменти за изкуствен интелект“ (HORECA 5.0) и възможностите, които предоставя обучителната платформа на проекта. Всичко това е свързано с адаптиране на професионалното образование и обучение към нуждите на пазара на труда, както и принос към иновациите в професионалното образование и обучение. Целта на изпълнението на проекта HoReCa5.0 е да се предлага обучение за различни измерения на изкуствения интелект и как те могат да бъдат приложени в HoReCa сектора за решаване на реални проблеми.*

Ключови думи: *изкуствен интелект, професионално образование и обучение, хотелиерство, ресторантьорство, кетъринг.*

JEL: D21, M10, O31, O32, I29

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.45>

**SUSTAINABLE IMPLEMENTATION OF TRAINING UNDER
PROJECT №№: 2022-1-BG01-KA220-VET-000089399
„ENABLING SMES IN THE HORECA SECTOR FOR THE
EFFECTIVE ADOPTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
KNOWLEDGE AND TOOLS“ (HORECA5.0)**

Assoc. Prof. Hristo Sirashki, PhD

Abstract: *The present development presents the results of the work on Project No.: 2022-1-BG01-KA220-VET-000089399 “Enabling SMEs in the HoReCa sector for the effective adoption of Artificial Intelligence knowledge and tools” (HoReCa5.0) and the opportunities provided by the project’s learning platform. This is all about adapting vocational education and training to the needs of the labor market, as well as contributing to innovation in vocational education and training. The aim of the implementation of the HoReCa5.0 project is to offer training on different dimensions of artificial intelligence and how they can be applied in the HoReCa sector to solve real problems.*

---

¹ h.sirashki@uni-svishtov.bg , Стопанска академия „Д. А. Ценов - Свищов

Key words: *artificial intelligence, professional education and training, hospitality, catering, catering.*

JEL: D21, M10, O31, O32, I29

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.45>

1. Въведение²

В доклада си поставяме за цел да се очертае и представи накратко използването на резултатите от проекта „HoReCa 5.0 – Даване на възможност на МСП в сектора на HoReCa за ефективно приемане на знания и инструменти за изкуствен интелект“, като по този начин ще се постигне популяризиране и интегриране на резултатите от проекта. Считаме за уместно да посочим, че партньорите по проекта са положили значителни усилия за популяризиране на резултатите от проекта и са направили необходимите стъпки за неговото използване.

2. Същност на проект Хорека 5.0³

Проект „Предоставяне на възможност на МСП в сектора Хорека за ефективно усвояване на знания и инструменти за изкуствен интелект (HORECA 5.0)“, продължителност 2 години от 01.09.2022 до 31.08.2024 г. бе разработен от екип от Стопанска академия – Свищов (бенефициент) и партньори от 4 държави – Екология КМ, Брестовица – България; Ногеса Partners, Белгия; EUROCY, Кипър; CSTI, Кипър. Екипът бе изграден в съответствие с модела на четирите спирали на отворени иновации: образователна институция; гражданско обществена организация; партньори от ИКТ индустрията; експерти в сферата на Хорека (HoReCa 5.0, 2024).

Основни приоритети на проекта са свързани с адаптиране на професионалното образование и обучение към нуждите на пазара на труда, както и принос към иновациите в професионалното образование и обучение (ПОО). Нещо повече, акцент се постави и върху създаване на адаптирано обучение, съвместимо с Европейска кредитна система за професионално образование и обучение (ECVET) (Training, 2024), дигитализация на сектор Хорека, създаване на изкуствен интелект след пандемията.

Целта на изпълнението на проекта HoReCa5.0 е да се предлага обучение за различни измерения на изкуствения интелект и как те могат да бъдат приложени в HoReCa сектора за решаване на реални проблеми. HoReCa5.0 има за цел да допринесе за политиките и рамката на ЕС за знания

---

² Проектът е Финансиран от Европейския съюз. Изразените възгледи и мнения обаче са само на автора(ите) и не отразяват непременно тези на Европейския съюз или Европейската изпълнителна агенция за образование и култура (EACEA). Нито Европейският съюз, нито EACEA могат да носят отговорност за тях.

³ Пълната информация за проекта може да получите на <https://ai.horecaccess.eu/за-проекта/?lang=bg&fbclid=IwAR1QyGIaptFyiHGWRrEOZr0585Gt56JKslYKeHyvzFyZyizgRET0FrE0a7JI>

и устойчива икономика. В същото време използването на изкуствен интелект (AI) ще позволи на HoReCa бизнесът спестява разходи и увеличава приходите.

Дейностите, които бяха определени в началото и изпълнени през периода на проекта са свързани с основните цели, а именно:

- ✓ Системно събиране и консолидиране на нуждите на заинтересованите страни.
- ✓ Проектиране и разработване на смесен курс за обучение, включително съдържание на eCourse и набор от цифрови инструменти за максимално ангажиране на обучаемите.
- ✓ Пилотни дейности с местни заинтересовани страни във всяка страна.
- ✓ Дейности за устойчивост чрез изготвяне на доклад за оценка на въздействието преди края на проекта.
- ✓ Дейности по управление на Персонализирани информационни системи (ПИС) за използване на резултатите от проекта.

Целевите групи, които бяха определени при разработване на проекта са главно собственици на МСП, професионалисти и самостоятелно заети лица в сектор Хорека, професионални мрежи – Асоциации и организации на МСП в сектора, местни власти, институции на ПОО, обучители и обучаеми, организации, вземащи решения за устойчивостта на МСП и за тяхната цифровизация, университети, студенти по икономика и бизнес, ИКТ и обществото като цяло.

3. Резултати от проекта

Хотелиерството, ресторантьорството и кетъринг индустрията (HoReCa) е динамичен и бързо развиващ се сектор, който е изправен пред редица уникални оперативни предизвикателства. В процеса на разработване бяха определени 4 основни резултата:

- ✓ Резултат 1: Съвместима с ECVET учебна програма HoReCa5.0
- ✓ Резултат 2: Модули за електронни курсове HoReCa5.0: пълно индикативно съдържание за всеки от модулите на учебната програма.
- ✓ Резултат 3: HoReCa5.0 Дигитална симулационна среда за улесняване на обучението/ученето.
- ✓ Резултат 4: HoReCa5.0 Наръчник въз основа на казуси за устойчиво внедряване на обучението в сектора.

HoReCa секторът е в постоянни промени и иновации, които носят нови възможности и предизвикателства. Технологиите стават все по-важни във всеки аспект на хотелското управление и предоставянето на услуги. Бизнеса трябва да се приспособява към най-новите технологични тенденции, за да поддържат своето конкурентно предимство и рентабилност в тази изключително взискателна индустрия. Освен това, технологията е от съществено значение за операциите на HoReCa и за удовлетворението на гостите, тъй като повечето от дейностите разчитат пряко или косвено на нея. HoReCa

технологията обхваща широк спектър от техники и инструменти, като платформи за онлайн резервации, системи за управление на имоти, мобилни приложения, удобства в стаите и др. Тези технологии се използват за подобряване на изживяването на гостите, оптимизиране на операциите и повишаване на тяхната ефективност.

Седем са основните модули за обучение, които бяха създадени от екипа партньори:

- ✓ Модул 1: Характеризиране на предизвикателствата на динамичната работа в HoReCa сектора.
- ✓ Модул 2: Изкуствен интелект, основни принципи, управлявани от данни и инструменти за представяне на знания.
- ✓ Модул 3: Етично използване на инструменти за решаване на предизвикателствата в HoReCa сектора.
- ✓ Модул 4: Разбиране как да използвате ефективно всеки инструмент и как да интерпретирате резултатите.
- ✓ Модул 5: Принос към целите за устойчивост на околната среда и обществото.
- ✓ Модул 6: Демонстриране на бизнес/икономическата стойност на AI инструментите.
- ✓ Модул 7: Истории на успеха / Казуси.

Модул 1 служи като основа, представяйки цялостна характеристика на динамичните оперативни предизвикателства, пред които е изправен HoReCa секторът. След като бъдат въведени в сложните процеси, протичащи в индустрията, участниците получават ценна представа за специфичните проблеми и възможности, които изкуствен интелект (ИИ) решенията могат да представят.

Надграждайки тази основа, Модул 2 продължава с основните принципи на изкуствения интелект, изследвайки концепции като вземане на решения, базирани на данни, и инструменти за представяне на знания. Участниците се запознават с основните технологии, които запазват ИИ решенията, полагайки основата за по-задълбочено изследване в следващите модули.

Етичните съображения са в представени в Модул 3, като участниците разглеждат отговорното използване на инструменти за изкуствен интелект за решаване на предизвикателства в сектора. Чрез изследване на етичните рамки и най-добрите практики професионалистите са подготвени да се ориентират в сложния етичен въпрос по приемането на ИИ, като гарантират, че технологията се използва по начин, който е в съответствие с обществените ценности и очаквания.

Модул 4 свързва теорията и практиката, предоставяйки на участниците практически насоки за ефективното използване на ИИ инструменти и интерпретиране на резултатите. Чрез практически упражнения и примери от

реалния свят професионалистите придобиват увереността и уменията, необходими за използване на ИИ решения в ежедневните си операции.

Устойчивостта заема централно място в Модул 5, докато участниците изследват ролята на ИИ в постигането на екологични и обществени цели. От намаляване на отпадъците до насърчаване на приобщаването, ИИ решенията предлагат уникални възможности за стимулиране на положително социално и екологично въздействие в сектора на HoReCa.

Модул 6 измества фокуса към бизнес и икономическата стойност на ИИ решенията, като дава възможност на участниците да формулират видимите ползи от прилагането на технологията. Чрез количествено определяне на въздействието на ИИ върху рентабилността, ефективността и удовлетвореността на клиентите, професионалистите могат да предприемат мотивирани решения за инвестиране в ИИ решения.

И накрая, Модул 7 прави учебното съдържание завършено, представяйки колекция от истории за успех и отделни казуси. Чрез демонстриране на реални примери за внедряване на ИИ в сектора на HoReCa, участниците получават вдъхновение и практическа представа за трансформиращия потенциал на технологията. Всеки казус представя уникален сценарий, насочен към критични предизвикателства, пред които са изправени професионалистите в HoReCa сектора. Такива са:

- ✓ оценка качеството на въздуха;
- ✓ управление на хранителните отпадъци;
- ✓ прогнозиране на продажбите;
- ✓ оценка на топлинния комфорт;
- ✓ управление на човешките ресурси;
- ✓ персонализирано клиентско изживяване.

Разбира се, пълните разработени модули и казуси може да се открият на обучителната платформа (HoReCa 5.0, 2024).

Важен резултат от работата на екипа е HoReCa5.0 Наръчника за употреба, базиран на казуси за устойчиво внедряване на обучение/учене. Това изчерпателно ръководство е предназначено да даде възможност на професионалистите в сектора HoReCa със знанията и инструментите, необходими за възприемане на трансформиращия потенциал на ИИ технологиите. Чрез комбинация от педагогически прозрения, практически случаи на употреба и модулни насоки, този наръчник има за цел да улесни безпроблемното интегриране на ИИ инструменти в ежедневните операции, като подобри ефективността, устойчивостта и цялостното представяне на МСП. В основата на този наръчник лежи ангажимент за стимулиране на значима промяна чрез образование и овластяване. Решението да се използва интеграция на Origino LMS с инструмента H5P като платформа за форматиране и доставка на обучителните модули HoReCa5.0 беше породено от желанието да се създаде ангажиращо и интерактивно съдържание, което надхвърля традиционните формати като обикновен HTML, PDF или Word документи. H5P предлага

набор от динамични функции и интерактивни елементи, които подобряват учебното съдържание, което го прави идеален избор за предоставяне на сложно и завладяващо съдържание за обучение.

Друго значително предимство на H5P е способността му да проследява и измерва напредъка и ангажираността на обучаемите в реално време. Чрез вградени функции за анализ и проследяване, учителите могат да наблюдават взаимодействията на участниците със съдържанието, да идентифицират области на силни и слаби страни и да приспособят своя подход съответно. Този базиран на данни подход към обучението позволява на учителите да предоставят персонализирани учебни изживявания, като отговарят на индивидуалните нужди от обучение и максимизират ефективността на програмата за обучение. Освен това, системата за редактор/авторство позволява създаването и импортирането на нови сценарии, като по този начин се гарантира мащабируемост и устойчивост на инструмента. Онлайн съветникът служи като цялостен и интерактивен инструмент за обучение на учители относно подхода и прилагането на учебните модули и симулационни сценарии. Чрез насочване на учителите през структурирана учебна пътека и предоставяне на възможности за практическа практика, моделът гарантира, че учителите са добре подготвени да предоставят въздействащи и ангажиращи учебни изживявания на своите обучаеми в сектора на HoReCa. (HoReCa 5.0, 2024)

4. Заключение

За да се гарантира, че нашето съвместимо с ECVET обучение предлага добро качество на професионалното образование и обучение, обучението трябва да се прилага в комбинация с няколко методологии: обучение, базирано на компетенции; учене чрез преживяване; обучение, базирано на проблеми; обучение, базирано на проекти; смесено обучение; рефлексивна практика; геймификация и персонализирано обучение.

Ключовите изводи и констатации от представените накратко резултати от работата по проекта подчертават важността на персонализираните и ангажиращи методи на обучение за подобряване на придобиването на знания, развитието на уменията и цялостното представяне в HoReCa сектора. Чрез използване на технологии и базар от данни, доставчиците на обучение могат да създадат персонализирано учебно съдържание, което отговаря на разнообразните нужди на обучаемите и им помага те да се справят със специфични предизвикателства, пред които са изправени професионалистите в хотелиерството. Екипът по проекта е на мнение, че заинтересованите страни в HoReCa индустрията ще възприемат принципите, изложени в наръчника и ще се присъединят към нас в предлагането на устойчиво и иновативно обучение.

Използвани източници

HoReCa 5.0. (2024). Retrieved from ai.horecaccess.eu: <https://ai.horecaccess.eu/за-проекта/?lang=bg&fbclid=IwAR1QyGIaptFyiHGWRreOZr0585Gt56JKslYKeHyvzFyZyizgRET0FrE0a7JI>

Training, E. C. (2024). *European Centre for the Development of Vocational Training.* Retrieved from Cedefop: <https://www.cedefop.europa.eu/en/projects/european-credit-system-vocational-education-and-training-ecvet>

ИНТЕРЕСИ И МОТИВАЦИОННИ НАГЛАСИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА МЕНИДЖЪРА

Гл. ас. д-р Десислава Алексиева¹

Резюме: *Изследването е насочено към интересите и мотивационните нагласи на човек в работния процес. Акцентира се върху ролята им за формиране на поведението му. Представени са видове интереси и фактори на мотивация, направен е опит за поставяне на паралел между понятията „интереси“ и „мотивация“.*

В заключение е обоснована идеята за влиянието на мотиваторите върху интересите.

Ключови думи: *управление, интереси, мотивация, нагласи*

JEL: M1; M12

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.46>

INTERESTS AND MOTIVATIONAL ATTITUDES AT THE SIGHT OF THE MANAGER

Head Assist Prof. Desislava Aleksieva Ph.D.

Abstract: *The research is focused on the interests and motivational attitudes of a person in the work process. Emphasis is placed on their role in shaping his behavior. Types of interests and factors of motivation are presented, an attempt is made to draw a parallel between the concepts of „interests“ and „motivation“.*

In conclusion, the idea of the influence of motivators on interests is substantiated.

Key words: *management, interests, motivation, attitudes;*

JEL: M1; M12

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.46>

Въведение

Субективното поведение на човек в организацията се подчинява на норми, правила и при все това се налага то да се ръководи. Методите и механизмите на управленската наука изискват добро познаване както на човешката психология, така и на инструментите с които ще ѝ се въздейства.

Обект на изследване са „интереси“ и „мотивационни фактори“ на човека в организацията.

---

¹ d.aleksieva@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

Цел на изследването е да се установи влиянието на контролираната мотивация върху интересите за адаптивно и устойчиво поведение на човека в организацията.

1. Интереси

Интересите са предпоставка за социална активност на човек в работния процес. Дейностите, които развива организацията, ангажиментите, които поемат/или не поемат нейните субекти (ръководители и служители) са продиктувани от определени интереси.

В управленската теория интересите се въвеждат от Ф. Тейлър, който поставя в основата на управлението *сближаване интересите* на служителите в организацията. Неговата концепция за „икономическия човек“ е изградена на два основополагащи принципа: задоволяване на определена човешка потребност/интерес; сближаване и единство на икономическите интереси между работници и мениджъри (Дилков, Цв., 2019).

Интересите са рационално-ценностна позиция на индивида, обезпечена с поведение в организацията. Посредством тях се разкрива процеса на самоорганизация и саморегулация на субектите, проявява се връзката с енергийната основа на поведението и се поставят неговите обективни граници. (Александров, 2014) реалността субектите не разделят своите интереси, а ги комбинират и развиват.

Понятието „interest“ означава нещо много важно и значимо за човека. В научната теория по се приемат две основни концепции за интересите интересите (Нургалева, 2012):

Интересите като процес. Интересите се изследват като основен процес, който определя връзката между субективното съзнание и обективната реалност. В процеса на управление в организацията се координират интересите за постигане целите на отделните субекти и групи.

Интереса като основа за социално конструиране и дизайн. Интересите се прилагат като механизъм за управление, контрол и регулиране, посредством зачитане на лични, групови и организационни интереси.

Понятието интерес се свързва с „потребителското“ отношение към света. А. Ребер разглежда интереса, като социално-икономическо, социално-психическо и индивидуално-психическо явление (Десев, 1994). Научните изследвания по управление и администрация разглеждат „интереса“ като основен мотив за дейност, а предпоставка за интерес са потребностите. Една и съща дейност при различните хора може да бъде мотивирана от различни интереси (това е субективното право) и може да задоволява различни потребности. Така интересите имат различно проявление (Андреева, 1998).

К. Каменов приема, че интересите са в основата на човешкото поведение – виждане което съчетава теория на интереса и теория на потребностите. За него интересите са форма на мотивирано поведение за постигане на цели и желания (Каменов, 2007). Действително интересът е субективна

категория и неговото съдържание се определя от белезите които го съпровождат. Поставяйки в основата му чувства, границите на „интереса“ стават още по-неясни като се налага да се изяснява една съдържателна категория с друга такава

Интересите в работния процес са под влияние на мисията и целите на организацията.

2. Мотивационни нагласи

Темата за мотива и мотивацията в управленската практика се свързва със социално-психологическите методи на управление. Известно е, че понятието „мотивация“ (motivation) се отъждествява с динамика, движение, действие което активира човешкото поведение. Според медицината и психологията, мотивацията възниква на ментално ниво, в мозъчна кора на индивида. В научната теория и практика понятията „интерес“ и „мотив“ често се употребяват като синоними. Други автори използват „интереса“, за да обяснят мотивацията. (Петровски, 2015)

Разбирането за мотив и мотивация еволюира във времето, като развива идеята за задоволяване на физически и материални нужди, парите и социално издигане като мотиватор са изместени от комплексни теории. Теорията на човешките нагласи възникнала през 30 те години на ХХ в., разкрива редица страни на човешкото поведение. Социалният психолог Ф. Олпърт представя индивида, като сложна система от привички, нагласи и личностни черти. . Нагласата според него е в „резултат на личностни черти, но е и под въздействието на ситуацията“ (Христова, Т., 2021)

В Теорията на самоопределението (SDT) (Райън, RM, & Деци, EL, 2000) Ед. Деци и Р. Райън акцентират върху автономна и контролирана мотивация. Психолозите са на мнение, че има три основни вида потребности от които се води субективното поведение и интереси:

- ✓ Необходимост от компетентност;
- ✓ Необходимост от автономия;
- ✓ Необходимост от свързаност;

Съвременните мотивационни теории разделят условно факторите за мотивация на (Ryan, R. M., Deci, E. L., 2020):

- вътрешни фактори;

Това са определени вътрешни нагласи, ценности, лични интереси на човека. Стимула за активност е в самия индивид, като водещо е удоволствието и удовлетвореност от този тип поведение, дейности, задачи. Изследователи са установили, че вътрешните фактори за мотивация оказват влияние върху психо-физическите процеси, снижават нивата на стрес, повишават производството на серотонин („щастлив химикал“). Движеща сила е задачата, вида на дейността, която се извършва.

Вътрешните фактори на мотивация се формират и влияят от индивидуални физико-психологически характеристики и социално-културни норми и ценности на субекта.

- външни фактори;

Това са външни за човека стимули, друг индивид, група, идея. Специфичното е, че този тип външни фактори или трябва да кореспондират с вътрешните фактори или да се приемат като цени и стойности от субекта. Изследванията сочат, че тези външни фактори в един момент се превръщат във вътрешни такива.

Съдържателните теории ни насочват какво мотивираме, процесните теории, как да мотивираме. Практическите изследвания в областта сочат, необходимостта от успешно съчетаване между външни фактори и вътрешни фактори. Тук от значение са ценности, потребности на обекта, разграничаването им е от значение за прилагане на точния стимул върху обекта на мотивация.

3. Фактори на мотивацията

Понятията „интереси“ и „мотиви“ в управлението и администрацията се обясняват с теорията на потребностите, но между тях не може да се постави равенство. Различен е произхода и съдържанието им.

Интересите се простират от субективно право до рационално-ценностна позиция на човека. Характеризират се с устойчивост, обусловени са от ценности и култура на субекта. Мотивът е инструмент, фактор за постигане на определен интерес, той е подтикът, силата, която активизира поведението на субекта към желаната потребност. (таблица 1)

Таблица 1. Отношение Интереси – Фактори за мотивация

Интереси	Фактори за мотивация
Икономически интереси	1. Данъчни облекчения и преференции 2. Социално-икономически стимули и придобивки • гъвкаво работно време • почивка – дневна, седмична • допълнителна отпускат • работно облекло • ранно пенсиониране • ваучери за храна • карта за спорт • медицинско обслужване • допълнително здравно осигуряване • допълнително пенсионно осигуряване
Финансови Интереси	1. Възнаграждение отговарящо на постигнати цели 2. Бонуси и премии

Професионални интереси	1. Вид организационна структура и позицията в нея 2. Удовлетвореност от заеманата длъжност 3. Ясно дефинирана кариерна пътека 4. Подкрепа и съвместителство в организацията 5. Възможност за кариерно развитие и израстване 6. Програми за професионално обучение и развитие на потенциала
Социални Интереси	1. Екипност в работния процес 2. Възможност за взаимозаменяемост 3. Членство в синдикални организации 4. Членство в професионални сдружения
Етични Интереси	1. Приемане от колектива 2. Приемане на колектива 3. Доверие в личните и професионални качества на субекта 4. Лоялност и коректност на работодателя 5. Похвала към субекта 6. Поздравяване за лични и семейни поводи

Източник: автора.

Потребностите са пресечната точка между интереси и мотиви. Интересите са степента на важност, която заема тази потребност за служителя към даден момент, мотивът е причината за поведение на субекта.

Нагласите на поведението се възприемат като сложна, абстрактна конструкция (таблица 2):

Таблица 2 Елемент на поведение – измерение на поведение

Елемент на поведение	Измерение на поведение
<i>Познавателен/когнитивен</i>	<i>Мисъл</i>
<i>Афективен/Емоционален</i>	<i>Чувство</i>
<i>Поведенчески/конитивен</i>	<i>Действие</i>

Адаптирано по: (probonoforlaw.blogspot.com/2018/04/11.html, н.д.)

Интересите на човека са под влиянието на фактори на мотивация, така се поддържа баланс между елементите и измеренията на поведението. Субективното поведение се адаптира към организационната среда в дългосрочен план и работи за устойчиво постигане на поставените цели. Измеренията на поведението са индикатор, по който може да се прецени доколко уместно е бил приложен един или друг мотивационен фактор.

Заклучение

В резултат на теоретичното изследване може да се направи обобщението, че мотивационната нагласа е от съществено значение за субективното поведение. Разделянето на мотивационните фактори на външни и вътрешни е специфично и зависи от конкретната ситуация. Също така е важно да се приложи точния мотивационен фактор за задоволяване на конкретен интерес. Работещи се оказват тези мотивационни фактори, които:

- ✓ *Съответстват на ценностната система на субекта;*
- ✓ *Кореспондират с интересите на субекта.*

Контролираната мотивация разкрива потенциала и направлява поведението към постигане целите на лични, групови и организационни интереси.

Използвани източници

- Александров, Д. (2014). *Понятие „интерес“ в современной западной социологии*.
Андреева, М. (1998). *Организационно поведение*. Ямбол.
Богданова, М. (2020). Университетските бизнес модели при управление на кризи. *Бизнес управление*(4), 37-48.
Дилков, Цв. (2019). *Теория на управлението*. Свищов: АИ Ценов.
Каменов, К. (2007). Власт - поведение и себедоказване на мениджъра. *Диалог*(4).
Нургалеева, Н. В. (2012). Теория интереса в контексте развития современных мультимедийных технологий.
Петровски. (2015). *Речник по мениджмънт* (Vol. 170). София.
Райън, RM, & Deci, EL. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *Американски психолог*, 68-78.
Христова, Т. (2021, 05 03). https://www.novavizia.com/teoriya-za-choveshkite-naglasi/?fbclid=IwAR27efTSKyxYS9zJA2iIxBdQGZqo7_sGxDm9dDzKdZG6tam8-3ppoc5RoQ.
Beins, B. (2012). *APA Style Simplified: Writing in Psychology, Education, Nursing, and Sociology*. New York: Wiley-Blackwell.
probonoforlaw.blogspot.com/2018/04/11.html. (n.d.).
Ryan, R. M., Deci, E. L. (2020). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and nev Direktions. *Съвременна педагогическа психология*.

РОЛЯТА НА СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ В СЪВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА: ПЕРСПЕКТИВИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ЗА БИЗНЕСА

Гл. ас. д-р Кремена Маринова - Костова¹

Резюме: *Социалните медии имат ключова роля в бизнес стратегиите на съвременните организации, предоставяйки им динамична платформа за взаимодействие с клиенти, насърчавайки ангажираността им и осигурявайки ценна информация за пазарните тенденции. Настоящият доклад разглежда същността, историческото развитие, видовете социални медии и най-популярните социални инструменти. Акцентира се на възможностите им за прилагане в бизнеса, като са очертани основните насоки, в които социалните медии могат да подобрят бизнес процесите в компаниите и са открити предизвикателствата, свързани с тяхното използване.*

Ключови думи: *социални медии, социални мрежи, социален бизнес, Facebook, YouTube*

JEL: L86, M31, O35

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.47>

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN THE MODERN ECONOMY: PROSPECTS AND CHALLENGES FOR THE BUSINESS

Head Assist. Prof. Kremena Marinova-Kostova, PhD

Abstract: *The social media has a key role in the business strategies of modern organizations, providing them with a dynamic platform to interact with customers, drive engagement and gain valuable insights into market trends. This report examines the nature, historical development, types of social media, and the most popular social tools. The emphasis is on their business applications, and the key ways in which social media can improve business processes in companies are discussed, as well as the challenges associated with their adoption.*

Key words: *social media, social networks, social business, Facebook, YouTube*

JEL: L86, M31, O35

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.47>

1. Въведение

Един от главните феномени на Web 2.0 е появата и разрастването на масовите социални медии. Това е термин, който се използва за обозначаване

---

¹ k.marinova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

на новите форми на медии, включващи интерактивното разработване на съдържание, в това число и от самите потребители. Социалните медии играят ключова роля в съвременната икономика, като предоставят на бизнес организациите нови канали за комуникация, маркетинг и взаимодействие с клиентите. Те дават възможност за по-лесно достигане до целевите аудитории, както и за проучване на пазара и адаптиране към променящите се потребителски нужди. Основната им цел е изграждане на автентични взаимоотношения и лоялност към бранда. В допълнение, социалните медии предоставят достъп до големи количества данни, които предприятията могат да използват за създаване на по-ефективни стратегии за продажби и маркетинг.

Същевременно, предизвикателствата пред бизнес организациите, решили да използват социалните медии в своята дейност, включват необходимостта от активно управление на онлайн присъствието, включително справяне с потенциални кризи, свързани с отрицателни отзиви или обществено недоволство. В тази динамична и често непредвидима среда, компаниите трябва да балансират между иновациите и рисковете, свързани с тяхното дигитално присъствие.

2. Историческо развитие на социалните медии

В процеса на тяхното развитие можем да разграничим традиционни и онлайн (социални) медии. Традиционните медии се характеризират с това, че един централен субект, като телевизия, радио или печатно издание, играе ролята на „производител“ и разпространител на съдържание. Обратната връзка от страна на потребителите при тези медии е бавна, косвена и често анонимна, като комуникацията се осъществява чрез писма, телефонни обаждания или бюлетини.

От своя страна социалните медии, възникнали като проявление на новите уеб услуги, се отличават с интерактивност под формата на бърза обратна връзка и възможности за активна изява на потребителите при създаването и споделянето на съдържание. Основна характеристика на социалните медии е, че хората преминават от ролята на пасивни потребители на съдържание към активни участници, създаващи, контролиращи и използващи това съдържание.

Развитието на социалните медии може да се разгледа в два етапа. През първия говорим за социални медии 1.0, които имат по-скоро нелегален, децентрализиран и граничещ с хакерството инструментариум. Тези платформи предоставят основни функции за комуникация, но с ограничени възможности за взаимодействие и контрол от страна на потребителите. Социалните медии през тази фаза са (Korenich, Lascu, Manrai, & Manrai, 2013):

1. **Фрийкинг (*Phone Phreaking*)**, при който телефонните системи се манипулират, за да се осигурят евтини разговори.

2. **Потребителски мрежи (Usernets)** – дават възможност на потребителите да публикуват статии, новини и други материали в обща платформа.

3. **Системи за информационни табла (Bulletin board systems)** – потребителите си взаимодействат чрез табла за съобщения, създавайки общност за споделяне на файлове.

4. **Търговските онлайн услуги**, включващи платформи като Genie, CompuServe и Prodigy, които представляват първоначалните усилия на компаниите да навлязат в социалните медии (Mittal, Singh, & Sarangi, 2023).

5. **Услуги за незабавни съобщения** - IRC и ICQ, както и по-нови платформи като AOL Instant Messenger и Twitter (X).

6. **Споделяне в социалните медии** – посредством платформи като Napstar и торент сайтове.

Вторият етап на развитието на социалните медии започва в началото на 21 век, когато бизнес организациите осъзнават напълно потенциала на технологиите за взаимодействие с потребителите. По това време социалните медии придобиват ново измерение, което позволява на компаниите да комуникират по-ефективно с аудиторията си и да се изгражда лоялност. Социалните медии 2.0 също така предоставят аналитични инструменти, които позволяват на предприятията да измерват ангажираността на аудиторията и ефективността на своите кампании, което е от ключово значение за изграждането на успешни маркетингови стратегии (Dwivedi, Ismagilova, Rana, & Raman, 2023).

Най-популярните инструменти на социалните медии 2.0 са:

1. **Социалните мрежи** – Facebook, Six Degrees, Friendster, MySpace, AsianAvenue, MiGente, BlackPlanet и Live Journal, сайтове за запознанства и форуми.

2. **Виртуалните светове**, представляващи затворени онлайн общности, в които потребителите могат да се представят чрез аватари и да взаимодействат помежду си с елементите на виртуалния свят.

3. **Интернет разговори** чрез приложения като Skype и Viber.

4. **Блогове и микроблогове**, които предлагат на потребителите възможността не само да четат съдържание, но и активно да участват в него чрез коментари и споделяне.

5. **Общности/медии за споделяне на съдържание** - предоставят законни платформи, чрез които потребителите могат да преглеждат и обменят медийни файлове. Такива платформи са: YouTube – за видео клипове, Flickr – за изображения, Spotify – за музика.

6. **Социални новини и отметки**. Delicious, Digg, Pinterest и Reddit са едни от най-популярните платформи за отметки, които позволяват на потребителите да „маркират“ онлайн съдържание, което намират за интересно или полезно и след това да го споделят с други потребители.

7. Стрийминг платформи като Netflix, Amazon Prime Video, Disney+, HBO NOW/GO/MAX, Hulu, Apple TV Plus и др.

8. Платформи за предаване на видео на живо като YouTube Live, Vimeo, Dacast, Twitch, IBM Enterprise Video Streaming и др.

9. Колаборативни проекти от типа wiki. Те разчитат на активното участие на потребителите за създаването и поддържането на съдържанието на сайта. Най-популярните сайтове от този тип са Wikipedia, Wikibooks, Wikiquote, Wiktionary, WikiLeaks, Wikitravel, Wikinews и др.

3. Възможности за прилагане на социалните медии в бизнеса

3.1. Ключови характеристики

Социалните медии имат някои ключови характеристики, които ги отличават от традиционните (Manning, 2014), (Kasturi & Vardhan, 2014), (Saydah, 2020) :

1. Социалните медии винаги функционират чрез цифрови платформи, които могат да бъдат както мобилни, така и настолни, но не всички цифрови платформи са социални мрежи.

2. Участие на потребителите - изискват активна ангажираност, като първата стъпка за това е създаването на профил, чрез който те си взаимодействат с останалите.

3. Взаимодействие между участниците. Основната функция на социалните медии е създаването на връзки между потребителите, основащи се на семейни, приятелски или професионални взаимодействия.

4. Създаване на съдържание непрекъснато в реално време.

5. Обратна връзка - ключов елемент в комуникацията между потребителите и създателите на съдържание. Тя е почти незабавна, подобно на комуникацията лице в лице, което позволява бърз обмен на информация.

6. Създаване на виртуална идентичност. Потребителите изграждат и поддържат своя онлайн идентичност чрез профили, които включват снимки, информация за тях самите и история на техните публикации и взаимодействия.

7. Персонализация. Платформите използват алгоритми, за да персонализират съдържанието според предпочитанията на потребителите. Тези алгоритми анализират поведението на потребителите и им предлагат съдържание, което е релевантно и ангажиращо за тях.

3.2. Разпространение на социалните медии

Според последните изследвания (Kemp, 2024) потребителите на социални медии в света са 5.04 млрд. души, което е 62,3% от населението на Земята. Всеки 9,5 от 10 души използва социални медии поне 1 път месечно. За последната година потребителите са се увеличили с 266 милиона, което е ръст с 5.6%.. Типичният потребител има акаунти в около 7 социални медии и прекарва средно 2 часа и 23 минути дневно в тях. Най-много потребители

сред социалните медии има Facebook – над 3 млрд., следван от YouTube (2.5 млрд.) и WhatsApp (2 млрд.). В топ 10 са още платформите: Instagram, TikTok, WeChat, Facebook Messenger, Telegram, Douyin и SnapChat.

Към февруари 2024 г. в България има 4.44 милиона потребители на социални медии, което е около 67% от населението на страната (Kemp, Digital 2024: Bulgaria, 2024). По отношение на социалните медии в България се следва световната тенденция - най-популярни са платформата за видео споделяне YouTube с 4.44 млн. и социалната мрежа Facebook с 3.25 млн. потребители. На челни места са още Instagram, TikTok, Viber, Facebook Messenger, WhatsApp и Telegram.

3.3. Перспективи за бизнеса

Социалните медии предлагат множество предимства за бизнеса, които могат значително да допринесат за неговия успех и растеж (Polańska, 2014), (Morales, Sosa-Fey, & Farias, 2017), (Neha, 2019):

1. Повишена видимост и разпознаваемост на бранда - предоставят платформи, чрез които бизнес организациите могат да достигнат до широка аудитория, като повишават осведомеността за своя бранд. Чрез редовно публикуване, ангажиране с потребителите и споделяне на съдържание, компаниите могат да утвърдят своята марка сред целевата си аудитория.

2. Пряко комуникация с клиентите - улесняват директното взаимодействие между предприятията и техните клиенти, което позволява по-бързо отговаряне на въпроси, разрешаване на проблеми и обратна връзка. По този начин се повишава доверието и лоялността към марката.

3. Ниски разходи за маркетинг – предлагат по-ефективен и достъпен начин за популяризиране на продукти и услуги, а рекламата може да бъде насочена към конкретни демографски групи, което да максимизира ефекта.

4. Таргетирана реклама и персонализация – използват се усъвършенствани алгоритми на базата на които се създават персонализирани рекламни кампании.

5. Разрастване на клиентската база – достига се до нови клиенти чрез вирусно разпространение на съдържание и препоръки и споделяния от останалите потребители.

6. Социална търговия. Платформите на социалните медии добавят възможност за социална търговия, което позволява на клиентите директно да купуват стоки и услуги чрез тях. Това прави пазаруването по-лесно и удобно, което увеличава и продажбите.

7. Анализ и оптимизация в реално време – бизнес организациите могат да събират данни и ги анализират в реално време, като по този начин проследяват ключови показатели като ангажираност, обхват, конверсии и др., което им позволява да своевременно адаптират своите бизнес стратегии.

8. Инфлуенсърски маркетинг – партньорствата с инфлуенсери увеличават доверието към марката и привличат нова аудитория.

4. Предизвикателства пред прилагането на социалните медии в бизнеса

Социалните медии предоставят на бизнеса множество възможности, но тяхното успешно прилагане е свързано с редица предизвикателства, които организациите трябва да преодолеят, за да останат адекватни на съвременната пазарна ситуация, като същевременно внимателно преценят рисковете, които могат да възникнат. Най-важните предизвикателства са (Kaplan & Haenlein, 2010), (Kasturi & Vardhan, 2014), (Rugova & Prenaj, 2016):

1. **Управление на репутацията и кризисен мениджмънт.** Негативните отзиви и коментари имат потенциала да се разпространяват експоненциално в социалните медии, което може да повлияе неблагоприятно на репутацията на компаниите. Важно е организациите да внедрят системи за активно мониториране на общественото мнение и ангажираност в цифровите платформи, за да реагират своевременно и ефективно, с цел минимизиране на потенциалните вреди и запазване на доверието на потребителите.

2. **Липса на стратегия** за присъствие в социалните медии, което намалява значително ефективността на начинанието.

3. **Голяма конкуренция**, която принуждава предприятията да създават непрекъснато ново, уникално и ангажиращо съдържание.

4. **Защита на личните данни**, в съответствие с регулациите като GDPR.

5. **Променящи се алгоритми.** Платформите за социални медии редовно променят своите алгоритми, което може да повлияе на видимостта на съдържанието. Компаниите трябва да бъдат гъвкави и адаптивни, за да поддържат ефективността на стратегиите си.

6. **Разнообразие на платформи**, което налага компаниите да се адаптират към спецификите на всяка платформа, с цената на допълнителни ресурси и усилия.

В заключение, предизвикателствата пред прилагането на социалните медии в бизнеса са многобройни, но с правилно планиране и стратегическо управление, компаниите могат да се възползват от предимствата, които тези платформи предлагат.

5. Заключение

Социалните медии се утвърдиха като основен компонент на съвременната бизнес среда, предоставяйки нови и динамични канали за комуникация, маркетинг и взаимодействие с клиентите. Техният успех е обусловен от уникалната способност да свързват потребителите и бизнес организациите в реално време, създавайки платформа за обмен на идеи, информация и преживявания. Повишените възможности за достигане до нови целеви аудитории, изготвянето на персонализирани рекламни стратегии и подобряването на клиентската ангажираност, са от съществено значение за

успеха на съвременните компании. Въпреки това, успешното им прилагане е съпътствано с редица предизвикателства като управлението на репутацията, необходимостта от ясна стратегия, голямата конкуренция, защитата на личните данни и динамиката на алгоритмите на платформите, са само част от трудностите, с които се сблъскват бизнес организациите.

За да се справят с тези предизвикателства, предприятията трябва да инвестират в иновации и в обучение на персонала, за да постигнат адаптивност към променящата се пазарна среда. Чрез проактивно управление на онлайн присъствието и разработването на цялостни стратегии, предприятията могат да използват социалните медии не само за промоция, но и за създаване на автентични връзки с потребителите.

В заключение, макар предизвикателствата пред прилагането на социалните медии в бизнеса да са значителни, правилното планиране, стратегическото управление и постоянният анализ на данни могат да позволят на бизнес организациите да се възползват от предимствата, които тези платформи предлагат. Успешната интеграция на социалните медии в бизнес моделите не само подобрява видимостта и ангажираността на клиентите, но и предлага нови възможности за иновации и растеж. Следователно, за компаниите, които са готови да се адаптират и да инвестират в дългосрочни стратегии, социалните медии представляват не само предизвикателство, но и значителен потенциал за развитие.

Използвани източници

- Dwivedi, Y. K., Ismagilova, E., Rana, N. P., & Raman, R. (2023). Social Media Adoption, Usage And Impact In Business-To-Business (B2B) Context: A State-Of-The-Art Literature Review. *Information Systems Frontiers*, 25, 971–993. doi:<https://doi.org/10.1007/s10796-021-10106-y>
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68.
- Kasturi, S. K., & Vardhan, P. B. (2014). Social media: key issues and new challenges - a study of Nalgonda district. *Global Media Journal-Indian Edition*, 5(1).
- Kemp, S. (31 01 2024 г.). *5 billion social media users*. Изтеглено на 10 10 2024 г. от Datareportal.com: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-deep-dive-5-billion-social-media-users>
- Kemp, S. (23 02 2024 г.). *Digital 2024: Bulgaria*. Изтеглено на 10 10 2024 г. от Datareportal.com: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-bulgaria>
- Korenich, L., Lascu, D., Manrai, L., & Manrai, A. (2013). Social media Past, present, and future. От L. Moutinho, E. Bigné, & M. Ajay, *The Routledge Companion to the Future of Marketing* (стр. 234-249). London.
- Manning, J. (2014). Social media, definition and classes. От K. Harvey, *Encyclopedia of Social Media and Politics* (стр. 1158-1162). Thousand Oaks.
- Mittal, H., Singh, G., & Sarangi, P. K. (2023). Impact of Social Media on Large Scale Enterprises. От N. Martins, & D. Raposo (Ред.), *Communication Design and Branding* (Том 32). Springer, Cham.

- Morales, K., Sosa-Fey, J., & Farias, J. (2017). Social media: are the benefits worth the risk for business? *International Journal of Business and Public Administration*, 14(1), 87-97.
- Neha. (2019). Advantages And Disadvantages of Social Media in Business. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 6(3), 6-8.
- Polańska, K. (2014). Social media in modern business. *European Scientific Journal*, 1, 335-345.
- Rugova, B., & Prenaj, B. (2016). Social media as marketing tool for SMEs: opportunities and challenges. *Academic Journal of Business, Administration, Law and Social Sciences*, 2(3), 85-97.
- Saydah, M. B. (2020). *Living online*. Draft2Digital.

ОСОБЕНОСТИ НА МЕЖДУЛИЧНОСТНИТЕ КОНФЛИКТИ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ И ТЯХНОТО РАЗРЕШАВАНЕ

Гл. ас. д-р Милен Динков¹

Резюме: *Всеки човек в своето ежедневиe непрекъснато се сблъсква с конфликти, които могат да бъдат от дребни сблъсъци до големи геополитически конфронтации, със силно отрицателно въздействие върху психиката на онези, които са свикнали да мислят за случващото се около тях и за света, в който живеят. Конфликтни ситуации възникват във всички социални сфери, като колкото по-сложна е социалната структура на обществото, толкова е по-диференцирано то, толкова са по-разнопосочни и взаимно изключващи са интересите и целите на всички в него, а всичко това определя и големия брой източници за потенциален конфликт. От всичко това произтича и актуалността на проблема свързан с междуличностните конфликти в организациите и тяхното управление, което трябва да включва промени в нагласите, поведението и организационната структура, така че членовете на организацията да могат да работят ефективно заедно за постигане на своите индивидуални и общи цели.*

Ключови думи: *конфликти, организация, управление на конфликти, междуличностни отношения*

JEL: D74

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.48>

FEATURES OF INTERPERSONAL CONFLICTS IN ORGANIZATIONS AND THEIR RESOLUTION

Head assistant, PhD, Milen Dinkov

Abstract: *Every person in his daily life is constantly faced with conflicts, which can be from small clashes to large geopolitical confrontations, with a strong negative impact on the psyche of those who are used to thinking about what is happening around them and about the world in which they live. Conflict situations arise in all social spheres, as the more complex the social structure of society, the more differentiated it is, the more diverse and mutually exclusive are the interests and goals of everyone in it, and all this determines the large number sources of potential conflict. From all this arises the relevance of the problem related to interpersonal conflicts in organizations and their management, which must include changes in attitudes, behavior and organizational structure, so that the members of the organization can work effectively together to achieve their individual and common goals.*

Key words: *conflicts, organization, conflict management, interpersonal relations*

JEL: D74

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.48>

---

¹ m.dinkov@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

1. Въведение

Разглеждайки в исторически аспект развитието на човечеството може да се каже, че в нито един от отделните периоди не липсват конфликти, което показва, че те са неразделна част от живота на обществото и в много случаи определят процесите на развитие на културата, религията и обществения ред. Конфликти възникват в различни сфери на човешката дейност и изобщо не е изненадващо, че с развитието на социалните и трудовите отношения нивото на конфликтност в обществото се увеличава многократно. Ето защо, редица изследователи са полагали усилия да установят как конфликтът може да бъде управляван или окончателно да бъде разрешен в организациите. В следствие на това, в специализираната литература се е наложило мнението, че конфликтът оказва отрицателно въздействие върху всяка организация. Но въпреки всичко, срещат се и изследователи, които са търсели и търсят отговор на въпросите свързани с това кога и при какви обстоятелства конфликтът наистина е деструктивен, и кога и при какви обстоятелства той има конструктивно значение за една организация. Всичко това дава основание да се каже, че конфликтът не може да се разглежда нито като добър, нито като лош, а по-скоро като фактор, който може да и двете.

Днес конфликти възникват породени от най-различни причини - индивидуални различия в целите, в очакванията, в ценностите, в наложените курсове на действие и предложенията за справяне с дадена ситуация. Един от тия конфликти е и междуличностният конфликт. Той може да приеме различни форми и да се прояви на различни нива в една организация. Този конфликт включва ценностни и/или личностни различия, произтичащи от несъгласия между индивидите, всякакви открити и вербални твърдения или различия в мненията по даден въпрос, или когато желанията, нуждите и вярванията между две и повече страни/групи не съвпадат. Най-общо, това е конфликт, който възниква между двама или повече индивида, които имат помежду си липса на съвпадения в личностните, културните и други нагласи, в ценностите и възприятията. От тук произтича и актуалността на темата – анализ и търсене на начини за справяне с междуличностните конфликти, които са често срещани в днешните динамични и силно променящи се условия, в които функционират организациите.

Обект на изследване в разработката са междуличностните конфликти. *Предмет на изследване* са особеностите на междуличностните конфликти в организациите и начините за тяхното разрешаване. *Основната цел* е да се анализират характеристиките на междуличностните конфликти в трудовите колективи и методите за справяне с тях.

2. Теоретични основи на изследване на междуличностните конфликти

Конфликтите заемат важно място в живота на всеки човек, тъй като някои от тях могат да доведат до отрицателни последици за дълъг период от

време. Някои конфликти могат да бъдат изкуствено подсилени, изкуствено раздухвани и създавани с цел да прикрият лична или професионална некомпетентност. Други могат да бъдат важни и полезни, и да послужат за отправна точка за бъдещо развитие на организацията.

Понятието „конфликт“ се характеризира с изключителна широта на съдържание и разнообразно тълкуване. Най-общо казано конфликтът може да се определи като краен случай на изостряне на дадено противоречие. Посочва се от някои изследователи, че всяко трудно разрешимо противоречие е свързано и с остри емоционални преживявания. (Гришина, 1992) Смята се че типологията на социалния конфликт зависи преди всичко от избрания критерий. Например, в зависимост от разрешимостта на конфликта той може да се определи като напълно разрешим, частично разрешим и неразрешим, като последния може да бъде единствено регулиран. Въз основа на броя на субектите конфликтите се класифицират на междуличностни и междугрупови. (Козырев, 2000) Като обект на изследване в разработката, ние ще се спрем по-подробно на характеристиките на междуличностните конфликти.

Всяка личност се формира и развива в един сложен и многостранен процес, взаимодействайки си с обществото като цяло, т.е. в една система от социални отношения, сред които най-значими се оказват отношенията с останалите индивиди, т.е. междуличностните отношения. В процеса на взаимодействие с останалите хора се обособяват две основни тенденции - стабилност, устойчивост на позиции, на нагласи, на оценки и на действия от една страна, и на тяхната променливост, от друга. (Бабосов, 2000) В процеса на взаимодействие на тези противоположности човек се адаптира към заобикалящата го социална среда, към особеностите на съществуващите в него междуличностни отношения. Разбира се, целият този процес на адаптация зависи от спецификата на социалната среда и от вътрешния свят на самия индивид. При протичането на целия този процес всяка личност може да изпита или удовлетворение, положително отношение към другите и тяхното приемане, чувство на социален комфорт, или, напротив, неудовлетвореност и разочарование, тревожност и негативно отношение към останалите. Ако в първия случай междуличностните отношения се развиват предимно във вид на сътрудничество и приятелски отношения, то във втория много по-често възникват ситуации на съперничество и конфликти, т. е. възникват междуличностни конфликти.

От специализираната литература става ясно, че междуличностните конфликти се разглеждат като сблъсък между личности в процеса на техните взаимоотношения. (Анцупов & Шипилов, 1999) Такива сблъсъци могат да възникнат в различни сфери и области (*икономически, политически, индустриални, социокултурни, битови и др.*). Междуличностният конфликт е процес, чрез който човек или отдел осуетява намеренията на друг да постигне желания резултат. Поради тази причина наблюдението на този вид

конфликт е много важно, дори е добре да бъде разрешен още в самото му начало, като за целта трябва да се притежават умения, чрез които да се разпознаят симптомите за него. (Nistorescu, 2007)

Може да се каже, че възникването на конфликтите е присъщо на същността на самия човешки живот. Причините за конфликтите се коренят в аномалиите в социалния живот и несъвършенствата на самия човек. Сред причините, които пораждаат конфликти, се открояват преди всичко социално-икономическите, политическите и моралните. Всички те са благоприятна среда за възникване на различни видове конфликти. От своя страна, възникването на конфликти се влияе и от психо-физичните и биологичните особености на хората.

Много изследвания на съвременни автори са посветени на анализ на причините за междуличностните конфликти. Повечето от тях посочват две групи причини: *обективни* и *субективни*. Смята се, че обективните създават потенциал за възникване на конфликт. Например, конкретна свободна позиция в организацията може да стане причина за конфликт между двама кандидати, ако и двамата са от същата организация. Социалните (безлични) отношения между потенциалните участници в конфликта, например техния статус и ролеви позиции, също могат да се считат за условно обективни. (Гришина, 2002)

Субективните фактори в междуличностния конфликт се формират въз основа на индивидуалните (социално-психологически, физиологични, идеологически и др.) характеристики на индивидите. Тези фактори до голяма степен определят динамиката на развитието и разрешаването на междуличностния конфликт и неговите последици. (Ершов, 1976)

Като цяло, най-общо причините за междуличностните конфликти се дължат на най-обикновено недоразумение (неразбиране на един човек от друг). (Анцупов & Шипилов, 1999) Това се случва поради различие в идеите, във фактите, в явления и т.н. Ние често очакваме, че другите ще реагират в определена ситуация или при конкретни обстоятелства по същия начин като нас, правейки същото заключение. Забравяме, че човек реагира не на реални факти, а на представите си за тях. (Скотт, 1991) Всичко това показва, че хората имат различни виждания за дадено нещо, понякога те са диаметрално противоположни и този факт трябва да се приеме за напълно естествено явление, като не трябва това да бъде повод за конфликт, а да се направи всичко възможно да се разберат вижданията на другите.

От казаното до тук е видно, че междуличностните конфликти могат да възникнат както между хора, които се срещат за първи път, така и между хора, които общуват постоянно. И в двата случая ключова роля в целия процес играе личното възприемане на партньора или опонента. От тук, правилното възприемане на един човек от останалите индивиди често се намира под влияние на вече установени стереотипи. Много често стереотипите се развиват в условията на липса на информация, като обобщение на

личен опит и предубеждения, които са залегнали в обществото или в определена социална среда. Формираният много често фалшив образ за другия може сериозно да наруши процеса на междуличностно взаимодействие и да допринесе за възникването на конфликт. Поради тази причина се твърди, че основна пречка за постигане на съгласие между две лица е негативното отношение, което е формирано в единия от опонентите по отношение на другия. Отношението е готовността, предразположението на субекта да действа по определен начин. Това е определена посока на проявление на психиката и поведението на субекта, готовност за възприемане на бъдещи събития. Готовността се формира под влияние на слухове, мнения и преценки за даден индивид (за група, явление и др.). (Сулимова, 1996) Не бива да се забравя, че междуличностната несъвместимост може да предизвика емоционален конфликт (*психологически антагонизъм*), който е най-сложната и трудна за разрешаване форма на междуличностна конфронтация. Важна особеност на междуличностния конфликт, но и характерна за всички останали видове е това, че никоя от страните участнички не знае предварително всички решения, които взема другата страна, както и нейното бъдещо поведение, което принуждава всички участници да действат в условия на висока несигурност.

В междуличностните отношения важна роля играят индивидуалните качества на опонентите, тяхното самочувствие, праг на толерантност, агресивност (пасивност), тип на поведение, социокултурни различия и др. Поради тази причина е важно да се обърне внимание на отделните концепции за междуличностната съвместимост и междуличностната несъвместимост. Съвместимостта предполага взаимно приемане на партньорите в комуникацията и съвместните дейности. Несъвместимостта е взаимно отхвърляне (антипатия) на партньорите, основано на несъответствие (конфронтация) на социални нагласи, ценностни ориентации, интереси, мотиви, характери, темпераменти, психофизични реакции, индивидуални психологически характеристики на субектите на взаимодействие. (Иванова, 1997) От всичко това следва, че една личност при общуването си с останалите хора защитава преди всичко своите лични интереси и това е съвсем нормално. От тук, възникващите конфликти са реакция на пречки за постигане на лични цели. И колко важен ще бъде предметът на конфликта за конкретен индивид до голяма степен ще зависи от неговото конфликтно отношение - предразположението и готовността да действа по определен начин в предполагаемия конфликт. Всичко това включва целите, очакванията и емоционалната ориентация на страните. При развитието на междуличностния конфликт е необходимо да се вземе предвид и влиянието на социалната и социално-психологическата среда. Например, конфликтите на обществени места могат да бъдат особено жестоки и безкомпромисни, тъй като засягат честта и достойнството на опонентите. (Ершов, 1976)

Резюмирайки казаното е видно, че причини за възникване на междуличностни конфликти могат да бъдат безкрайно разнообразни – от място за паркиране в гъсто населено място, до заемане на висок пост в международна компания или в управлението на държавата. Както и при другите социални конфликти и тук може да се говори за обективно и субективно несъвместими или противоположни (взаимно изключващи се) интереси, потребности, цели, ценности, нагласи, възприятия, оценки, мнения, начини на поведение и др. От друга страна, случва се понякога този тип конфликти да се разрешава коректно и професионално, а в други, което се случва по-често, да се действа непрофесионално, с лоши крайни резултати най-често за всички страни в конфликта, където няма победители, а само губещи.

3. Механизми управление на междуличностни конфликти

Намаляване нивото на конфликтност в една бизнесорганизация може да се определи за основна задача при оптимизиране на социално-психологическия климат в нея. Някои автори предлагат два възможни подхода за минимизиране броя на конфликтите - намаляване на обективните предпоставки за възникване на конфликтите и премахване на техните субективни условия. (Александрова, 1993) Като цяло, може да се каже, че идентифицирането на факторите, които причиняват конфликт във всяка организация, се счита за основен етап в процеса на управление на конфликта. Самото управление на конфликта е вид целенасочено въздействие върху елиминирането (минимизирането) на причините, довели до него, или коригиране на поведението на участниците (страните).

Методите за управление и разрешаване на конфликти понякога се базират и на възможните решения на конфликта, независимо дали в тях се включва или не формална или неформална интервенция на трета страна. (Иванов, 2021)

От друга страна, в специализираната литература се посочва, че при управлението на междуличностните конфликти е важно да се обърне внимание на следните положения: (Пашкова, 1980)

1. Ясно формулиране на изискванията. Един от най-добрите управленски методи за предотвратяване на дисфункционални конфликти е да се изяснят изискванията за представянето на всеки отделен служител и отдела като цяло; да има наличие на ясни и недвусмислено формулирани права, задължения и правила за извършване на трудовите задължения.

2. Използване на координиращи механизми. Тук е важно стриктно да се спазва принципа на единоначалие, което ще улесни управлението на голяма група конфликтни ситуации, тъй като подчиненият ще знае чии заповеди трябва да следва. Ако работещите в бизнесорганизацията имат разногласия по някакъв въпрос, те могат да се обърнат към своя пряк ръководител.

3. Установяване на общи цели, формиране на общи ценности. Това се улеснява от информираността на всички служители за политиките, стратегиите и перспективите на организацията, както и от тяхната осведоменост за състоянието в различните отдели. Наличието на общи цели позволява на всеки работещ да разбере какво поведение трябва да има в условия на конфликтни ситуации.

4. Изработване на ясна система за възнагражденията. Тук е важно да се изработят такива критерии за ефективност, които да изключват поява на конфликти на интереси. (Парыгин, 1981)

Важна роля в управлението на междуличностните конфликти играят отделните методи за тяхното разрешаване, при които участниците са изправени пред необходимостта да изберат една от трите възможности за действие: *да продължат по пътя на конфронтацията с цел постигане на това, което искат с всички налични средства; избягване на конфликта или водене на преговори с цел намиране на приемливо решение на възникналия проблем.* Както се вижда, всяка от тези възможности предполага и съответните поведенчески стратегии на участниците в конфликта: постоянство (принуда), отдръпване (укриване), адаптиране (съобразяване), компромис и сътрудничество (решаване на проблеми).

В заключение следва да се отбележи това, че ефективната комуникация между работещите в една бизнесорганизация е важна предпоставка за предотвратяване и разрешаване на възникнали конфликти. Управлението на междуличностните конфликти и тяхното разрешаване трябва да се превърне в процес на координиране на всички налични ресурси, което от своя страна ще доведе и до постигане на целите на бизнесорганизацията.

4. Заключение

Конфликтът е неизменна част от живота на човек и възниква при взаимодействие с останалите индивиди, най-често в семейните отношения, на работното място, с най-близките приятели, в неговото обкръжение. Въпреки че на междуличностният конфликт се гледа като на нещо лошо, като на конфликт с остри отрицателни последици, той може да доведе и до положителни резултати. Междуличностните конфликти могат да повдигнат важни въпроси, да изяснят интересите и целите на отделните страни, да освободят натрупаното напрежение по даден проблем, да катализират появата на нови и креативни идеи или да доведат до конструктивна промяна. Ето защо, правилното разбиране и отношение към източниците и динамиката на междуличностния конфликт може да накара една личност да използва възникналите конфликти по-конструктивно, така че това да доведе до положителна промяна за всички.

Използвани източници

- Александрова, Е. (1993). Социально-трудовые конфликты: пути разрешения. Москва: Наука.
- Анцупов, А., & Шипилов, А. (1999). Конфликтология. Москва: ЮНИТИ.
- Анцупов, А., & Шипилов, А. (1999). Конфликтология. Москва: ЮНИТИ.
- Бабосов, Е. (2000). Конфликтология. Минск: ТетраСистемс.
- Богданова, М. (2020). Университетските бизнес модели при управление на кризи. Бизнес управление(4), 37-48.
- Гришина, Н. (1992). Давайте договоримся: Практическое пособие для тех, кому приходится разрешать конфликты. СПб: Питер.
- Гришина, Н. (2002). Психология конфликта. СПб.: Питер.
- Ершов, А. (1976). Личность и коллектив: Межличностные конфликты в коллективе, их разрешение. Наука.
- Ершов, А. (1976). Личность и коллектив: Межличностные конфликты в коллективе, их разрешение. Наука.
- Иванов, И. (2021). Методи за управление и разрешаване на конфликти в организациите. *Индустриални отношения и общественно развитие*(1), 71.
- Иванова, Е. (1997). Эффективное общение и конфликты. Рига: СПб.: Эксперимент.
- Козырев, Г. (2000). Введение в конфликтологию. Москва: ВЛАДОС.
- Парыгин, Б. (1981). Социально-психологический климат коллектива. Наука.
- Пашкова, А. (1980). Трудовой коллектив как объект и субъект управления. Наука.
- Скотт, Д. (1991). Конфликты, пути их преодоления. Киев: Внешторгиздат.
- Сулимова, Т. (1996). Социальная работа и конструктивное разрешение конфликтов. Москва: Институт практической психологии.
- Beins, B. (2012). APA Style Simplified: Writing in Psychology, Education, Nursing, and Sociology. New York: Wiley-Blackwell.
- Nistorescu, T. (2007). Patterns and strategies of interpersonal conflicts mediation during the projects. *Management and marketing*, 5(1), 55-63.

СЪЩНОСТ И ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОТВОРЕНИТЕ ИНОВАЦИИ

Гл. ас. д-р Юлиан Господинов¹

Резюме: Концепцията за отворените иновации се развива изключително динамично през последните 20 години. Тя води началото си от 2003 г. и се свързва с името на Henry Chesbrough. Настоящата разработка е насочена към разкриване същността на отворените иновации и извеждане на техните основни характеристики, в сравнение с традиционния модел на затворените иновации. Направен е опит за открояване на най-съществените ползи и предизвикателства пред прилагането на отворени иновации, както и за тяхното класифициране.

Ключови думи: отворена иновация, затворена иновация, бизнес модел, входящи, изходящи, свързани и съвместни отворени иновации

JEL: O31, O12, O21, D23, L21, M19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.49>

ESSENCE AND MAIN CHARACTERISTICS OF OPEN INNOVATIONS

Head Assist. Prof. Yuliyan Gospodinov, PhD

Abstract: The concept of open innovations has developed extremely dynamically in the last 20 years. It dates back to 2003 and is associated with the name of Henry Chesbrough. The current research paper is aimed at revealing the essence of open innovations and deriving their main characteristics, compared to the traditional model of closed innovation. An attempt has been made to discover the most significant benefits and challenges to the implementation of open innovation, as well as to classify them.

Key words: open innovation, closed innovation, business model, outside-in, inside-out, coupled, and collaborative open innovations

JEL: O31, O12, O21, D23, L21, M19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.49>

1. Дефиниране на отворените иновации (ОИ)

Концепцията за отворените иновации води своето начало от 2003 г., когато Henry Chesbrough дефинира ОИ като възможност ценни идеи да дойдат отвътре или извън дадена компания и да отидат към пазара както през, така и извън компанията. Този подход поставя външните идеи и

---

¹ y.gospodinov@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

външните пътища към пазара на същото ниво на важност като това, запазено за вътрешните идеи и пътища. (Chesbrough, 2003: 43).

Chesbrough преработва своята първоначална дефиниция през 2006 г., като съгласно новата редакция, ОИ е използването на целенасочени входящи и изходящи потоци на знания за ускоряване на вътрешните иновации и съответно разширяване на пазарите за външна употреба на иновациите. (Chesbrough, 2006: 1).

Развивайки концепцията за бизнес моделите, през 2014 г. той предлага още една дефиниция на ОИ като иновационен процес, базиран на целенасочено управлявани потоци от знания през организационните граници, използвайки парични и непарични механизми, в съответствие с бизнес модела на организацията. (Chesbrough and Bogers, 2014, p. 17).

Много други автори добавят свои дефиниции на ОИ, акцентирайки върху отделни техни характеристики. Според някои от тях, в съвременните условия фирмите „открито“ черпят иновационни идеи от клиенти, доставчици, конкуренти, университети, изследователски институти и други, и все повече разчитат на външни иновации за нови продукти и процеси. Този модел на ОИ е в контраст с така наречения традиционен „затворен модел“ на иновациите от миналото, в който фирмите разчитат предимно на своите отдели „Научна и развойна дейност“ (*R&D, бел. авт.*) за разработване на нови продукти и процеси. (Нетов и Семова, 2010: 1-2)

Дефиниции правят още много изследователи. (Ennomotive), (Open Innovation), (Open Innovation - Definitions, Benefits and Examples), (European Commission, 2016), (HYPE), (Yoon, Shin, Lee, 2016), (Capgemini Research Institute, 2023). Общото между всички тях е разбирането, че ОИ е подход, който се превърна във важен инструмент за управление през последните години. Става въпрос за извеждане на идеи и знания от компанията и включване на външни източници (екосистеми) като клиенти, изследователи и партньори. Чрез достъпа до външни идеи компаниите могат да завладеят нови пазари и да подобрят конкурентното си предимство. (Könighofer, 2023)

Въз основа на представените по-горе дефиниции могат да се изведат главните характеристики на отворените иновации. Това са: (Jain 2023)

- Сътрудничество: ОИ наблягат на сътрудничеството и партньорствата с външни субекти като клиенти, доставчици, изследователски институции, стартиращи фирми и дори конкуренти.

- Външен принос: При ОИ организациите активно търсят външни приноси и идеи, за да допълнят своите вътрешни усилия за научноизследователска и развойна дейност. Това може да включва събиране на информация от клиенти, краудсорсинг на идеи, сътрудничество с външни експерти или лицензиране на технологии от други компании.

- Споделяне на знания: ОИ насърчават споделянето на знания, информация и опит през организационните граници. Те насърчават обмена на

идеи чрез платформи, мрежи и сътрудничество, позволявайки потока на информация между различни заинтересовани страни.

- **Входящи и изходящи иновации:** ОИ включват както входящи, така и изходящи подходи. Входящите иновации се отнасят до придобиването на външни идеи, технологии и знания, докато изходящите иновации се фокусират върху използването на вътрешни активи чрез лицензиране или комерсиализиране с външни партньори.

- **Итеративни и гъвкави:** ОИ признават, че иновационният процес е итеративен и често изисква гъвкавост и адаптиране. Те насърчават непрекъснатото учене, експериментиране и вериги за обратна връзка за усъвършенстване и подобряване на идеи и решения.

- **Развитие на екосистеми:** ОИ насърчават развитието на иновационни екосистеми, където организациите могат да се свързват, да си сътрудничат и да споделят ресурси. Тези екосистеми могат да включват технологични клъстери, инкубатори, ускорители и платформи за сътрудничество, които улесняват взаимодействието и обмена на знания.

- **Споделяне на риска и ползите:** ОИ признават, че рисковете и ползите, свързани с иновациите, могат да бъдат споделени между различни партньори. Това включва споделени инвестиции, съвместни предприятия, лицензионни споразумения или модели за споделяне на приходите, които позволяват на множество заинтересовани страни да се възползват от успешни иновации.

- **Подход, ориентиран към клиента:** ОИ поставят силен акцент върху разбирането на нуждите на клиентите и включването на клиентите в иновационния процес. Те се стремят да създават стойност чрез активно ангажиране на клиентите в предоставянето на обратна връзка, идеи и прозрения.

Обобщавайки горепосочените дефиниции и същностни черти, може да направим извод, че основната цел на ОИ е достъпът до по-широка гама от идеи, експертен опит и ресурси, отколкото би било възможно само с вътрешна научноизследователска и развойна дейност, като по този начин се увеличава вероятността за разработване на успешни иновации и подобряване на цялостната конкурентоспособност на компанията. (ITONICS)

2. Сравнение между отворени и затворени иновации

Всички дефиниции на ОИ правят ясно разграничение между тях, от една страна, и традиционните иновационни стратегии и прилагането на традиционни модели за разработване и внедряване на иновации, т.е. затворените иновации, от друга.

Обобщавайки изследванията на редица автори (Гълъбова, 2020), (ITONICS), (Ennomotive), (Könighofer, 2023), (Smith, Gay and Montagnon, 2020), може да се каже, че за затворените иновации е характерно създаването им изцяло в рамките на отделните бизнес организации, посредством използване на техния иновационен, трудов и финансов капацитет. Те са плод

на усилията главно на една организация и резултат от нейната научно-изследователска и развойна дейност, поради което са функция на собствения ѝ изследователски, финансов и човешки потенциал. Тъй като организационният капацитет на отделните организации е ограничен, те разполагат с ограничени възможности за иновирание.

Затворената иновация разчита на идеята, че вътрешната експертиза (идеи), заедно с итеративен процес за управление на тази експертиза, могат устойчиво да създават нови бизнеси. Информацията се съхранява в рамките на компанията и не се споделя с външни лица. (Isomäki, 2018)

В таблицата по-долу е представена съпоставка на принципите на затворените и отворените иновации:

Таблица 1. Принципи на затворените и отворените иновации

Принципи на затворените иновации	Принципи на отворените иновации
Умните хора в областта работят за нас.	Не всички умни хора работят за нас, така че трябва да намерим и да използваме знанията и опита на ярки хора извън нашата компания.
За да печелим от научноизследователска и развойна дейност, трябва сами да я открием, разработим и насочим към пазара.	Външната научноизследователска и развойна дейност може да създаде значителна стойност; вътрешната научноизследователска и развойна дейност е необходима, за да се претендира за част от тази стойност.
Ако го открием сами, първи ще го пуснем на пазара.	Не е нужно да иницираме изследването, за да спечелим от него.
Компанията, която първа представи иновация на пазара, ще спечели.	Изграждането на по-добър бизнес модел е по-добро от това първи да стигнем до пазара.
Ако създадем най-много и най-добрите идеи в индустрията, ще спечелим.	Ако използваме най-добре вътрешните и външните идеи, ще спечелим.
Трябва да контролираме нашата интелектуална собственост (IP), така че нашите конкуренти да не печелят от нашите идеи.	Трябва да печелим от използването на нашата IP от други и трябва да купуваме чужда IP винаги, когато това подобрява нашия бизнес модел.

Източник: Open Innovation. <https://openinnovation.eu/open-innovation/>

Докато привържениците на затворените иновации обикновено виждат сътрудничеството с външни страни като тромаво, неуправляемо и потенциално опасно (особено по отношение на IP), практиците на отворените иновации вярват точно обратното, т.е. цялото знание извън границите на една организация може да бъде специфицирано и управлявано, а сътрудничеството като цяло носи стойност на компанията. (HYPE) Явно е противопоставянето между вътрешно-организационното, от една страна, и съвместното усилие и развитие, от друга.

3. Ползи от отворените иновации

ОИ предлагат ясни ползи на организациите, които ги прилагат. Сред основните от тях могат да се открият следните:

- ОИ подпомага използването на знанието на клиентите, доставчиците, партниращите компании и изследователските институти, с които взаимодействията организацията. (Димитрова, 2018: 99)

- ОИ имат потенциала да разширят пространството за създаване на стойност: позволяват много повече начини за създаване на стойност, било то чрез нови партньори с допълващи се умения или чрез отключване на скрит потенциал в дълготрайни взаимоотношения. (Dahlander and Wallin, 2020)

- Повече възможности за развитие на идеи, по-ниски разходи, привличане на клиенти и инвеститори (Murphy, 2022)

- Пропуските в знанията и компетентността в собствената компания могат да бъдат запълнени чрез трансграничен достъп до знания; при сътрудничество с партньори разходите и рисковете могат да бъдат споделени; чрез отваряне към външния свят пазарите на нови технологии могат да бъдат идентифицирани по-бързо; засилва се компетентността на обучаващата се организация; организацията става по-адаптивна и издръжлива. (Könighofer, 2023)

- Насърчаване участието на по-широка аудитория; включване на по-подходяща аудитория; помагане на компаниите да намалят разходите; включване на клиентите в процеса на разработване на продукта; подобряване имиджа на марката; помагане на компаниите да спечелят доверие; подпомагане развитието на партньорства; помагане при намирането на експерти и таланти. (Open Innovation - Definitions, Benefits and Examples)

- Достъп до креативни и иновативни идеи извън организацията; достъп до експерти и специалисти, които не са наети от организацията; достъп до клиенти и фенове и техните прозрения и обратна връзка; възможности за създаване на нови продукти и услуги; по-кратко време за разработка и пускане на пазара; по-нисък риск и разходи за развитие; по-добра ангажираност на служителите; подобрен имидж на марката; конкурентни предимства. (HYPE)

Всички тези положителни страни на ОИ не са винаги гарантирани. Успехът или неуспехът при прилагането им зависи от административния и управленски капацитет на организациите, от качеството на планирането, комуникацията със заинтересованите страни, спецификата на дейността и много други фактори, които следва да се вземат предвид.

4. Предизвикателства пред отворените иновации

ОИ, освен ясни ползи, съдържат сами по себе си и редица рискове, които следва да се отчитат. Несъобразяването с тях или подценяването им могат съществено да повлияят на ефективността на организациите.

Сред основните предизвикателства пред използването на модела на ОИ могат да се посочат следните:

- Отвореният модел усложнява управлението на иновацията, тъй като допуска включването на участници от различни организации и институции. Това дава възможност процесът сериозно да се повлиява от множество фактори, които не могат да бъдат обект на контрол от страна на една единствена организация. По този начин комплексността и сложността на процеса нарастват. (Гълъбова, 2020: 24)

- Притеснения относно интелектуалната собственост (IP), управлението на иновационния процес, сложност при координацията и управлението, контрола на качеството и интеграцията, намирането на правилните партньори, културни и организационни бариери. (Jain, 2023)

- Неясни цели, грешен тип аудитория, намаляваща възвръщаемост, трудности пред изграждане на ефективен процес, разработване и реализиране на идеи; намиране на правилния инструмент, права на интелектуална собственост, правила и условия, негативни нагласи и притеснения, липса на ангажираност или участие, награждаване на участниците (Isomäki, 2018)

- Липса на ясни цели; организационна култура; координация и комуникация; рискове и несигурност; оценка на предложенията и идентифициране на подходящи идеи; права на интелектуална собственост. (ITONICS)

- Ефективната иновация изисква ясни и правилно изпълнени стратегии, дисциплина, лидерство и истинска иновационна култура; включва умения, инструменти и опит – и отнема време за вграждане. (Smith, Gay and Montagnon, 2020)

Горепосочените предизвикателства налагат внимателно обмисляне на използването на ОИ, съобразяване с множество фактори, голяма част от които са извън полето на действие и възможност за влияние на конкретната организация.

5. Видове отворени иновации

В литературата липсва единно становище относно видовете ОИ. Някои автори ги класифицират в две групи: входящи и изходящи. (Open Innovation: definition and explanation) Входящата иновация е свързана със снабдяване и придобиване на експертен опит извън организацията и сканиране на външната среда за нова информация за идентифициране, избор, използване и интернализиране на идеи. Изходящата иновация е целенасочена комерсиализация и улавяне на вътрешно разработени идеи във външната среда на организацията. Това може да стане чрез селективно разкриване на продукт на журналисти и рецензенти или чрез селективна продажба на технологията или услугата на клиенти с оглед получаване на обратна връзка.

Други ги делят на три категории: входяща ОИ или процес отвън-навътре, изходяща ОИ или процес отвътре-навън, сдвоени (свързани) ОИ. (Könighofer, 2023), (Pop, 2022), (HYPE. Open Innovation: Nearly everything

you need to know) Докато за първите две дефинирането е ясно и следва логиката на горната класификация, то свързаните иновации се характеризират с комбиниране на входящи и изходящи потоци на знания.

Трети ги обособяват в четири групи: иновация отвън-навътре, иновация отвътре-навън, свързана иновация, съвместна иновация. (Jain, 2023), (ITONICS. The Ultimate Guide to Open Innovation) Дефинирането на първите три следва описаната по-горе логика, а съвместните иновации включват партньорство с външни страни (конкуренти, стартиращи фирми и други организации) за съвместно разработване и комерсиализиране на идеи, технологии и знания.

Тези класификации не са взаимноизключващи се, а по-скоро допълващи се, стремящи се да обхванат разнообразието от форми на ОИ.

6. Заключение

ОИ са различни от традиционния подход на затворените в рамките на дадена организация иновации. Те залагат на привличането на външни знания, източници и ресурси на иновации, които да се използват за постигане на фирмените цели. ОИ предлагат редица ползи, но също така и предизвикателства пред организациите. Прилагането им изисква наличие на определени предпоставки, съблюдаване на множество фактори, сред които с ключово значение са ефективната координация и комуникация между различните вътрешни и външни заинтересовани страни.

Тази публикация е създадена в рамките на проект ИП2-2024 „Перспективи и предизвикателства пред внедряване на отворени иновации в публичния сектор в България“, финансиран от държавната субсидия за насърчаване на научно-изследователската дейност в ДВУ.

Използвани източници

- Гълъбова, Б. (2020) Отворените иновации като възможност за развитие на бизнес организацията. // Science and technologies: Volume X, 2020, Number 6: SOCIAL STUDIES, с. 22-23, <https://www.sustz.com/journal/0/1960.pdf>
- Димитрова, Я. (2018) Отворената иновация – характеристики, особености и предимства. // Икономика и мениджмънт, ЮЗУ „Н. Рилски“, Благоевград, година XIV, бр. 1/2018, https://www.researchgate.net/publication/325153172_Otvorenata_inovacia_-_harakteristiki_osobenosti_i_predimstva_Open_Innovation_-_characteristics_features_and_advantages
- Нетов, Н., М. Седова. (2010). Отворени иновации и академично предприемачество, https://www.researchgate.net/publication/279674961_OTVORENI_INOVACII_I_AKADEMICHNO_PREDPRIEMACHESTVO_OPEN_INNOVATIONS_AND_ACADEMIC_ENTREPRENEURSHIP
- Capgemini Research Institute. (2023) The power of open minds: How open innovation offers benefits for all. <https://prod.ucwe.capgemini.com/wp->

- content/uploads/2023/05/CRI_Open-innovation_Report_Final-Draft_12062023_Web-File.pdf
- Chesbrough, H. (2006). Open innovation: A new paradigm for understanding industrial innovation. In *Open innovation: Researching a new paradigm*, ed. H. Chesbrough, W. Vanhaverbeke, and J. West, Oxford: Oxford University Press.
- Chesbrough, H. and Bogers, M. (2014), “Explicating open innovation: clarifying an emerging paradigm for understanding innovation”, in Chesbrough, H., Vanhaverbeke, W. and West, J. (Eds.), *New Frontiers in Open Innovation*, Oxford University Press, Oxford.
- Chesbrough, Henry, (2003a). *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Boston: Harvard Business School Press.
- Dahlander, L. and M. Wallin (2020) Why Now Is the Time for “Open Innovation”. <https://hbr.org/2020/06/why-now-is-the-time-for-open-innovation>
- Ennomotive. Open innovation. Accelerating your innovation results. <https://www.ennomotive.com/open-innovation/>
- European Commission (2016) What is Open Innovation? <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/what-open-innovation>
- HYPE. Open Innovation: Nearly everything you need to know. <https://www.hypeinnovation.com/open-innovation-guide>
- Jain, N. (2023) What is Open Innovation? Definition, Types, Model and Best Practices. <https://ideascale.com/blog/what-is-open-innovation/>
- Könighofer, D. (2023) Open Innovation vs. Closed Innovation: How to establish a resilient culture of open innovation and prevent closed innovation from returning unintentionally. <https://www.lead-innovation.com/en/insights/english-blog/open-innovation-vs.-closed-innovation>
- Isomäki, A. (2018) Open Innovation – What It Is and How to Do It. <https://www.viima.com/blog/open-innovation>
- ITONICS. The Ultimate Guide to Open Innovation. <https://www.itonics-innovation.com/open-innovation-guide>
- Murphy, R. (2022) What is Open Innovation? <https://www.plusxinnovation.com/blog/what-is-open-innovation>
- Open Innovation. <https://openinnovation.eu/open-innovation/>
- Open Innovation: definition and explanation. <https://oxford-review.com/oxford-review-encyclopaedia-terms/encyclopaedia-open-innovation-definition-explanation/>
- Open Innovation - Definitions, Benefits and Examples. <https://innovatingsociety.com/open-innovation-definitions-benefits-and-examples/>
- Pop, O. (2022) Three open innovation models: Which is the right one for your organization? <https://www.hypeinnovation.com/blog/open-innovation-models>
- Smith, J., R. Gay and R. Montagnon. (2020) Open innovation – Embracing collaboration. WIPO Magazine, June 2020, https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2020/02/article_0005.html
- Yoon B, Shin J, Lee S. (2016) Open Innovation Projects in SMEs as an Engine for Sustainable Growth. *Sustainability*. 2016; 8(2):146. <https://doi.org/10.3390/su8020146>

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ПЪТЯ НА КЛИЕНТА

Ас. д-р Стелиана Василева¹

Резюме: Темата за изкуствения интелект (ИИ) набира скорост сама по себе си поради нейния потенциал да подобри настоящия глобален сценарий в множество аспекти. Освен това тя има пряко въздействие върху пътя на клиента, което е ключов аспект за привличането и задържането на клиенти.

Настоящата разработка се стреми да свърже ИИ и маркетинга, разглеждани в контекста на пътя на клиента, ставайки релевантни в смисъла на стремежа за демистифициране на ИИ и демонстриране на неговата приложимост по време на пътя на клиента.

В тази разработка се подчертава трансформацията потенциал на ИИ в картографирането на пътя на клиента. Освен това се акцентира върху значението на използването на ИИ за вземане на решения, базирани на данни, като се гарантира, че бизнесът остава конкурентоспособен на един все по-сложен и ориентиран към клиента пазар.

Ключови думи: изкуствен интелект, клиентско изживяване, път на клиента, карта на пътя на клиента, персонализиран маркетинг

JEL: M31, M30

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.50>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CUSTOMER JOURNEY MANAGEMENT

Assistant Professor, PhD Steliana Vasileva

Abstract: The topic of artificial intelligence (AI) is gaining momentum in its own right due to its potential to improve the current global scenario in multiple aspects. It also has a direct impact on the customer journey, which is a key aspect of customer acquisition and retention.

The current development seeks to connect AI and marketing viewed in the context of the customer journey, becoming relevant in the sense of seeking to demystify AI and demonstrate its applicability during the customer journey.

This development highlights the transformative potential of AI in customer journey mapping. It also highlights the importance of using AI to make data-driven decisions, ensuring that businesses remain competitive in an increasingly complex and customer-centric market.

Key words: artificial intelligence, customer experience, customer journey, customer journey map, personalized marketing.

JEL: M31, M30

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.50>

---

¹ s.vasileva@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

1. Въведение

Технологии като изкуствен интелект (ИИ), виртуална и разширена реалност и интернет на нещата, предлагат на компаниите нови възможности за управление на взаимодействията с клиентите в цифрова среда. Поради специфичните особености на дигиталната среда по отношение на процеса за закупуване, се очаква технологиите, основаващи се на ИИ, да трансформират и подобрят маркетинга и продажбите.

Изправени сме пред ера на дигитално потребление, в която клиентите избират дигитални канали, за да правят своите покупки. Посоченото е особено подходящо за проучване на темата как да се подобри изживяването на потребителите, докато взаимодействат с брандовете, което технологиите, базирани на ИИ, предоставят на клиентите. Понастоящем има малко статии, които комбинират темата за ИИ и маркетинга, а академичната литература за пресечната точка между ИИ и пътя на клиента все още остава ограничена. Повечето съществуващи проучвания се фокусират върху специфични ИИ техники, като обработка на естествен език за анализ на настроението или компютърно зрение за проследяване на точките на контакт, или са ограничени до концептуални рамки.

ИИ играе все по-важна роля при оформянето на клиентското изживяване (Ameen et al., 2021). Нгуен и колектив (2022) оценяват връзката между качеството на ИИ и клиентското изживяване и установяват, че качеството на ИИ може да повлияе положително на клиентското изживяване (Li et al., 2021). Според Прентис и колектив (2020), ИИ е проникнал в широката общественост, за да подобри бизнес операциите, включително клиентското изживяване, като по този начин стимулира онлайн продажбите и създава стойност (Vlačić et al., 2021), като същевременно подобрява операциите и производителността (Ivanov & Webster, 2017). ИИ може да улесни маркетинговете да получат по-задълбочен поглед върху целевия пазар (D'Arco et al., 2019). Въпреки това, взаимодействията, задвижвани от ИИ, могат да срещнат неуспехи, потенциално причиняващи объркване и неудовлетвореност на клиентите (Castillo et al., 2021).

2. Възприемане на изкуствения интелект в областта на маркетинга

В маркетинга вземането на стратегически решения има значително влияние върху бизнес тенденциите. Въпреки това, за глобалния маркетинг, с неговите разнообразни култури и пазарна среда, вземането на решения най-вероятно ще се фокусира върху изграждането на консенсус относно формулирането на самия проблем, а не върху решенията за постигане на целта (Conrad, 2019). Това е така, защото разнообразието на заобикалящата среда се създава от различни гледни точки и степени на грамотност (Quade & Grace, 1989). Поради тази причина методите на черната кутия са трудни за прилагане при вземането на стратегически решения, което е процес на човешка преценка. Това е така, защото ИИ технологията е черна кутия за

социалните системи, които е предназначена да поддържа. Нейната надеждност и справедливост все още не са установени (Miller, 2019). Прогнозите, базирани на данни, използващи ИИ в маркетинга, са ограничени до оперативното ниво (Whittleet al., 2019). Предизвикателството е ограничено както при оптимизирането на решенията, така и при подобряването на ефективността при известни и много повтарящи се ситуации (Johnson et al., 2019). Изследването на интелигентността за вземане на стратегически решения принадлежи към домейна на т.нар. изкуствен общ интелект (Baum, 2017), който има за цел да открие невидими задачи и да ги промени въз основа на дадена ситуация.

Според Дуан, Едуардс и Дуйведи (2019), терминът ИИ се използва за обозначаване на способността на машината да се учи от опита, да се адаптира към нови входове и да изпълнява човешки задачи (р. 63). Инструментите, базирани на ИИ, могат да поддържат обработката на големи количества данни и да ги превърнат в полезна информация.

Действително ИИ трансформира бизнес средата и много области на маркетинга. Връзката между ИИ и маркетинговата дисциплина е свързана с технологичния напредък, който позволява широко прилагане на ИИ в практиката, като инструментариум за маркетингови анализи, базиран на машинно обучение.

Тъй като поведението на потребителите се влияе все повече и повече от цифровите приложения, генерирането и наличността на данни нараства с по-бързи темпове от всякога. Възприемането на изкуствения интелект в областта на маркетинга (вж. Таблица 1) може да създаде по-голяма стойност за клиентите и предимства за компаниите. Така например маркетинговете и компаниите могат да използват техники за анализ, свързани с големи данни, за да получат важна информация за транзакции, количества покупки и идентификационни данни на клиенти. Освен това данните са полезни, за да се разбере поведението на потребителите, предпочитанията за покупка и маркетинговите тенденции.

Таблица 1. Дефиниции за концепцията за изкуствения интелект в маркетинга

Автор	Концепцията за ИИ в маркетинга
Тиавирум (2018)	Метод за използване на клиентски данни или информация за предвиждане на следващото действие, което потребителите ще предприемат и подобряване на пътя на клиента.
Оувъргур и колектив (2019)	Разработване на изкуствени агенти, които според информацията, която имат за потребителите, конкуренцията и фокуса на компанията, предлагат и/или предприемат маркетингови действия за постигане на най-добри резултати.
Джайн и Агарвал (2020)	Техника, която оптимизира технологията за подобряване на клиентското изживяване.

Източник: Автора за целите на разработката.

Въз основа на всичко посочено е важно да се проучи как ИИ трябва да се използва стратегически за планиране на пътя на клиента – концептуализиране на клиентското изживяване по време на покупка. По-конкретно, както учените (Meyer & Schwager, 2007), така и практиците обозначават с този термин последователността от преки и непреки контакти/срещи на клиента с конкретен продукт/услуга, които се предлагат под определен бранд. Такива срещи се опосредстват от различни видове точки на контакт, а именно онлайн и офлайн канали, които влияят на клиентското изживяване и намерение за покупка.

3. Изкуствения интелект и пътя на клиента

Чрез ИИ се предоставят приложения, които променят начина, по който всеки потребител прави своите онлайн покупки днес, оказвайки влияние върху начина, по който клиентите проучват продукти, оценяват различните алтернативи, правят своя избор и консумират продукти, които се предлагат под определен бранд (Libai et al., 2020).

В контекста на клиентското изживяване, създаването на карта пътя на клиента служи като решаващ инструмент, който позволява на бизнеса да визуализира пътя, по който клиентът поема от първоначалната фаза на информираност/познатост, през фазата на покупка и накрая – лоялност и застъпничество за бранда.

Традиционно този процес разчита на събиране и анализиране на обратна връзка от клиенти, директни наблюдения и пазарни проучвания, за да се създаде карта, която помага на бизнеса да разбере и подобри изживяването на клиента. Макар и ефективно посоченото изисква значително време и усилия за тълкуване на сложно човешко поведение и предпочитания. Появата на ИИ обещава драстично да промени тази ситуация.

ИИ ни отвежда отвъд мисленето по специфичен за канала начин и вместо това третира изживяването на клиента и точките на взаимодействие по време на пътя в това изживяване по по-холистичен начин. Посоченото позволява на бизнесите да насочват клиентите си чрез използване на картографирането на пътя на клиента и насочвани ИИ техники, вместо да ги принуждават или тласкат по специфичен за канала, дефиниран от компанията, път. Резултатът е по-щастлив клиент и по-добро изживяване с бранда.

Комбинирането на ИИ със създаването на карта на пътя на клиента предлага няколко трансформиращи предимства, които значително подобряват начина, по който бизнесите разбират и взаимодействат с клиентите си. ИИ улеснява по-задълбочено вникване в поведението и предпочитанията на клиентите. Чрез анализиране на данни от различни източници, ИИ е състояние да открие фини модели и тенденции, които може да останат незабелязани от анализаторите. Това дълбоко потапяне в нюансите на поведението на клиентите позволява на бизнесите да разберат не само какво правят

клиентите им, но и защо го правят, позволявайки по-информирано вземане на решения.

Като използват картата на пътя на клиентите заедно с ИИ, бизнесите могат да вземат решения, базирани на данни, относно поведението на клиентите. Способността да се предвиди поведението на клиентите в множество канали, съчетана с възможността за персонализиране на взаимодействията, не само подобрява изживяването за потребителя, но също така оптимизира конверсиите.

Използването на ИИ в управлението на пътя на клиента представлява трансформираща промяна в начина, по който бизнесите разбират и се ангажират с клиентите си. Докато използването на ИИ при картографирането на пътя на клиента предлага безценни предимства като подобрена персонализация, предсказуеми анализи и оперативна ефективност, успешното му прилагане изисква внимателно разглеждане на поверителността на данните, предизвикателствата при техническата интеграция и поддържане на човешката съпричастност заедно с автоматизацията.

4. Добавена стойност за потребителите чрез използване на ИИ

Прилагането на технологии, базирани на ИИ, в пътя на клиента предлага ползи за потребителите, когато взаимодействат с тях, което се отразява в тяхното пазаруване. Тези взаимодействия позволяват на потребителите да правят покупки по-удобно и бързо, благодарение на подобрени процеси като автоматизирани плащания, по-добро обслужване на клиентите, достъпно 24/7 чрез чатботове (Jarek & Mazurek, 2019; Thiraviyam, 2018) и по-добра информация. В допълнение, то позволява ново измерение в отношенията потребител-бренд, в смисъл, че позволява на потребителя да познава продукта виртуално, преди да го придобие (Jarek & Mazurek, 2019; Thiraviyam, 2018). Създават се по-интерактивни и по-богати изживявания за потребителите (Hilken et al., 2017; Yim et al., 2017), улеснява се въображението на потребителя към средата на определен продукт, излизащ отвъд физическия свят (Hoyer et al., 2017). По този начин е възможно да се намали спадът на клиентите в периода след покупка (Jarek & Mazurek, 2019; Thiraviyam, 2018). Освен това, прилагането на технологии, базирани на ИИ, позволява висока персонализация на услугата след покупка, която надхвърля основния продукт и по този начин създава допълнителна стойност за клиента (Jarek & Mazurek, 2019; Thiraviyam, 2018).

5. Създаване на карта на пътя на клиента и ИИ

По данни на Gartner (www.gartner.com, 10 юни 2019), още тогава 82% от компаниите създават карта на пътя на клиента, но само 47% използват тези карти ефективно. Въпреки влагането на часове, дори дни в планове, анализиране на данни за клиентите, почти половината от компаниите не виждат възвръщаемост на инвестицията си във време.

Проблемът е, че компаниите съставят подробна, подредена карта на пътя на клиента, но това не е полезно. Целта е да се създаде използваема, действаща карта на пътя на клиента, която да залага на полезността. Компаниите, които успешно използват картата на пътя на клиента, залагат на следните три етапа (вж. Фигура 1).

*Фигура. 1. Етапи на действаща карта на пътя на клиента
Източник: Автора за целите на разработката.*

Разбирането на „какво“ и „защо“ в пътя на клиента позволява създаването на персонализирани и целеви маркетингови стратегии. ИИ може да сегментира клиентите с прецизност, като приспособява посланията и офертите към индивидуалните им предпочитания и поведение. Това ниво на персонализация не само повишава ефективността на маркетинговите кампании, но и повишава ангажираността на клиента с бранда.

Освен това управляваната от ИИ карта на пътя на клиента значително подобрява преживяванията и удовлетвореността на потребителите. Чрез предвиждане на нуждите и проактивно адресиране на потенциални проблеми, ИИ гарантира, че взаимодействието на клиента с бизнеса е гладко и приятно. Този проактивен подход не само разрешава проблемите, преди те да засегнат клиента, но също така демонстрира ангажираност към потребителя, която може да укрепява цялостното възприемане на бранда. Тези подобрения водят до задържане и лоялност от страна на клиентите. А доволените клиенти са по-склонни да купят отново и да препоръчат бранда.

6. Заключение

Създаването на основаваща се на ИИ карта на пътя на клиента позволява на бизнеса да предвидят пазарните тенденции и нуждите на клиентите, стимулирайки иновациите и намалявайки времето за излизане на пазара. Чрез анализиране на обратната връзка от клиентите в реално време, компаниите могат да усъвършенстват характеристиките на продукта, който се предлага под определен бранд, да идентифицират нови възможности и дори да открият потенциални проблеми с продукта в началото на неговия

жизнен цикъл. Тази непрекъснатата верига за обратна връзка ускорява итерациите на продукта и гарантира, че очакванията на клиентите са изпълнени, като в крайна сметка подобрява дълготрайността и успеха на продукта, предлаган под съответния бранд.

Постигайки правилния баланс между технологичните иновации и човешкото участие, бизнесите могат да използват ИИ, за да създадат добри клиентски изживявания, които да доведат до удовлетворение, лоялност и по този начин да осигурят устойчиво конкурентно предимство.

Използвани източници

- Ameen, N., Tarhini, A., Reppel, A., & Anand, A. (2021). Customer experiences in the age of artificial intelligence. *Computers in Human Behavior*, 114, 106548.
- Baum, S. (2017). A Survey of Artificial General Intelligence Projects for Ethics, Risk, and Policy. *SSRN Electronic Journal*. 10.2139/ssrn.3070741.
- Castillo, D., Canhoto, A. I., & Said, E. (2021). The dark side of AI-powered service interactions: Exploring the process of co-destruction from the customer perspective. *The Service Industries Journal*, 41(13–14), 900–925.
- Conrad, R. (2019). *Culture Hacks: Deciphering Differences in American, Chinese, and Japanese Thinking*. San Diego: Lioncrest Publishing.
- D'Arco, M., Presti, L. L., Marino, V., & Resciniti, R. (2019). Embracing AI and big data in customer journey mapping: From literature review to a theoretical framework. *Innovative Marketing*, 15(4), 102.
- Duan, Y., Edwards, J. S., & Dwivedi, Y. K. (2019). Artificial intelligence for decision making in the era of Big Data – evolution, challenges and research agenda. *International Journal of Information Management*, (48), 63-71.
- Hilken, T., de Ruyter, K., Chylinski, M., Mahr, D. and Keeling, D.I. (2017). Augmenting the eye of the beholder: exploring the strategic potential of augmented reality to enhance online service experiences, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45 (6).
- Hoyer, W.D., Kroschke, M., Schmitt, B., Kraume, K. and Shankar, V. (2020). Transforming the customer experience through new technologies, *Journal of Interactive Marketing*, 51, 57–71.
- Ivanov, S. H., & Webster, C. (2017). Adoption of robots, artificial intelligence and service automation by travel, tourism and hospitality companies—a cost-benefit analysis. Paper presented at the *International Scientific Conference Contemporary Tourism – Traditions and Innovations*, Bulgaria.
- Jain, P. and Aggarwal, K. (2020). Transforming marketing with artificial intelligence, *International Research Journal of Engineering and Technology*, 7(7), 3964-3976.
- Jarek, K. and Mazurek, G. (2019). Marketing and artificial intelligence, *Central European Business Review*, 8 (2), 46–55.
- Johnson, D. S., Muzellec, L., Sihi, D., and Zahay, D. (2019). The marketing organization's journey to become data-driven. *J. Res. Interact. Market.* (13), 162–178.
- Li, M., Yin, D., Qiu, H., & Bai, B. (2021). A systematic review of AI technology-based service encounters: Implications for hospitality and tourism operations. *International Journal of Hospitality Management*, 95, 102930.
- Liang, Y., Lee, S-H. and Workman, J.E. (2020). Implementation of artificial intelligence in fashion: are consumers ready?, *Clothing and Textiles Research Journal*, 38(1), 3–18.
- Libai, B., Bart, Y., Gensler, S., Hofacker, C.F., Kaplan, A., Kötterheinrich, K. and Kroll, E.B. (2020) Brave new world? On AI and the management of customer relationships, *Journal of Interactive Marketing*, 51, 44–56.

- Luce, L. (2019) Artificial Intelligence for Fashion: How AI is Revolutionizing the Fashion Industry, Apress, <https://doi.org/10.1007/978-1-4842-3931-5>.
- Miller, T. (2019). Explanation in artificial intelligence: insights from the social sciences. *Artif. Intell.* (67), 1–38.
- Meyer, C., & Schwager, A. (2007). Understanding customer experience. *Harvard Business Review*, 85(2), 116-126.
- Nguyen, T. M., Quach, S., & Thaichon, P. (2022). The effect of AI quality on customer experience and brand relationship. *Journal of Consumer Behaviour*, 21(3), 481–493.
- Overgoor, G., Chica, M., Rand, W., Weishampel, A. (2019). Letting the computers take over: using AI to solve marketing problems, *California Management Review*, 61(4), 156–185.
- Prentice, C., & Nguyen, M. (2020). Engaging and retaining customers with AI and employee service. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 56, 102186.
- Thiraviyam, T. (2018). Artificial intelligence marketing, *International Journal of Recent Research Aspects*, ISSN: 2349-7688, 19 (4),449–452.
- Quade, E. S., Grace, M. C. (1989). *Analysis for Public Decisions*. Cambridge: MIT Press.
- Vlačić, B., Corbo, L., e Silva, S. C., & Dabić, M. (2021). The evolving role of artificial intelligence in marketing: A review and research agenda. *Journal of Business Research*, 128, 187–203.
- Whittle, T., Gregova, E., Podhorska, I., and Rowland, Z. (2019). Smart manufacturing technologies: Data-driven algorithms in production planning, sustainable value creation, and operational performance improvement. *Econ. Manag. Fin. Markets.* (14), 52–57.
- Yim, M-C., Chu, S-C. and Sauer, P.L. (2017). Is augmented reality technology an effective tool for E-commerce? An interactivity and vividness perspective, *Journal of Interactive Marketing*, 39,89–103.

PROTECTION OF DOCUMENT-CENTRIC SYSTEMS FROM DIGITAL THREATS

Assistant Ghenadie Belinschi¹

ORCID ID : <https://orcid.org/0009-0009-3361-9890>

Resume: *In today's digital world, social engineering attacks pose a significant threat to organizational information security. The advancement of artificial intelligence technologies, such as Deepfake, exacerbates this problem, making it essential to develop systems that can both authenticate users and detect external influences or manipulations. This paper proposes an approach to protecting document-centric systems from such attacks by integrating sensor analysis and artificial intelligence.*

The system's key element is the use of physiological sensors that record users' reactions when interacting with protected documents or performing critical operations. An individual biometric profile is created for each user based on initial data. The sensors measure biometric indicators such as heart rate, breathing, eye movement, and other parameters that reflect the user's emotional state.

The collected data is processed by a microcontroller and transmitted to a trusted server via a secure communication channel, where it is analyzed by machine learning algorithms. Artificial intelligence detects anomalies in user behavior that may indicate manipulation or emotional pressure from attackers. Combining biometric data with intelligent analysis creates a more reliable authentication and monitoring system.

Integrating sensor analysis and artificial intelligence into document-centric systems strengthens the protection of sensitive data.

Key words: *Multi-factor authentication, artificial intelligence, document-centric systems, data protection.*

JEL: C 88, O 33, M 15

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.51>

1. Introduction

Digital transformation has significantly increased the volume and value of data, making document-centric systems both critical for organizations and attractive targets for cyberattacks (Stallings, W., Brown, L., 2018). These systems are widely used across industries to store, process, and manage sensitive information. However, the growing importance of data has led to the evolution of traditional threats into more sophisticated attacks, including social engineering, which leverages psychological pressure and artificial intelligence technologies to manipulate users.

Traditional security methods, such as passwords and multi-factor authentication, provide a basic level of security but are not always effective against social engineering threats. These authentication methods verify "what the

---

¹ ghenadie.belinschi@gmail.com, Academy of Economic Studies of Moldova, Department Information Technology and Information Management, Chishinau, Moldova

user knows" (passwords, PINs) and "what they have" (tokens, smart cards), but rarely take into account behavioral and physiological factors, such as emotional state and stress response. Passwords and other secrets can be disclosed under duress or deception, and physical authentication devices can be stolen or compromised.

Additionally, the development of artificial intelligence technologies—particularly its ability to analyze and correlate large volumes of data—makes the process of deanonymization easier and more effective (Schneier, B., 2016) [3]. Modern attacks, such as Deepfake, use AI to create fake audio and video recordings, deceiving employees and gaining access to critical information (World Economic Forum, 2024). For example, an attacker could generate a video featuring a simulated company executive giving specific instructions, potentially misleading even experienced employees (Schneier, B., 2015). This significantly simplifies identity theft and heightens risks for organizations and individuals.

As traditional security methods become less effective, the need to develop systems that can recognize manipulation and respond to psychological pressure is more urgent than ever. This underscores the importance of more comprehensive security methods that incorporate user behavioral and physiological data to prevent attacks.

2. Document-Centric Systems and Vulnerabilities

A document-centric information system is a software platform designed to manage documents throughout their entire lifecycle. It provides centralized storage, protection, and access to documents and supports creation, editing, and collaboration functions. Additionally, it integrates with other business systems to automate processes.

Full lifecycle document management means that the system covers all stages of document handling, from creation and editing to approval and archiving. Such systems are widely used across various fields, but due to the high concentration of data and active user interaction, they become attractive targets for social engineering attacks.

Social engineering attacks involve various methods of psychologically influencing users to gain unauthorized access to information. In addition to the previously mentioned threat of data deanonymization, attackers actively use phishing and deception through social networks. For example, employees may receive messages from fake social media accounts posing as colleagues or partners. Such messages often contain links to fake pages that collect login credentials or encourage users to perform unauthorized actions, such as downloading malware. This is especially relevant in document-centric systems, where employees exchange documents and use credentials to access internal systems.

Another example of social engineering is vishing (voice phishing), where an attacker calls a company employee, impersonating a member of management,

and uses psychological pressure to coerce the employee into actions such as transferring confidential information or making a financial transaction. In these cases, traditional authentication methods are ineffective because the attacker exploits the human factor rather than attempting a technical hack. These attacks highlight the need for integrating behavioral and biometric analysis methods to protect against such threats.

The topic of data deanonymization in the context of large volumes and availability is widely discussed in the works of various researchers. Authors Viktor Mayer-Schönberger and Kenneth Cukier demonstrate how vast amounts of data can reveal hidden patterns and generate insights that were previously inaccessible (Schönberger et al., 2013). They emphasize that such data, collected from various sources, can be used to deanonymize individuals even when identifying information has been removed. Similar ideas about deanonymization in the context of the "big data landscape" are discussed in the book *Privacy, Big Data, and the Public Good* (Lane, J., et al., 2014). These works highlight that, due to the volume and variety of available data, even anonymized datasets can be reconstructed at the individual level, posing serious risks to data privacy and security.

The development of artificial intelligence technologies, particularly its ability to analyze and correlate large amounts of data, makes the process of deanonymization easier and more effective. Modern attacks, such as Deepfake, use AI to create fake audio and video recordings, deceiving employees and gaining access to critical information. This greatly facilitates identity theft and increases risks for organizations and individuals.

The World Economic Forum's recent report on the "Top 10 Emerging Technologies for 2024" underscores the importance of technologies that enhance data protection and privacy. These include advancements in AI analytics, synthetic data, and integrated sensor networks, which can be used to safeguard document-centric systems against emerging threats.

Thus, document-centric systems face serious risks in today's digital landscape. Social engineering attacks, including phishing, social media deception, and vishing, effectively exploit the human factor, bypassing traditional technical protections. Additionally, the capabilities of artificial intelligence and big data simplify deanonymization and identity theft, increasing the vulnerabilities of these systems. The high concentration of confidential information and active user interaction make document-centric systems particularly attractive to attackers.

In this context, the need for new, more comprehensive protection methods that consider both technical and behavioral aspects of security is becoming critical to ensuring data safety and maintaining trust in organizational information systems.

3. Proposed Approach: Sensory Analysis and Artificial Intelligence

To enhance the security of document-centric systems, this approach proposes integrating physiological sensors with artificial intelligence to monitor the user's state when interacting with the system. Physiological sensors record biometric parameters such as heart rate, breathing, eye movement, voice characteristics, and other indicators that reflect emotional state. The collected data is transmitted to a secure server, where machine learning algorithms analyze it and detect anomalies that may indicate possible manipulation attempts or external pressure.

Each user is assigned an individual biometric profile that reflects their normal biometric ranges. Artificial intelligence analyzes current data and compares it with the user's profile. Detecting deviations enables a timely response to suspicious activity, reducing the risk of successful social engineering attacks.

The integration of sensor analysis and artificial intelligence offers several advantages. Considering users' physiological and voice data enables the identification of social engineering attacks that are challenging to detect with traditional methods. The system adapts to each user, reducing the likelihood of false positives. Using a dedicated communication channel for data transmission lowers the risk of data compromise and interception. The use of sensor technologies to enhance data protection is actively discussed in the article "*Access Control in a Document-Centric System*" (Ohrimenco, S., et al., 2024).

4. Technical Description of the System

The proposed system employs physiological sensors to monitor the user's state when interacting with a document-centric system. The sensors record biometric data such as:

Heart rate: Measured using sensors such as the MAX30100, which can detect heart rhythm and stress levels.

Respiration rate: Measured with respiratory sensors that track chest movements.

Eye movement: Tracked using cameras like the ESP32-CAM, which can detect gaze direction and blink rate.

Galvanic skin response: Measures changes in skin conductivity that indicate emotional arousal or stress.

Voice characteristics: Recorded with a microphone such as the MAX9814, which analyzes timbre, intonation, and frequency to detect signs of stress or anxiety.

Data from the sensors is transmitted to a microcontroller, such as the ESP32, which pre-processes it and sends it to a trusted server via a secure communication channel. Using a dedicated SIM card increases the security of data transmission. The server uses artificial intelligence algorithms trained with neural networks and machine learning methods. Pre-trained models like LLAMA and GPT are further fine-tuned with specific user biometric data, enabling them to

detect behavioral anomalies. The algorithms analyze data in real-time, identifying anomalies that suggest deviations from the user's typical state, allowing the system to detect signs of manipulation or emotional pressure.

A combination of real and synthetic data can be used to train AI models. Using synthetic data expands the training set while preserving privacy and minimizing the risk of personal information leaks. This approach also enhances the system's ability to detect anomalies.

5. Application and Advantages

The primary distinction of the proposed approach is the use of both physiological and behavioral data to enhance security. Unlike traditional methods that rely on static data, such as passwords and tokens, our system dynamically adapts to each user by creating an individual biometric profile. This enables the system to distinguish between normal user reactions and those that may occur under pressure from intruders.

Personalization: The system accounts for each user's individual physiological and vocal characteristics, improving the accuracy of anomaly detection.

Counteracting Social Engineering: Monitoring emotional state and voice changes helps identify attempts at external pressure or manipulation.

Enhanced Data Security: Prompt detection of suspicious activity reduces the risk of confidential information leaks.

Regulatory Compliance: Using synthetic data to train AI supports compliance with privacy and personal data protection standards (ISO/IEC 27001:2013) [2].

6. Conclusion

The growth of digital technologies and the rise in cyber threats necessitate new approaches to information security. Integrating sensor analysis and artificial intelligence into document-centric systems offers an effective means of protection against social engineering attacks.

The proposed system combines advanced sensor analysis and artificial intelligence technologies to create a more reliable and adaptive security solution. Integrating physiological sensors, including a microphone for voice analysis, with machine learning algorithms allows the system not only to authenticate the user but also to monitor their physiological state. This provides an additional layer of protection against sophisticated social engineering attacks that are challenging to detect with traditional methods.

The integration of sensor analysis and artificial intelligence represents a promising advancement in information security. The proposed approach can significantly enhance the resilience of document-centric systems to modern digital threats, combining technical and behavioral protection methods to ensure comprehensive data security.

References

- Stallings, W., Brown, L. (2018). *Computer Security: Principles and Practice* . Pearson .
- ISO/IEC 27001:2013. *Information technology — Security techniques — Information security management systems — Requirements* .
- Schneier, B. (2016). *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World* . W. W. Norton & Company.
- Sonowal, G. (2023). *Social Engineering Attacks: Rethinking Responsibility and Decisions*. Nova Science Publishers , Inc.
- Tully , A. K., Abbott, J., Bochner , A. M., Das, S., Nippert -Eng, K. (2023). *Tips, tricks, and training: supporting phishing awareness among office workers*. CHI 2023 Conference Proceedings.
- Winkler, T. H. (2018). *The Dark Side of Globalization and How to Cope with It* . LIT VERLAG GmbH & Co. KG.
- Ohrimenco, S., Gujuman, L. Belinschi, G. V., (2024). *Cyber Attacks on Document-Centric Systems*. International Science Forum: Global and National Business Transformations – Proactive Management, Financial-Accounting and Planning Solutions. Tsenov Academic Publishing House.
- Mayer - Schönberger , V., & Cukier , K. (2013). *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think*. Houghton Mifflin Harcourt .
- Schneier, B. (2015). *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World*. W. W. Norton & Company.
- Lane, J., Stodden, V., Bender, S., & Nissenbaum, H. (Eds.). (2014). *Privacy, Big Data, and the Public Good: Frameworks for Engagement*. Cambridge University Press.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Publishing Group.
- Anderson, R. (2020). *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems* (3rd ed.). Wiley .
- World Economic Forum. (2024). *Top 10 Emerging Technologies of 2024*. Geneva : World Economic Forum.

ИМПЛЕМЕНТИРАНЕ НА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ В ГЪВКАВА МЕТОДОЛОГИЯ (SCRUM) НА УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Д-р Андрей Йорданов¹

Резюме: *Изкуственият интелект (ИИ) е технологична промяна, която вече широко навлиза в различни сектори и в ежедневието ни. Неизбежните технологични промени в традиционните процеси на управление и вземането на управленски решения налагат и изискват все по-бърза адаптация и промяна.*

Според дефиницията на Европейския парламент, ИИ представлява способността на машините да изпълняват задачи, обикновено свързани с човешките интелектуални способности, като разсъждение, учене и вземане на решения.

Ключови думи: *Agile, Scrum, изкуствен интелект, narrow AI, general AI, Deep Learning, AGI*

JEL: D20, M12, M21, O20

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.52>

IMPLEMENTING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AN AGILE METHODOLOGY (SCRUM) OF PROJECT MANAGEMENT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Andrey Yordanov, PhD

Abstract: *Artificial Intelligence (AI) is a technological change that is already widely entering various sectors and our daily lives. Inevitable technological changes in traditional management processes and management decision-making impose and require ever faster adaptation and change.*

According to the European Parliament's definition, AI is the ability of machines to perform tasks normally associated with human intellectual abilities, such as reasoning, learning and decision-making.

Key words: *Agile, Scrum, Artificial Intelligence, narrow AI, general AI, Deep Learning, AGI*

JEL: D20, M12, M21, O20

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.52>

---

¹ andrey.a.yordanov@gmail.com, Professional Scrum Master, „Шварц Глобъл Сървисис България“ ЕООД

1. Въведение

Изкуственият интелект (ИИ) навлиза с бързи темпове в различни аспекти на управлението на проекти, трансформирайки традиционните методологии и добавяйки иновации в процесите. Чрез интегрирането на ИИ в гъвкавите методологии, като Scrum, се създават възможности за автоматизация на рутинни задачи, прогнозиране и управление на рискове, както и за оптимизация на комуникацията и планирането. Внедряването на ИИ позволява на екипите да работят по-ефективно и устойчиво, предоставяйки по-бързи и иновативни решения на динамичните предизвикателства в управлението на проекти.

2. Гъвкаво управление на проекти

Управлението на проекти в бизнес организациите непрекъснато еволюира през последните десетилетия. Докато през 50-те години на 20 век проектното управление е ориентирано предимно към технически въпроси, в следващите етапи на развитието си то е все по-фокусирано върху бизнес процесите и решаването на организационни проблеми (Tripp, 2012). Успешните проекти изискват добро управление, което трябва да се справя с динамиката на средата, с несигурността в процеса на изпълнение и внедряване на промените (Пожарлиев, 2023), с осигуряване на конкурентоспособност и удовлетворение на заинтересованите страни. Това предизвиква изследователите да развиват непрекъснато методологиите за управление на проекти в търсене на подходящи теории и практики, които най-пълно допринасят за постигане на организационните цели.

Днес проектите се считат за универсален инструмент и за критичен двигател на успеха въпреки различията в начина, по който работят компаниите (PMBOK® Guide, 2011).

Еволюцията в управлението на проекти се провокира от различни вътрешни и външни фактори, но доминиращи са промените във външната среда – дигитализация, нарастване на организационната свързаност в мрежи (Mead, N. R. et al, 2021) промени в жизнения цикъл на много продукти, нарастване на размера и сложността на проектите (Borner, K; Silva, FN and Milojevic, S., 2021) и др.

С оглед постигане на по-добри резултати и по-ефикасен контрол върху процесите, водещите експерти в професионалната общност се стремят към създаване на норми и стандарти, които да съкратят времетраенето и да подобрят качеството на реализираните проекти в рамките на планираните бюджетни ограничения, което да подобри ефективността им. Постепенно се създават методологии, които се стремят да обхванат общи за всички проекти подходи за планиране и изпълнение, които да гарантират професионализъм на управлението. Особено активен в това отношение е Институтът за управление на проекти в САЩ, който разработва и най-широко прилагания наръчник за управление на проекти Project Management Body of Knowledge

– РМВоК. Успоредно с това възникват много други стандарти като PRINCE 2, стандарта на Международната асоциация за управление на проекти – IPMA и др.

По тези причини постепенно се заражда ново поколение методологии за управление на проекти, известни като гъвкави (Agile). Те имат претенцията да са по-добър инструмент за управление на проекти в условията на турбулентна среда (Highsmith, 2002). Гъвкавият подход подменя фундаментално принципите на проектно управление в посока на повече свобода на ниските нива, които стоят по-близо до клиентите и могат по-бързо да установят техните потребности.

Основните предимства на гъвкавите методологии са в:

- Съкращаване на времето за планиране. В някои проекти, управлявани по традиционния подход, фазата на планиране отнема една трета от общата продължителност на проекта (Tripp, 2012). При гъвкавия подход се използва максимум 10% от общото времетраене на проекта (Anderson, 2004).
- Ранно предоставяне на части от продукта/услугата на клиента. Докато повечето традиционни методологии предвиждат предоставяне на продукта в края на процеса, в окончателен вид, гъвкавите методологии разделят процеса и резултата на части, като постепенно предоставят тези части на клиента. Така процесът става итеративен и еволюционен, тъй като крайният резултат се изгражда постепенно и с активното участие на клиента. Това редуцира и риска от късно установяване на грешки, на погрешни очаквания и на нереалистични намерения.
- Гъвкавите методологии създават ритъм на работа, който подобрява продуктивността и създава по-благоприятна среда за работа (Beck, 1999).
- Подобряват доверието между клиента и екипа по разработване поради непрекъснатото демонстриране на нови части на продукта.
- Провокират иновативни решения в процеса на обсъждане на бизнес аспектите на технически решения. Съществуват много примери за неочаквани елегантни решения на проблеми, които са изглеждали сложни (Moran, 2010).
- Редуцират риска, възникващ поради непрекъснатите промени в средата (Moran, 2010). Не случайно Agile управлението бива наричано „сребърен куршум“ за справяне с риска (Иванова, 2020).

Всички тези предимства на гъвкавите методологии бързо им донасят успех и понастоящем те стават водеща тенденция първоначално в IT индустрията, а по-късно и в други сектори. В XV доклад за състоянието на гъвкавото управление на проекти от 2022 г. (15th Annual State of Agile

Report, 2022) като прилагачи подхода се посочват секторите финансови и професионални услуги, застраховане, промишленост, телекомуникации, здравеопазване, образование, търговия, медии, транспорт, енергетика, НПО.

Преминаването към гъвкави методологии обаче невинаги е успешно. Като сериозна организационна иновация то изисква трансформация на работни процеси, а понякога и преодоляване на съпротивата не само на екипите, но и в цялата компания (15th Annual State of Agile Report, 2022). Често в този процес приемането на един или друг аспект на гъвкавите методологии остава половинчато, поради което възникват различни хибридни форми, съчетаващи традиционен и гъвкав подход. Особено проблемно е преминаването към гъвкави методологии в големите организации, които са много по-бюрократични. Когато организационното иновиране се съчетава и с продуктови или процесни иновации, възникват и допълнителни предизвикателства, свързани с потока от информация между различни вертикални и хоризонтални нива и в по-общ план – с управлението на знанието в компанията.

Всички тези въпроси са обект на проучвания в научната литература и в практиката, но все още остават нерешени редица проблеми, свързани с това, как да се планира и реализира успешно преминаване към гъвкаво управление и до каква степен е допустимо и приложимо детайлно и стриктно планиране на този процес, който също трябва да бъде гъвкав.

3. Изкуственият интелект (ИИ) в управлението на проекти

Според Европейският парламент ИИ представлява: „Изкуственият интелект може да бъде дефиниран като способността на една машина да демонстрира способности, присъщи за хората - да разсъждава, да се учи, да планира или да твори“ (Европейски парламент, 2023, стр. 2).

В своята дейност, от гледна точка на практиката, „Шварц Глобъл Сървисис България“ ЕООД дефинира ИИ като област от компютърните науки, която се занимава с разработването на системи, които могат да изпълняват задачи, изискващи интелект, обикновено асоциирани с човешките когнитивни способности като разпознаване на образи, обработка на език, решаване на проблеми и вземане на решения. Тези системи се стремят да имитират или симулират човешката интелигентност, като използват алгоритми, модели на машинно обучение и данни.

Можем да характеризираме изкуственият интелект с възможността на машините и компютрите да извършват задачи, които по принцип се смятат за прерогатив на човешкия ум. Тези задачи могат да включват разпознаване на обекти, естествен език, вземане на решения или дори способност за обучение от опит (машинно обучение). Чрез алгоритми и обработка на големи обеми от данни, ИИ може да „учи“, подобрява и адаптира поведението си към нови ситуации.

Изкуственият интелект намира широко приложение в ежедневието почти навсякъде. Все по-често се прилага в: автомобилната индустрия; въздушния транспорт; речния и морски транспорт; медицината; образованието; строителството; маркетинга; електронната търговия и др. Уеб браузърите все по-масово използват ИИ. Той намира място и в областта на услугите, например като дигитални асистенти, както и в областта на социалната сфера – като лични асистенти.

Изкуственият интелект може да бъде категоризиран по различни начини въз основа на неговите способности, функции или технологични основи. Основно се разграничават три основни вида изкуствен интелект въз основа на нивото на неговите възможности:

1. Тесен или слаб изкуствен интелект (Narrow AI)

Тесният или слаб ИИ е фокусиран върху извършването на конкретна задача и не притежава способността да върши нещо извън тази задача. Това е най-често срещаният вид изкуствен интелект, използван в днешно време, и той се прилага в различни системи, като например:

- ✓ гласови асистенти (Siri, Alexa, Google Assistant);
- ✓ роботизирани системи за производство, които изпълняват рутинни действия;
- ✓ системи за препоръки (Netflix, YouTube);
- ✓ машинно обучение за разпознаване на изображения (като в самоуправляващите се автомобили).

Този вид изкуствен интелект не може да "мисли" или да взема решения извън предварително зададените параметри, които му позволяват да изпълнява само специфични задачи.

2. Общ или силен изкуствен интелект (General AI)

Общият или силен ИИ (AGI - Artificial General Intelligence) е теоретичен модел на интелигентност, при който машините биха могли да имат способността да изпълняват всякакви интелектуални задачи, които един човек може да изпълни. Тази система би била способна на самообучение, решаване на нови проблеми и адаптиране към различни ситуации, точно както правят хората. Тук говорим повече за все още концептуална идея и към момента няма разработена система, която да го притежава. Изследователите все още работят върху методологии и алгоритми, които биха позволили създаването на такава технология.

3. Суперинтелект (Superintelligence)

Суперинтелектът е хипотетична форма на изкуствен интелект, която би надминала човешката интелигентност във всички отношения – не само в скоростта на обработка на данни и решаването на задачи, но и в емоционалната интелигентност, креативността и вземането на решения. Суперинтелектът би имал способността да решава проблеми, които са твърде сложни за човешкото разбиране, и би бил в състояние да извършва иновации на ниво, което не можем да си представим. Това остава хипотеза и концепция,

свързана с етични дебати и опасения за бъдещето на човечеството, ако такъв тип ИИ бъде създаден.

Извън тези три основни типа, ИИ може да бъде класифициран и въз основа на функциите и технологиите, които използва. Ето някои от основните функционални типове ИИ:

1. Обучение на машината (Machine Learning)

Машинното обучение е техника на ИИ, при която компютърните системи се обучават да разпознават модели и тенденции в данни, като използват алгоритми, за да "учат" от опит без директно програмиране. То се използва в различни приложения, като анализ на данни, откриване на измами, препоръчителни системи и други. Видовете машинно обучение са:

- ✓ Обучение чрез надзор (Supervised Learning) – системите се обучават с данни, които имат правилни отговори, така че ИИ да се научи да разпознава верните резултати.
- ✓ Обучение без надзор (Unsupervised Learning) – системата се опитва да разпознава скрити модели в необозначени данни.
- ✓ Обучение посредством човешка подкрепа (Reinforcement Learning) – ИИ системите се обучават чрез взаимодействие със средата и получаване на обратна връзка (награди или наказания).

2. Обучение посредством навлизане в детайли (Deep Learning)

Дълбокото обучение или обучението чрез навлизане в детайли е по-напреднала форма на машинно обучение, която използва невронни мрежи, моделирани по подобие на човешкия мозък, за да обработва данни. Това обучение е особено ефективно в разпознаване на изображения, обработка на език и сложни задачи като автономни автомобили и роботика.

3. Базисна обработка на език (Natural Language Processing - NLP)

Този тип ИИ се фокусира върху разбирането и генерирането на човешки език. Приложенията му включват преводачески софтуер, чатботове и виртуални асистенти, които могат да разбират въпроси и да отговарят на тях на естествен език.

4. Компютърно виждане/зрение/разпознаване (Computer Vision)

Компютърното зрение позволява на машините да "виждат" и интерпретират визуални данни, като използват камери и алгоритми за разпознаване на образи. Това се прилага в области като лицево разпознаване, самоуправляващи се автомобили и контрол на качеството в производството.

5. Роботика

Роботиката, използваща ИИ, обединява физическите способности на роботите с интелигентни софтуерни системи, които им позволяват да изпълняват сложни задачи. Автономните роботи могат да работят в различни индустрии – от производството до здравеопазването и дори в космическите изследвания.

б. Изкуствен интелект в гъвкавата методология на управление за устойчиво развитие

Изкуственият интелект (ИИ) може значително да допринесе за устойчиво развитие в гъвкавата методология на управление, особено в рамките на Скръм (Scrum). Тази рамка, често използвана за управление на проекти, разчита на гъвкави, адаптивни подходи за решаване на сложни задачи. Внедряването на изкуствен интелект (ИИ) в Scrum може да оптимизира процесите и да осигури устойчивост чрез различни начини:

- Анализ чрез предсказуемост

Изкуственият интелект има способността да анализира големи обеми от данни и да извежда модели и рамки които са точно и прецизно анализирани и обобщени, които от своя страна да помагат на Скръм екипите да правят и взимат по-прецизни решения по отношение на ресурсите и времето, необходими за изпълнението на задачите. Изкуственият интелект има способността да дава прогнози на потенциалните рискове и вариации за проблемни срокове.

- Автоматизация на рутинни задачи

Scrum изисква постоянна итерация и управление на различни административни дейности, като водене на спринт планиране, мониторинг на задачите и проследяване на прогреса. ИИ може да автоматизира много от тези рутинни процеси, като например:

- ✓ Автоматично разпределение на задачите спрямо компетенциите и натовареността на членовете на екипа.
- ✓ Мониторинг на напредъка чрез обработка на данни от платформи за управление на проекти.
- ✓ Генериране на прогнозни отчети за развитието на спринтовете и потенциалните пречки.
- ✓ Автоматизацията на тези дейности позволява на екипите да се фокусират върху същинската разработка на продукта, като същевременно запазват ефективността и устойчивостта на работните процеси.

- Подобрена комуникация с ИИ помощници

Ефективната комуникация е ключов елемент в Scrum. Чрез интеграция на ИИ базирани инструменти като чатботове и виртуални асистенти, екипите могат да подобрят вътрешната комуникация и колаборация. Например: Виртуални асистенти могат да помагат при ежедневните Scrum срещи (Daily Standups), като събират и анализират обратната връзка от членовете на екипа и предлагат решения на потенциални блокиращи фактори.

Чатботовете могат да отговарят на често задавани въпроси и да изпращат уведомления за важни задачи и срокове, което намалява нуждата от непрекъснато следене и комуникация от страна на Scrum майсторите.

- Оптимизация на планирането и приоритизирането

Изкуственият интелект може да подобри процесите на планиране на спринтове и приоритизиране на задачи, като анализира данни от предишни спринтове и предлага оптимални решения. Например, ИИ може да разгледа времето, което е било необходимо за изпълнение на различни задачи в миналото, и да предложи по-точно разпределение на задачи за бъдещите спринтове. Това допринася за по-добро използване на ресурсите и по-устойчиво управление на времето.

- Прогнозиране и управление на риска

ИИ може да анализира текущите и историческите данни от проектите, за да идентифицира потенциални рискове и проблеми преди те да се материализират. Чрез тази прогнозна аналитика, екипите могат да планират адекватни реакции и да избегнат ситуации, които биха забавили процеса или увеличили разходите. Това е ключов фактор за устойчивостта в Scrum, където ранното разпознаване на проблемите може да спести ресурси и да подобри продуктивността.

- Подкрепа за вземане на решения

Изкуственият интелект може да действа като интелигентен съветник за Scrum майстора или за собственика на продукта (Product Owner), като предлага решения на базата на сложни анализи и прогнози. Например, ИИ може да подпомогне при вземането на решения за приоритизиране на определени функции или задачи в беклога (backlog), вземайки предвид както текущите ресурси, така и дългосрочните цели на проекта.

- Персонализация и подобрена колаборация

ИИ може да анализира поведението и продуктивността на отделните членове на екипа, като създаде персонализирани препоръки за подобряване на ефективността. Това може да се случва чрез следене на работните навици, натоварването и емоционалното състояние на екипа, като се предлагат индивидуални стратегии за повишаване на ефективността. Подобна персонализация може да доведе до по-добра мотивация и устойчиво развитие на екипа.

- Стимулиране на иновациите и креативността

Изкуственият интелект може да бъде използван за генериране на нови идеи и решения, които да се интегрират в Scrum процесите. ИИ системи могат да предоставят алтернативни решения на проблеми или да предлагат иновативни подходи към разработката на продукта, като насърчават екипа да мисли извън стандартните рамки. Това е особено важно в динамичните среди, където иновацията е ключов елемент за успеха.

4. Заключение

Изкуственият интелект предлага многобройни възможности за подобряване на устойчивостта и ефективността в Scrum методологията. Чрез използването на предиктивни анализи, автоматизация, подобрена комуникация, оптимизирано планиране и персонализирани препоръки, ИИ може да

създаде условия за дългосрочно устойчиво развитие. Въпреки предизвикателствата, свързани с етичните въпроси и интеграцията на ИИ в работните процеси, ползите от този синтез между ИИ и Scrum надхвърлят тези трудности, като осигуряват по-добри резултати за екипите и организациите

Използвани източници

- 15th Annual State of Agile Report. (2022). Извлечено от <https://digital.ai/resource-center/analyst-reports/state-of-agile-report/>
- Anderson, D. (2004). *Agile Management for Software Engineering: Applying the Theory of Constraints for Business Results*. Prentice Hall.
- Beck, K. (1999). *Extreme Programming Explained: Embrace Change* (First ed. изд.). Addison-Wesley Professional.
- Borner, K; Silva, FN and Milojevic, S. (2021). Visualizing big science projects. *Nature Reviews Physics*, 3(11), 753-761.
- Highsmith, J. (2002). *Agile Software Development Ecosystems*. Boston: Addison Wesley.
- Mead, N. R. et al. (2021). Managing software development for survivable systems. *Annals of Software Engineering*(11), 45-78.
- Moran, D. (2010). *Top 10 Reasons to Use Agile Development*.
- PMBOK® Guide. (2011). *Ръководство за система от знания за управление на проекти*. (ч. издание, Ред.) София: Класика и стил.
- Tripp, J. (2012). *The Impacts Of Agile Development Methodology Use On Project Success: A Contingency View*. Michigan State University.
- Европейски парламент. (2023). *Изкуственият интелект: какво представлява и как се използва*.
- Иванова, С. (2020). AGILE управлението като елемент от модернизацията на териториалните структури на Националния Статистически Институт. София: НСИ.
- Пожарлиев, А. (2023). *Университетски речник - основни понятия*. София.

ИКОНОМИКА НА ОТРАСЛИТЕ

УСТРОЙСТВО НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ТЕРИТОРИИ – ОСОБЕНОСТИ, РЕГЛАМЕНТИ, ПРОБЛЕМИ

Проф. д-р ГЕНА ВЕЛКОВСКА¹

Резюме: Според основното им предназначение, определено с концепциите и схемите за пространствено развитие и общите устройствени планове, териториите в страната, според текста на чл. 7, ал. 1 от Закона за устройство на територията (www.lex.bg) са: урбанизирани територии, земеделски територии, горски територии, защитени територии, нарушени територии за възстановяване, територии заети от води и водни обекти, и територии на транспорта.

Конкретното предназначение на поземлените имоти според регламента на чл. 8 от Закона за устройство на територията се определя с подробния устройствен план.

В земеделските територии предназначението им е в две направления:

а/ за обработваеми земи (ниви, овощни и зеленчукови градини, лозя, ливади и други);

б/ необработваеми земи (пасища, скатове, дерета, оврази и други).

Изискванията към устройството на териториите се определят също с концепции и схеми за пространствено развитие и устройствени планове в съответствие с действащата нормативна уредба (чл. 10, ал. 1 от Закона за устройство на територията).

За осигуряване на целесъобразно устройство, според нормата на чл. 11 от Закона за устройство на територията, поземлените имоти могат да се групират в територии и устройствени зони, които се определят с общите и подробните устройствени планове.

Ключови думи: територия, устройство на територията, устройствени планове, земеделски територии, устройствени зони, поземлени имоти.

JEL: K29, Q19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.53>

ARRANGEMENT OF AGRICULTURAL TERRITORIES - FEATURES, REGULATIONS, PROBLEMS

Prof. Dr. GENA VELKOVSKA²

Summary: According to their main purpose, determined by the concepts and schemes for spatial development and the general development plans, the territories in the country, according to the text of Art. 7, para. 1 of the Law on Spatial Development (www.lex.bg), are: urbanized territories, agricultural territories, forest territories, protected territories, disturbed territories for restoration, territories occupied by waters and water bodies, and transport territories.

---

¹ gvelkovski@abv.bg, Висше училище по сигурност и икономика - Пловдив

² gvelkovski@abv.bg, Higher School of Security and Economics - Plovdiv

The specific purpose of the land properties according to the regulation of Art. 8 of the Law on Spatial Development is determined by the detailed development plan.

In agricultural territories, the purpose is in two directions:

a/ for arable lands (fields, orchards and vegetable gardens, vineyards, meadows and others);

b/ uncultivable lands (pastures, slopes, ravines, ravines and others).

The requirements for the development of territories are determined by concepts and schemes for spatial development and development plans in accordance with the current regulatory framework (Art. 10, para. 1 of the Spatial Development Act).

To ensure appropriate development, according to the norm of Art. 11 of the Spatial Development Act, land properties can be grouped into territories and development zones, which are determined by the general and detailed development plans.

Keywords: *territory, territorial development, development plans, agricultural territories, development zones, land properties*

JEL: K29, Q19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.53>

Въведение

Земеделските територии традиционно са разположени извън границите на урбанизираните територии (населени места, селищни образувания и индустриални паркове извън границите на населените места и селищните образувания).

Върху земеделските територии се извършват различни устройствени мероприятия, в това число застрояване. Застрояването по смисъла на чл. 12, ал. 1 от Закона за устройство на територията, е разполагането и изграждането на сгради, постройки, мрежи и съоръжения в поземлени имоти. Застрояване се допуска само, ако е предвидено с влязъл в сила подробен устройствен план и след като се промени предназначението на земята, когато това се изисква по реда на специален закон. За земеделските територии смяната на предназначението е регламентирана в Закона за опазване на земеделските земи (от чл. 17 до чл. 29 включително).

Нормативната уредба от областта на устройството на територията допуска конкретно за земеделските територии застрояване без промяна на предназначението на поземлените имоти, чиито функции са съвместими с тяхното предназначение. За тази цел е необходимо да се отчетат конкретните и специфични за земеделските територии устройствени правни регламенти и да е наличен подробен устройствен план или виза за проектиране, издадена от главния архитект на общината.

Предмет на разглеждане в доклада са базисните правни регламенти, съотнесими към осъществяването на устройствени мероприятия в земеделските територии.

Обект на разглеждане са допустимите параметри и специфични аспекти в застрояването на земеделските територии.

Цел на разработката е да се обосноват някои особености и проблеми в устройството на земеделските територии в Република България, в предвид на техните функции и специфики.

Материали и методи

За целите на изследването са използвани:

- Литературни източници на български автори;
- Нормативни източници (акценти от действащата нормативна уредба);
- Аналитичен инструментариум (нормативен и аналитичен методологичен апарат) и анкетно проучване;
- В тази връзка и за целите на изследването е приложен нормативен анализ, съчетан с анализ на обобщените резултати от авторското анкетно проучване.

Резултати и обсъждане

Устройствени мероприятия в земеделските територии при промяна на предназначението на земеделски земи за неземеделски нужди, според регламента на чл. 17 „а“ от Закона за опазване на земеделските земи могат да се допускат в три случая:

а/ изграждане на обекти на техническата инфраструктура по смисъла на Закона за устройство на територията;

б/ създаване на нови или разширяване строителните граници на съществуващи урбанизирани територии (населени места и селищни образувания);

в/ създаване или разширяване границите на отделни урегулирани поземлени имоти извън строителните граници на съществуващи урбанизирани територии (населени места и селищни образувания).

Без промяна на предназначението на земеделски земи в земеделски територии се разрешава, според регламента на чл.2, ал.1 от Наредба № 19 за строителство в земеделските земи без промяна на предназначението им, застрояване с обекти, свързано с ползването им, чиито функции са съвместими с предназначението на земята, а именно:

а/ при имоти с площ до 10 декара – на едноетажни селскостопански постройки за съхранение на селскостопанска продукция и инвентар, в това число и помещение за обитаване в тях;

б/ при имоти с площ над 10 декара – на селскостопански сгради, постройки и съоръжения за съхранение на растителна и животинска продукция и отглеждане на животни, включително инженерни мрежи и съоръжения за благоустрояване на имотите и на помещения за обитаване от домакинствата на собствениците на земята и/или на лицата, които произвеждат селскостопанска продукция от съответните земеделски земи.

Изграждането на обекти върху земеделски земи в земеделски територии без промяна на предназначението на земеделската земя е регламентирано в нормата на чл. 46, ал. 1 от Наредба №7 за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони с изричното условие, че обектите, които ще се изграждат трябва да имат функции, които са съвместими с предназначението на имотите.

За целите на изследването са представени обобщени резултати от емпирично изследване на тема „Устройство на земеделските територии“.

Анкетирането обхваща 96 човека – земеделски производители от Югозападния район за планиране.

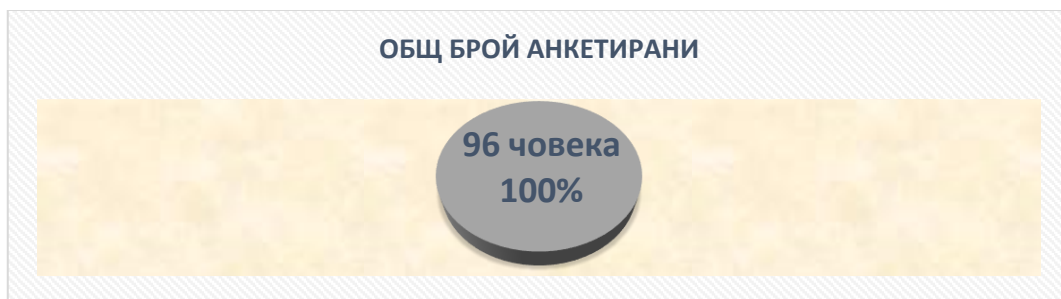
Използван е метода на пряко анкетиране „Лице в лице“.

В изложението по-долу са представени обобщените резултати от анкетирането в неговите две части:

- профил на респондента;
- и специализирани въпроси върху темата на анкетното проучване.

I-ви раздел: Профил на респондента

1. Общ брой анкетирани – 96 човека – 100%.

Фигура 1

2. Полова структура:

а/ мъже – 55 човека или 57,29%;

б/ жени – 41 човека или 42,71%

Фигура 2

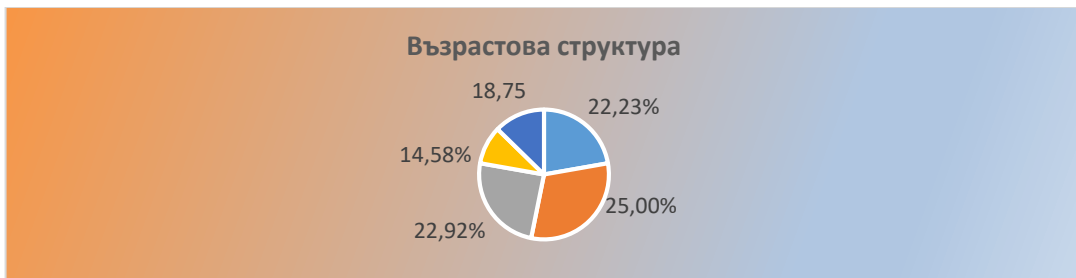
3. Възрастова структура:

а/ до 25 години – 18 човека или 22,23%;

б/ от 26 до 35 години - 24 човека или 25,00%;

в/ от 36 до 45 години - 22 човека или 22,92%;
 г/ от 46 до 55 години - 18 човека или 18,75%;
 д/ 55+ години - 14 човека или 14,58%

Фигура 3

4. Регистриран като земеделски производител:

а/ от 5 години - 19 човека или 19,79%;
 б/ от 10 години - 25 човека или 26,04%;
 в/ от 15 години – 27 човека или 28,13%;
 г/ над 15 години – 25 човека или 26,04%

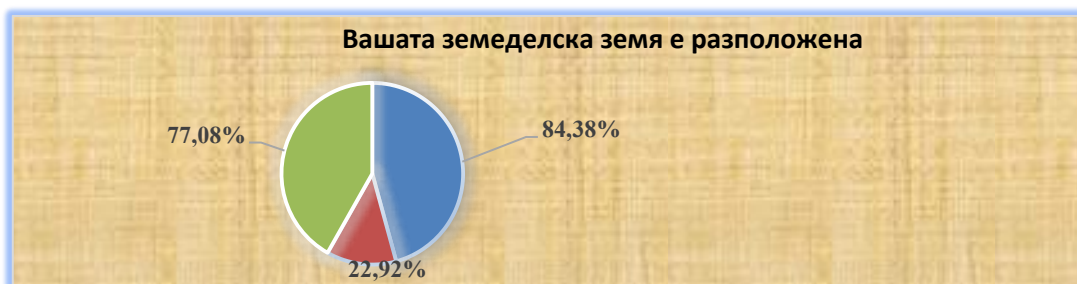

Фигура 4

II-ри раздел: Специализирани въпроси

1. Въпрос: 1. Вашата земеделска земя е разположена (възможен е повече от един отговор):

а/ извън границите на урбанизираната територия – 81 човека или 84,38%;
 б/ в границите на урбанизираната територия - 22 човека или 22,92%;
 в/ и в двете локации - 74 човека или 77,08%

Фигура 5

2. Въпрос: Ако Вашият отговор на първи въпрос е „а“, предприемали ли сте мероприятия по устройство на земеделската територия:

- а/ да – 66 човека или 68,75%;
- б/ не – 30 човека или 31,25 %;

Фигура 6

3. Въпрос: Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, тези мероприятия са (възможен е повече от един отговор):

- а/ Изграждане на селскостопански обекти – 62 човека или 64,58%;
- б/ Обект за постоянно обитаване в застроен фермерски двор – 41 човека или 42,70%;

Фигура 7

4. Въпрос: Някои от провежданите от Вас мероприятия, бяха ли свързани със смяна на предназначението:

- а/ да – 38 човека или 57,58%;
- б/ не – 28 човека или 42,42%;

Фигура 8

5. Въпрос: Ако Вашият отговор на въпрос №4 е „да“, това означава, че обектите, които са изградени са за неземеделски нужди:
а/ да – 22 човека или 57,89%;
б/ не – 16 човека или 42,11%

Фигура 9

6. Въпрос: Ако Вашият отговор на въпрос №5 е „не“, това означава, че обектите, които са изградени, са съвместими с предназначението на имотите:
а/ да – 11 човека или 68,75%;
б/ не – 5 човека или 31,25%

Фигура 10

7. Въпрос: Как оценявате функциите на подробните устройствени планове при даден отговор „да“ на 4-ти въпрос (възможен е повече от един отговор):
а/ като необходимост – 69 човека или 71,88%;
б/ като задължително условие – 81 човека или 84,38%;
в/ като възпрепятстващ донякъде фактор – 38 човека или 39,58%

Фигура 11

Изводи

Показаните в изложението обобщени резултати от раздел втори на анкетното проучване, дават основание за оформяне на следните изводи:

1. Респондентите, които притежават земеделска земя извън границите на урбанизираната територия, са преобладаващо мнозинство (84,38%), и същите в по-голямата си част (68,75%) са предприемали устройствени мероприятия върху земеделската територия, където са разположени и техните земеделски земи;

2. Устройствови мероприятия активно са осъществявали по-голяма част (68,75%) от респондентите, чиито земеделски земи са разположени в границите на урбанизирана територия;

3. Устройствовите мероприятия на респондентите са насочени основно към изграждане на селскостопански обекти (64,58%), но има проявени инициативи и по отношение изграждането на обекти за постоянно обитаване в застроен фермерски двор;

4. Впредвид на действащите правни регламенти, с оглед осъществяване на устройствени мероприятия в земеделските територии, 57,58% от респондентите са осъществили смяна на предназначението на земеделската земя и в тази връзка са изградени обекти за неземеделски нужди;

5. По-голяма част от респондентите (68,75%) са изградили обекти, съвместими с предназначението на имотите;

6. По отношение на задължителното наличие на подробен устройствен план при застрояване на земеделски територии, основна част от респондентите (84,38%) го оценяват безрезервно, 71,88% от респондентите го оценяват като необходимост, но 39,58% от респондентите го оценяват като възпрепятстващ донякъде фактор.

Заклучение

Устройството на земеделските територии може да бъде квалифицирано като важен инструмент не само в развитието на аграрния сектор, чрез осигуряване на необходимата му специфична инфраструктура, но и в развитието на регионите и селските територии.

Устройството на земеделските територии не може да се отграничи само като ангажимент на собствениците и ползвателите на земеделските земи, но и като ангажимент на държавата и общините.

Така например, учредяването на сервитути в земеделските земи (Велковски, В., 2020г., стр.74), е учредяване на специфично вещно право, предшествано от влизане в сила на парцеларен план, което вещно право е необходимост и част от енергийната политика на държавата и неин ангажимент като специфичен устройствен акт.

Устройствоите мероприятия върху земеделските територии отразяват спецификите на територията (Велковски, В., 2022г., стр.86), като по този начин се осигуряват условия за устойчивото развитие на аграрния сектор

при осъществяване също така на още една политика, паралелна на устройствената политика - инфраструктурната.

Използвана литература

- Велковски, В., „Учредяване на вещни права върху земеделските земи“, доклад пред научна конференция с международно участие на тема: „Перспективи пред аграрната наука и иновации за устойчиви продоволствени системи“, публикуван в Научни трудове на АУ-Пловдив, том LXII, кн. 2, 2020 г., Академично издателство на АУ-Пловдив, 2020 г. ISSN 1312-6318 (Print) и ISSN 2367-5845 (Online), стр. 74.
- Велковски, В. „Устройствени мероприятия върху земеделски земи – аспекти, проблеми, механизми“, Книга, Издателство „Валдес –ВВ-ГВ“ - София, 2022 г., ISBN 978-619-7649-03-1, стр. 86.
- Закон за опазване на земеделските земи, Обн. ДВ. бр. 35 от 24 април 1996 г., изм. ДВ. бр. 14 от 18 февруари 2000 г., изм. ДВ. бр. 41 от 10 май 2024 г.;
- Закон за устройство на територията, в сила от 31.03.2001 г., Обн. ДВ. бр. 1 от 2 януари 2001 г., изм. ДВ. бр. 41 от 24 април 2001 г., изм. и доп. ДВ. бр. 6 от 20 януари 2023 г., доп. ДВ. бр. 86 от 13 октомври 2023 г.
- Наредба №7 от от 22.12.2003 г. за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони, в сила от 13.01.2004 г., Издадена от министъра на регионалното развитие и благоустройството Обн. ДВ. бр. 3 от 13 януари 2004 г., изм. ДВ. бр. 10 от 28 януари 2005 г., изм. и доп. ДВ. бр. 84 от 21 октомври 2022 г.
- Наредба № 19 за строителство в земеделските земи без промяна на предназначението им, в сила от 06.11.2012 г., издадена от министъра на земеделието и храните и министъра на регионалното развитие и благоустройството Обн. ДВ. бр. 85 от 6 ноември 2012 г.
- www.lex.bg.

КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ ТЕРИТОРИИ В БЪЛГАРИЯ

Проф. д-р Марина Николова¹

Резюме: Устойчивото развитие на селските територии е свързано с търсенето на баланс между земеделска територия, селско население, селскостопанско производство и други икономически дейности. Нарастването на устойчивостта в селските територии е възможна мисия, но единствено при изпълнението на определени условия. Усилията трябва да са насочени към интегриране на земеделския бизнес с останалите икономически дейности на конкретна територия, с основна цел постигането на устойчиво интегрирано управление на цялостната екосистема, съобразно нейния потенциал. Във връзка с това настоящата разработка има за цел да представи разработен концептуален модел за развитие на селските територии в условията на трансформиращата се към устойчивост икономика в национален обхват. За постигане на научно изследователската цел са поставени следните задачи: 1) очертаване на същността на селската територия; 2) аргументирано представяне на концептуалния модел за устойчиво развитие на селските територии в България.

Ключови думи: селски територии, устойчиво развитие, концептуален модел

JEL: R11, R15, R58, Q01

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.54>

CONCEPTUAL MODEL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IN BULGARIA

Prof. Marina Nikolova, PhD

Abstract: The sustainable development of rural territories is related to the search for a balance between agricultural territory, rural population, agricultural production and other economic activities. Increasing resilience in rural territories is a possible mission, but only if certain conditions are met. Efforts should be aimed at integrating agricultural business with other economic activities in a specific territory, with the main goal of achieving a sustainable integrated management of the entire ecosystem, according to its potential. In this regard, the current work aims to present a developed conceptual model for the development of rural territories in the conditions of the economy transforming towards sustainability on a national scale. To achieve the scientific research goal, the following tasks are set: 1) outline the essence of the rural territory; 2) reasoned presentation of the conceptual model for sustainable development of rural territories in Bulgaria.

---

¹ m.nikolova@uni-svishtov.bg, катедра „Аграрна икономика“, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

Key words: *rural territories, sustainable development, conceptual model*

JEL: R11, R15, R58, Q01

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.54>

1. Въведение

През последните години концепцията за „Интелигентни Селища“ придоби важна роля за повишаване устойчивостта на селските райони в европейски мащаб. Тя е сравнително нова и за първи път е „официално“ формулирана от Европейската комисия през 2017 г. Нейното еволюционно развитие продължава през същата 2017 г. с тематична работа на Европейската мрежа за развитие на селските райони (ENRD); Пилотно проучване за Интелигентни Еко-социални Селища (2017-2019 г.); Първо подготвително действие - Интелигентни Селски Райони през 21-ви век (2019-2022 г.) и Второ подготвително действие - Интелигентни Селски Райони през 21-ви век (2019-2022 г.) (EU, 2021). Концепцията дава общи насоки за бъдещето на рамката за интелигентни села и има за цел да подпомогне ефективните рамки за подкрепа в цяла Европа чрез аналитична работа, споделяне на информация, както и създаване на пилотна обсерватория за интелигентни селища (Group, 2021). През март 2024 г. в Брюксел е проведена заключителната конференция на Smart Rural 27 (<https://www.smartrural27.eu/>, 2024). Идеята на концепцията е всяка държава членка да я приеме или да адаптира дефиницията, съобразно националния контекст и спецификата на районите.

В България за първи път понятието „Интелигентни селища“ се разглежда в указанията към МИГ за изготвяне на стратегии за ВОМР по СП на ОСП 2023-2027 г., където се тълкува като подход за интегрирано териториално развитие, базиран на концепция (стратегия) и/или отделни, независими иновативни, социални, технологични и/или дигитални решения, съответстващи на принципите на концепция, т.к. инструмент/и за териториално развитие на селските райони с цел подобряване на техните икономически, социални и/или екологични условия (МЗХ, 2019). На този етап у нас все още не се предвиждат конкретни интервенции за интелигентни селища в стратегическия план на ОСП. В същото време са включени изпълнението на операции, включително дейности за сътрудничество и тяхната подготовка, избрани съгласно стратегията за местно развитие - Leader (ЕК, 2024).

Известен е факта, че прилагането на политиките за развитие на селските райони на местно равнище при интегрирания подход за постигане на балансирано териториално развитие, трябва да отчитат местните специфики и уникалността на всеки един район поотделно, като се вземат ефективни решения съобразно местния потенциал, местните нужди, възможности и реални очаквания. За целта са необходими адекватни решения за проблемите свързани с инфраструктурни въпроси, подобряване на услугите, заетостта на местното население, иновативни практики, диверсификация, цифровизация, кръгова икономика, мотивация за предприемачески идеи и т.н.,

които да минимизират процесите на обезлюдяване и стандарта на живот в селските територии (Nikolova, M., P. Pavlov, 2023).

В същото време динамиката на общественото развитие в съвременните условия все повече насочва вниманието на човечеството към съществуващите дисбаланси по отношение природните и обществени измерения. Нараства осъзнатото разбиране за важната и основополагаща роля на селските райони, като мисловен модел или „парадигма“. Структуро-определящият характер на тяхното развитие и управление налага публични въздействия и мерки за подпомагане, но ефективното им прилагане изисква подбор на подходящ инструментариум. В тази връзка все повече автори акцентират върху възможностите за устойчиво развитие на икономическите системи и подчертават, че в значителна степен то се предопределя от целенасочената правителствена политика и ефективното законодателство, които гарантират спазването на въведените критерии и ограничения от останалите субекти - публични власти, институции, бизнес и местни общности и имплементирането им в тяхната планова практика (Stojkov, 2010) (Todorov, 1998). В унисон с общоевропейските приоритети Националната стратегия за регионално развитие на Република България определя стратегическата рамка на държавната политика за постигане на балансирано и устойчиво развитие на районите на страната и преодоляване на регионалните неравенства в контекста на общоевропейската политика за сближаване и постигане на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. (Ministry of Regional Development and Public Works, 2022).

Обект на внимание в различни научни публикации на български автори са въпросите за ограничените природни ресурси, замърсяването на околната среда, екологизирането на бизнеса, въвеждането на природосъобразни практики за нарастване устойчивостта на селската икономика (Симеонов, С., М. Николова, М. Линкова и П. Павлов., 2012), (Petrova, M., Nikolova, M., Pavlov, P., 2023), (Nikolova, M., M. Linkova, P. Pavlov, E. Lazarova, 2022), (Pavlov, 2022), (Кръстева, 2021) и др. Според Патарчанов локалното (местното) развитие“ се разглежда в два аспекта: като практика на организиране на местния потенциал, при която субектите на развитието въздействат върху процеса, респективно върху факторите на развитието с оглед на неговото повлияване в полза на общността и като процес на генериране и използване на богатството - „талантите“ на територията (Патарчанов, 2017).

Всичко това означава, че съвременните подходи при формулиране и прилагане на политиката за развитие на селските територии, респективно решаване на глобални проблеми, като недостиг на ресурси, изменение на климата, устойчиви практики и др. налагат изискването за дизайн на универсален и устойчив модел за развитие на селските територии в условията на трансформираща се към устойчивост икономика. Концептуалният модел дава възможност за открояване на насоките за повишаване устойчивостта на

тези територии, което пък ще позволи изграждане на устойчиви регионални модели за по-балансирано развитие и управление в икономически, социален и екологичен аспект. От друга страна конструираните модели биха подпомогнали разработването на целеви програми за устойчиво развитие на селските територии и по-пълно оползотворяване на ресурсния им потенциал.

2. Селските територии в България - същност и особености

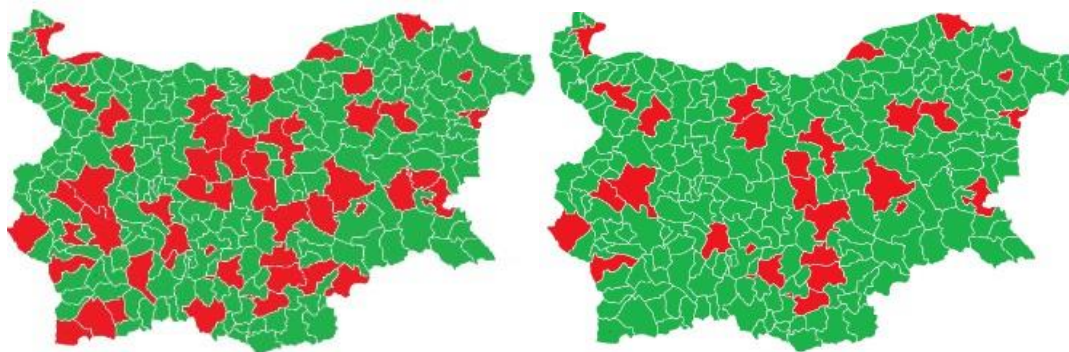
Селските райони по принцип обхващат територии, които не са урбанизирани, характеризират се с ниска гъстота на населението и голяма част от земята се използва за селскостопанска дейност. В изпълнение на работната програма по проект, финансиран от ФНИ, е проучена тенденцията при функционалното използване на територията в страната ни, както и баланса на територията по начин на трайно ползване на поземлените имоти в България. Установено е, че селското и горското стопанство заемат значителна част и тази тенденция е относително устойчива за дълъг период от време. Частта на земеделската територия също е с най-висока стойност - 60 781 км² в сравнение с общата площ на страната, което в относително изражение представлява 54.76% (Nikolova, M., P. Pavlov, 2023). Като цяло селските райони намаляват в смисъла на техния териториален обхват, а така също по отношение на живущото население. В същото време алтернативната заетост в урбанизираните територии налага прилагане на специфични подходи за запазване уникалността и спецификата на селските райони, в зависимост от техния потенциал.

През последните години непрекъснато се водят дискусии относно разбирането за същността на понятието „селски район“. Често пъти „селски район“ и „селска територия“ се приемат като еднозначни понятия, в други случаи се налага разграничение. В теорията и стопанската практика е възприета дефиниция за селски район и район на планиране, но все още липсва коректно дефиниране на селските територии. Прилагането на различни стратегии за различните типове селски райони съобразно техните специфични проблеми и потребности е важно условие за постигането на ефективност при реализацията на целите и приоритетите на провежданата политика за развитие на селските райони (Georgieva, 2018). Други автори застъпват мнението, че селските райони би трябвало да се дефинират от гледна точка постигането на комплексен синергичен ефект от публичните въздействия и в редки случаи на териториална база (Mishev, Stoyanova, Aleksandrova, Harizanova, & Harizanova, 2020). Според Петрова концепцията за селските територии включва и друго значение, което може да се изведе от проблема център-периферия. Вследствие на това всеки център има своя собствена периферия, която се характеризира със селски характер (Petrova, 2019).

Нашето мнение се основава на разбирането, че селската територия е част от територията на всеки конкретен район, в която се осъществява селскостопанско производство и е неразривно свързана с устойчивото развитие

цялата територия. Процесът на развитие и управление на селските територии е свързан и насочен към задържане и/или увеличаване броя на местното население и съхраняване на селската идентичност, ценности, култура и начин на живот. Този процес е с регионален характер и не означава единствено развитие на селско стопанство, а и на други икономически дейности с цел осигуряване на благоприятни условия, възможности за доходи и качество на живот, съобразно специфичните нужди и особености на всеки един селски район. Устойчивото развитие на селските територии е свързано със спазването на конкретни принципи, иновативни подходи, инвестиции при използване на разполагаемите ресурси в определена територия по възможно най-оптималния начин. Икономическата ориентация за развитие на селската територия изисква творческо разбиране за същността на желаната бизнес идея в дълбочина и използване на подходящите механизми за реализиране дългосрочни устойчиви резултати. За тази цел е необходимо взаимодействие между държавните органи и стопанските структури и проучване ефективността на външните въздействия върху развитието на селските територии и степента на колаборация между заинтересованите страни в тях (Nikolova, M., M. Linkova, P. Pavlov, E. Lazarova, 2022).

Действащата дефиниция за „селски район“ определя като такива 215 от общо 265 общини в България. За селски райони се определят общините в които няма населено място с население над 15 000 души (МЗХ, <https://www.mzh.government.bg/bg/obsha-selskostopanska-politika-2021-2027-g/strategicheski-plan-za-razvitie-na-zemedeliето-i-selskite-rajoni/>, 2023). Обхватът се разширява по подхода ВОМР, където в категорията селски райони се включват и общините (LAU 1), в които няма населено място с население над 30 000 души (237 общини). На картите (фиг. 1) са представени селските общини (в зелено), които попадат в обхвата на селските райони и при двата отделни случая.

Фигура. 1. Селски общини в обхвата на селски райони и по подхода ВОМР
Източник: <https://www.sp2023.bg/>

Обхватът на селските територии е многопластов, с регионален характер и освен селскостопански дейности, включва и допълнителни икономически дейности с цел осигуряване на интегрирано териториално развитие и възможности за доходи и качество на живот, съобразно специфичните нужди и желаната визия за развитието им като интелигентни селища, чрез изграждане на капацитет за иновации в конкретния район.

Без съмнение устойчивото управление и развитие на селските територии се предопределя до голяма степен от колаборацията между органите на власт, местните общности и бизнеса, с цел диверсификация във функционалното използване на територията и оптимално оползотворяване на разполагаемите ресурси. Това само по себе си изисква и предполага обединяване на заинтересованите страни, чрез разработване на подходящи стратегии и програми с многостранни ползи.

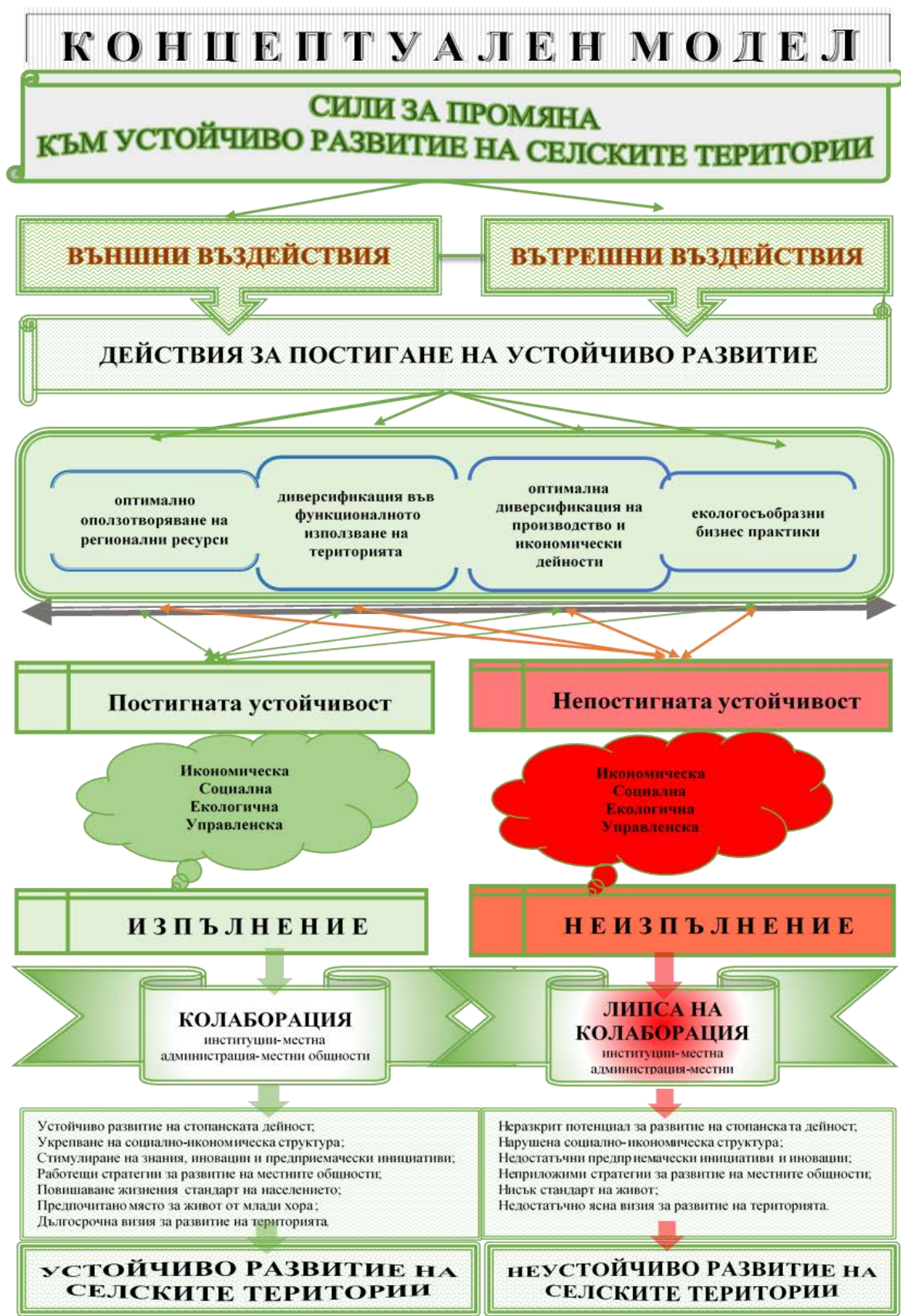
3. Концептуален модел за устойчиво управление и развитие на селските територии

В условията на трансформираща се към устойчивост икономика, стопанските организации трябва да ускорят адаптацията си към динамичната и променяща се външна и вътрешна среда. Това се отнася и за селските територии, където с голяма острота изпъква необходимостта от формиране на системи за взаимодействие между органите на властта и стопанските структури. За целта използването на предварително разработен концептуален модел за устойчиво развитие на територията би насочил вниманието в правилната насока, като се адаптира съобразно спецификата на конкретната локация.

Концептуалният модел е схематично представен по-долу (фиг. 2). За по-голяма яснота от функционирането на системата са показани участващите важни компоненти, като въздействия, действия, резултати, ефекти от взаимодействието между различните участници в процеса. В случая концептуалният модел включва редица важни компоненти, които биха позволили повишаване степента на устойчивостта при развитие на конкретна селска територия, независимо от нейния обхват.

Основните нива на концептуалния модел за развитие на селските територии в условията на трансформираща се към устойчивост икономика са визуализирани на схемата. Представянето на модела е свързано с разбирането, че управлението на устойчивото развитие в локален мащаб се основава на колаборацията между органите на власт, местните общности и бизнеса за диверсификация във функционалното използване на територията и оптимално оползотворяване на разполагаемите ресурси.

За повишаване на местния потенциал е повече от необходима целенасочена държавна политика, чрез мерки, които осигуряват създаването на локален и регионален административен капацитет. Важна част от неговата роля е възможността да предоставя консултантски услуги

Фигура. 2. Схема на концептуален модел за устойчиво развитие на селските територии в България
Източник: авторова фигура

за осъществяване на подходящи инвестиционни интереси. В същото време трябва да съдействат за развитие на производства и дейности, в зависимост от локалните ресурси и местните условия. Това означава функциониране на стопански единици и малки семейни фирми които разгръщат потенциала на територията и местната икономика. В този случай прилагането на оздравителна стратегия е подходящ инструментариум, като тя трябва да включва максимално използване на външните възможности, с цел да се преодолеят вътрешните слабости за развитие на конкретната територия.

Посочените на схемата четири основни направления в смисъла на важни дейности - оптимално оползотворяване на регионалните ресурси, диверсификация във функционалното използване на територията, оптимална диверсификация на производства и икономически дейности, включване на екологосъобразни бизнес практики са ключови за постигане на по-висока степен на устойчивост. В условията на трансформации на икономическите системи и преосмисляне значимостта на екологичните аспекти в общественото развитие от особена важност е постигането на устойчиво интегрирано управление на цялостната екосистема във всяка една селска територия.

В структурната промяна и диверсификацията на локалната и регионална икономика все по-активно се разчита на развитие на туристическата индустрия, там където са налице подходящи условия. Добра практика е и разнообразяването на местната икономика с екологично ориентирани производствени дейности - ВЕИ, биомаса, биологично растениевъдство и животновъдство, използване на биологични торове и др. Всичко това насочено към оптимално оползотворяване на ресурсния и човешки потенциал, характерни за конкретната селска територия. Крайният резултат е свързан повишаване устойчивостта на територията с многоаспектни ползи, като устойчиво развитие на стопанската дейност; укрепване на социално-икономическа структура; стимулиране на знания, иновации и предприемачески инициативи; работещи стратегии за развитие на местните общности; повишаване жизнения стандарт на населението и младите хора. Несъмнено дългосрочната визия за развитие на територията изисква на практика активна колаборация между институции-местна администрация-местни общности.

Концептуалният модел е отправна точка за разработване на локални и регионални модели за управление и устойчиво развитие на селските територии. Дава възможност чрез предварителен задълбочен анализ да се предприемат конкретни мерси и действия за диверсифициране на местната икономика, развитие на допълнителни форми на икономическа активност с възможност за добавена стойност и нарастване устойчивостта на територията в икономически, социален и екологичен аспект.

4. Заключение

Политиката за интегрирано териториално развитие е в унисон с необходимостта от вземането на специфични решения във всеки селски район или отделна територия. Това означава те да са съобразени с уникалността на териториалните ресурси на района и инициативността и желанията на местната общност за бъдещо развитие. Това е възможна мисия при отчитане на специфичните нужди и желаната визия за развитие и превръщането им в интелигентни селища с изграден капацитет за иновации.

Разработеният концептуален модел в национален обхват е отправна точка за устойчиво развитие на селските територии в условията на трансформираща се към устойчивост икономика. Дава възможност за интегрирано и устойчиво пространствено развитие на конкретната територия съобразно ресурсният потенциал и желаната визия за просперитет и развитие в дългосрочен план.

Устойчивото управление и развитие на селските територии се предопределя до голяма степен от колаборацията между органите на власт, местните общности и бизнеса, с цел диверсификация във функционалното използване на територията и оптимално оползотворяване на разполагаемите ресурси. Това означава активно взаимодействие на заинтересованите страни, чрез разработване на подходящи стратегии и целеви програми с многостранни ползи за местната общност.

Благодарности

Тази публикация е част от изпълнението на научноизследователски проект № КП-06-Н55/1 „Развитие на селските територии в условията на трансформираща се към устойчивост икономика“ (RTtowardsSE), финансиран от фонд „Научни изследвания“.

Използвани източници

- Georgieva, S. (2018). Definirane na selskite rayoni. *Problemi na geografata, 1-2*.
- Group, E. (2021). *Ръководство как да направите селището си интелигентно. Smart Rural 21: Първо Подготвително действие - Интелигентни селски райони през 21-ви век*. ЕК.
<https://www.smartrural27.eu/>. (2024, 04 25).
- Ivanov, B., Popov, R., Koteva, N., Mitova, D., Toteva, D., Mikova, R., Dzhodzhova, A. (2021). *Stsenarii za razvitie na bulgarskoto zamedelie i selskite rayoni prez noviya programen period 2021-2027*. Sofia: Institute of Agrarian Economics.
- Ministry of Regional Development and Public Works. (2022, 03 14). *Natsionalna strategia za regionalno razvitie 2012-2022*. Retrieved from Ministry of Regional Development and Public Works: <https://www.mrrb.bg/bg/nacionalna-strategiya-za-regionalno-razvitie-2012-2022-g/>
- Mishev, P., Stoyanova, Z., Aleksandrova, S., Harizanova, H., & Harizanova, C. (2020). *Socialno ikonomicheski analiz na razvitiето na selskite rayoni*. Sofia: UNWE.
- Nikolova, M., M. Linkova, P. Pavlov, E. Lazarova. (2022). Theoretical and methodological basis in the management of sustainable development of rural territories in the republic

- of Bulgaria. *Agricultural Sciences*” - open access journal, Volume 14, Issue 34, pp. 37-48.
- Nikolova, M., P. Pavlov. (2023). TERRITORIAL APPROACHES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND MANAGEMENT OF RURAL AREAS. *допълни сборник*.
- Pavlov, P. (2022). Alternative tourism – an opportunity for sustainable growth in rural territories. *International Scientific Conference "Innovative and Sustainable Development of Agricultural Business and Rural Areas", September 29 and 30* (pp. 107-114). Sofia: University of National and World Economy.
- Petrova, M., Nikolova, M., Pavlov, P. (2023). An Innovative Organic Agriculture Model for Sustainable Development of Rural Areas in Bulgaria. *IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci.*
- Petrova, P. (2019). *Комплексна ефективност на моделите за пространствено планиране в ЕС и знанието им за България. Автореферат на дисертация*. Sofia.
- Stojkov, I. (2010). Устойчивост на българската икономика. *Икономически изследвания*, XIX(2).
- Todorov, T. (1998). Комплексна оценка на устойчивостта на икономическите системи. *Икономика*(4).
- EU. (2021). <https://www.smartrural27.eu>. Retrieved from <https://www.smartrural27.eu/>: <https://www.smartrural27.eu/policies/>
- ЕК. (2024). Интелигентни села в стратегическите планове на ОСП - България. София.
- Кръстева, И. (2021). Кръговата икономика - модел за повишаване устойчивостта на селското стопанство. *Международна научно-практическа конференция "Устойчиво развитие и социално-икономическа кохезия през XXI век - тенденции и предизвикателства", Свищов, 8-9 ноември 2021 г.: Посветена на 85 г. от създаването на Стопанска академия "Д. А. Ценов" : Том 2* (pp. 625-631). Свищов: АИ "Ценов".
- МЗХ. (2019). Наредба и Указания към МИГ за изготвяне на стратегии за ВОМР по СП на ОСП 2023-2027. София. Retrieved from https://www.mzh.government.bg/media/filer_public/2023
- МЗХ. (2023). <https://www.mzh.government.bg/bg/obsha-selskostopanska-politika-2021-2027-g/strategicheski-plan-za-razvitie-na-zemedeliето-i-selskite-rajoni/>.
- Патарчанов, П. (2017). *Индустриално депресивни райони*. София.
- Симеонов, С., М. Николова, М. Линкова и П. Павлов. (2012). *Оползотворяване на растителна биомаса чрез производство на топло- и електроенергия (оценка на потенциала и ефективността)*. Свищов: АИ Ценов.

AN ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT CHALLENGES OF RETAIL AND WHOLESALE BUSINESSES IN UKRAINE

Prof., Doctor of Economics, Olena Khadzhynova¹
Assoc. Prof., Candidate of Economic Sciences, Larysa Kapranova²
Ph. D., Roman Sharanov³

Abstract: *The paper examines the current state and key challenges facing wholesale and retail businesses in Ukraine. The war and economic instability have led to declines in key performance indicators and an increase in unprofitability within the sector. The paper discusses the primary challenges that continue to complicate business development, including infrastructure destruction, labor shortages, reduced demand, and rising tax burdens. Special attention is devoted to the need for government support to ensure stability and recovery of the industry.*

Key words: *Retail, Wholesale, Business, Challenges, Ukraine.*

JEL: L81, M21, E32.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.55>

1. Introduction

The wholesale and retail sectors play a pivotal role in the economic development of any country, as they create employment opportunities, act as critical intermediaries between producers and consumers, stimulate market demand and supply, and ensure broad access to goods and services for diverse population groups. However, the current state of this sector in Ukraine is exceptionally challenging. The full-scale Russian invasion has imposed numerous challenges on wholesale and retail businesses, forcing them to either adapt to new realities or cease operations. An in-depth examination of the issues and challenges facing the trade sector in Ukraine can help identify key barriers to its development and foster an improved economic climate.

This paper aims to analyze the current state of retail and wholesale trade in Ukraine, to identify the primary challenges faced by enterprises in this sector, and to define essential measures required for their recovery and sustainable development.

2. Analysis of Wholesale and Retail Business Operations in Ukraine

Throughout history, trade has remained one of the most advanced forms of market relations and a key sector of the economy. In Ukraine, trading activities are among

---

¹ khadzhynova_o_v@pstu.edu, SHEI «Pryazovskyi State Technical University»

² kapranova_l_g@pstu.edu, SHEI «Pryazovskyi State Technical University»

³ sharanov_r_v@pstu.edu, SHEI «Pryazovskyi State Technical University»

the most widespread forms of business. As of 2023, 37% of all business entities in the country engage in wholesale and retail trade, with employment in this sector comprising 26% of the total workforce (State Statistics Service of Ukraine, 2024). These entities fulfill critical functions, including meeting consumer demand, acting as intermediaries between producers and consumers, supporting competition, generating employment, contributing to the budget through tax payments, and maintaining social stability (Sharanov & Vatchenko, 2024).

In recent years, small businesses have consistently accounted for 99% of all trading enterprises in Ukraine, across large, medium, and small categories. Wholesale and retail trade is also the most popular area of activity among small businesses, with 42% of small business entities involved in this sector. The most common legal form in this sector is individual entrepreneurship. In 2022, individual entrepreneurs represented 549,950 of the 608,440 small businesses in wholesale and retail trade (State Statistics Service of Ukraine, 2024), underscoring their unique role in Ukraine's modern economic model. Among legal entities, limited liability companies (LLCs) are predominant. Despite the high concentration of small businesses, medium and large enterprises – including chains, supermarkets, and large stores – contribute more significantly to the economy. Small enterprises account for only 27.6% of total sales volume, while medium enterprises contribute 39.6%, and large enterprises 32.8% (Sharanov & Vatchenko, 2022).

Under the challenging economic conditions brought on by the war, the wholesale and retail trade sector's performance indicators have weakened. In 2023, the number of active wholesale and retail business entities was 714,544, compared to 777,419 in 2021 and 661,158 in 2022 (State Statistics Service of Ukraine, 2024). Although this figure has not returned to pre-war levels, its gradual increase suggests that Ukrainian businesses are regaining momentum. The number of retail stores is also recovering, rising to 42,040 in 2023 from 41,415 in 2022 (State Statistics Service of Ukraine, 2024). Despite the wartime context, new businesses continue to emerge, demonstrating the resilience and adaptability of Ukrainian entrepreneurs.

The volume of sales in the wholesale and retail trade sector is gradually recovering despite the adverse effects of the war. In 2022, sales totaled 4,452,093 million UAH, a notable decline from the pre-war level of 5,994,849 million UAH in 2021. However, by 2023, sales rose to 5,771,549 million UAH (State Statistics Service of Ukraine, 2024). Although the figure has yet to reach the 2021 level, the upward trend in sales volume indicates that businesses are steadily increasing their activities and resuming economic operations.

In recent years, the share of unprofitable enterprises in the wholesale and retail trade sector has shown a significant increase. In 2020, 25.9% of enterprises in this sector reported losses; in 2021, this rate declined slightly to 23.2%. However, by 2022, the share of loss-making enterprises rose to 29.5%, indicating the war's negative impact on the sector's economic stability. Microenterprises

proved to be the most vulnerable, with a loss rate of 31.5% in 2022, while medium-sized businesses experienced the lowest losses at 20.2% (State Statistics Service of Ukraine, 2024).

Profitability analysis for the first half of 2024 shows that wholesale trade achieved a profitability level of 18.9%, whereas retail trade displayed a much lower rate of only 5.2%. In terms of profitability in 2022, medium-sized enterprises in wholesale trade were the most successful, with a profitability rate of 6.9%, while small enterprises in retail trade achieved a profitability rate of 3.9%. Microenterprises were the most unprofitable in both wholesale and retail sectors, with loss rates of -12.9% and -4.2%, respectively (Table 1).

Table 1. Profitability of the Wholesale and Retail Trade Sector in Ukraine by Business Size, 2019–2022 (%)

Year	Type of Activity	Large Enterprises	Medium Enterprises	Small Enterprises	Including Microenterprises
2019	Wholesale Trade	16,2	21,5	14,4	9,9
	Retail Trade	13,8	6,3	1,4	-3,4
2020	Wholesale Trade	7,4	4,2	2,1	-3,3
	Retail Trade	1,7	1,4	-10,3	-4,8
2021	Wholesale Trade	21,4	14,3	16,9	9,5
	Retail Trade	8,5	9,4	-1,9	-6,8
2022	Wholesale Trade	-0,5	6,9	0,2	-12,9
	Retail Trade	-2,8	1,3	3,9	-4,2

Source: www.ukrstat.gov.ua

Thus, in crisis situations exacerbated by the war, small and microenterprises remain the most vulnerable to adverse economic trends. This vulnerability is largely due to their limited resilience to external fluctuations, which complicates their ability to adapt and maintain stable financial results amid challenging conditions.

3. Current Issues and Challenges Facing Wholesale and Retail Trade Businesses in Ukraine

Declining performance indicators, a significant increase in loss-making enterprises, and low profitability levels point to considerable challenges within Ukraine's wholesale and retail sectors. To achieve sustainable recovery and

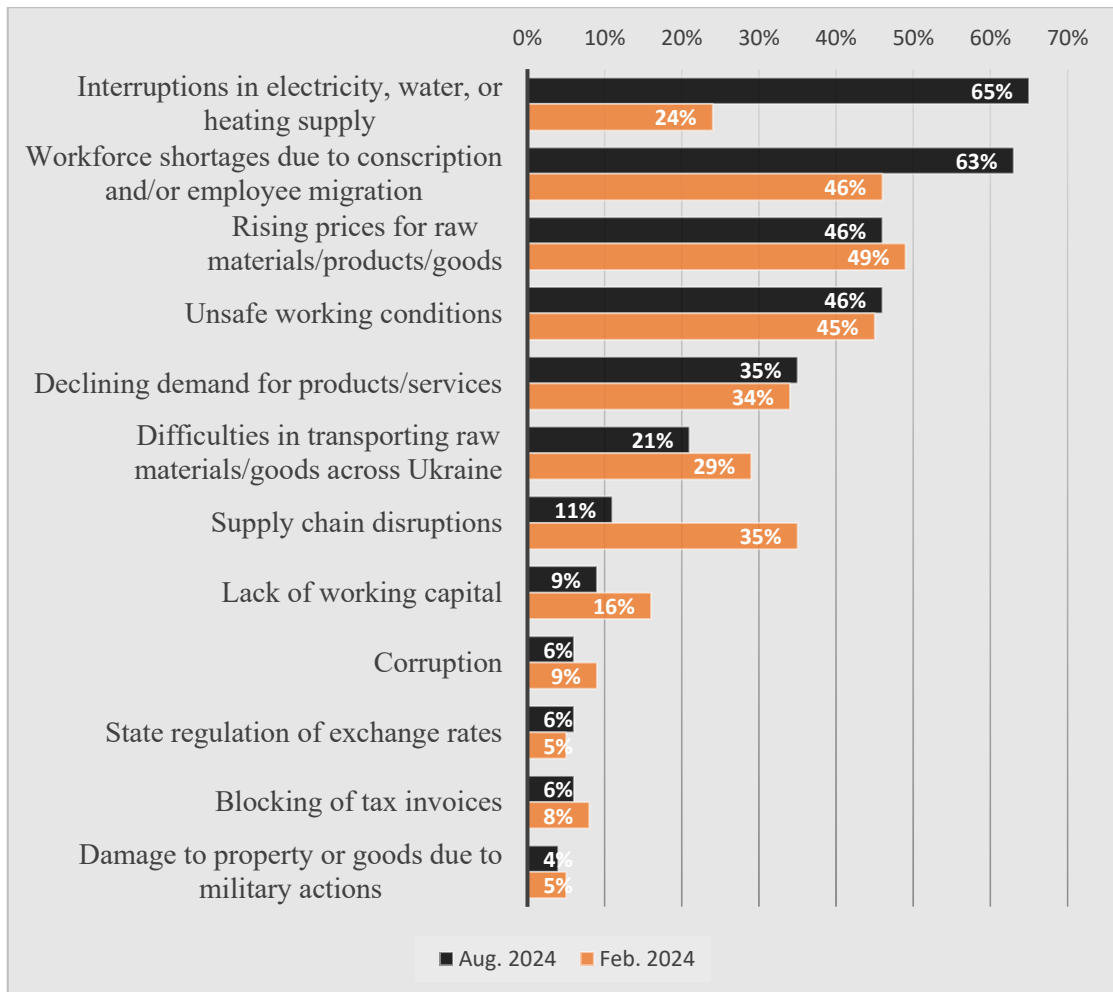
development, a detailed examination of the key issues facing these sectors in Ukraine is essential.

The primary challenges for businesses in these sectors stem from the ongoing conflict in Ukraine. Since the full-scale invasion, Ukraine's economy has faced severe disruptions. First, active military operations have led to substantial infrastructure destruction, including in energy, transportation, and railway networks, which constrains business operations and impedes supply chains, particularly in affected regions. Second, in wartime, households have significantly reduced spending due to falling incomes, economic instability, job losses, and forced displacement, impacting the trade sector most acutely. Third, mobilization and large-scale emigration have resulted in a pronounced labor shortage. Fourth, businesses encounter difficulties in securing loans and face increased interest rates, negatively affecting liquidity.

Another issue lies in state regulatory measures that often slow business growth. The Ukrainian government has implemented various tax and regulatory changes during the war to support businesses; however, these measures are frequently unpredictable and insufficiently aligned with small business needs, adding difficulties in planning and maintaining stability. For instance, mandatory use of cash registers and an increase in tax burdens were introduced, complicating business conditions during the war (Hyrych, 2024).

Data from the *Institute for Economic Research and Policy Consulting's* monthly business survey, "*Ukrainian Business During the War*", conducted in August 2024, revealed several key issues faced by businesses under martial law (see Figure 1). The most critical factor cited was interruptions in electricity, water, and heat supply, reported by 65% of respondents, underscoring the extent of the country's energy security problem. Labor shortages due to mobilization and the migration of workers abroad ranked second in importance, affecting 63% of businesses – up from 46% in February 2024, indicating a worsening workforce shortage amid the war.

A significant share of businesses (46%) also expressed concern about rising prices for raw materials, supplies, and goods, which pressures production costs and profitability. Additionally, 46% of respondents highlighted the risks associated with operating in active conflict zones, while 35% cited reduced demand for products and services – a direct outcome of economic instability. Transport and logistical challenges affect 21% of businesses, stemming from both infrastructure damage and logistical constraints across Ukraine. Supply chain disruptions and limited working capital continue to be serious issues (11% and 9%, respectively). Other challenges include corruption (6%), government currency controls (6%), and blocked tax invoices (6%), all of which hinder business operations (The Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2024).

Figure 1. Key Business Challenges in Ukraine During the War

Source: www.ier.com.ua

Thus, the primary challenges faced by businesses in Ukraine, including the wholesale and retail sectors, are predominantly war-related and come with extensive socio-economic impacts. Addressing these challenges will require targeted measures to support recovery and reinforce the business environment. According to the business survey (Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2024), most respondents (77%) consider ending the war the top factor for business stabilization. Other priority measures include tax relief (37%), energy infrastructure restoration (35%), personnel retention (32%), de-occupation of territories (25%), legislative simplification (deregulation) (20%), and reduction of corruption (17%).

The state plays a crucial role in overcoming the challenges faced by Ukraine's wholesale and retail sectors. Government intervention is vital to creating favorable conditions for businesses operating under martial law. First, restoring critical infrastructure, particularly transportation and energy, is necessary to ensure business continuity, reestablish supply chains, and support logistical networks. Second, stabilizing demand by supporting households and small businesses with financial incentives and tax relief would help. Third, labor

retention and repatriation programs are essential, along with favorable conditions for business recovery and growth, such as improved credit access and reduced regulatory pressure. Lastly, many entrepreneurs have emphasized the need for tax relief and fewer regulatory inspections, underscoring that government policy should aim to ease tax burdens and simplify business regulations. This comprehensive approach would create a conducive environment for the recovery and growth of Ukraine's wholesale and retail businesses.

3. Conclusion

Wholesale and retail trade in Ukraine plays a vital role in the national economy and remains one of the most prominent sectors for small and medium-sized businesses. An analysis of the current state of enterprises in this industry reveals that the war and economic instability have profoundly affected their operations, leading to a decline in key performance indicators and a rise in unprofitability. Although wholesale and retail businesses are gradually recovering, they continue to face numerous challenges that must be addressed to ensure the sector's stable development.

The primary challenges hindering the growth of wholesale and retail enterprises in Ukraine include infrastructure destruction, labor shortages, demand volatility, rising costs of goods and materials, unsafe working conditions, and increasing tax burdens. Sustainable recovery and growth in this sector will require comprehensive government support that should include rebuilding critical infrastructure, especially in transportation and energy, reducing tax pressure, providing tax incentives, facilitating access to affordable credit, and launching initiatives to stimulate demand and curb labor attrition. Additionally, measures to improve business conditions, such as deregulation, reduced bureaucracy, and fewer inspections, are essential. The government's ability to implement effective measures will impact not only the recovery of businesses in this sector but also the broader stabilization of Ukraine's economy.

References

- Hyrych, S. (2024). Problems of trade enterprises in wartime conditions and ways to solve them. *Economy and Society*, (59). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-79>
- Sharanov, R., & Vatchenko, B. (2024). Express diagnostics of the economic condition of small trading enterprises. *Kyiv Economic Scientific Journal*, (6), 140–145. <https://doi.org/10.32782/2786-765X/2024-6-19>
- Sharanov, R., & Vatchenko, O. (2022). Current state and development challenges of entrepreneurship in Ukraine. *Scientific View: Economics and Management*, 2(78), 63–71.
- State Statistics Service of Ukraine (2024). *Monetary and finance statistics*. <http://www.ukrstat.gov.ua>
- The Institute for Economic Research and Policy Consulting (2024). *Ukrainian business during the war, issue 28 (08.2024)*. http://www.ier.com.ua/files/Projects/2024/TFD/2024_NRES_August_FINAL_UKR.pdf

НЯКОИ ПРАВНИ И ПРАКТИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ МЕНИДЖМЪНТА НА СТОПАНСКИТЕ ДВОРОВЕ

Доц. д-р **ВАЛЕРИ ВЕЛКОВСКИ**¹

Резюме

Стопанският двор се характеризира като част от територията на селскостопанска организация, където са съсредоточени производствени, административни и културно битови сгради, складове, навеси и други помещения.

Понятието се отнася за стопанските дворове на селскостопанските организации, създадени след Деветосептемврийския преврат (1944г.) въз основа на публикувания през 1945 г. Наредба-закон за трудовите кооперативни земеделски стопанства, както се отнася и за държавните земеделски стопанства или други, образувани въз основа на тях селскостопански организации, до прекратяването на тези организации през 1992г. съгласно § 12 от Преходните и Заключителни разпоредби на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи.

Възстановяването на правата на собствениците върху земите във и извън границите на урбанизираните територии (населени места), включени в стопански дворове на Трудови Кооперативни Земеделски Стопанства, държавните земеделски стопанства или други, образувани въз основа на тях селскостопански организации, които не са застроени или не представляват прилежащи площи към сгради, съгласно чл. 10, ал. 12 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи се извършва по реда на чл. 14, ал. 1, т. 1 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (bg.wikipedia.org).

Ключови думи: стопански двор, селскостопанска организация, възстановяването на правата на собствениците, държавна собственост, закони, мениджмънт

JEL: K29, Q19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.56>

SOME LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS AT MANAGEMENT OF ON THE FARM YARDS

Associate Professor Dr. **VALERIE VELKOVSKI**²

Summary

The farmyard is characterized as part of the territory of an agricultural organization, where production, administrative and cultural buildings, warehouses, sheds and other premises are concentrated.

The concept refers to the farmyards of agricultural organizations established after the September 9th Coup (1944) on the basis of the Ordinance-Law on Labor Cooperative

---

¹ jurist57@abv.bg, Висше училище по сигурност и икономика - Пловдив

² jurist57@abv.bg, Higher School of Security and Economics - Plovdiv

Agricultural Farms published in 1945, as well as to state agricultural farms or other agricultural organizations formed on their basis, until the termination of these organizations in 1992. according to § 12 of the Transitional and Final Provisions of the Law on the Ownership and Use of Agricultural Land.

The restoration of the rights of the owners of the lands within and outside the borders of the urbanized territories (settlements), included in the farmyards of Labor Cooperative Agricultural Farms, state agricultural farms or other agricultural organizations formed on their basis, which are not built-up or do not represent adjacent areas to buildings, according to Art. 10, para. 12 of the Law on the Ownership and Use of Agricultural Lands is carried out in accordance with the procedure of Art. 14, para. 1, item 1 of the Law on the Ownership and Use of Agricultural Lands (bg.wikipedia.org).

Keywords: farmyard, agricultural organization, restoration of the rights of the owners, state property, laws, management

JEL: K29, Q19

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.56>

Въведение

Правилното организиране на стопанския двор е предназначено да спомага за нормално протичане и оперативно ръководство на производствения процес, за съкращаване до минимум на разходите по транспорта, намаляване на административно-управленския апарат и създаване на добри културно-битови условия на работниците, служителите и семействата им. Това има за цел увеличаване на производството и повишаване на икономическата му ефективност. Броят и характерът на стопанските дворове се определя от конкретните производствени условия. Голямо значение имат размерите и схемата на организация на територията, специализацията, управлението и други.

В Аграрно-промишлените комплекси и други селскостопански организации и предприятия обикновено има един голям стопански двор в централното селище и няколко в техните поделения. В главния стопански двор се оформят няколко сектора: производствен (постройки за животни, за машини, за спомагателни предприятия, складове и други), общостопански (административна сграда, лаборатория и други) и жилищно-битов (бани, клуб, детски ясли и други).

Организирант се и допълнителни стопански дворове с по-малки размери, които обикновено имат само производствен сектор.

В пакета законодателни реформи след 90-те години на миналия век, бяха заложени и такива, които се отнасят до стопанските дворове и трансформацията на тяхната собственост във връзка с променените обществено – икономически условия в Република България.

Така например, в нормата на чл.10, ал.12 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи се посочва, че се възстановяват правата на собствениците върху земите във извън границите на урбанизираните тери-

тории (населени места), включени в стопански дворове на трудовокооперативни земеделски стопанства, държавни земеделски стопанства и други, образувани въз основа на тях селскостопански организации, които не са застроени или не представляват прилежащи площи към сгради (www.lex.bg).

Предмет на разглеждане в доклада е правната технология на трансформиране на стопанските дворове от собственост на селскостопански и други организации по смисъла на параграф 12 „а“ от преходните и заключителни разпоредби на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, в собственост на граждани или на държавата, като условие за провеждането на нов, ефективен мениджмънт на тези структури.

Според текста на параграф 12 от преходните и заключителни разпоредби на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, се прекратяват съществуващите до този момент трудовокооперативни земеделски стопанства, земеделски кооперации, съществуващи организации и фирми, осъществяващи селскостопанска дейност и други, а според квалификацията в параграф 12 „а“ от преходните и заключителни разпоредби на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, земеделските земи в бившите стопански дворове на организациите по цитирания параграф 12, намиращи се извън урбанизираните територии, останали след възстановяване правата на собствениците, са държавна собственост, като принципал на тези земи е Министъра на земеделието и храните.

Обект на разглеждане в доклада са стопанските дворове като специфични структури, от гледна точка на дуализма в тяхното съществуване след упоменатото възстановяване – като земеделска земя и като терен върху който е построен и съществува все още сграден фонд.

Целта на изследването е да се направи анализ и в тази връзка паралел между ефективността на правната технология и практическите проблеми в тази област от гледна точка на създаването на реципрочни мениджърски инструменти и тяхното прилагане в земеделската практика.

Материали и методи

За целите на изследването са използвани:

- Литературни източници на български автори;
- Нормативни източници (акценти от действащата нормативна уредба);
- Аналитичен инструментариум (нормативен и аналитичен методологичен апарат) и анкетно проучване;
- В тази връзка и за целите на изследването е приложен нормативен анализ, съчетан с анализ на обобщените резултати от авторското анкетно проучване.

Резултати и обсъждане

При сегашния статус на стопанските дворове, се обособяват две направления в окончателното трансформиране на собствеността върху тях

и потенциалното им функциониране, използване и стопанисване в новите пазарни условия:

а/ придобиване собствеността върху сградния фонд;

б/ придобиване собствеността върху земеделската земя.

Закона за собствеността и ползването на земеделските земи предоставя и някои преференции на лицата, които са придобили собствеността върху сгради и съоръжения от имуществото на организациите по параграф 12, който вече бе упоменат. Тези лица, според регламента на чл.27, ал.6 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, могат да придобият застроените и прилежащите площи без провеждане на търг. Застроените и прилежащи площи, включително когато са разположени извън границите на урбанизираната територия (населено място или селищно образувание), се оценяват по реда на чл.90 от Правилника за прилагане на Закона за държавната собственост (www.lex.bg). Според регламента на посочения чл.90, при продажба на земя - частна държавна собственост, на лица, притежаващи собственост върху законно построена сграда, изградена върху нея, цената се определя по пазарен механизъм от независим оценител, но не може да бъде по-ниска от данъчната оценка на имота.

Земите, които са негодни за земеделско ползване и не подлежат на възстановяване, но не са заети със сгради и съоръжения, могат да бъдат предмет на търг, под егидата на Министъра на земеделието и храните. В първия търг, преференциално според регламента на чл.27, ал.8 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, участват само собственици на имоти, съседни на имота – предмет на търга, като в следващите търгове могат да участват всички заинтересовани лица.

Според нормата на чл.45, ал.3 от Правилника за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (www.lex.bg), за териториите застроени със сгради и съоръжения от имуществото на организациите по посочения параграф 12, и разположени извън границите на урбанизираните територии, се изработват планове на новообразуваните имоти, с които се определят застроените и прилежащите площи към сградите и съоръженията съгласно Наредба №7 от 22.12.2003г. за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони (www.lex.bg).

За устройството на тези територии, според регламента на чл.27, ал.8 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, се възлагат, изработват и одобряват подробни устройствени планове по реда на Закона за устройство на територията (www.lex.bg) след придобиване на собствеността върху сградите, съоръженията и прилежащите им площи.

Специфичен акцент от правната технология регламентирана в нормата на чл.45, ал.14 от Правилника за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, е възможността имот от парцеларен план или от план на новообразуваните имоти на бившите стопански дворове,

да се раздели по предложение на собственик на сграда или съоръжение, когато имотът е определен като прилежаща площ към повече от една сграда или съоръжение, които са съответно собственост на различни лица.

Застроените и прилежащите земи по чл.27, ал.6 от Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, се продават на собственика без търг, както вече бе посочено, но според нормата на чл.45 „а“ от Правилника за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, като стойността на земите се внася по бюджета на Министерството на земеделието и храните.

Възможността лицата, които са придобили собствеността върху сгради или съоръжения от имуществото на организациите по посочения параграф 12, да придобият правото на собственост върху застроените и нормативноопределените прилежащи площи към сградите или съоръженията, е нормативно регламентирана в чл.56, „а“ от Правилника за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи. Тази процедура се осъществява от Областните дирекции „Земеделие“ по местонахождението на държавния имот, чрез заявление по образец до Министъра на земеделието и храните.

Друга правна възможност е отдаването под наем за пет стопански години на земеделските земи по посочения параграф 12 „а“ с изключение на земите с начин на трайно ползване пасища, мери и ливади – чл.105, ал.1 от Правилника за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи.

Разпореждането с тези земи, както вече посочихме, е в прерогативите на Министъра на земеделието и храните, като търговете за продажба на тези земи, според регламента на чл.105, ал.3 от Правилника за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, се провеждат за имоти, за които липсват реституционни претенции, не са предадени на общините и за които е изготвен парцеларен план в цифров вид или план на новообразуваните имоти на стопанския двор.

За целите на изследването са представени обобщени резултати от емпирично изследване на тема „Някои правни и практически аспекти при мениджмънта на стопанските дворове“.

Анкетирането обхваща 92 човека – земеделски производители от Югозападния район за планиране.

Използван е метода на пряко анкетиране „Лице в лице“.

В изложението по-долу са представени обобщените резултати от анкетиранието в неговите две части:

- профил на респондента;
- и специализирани въпроси върху темата на анкетното проучване.

I-ви раздел: Профил на респондента

1. Общ брой анкетиранни – 92 човека – 100%.

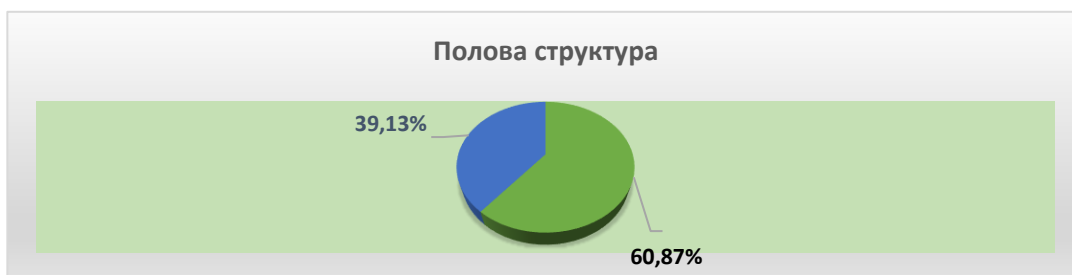

Фигура 1

2. Полова структура:

а/ мъже – 56 човека или 60,87%;

б/ жени – 36 човека или 39,13%

Фигура 2

3. Възрастова структура:

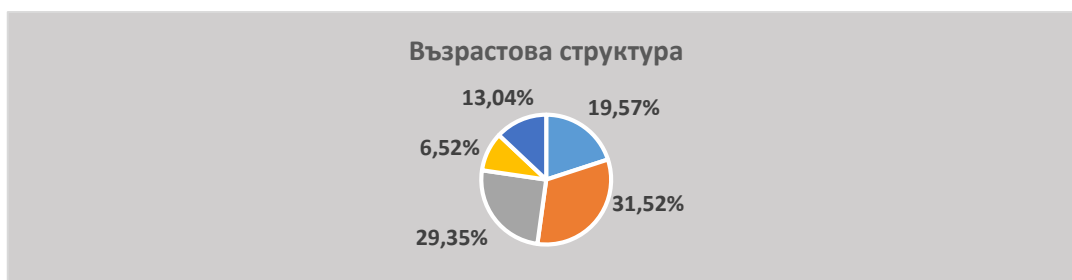
а/ до 25 години – 18 човека или 19,57%;

б/ от 26 до 35 години - 29 човека или 31,52%;

в/ от 36 до 45 години - 27 човека или 29,35%;

г/ от 46 до 55 години - 12 човека или 13,04%;

д/ 55+ години - 6 човека или 6,52%

Фигура 3

4. Регистриран е като земеделски производител от:

а/ 5 години - 22 човека или 23,91%;

б/ 10 години - 34 човека или 36,96%;

в/ 15 години – 25 човека или 27,17%;

г/ над 15 години – 11 човека или 11,96%

Фигура 4

II-ри раздел: Специализирани въпроси

1. Въпрос: 1. Притежавате ли земи в стопански дворове, незаети със сгради и съоръжения, негодни за земеделско ползване:

а/ да – 62 човека или 67,39%;

б/ не - 30 човека или 32,61%

Фигура 5

2. Въпрос: Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, Вие придобихте тези земи:

а/ чрез търг – 48 човека или 77,42%;

б/ чрез покупка от собственик – 14 човека или 22,58%

Фигура 6

3. Въпрос: Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, Вие искахте да придобиете стопански двор:

а/ държавна собственост – 48 човека или 100,00%;

б/ общинска собственост – 0 човека или 0%

Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, Вие искате да придобиете стопански двор

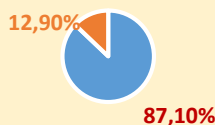
Фигура 7

4. Въпрос: Придобивали ли сте стопански двор със съществуващи сгради/съоръжения:

а/ да – 54 човека или 87,10%;

б/ не – 8 човека или 12,90%

Придобивали ли сте стопански двор със съществуващи сгради/съоръжения

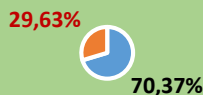
Фигура 8

5. Въпрос: Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, при наличие на новообразувани имоти, правихте ли предложение за разделяне на прилежащите площи:

а/ да – 38 човека или 70,37%;

б/ не – 16 човека или 29,63%

Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, при наличие на новообразувани имоти, правехте ли предложение за разделяне на прилежащите площи

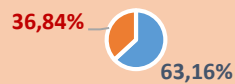
Фигура 9

6. Въпрос: Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, беше последван актът на разделяне с подготовката и одобряването на подробен устройствен план:

а/ да – 24 човека или 63,16%;

б/ не – 14 човека или 36,84%

Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „да“, беше последван актът на разделяне с подготовката и одобряването на подробен устройствен план

Фигура 10

7. Въпрос: Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „не“, в случая причината е неизяснената собственост на стопанския двор:

- а/ да – 8 човека или 57,14%;
- б/ не – 6 човека или 42,86%

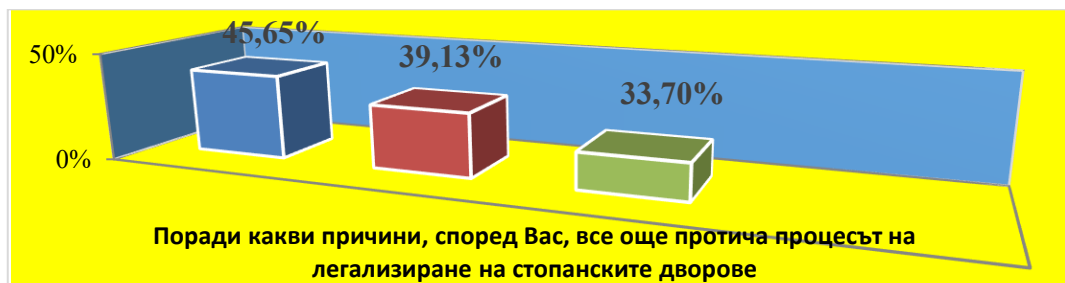
Ако Вашият отговор на предходния въпрос е „не“, в случая причината е неизяснената собственост на стопанския двор

Фигура 11

8. Въпрос: Поради какви причини, според Вас, все още протича процесът на легализиране на стопанските дворове (възможен е повече от един отговор):

- а/ законодателни - 36 човека или 39,13% ;
- б/ организационни - 42 човека или 45,65%;
- в/ субективни - 31 човека или 33,70%

Фигура 12

Изводи

Показаните в изложението обобщени резултати от раздел втори на анкетното проучване, дават основание за оформяне на следните изводи:

1. По-голяма част от респондентите (67,39%) притежават земи в стопански дворове, незаети със сгради и съоръжения и негодни за земеделско ползване. Обяснението в случая е свързано, най-вероятно, с инвестиционно

намерение или локация на тази земя в границите на урбанизирана територия;

2. Значително по-голяма част от респондентите (87,10%) са придобили стопански двор със съществуващи сгради и съоръжения, който акт е свързан с намерения за продължаване на земеделския бизнес;

3. Във връзка с горното, има своето обяснение и факта, че по-голямата част от респондентите (70,37%) вече са правили предложение за разделяне на прилежащите площи, като този акт (63,16%) на респондентите е последван от подготовка и одобряване на подробен устройствен план;

4. Проблем за 36,84% от респондентите за забавен устройствен подробен план, е неизяснената изцяло собственост след придобиването на стопанския двор и прилежащите сгради и съоръжения (57,14%);

5. Посочените причини, свързани с продължаващото протичане на процеса на легализиране на стопанските дворове, от гледна точка на тяхната собственост са преимуществено организационни за респондентите (45,65%) и на второ място, законодателни (39,13%).

Заключение

Трансформацията на собствеността на стопанските дворове, е мениджърски инструмент, както за разширяване възможностите за усвояване и ползване на земеделски земи в диапазона на фамилния бизнес, така и за разширяване възможностите на земеделските стопанства в селските територии (Велковска, Г., 2022г., стр.43).

Освен това, чрез трансформиране на земеделската земя на стопанските дворове, в частна такава, ще се създадат условия да се увеличи капацитетът на земеделския фонд, с което ще се допринесе за по-висока степен на устойчивост на селските територии в Република България (Николова, М., 2024г., стр.9). -

Използвана литература

Велковска, Г., „Диапазони и параметри на фамилния бизнес в селските територии в контекста на националната концепция за пространствено развитие 2013г.-2025г.“, доклад пред научна конференция на тема: „Ролята на фамилния бизнес за устойчиво развитие“ – 15.04.2022г., организирана от Аграрен университет – Пловдив, публикуван в Научни трудове на АУ-Пловдив, том LXIV, кн.1, 2022г., Академично издателство на АУ-Пловдив, 2022г. ISSN 1312-6318 (Print) и ISSN 2367-5845 (Online), стр.43;

Николова, М., „Устойчиво развитие на селските територии теоритични аспекти, тенденции и предизвикателства“, Сборник с доклади, кръгла маса на тема: „Теория и практика за устойчиво управление и развитие на селските територии в България“, организирана от Стопанска академия „Д.А.Ценов“ – Свищов, финансиран от научноизследователски проект №КП-06-Н55/1 от 15.11.2021г., Академично издателство „Ценов“-Свищов 2024г. ISBN 978-954-23-2491-1, стр.9.;

Закон за държавната собственост, в сила от 01.06.1996г., отразена деноминацията от 05.07.1999г., Обн. ДВ. бр.44 от 21 Май 1996г., изм. ДВ. бр.104 от 6 Декември 1996г., изм. ДВ. бр.55 от 11 Юли 1997г., изм. ДВ. бр.102 от 8 Декември 2023г.;

Закон за собствеността и ползването на земеделските земи, Обн. ДВ. бр.17 от 1 Март 1991г., попр. ДВ. бр.20 от 12 Март 1991г., изм. ДВ. бр.74 от 10 Септември 1991г., изм. и доп. ДВ. бр.33 от 12 Април 2024г., изм. ДВ. бр.39 от 1 Май 2024г.;

Закон за устройство на територията, в сила от 31.03.2001г., Обн. ДВ. бр.1 от 2 Януари 2001г., изм. ДВ. бр.41 от 24 Април 2001г., изм. и доп. ДВ. бр.6 от 20 Януари 2023г., доп. ДВ. бр.86 от 13 Октомври 2023г.;

Наредба №7 от от 22.12.2003г. за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони, в сила от 13.01.2004г., Издадена от министъра на регионалното развитие и благоустройството Обн. ДВ. бр.3 от 13 Януари 2004г., изм. ДВ. бр.10 от 28 Януари 2005г., изм. и доп. ДВ. бр.84 от 21 Октомври 2022г.;

Правилник за прилагане на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, приет с ПМС № 74 от 25.04.1991г., Обн. ДВ. бр.34 от 30 Април 1991г., изм. и доп. ДВ. бр.60 от 26 Юли 1991г., изм. и доп. ДВ. бр.58 от 9 Юли 2024г.;

Правилник за прилагане на Закона за държавната собственост, приет с ПМС № 254 от 15.09.2006г., Обн. ДВ. бр.78 от 26 Септември 2006г., изм. ДВ. бр.26 от 27 Март 2007г., изм. и доп. ДВ. бр.55 от 15 Юли 2022г.;

www.lex.bg;

www.mzh.government.bg.

Контакти:

Доц.д-р Валери Йорданов Велковски
Висше училище по сигурност и икономика - Пловдив
Гр. София-1229 кв. ,, Връбница 1 "бл.524, вх.А, ап.17
Телефон: 0885 25 98 98 e-mail: jurist57@abv.bg

4_Valeri_Velkovski.docx

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЕВРОПЕЙСКИЯ АГРАРЕН СЕКТОР

Доц. д-р Виолета Блажева¹

Резюме: *Аграрният сектор предоставя заетост на над 17 млн. души (приблизително 4% от европейците с възрастов профил средно 57 г.). Неговата производителност е силно зависима от изменението на климата и природно-климатичните явления. За производството на безопасна и здравословна храна на достъпни цени в търсенето, респ. намирането на решения на проблемите на аграрния сектор са ангажирани субектите по цялата хранителна верига, както и всички заинтересовани лица. За справяне с бъдещите предизвикателства в сектора на европейско равнище конкретни препоръки са представени в доклада „Общи перспективи за селското стопанство и храните в Европа“.*

Ключови думи: *Обща селскостопанска политика, аграрен сектор, устойчивост, селскостопанска продукция, храни*

JEL: Q18, O13

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.57>

PROBLEMS AND CHALLENGES IN FRONT OF THE EUROPEAN AGRICULTURAL SECTOR

Assoc. Prof. Violeta Blazheva, PhD

Abstract: *The agricultural sector provides employment to over 17 million people (approximately 4% of Europeans with an average age profile of 57 years). Its productivity is highly dependent on climate change and natural-climatic phenomena. For the production of safe and healthy food at affordable prices in demand, resp. finding solutions to the problems of the agrarian sector involves the entities along the entire food chain, as well as all interested parties. To address future challenges in the sector at European level, specific recommendations are presented in the report "Overview of Agriculture and Food in Europe".*

Key words: *Common agricultural policy, agricultural sector, sustainability, agricultural production, food*

JEL: Q18, O13

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.57>

---

¹ v.blazheva@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов

1. Въведение

През 2023 г. стартира изпълнението на реформираната обща селскостопанска политика за програмния период 2021-2027 г. Финансовото подпомагане за аграрния сектор (чрез Европейския фонд за гарантиране на земеделието) и селските райони (чрез Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони) е в размер на 307 млрд. евро. За целта на европейско равнище всяка държава-член на Евросъюза разработи стратегически план. Стратегическите планове се определят като основен инструмент за провеждането на общата европейска политика в периода 2023-2027 г. В своята комплексност те очертават конкретните стъпки в изпълнение на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз при спазване на ангажимента за постигане на целите, заложи в стратегията „От фермата до трапезата“ и в Стратегията за биологичното разнообразие на Европейския съюз, до 2030 г.

2. Проблеми пред европейския аграрен сектор

Аграрният сектор е стратегически важен сектор, тъй като обезпечава продоволствието на европейците, осигурява суровини за хранително-вкусовата промишленост, създава заетост и доходи за голяма част на населението и т.н. Неговата значимост на европейско ниво е финансово подкрепена (European Commission, 2024), както следва – фигура 1:

Фигура. 1. Европейско подпомагане на общите публични разходи в изпълнение на Общата селскостопанска политика
Източник: авторова фигура

На национално ниво подкрепата за аграрния сектор през 2024 г. (Министерство на земеделието и храните, 2024) е насочена към следните направления:

- директни плащания в размер на 1 581,2 млн. лв.;
- пазарни мерки – 113,0 млн. лв.;
- преходна национална помощ – 137,7 млн. лв.;
- държавни помощи – 362,7 млн. лв.;

- плащания в изпълнение на мерки по Програмата за развитие на селските райони за периода 2014-2020 г. и интервенции по Стратегическия план, финансирани от Европейския фонд за развитие на селските райони – 1 033,4 млн. лв.;

- средства за подпомагане на рибарството и аквакултурите в размер на 35 млн. лв.;

- средства за изпълнение на дейностите по Националния план за възстановяване и устойчивост – 214,6 млн. лв.

Съвременният аграрен сектор е изправен пред множество проблеми, свързани с опазването на околната среда (вследствие на загуба на биологично разнообразие), предприемане на действия са предотвратяване на изменението на климата, ниските доходи на заетите в сектора, свръхпотреблението на природни ресурси и други. Посоченото ни позволява обособяването на следните групи проблеми (Европейска комисия, 2024):

2.1. Икономически проблеми – чието решаване изисква съвместна усилия на всички заинтересовани страни за постигане на устойчив, стабилен и конкурентоспособен аграрен сектор в защита на доходите на земеделските производители, в т.ч. позиционирането им във веригата за създаване на стойност на продукцията и храните, предотвратяване на нелоялните търговски практики и други.

2.2. Екологични проблеми, насочващи към подкрепа и насърчаване на селскостопански практики, които: да спомагат за опазване и управление на земеделската земя (предотвратяване на загубата на хранителни вещества) и водните ресурси (подобряване на качеството на водите); да позволяват на потребителите да избират устойчиви и балансирани хранителни режими на хранене с качествени продукти и други.

2.3. Климатични проблеми, свързани с подготовка на растениевъдните и животновъдните производства за екстремни метеорологични явления, респ. с необходимостта от адаптиране и укрепване на инструментите за управление на риска и на кризите в условия на дългосрочно стратегическо планиране на сектора.

2.4. Социални проблеми, имащи отношение към изграждането на привлекателен и разнообразен сектор – жизнеспособност на селските райони – създаване на заетост, справедливо и достойно заплащане на труда, приемственост между поколенията, равенство между половете – участие на жените в селскостопански дейности, сигурни доставки на храни, достъп до знания и създаване на умения и други.

3. Предизвикателства пред европейския аграрен сектор

Европейският аграрен сектор осигурява безопасна и здравословна храна на 450 млн. европейци.

Проблемите в икономиката, в частност в аграрния сектор налагат предприемане на конкретни действия за справяне с предизвикателствата (European Commission, 2023).

3.1. Икономически предизвикателства

За периода 2023-2027 г. съществен финансов механизъм остава директните плащания. Въпреки необвързаното с производството подпомагане на доходите на земеделските производители приходите от селскостопанска дейност остават значително под средното заплащане в останалите сфери на икономиката.

Като икономически механизъм директните плащания не само осигуряват минимален доход за земеделските производители, но те са се утвърдили като стабилизатор на доходите в аграрния сектор.

В подкрепа на секторите говеждо, телешко и овче месо, мляко и млечни продукти, плодове и зеленчуци, и други се предоставя обвързано с производството подпомагане.

3.2. Екологични предизвикателства

За справяне с екологичните проблеми чрез т.нар. „засилена обвързаност с условия“ за 89% от европейската земеделска земя се прилагат по-високи стандарти за провежданите селскостопански практики.

За справяне с екологичните проблеми подпомагането чрез директни плащания е обвързано със спазване на изисквания за провеждане на екологично устойчиво земеделие и по-конкретно стандартите за добро земеделско и екологично състояние на земята.

3.3. Климатични предизвикателства

Приносът на европейския селскостопански сектор за намаляване на емисиите на парникови газове възлиза на повече от 20% от 1990 г. към настоящия момент.

За смекчаване на негативните ефекти от изменението на климата се въвеждат производствени практики за опазване и управление на почвата, на постоянно затревените площи, влажните зони, торфищата и други, съдействащи за улавяне и съхраняване на въглерода в почвата и в биомасата. В тази насока се подпомага и развиването на системи за провеждане на екстензивно отглеждане на животни.

3.4. Социални предизвикателства

Над 30% от европейските жители населяват селските райони. В подкрепа на поминъка за справедливо и конкурентно земеделие, достъп до услуги и свързаност, знания и обмен на информация се стимулира предприемачеството, в т.ч. т.нар. социално предприемачество.

В дългосрочен аспект за поддържането на продоволствената сигурност в селските райони продължава подпомагането за постигане на приемственост между поколенията, т.нар. обновяване на поколенията.

За предотвратяване на обезлюдяването в селските райони 377 хил. млади земеделски производители имат възможност да получат финансово подпомагане за стартиране на селскостопанска дейност. Насърчава се и участието на жените в земеделието.

Реални данни от изпълнението на стратегическите планове на държавите-членки на Общността се очакват през 2025 г.

4. Заключение

Бавният темп на растеж на европейската производителност в аграрния сектор и високите разходи изискват въвеждането на иновативни практики и технологии в земеделските стопанства.

Продължават усилията за модернизирание на земеделските стопанства в условия на конкурентен натиск, необходимостта за опазване на околната среда, смекчаване на последиците от изменението на климата и други.

С последната реформа на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз от 2023 г. се въвежда нов модел на адаптирана политика на устойчиво земеделие.

Изпълнението на съгласуваните на европейско равнище политически мерки изискват производството на селскостопански продукти и храни да се осъществява в условия на икономическа, екологична, климатична и социална устойчивост.

Използвани източници

- Европейска комисия. (4 септември 2024 г.). *Стратегическият диалог относно бъдещето на селското стопанство на ЕС представя окончателния си доклад на председателя Фон дер Лайен*. Извлечено от ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/bg/ip_24_4528/IP_24_4528_BG.pdf
- Министерство на земеделието и храните. (2024). *Аграрен доклад 2023, Годишен доклад за състоянието и развитието на земеделието*. София.
- European Commission. (2023). *Summary of CAP Strategic Plans for 2023-2027: joint effort and collective ambition*. Brussels.
- European Commission. (2024). *CAP STRATEGIC PLANS 2023-2027*. Извлечено от agriculture.ec.europa.eu/document/download/406736a1-3b23-4667-be4a-0ec246ecf760_en?filename=factsheet-cap-strategic-plans-2023-27_en_0.pdf

ЕКО-ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ

Доц. д-р Елена Йорданова¹

Резюме: Настоящият доклад поставя акцент върху важна част от общите осъзнати усилия на човечеството за опазване и съхраняване на околната среда, а именно – опазване на биоразнообразието при прилагане на стопанската дейност на земеделските производители. Докладът представя основни еко-ефективни стратегии и необходимите мерки, целящи минимизиране на негативните въздействия върху околната среда чрез прилагане на принципите на устойчивото развитие. Основен извод в изследването е, че еко-ефективните стратегии за опазване на околната среда помагат да се постигне баланс между нуждите от икономическо развитие на земеделските стопанства и жизненоважните цели за опазване на биоразнообразието.

Ключови думи: еко-ефективни стратегии, земеделски производители

JEL: Q1, Q57

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.58>

ECO-EFFICIENT STRATEGIES

Assoc. Prof. Elena Yordanova

Abstract: *The present report places an emphasis on an important part of the general conscious efforts of mankind to protect and preserve the environment, namely - protection of biodiversity in the application of the economic activity of agricultural producers. The report presents basic eco-efficient strategies and the necessary measures aimed at minimizing the negative impacts on the environment by applying the principles of sustainable development. A key finding in the research is that eco-efficient strategies for environmental protection help to balance the economic development needs of agricultural holdings with the vital goals of biodiversity conservation.*

Key words: eco-efficient strategies, farmers

JEL: Q1, Q57

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.58>

1. Въведение

Стратегията за биологичното разнообразие до 2030 г. е дългосрочен план за прилагане на мерки за обръщане на процеса на влошаване на екосистемите и е основен стълб на Европейския зелен пакт. Развитието на съвременното земеделие е пряко обвързано с принципите на устойчивото развитие и в настоящия доклад насочваме вниманието към актуална част от

---

¹ e.yordanova@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

спецификата на стратегическото управление на агробизнеса. Еко-ефективните стратегии са от решаващо значение за минимизиране на негативните въздействия върху околната среда чрез прилагане на принципите на устойчиво развитие. Тези стратегии имат за цел да намалят вредите, като се вземат както превантивни, така и последващи мерки за предотвратяване или минимизиране влиянието на човешката дейност върху състоянието на околната среда. Те включват мерки като *избягване, смекчаване, компенсация, нетна печалба от биоразнообразие*. Важно е да уточним, че всички действия на аграрните предприемачи в изброените еко-ефективни стратегии са основани на осъзнато екологично-етично съзнание и намерение и следва да се извършват след експертна оценка, съдействие и мониторинг на специалисти с научна подготовка, компетентност и прецизност и в съответствие с европейските и световни директиви за опазване на биоразнообразието и околната среда.

2. Еко-ефективни стратегии за смекчаване на екологичните последици при опазване на околната среда

Еко-ефективните стратегии за смекчаване на екологичните последици при опазване на околната среда се разработват въз основа на подробни екологични проучвания и оценки, които предоставят важна информация за предлагане и прилагане на ефективни мерки и включват различни подходи за въздействие. Тези стратегии имат за цел да постигнат баланс между постигането на целите за развитие и опазването на биоразнообразието. Като използват различни видове стратегии за смекчаване, агроорганизациите са устойчиво и екологично отговорни. Основните типове стратегии за смекчаване на въздействието върху околната среда, както акцентирахме във въведеното на настоящия доклад, включват *избягване, смекчаване, компенсация и нетна печалба от биоразнообразието*.

Еко-ефективната стратегия на избягването се старее превантивно да се прецизира, коригира и да не се развива стопанска дейност спрямо чувствителни екологични зони. Чрез внимателно планиране на местоположението и начинът на земеползването, земеделските производители могат да сведат до минимум нарушаването на местообитанията и екосистемите. Мерките за избягване изискват задълбочени екологични проучвания и оценки за идентифициране на зони, които трябва да бъдат защитени.

Еко-ефективната стратегия на смекчаване има за цел да намали неблагоприятните ефекти от функционирането и развитието на агроорганизациите върху растителния и животинския свят. Предвидените мерки помагат за предотвратяване на замърсяването, минимизиране на фрагментацията на местообитанията и осигуряване на безопасно преминаване на дивата природа. Мерките за смекчаване са съобразени със специфичните изисквания на стопанската дейност на земеделското стопанство и екологичния контекст на района.

Еко-ефективна стратегия на компенсация - при настъпване на неизбежни въздействия се прилагат компенсационни мерки, които се ръководят от екологични оценки. Това може да включва създаване на нови местообитания или подобряване на съществуващите, за да се компенсира загубата на биоразнообразие.

Според Стратегията за биологичното разнообразие до 2030 г., в съответствие с визията на ООН „за живот в хармония с природата“, се цели до 2050 г. всички екосистеми по света да бъдат възстановени и защитени с принципа „нетна печалба“, според който на природата трябва да се връща повече, отколкото се взема и да се поеме ангажимент да спре изчезването на видове, причинено от човека, когато това е предотвратимо. (<https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/>)

Еко-ефективната стратегия на нетна печалба от биоразнообразие е приоритетна цел на стратегиите за смекчаване на екологичните последици. Това включва подобряване или възстановяване на биоразнообразието отвъд това, което първоначално е съществувало в засегнатия район. Чрез проява и прилагане на екологично съзнание и отговорност за съхраняване и подобряване на биоразнообразието, земеделските производители могат да допринесат за дългосрочното опазване на екосистемите и да подкрепят предоставянето на жизненоважни за опазване на околната среда услуги.

Чрез прилагането на комбинация от изброените еко-ефективни стратегии за смекчаване, аграрните предприемачи могат ефективно да намалят въздействието върху околната среда от дейността на своите земеделски стопанства, като същевременно насърчават прилагането на принципите на устойчивото развитие за опазване на биоразнообразието на национално и глобално ниво.

3. Основни предизвикателства и характеристики на мерките при прилагане на стратегиите за смекчаване на екологичните последици

Основна ключова мярка за смекчаване е *преместването*, което включва преместване на застрашени или изложени на риск видове от зоната на земеделска дейност към по-безопасно местообитание. Създаването и подобряването на местообитания са важни смекчаващи мерки. Чрез изграждането на нови местообитания или подобряването на съществуващите, земеделските производители могат да осигурят подходяща среда за оцеляване на видовете диви животни. Друга важна и приложима мярка е *защитата*. Прилагането на мерки за защита на важни места за гнездене, райони за търсене на храна или миграционни пътища, помага за поддържане на екологичния баланс и поддържа дългосрочното оцеляване на различни видове, а една от основните защитни мерки е инсталиране на заграждения за предотвратяване на достъпа до чувствителни зони.

Основни предизвикателства - прилагането на еко-ефективни мерки за смекчаване е сложна задача, тъй като е свързано с прилагане на научно обоснована експертна подкрепа, ръководство и наблюдение. Необходими са научни и емпирични доказателства за ефективността на смекчаващите мерки за минимизиране на въздействието върху видовете и местообитанията. Това подчертава значението на провеждането на по-нататъшни изследвания и осигуряване на прилагането на базирани на научна основа еко-ефективни стратегии за смекчаване. За прилагане на добри практики е от решаващо значение да се включат най-новите научни открития и да се гарантира, че отразяват най-ефективните подходи за смекчаване. Необходими са и промени в законодателната политика за справяне с тези предизвикателства. Промените в политиката трябва да насърчават интегрирането на научни доказателства в дейностите за смекчаване и да гарантират, че мерките са ефективни и позволяват както опазването на видовете и местообитанията, така и да балансират нуждите на земеделските стопанства, свързани с техните икономически цели за развитие в аграрния сектор. Чрез използване на ефективни екологични стратегии за смекчаване, ръководени от научни доказателства, отрицателните въздействия върху биоразнообразието могат да бъдат сведени до минимум, което води до по-устойчиво бъдеще. Важен момент е и непрекъснато подобряване на практиките за мониторинг и насърчаване *споделянето на данни*, благодарение на което, аграрните мениджъри, вземащи решения, могат да направят информиран избор, който дава приоритет на добри практики в опазване на биоразнообразието и устойчиво развитие.

Ефективните екологични стратегии играят жизненоважна роля за осигуряване на устойчиво бъдеще чрез вземане на решения, основани на научна аргументация и екологично-етична отговорност, а очакваните резултати са да се сведат до минимум вредите върху биоразнообразието и създаването на по-хармонична връзка между икономическото развитие и опазването на околната среда.

4. Заключение

Еко-ефективните стратегии за смекчаване на екологичните последици са жизненоважни за балансиране на въздействието върху околната среда при икономическото развитие на земеделските стопанства от аграрния сектор. Тези стратегии играят решаваща роля за минимизиране на отрицателните ефекти върху биоразнообразието, като допринасят за опазването на биоразнообразието и устойчивото развитие. Чрез прилагането на смекчаващи мерки се гарантира, че агроорганизациите осъществяват своите земеделски практики по начин, който е отговорен за околната среда. Това не само помага за опазването и подобряването на биоразнообразието, но и допринася в дългосрочен план за устойчивостта на екосистемите. От решаващо значение за прилагането на еко-ефективните стратегии е акцентирването

върху предизвикателствата, които съществуват при смекчаването на въздействието, защото чрез тяхното преодоляване се гарантира успешното интегриране на целите за развитие и опазване.

В заключение, можем да обобщим, че еко-ефективните стратегии за смекчаване на екологичните последици са от съществено значение за минимизиране въздействието на аграрния сектор върху околната среда. Използването на тези стратегии в управленския процес на земеделските стопанства дава възможност да се постигне жизненоважният баланс между икономическото развитие и по-отговорно към околната среда бъдеще.

Използвани източници

- Йорданова, Е. (2023). Управленски аспекти в съвременното земеделие. Издателство: Верига Домино ЕООД, В. Търново, 200 стр., ISBN 978-619-04-0026-4
- Йорданова, Е. (2023). Основни тенденции в развитието на земеделските стопанства. e-Journal VFU. Варна: Издателство на Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, Брой 19 – 2023, стр. 270-277, ISSN 1313-7514
- Йорданова, Е. (2023). Устойчивост на аграрния мениджмънт в контекста на ОСП. e-Journal VFU. Варна: Издателство на Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, Брой 19 – 2023, стр. 278-285, ISSN 1313-7514
- Йорданова, Е. (2023). Устойчиво развитие на съвременното земеделие чрез приемане и прилагане на социална отговорност. Eastern Academic Journal. Бургас: Издател: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Брой 1 (април 2023 г.), стр. 10-17, ISSN 2367-7384
- Йорданова, Е. (2023). Ключови аспекти на управлението в съвременното земеделие. Eastern Academic Journal. Бургас: Издател: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Брой 1 (април 2023 г.), стр. 18-26, ISSN 2367-7384
- Йорданова, Е. (2023). Проблеми, тенденции и характеристики в развитието на съвременното земеделие в България. Eastern Academic Journal. Бургас: Издател: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Брой 1 (април 2023 г.), стр. 55-61, ISSN 2367-7384
- Йорданова, Е. (2023). Екологично-етичен компонент в управлението на съвременното земеделие. Годишна университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски“ - 2023 г. Сборник с доклади. Том 11. стр. 33-38. В. Търново: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“, ISSN 1314-1937
- Йорданова, Е. (2023). Етични проблеми и етични дилеми в аграрния мениджмънт. Годишна университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски“ - 2023 г. Сборник с доклади. Том 11. стр. 39-43. В. Търново: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“, ISSN 1314-1937
- Йорданова, Е. (2023). Основни управленски умения на земеделския производител. Годишна университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски“ - 2023 г. Сборник с доклади. Том 11. стр. 45-49. В. Търново: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“, ISSN 1314-1937
- Йорданова, Е. (2019). Екологична отговорност и устойчиво развитие. Състояние и проблеми при управлението и развитието на селското стопанство. Сборник с доклади. стр. 423-427. Свищов: АИ „Ценов“. ISBN 978-954-23-1762-3
- <https://www.moew.government.bg> (11.11.2024 г.).
- <https://www.mzh.government.bg> (12.11.2024).
- <https://eea.government.bg/bg/soer/2017/eco-consciousness/> (12.11.2024).
- <https://agriculture.ec.europa.eu> (11.11.2024).
- <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/>(12.11.2024).

ИНОВАЦИИТЕ И ИНДУСТРИЯ 5.0: НЯКОИ ВРЪЗКИ И ВЪЗМОЖНОСТИ

Доц. д-р Искра Пантелеева¹

Резюме: *Иновациите са двигател за развитието на икономиките. В съответствие с постиженията на науката и приложението им в практиката се реализират трансформации с различна степен на изменение. Тяхното абстракционализиране е в основата на концепциите за развитие на индустрията. Целта на доклада е да се представят основните връзки между иновациите и концепцията Индустрия 5.0, на чиято база да се очертават някои възможности за реализиране на ползи от инкорпорирането на иновациите в концепцията.*

Ключови думи: *иновации, Индустрия 5.0, трансформация, ползи, възможности.*

JEL: O1, O14, O25, O30, O31

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.59>

INNOVATION AND INDUSTRY 5.0: SOME CONNECTIONS AND OPPORTUNITIES

Assoc. Prof., PhD, Iskra Panteleeva

Abstract: *Innovation is an engine for the development of economies. In accordance with the achievements of science and their application in practice, transformations with varying degrees of change are realized. Their abstraction is the basis of the concepts of industrial development. The purpose of the report is to present the main connections between innovations and the Industry 5.0 concept, on the basis of which to outline some opportunities for realizing benefits from the incorporation of innovations into the concept.*

Key words: *innovation, Industry 5.0, transformation, benefits, opportunities.*

JEL: O1, O14, O25, O30, O31

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.59>

1. Introduction

Innovations and innovative development are an attractive topic for the scientific sphere and business. Their importance for the achievement of multi-directional benefits provokes researchers to study their various aspects, to identify sources for the generation of added value, to propose various measures and tools to take advantage of the potential that innovations bring. For decades, scientists have

---

¹ i.panteleeva@uni-svishtov.bg, D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov.

been conceptualizing the main priorities for development, proposing ways to achieve them, looking for connections and regularities in order to achieve the desired goals.

In a historical context, defining different target positions in the concept of industrial business development, researchers gradually developed and shaped a series of versions Industry x.0 (Shterev, 2018; Psarommatis, May & Azamfirei, 2023;). At the end of the second decade of the 21st century, the last version of the concept was launched – Industry 5.0, the focus of which is quite different, compared to the previous versions. A person is placed at the centre of the concept, with all the concrete theses and goals arising from this specificity. Regardless of the evolutionary changes and the specific centre, in each of the versions, including in Industry 5.0, the transformations are based on the most important target orientations and tools for changing economies and society – innovation. On this basis, the aim of this report is to present the most important links between innovation and Industry 5.0, and to outline some possibilities for the realization of benefits from the incorporation of innovation into the concept.

2. Innovations and Industry 5.0 – specifics and main obligations

Innovation is one of the most powerful means of achieving growth and gaining competitive advantages. For decades, they have provoked the interest of researchers to study them and to identify specific mechanisms by which they can be stimulated, developed, implemented and successfully used for the development of economies and society. Scientists study their essential parameters and characteristics; the factor impacts; the structure of their organization; their forms of government; the indicators for their analysis and evaluation, etc. (Maddikunta et al., 2022; Choi et al., 2022; Ruppert et al., 2022; Minca et al., 2022; Wang et al., 2023; Caggiano et al., 2023; Psarommatis et al., 2023; Pang et al., 2023; Alabdulatif et al., 2024; Barata & Kayser, 2024; Moshood et al., 2024; Garrido et al., 2024; Rame et al., 2024; Murtaza et al., 2024; Rios et al., 2024;).The goal is to identify dependencies and working tools depending on the thematic and industry perspective.

For at least several centuries, the evolutionary/revolutionary development of industrial business and the changes occurring as a result of the use of various driving forces, tools and means in the implementation of production processes and the creation of products have been traced, in an effort to achieve good economic indicators and market projections (European Commission, 2022; Wang et al., 2022; Tóth et al., 2023; Rios et al., 2023; Jahid et al., 2023; Yang et al., 2024; Zafar et al., 2024; Zeb et al., 2024;). In all versions of the Industry x.0 concept, innovations have an important place and are the basis of the target orientations and priority areas for development. Innovative changes have an impact on the organization and structuring of units, activities and processes; the scope and type of resource combination/use; the maintenance of systems and their improvement in multi-component and multi-functional interaction (see Fig. 1).

According to the definition of the European Commission (EC), the centre of the Industry 5.0 is the person, his well-being, the role and contribution of

industrial business to the well-being of society, achieved through innovative technologies, efficiency and productivity, but also through “prosperity beyond jobs and growth” based on the “production capabilities of the planet”, i.e. through digital and green transitions. The goal is a transition from Industry 4.0 to Industry 5.0, in which research and innovation are a tool for transformation towards a sustainable, human-centric and resilient European industry (research-and-innovation.ec.europa.eu; Digitalk Report, February 2022).

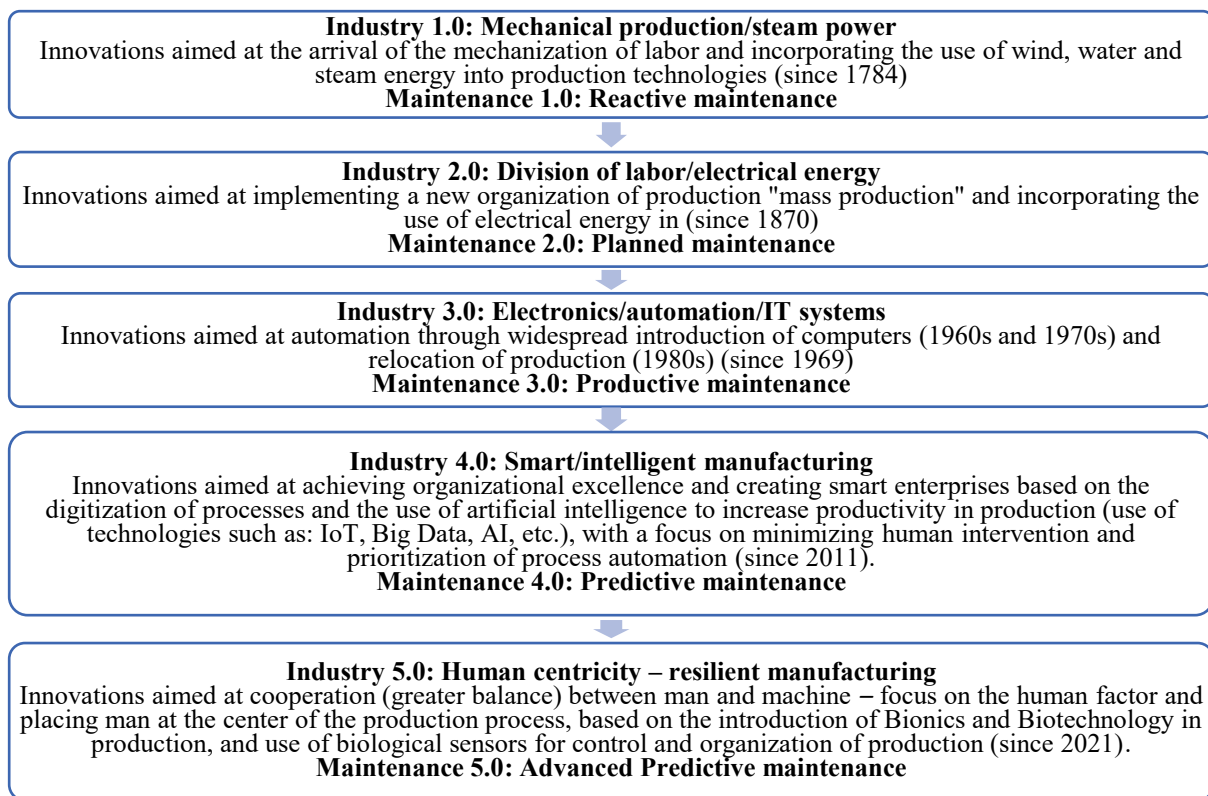

Figure 1. Stages of industrialization and versions of the concept “Industry 1.0 – 5.0” and “Maintenance 1.0 – 5.0”

Source: Revised on: (Shterev, 2018, 16; Psarommatis, May & Azamfirei, 2023, 68, 377)

The following can be mentioned as the **main functions** of Industry 5.0 (Revised on: akcent.bg, 12.01.2024):

- **Implementing of specific contracts and individualized orders:** the creation of products reflecting the specific needs of individuals and industrial market players is stimulated. Instead of making a huge number of different products, the focus shifts to designing and anchoring activities that create an enabling environment for identifying individual customer needs and transforming production processes to more easily customize and adapt to those needs.

- **Implementation of collaborative robots (Cobots):** the wide introduction of companion robots is initiated, creating an environment for direct interaction between a person and a robot within shared spaces. Synergy is sought from their simultaneous use, based on the advantages of joint activity. The creativity and

ingenuity of man, and the precision and speed of the manufacture of customized products by robots are used at the same time (maximum use of their advantages – fast installation and programming, flexible execution of heterogeneous tasks in different units, repeated manufacturing accuracy with constant quality).

- **Human Empowerment:** Coordinated “Human – Cobot” collaboration in a reasonable and efficient allocation of tasks so that unpleasant, unattractive, dangerous, boring, monotonously repetitive processes are outsourced to robots and humans are given the opportunity to direct their efforts to other tasks requiring creativity, innovation, inventive thinking, etc., or to avoid mechanical work dangerous to AI and robots. The goal is to use robots not as a substitute for a person, but to facilitate their work and stimulate their creativity.

- **Accelerate processes and maintain quality:** efforts are directed towards achieving operational excellence based on new technologies, production lines, robots and AI, while supporting the maintenance of desired quality through higher employee motivation and satisfaction to apply timely and responsible human intervention.

- **A sparing and responsible attitude towards nature and the environment:** the use of renewable energy sources and ecologically oriented logistics and production chains aimed at consuming less resources, producing limited harmful emissions, reducing the volume of waste and creating quality and – sustainable products.

In Figure 2 the main differences between Industry 4.0 and Industry 5.0 are presented.

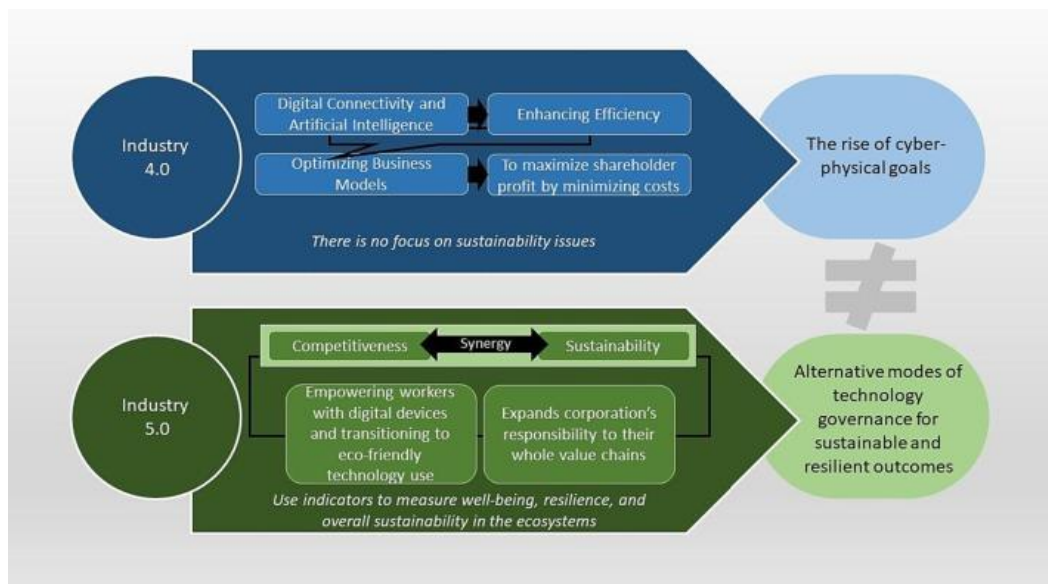

Figure 2. Differences between Industry 4.0 and Industry 5.0

Source: Garrido, Muniz Jr, & Ribeiro, 2024, 3; Based on Dixson-Declève et al., 2022, 8-9.

Applying a comprehensive methodology to optimize human-machine interaction by conceptualizing knowledge creation and sharing to improve collaborative processes, including the development of artificial intelligence techniques for cross-checking with alternative feedback models, requires the inclusion of the architecture for collaboration Industry 5.0. The methodology of

the cyclical implementation of the innovation process within Industry 5.0 under collaboration architecture (I5arc) for creating shared knowledge covers six elements shown in Figure 3.

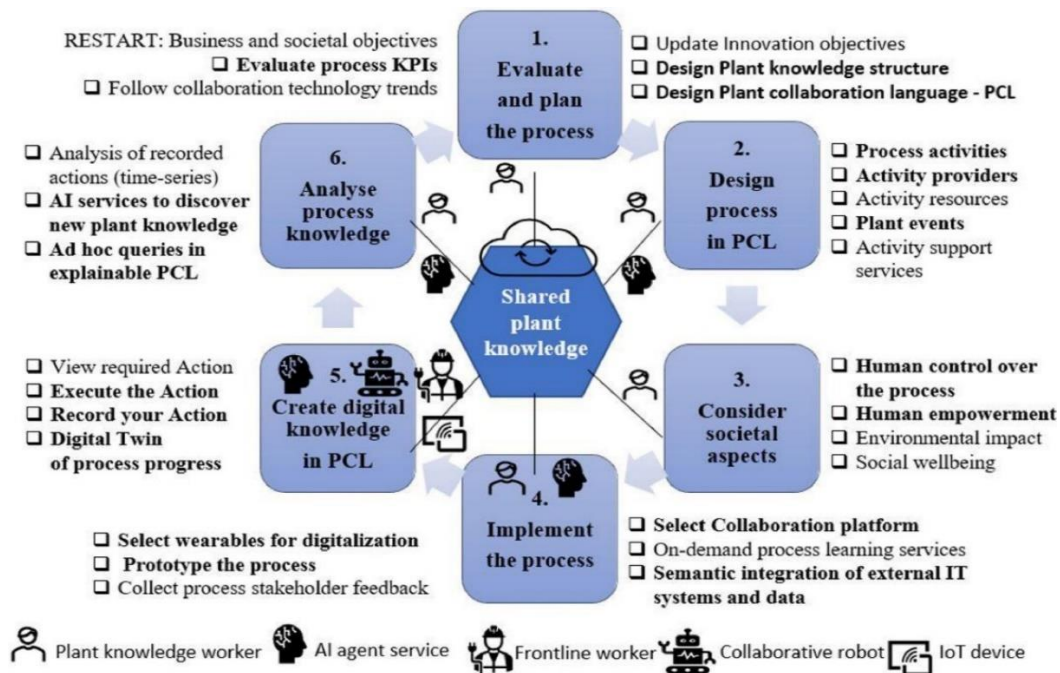

Figure 3. The methodology of the I5arc Process Innovation Cycle, that creates the Shared plant knowledge with the combination of the six elements
Source: Tóth, Nagy, Kennedy, Bohuš, Abonyi & Ruppert, 2023, p. 5.

The development of scientific thought and the efforts of business are likely to provide new scientific achievements that will find their practical dimension. On this basis, a further modification of key positions in the concept and a subsequent version of Industry x.0 is expected, much faster and perhaps even before the key moments of Industry 5.0 are realized.

3. Possibilities for realizing benefits from the incorporation of innovations in the Industry 5.0 concept

The benefits of Industry 5.0 provide opportunities to identify key areas for incorporating innovations into Industry 5.0 and generating additional benefits. They are based on the main pillars of the concept (Barata & Kayser, 2024, p. 5):

- *Human-centric*: Human health and safety, work assistance and error reduction, training, fair decision making (Wang et al., 2022; Ruppert et al., 2022; Choi et al., 2022; Ignatius & Bahsoon, 2023; Pang et al., 2023; Wang et al., 2023);
- *Sustainability*: environmental protection, energy optimization, waste reduction (Choi et al., 2022; Guruswamy et al., 2022; Rios et al., 2023);
- *Resilience*: health monitoring and disaster prevention, supply chain continuity, manufacturing flexibility, secure data storage (Zhang et al., 2021; Choi et al., 2022; Minca et al., 2022; Dewangan & Chandrakar, 2023; Rios et al., 2023).

Future directions where potential benefits can be identified we would integrate in the following areas:

✓ *Use of new business models* that lead to cost optimization through the use of new technologies, collaboration between man and machine, creation of higher value jobs, etc.

✓ *Implementation of ecologically oriented solutions* related to optimal use of resources, consideration of climate changes, minimization of waste, compliance with climate changes and sparing of nature in general, etc.

✓ *Taking into account individual needs*, offering customized packages of solutions, combining the innovation potential of science, human skills, and the precise robotic manufacturing of products, maximally useful, sparing nature and corresponding to specific requirements, etc.

✓ *Maximum use of the creative charge of people* in the direction of non-standard solutions, rationality and humanization, incorporating this charge into innovative solutions with multi-directional benefits, which leads to improved talent attraction and retention, improved design freedom for employees, greater employee satisfaction and loyalty, etc.

The realization of Industry 5.0 requires a change of worldview and the starting point for perceiving business and its functioning. The interaction of man and machine in the conditions of a digital environment gives rise to new educational needs and requires the acquisition of various knowledge, skills and competences, including extensive knowledge in the field of robotics or artificial intelligence.

4. Conclusion

Innovations are an imaginary feature of the modern world. They are a driving force, a source of benefits and a successful way of business development. Individual countries, regions and enterprises develop their own action strategies and define a vision to achieve their goals. The concept of industrial business development is an important guide for the direction of the desired transformations and an adequate tool for following the pulse of time. Its evolutionary development is related to the introduction of adequate guidelines and the identification of support points for maintaining the desired competitiveness. The changes find expression in the development of its various versions – from 1.0 to 5.0. At the core of each of them are the innovative achievements of science and business and the key indicative guidelines for future behaviour. There are tight links between innovation and concept, as well as strong dependencies between resource acquisition pathways, transformation process tools, and the scope for realizing multi-directional benefits, making the task of early prediction and rapid business realignment to imperatives complex and difficult. of the new realities. It depends on the company's management how promptly and adequately it will react to the surrounding challenges and take actions to align its production processes and mechanisms for interaction with the market. Taking into account the complex

interrelationships between individual systems, processes and activities on the one hand, and human-robot/technology interaction on the other, should be a priority.

Reference

- Индустрия 5.0: какво е и какво ще донесе. [Industry 5.0: what it is and what it will bring]. 12.01.2024, akcent.bg. <https://akcent.bg/article/67130>.
- Щерев, Н. (2018). Развитие на индустрията на България: състояние и перспективи. *Сборник с доклади от международна научно-практическа конференция на тема „Предизвикателства пред индустриалния растеж в България“*, октомври 2018 г., Несебър, 13-23. [Shterev, N. (2018). Development of Bulgaria's industry: status and prospects] <https://www.industrialgrowth.eu/wp-content/uploads/2018/10/1.pdf>.
- Alabdulatif, A., Thilakarathne, N.N. & Lawal, Z.K. (2024). A Review on Security and Privacy Issues Pertaining to Cyber-Physical Systems in the Industry 5.0 Era. *Computers, Materials and Continua*, 80(3), 3917-3943, <https://doi.org/10.32604/cmc.2024.054150>.
- Barata, J. & Kayser, I. (2024). How will the digital twin shape the future of industry 5.0? *Technovation*, 134, 103025, <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2024.103025>.
- Caggiano, C., Semeraro, C. & Dassisti, M. (2023). A Metamodel for Designing Assessment Models to support transition of production systems towards Industry 5.0. *Computers in Industry*, 152, <https://doi.org/10.1016/j.compind.2023.104008>.
- Choi, T.M., Kumar, S., Yue, X. & Chan, H.L. (2022). Disruptive technologies and operations management in the industry 4.0 era and beyond. *Production and Operations Management*. 31, 9-31. <https://doi.org/10.1111/poms.13622>.
- European Commission: Directorate-General for Research and Innovation, Renda, A., Schwaag Serger, S., Tataj, D., Morlet, A. et al. (2021). *Industry 5.0, a transformative vision for Europe – Governing systemic transformations towards a sustainable industry*, Publications Office of the European Union, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/17322>.
- Digitalk Report | Industry 4.0 – on the way to the smart factory*. February 2022, with the partnership of Life is on and Schneider Electric. <https://digitalk.bg/report/6068/>.
- Garrido, S., Muniz Jr, J. & Ribeiro, V.B. (2024). Operations Management, Sustainability & Industry 5.0: A critical analysis and future agenda. *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 10, 100141, <https://doi.org/10.1016/j.clscn.2024.100141>.
- Guruswamy, S., Pojic, M., Subramanian, J., Mastilovic, J., Sarang, S., Subbanagounder, A., Stojanovic, G. & Jeoti, V. (2022). Toward better food security using concepts from industry 5.0. *Sensors*, 22, 1-24. <https://doi.org/10.3390/s22218377>.
- Ignatius, H.T.N. & Bahsoon, R. (2023). Equity, equality, and need: digital twin approach for fairness-aware task assignment of heterogeneous crowdsourced logistics. *IEEE Trans. Journal of Computer and System Sciences*, 1-12. <https://doi.org/10.1109/TCSS.2023.3321940>.
- Industry 5.0*. European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/research-area/industrial-research-and-innovation/industry-50_en.
- Jahid, A., Alsharif, M.H. & Hall, T.J. (2023). The convergence of blockchain, IoT and 6G: Potential, opportunities, challenges and research roadmap. *Journal of Network and Computer Applications*, 217, 103677, <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2023.103677>.
- Maddikunta, P.K.R., Pham, Q.-V., Prabadevi, B., Deepa, N., Dev, K., Gadekallu, T.R., Ruby, R. & Liyanage, M. (2022). Industry 5.0: A survey on enabling technologies and potential applications. *Journal of Industrial Information Integration*, 26, 100257, <https://doi.org/10.1016/j.jii.2021.100257>.

- Minca, E., Filipescu, A., Cernega, D., Solea, R., Filipescu, A., Ionescu, D. & Simion, G. (2022). Digital twin for a multifunctional technology of flexible assembly on a mechatronics line with integrated robotic systems and mobile visual sensor challenges towards industry 5.0. *Sensors*, 22. <https://doi.org/10.3390/s22218153>.
- Moshood, T.D., Nawanir, G., LEE, C.K. & Fauzi, M.A. (2024). Toward sustainability and resilience with Industry 4.0 and Industry 5.0. *Sustainable Futures*, 8, 100349, <https://doi.org/10.1016/j.sfr.2024.100349>.
- Murtaza, A.A., Saher, A., Zafar, Muhammad, H.S., Moosavi, K.R., Aftab, M.F. & Sanfilippo, F. (2024). Paradigm shift for predictive maintenance and condition monitoring from Industry 4.0 to Industry 5.0: A systematic review, challenges and case study. *Results in Engineering*, 24, 102935, <https://doi.org/10.1016/j.rineng.2024.102935>.
- Pang, J., Zheng, P., Li, S. & Liu, S. (2023). A verification-oriented and part-focused assembly monitoring system based on multi-layered digital twin. *Journal of Manufacturing Systems*, 68, 477-492. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2023.05.008>.
- Psarommatis, F., May, G. & Azamfirei, V. (2023). Envisioning maintenance 5.0: Insights from a systematic literature review of Industry 4.0 and a proposed framework. *Journal of Manufacturing Systems*, 68, 376-399, <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2023.04.009>.
- Rame, R., Purwanto, P. & Sudarno, S. (2024). Industry 5.0 and sustainability: An overview of emerging trends and challenges for a green future. *Innovation and Green Development*, 3 (4), 100173, <https://doi.org/10.1016/j.igd.2024.100173>.
- Rios, A.J., Petrou, M.L., Ramirez, R., Plevris, V. & Nogal, M. (2024). Industry 5.0, towards an enhanced built cultural heritage conservation practice. *Journal of Building Engineering*, 96, 110542, <https://doi.org/10.1016/j.job.2024.110542>.
- Rios, A.J., Plevris, V. & Nogal, M. (2023). Bridge management through digital twin-based anomaly detection systems: a systematic review. *Frontiers in Built Environment*, 9. <https://doi.org/10.3389/fbuil.2023.1176621>.
- Ruppert, T., Daranyi, A., Medvegy, T., Csereklei, D. & Abonyi, J. (2022). Demonstration laboratory of industry 4.0 retrofitting and operator 4.0 solutions: education towards industry 5.0. *Sensors*, 23, 283. <https://doi.org/10.3390/s23010283>.
- Tóth, A., Nagy, L., Kennedy, R., Bohuš, B. Abonyi, J. & Ruppert, T. (2023). The human-centric Industry 5.0 collaboration architecture. *MethodsX*, 11, 102260, <https://doi.org/10.1016/j.mex.2023.102260>.
- Wang, H., Lv, L., Li, X., Li, H., Leng, J., Zhang, Y., Thomson, V., Liu, G., Wen, X., Sun, C. & Luo, G. (2023). A safety management approach for Industry 5.0's human-centered manufacturing based on digital twin. *Journal of Manufacturing Systems*, 66, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2022.11.013>.
- Wang, W., Guo, H., Li, X., Tang, S., Li, Y., Xie, L. & Zhihan L. (2022). BIM Information Integration Based VR Modeling in Digital Twins in Industry 5.0. *Journal of Industrial Information Integration*, 28, 100351. <https://doi.org/10.1016/j.jii.2022.100351>.
- Yang, J., Liu, Y. & Morgan, P.L. (2024). Human-machine interaction towards Industry 5.0: Human-centric smart manufacturing. *Digital Engineering*, 2, 100013, <https://doi.org/10.1016/j.dte.2024.100013>.
- Zafar, M.H., Langås, E.F. & Sanfilippo, F. (2024). Exploring the synergies between collaborative robotics, digital twins, augmentation, and industry 5.0 for smart manufacturing: A state-of-the-art. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 89, 102769, <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2024.102769>.
- Zeb, S., Mahmood, A., Khowaja, S.A., Dev, K., Hassan, S.A., Gidlund, M. & Bellavista, P. (2024). Towards defining industry 5.0 vision with intelligent and software-enabled wireless network architectures and services: A survey. *Journal of Network and Computer Applications*, 223, 103796, <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2023.103796>.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИНДУСТРИАЛНИЯ БИЗНЕС ЧРЕЗ ТЕХНОЛОГИЧНИ ИНОВАЦИИ

Доц. д-р Искра Пантелеева¹
Докт. Калин Борисов²

Резюме: *Развитието на икономиките следва научните достижения и темповете на тяхното приложение в практиката. Технологичните иновации са ключов инструмент за постигане на растеж и атрактивна тема за науката и бизнеса. Целта на доклада е да се представят резултати от проучване в световните бази данни Scopus и Web of Science на документи, свързани с технологичните иновации и индустриалния бизнес, да се направи кратък теоретичен преглед на достигнатото научно познание и очертаят възможностите за развитие на индустриалния бизнес чрез технологични иновации.*

Ключови думи: *технологични иновации, индустриален бизнес, развитие, възможности*

JEL: M21, O10, O14, O32, O33, O40

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.60>

OPPORTUNITIES FOR INDUSTRIAL BUSINESS DEVELOPMENT THROUGH TECHNOLOGICAL INNOVATIONS

Assoc. Prof. Iskra Panteleeva, PhD
PhD Student Kalin Borisov

Abstract: *The development of economies follows scientific achievements and the pace of their application in practice. Technological innovation is a key tool for achieving growth and an attractive topic for science and business. The purpose of the report is to present the results of research in the world databases Scopus and Web of Science of documents related to technological innovations and industrial business, to make a brief theoretical overview of the reached scientific knowledge and outline the opportunities for the development of industrial business through technological innovations.*

Key words: *technological innovation, industrial business, development, opportunities*

JEL: M21, O10, O14, O32, O33, O40.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.60>

---

¹ i.panteleeva@uni-svishtov.bg, D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov.

² k.borisov@hydrostroy.com, D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov.

1. Introduction

Technological innovation is a driving force behind potentially successful transformations and a universal means of achieving progress in all areas of business practice. The development of innovative technologies represents a fundamental pillar for economic and social progress in countries, and understanding the opportunities for utilizing these technological solutions is a critical success factor (Neto et al., 2024). Within the industrial sector, their importance is constantly increasing. More and more industrial enterprises are making efforts and spending resources to maintain the necessary level of innovation and to realize competitive advantages. The multi-directional benefits they bring place technological innovation at the centre of a large number of policy papers, conceptual searches and empirical studies. Theorists and practitioners study and evaluate development models, sources of benefits and performance indicators aimed at industrial business development. As a result of this interest, scientific knowledge is constantly growing in the form of publication activity covering various thematic and functional areas. In a similar context, the purpose of the report is to present the results of research in the world databases Scopus and Web of Science of documents related to technological innovation and industrial business, to make a theoretical review of the reached scientific knowledge and outline the opportunities for the development of the industrial business through technological innovation.

2. Technological innovation and industrial business – Methodology of theoretical research

The study of the economic literature was done by means of a two-stage screening of the publications in Scopus and Web of Science collections, based on Search engine keywords (see Box 1).

Box 1

First stage: Search engine in Scopus (TITLE-ABS-KEY (technological) AND TITLE-ABS-KEY (innovation) AND TITLE-ABS-KEY (industrial) AND TITLE-ABS-KEY (business)) AND PUBYEAR > 1973 AND PUBYEAR < 2025 Search engine in Web of Science technological (Topic) AND innovation (Topic) AND business (Topic) AND business (Topic)

The study of the number of publications covers a 50-year period. For Scopus, the time coverage covers the period: 1974 – 2024, during which a total of 2224 documents were published, including 2086 since 2000, 1,436 since 2014, and for the last 5 years – identified 905 publications. For Web of Science, the period covers the interval: 1985 – 2024 (due to the display interval of registered publications from 1985), during which 9492 documents were published in the Web of Science Core Collection, including 9292 since 2000, 7165 since 2014, and for the last 5 years – 4122 (see Table 1).

Table 1. Number of Scopus and Web of Science publications in the field of technological innovation and industrial business for the period 1975 – 2024

Year	NP		Year	NP		Year	NP		Year	NP		Year	NP	
	S	WoS		S	WoS		S	WoS		S	WoS			
2024	206	828	2014	61	348	2004	35	64	1994	6	22	1984	5	
2023	183	882	2013	73	310	2003	33	63	1993	4	6	1983	1	
2022	152	897	2012	50	309	2002	27	53	1992	6	9	1982	0	
2021	179	832	2011	71	279	2001	12	34	1991	15	4	1981	0	
2020	185	759	2010	61	239	2000	18	56	1990	7	4	1980	3	
2019	145	698	2009	56	189	1999	16	32	1989	3		1979	1	
2018	101	574	2008	52	185	1998	12	39	1988	5	1	1978	2	
2017	72	500	2007	41	129	1997	8	30	1987	7		1977	1	
2016	72	454	2006	74	122	1996	14	26	1986	7		1976	0	
2015	80	392	2005	47	95	1995	8	25	1985	6	2	1975	0	

Note: PN – Number of publications, S – Scopus, WoS - Web of Science.

The data clearly show a growth in publications and a steady upward trend, such as the trend after 2000 shows an accelerating rate of increase in publication activity for both databases (see Figure 1).

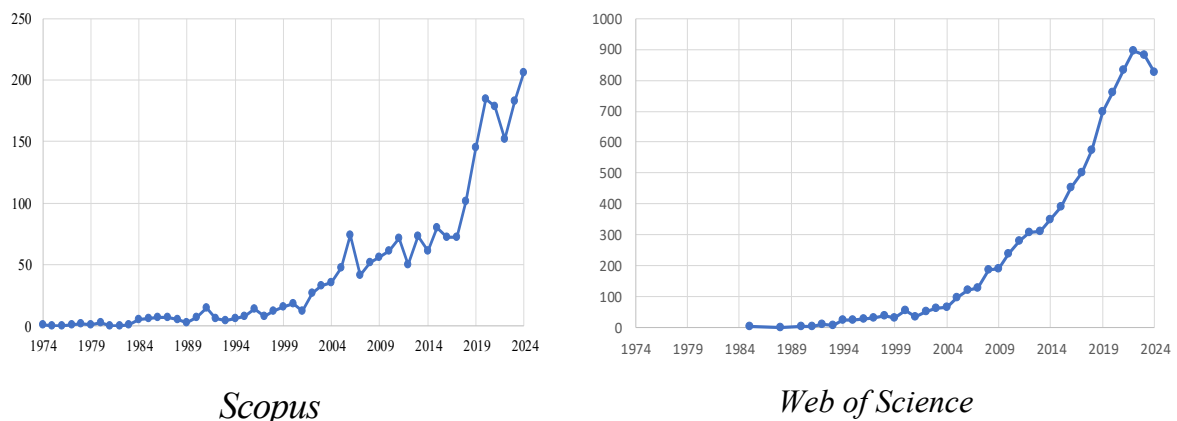

Figure 1. Dynamics of the number of documents in Scopus and Web of Science Collections (First stage) within 1974 – 2024

Despite the fact that data processing in Web of Science started 10 years later, the empirical results regarding Scopus show that the publication activity on the studied topic directly related to technological innovation and industrial business started at a time point close to 1985, which presupposes the possibility of using a relatively similar period of time – 40 years.

The intra-thematic structuring of the publications in Scopus and Web of Science shows a concentration in certain areas, and in this respect, stability in the focus of research interest is also taken into account (see Table 2).

Table 2. Number of documents in Scopus and Web of Science by subject areas: keywords “technological innovation” and “industrial business”

Subject area	Number of Documents: Period				
	1984-2024	2000-2024	2014-2024	2020-2024	2023-20224
Scopus					
Business, Management and Accounting	1025	1019	968	383	166
Engineering	706	704	650	267	109
Social Sciences	509	506	474	241	118
Computer Science	456	456	441	238	101
Economics, Econometrics and Finance	405	402	385	189	77
Environmental Science	298	297	289	176	95
Decision Sciences	266	265	247	91	35
Energy	185	185	182	130	69
Earth and Planetary Sciences	99	98	90	54	20
Mathematics	82	82	76	46	21
Psychology	82	82	80	36	15
Arts and Humanities	80	79	75	24	9
Materials Science	73	73	69	27	13
Physics and Astronomy	44	44	44	25	11
Chemical Engineering	42	42	39	16	4
Agricultural and Biological Sciences	40	40	40	18	6
Chemistry	30	30	30	8	3
Medicine	30	29	27	13	7
Biochemistry, Genetics and Molecular Biology	21	21	21	9	2
Multidisciplinary	21	21	21	12	8
Immunology and Microbiology	12	12	12	5	3
Nursing	8	8	7	0	0
Pharmacology, Toxicology and Pharmaceutics	8	8	8	3	0
Health Professions	6	6	6	3	2
Neuroscience	2	2	2	2	0
Veterinary	1	1	1	0	0
Web of Science					
Management	3,163	3,066	2,199	1,304	796
Business	2,593	2,524	1,916	1,179	710
Economics	1,26	1,242	913	470	284
Engineering Industrial	739	711	528	375	249
Environmental Sciences	684	682	640	473	327
Green Sustainable Science Technology	632	632	616	445	285
Environmental Studies	618	615	556	409	279
Computer Science Information Systems	535	521	345	200	107
Operations Research Management Science	486	458	229	127	88
Information Science Library Science	409	394	273	153	73
Regional Urban Planning	399	388	292	156	94
Engineering Electrical Electronic	358	352	232	116	74
Education Educational Research	336	335	249	77	44
Computer Science Interdisciplinary Applications	327	320	221	126	74
Social Sciences Interdisciplinary	274	273	220	104	65
Business Finance	270	269	205	119	76
Engineering Multidisciplinary	247	227	150	95	52
Multidisciplinary Sciences	246	242	198	129	86
Computer Science Theory Methods	241	241	170	79	39
Engineering Manufacturing	178	176	150	64	39
Telecommunications	177	170	133	106	61
Engineering Environmental	169	169	146	87	52
Computer Science Artificial Intelligence	155	155	108	63	45
Energy Fuels	144	144	128	72	52
Development Studies	110	110	98	51	22

During the second stage, an additional screening of the requested documents was done. In order to identify the publications corresponding to the greatest extent to the target orientations, as well as to reduce their number to those

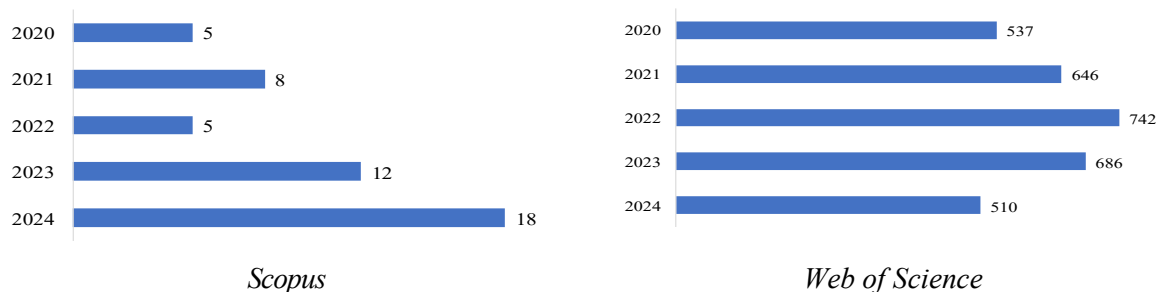
published in English-language journals, the research scope was narrowed. Search engines are shown in Box 2.

Box 2

Second stage:
Search engine in Scopus
(TITLE-ABS-KEY (technological) AND TITLE-ABS-KEY (innovation) AND TITLE-ABS-KEY (industrial) AND TITLE-ABS-KEY (business)) AND PUBYEAR > 2019 AND PUBYEAR < 2025 AND (LIMIT-TO (DOCTYPE, "ar")) AND (LIMIT-TO (EXACTKEYWORD, "Technological Innovation")) AND (LIMIT-TO (SRCTYPE, "j")) AND (LIMIT-TO (LANGUAGE, "English")) AND (LIMIT-TO (SUBJAREA, "BUSI"))

Search engine in Web of Science
 technological (Topic) AND innovation (Topic) AND business (Topic) AND business (Topic)
 Refined By: Final Publication Year: 2024 or 2023 or 2022 or 2020. Document Types: Article. NOT Document Types: Book Chapters or Retracted Publication or Proceeding Paper or Data Paper. NOT Document Types: Withdrawn Publication. Languages: English.

After sifting through the relevant Search engines (see Box 2) and setting a limit to determine the most current documents (published in the period 2023-2024), 1224 documents were identified in the Scopus collection (of them in the thematic area Business, Management and Accounting – 48 documents or 22% of all for the period). Within the same time period, the publications in the Web of Science collection are 3 121 documents, of which 991 are in the field of Management, and 923 in the field of Business, making up more than 60% of the publications for the two years selected (see Figure 2).

Figure 2. Number of documents in Scopus and Web of Science Core Collections (Second stage) within 2020 – 2024

The review of publication activity in Scopus and Web of Science shows an ever-increasing interest in technological innovations and their specific empirical manifestations, especially in the last 10 years. The thematic coverage has an extremely wide scope, as in Scopus it includes 26 subject areas, and in Web of Science – 189. At the same time, a pronounced concentration of the subject scope and the highest publication activity in several areas are reported.

3. Development of industrial business through technological innovations – Theoretical background and main directions for development

Technological innovations have a wide-ranging and differentiated manifestation, which is why there is a variety of thematic studies in the literature

with heterogeneous functional-industry coverage. Among researchers, interest is provoked by many topics (see Table 3).

Table 3. Research topics in the field of technological innovation and industrial business

Research topics	Researchers
Main directions of innovative transformations of the industry, based on the application of a management competence approach and the models of innovative development of the industry in the context of the creation of technological sovereignty	Shirinkina, Ababiy, & Shvedov, 2024
Enabling technologies, challenges and opportunities related to the transition from Industry 4.0 to Industry 5.0 and the strong connection between the two concepts by these technologies	Piccarozzi et al., 2024
Holistic picture of patent-related technological innovation in the electronic market	Yen-Chun & Liu, 2006
Emerging trends and the potential for technology transfer of the intellectual property portfolio of the scientific and technological institutions across a diversified spectrum of significant technological areas in the industrial sectors	Neto, Faria & de Melo, 2024
Radical technological innovations in redesigning business strategy and planning changes in managing the work of computer users	Fenwick & Cordey-Hayes, 2001
Green technological innovation in enterprises through green-oriented and innovation-oriented systems	Xie, et al., 2024
Artificial intelligence and technological innovation as foundational elements in the digital transformation framework for sustained growth and operational excellence	Aldoseri, et al., 2024
Role of technological innovation on the performance of SMEs through environmental sustainability practices	Chege & Wang, 2020
Appropriate characteristics of the innovation ecosystem for the supply of smart products	Kahle et al., 2020
Importance of visionaries in industrial change brought about by product entry	Greenstein, 2024
Industrial dynamics through new policies or technological innovation from the standpoint of Waste management as an economic activity	Park, 2014; Cecere & Corrocher, 2016; Nogueira, 2023
Impact of technological innovations on energy industry chain, specifically new energy vehicles	Xie, Zhao & Ding, 2024
Opportunities and Challenges of Sustainable Innovation for Climate Change Mitigation	Rodrigues Steinhorst Kraetzig et al., 2024.
Interactions between technological and socio-economic innovations as a driving force for the industrial revolution era in the face of the next generation of high pressure and high temperature food sterilization technologies	Sojecka et al., 2024
Innovation models related to open innovation strategies, generating sustainable and regenerative innovations and improving strategic and technological capabilities on the example of agro-industrial chains in the leather sector	Botero Montoya et al., 2024
Influence of Technological Innovation on SME Performance through Environmental Sustainability Practices	Chege & Wang, 2020
Significance of continuous learning, interdisciplinary collaboration, and industry partnerships in nurturing a thriving AI-powered innovation ecosystem	Aldoseri, et al., 2024

Technological innovation increases opportunities for developing smart products (Kahle et al., 2020); generating benefits and providing an enabling environment for further benefits. Their application leads to the optimization of processes and the improvement of the overall personal and professional enrichment of human resources, ushering in a new era of technological excellence and social progress (Aldoseri, et al., 2024). It is one of the indicators that give important information about the background of a given region/sector, help track their adoption and indicate development opportunities (López-Eguilaz, 2001).

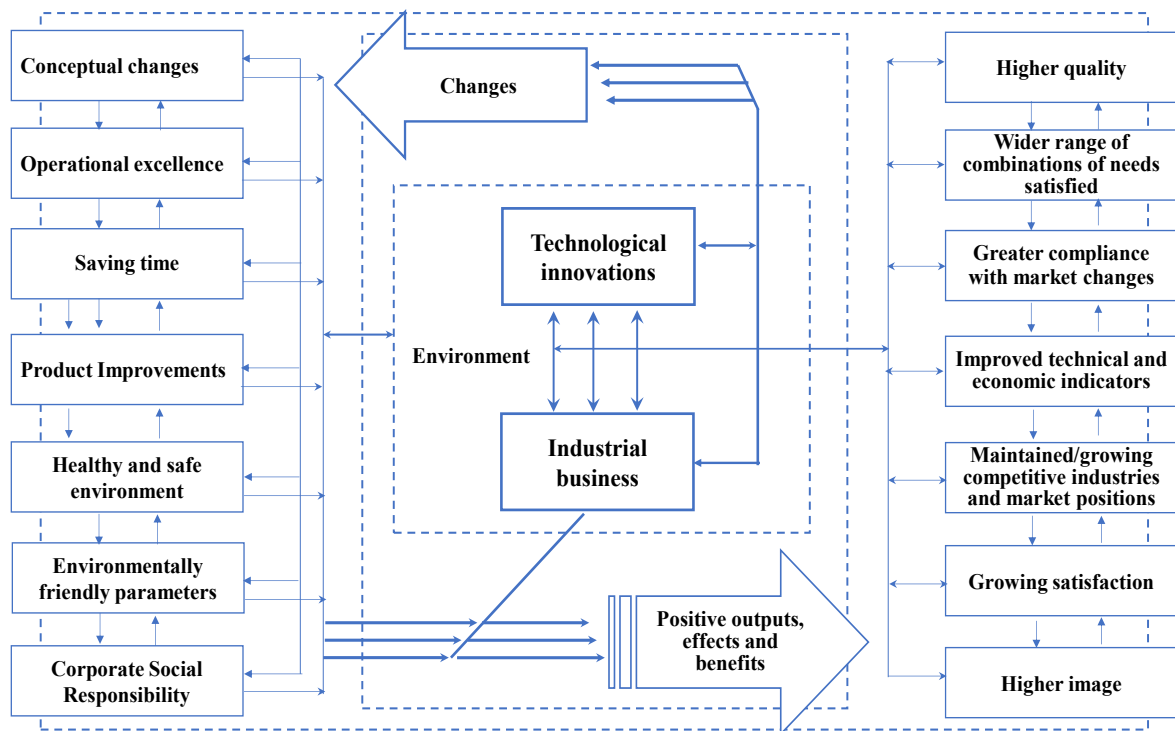

Figure 3. Development of industrial business through technological innovations

There are many manifestations of the positives that the industrial business and the players operating in it can achieve. Conceptually, the main directions for these manifestations are presented in Figure 3.

Conclusion

Technological innovations are important for realizing multidirectional effects, contributing to industrial development. Because of it, they are the subject of a large number of research and find practical application in heterogeneous activities. The interest in them provokes increasing publication activity, scientific knowledge, and the generation of subsequent intensive processes of creating new knowledge. Strong competition and a turbulent environment put an increased pressure on the search for new opportunities to achieve competitive advantages, which implies maintaining a sustainable trend of intensifying research activity, offering new and new technological solutions, and identifying new and new opportunities for the development of the industrial business.

Reference

- Aldoseri, A., Al-Khalifa, K.N. & Hamouda, A.M. (2024). AI-Powered Innovation in Digital Transformation: Key Pillars and Industry Impact. *Sustainability* (Switzerland), 16(5), 1790. DOI: 10.3390/su16051790.
- Botero Montoya, L.H., Gutiérrez, N., Zuluaga, A., Gutiérrez L.F., Gómez J.O., Orozco, G.L. & Zartha, J.W. (2024). Proposal for Sustainability-Oriented Innovation Management Model (MGI) for Agro-Industrial Leather Chain. *Sustainability* (Switzerland), 16(20), 8981. DOI: 10.3390/su16208981.

- Cecere, G. & Corrocher, N. (2016). Stringency of regulation and innovation in waste management: An empirical analysis on EU countries. *Industry and Innovation*, 23(7), 625-646, 10.1080/13662716.2016.1195253.
- Chege, S. M., & Wang, D. (2020). The Influence of Technological Innovation on SME Performance through Environmental Sustainability Practices in Kenya. *Technology in Society*, 60, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2019.101210>.
- Fenwick, P. & Cordey-Hayes, M. (2001). Technology change and management strategy in the Benefits Agency. *Technovation*, 21(3), pp. 167–174. DOI: 10.1016/S0166-4972(00)00032-8.
- Greenstein, S. (2024). Archetypes of product launch by insiders, outsiders, and visionaries. *Industrial and Corporate Change*, 33(1), 216-237. 10.1093/icc/dtad027.
- Kahle, J.H., Marcon, É., Ghezzi, A. & Frank, A.G. (2020). Smart Products value creation in SMEs innovation ecosystems. *Technological Forecasting and Social Change*, 156, 120024. DOI: 10.1016/j.techfore.2020.120024.
- López-Eguilaz, M. (2001). International Journal The impacts of technological innovation: situation in Spain, the case of Navarra. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 1(2), 276-294. DOI: 10.1504/IJEIM.2001.000457.
- Marcelino-Jesus, E., Sarraipa, J., Agostinho, C. & Jardim-Goncalves, R. (2014). A Requirements Engineering Methodology for Technological Innovations Assessment. 577-586, DOI:10.3233/978-1-61499-440-4-577. <https://ebooks.iospress.nl/publication/37907>
- Neto, N.B., Faria, L.A. & de Melo, F.C.L. (2024). Identifying Technological Trends and Promoting Strategies to Boost Innovation and Technology Transfer: A Case Study on the Patent Portfolio of Brazilian Public Research Institutions. *Journal of Aerospace Technology and Management*, 16, e1624. DOI: 10.1590/jatm.v16.1336.
- Nogueira, L.A. (2023). Exploring the industrial dynamics of waste management and recycling: A call for research and a proposed agenda. *Waste Management*, 170, 33-39. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2023.07.022>.
- Xie, C., Ye, L., Zhong, N. & Wan, W. (2024). Impact of digital finance on corporate green innovation: Exploring role of land resource misallocation in China. *Resources Policy*, 91, 104920. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.104920>.
- Park, J.Y. (2014). The evolution of waste into a resource: Examining innovation in technologies reusing coal combustion by-products using patent data. *Research Policy*, 43(10), 1816-1826, 10.1016/j.respol.2014.06.002.
- Piccarozzi, M., Silvestri, L., Silvestri, C. & Ruggieri, A. (2024). Roadmap to Industry 5.0: Enabling technologies, challenges, and opportunities towards a holistic definition in management studies. *Technological Forecasting and Social Change*, 205, 123467. DOI: 10.1016/j.techfore.2024.123467.
- Rodrigues Steinhorst Kraetzig, E., Ávila, L., Salvia, A., Bichueti, R. & Brandli, L. (2024). Opportunities and Challenges of Sustainable Innovation for Climate Change Mitigation in Companies: A Systematic Literature Review. *Environmental Quality Management*, 34, 10.1002/tqem.22284.
- Shirinkina, E.V., Ababiy, V.D. & Shvedov, E.S. (2024). Formation of a client-centric business model in the B2B market. *Advanced Series in Management*, 33A, 177-184.
- Sojecka, A.A., Drozd-Rzoska, A. & Rzoska, S.J. (2024). Food Preservation in the Industrial Revolution Epoch: Innovative High Pressure Processing (HPP, HPT) for the 21st-Century Sustainable Society. *Foods*, 13(19), 3028. DOI: 10.3390/foods13193028.
- Yen-Chun, J.W. & Liu, H.-P. (2006). Technological innovation assessment of business-to-business electronic marketplaces. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 57(8), pp. 1093-1104. <https://doi.org/10.1002/asi.20372>.

ПРОМОТИРАНЕ НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ДЕСТИНАЦИЯ ЧРЕЗ ДИГИТАЛНИ ИНОВАЦИИ

Доц. д-р Любка Илиева¹

Резюме: Туристическата индустрия претърпя значителни трансформации поради бързия напредък на технологиите. Дигиталните иновации се превърнаха в решаващ аспект в успешното популяризиране и управление на туристически дестинации. Този документ има за цел да проучи обхвата на дигиталните иновации, които могат да бъдат използвани за подобряване на видимостта и привлекателността на туристическите дестинации. Прегледът на съществуващата литература подчертава значението на дигитализацията в туризма, ползите от внедряването на технологични иновации съотнесени към предпочитанията на туристите.

Ключови думи: дигитални иновации, туризъм, ползи, туристически предпочитания

JEL: L83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.61>

PROMOTING THE TOURIST DESTINATION THROUGH DIGITAL INNOVATIONS

Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, PhD

Abstract: The tourism industry has undergone significant transformations due to the rapid advancement of technology. Digital innovation has become a crucial aspect in the successful promotion and management of tourist destinations. This paper aims to explore the range of digital innovations that can be used to improve the visibility and attractiveness of tourist destinations. The review of the existing literature highlights the importance of digitization in tourism, the benefits of the implementation of technological innovations relative to the preferences of tourists.

Key words: digital innovation, tourism, benefits, tourist preferences

JEL: L83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.61>

1. Въведение

Туризмът отдавна е признат като основен двигател на икономическия растеж и развитие, особено в много развиващи се страни. Туристическата индустрия обаче е изправена пред значителни предизвикателства през

---

¹ l.ilieva@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов

последните години, включително необходимостта да се адаптира към променящите се предпочитания на потребителите, повишената конкуренция от други дестинации и нарастващото значение на технологиите в изживяването при пътуване.

Един обещаващ подход за справяне с тези предизвикателства е разработването на иновативни технологични решения за подобряване на туристическото изживяване и привличане на повече посетители към дадена дестинация. Целта на настоящата разработка е да представи въздействието, което оказват дигиталните иновации върху решението на туристите да посетят една дестинация.

За постигане на поставената цел се проучва обхвата на дигиталните иновации и тяхното използване от туристите при взимане на решение за посещение на туристическата дестинация.

2. Обхват на дигиталните иновации

Туризмът отдавна е индустрия, характеризираща се с високи нива на иновации и адаптивност в отговор на променящите се пазарни изисквания. Технологичните иновации трансформираха дълбоко управлението и практиките в туризма, като тласкаха индустрията да стане една от най-големите в света. Внедряването на иновативни цифрови технологии позволи на туристическите предприятия да подобрят изживяването на посетителите, да подобрят оперативната ефективност и да спечелят конкурентно предимство.

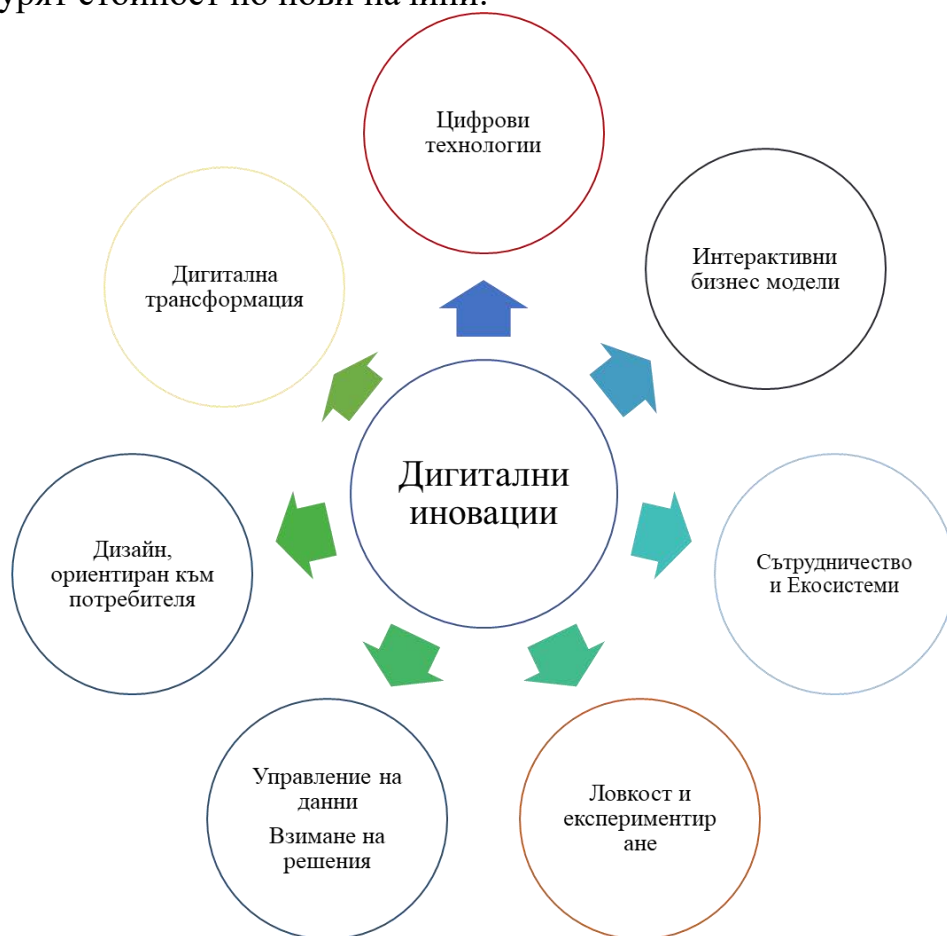
Дигиталната иновация се дефинира като процес на използване на цифрови технологии и стратегии за създаване на нови или подобрени продукти, услуги, процеси и бизнес модели (Ilieva, L.M., Prosenko, Y.V., Todorova, L.K., Spasova, S.P., Chumikova, S.Y., 2021). Това включва използване на дигитални инструменти и платформи за стимулиране на трансформация, подобряване на изживяването на клиентите и генериране на стойност.

Ключовите компоненти на дигиталните иновации включват (фиг. 1) (Jain, 2023):

Цифрови технологии: Цифровите иновации разчитат на използването на различни цифрови технологии като изкуствен интелект (AI), машинно обучение, анализ на данни, облачни изчисления, Интернет на нещата (IoT), блокчейн и виртуална/разширена реалност (VR/AR). Тези технологии служат като градивни елементи за създаване на иновативни решения и трансформиране на иновационни процеси.

Интерактивните бизнес модели: Дигиталните иновации често включват разработването на разрушителни бизнес модели, които предизвикват традиционните индустриални практики. Примерите включват базирани на платформа бизнеси като Uber и Airbnb, абонаментни услуги като Netflix или модели за електронна търговия директно към потребителите.

Тези иновации в бизнес моделите използват цифрови платформи, прозрения, управлявани от данни, и ориентирани към потребителя подходи, за да осигурят стойност по нови начини.

Фигура. 1. Структура на дигиталните иновации
Източник: (Jain, 2023)

Дизайн, ориентиран към потребителя: Дигиталните иновации поставят силен акцент върху разбирането на нуждите и предпочитанията на потребителите. Използват се ориентирани към потребителя дизайнерски методологии, като дизайнерско мислене и дизайн на потребителското изживяване (UX), за създаване на интуитивни и ангажиращи цифрови изживявания. Чрез приоритизиране на обратната връзка с клиентите и итеративно усъвършенстване на решенията, дигиталните новатори могат да разработят продукти и услуги, които отговарят на очакванията на клиентите.

Вземане на решения, управлявани от данни: Данните играят критична роля в цифровите иновации. Организацията събират и анализират огромни количества данни, за да получат представа за поведението на клиентите, пазарните тенденции и оперативната ефективност. Вземането на решения, основано на данни, позволява на организацията да правят информиран избор, да идентифицират възможности и да оптимизират своите цифрови стратегии.

Гъвкавост и експериментиране: Дигиталните иновации се основават на гъвкаво мислене и желание за експериментиране и повторение. Това включва приемане на итеративни методологии за разработка, като Agile или DevOps, за бързо реагиране на променящите се пазарни изисквания. Организацията, които приемат култура на иновации, могат да тестват нови идеи, да се учат от неуспехите и да адаптират стратегиите си съответно.

Сътрудничество и екосистеми: Цифровите иновации често включват сътрудничество в екосистемите на партньори, доставчици и клиенти. Подходите за отворени иновации, като съвместно създаване и партньорства, позволяват на организацията да използват външна експертиза, да имат достъп до допълнителни ресурси и да насърчават иновациите чрез колективен интелект.

Дигитална трансформация: Дигиталната иновация е тясно свързана с дигиталната трансформация, която се отнася до цялостната интеграция на цифрови технологии и стратегии в цялата организация. Това включва преосмисляне на процеси, организационни структури и бизнес модели, за да се обхване пълният потенциал на цифровите възможности.

Като възприемат тези ключови компоненти, организацията могат да впрегнат силата на дигиталните иновации, за да стимулират растежа, да подобрят конкурентоспособността и да предоставят стойност на клиентите в дигиталната ера.

Ролята на дигиталната трансформация в туризма се простира отвъд простото подобряване на изживяването на посетителите. Тъй като местните власти се стремят да се съобразят с променящите се предпочитания на туристите и да ги накарат да се почувстват по-приобщени към дестинацията, ефективното управление на технологичните иновации стана решаващо. Освен това, технологично ориентираните решения могат да помогнат за справяне с някои от неотложните предизвикателства, пред които е изправена туристическата индустрия, като свръх туризъм, замърсяване и икономическа зависимост (Calero, et al., 2022).

Ползите от използването на дигиталните иновации в туризма най-общо се свързват с: (Rodrigues, V., Eusébio, C., & Breda, Z., 2022)

- **Подобряване на изживяването на посетителите:** Това включва използването на виртуална и разширена реалност, мобилни приложения и други цифрови инструменти за създаване на по-ангажиращи и персонализирани туристически изживявания.

- **Управление на дестинацията:** Чрез използването на дигитални технологии местните власти и нестопанските организации могат да събират и анализират данни за поведението, предпочитанията и удовлетвореността на посетителите, което им позволява да вземат по-информирани решения относно развитието и промотирането на своите дестинации.

• **Бизнес решения:** Цифровите технологии също могат да помогнат на туристическия бизнес да подобри своята оперативна ефективност, да намали разходите и да спечели конкурентно предимство на пазара.

• **Интелигентни устойчиви дестинации:** Технологичните иновации могат да допринесат за развитието на „интелигентни“ и устойчиви туристически дестинации, които са по-способни да управляват екологичните и социалните въздействия на туризма.

3. Приложение на дигиталните иновации при взимането на решение за туристически посещения

Чрез ефективното управление и интегриране на дигитални технологии туристическите дестинации могат да подобрят целия процес на взимане на решение за пътуване, започвайки от вдъхновението и търсенето, през резервациите и пътуването, и завършвайки с следпродажбеното обслужване и споделянето на опита. (Ilieva, L., Todorova, L., 2023)

В проведено проучване сред 226 потребители на туристически услуги имаше за цел да проучи нагласите и предпочитанията на туристите към иновациите, прилагани от бизнеса. От респондентите, включени в проучването, 35% са представители на поколението Baby Boomer, 40% са от поколението X, 21% са от поколението Y и 4% са от поколението Z. 81% от респондентите са били заети, като повечето от тях с висше образование. 42% от анкетираните отчитат доходи над средните за страната, а 51% декларират доходи над минималните.

48% от анкетираните посочват, че организират пътуването си сами, 20% организират пътуването си с помощта на приятели, което показва, че са туристи с достатъчно опит. 28% от анкетираните ползват услугите на туроператори и туристически агенти. На въпрос за честотата на пътуванията през годината 19% посочват повече от 10 пъти, 29% между 5 и 9 пъти, 37% между 3 и 4 пъти, 12% 2 пъти и само 4% посочват, че предприемат само туристически пътувания веднъж годишно. Тези отговори показват, че респондентите са активни потребители на туристически услуги.

Резултатите от проучването показват, че през последните години има забележими промени в поведението на туристите. Значителни 42% от анкетираните съобщават, че имат по-големи изисквания за подобрени стандарти за хигиена и чистота в туристическите съоръжения и места за настаняване. Това предполага засилен фокус върху опасенията за здравето и санитарните условия сред пътуващите, вероятно водени от опита и уроците, научени по време на пандемията COVID-19. Туристите сега поставят по-висок приоритет на практиките за чистота и дезинфекция, прилагани от доставчиците на туристически услуги, подчертавайки необходимостта индустрията да се адаптира и да се справи с тези променящи се потребителски предпочитания.

*Фигура.2. Най-често използвани дигитални иновации от туристите
Източник: собствено проучване*

38% се интересуват от оценки от ревюта на сайтове, 36% търсят изгодни предложения, а 34% очакват гъвкавост при резервациите. Потребителите също така са все по-загрижени за цялостното изживяване по време на пътуването и престоя си в туристическата дестинация, като 33% от потребителите търсят предложения с повече преживявания и уникални преживявания по време на пътуването и престоя си в туристическата дестинация. Тези отговори показват, че туристите планират пътуванията си внимателно, проучват опции и търсят най-добрите оферти, което показва активно ангажиране с онлайн информация и ресурси.

Тези отговори показват, че потребителите активно планират своите пътувания, проучват различни сайтове и опции и търсят най-добрите сделки и стойност. С други думи, те са силно ангажирани с обширната информация, налична в интернет, и знаят как да я използват, за да намерят най-удовлетворяващите и персонализирани изживявания при пътуване.

4. Заключение

В заключение, дигиталните иновации имат голям потенциал да трансформират туристическите дестинации, като им помогнат да привлекат и задържат посетители, да подобрят тяхното преживяване и да насърчат устойчиво развитие. Ключовите области на приложение включват подобряване на изживяването на посетителите, управление на дестинациите, бизнес решения и създаване на интелигентни, устойчиви дестинации.

Въпреки това, успешното внедряване на дигитални решения в туризма изисква внимателен подход, за да се вземат предвид променящите се предпочитания на туристите, както и големите предизвикателства, като свръхтуризъм и устойчивост.

Използвани източници

- Calero, et al. (2022). Methodology for the management technological innovation in tourist destinations. *Smart Tourism 3(1)3(1)*, 12-12., <https://doi.org/10.54517/st.v3i1.1724>.
- Ilieva, L., Petrova, M., & Todorova, L. (2023, January 1). Application of technological innovations in the tourism industry. . *EDP Sciences*, 408, 01003-01003. , <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202340801003>.
- Ilieva, L., Todorova, L. (2023). Role of technological innovation for sustainable management of tourism organizations. *IOP Conference Series Earth and Environmental Science*, стр. 10.1088/1755-1315/1269/1/012038.
- Ilieva, L.M., Procenko, Y.V., Todorova, L.K., Spasova, S.P., Chumikova, S.Y. . (2021). Innovative Solutions Through Digitalization of the Tourism Business as a Result of the COVID-19 Pandemic. *Digital Technologies and Institutions for Sustainable Development. Advances in Science, Technology & Innovation. Springer, Cham.*, https://doi.org/10.1007/978-3-031-04289-8_79.
- Jain, N. (15 juli 2023 г.). *What is Digital Innovation? Definition, Examples and Best Practices*. Извлечено от Ideascale: <https://ideascale.com/blog/what-is-digital-innovation/>
- Rodrigues, V., Eusébio, C., & Breda, Z. (2022). Enhancing sustainable development through tourism digitalisation: a systematic literature review. *Springer Science+Business Media*, 25(1), 13-45. <https://doi.org/10.1007/s40558-022-00241-w>.

ЛОГИСТИЧНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ФИРМАТА, ОРГАНИЗАЦИОННАТА ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА АКТИВНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИВОВАРНИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Доц. д-р Сергей Найденов¹

Резюме: *Развитието на съвременната логистика се стимулира поради нейното значение за повишаване на ефективността на ежедневните операции на компанията и корпоративната ѝ рентабилност. Логистиката заема централно място в стратегията на компанията. Тя е от съществено значение за конкурентното предимство и оцеляването на компанията на пазара. Логистиката включва интегрирането на всички операции по доставката и обработката на информация и материали, транспортирането, складирането, производството, както и дистрибуцията им и пласирането на стоки.*

Логистичното поведение е комплекс от операции за ефективно управление на материалните и информационни потоци в корпоративните вериги на доставки и обслужването на клиентите за минимално време.

Съвременните компании са застрашени от различни предизвикателства, идващи от заобикалящата ги среда. За да поддържат своето конкурентно предимство, те трябва активно да подкрепят постигането на стабилно логистично поведение и организационна идентичност.

Ключови думи: *логистично поведение, материални потоци, идентификация, корпоративна практика на пивоварните предприятия.*

JEL: L21, L25, L26

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.62>

THE LOGISTICS BEHAVIOR OF THE COMPANY, ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION AND BUSINESS ACTIVITY OF BULGARIAN BREWERS

Assoc. prof. Sergey Naydenov, Ph.D

Abstract: *The development of contemporary logistics is stimulated due to its importance for increasing the efficiency of company's daily operations and corporate profitability. Logistics takes a central place in the company's strategy. It is essential for the competitive advantage and survival of the company in the market. Logistics involves the integration of all operations in the information and material supply and handling, transportation, warehousing, production as well as commodities distribution and placement.*

---

¹ *s.naydenov@uni-svishtov.bg, Катедра „Индустириален бизнес и предприемачество“, Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов*

Contemporary logistics is a complex of operations for managing the effective forward and reverse material and information flows in the corporate supply chains and time.

Modern companies are threatened to various challenges coming from the surrounding environment. To maintain their competitive advantage, they need to actively support the achievement of a stable organizational identity.

Key words: *logistic operations, material flows, identification, breweries corporate practice.*

JEL: L21, L25, L26

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.62>

1. Въведение

Развитието на съвременната логистика е стимулирано от приноса ѝ за повишаване на ефективността на стопанската дейност и корпоративната рентабилност. Заема централно място и в реализацията на стремежа на фирмите да придобият конкурентно предимство на пазара. Развива се техническа, технологическа, икономическа интеграция на звената от веригите, пропускащи тези потоци, което ги обвързва в единна система. Рязко се повишава ефективността на управление на материалните потоци, основаващо се на достиженията в комуникационните технологии, нарастващите възможности на мониторинг на движението на потоците на всички етапи в и между фирмите.

В теорията на управлението на бизнеса се отдава твърде голямо значение и на изучаването на проблемите, които възникват и се решават по повод състоянието, анализа и оценките на въздействието на външната среда. Наред със логистичното поведение се утвърждава и тезата, че колкото по-добре се познава средата от мениджъра или предприемача, толкова по-големи са шансовете за успех. Практика на повечето от големите компании е да създават специални отдели и звена и да наемат специалисти, занимаващи се с решаването именно на този проблем. Такъв подход е трудно приложим в управлението на предприемаческите организации поради две причини: първо, невъзможността да бъдат заделени такива човешки и финансови ресурси за това, и второ, въздействието на външната среда е много по-силно върху малките предприемачи, отколкото върху големите фирми. Съвременните компании са изправени пред различни предизвикателства, идващи от обкръжаващата ги среда. За да запазят конкурентните си предимства, им е необходимо да подпомогнат активно постигането на стабилна организационна идентичност.

1. Логистичното поведение във фирмата изисква интеграция и партньорство

Съвременната логистика се дефинира като съвкупност от дейности по управление движението на материалните и съпътстващите потоци в

пространството и времето. Това подобрява и конкурентоспособността на фирмата.

Чрез логистичният подход се интегрират и непосредствено обвързват всички операции и дейности по снабдяване, производство, складиране, съхранение, пласмент и дистрибуция.

Приоритетите на страните от ЕС в областта на логистиката се свързват главно с логистично поведение касаещо модерните технологии за превоз, съхранение и обработка на товарите, съвременния подвижен състав, актуалната логистична инфраструктура, високоскоростните превози, комбинираните технологии в товарните превози, съчетани с необходимите терминали и подвижен състав, европейските стандарти за преминаване на границите, дистрибуцията и т.н.

Фирма, която се стреми да повиши своята конкурентоспособност и повиши корпоративната си практика в условията на динамично развиващи се пазари, може да постигне това, използвайки предимствата на фирменото логистично поведение по отношение на материалните, информационните и човешки потоци или като използва услугите на специализираните в това направление партньори. Фирмата става конкурентна, ако:

- заложи на съвременни складове, оборудвани в съответствие с изискванията за товаро-разтоварна дейност;
- възприеме модерни транспортни решения с използване на възможностите на мултимодалните превози;
- инвестира средства в модерни информационни технологии за следене на складовите наличности и системи за сателитно следене на транспортните средства по начертаните маршрути, позволяващо на собственика на товара да получава регулярно информация за неговото местонахождение;
- актуализира знанията на персонала свързани с обслужването на клиентите.

Логистичното поведение е процес със стратегическа важност за фирмата, за търсенето и предлагането, за ресурсите и пазарите ѝ. Процесът обвързващ логистичното поведение способства да се създават и поддържат дългосрочни партньорски отношения между фирма, доставчик и клиент. По този начин се създава предпоставка за координирана и интегрирана дейност с оглед извличане на иновационни и технологични предимства посредством стратегическа ориентация към вътрешно-фирмената и международна дейност (Cousins P., 2005).

Не случайно някои автори определят логистичното поведение като интеграционна система развиваща се на три равнища: управление на логистични взаимоотношения; управление на съвместни логистични вериги и управление на съвместни бизнес мрежи (Harland, C., 2006). Факторите, основно влияещи върху степента на интеграция на логистиката са свързани с

конкуренцията в индустриалния бранш, близостта до партньорите, възможностите за съвместни инвестиционни програми и природата на произведените продукти.

Интегрираното логистично поведение е следствие от оптимизацията на материалните, финансовите и информационните потоци на фирмата, включвайки доставчици и клиенти като важни субекти в логистичните взаимоотношения. Стратегията в действие е центрирана към достигане на онази фаза на взаимно доверие, при която дългосрочното партньорство носи положителни синергетични ефекти за страните. Идеята е, че колкото при равни други условия е по-високо доверието между партньорите, толкова по-голяма е нагласата за сътрудничество между страните.

Партньорството се изгражда трудно - има необходимост от допълнителна комуникация, координация и споделяне на риска. То има смисъл само ако дава по-добри резултати, отколкото постигат фирмите без партниране. И даже когато партньорството е гарантирано, може да се провали, ако партньорите влизат с различни очаквания. Движещите сили на партньорството попадат в четири категорийни цели на партньорството – активи и ефективност, от гледна точка на разходите; увеличаване на услугите за клиентите; маркетингови предимства и растеж на печалбата и стабилността. Необходимо е в преговорния процес да се изградят специфични и точни описания на категорията движещи сили на партньорството със съответните метрики. Необходима е мотивация на преговорните екипи и калибриране на очакванията им (Harvard Business Review, 2009). Следващата стъпка е екипите да използват подходяща скала, измерваща вероятността, те да постигнат желаните резултати за всяка от четирите категории. Откровеността при преговорите, позволява на страните да се префокусират върху това, какво могат да спечелят от съвместната си работа. При споразумение, фокусът се премества върху организационната среда, в която ключовите фактори са: съвместимост на корпоративните култури, съвместимост на управленската философия и техниките, силно чувство за общност и симетрия между страните. Целта е да се надскочи манталитета, да се уважава духът на партньорството, да се открият различията между партньорите, които могат в бъдеще да създават проблеми. Освен тези фактори, трябва да се оценят и други като: общите конкуренти, възможността за непосредствен контакт, потенциалът за изключителност, предшестващият опит и общите крайни потребители. Тези допълнителни фактори не ограничават партньорството ако липсват, но ако са налице, задълбочават връзката. Необходимо е да се акцентира в преговорния процес и на компонентите на мениджмънта – общите дейности и процеси, включващи: способности за планиране, съвместен оперативен контрол, комуникации и споделяне на риска и възнаграждението. За всеки компонент трябва да се определи текущото състояние и необходима ли е промяна за партньорството.

Днес чрез партньорството и интеграцията в логистичното поведение много фирми са повишили ефективността от гледна точка на разходите, комуникацията потребител – доставчик в направленията: свобода на обмен на информацията относно цените, разписанията и качествения контрол; премахване на поръчките за всеки отделен превоз; включване на доставчиците в дизайна на продукта и неговите спецификации; съвместно решаване на управленски задачи; използване на електронен обмен от данни.

2. Обхват и еволюция на логистичното поведение

Логистичното поведение не може да се упражнява ефективно ако не се осъществява наблюдение и координация по хода на т.нар. логистична верига (supply chain, logistic chain). Тя се изгражда чрез системен мениджмънт от страна на доставчици и клиенти върху снабдяването, източниците на доставка, производството, поръчките, инвентара, складовото и потребителско обслужване (Monezka, R., 2007). На практика в логистичните вериги се проявяват всички дейности, специфични за логистиката и се усилва ефектът от управлението.

В логистичната верига се наблюдава групиране в единна система на логистичните дейности (снабдяване, производство, складиране, транспортиране, дистрибуция) и непосредствените участници в тях (доставчици, клиенти) при наличност и обезпеченост с определен набор от средства (информационни, материални, финансови). Разширяването на логистичната верига неизменно води до усложняване на нейният състав. То задължително изисква от фирмата максимална прозрачност и точност на дейностите и операциите от момента на трансформация на ресурсната база до момента на удовлетворяване на потребителските предпочитания.

Факторите, от които зависи сложността на логистичната верига са: избраната стратегия за интеграция на логистичните дейности; последиците от свръхпроизводството; претоварването на транспортните системи; изискванията за устойчиво обществено развитие и контрол върху околната среда.

Тенденция в съвременното производство е все повече фирми да пристъпват към скъсяване на жизнения цикъл на създаваните от тях продукти. Тя се захранва от бързите промени в технологиите, от глобализацията на пазарите. Основна критична сфера се оказва производствената дейност. Тя съществено влияе върху сложността на логистичната верига, върху доходността на предприятието и устойчивостта му в условията на променлива фирмена среда. Ето защо специалистите препоръчват задълбочено планиране на производството и свързаните с него логистични дейности. Счита се, че това ще спомогне за изграждане от гл. т. на фирмените интереси на оптимален модел на сложна логистична верига. Логистичните вериги са сложни, защото се характеризират с висока степен на несигурност във времето. При все това, те са адаптивни и динамично развиващи се.

Дългите логистични вериги и несигурността в търсенето на продукцията не са нови проблеми за логистичните мениджъри на компаниите. Глобализацията на икономиката поставя фирмите в нови условия. Още по належаща става надеждната прогноза за логистичното поведение (в т.ч. при промяна в дизайна на продукта, в дестинацията на доставка, в стратегията на продажба, в продуктовата гама, в промяната на опаковката, в степента на централизация на мениджмънта и др.).

Тръгвайки към решения на проблемите, компаниите търсят по голяма комплексност на логистичното поведение и възможност за намаляване на логистичните разходи.

Основните фактори, благоприятстващи развитието на логистичното поведение са:

- икономически растеж, изразяващ се в по висока производителност и иновационна дейност;
- логистични перспективи, изразяващи се в намаляване на логистичните разходи, намаляване на броя на доставчиците, съсредоточаване върху основни за фирмите дейности и аутсорсинг на периферни такива, оформяне на логистични алианси и др.;
- регионализация, изразяваща се в различните потребителски предпочитания, несинхронизираната законова база и по високите равнища на търговията в рамките на регионите;
- технологично развитие, изразяващо се в използването на интернет и иновациите, водещо до намаляване на технологичното време за определена логистична дейност;
- дерегулация, проявяваща се във финансовата сфера и транспорта.

Ролята на логистичното поведение и за малките и средни фирми е от изключително значение за корпоративната и социална отговорност на държавата в отношенията ѝ с бизнеса. Това изисква спазване на стандарти, мониторинг и контрол, в противен случай зависимостта от параметрите на рисковия мениджмънт става все по-голяма. Местното законодателство и глобалното разпространение на логистичното поведение се определят като детерминанта на икономическото развитие с нарастващо действие и обхват (OECD, 2008).

Можем да обобщим, че глобалната логистика интегрира различно логистично поведение, позволяващо на фирмите да задоволяват по-бързо и по-надеждно своите клиенти.

3. Организационна идентификация на фирмата

Дефинирането на организационната идентичност е сложна задача. Наблюдава се „липса на консенсус относно значението и дефинирането“ на двата термина (Димитрова, Я., 2013), от многоаспектността им.

Независимо от факта, че търсенето на най-подходяща дефиниция за организационната идентичност може да се превърне в „търсене на утопия“,

идентичността, а от там и идентификацията, изискват комплексно и многопосочно изследване (Maki, Shannon, 2008), защото идентичността представлява „уникално понятие“, т.е. организацията е неповторима, различна сред другите колективи, представени като „социални актьори“. Следователно домейнът на организационната идентичност изисква самоопределяне на организацията в отношенията ѝ с останалите като нея (Kim, H., 2010), както и анализ на споделените значения от членовете ѝ, придаващи смисъл на това, което представлява организацията за самите тях (Палашев, Н., 2008). Перспективата за разглеждане на организацията като „социален актьор“ произтича от институционалната теория и се основава на факта, че лидерите, „дефинират“ организационната идентичност и чрез легитимиранияте институционални нормативи и „предават“ значението ѝ на членовете на организацията. Организационната идентичност се разглежда и като макет, създаден от споделените разбирания на членовете на организацията за основните и отличителните ѝ характеристики (Димитрова, Я., 2013).

За разкриването на характера на макета на организационната идентичност е необходимо да очертаем: 1) характеристиките, които служителите определят като *централни* за компанията; 2) характеристиките, които *отличават* компанията от други подобни; 3) характеристиките, които са *трайни*, устойчиви във времето, свързващи настоящето с миналото и бъдещето. Балмър задава различна перспектива по отношение на характеристиките на идентичността (Kim, H., M. Lee, H. Lee, 2010), като ги разглежда в тяхната **комплексност**, включваща многоаспектната и многопосочната природа на идентичността, **променливостта ѝ**, която представлява развитието на идентичността, и нейната подчертана **хетерогенност**.

В действителност организационната идентичност е не само комплексен макет, но и притежава възможност да варира в зависимост от контекста, в който се експресира. Съвременните изследвания сочат, че тя е гъвкава, с по-малко централни характеристики и дори по-малко отличителна. В организационната ѝ същност е заложен стремежът да се поддържа последователността в характера на организационната идентичност, както и нейната отличителност. Ефективната организационна идентичност насърчава и промяната.

Разглежда се организационната идентичност и като съществено стратегическо предимство за организацията.

Важна характеристика на организационната идентичност е и фактът, че тя е силата, която подпомага адаптацията на организацията, когато е подложена на натиск от външната среда.

4. Предприемаческата активност на големите пивоварни предприятия в България

Значимите пивопроизводители у нас са:

„Загорка“ АД е най-голямата пивоварна. Упражнява дейността си по производство на пиво в гр. Стара Загора. Произвежда и търгува с марките: „Загорка“, „Ариана“, „Хайникен“, „Амстел“, „Старобърно“.

„Каменица“ АД е пивоварна компания реализираща дейността си в пивоварен завод в гр. Хасково. Нейни марки са: „Каменица“, „Астика“, „Бургаско пиво“, „Славена“, „Стела Артоа“, „Бекс“, „Старопрамен“.

„Карлсберг България“ АД е производител на пиво с ускорено положително развитие. Двете пивоварни са в Шумен и Благоевград. Съосновател е на първата българска компания, лицензирана за оползотворяване на отпадъците от опаковки. Предлага на пазара марките: „Шуменско“, „Пиринско“, „Холстен“, „Туборг“.

„Болярка ВТ“ АД е една от най-старите пивоварни в България. Пивото е символ на старопрестолния град, а предлаганите марки са: „Болярка“, „Балканско“, „Швейк“, „Кингс“, „Калтенберг“, „Варщайнер“.

„Ломско пиво“ АД е построена от братята чехи Малотин и Хозман през 1894 г. в град Лом. Продуктовата линия обхваща: „Алмус“, „Шопско пиво“, „Ломско пиво“, „Мизия“, „Гредберг“.

Предприемаческата дейност на изброените предприятия за последните няколко години ще характеризираме по индикаторите:

Пазарен дял – най-висок е на „Загорка“ АД, дължи се на приходите по брандове от продажби на вътрешния пазар. Съпътстван е от „Каменица“ АД, „Карлсберг България“ АД, „Болярка ВТ“ АД и „Ломско пиво“ АД.

Оценка на качество и цена – качеството на продуктите на „Загорка“ АД е много високо, „Каменица“ АД, „Карлсберг България“ АД, „Болярка ВТ“ АД са с високо, а „Ломско пиво“ АД е със средно. Що се касае до цената, пивоварите инициират промени за баланс на сезонните колебания в търсенето. Прилагат стратегии насочени към предпочитанията на потребителите и осигуряващи им предимство пред конкурентите.

Оценка на управлението на конкурентния тласък - „Загорка“ АД, „Каменица“ АД и „Болярка ВТ“ АД управляват конкурентния тласък на европейския пазар, чрез стратегическа маркетингова организация и програми, иновационен мениджмънт и системи за управление на качеството. „Карлсберг България“ АД и „Ломско пиво“ АД управляват конкурентния натиск чрез стратегически програми.

Мерки за подобряване на ефективността на ДМА – „Болярка“ АД и „Карлсберг България“ АД прилагат по-пълното натоварване на капацитета и навременното отстраняване на негодните ДМА. „Загорка“ АД и „Ломско пиво“ АД внедряват съвременни форми на организация на производство и труд. „Каменица“ АД акцентира на технико-технологичното равнище на производствената дейност.

Мерки за подобряване на ефективността на КМА – „Болярка“ АД и „Ломско пиво“ АД прилагат намаляване на незавършеното производство,

краткост на продуктовата реализация и навременна събираемост на вземанията. „Загорка“ АД, „Каменица“ АД и „Карлсберг България“ АД прибъгват до намаляване на производствените запаси, съкращаване на производствения цикъл чрез подобрени технологии и стимулират краткостта на продуктовата реализация и събираемостта на вземанията.

Оценка на производителността на труда – най-висока е в „Загорка“ АД, следвана от „Карлсберг България“ АД, „Каменица“ АД и „Болярка ВТ“ АД. Най-ниска в „Ломско пиво“ АД.

Оценка на квалификацията на персонала – нивото на компетенциите на персонала е средно за „Каменица“ АД, „Болярка ВТ“ АД и „Ломско пиво“ АД и високо за „Загорка“ АД и „Карлсберг България“ АД.

Заклучение

България има възможност да окаже благоприятно влияние върху развитието на логистиката в Югоизточна Европа, благодарение на членството си в ЕС. В тази част на Европа логистичният сектор се развива сравнително модерно, макар и не на равнището на развитите икономики. Прави впечатление, че в Югоизточна Европа се обръща все по-голямо внимание на потребителската удовлетвореност, стратегиите за растеж на фирмите стават все по-агресивни, разширява се обхватът на тези икономики с разположени в тях логистични платформи. Оптимизацията на логистичните вериги допринася за икономическото развитие на Югоизточна Европа. Най добрата изходна база затова са експортно-импортните отношения и политиката на привличане на ПЧИ (преки чуждестранни инвестиции). Във връзка с това на България предстои да се докаже като основен логистичен терминал и местоположение с висока концентрация на логистични центрове с важно регионално значение. Перспективите са за осъществяване на съвместни инвестиционни проекти и съвместни инфраструктурни проекти. Подобни начинания са възможност за промоциране на българската логистика на международно равнище.

В условията на динамиката на средата е необходимо да се търсят възможности за управление на организацията, които да я подпомагат не само при оцеляването, но и във възможността да повиши конкурентоспособността си. Във връзка с това се налага не само логистичното поведение на фирмата, но и необходимостта от промяна в комуникационните практики с цел представяне на положителните аспекти в дейността на предприятието, поддържане на идентичността, имиджа и репутацията и в средата, в която то реализира своята дейност. Ефективната логистична политика, организационната идентичност, осъществявани както вътре в организацията, така и извън нея е гаранция за успеха на предприятието. Компетентното управление, основано на тях, на корпоративния имидж и корпоративната репутация е гаранция за повишаване на конкурентните предимства на предприятието.

Използвана литература:

- Великов, Никола, Донеv, Владимир (1974). Образованието и производителността на труда. С., с. 67.
- Генов, Юлиан (2008). Защо толкова малко успяваме? С., с. 87.
- Димитрова, Яница (2013). Организационната идентичност. С., с. 131-170.
- Зарева, Ирена (2010). Човешкият капитал в България. АИ Проф. Марин Дринов, С., с. 23.
- Коев, Йордан (2013). Въведение в предприемачеството. ИУ – Варна. с. 106-113.
- Палашев, Николай (2008). Въведение в корпоративните комуникации. С., с. 63-91.
- Франц, Волфганг (1996). Пазарът на труда., С., с. 115.
- Becker, Gary (1975). Human Capital: a theoretical and empirical analysis, with special reference to education. 2nd edn., N.Y., p. 10.
- Galbraith, John (1985). The Affluent Society. 4th edn., Canada, p. 100.
- Kim, Hae-Ryong., Lee, Moonkyu, Lee, Hyong (2010). Corporate Social Responsibility and Employee-Company Identification. // Journal of business Ethics, Vol. 95, p. 557-569.
- Maki, Shannon (2008). International Communication Association Audit. p. 383-404.
- Cousins P. D., *Supply-based rationalization: myth of reality? European Journal of Purchasing and Supply management, Pergamon, Vol. 5 No 3-4 2005, p 12.*
- Harland, C., *Supply Chain Management: Relationships Chains and Networks, British Journal of Management, Special Issue № 8, 2006, pp. 63-80.*
- Monezka, R., R. Trent, R. Handfield, Purchasing and Supply Chain Management, South-Western College Publishing (ITP Company), 2007, p. 5.
- OECD Guidelines for Multinational Enterprises-focus on responsible supply chain management, Annual Report 2008, pp, 65-69.
- Harvard Business Review, Управление на веригата за снабдяване, 2009, p.13.
- Kim, H., M. Lee, H. Lee (2010). Corporate Social Responsibility and Employee-Company Identification. p. 557-569.

ПРОУЧВАНЕ НА РЕЛАЦИЯТА МЕЖДУ ДИГИТАЛНИТЕ УМЕНИЯ ЗА ПАЗАРУВАНЕ И РАЗПОЛАГАЕМИТЕ ДОХОДИ НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Симеонка Петрова¹

Резюме: В дигиталната икономика онлайн пазаруването следва тенденция на разрастване. Основната цел на настоящата разработка е да се изследва динамиката на релацията между дигиталните умения за пазаруване на потребителите, оразмерявани чрез извършваните онлайн покупки, и размера на разполагаемите доходи на равнище домакинство в България, като на тази база се изведат съответстващи изводи и обобщения. В методологичен план анализират се откритата релация се осъществява посредством прилагане възможностите на метода на регресията и корелацията. Основни информационни източници са данни за онлайн покупки и бюджетите на домакинствата в България, оповестени от Националния статистически институт и от Евростат. Периодът на проучването обхваща 2013-2023 г. Резултатите, получени от изследването, отчитат колебанията и вариациите на двата измервани показателя. Ползността на формулираните изводи и обобщения е в характеризирани на промените в поведението на българските потребители при онлайн пазаруване.

Ключови думи: онлайн пазаруване, дигитални умения за пазаруване, детерминанти на онлайн пазаруването, български потребители.

JEL: L81, E21, D11

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.63>

STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL SHOPPING SKILLS AND DISPOSABLE INCOME OF CONSUMERS IN BULGARIA

Assoc. Prof. Simeonka Petrova, Ph.D.

Abstract: In the digital economy, online shopping follows a growing trend. The main goal of the present study is to investigate the dynamics of the relationship between the digital shopping skills of consumers, measured by online purchases, and the amount of disposable income at the household level in Bulgaria, drawing corresponding conclusions and generalizations on this basis. Methodologically, the analysis of the highlighted relationship is carried out by applying the possibilities of the regression and correlation methods. The main sources of information are data on online purchases and household budgets in Bulgaria, published by the National Statistical Institute and Eurostat. The study period covers 2013-2023. The results obtained from the study consider the fluctuations and variations of the two measured

---

¹ E-mail: s.petrova@uni-svishtov.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

indicators. The usefulness of the formulated conclusions and generalizations is in characterizing the changes in the behavior of Bulgarian consumers when shopping online.

Key words: *online shopping, digital shopping skills, determinants of online shopping, Bulgarian consumers.*

JEL: L81, E21, D11

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.63>

1. Въведение

В дигиталната икономика онлайн пазаруването следва тенденция на непрекъснато нарастване. Подобряват се дигиталните умения за пазаруване на потребителите. Напредъкът на дигиталните технологии превръща онлайн пазаруването в преобладаващ избор не само за развитите, но и за голяма част от развиващите се икономики (Khare, 2016).

Проявяващите се връзки и зависимости между дигиталните умения за пазаруване и детерминиращите ги фактори се подлагат на обстойно изследване в множество икономически теории и научни разработки (Kumar, et al., 2023); (Billon, et al., 2009). В своите трудове М. Warschauer потвърждава, че сходствата и различията в дигиталната грамотност на отделните демографски групи предпоставят тяхното приобщаване и равнопоставено участие в онлайн търговията (Warschauer, 2003).

Основната цел на настоящата разработка е да се изследва динамиката на релацията между дигиталните умения за пазаруване на потребителите, оразмерявани чрез извършваните онлайн покупки, и размера на разполагаемите доходи на равнище домакинство в България, като на тази база се изведат съответстващи изводи и обобщения. В аналитичен аспект извършването на изследването изисква възприемане на определена методологична рамка, въвеждане на времеви и териториален обхват – проучването се отнася за периода 2013-2023 г. и е насочено към онлайн потребителите на страната. В емпиричната част на изложението доминира представяне влиянието на величината на разполагаемите доходи – средно на домакинство, избрана като независима променлива.

2. Литературен преглед

Процесът на дигитализация променя отделните аспекти на икономиката и обществото. Пазаруването на потребителите се спомага от уебсайтове за електронна търговия или мобилни приложения. Тези въпроси привличат значително изследователско внимание. Последователното подобряване на дигиталните умения на потребителите се обвързва с оценките на равнищата на икономически растеж на страните от Европейския съюз. В своите разработки група от изследователи, включваща А. Rai, Р. Constantinides и S. Sarker, проучвайки дигиталните платформи от следващо поколение, извежда ефектите върху потребителското поведение и създаването на нови потребителски навици (Rai, et al., 2019).

По своята природа дигиталните умения на потребителите се дефинират и свеждат до способностите за намиране, оценяване, използване, споделяне и създаване на съдържание с помощта на дигитални устройства, каквито са компютрите и смартфоните (Castells, 2001). Такъв тип умения предоставят различни възможности на потребителите, включително за онлайн поръчване и закупуване на стоки или услуги. Разширяващите се дигитални умения опосредстват ефективното взаимодействие с онлайн платформите. Същевременно повишаването на потребителското доверие в дигиталните транзакции се отразява върху вероятността за осъществяване на повторни онлайн покупки (Van Deursen & Van Dijk, 2011).

Прегледът на специализираната литература позволява класифициране на различни групи фактори, които оказват влияние както върху моделите на потребителско поведение, така и върху равнището на дигитални умения за пазаруване. Открояват се фактори с икономически, демографски, психологически, социален, културен и друг характер.

Съблюдаването на поставената в настоящата разработка изследователска цел изисква преимуществено акцентирание върху величината на разполагаемите доходи – средно на домакинство, оценявана като значима икономическа детерминанта. Основното възприемано съждение е, че разполагаемият доход е фундаментална променлива, която оказва съществено влияние върху възможностите на потребителите за повишаване на образователното равнище и предопределя придобиването на дигитална грамотност и умения за онлайн пазаруване.

В своите проучвания теоретиците Р. Moreira и Р. Padrao разграничават групи от потребители с ниски и високи доходи. Според авторите индивидуалните различия между потребителите са зависими от влиянието на такива демографски фактори, каквито са степента на образование и грамотността (Moreira, 2004). Така изразената позиция може да се разшири с добавяне на дигиталната грамотност. В този смисъл всяка промяна във величината на разполагаемите доходи на потребителите води до съответстващо колебание или вариация в решенията за покупка, в това число и за извършване на онлайн покупки.

3. Методологична рамка на изследването

Последващото изследване се фокусира върху анализирането и оценяването на динамиката на взаимовръзката между променливите „онлайн покупки“ – „разполагаеми доходи, средно на домакинство“ в България. Проучваното онлайн пазаруване, отразяващо в определена степен притежаваните от потребителите дигитални умения, и показателят за разполагаемите доходи на домакинствата са сред значимите индикатори за измерване равнището на икономическо благосъстояние на българските потребители.

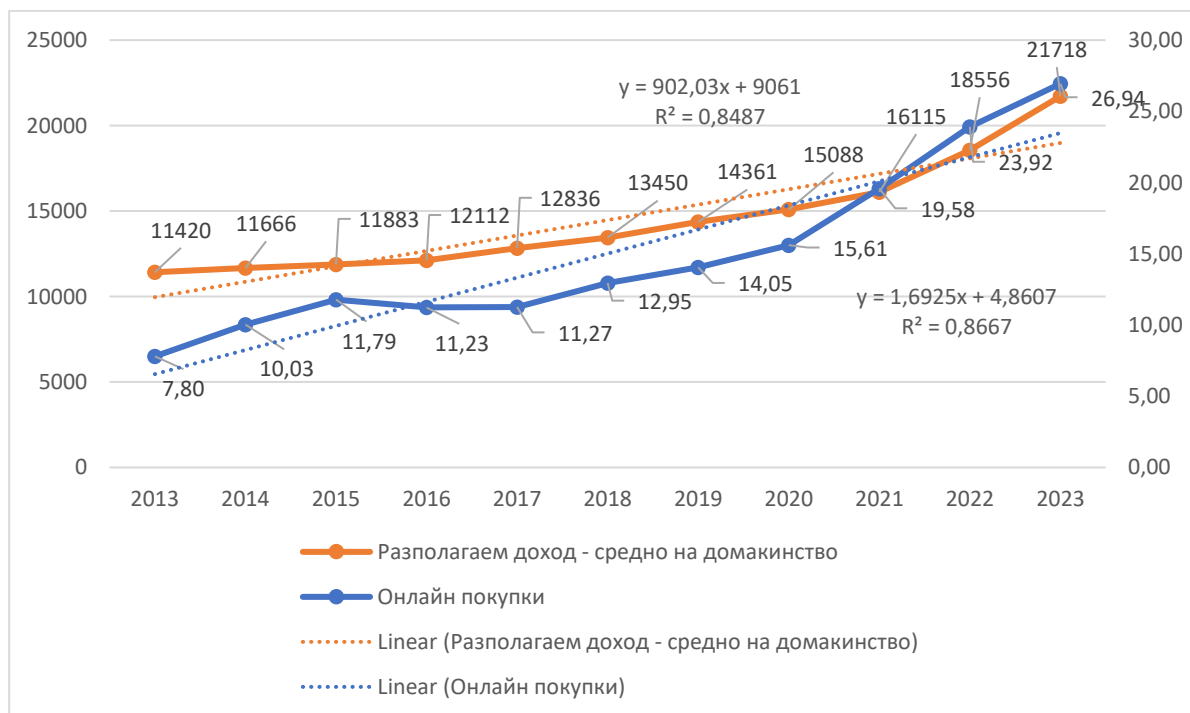
В методологичен план анализирането на откритата релация се осъществява посредством прилагане възможностите на метода на регресията и

корелацията. Основни информационни източници са данни за онлайн покупките и бюджетите на домакинствата в България, оповестени от Националния статистически институт и от Евростат. Периодът на проучването обхваща 2013-2023 г. Резултатите, получени от изследването, отчитат колебанията и вариациите на двата измервани показателя. Ползността на формулираните изводи и обобщения е в характеризиране на промените в поведението на българските потребители при онлайн пазаруване.

4. Резултати на изследването

Динамиката на промените в онлайн средата генерира добавена стойност на различни равнища. Нови изследователски резултати показват нагласите и очакванията за подобряване на потребителските изживявания посредством опростяване на уебсайтовете, оптимизиране на скоростта, подобряване достъпността, осигуряване на подходящо и ангажиращо съдържание от страна на търговците. По данни на Глобалната търговска асоциация над 80,00% от онлайн потребителите приемат, че дигиталните иновации, имат потенциал да подобряват пазаруването, включително онлайн и офлайн (Shop. Association, 2023).

Търсенето на икономия на време и удобство при пазаруване променя потреблението. Онагледяването на данните за българските потребители, оповестени от Националния статистически институт и Евростат, за двете детерминирани променливи величини се постига посредством Фиг. 1.

Фигура 1. Динамика и тенденции на онлайн покупките и на разполагаемите доходи – средно на домакинство в България, през периода 2013-2023 г.

Източник: НСИ, <https://infostat.nsi.bg/>; Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/>.

Представената фигура се основава на данни, визуализиращи динамиката и тенденциите на онлайн покупките на българските потребители и на размера на разполагаемите доходи – средно на домакинство. Тази фигура съдържа две оси, като лявата ос онагледява разполагаемите доходи, а дясната ос – показва изменението на анализирания онлайн покупки.

През проучвания период 2013-2023 г. динамиката на онлайн покупките на българските потребители може да се опише чрез тенденция на относително нарастване, като коефициентът на детерминация R^2 приема стойността от 0,8667. Така отчетеният коефициент изразява силата на зависимостта и показва каква част от вариацията на размера на изследваните онлайн покупки може да се обясни с изменението на другата детерминанта – разполагаемия доход, средно на домакинство. По същество това е така наречената обяснена дисперсия.

Осъществяването на регресионен анализ цели да установи наличието на проявяващата се тенденция. При отчитане на сечението на регресионната линия се установява, че увеличаването на величината на разполагаемия доход на домакинствата в България за всяка изминала година от анализирания период е с 902,03 лева и съществено надвишава това на извършваните онлайн покупки. Следователно нарастването на двата съпоставяни показателя е с много различаващи се темпове и скорост на изменение. Наред с това, в съответствие с отчетената динамика на размера на разполагаемите доходи на домакинствата в страната се констатира, че коефициентът на детерминация приема стойността от 0,8487. Отчетеният резултат позволява да се констатира, че относително ниска част от вариацията на този показател се обяснява с изменението на съпоставяната променлива.

5. Заключение

Представеното изследване, свързано с проследяване динамиката на онлайн пазаруването на българските потребители, отразяващо в определена степен притежаваните дигитални умения, и тяхната детерминираност от размера на разполагаемите доходи – средно на домакинство, позволява да се формулират определени изводи и обобщения. Получените изследователски резултати представляват основание да се констатира, че значителна част от вариацията на размера на направените онлайн покупки от българските потребители се обяснява с изменението на детерминантата – разполагаемите доходи, средно на домакинство. Следователно величината на открития показател има съществен моделиращ ефект върху размера на онлайн пазаруването. Може да се обобщи, че размерът на разполагаемите доходи в домакинството предопределят както в краткосрочен, така и в дългосрочен план поведението на потребителите при онлайн пазаруването. От тази гледна точка е важно отчитането на силата на влияние на оценявания икономически фактор.

Използвани източници

- Billon, M., Rocio, M., & Lera-Lopez, F. (2009). Disparities in ICT Adoption: A Multidimensional Approach to Study the Cross-Country Digital Divide. *Telecommunications Policy*, 33: pp. 596–610.
- Bucko, J., Kakalejcik, L., & Ferenc, M. (2018). Online Shopping: Factors that Affect Consumer Purchasing Behaviour. *Cogent Business and Management Journal*, 5(1), pp. 1-15.
- Castells, M. (2001). *The internet galaxy: Reflections on the internet, business and society*. Oxford: Oxford University Press.
- Engel, J., Blackwell, R., & Miniard, P. (1986). *Consumer Behavior*. New York: The Dryden Press.
- European Commission. (2024). *Shaping Europe's digital future*. 04 October 2024, <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en>.
- Khare, A. (2016). Consumer shopping styles and online shopping: An empirical study of Indian consumers. *Journal of Global Marketing*, 29(1), pp. 40-53.
- Kumar, P., Chauhan, S., & Awasthi, L. (2023). Artificial Intelligence in Healthcare: Review, Ethics, Trust. *Challenges & Future Research Directions. Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 120: 105894.
- Moreira, P. (2004). *Educational and Economic Determinants of Food Intake in Portuguese Adults: A Cross Sectional Study*. Vol. 4 (58). BMC Public Health.
- Rai, A., Constantinides, P., & Sarker, S. (2019). Next Generation Digital Platforms: Toward Human-AI Hybrids. *Mis Quarterly*, 43.
- Riquelme, I., & Roman, S. (2014). Is the influence of privacy and security on online trust the same for all type of consumers? *Electronic Markets*, 24, pp. 135-149. doi:10.1007/s12525-013-0145-3.
- Shop. Association. (18 May 2023 r.). *Study Shows Next Generation of Shoppers Expect Seamless Tech*, 26 July 2023, Association: <http://shopassociation.org/study-shows-next-generation-of-shoppers-expect-seamless-tech/>.
- Van Deursen, A., & Van Dijk, J. (2011). Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*, 13 (6), pp. 893-911.
- Warschauer, M. (2003). Dissecting the "Digital Divide": A Case Study in Egypt. *The Information Society*, 19: 4, pp. 297-304. doi:10.1080/01972240309490.

ИКОНОМИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ В КОНТЕКСТА НА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ 21 ВЕК

Гл. ас. д-р Ваня Ганева¹

Резюме: В доклада се очертават някои важни предизвикателства пред икономическото образование през 21 век. Подчертава се, че потребностите на съвременното общество и икономика, изискват специфични знания и умения, които трябва да формира икономическото образование. Разглежда се ролята на икономическата социология като елемент на това образование, теоретичните и практически предизвикателства пред нея.

Ключови думи: икономическо образование, икономическа социология, предизвикателства, обществени и икономически промени

JEL: A14, A2, Z13

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.64>

ECONOMIC SOCIOLOGY IN THE CONTEXT OF CHALLENGES FACING ECONOMIC EDUCATION IN THE 21ST CENTURY

Chief Assist. Prof. Vanya Ganeva, Ph.D.

Abstract: *This paper outlines some important challenges facing economic education in the 21st century. It emphasizes that the needs of modern society and economy require specific knowledge and skills that economic education should form. It also examines the role of economic sociology as an element of this education and the theoretical and practical challenges that it faces.*

Key words: *economic education, economic sociology, challenges, social and economic changes*

JEL: A14, A2, Z13

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.64>

1. Въведение

Обществото, както и икономическото образование като важна област на обществения живот са подложени на постоянни промени. Икономическото образование трябва да се съобразява с настъпилите изменения в

---

¹ v.ganeva@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“, Свищов

обществото и неговата икономическа сфера, но също така следва да отчита и предстоящите промени, доколкото могат да бъдат предвидени. То трябва да подготвя специалисти с необходимите умения и компетентности в една дигитална икономика, в която хората и различните устройства работят съвместно. В този контекст, настоящия доклад си поставя за цел да очертае някои важни предизвикателства пред икономическото образование през 21 век, както и да разгледа ролята на икономическата социология като елемент на това образование.

2. Предизвикателства пред икономическото образование през 21 век

Съвременният тип общество се обозначава с различни термини в социологическата литература – информационно, посткапиталистическо, постиндустриално, рисково, постмодерно, общество на знанието и т.н. В днешния свят информационните технологии, Интернет на нещата, роботите, изкуствения интелект все по-активно навлизат както в ежедневието, така и в икономиката. Ролята и значението на съвременните технологии, водят до появата и на нови теории за социалните изменения, и съответно названия като: цифрово общество, дигитално общество, общество 5.0. и др.

Технологичните промени са съпроводени разбира се и с изменения в икономиката. В този план, в началото на 21 век, тенденциите в икономиката също се отразяват в множество концепции за: цифровата икономика (digital economy), мрежовата икономика (network economy), кръговата икономика (circular economy), социалната и солидарна икономика (social and solidarity economy), икономиката на сътрудничеството (collaborative economy), икономиката на споделянето (sharing economy), икономиката на съвместното потребление (collaborative consumption), икономиката на платформите (platform economy), икономиката на доверието (the trust economy) и др. Изброените наименования ни насочват към важни аспекти на съвременната икономика, а именно: мрежите, дигитализацията, ефективното използване на ресурсите, устойчивото потребление, безотпадно производство, екологичния баланс, равнището на социален капитал и доверие.

Другата много важна характеристика на обществото през 21 век е свързана с ролята на знанието, което се явява ключов ресурс. Според Л. Търоу знанията и уменията са основен “източник на сравнително предимство” за отделните нации и “ключова съставка при определяне на мястото на икономическата дейност (Търоу, 2000, 106). Както посочва П. Дракър, ако трябва да се използват социологически термини, в обществото на познанието образованият човек е „социалния архетип“ (Дракър, 2000, 228).

Дотук посочихме, че съвременното общество и икономика непрекъснато се променят, а ролята на знанията нараства. Всичко това отправя редица предизвикателства пред икономическото образование. За да може то

да изпълнява пълноценно функциите си, знанията и уменията, които формира, трябва да съответстват на потребностите на икономиката в даден момент от развитието на обществото. Мащабите и скоростта на извършваните се напоследък промени изискват до голяма степен висшето икономическо образование да измести фокуса на вниманието си напред във времето - т.е. да се съобразява не само с моментните потребности на икономиката и обществото, а и с това какви специалисти ще са необходими на икономиката в близкото бъдеще (Ганева, 2005).

Някои от важните предизвикателства пред икономическото образование през 21 век са свързани с:

- ✓ Превръщане на икономическото образование в постоянен процес. Поради динамиката на промените, в днешните общества знанията бързо остаряват, което налага тяхното постоянно обновяване. Затова икономическото образование трябва да представлява отворена система, позволяваща осъвременяване и допълване на получените знания. Необходимо е да се развива непрекъснатото обучение като придобитите професионални знания се обогатяват с такива за новите икономически процеси и реалности, а също и да се актуализира учебното съдържание на различните икономически дисциплини.
- ✓ Обучение в учене. Фактът, че знанията все по-бързо остаряват и че през трудовия живот на човек нерядко му се налага да променя работното си място, изисква икономическото образование да дава не само знания, но и начини на боравене с тях. То трябва да формира способности как да се работи с информация, да се преценява достоверността ѝ, да се преминава от конкретното към абстрактното и обратно, да се разглеждат проблемите от различни аспекти. Новите технологии предоставят достъп до голям обем информация, която не винаги е достоверна. Поради това все по-важно е обучаваните да знаят как да оценяват необходимата им информация и да я превръщат в знание.
- ✓ Придобиване не само на знания, но и на умения – интерпретиране на данни, експериментиране, комуникативност и сътрудничество, работа в екип и др. През 21 век са търсени така наречените меки умения като: критично мислене, управление на времето, креативност, желание за непрекъснато обучение и развитие, справяне с кризи в икономическата и социалната среда. Уточняването на необходимите умения е свързано и със засилване на сътрудничеството между университетите и бизнеса. Негови представители трябва да бъдат включвани при изработване на учебните планове, в различни проекти и др.
- ✓ Разнообразяване на методите за обучение. Те най-общо са свързани с начините на взаимодействие между преподаватели и обучавани. Необходимо е да се акцентира върху практическата насоченост на образованието, да се дава по-голяма свобода на обучаваните да разсъждават

и интерпретират фактическия материал. Много възможности за разнообразяване на методите за обучение предлагат и новите информационни технологии – използване на дигитално учебно съдържание, съчетаване на традиционни и нови интерактивни методи, използване на съвременни технически средства за презентация (интерактивни дъски и екрани, холограмни проектори, устройства за виртуална реалност) и др.

- ✓ Активно внедряване на новите информационни технологии. На образованието принадлежи и водещата роля в развитието и приложението на новите технологии. Те могат да допринесат за по-добро усвояване на учебния материал, да разнообразят методите на обучение и др. Съвременните информационни технологии и изкуствения интелект намират приложение както в науката, така и в реалната икономика, допринасяйки за нейната конкурентоспособност. В дигиталната (цифрова) икономика масово се използват различни устройства за съхранение, предаване и обработка на информация.
- ✓ Използване на интердисциплинарния подход в обучението. Съвременните проблеми в обществото и икономиката са детерминирани от множество фактори и интердисциплинарният подход дава възможност за обединяване усилията на различни науки в тяхното разрешаване. Преподавателите и обучаваните трябва да развиват умения за работа в мултидисциплинарни екипи. Според Г. Фотев интердисциплинарността не е механично смесване на различни перспективи и понятийни апарати, а „строго контролирано взаимодействие, в което принципът на допълнителност има ключова роля.”(Фотев, 2006, 556).

В литературата се разглеждат и други предизвикателства пред съвременното образование, свързани с демографската криза, миграцията, качеството на управление на процесите (по-подробно виж: Терзиев, Любчева, 2020), също така непрекъснатите реформи в образователната система, хроничното недофинансиране, връзката на образованието и пазара на труда (по-подробно виж: Парашкевова, 2020). Към предизвикателствата пред висшите училища К. Славева добавя и повишаване качеството на обучение, практическата приложимост на придобитите знания, увеличаване на приложените изследвания на академичния състав, развиване на изследователските умения на студентите (Славева, 2021).

3. Икономическата социология като елемент на икономическото образование през 21 век

Както вече бе коментирано, в съвременната икономика са налице съществени промени. Според А. Нончев (2016, 27-28) те са пространствени, времеви и съдържателни, и по-конкретно се отнасят до:

- увеличаване мащабността, комплексността, темпа на икономическия живот;
- зависимост на икономическите избори от поведението на пространствено разпръснати актьори;
- усложняване механизма на влияние на субектите при взаимното социално ориентиране на икономическите действия и решения;
- разпространяване на икономическите сигнали с по-голяма скорост, което може да предизвика много бързи масови ефекти върху поведението на хора, фирми и държави.

От позициите на икономическата социология, икономическите действия са вплетени и вградени в многообразни реални и виртуални социални структури и мрежи. В съвременното общество виртуалните понякога оказват по-силно въздействие върху икономическото поведение от реалните социални връзки (Нончев, 2016, 28). В този контекст важен теоретичен проблем пред новата икономическа социология е изследване на динамично развиващите се реални и виртуални социални общности и мрежи, и тяхното въздействие върху икономическото поведение. Друго теоретично предизвикателство е изясняване ролята на властта в икономическия живот, тъй като все по-често се наблюдават кризи на политическата власт, които имат важни икономически и социални последици. В съвременното общество много от демократичните политически институции губят своята легитимност и това се отразява на социално-икономическите отношения (Нончев, 2016, 29-30).

В контекста на предизвикателствата пред икономическото образование през 21 век, икономическата социология трябва да се опита да даде отговор на следните въпроси:

- какви са промените в икономиката през 21 век и съответно факторите за тях;
- как са обвързани различните аспекти на обществения живот - икономическия с политическия, социалния и културния;
- какви са политиките и технологиите за търсене на решения на различни проблеми в обществото – икономически, политически и социални;
- какви изменения настъпват в социалното неравенство, властните отношения, културата, социалните общности, социалните институции и др.

Като елемент на икономическото образование през 21 век икономическата социология, според Й. Бекерт би могла да бъде полезна в две направления (Бекерт, 2008, 11). Първо - тя е длъжна да се опита да предостави инструменти за ефективна организация на стопанството и вземането на икономически решения, препоръчвайки институционални форми и мрежови структури, които са способни да доведат до по-добри икономически резултати. Второ - икономическата социология е способна да даде своя принос обръщайки се не само към въпросите на икономическата ефективност, но

също и към проблемите на социалния ред и справедливост, което предполага необходимостта от оценяване ролята на стопанството в цялостното социално развитие.

Икономическата социология е полезна и при формиране на необходимите меки умения, тъй като по същество те са социални умения, свързани с ефективното общуване и сътрудничество между хората. Тя изгражда системно мислене, тъй като разглежда икономиката като система от взаимосвързани и взаимозависими елементи. Икономическата социология е полезна със знанията и уменията, които предоставя за приложение на количествените и качествени методи за събиране на информация в сферата на икономиката.

Икономическата социология дава познания за важни аспекти на съвременната икономика, отнасящи се до социалния капитал и мрежи. Социалният капитал се свързва с възможността да се осигури достъп до определени икономически, социални и културни ресурси, да се получи подкрепа от други хора, чрез участието в различни социални мрежи. Социалните мрежи, от своя страна, представляват социална структура, изградена от индивиди, както и отношенията и взаимодействията между тях, на базата на връзки от различен характер - приятелски, роднински, идеологически и др.

4. Заключение

В съвременното общество са налице мащабни и динамични трансформации, свързани преди всичко с технологичния прогрес и водещи до изменения в икономиката (по-подробно виж Пфайффер, 2024). Както посочват някои автори, в резултат от промените и напредъка в технологиите, в образованието е необходимо да се изяснят уменията и компетенциите, които трябва да бъдат развивани. Образователната сфера трябва да преосмисли своите основните модели и да ги адаптира с оглед предстоящите параметри на индустриите (Минчев, Христова, Стоянов, 2023).

В обществото на знанието, основна цел на образованието трябва да бъде развитието на умения за работа с постоянно променяща се информация и усвояване на ключови компетентности и нагласи за учене през целия живот. Потребностите на съвременните общества налагат образователните институции да преосмислят своите цели и приоритети, и да се ориентират към формиране на такива знания и умения (включително цифрови), каквито ще са необходими на специалистите през 21 век. Просперитет, устойчиво развитие на обществото, иновативна икономика се постигат с качествен човешки капитал. Образованието трябва непрекъснато да се модернизира и да подготвя кадри с високо ниво на компетентност.

Предизвикателствата пред икономическото образование отправят такива и пред икономическата социология, свързани с разработването на прогностични теории за икономиката и обществото, с предлагането на реални решения за различни социални и икономически проблеми.

Използвани източници

- Бекерт, Й. (2008). Десять вопросов об экономической социологии Йенсу Бекерту. *Экономическая социология*. Том 9, №5, 8-16 www.ecsoc.hse.ru
- Ганева, В. (2005). Висшето икономическо образование в контекста на глобализацията и евроинтеграцията. В: Юбилеен сборник “120 години ДТГ “Д. Хадживасилев”, АИ „Ценов”, Свищов, 102-110.
- Дракър, П. (2000). Посткапиталистическото общество. София, изд. «Лик».
- Минчев, Н., Христова, В., Стоянов, И. (2023). Структурни промени в обучението на мениджъри за индустрия 5.0. *Стратегии на образователната и научната политика*. (31), 112-125. <https://doi.org/10.53656/str2023-6s-10-stu>
- Нончев, А. (2016). Научното поле на икономическата социология: идентичност, трансформации, предизвикателства. В: «Икономическа социология 4.0» Сборник доклади от юбилейна научна конференция посветена на 40-ата годишнина от създаването на катедра «Икономическа социология». София, Издателски комплекс – УНСС, 23-31.
- Парашкевова, Е. (2020). Управлението на риска във висшите училища в България – състояние и перспективи. *Бизнес управление* (4), 66-78.
- Пфайффер, С. (2024). Цифровый капитализм и распределительные силы. *Экономическая социология*. Том 25, №3, 101-122 www.ecsoc.hse.ru
- Славева, К. (2021). Изграждане на ефективна връзка «Образование – наука – бизнес» - стратегическа цел и средство за повишаване на ефективността на разходите за висше образование. *Бизнес управление* (1), 5-22.
- Терзиев, В., Любчева, М. (2020). Вътрешни и външни предизвикателства пред висшето образование. *Бизнес управление* (4), 21-36.
- Търоу, Л. (2000). Бъдещето на капитализма (как днешните икономически сили оформят утрешния свят), София, Изд. «Весела Люцканова».
- Фотев, Г. (2006) Дисциплинарна структура на социологията. София. Изд. „Изток-Запад“.

TRANSFORMATION OF CONSUMER ONLINE PURCHASING BEHAVIOUR IN THE EUROPEAN UNION

Head Assist. Prof. Zoya Ivanova, PhD¹

Abstract: *As digital transformation evolves, there has been a shift in buying philosophies and patterns, the basis of which is to engage digital customers more effectively in the electronic transaction. More consumers in the European Union are ordering goods and services online in search of convenience and flexibility. For them, this is the preferred segment of purchases, as a consequence of providing a wider choice of products and finding them more easily due to the availability of heterogeneous information and the possibility to compare products and prices in parallel, as well as getting a better and more personalised shopping experience. The aim of this paper is to highlight some manifestations of the transformation of consumer online purchasing behaviour in the 27 Member States of the European Union. In this context, on the basis of the results obtained, the main conclusions and generalizations are drawn regarding the dependencies manifested in the evolution of the phenomenon studied.*

Key words: *online consumer, online purchasing behaviour, transformation, electronic transaction.*

JEL: F14, F18, L81.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.65>

1. Introduction

Today's European consumers, looking for practicality and flexibility, are increasingly ordering or buying goods and services online, without geographical or time constraints. They seem extremely satisfied with their online experience and prefer to shopping online as they are more effectively engaged at every touch point in the customer experience lifecycle. This increases the level of customer satisfaction, delivers useful value and realises a positive interaction.

The main objective of this paper is to highlight some manifestations of the transformation of consumer online purchasing behaviour in the 27 member states of the European Union. To achieve the main objective, this paper uses the methods of development analysis and evaluation, as well as specification and analogy, to explain and characterize the changes in the numerical magnitude of the phenomenon under study. The respondents of the study are individuals from the 27 EU Member States who have ordered or purchased goods or services online. The main source of data is the annual surveys conducted by Eurostat. A summary of the main survey results shows certain consumer behaviour on the internet. In this context, based on the results obtained, the main conclusions and generalisations with theoretical and practical relevance are formulated.

---

¹ z.ivanova@uni-svishtov.bg, D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria.

2. Literature Review

The revolutionary development of digital technology has changed and transformed the way goods and services are sold and bought. The fact is that product exchanges and commercial transactions are increasingly taking place in virtual space. In view of this, traditional commerce is rapidly being replaced by e-commerce, which is becoming an indispensable part of the global commercial network for the exchange of products.

In this regard, enterprises that sell goods and services online are adopting a consumer-centric approach (Shah & Murthi, 2021), (Basford, 2022), (Sheoran & Vij, 2021) and thus demonstrating “smart” behaviour towards their customers (Hunter & Perreault, 2006), (Song, Sun, Wan, Huang, & Zhu, 2019), (Hanif, Khan, Acharjee, Jewel, & Ahamed, 2024). They apply new models to manage the strategic and operational aspects of the sales processes (Pascucci, Savelli, & Gistri, 2023).

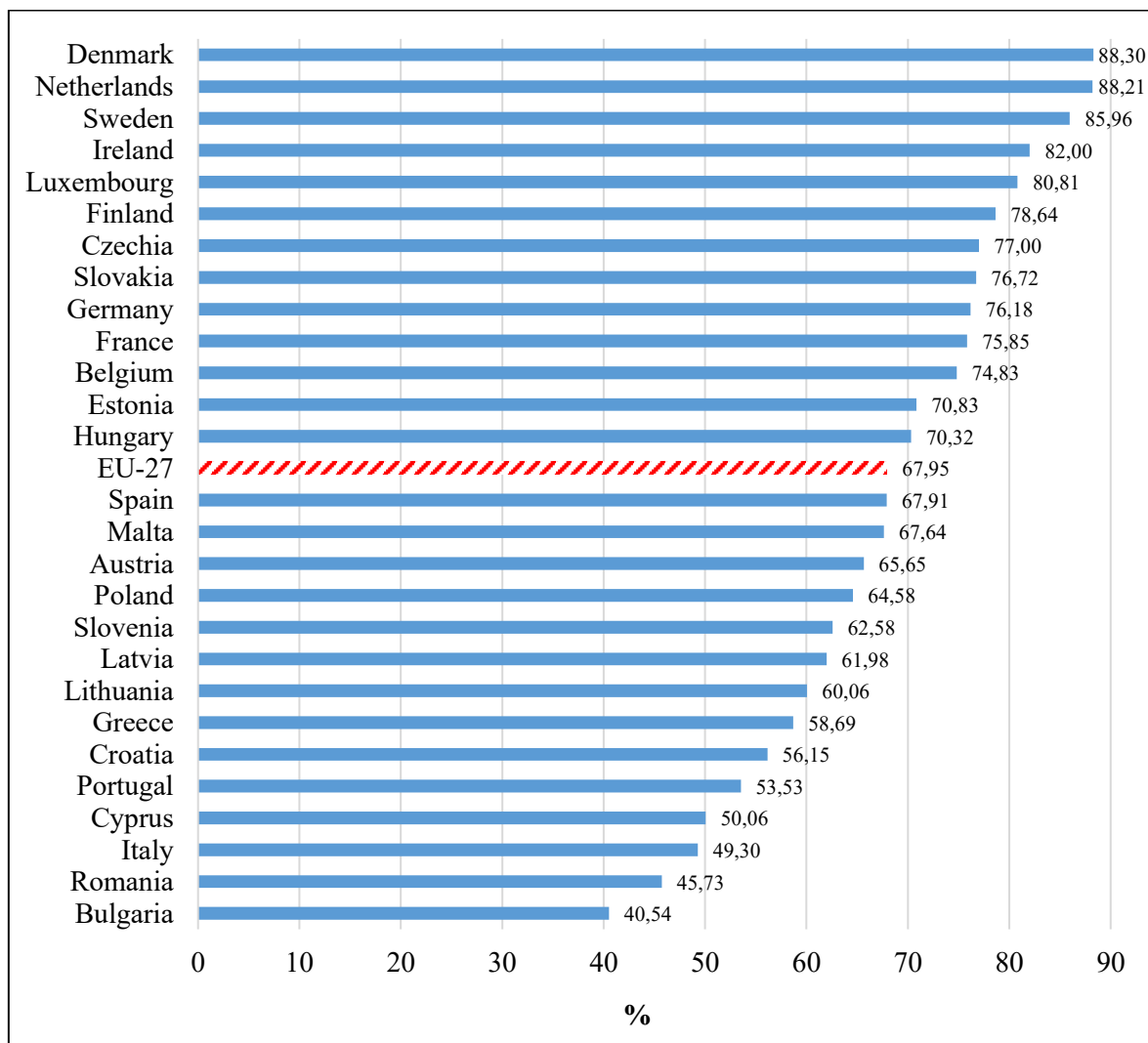
Today's European consumers prefer to buy goods and services for personal purposes online, as the electronic transaction can take place anytime and anywhere. They have global accessibility, a wide choice of products and the ability to compare multiple goods and prices in parallel. This enables safer and better purchasing decisions by online consumers as they seek to get the best deals (Ranganathan & Ganapathy, 2002). These are a new type of consumers who require a radical transformation of shopping patterns (Feliciano-Cestero, Ameen, Kotabe, Paul, & Signoret, 2023), (Petrova, Marinov, Ivanova, & Akhmedyarov, 2023). In this regard, the evolution and change in consumer behavior is leading to a rethinking of the marketing approach and improvement of online sales technologies, incorporating the commercial aspects of customer relationship management applications and digital product exchange (Hagsten, 2022).

Online consumers are raising their demands and expectations in the process of their online experience. Very often they make purchase decisions after a thorough search for information, analysis of the details in the information flow and evaluation of the different alternatives available in the virtual space. This is due to the fact that they act more impulsively compared to consumers who prefer to buy offline. Moreover, online consumers like variety and do not rely on a single online retailer. They may transact online once and not commit to a future relationship (Rodríguez, et al., 2020).

In this context, there is a growing need to rethink the marketing approach and value proposition, change organisational processes and structures, and in some cases innovate the online sales process. Undoubtedly, advances in digital technology are leading to a change in consumer behaviour, but the reverse thesis that consumer preferences and increased use of digital technology are influencing the development of online shopping is also crucial (Kraus, et al., 2021), (Petrova, Marinov, & Ivanova, 2022).

3. Results and discussion

The data studied shows that the behaviour of modern consumers in the EU is changing in the direction of increasing online ordering or purchasing of goods or services. In 2022, 67,95% of consumers in the EU made online purchases or ordered goods or services online for personal purposes, i.e. almost 7 out of 10 consumers made online purchases. Within the 27 Member States of the EU, Denmark ranks first with an enviable 88,30%, followed by Netherlands – 88,21% and Sweden – 85,96%, while the least active consumers are in Cyprus (50,06%), Italy (49,30%), Romania (45,73%) and Bulgaria (40,54%) (Eurostat, 2023), which is evidence of large imbalances. The data are illustrated in Fig. 1.

Figure 1. Proportion of people who bought goods and services online for personal purposes in the last 12 months in the EU Member States in 2022.

Source: Eurostat (Eurostat, Internet purchases by individuals, 2023)

It is undeniable that online purchases are strongly influenced by individual consumer characteristics. In particular, factors such as: *gender, age, level of education, place of residence and employment status* should be taken into account

as among the main influencing factors on the evolution of online purchases (see Fig. 2).

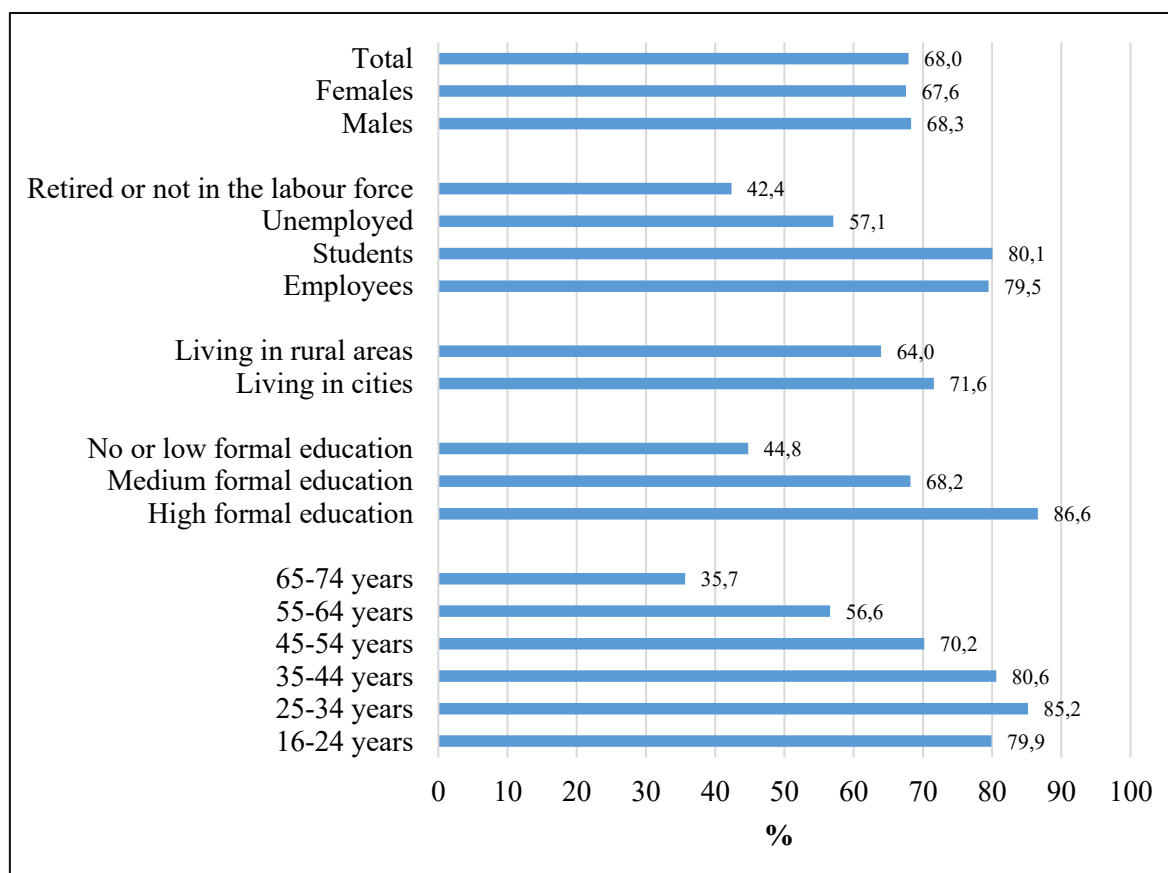

Figure 2. Individuals who bought or ordered goods or services for private use in the previous 12 months, EU-27, 2022 (% of individuals who used internet in the previous 12 months)

Source: Eurostat (Eurostat, Internet purchases by individuals, 2023)

The purchase reporting shows that online consumers prioritize ordering or purchasing clothes (including sport clothing), shoes or accessories – 68,09%. The next commodity groups reporting a high relative share of online purchases are: deliveries from restaurants, fast-food chains, catering services – 30,35%, cosmetics, beauty or wellness products – 26,62%, furniture, home accessories or garden products – 26,24%, music as a streaming service or downloads – 24,98% (Eurostat, 2023). In specifics, apart from the priority group, consumers aged 16-24 registered a high activity in the category – music as a streaming service or downloads. The group of online consumers aged 25-34 years, as well as aged 35-44 years prefer deliveries from restaurants, fast-food chains, catering services. At the same time, consumers aged 45-54 and 55-74 mainly make online purchases of furniture, home accessories or garden products, as well as medicines or dietary supplements such as vitamins (see Fig. 3).

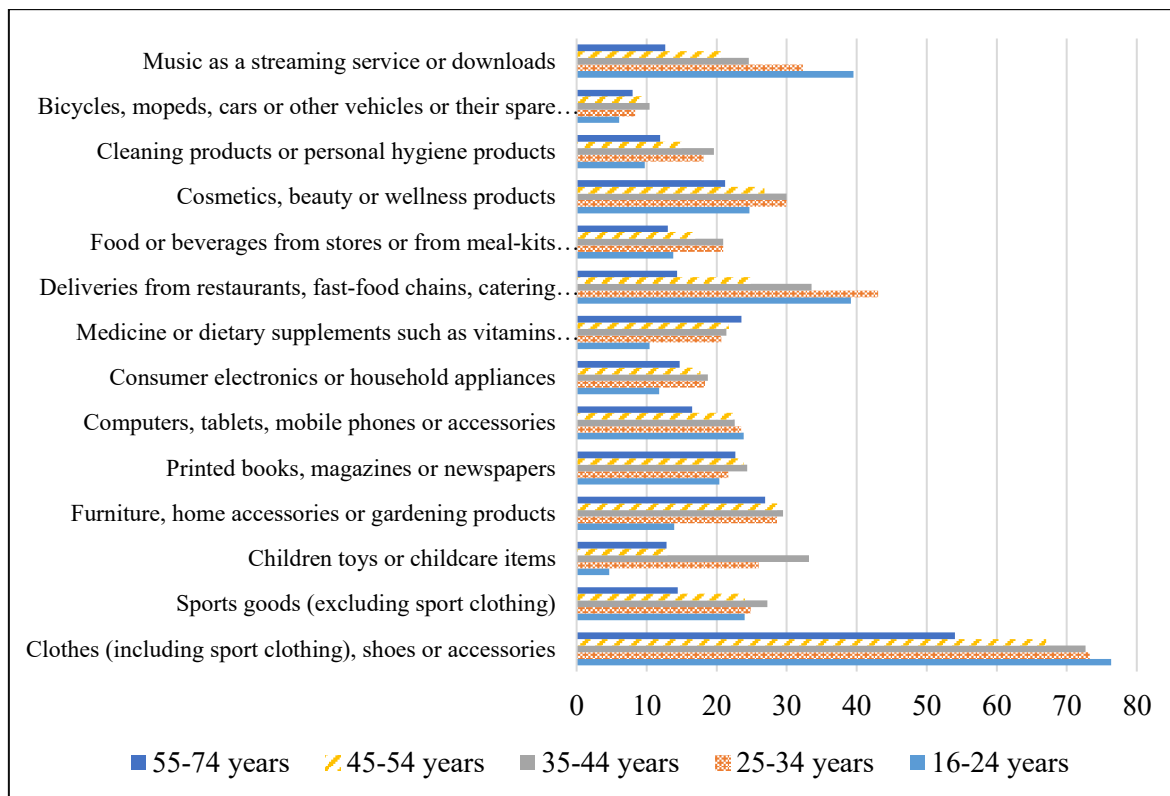

Figure 3. Online purchases of goods, EU-27, 2022 (% of people who have shopped online in the last 12 months)

Source: Eurostat (Eurostat, *Individuals using the internet for buying goods or services*, 2023)

There is no doubt that with the dynamic changes in the digital environment, European consumers who purchasing online are constantly confronted with new perspectives. They are much more adept at using global networks and mobile apps, and are also becoming more demanding and with higher expectations. Logically, this implies the demonstration of specific consumer behaviours, influenced by various *risk determinants* that change the way one or another online purchase is made. These determinants can be systematized as follows:

First. *Obstacles resulting from an irrationally working and poorly organized online store.* In general, making choices and especially making a reasoned decision to make an online purchase by consumers is not an easy endeavor. In most cases, consumers are directly influenced by the design of an online store or platform, its functionality, organization and attractiveness. This is not surprising, as they are more innovative, like variety, and are even more impulsive when shopping online, but at the same time exhibit rationality, practicality, and a certain demandingness and reserve.

Online consumers are quick to react to the weaknesses and shortcomings of the digital features of online stores or web platforms. As a result, there is a low level of usability and a decrease in the likelihood of making sales. This is confirmed by the study of a group of researchers, who found that the way in which online stores or web platforms are presented and organized has an 80% impact on the desire and intention to purchase, and any risky circumstance inevitably leads

to a change in online consumer behavior and frustration regarding their interactive experience (Sanayei, Bazargan, & Ansari, 2016).

Second. *Threats due to the refusal of online retailers to operate with potential consumers in other countries.* Unfortunately, the starting point in defining the company policy of online traders in this case is their refusal to sell on the basis of the different nationality of consumers, their place of residence or their place of establishment. By focusing on a policy where online retailers concentrate on serving only certain market segments on a geographical basis, consumers are denied access and the opportunity to purchase products and services from an online shop established in their respective country. A worrying finding is that the potential of cross-border distance selling is not being fully exploited, with the share of cross-border online purchases still too small (Eurostat, 2023).

Third. *Problems arising from irregularities in online customer service.* It should be noted that the expectations and requirements of online consumers in terms of service do not differ much from those of offline consumers. It is well known that the level of service and the level of engagement at any point in the online shopping experience is directly proportional to customer satisfaction, and the more of an online consumer's expectations that go unmet, the greater their disappointment will be. Research shows that nearly 60% of online consumers have given up on placing orders because the delivery time was too long (Urban, 2023).

Fourth. *Dangers due to limited or inaccurate information.* In fact, the more uninformed online consumers feel, the more likely they are to be placed in a specific risk situation and exposure. This is extremely worrying, as concerns about the volume, quality, reliability, security of information make it easy for them to be misled and make the wrong decisions. The strongest impact on such behaviour are the identified omissions and errors resulting from missing information on the actual price of goods and services, including all additional charges, levies and taxes, incomplete description of the characteristics and specifications of the items, misleading image (photos) of the products, inaccessible section for customer reviews and comments, not provided information on the status and details of the order and delivery, not maintaining customer feedback, etc.

Fifth. *Weaknesses due to misuse of personal data.* This is one of the most serious for consumers, as it is possible to manipulate and speculate with any information that allows their direct or indirect identification. In this case, it is taken into account that consumers share specific confidential information (name, address, telephone number, e-mail address, bank account number, etc.) when carrying out an online transaction, which makes them subject to criminal acts or threats. Unfortunately, the consequences for consumers can be particularly severe when it comes to data theft, unauthorised withdrawals from their bank account, redirection of payments to new addresses (fraudulent websites), turning their interactive experience into a “disaster” (Union, 2024).

All this objectively requires the derivation of specific business ideas and practices for their effective mitigation, which allows to formulate and take strategic measures for their timely and adequate overcoming and elimination. Therefore, the reasoning thus presented shows that it is the online consumers who are identified as one of the centres in the process of digital transformation, setting the direction of change in the way of doing business online.

4. Conclusion

In the new online realities, the consumer is a major factor in the digital transaction, determining the direction of change in the consumption pattern. The study confirms the significant change in online consumer behaviour in the EU through an intensive shift from offline to online shopping. However, there are still large imbalances between the 27 Member States. We believe that efforts must be made in this direction, which requires the digitalisation of commercial processes to continue at an even higher pace in order to provide useful value and realise positive customer relationships by offering the best shopping experience.

References

- Basford, N. (2022). Retail advantage through a consumer-centric supply chain. *Journal of Supply Chain Management, Logistics and Procurement, Volume 5, Number 2*, 142-151.
- Eurostat. (2023). E-commerce. Internet purchases by individuals. https://doi.org/10.2908/ISOC_EC_IB20 (accessed 20.10.2024).
- Eurostat. (2023). E-commerce. Individuals using the internet for buying goods or services. <https://doi.org/10.2908/TIN00096> (accessed 20.10.2024).
- Eurostat. (2023). https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ISOC_EC_ESELS__custom_7163454/
- Feliciano-Cestero, M. M., Ameen, N., Kotabe, M., Paul, J., & Signoret, M. (2023). Is digital transformation threatened? A systematic literature review of the factors influencing firms' digital transformation and internationalization. *Journal of Business Research, Vol. 157*, 1-22.
- Hagsten, E. (2022). ICT infrastructure in firms and online sales. *Electronic Commerce Research*, file:///C:/Users/Windows/Downloads/s10660-022-09533-z.pdf.
- Hanif, M., Khan, M., Acharjee, U., Jewel, K., & Ahamed, M. (2024). Smart E-Commerce Shopping: Innovations, Challenges and Future Trends. *International Journal of Business, Social and Scientific Research, Volume: 12, Issue: 1*, 79-88.
- Hunter, G., & Perreault, J. W. (2006). Sales Technology Orientation, Information Effectiveness, and Sales Performance. *Journal of Personal Selling and Sales Management. 26(2)*, 95-113.
- Kraus, S., Jones, P., Kailer, N., Weinmann, A., Chaparro-Banegas, N., & Roig-Tierno, N. (2021). Digital Transformation: An Overview of the Current State of the Art of Research. *SAGE Open*, 1-15.
- Pascucci, F., Savelli, E., & Gistri, G. (2023). How digital technologies reshape marketing: evidence from a qualitative investigation. *Italian Journal of Marketing*, 27-58.
- Petrova, S., Marinov, I., & Ivanova, Z. (2022). Impact of Retail Business Digital Transformation on Online Purchases in the European Union. *28th RSEP International*

- Conference on Economics, Finance & Business* (pp. 52-63). Rome, Italy: BC GRUP INC. Publishing.
- Petrova, S., Marinov, I., Ivanova, Z., & Akhmedyarov, Y. (2023). Impacts of Sustainable Entrepreneurship and Income on Sustainable Food Consumption. *Circular Business Management in Sustainability Book Series: Lecture Notes in Management and Industrial Engineering*, 65-78.
- Ranganathan, C., & Ganapathy, S. (2002). Key dimensions of business-to-consumer web sites. *Information & Management*, 39(6), 457-465.
- Rodríguez, R., Svensson, G., & Mehl, E. (2020). Digitalization process of complex B2B sales processes – Enablers and obstacles. *Technology in Society*(62).
- Sanayei, A., Bazargan, N. A., & Ansari, A. (2016). The impact of introversion/extroversion on online shopping intention (Case study: Computer and cell phone accessories). *Conference: 2016 10th International Conference on e-Commerce in Developing Countries: with focus on e-Tourism (ECDC)* (pp. 1-7). Isfahan, Iran: IEEE.
- Shah, D., & Murthi, B. (2021). Marketing in a data-driven digital world: Implications for the role and the scope of marketing. *Journal of Business Research*. 125, 772-779.
- Sheoran, S., & Vij, S. (2021). A Consumer-Centric Paradigm Shift in Business Environment with the Evolution of the Internet of Things: A Literature Review. *The Journal of Business Perspective*, Vol. 27, Issue 4, 431-442.
- Song, Z., Sun, Y., Wan, J., Huang, L., & Zhu, J. (2019). Smart e-commerce systems: current status and research challenges. *Electron Markets*, Volume 29, 221-238.
- Union, E. (2024). *Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.
- Urban, G. (2023). *The Impact of Delivery Conditions on Purchasing Decisions in E-commerce*. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/impact-delivery-conditions-purchasing-decisions-e-commerce-greg-urban>.

METHODS FOR GENERATING INNOVATIONS IN BULGARIAN ENTERPRISES

Head Assist. Prof. Ivaylo Kostov, Ph. D.

Abstract: *The current study focuses on the role of innovation in enhancing firm competitiveness and long-term sustainability in the modern global economy, as well as the methods and tactics for creating innovation and inventive thinking. Thinking outside the box is one way that inspires creativity and uncovers new opportunities by employing tactics such as brain dumping, simplifying thinking, exploring different sectors, and so on. The text also emphasizes the importance of effective collaboration to stimulate innovation through complementary skills, common goals, and sharing risks and benefits. At the end of the publication, innovation funnels are presented as a method that facilitates the management of the innovation process, helping in the implementation and selection of the most attractive innovative projects, thereby ensuring their successful implementation.*

Keywords: *innovations, thinking outside the box, effective collaboration, innovation funnels*

JEL: O30, O31

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.66>

1. Introduction

In today's fast-paced global marketplace, innovation is a driving force behind firm competitiveness and long-term viability. Globalization, digitization, digital transformation, and dynamic economic conditions necessitate Bulgarian enterprises to adopt various strategies and approaches for developing and executing innovative business models. Creating and deploying innovative ideas, products, processes, and services is critical for businesses looking to maintain a competitive advantage and adapt to changing market conditions. Simultaneously, innovation drives growth, efficiency, and long-term success for firms across various industries. In this sense, different methods, tools, and approaches to promoting innovation are highlighted since they can assist organizations in effectively cultivating innovative ideas and transforming them into successful outcomes. Such methods and approaches include thinking outside the box, effective collaboration, and innovation funnels.

2. Thinking outside the box

Although the phrase „thinking outside the box“ has an obscure origin, we can assume that its origin is connected with Lord Harrington's expression¹ about the Liberal Party about „thinking outside the lines“ (The Annual Register: a

---

¹ „... the Liberal party became a one-man party, which scarcely ventured to think outside the lines prescribed by its dictator“. The Annual Register: a review of public events at home and abroad, for the year 1887. London: Rivingtons, Waterloo Place. 1888. p. 168.

review of public events at home and abroad, for the year 1887, 1888). Later, the „think beyond the boundary“ metaphor emerged about solving the nine dots puzzle² (Anderson, 1954).

The short definition given by the Cambridge online dictionary describes this concept as: „to think imaginatively using new ideas instead of traditional or expected ideas“ (Cambridge Dictionary, 2024). In her Harvard Business Review article, Sabrina Meherali notes that: „thinking outside the box requires radically imagining new possibilities (even if they feel unattainable), questioning things, and pushing the boundaries of what could be“ (Meherally, 2022).

Thinking outside the box can be described as breaking free from conventional thought patterns and investigating novel ways and views. This way of thinking is very useful when solving problems that require creative thinking, seeking new opportunities, or eliminating risks. Thinking outside the box stimulates creative thinking and fosters innovation through approaches such as (Cooks-Campbell, 2022), (Reijven, 2024):

➤ **Brain dumping** – pushes the brain to focus on organizing ideas and removing the most ludicrous ones so that the most appropriate ones can be chosen later.

➤ **Back to basics** – starting anew can help change perspectives and think outside the box, as habit can hinder innovation.

➤ **Simplifying thinking** – sometimes simplifying a complex statement of an issue leads to a creative solution.

➤ **Researching other industries** – entails discovering how the challenges that people in other sectors experience are comparable to those in your industry.

➤ **Widening the area of relevance** – the idea here is to step outside of one's comfort zone because while solving an issue, people frequently keep to directly relevant information.

➤ **Working with deadlines** – this strategy reinforces the belief that the brain accelerates creativity when a person has a deadline to accomplish a certain task or project and, along with that, bears some responsibility.

➤ **Backward planning** – turning things upside down to reveal patterns that might otherwise go undetected, which can lead to novel insights.

➤ **Advice from someone outside the business area** – asking a relative, or family member unfamiliar with the rules or issues in the field what they would do to address a specific situation.

➤ **Polling children** – although their ideas may appear ridiculous or farfetched, they believe anything is possible.

➤ **Solving a problem for someone else** can put the brain in a state that allows for the invention of business ideas, the resolution of one's issues, and the completion of projects and tasks.

---

² The goal of the task is to connect all 9 dots placed in three rows of three using four straight lines or less without lifting the writing tool from the sheet.

- **Brainstorming** aims to generate as many possible ideas as possible, including those that appear unlikely.
- **Mind mapping** – a mental map can assist in organizing what is going on in the brain (Serig, 2011).
- **Metaphorical thinking** – using metaphors and analogies to reframe an issue or topic in a new light, leading to fresh insights (Mind Tools Content Team, 2024).
- **Changing roles** – providing a different point of view, putting yourself in someone else's place.
- **SCAMPER** – a structured method of creating original ideas, which includes substituting, combining, adjusting, modifying, putting to other uses, eliminating, and reversing (Dam & Teo, 2024).
- **Random stimulus** – introducing a random word, image, or object to be associated with the problem can cause unexpected connections.
- **Provocative questions** – asking questions that provoke assumptions or preconceptions about the problem. For example, „What if the opposite were true?“
- **Challenging assumptions** – identifying and questioning the underlying assumptions that shape thinking and how changing these assumptions can lead to new solutions.
- **Creative visualization** – using the imagination to visualize potential solutions or scenarios can bring abstract concepts to life (Marks & Isaac, 1994).
- **Storytelling** – creating a narrative around the problem can help to see it from different angles and present potential solutions (Fryer, 2003).
- **Mindfulness and meditation** – practicing mindfulness and meditation can help clear the mind creating space for new ideas to emerge (Cherry, 2023).
- **Divergent thinking exercises** focus on generating diverse ideas rather than searching for one correct answer.
- **Feedback loops** – seeking input and feedback from different sources to provide fresh perspectives and help refine ideas (MasterClass, 2022).
- **Interdisciplinary learning** – studying subjects or areas that are outside the already acquired experience. This can introduce new concepts and approaches to an already existing business (Seel, 2012).
- **Experimentation and prototyping** – building prototypes or trying different approaches to see what works and what does not. (Foundation, 2019).

3. Effective collaboration

Several elements contribute to effective collaboration that generates innovation (Brouther, Brouthers, & Wilkinson, 1995).

First, partners must have complementary skills, such as one person's capacity to provide something that another can use related to market knowledge, technology, expertise, etc. To ensure the success of the collaboration, each party's talents must complement one another. If only one party benefits, the partnership risks becoming one-sided and ineffective.

Second, fostering a collaborative culture at the organizational level is critical. Mutual trust is an important aspect of the growth of this culture.

Third, individuals and organizations must share aims that complement or are similar to those in the alliance.

Fourth, the risks must be proportionate, and cooperation is frequently used to mitigate or eliminate dangers by sharing responsibility.

Therefore, effective collaboration can be defined as a method for overcoming competition, sharing costs and risks, and creating possibilities for progress in a global context and under quickly changing market conditions. The success of such collaboration stems from the coordination of two or more organizations' activities, which includes mutual complementarity, collaborative teamwork, the establishment of common goals, and proportionate risks and benefits.

Effective collaboration to foster creativity is always the outcome of a complex combination of motivations and conditions that drive people to establish alliances. Among these motivations are the need for training; the acquisition of specific knowledge, skills, and abilities; competence building; lowering and sharing costs and risks; increasing productivity; lowering uncertainty; obtaining new business opportunities; and access to technology; overcoming legal and regulatory barriers; strengthening the enterprise's influence; and better market positions.

A viable option for generating innovative ideas through effective collaboration of the Bulgarian industrial enterprises is the application of approaches such as:

➤ **Fostering an open climate for conversation.** Providing an environment where ideas can be freely exchanged without fear of criticism or condemnation.

➤ **Team diversity.** Team members' diverse experiences, knowledge, and points of view might result in a diverse set of ideas.

➤ **Facilitating brainstorming sessions.** Organizing meetings for the team to brainstorm and create ideas.

➤ **Employing group thinking techniques** such as SCAMPER or other approaches that promote creative thinking.

➤ **Supporting concepts with examples and evidence.** Demonstrating how ideas can be effectively implemented.

➤ **Discussing failures and drawing lessons from them.** Failure is an integral element of the innovation process.

➤ **Developing practical implementation plans.** Concrete acts and processes can help turn ideas into reality.

➤ **Using technology and software tools for collaboration.** Whiteboards, online document-sharing systems, and other related technologies can facilitate effective remote collaboration.

➤ **Sharing credit for accomplishments.** Recognize each team member's work and give credit when an idea or project succeeds.

➤ **Constructive conflict management.** If managed correctly, conflicts can generate new ideas.

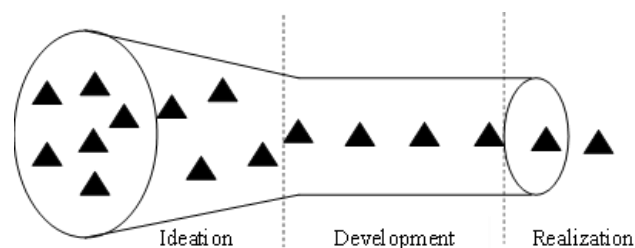
➤ **Providing time and space for personal introspection.** Sometimes the best ideas emerge when people have time to ponder for themselves.

➤ **Investigating more sources of inspiration.** Looking for innovative ideas by examining innovations in other industries or cultures.

4. Innovation funnels

The innovation funnels serve as the foundation for the execution, development, and diffusion of innovations. These funnels support expansion and growth, process comprehension, and the allocation of skills to relevant initiatives. They also aid in the management of partnerships and can be used to steer and allocate investments to specific activities, as well as to calculate the project life cycle (Matti, Jokela, & Sarminen, 2023). That is why the innovation funnel can be defined as a creative process that enables feedback, evaluation, and product revisions at various stages as necessary. (Bonazzi & Moises, 2014).

In practice, this is the innovation process, represented schematically as an innovation funnel (Figure 1), which begins with a wide range of ideas and then selects potential development projects that can be completed and implemented quickly (Institute for Manufacturing, 2024).

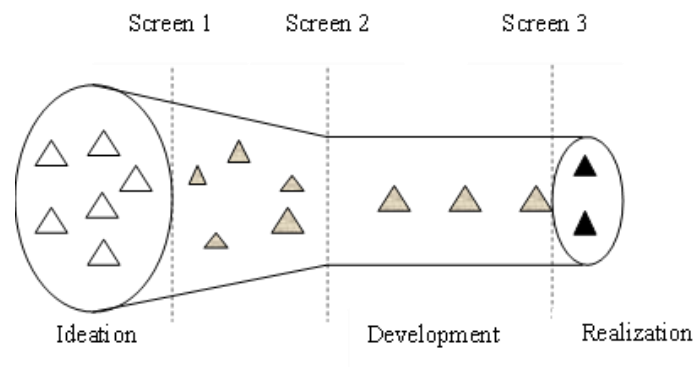
Figure 1. Innovation funnel model

Source: Ünal, C., & Vahap, T. (2017, March 19). Designing Open Innovation Based Product Development Process For Smes Using Mobile Technologies. KnE Social Sciences 1(2), pp. 307-318.

Funnel management entails tackling issues on three fronts. The first path is to widen the funnel's mouth at the „ideation“ level, which assumes that the company should enhance and improve its knowledge and information base to generate more fresh ideas for the development of new initiatives, processes, or products. The second path is to reduce the neck of the innovation funnel at the „development“ level, where the generated ideas are evaluated, and firm resources are directed toward the most appealing of them. The idea is to build a portfolio of projects that best fit the organization's business objectives. The third path is to ensure that, at the implementation level, the selected projects meet the goals.

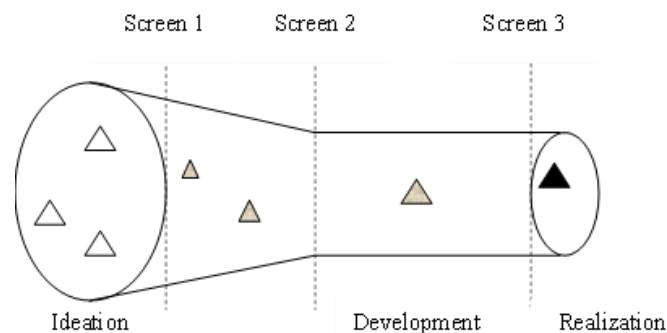
The innovation funnel can be different for each firm. For example, at larger, technology-intensive firms that rely heavily on their research and development

departments to generate ideas for technologies, products, and processes, it is encouraged to generate far more ideas than will be implemented. These concepts are then tested differently at each level (Figure 2).

Figure 2. An innovation funnel model in large technology firms
 Source: Innovation Funnel. Retrieved from Institute for Manufacturing:
<https://www.ifm.eng.cam.ac.uk/research/dstools/innovation-funnel/>

In smaller organizations or startups, the „innovation funnel“ is associated with the implementation of a single project (figure 3).

Figure 3. An innovation funnel model in startups
 Source: Innovation Funnel. Retrieved from Institute for Manufacturing:
<https://www.ifm.eng.cam.ac.uk/research/dstools/innovation-funnel/>

Bulgarian industrial enterprises can use various tactics to keep the „innovation funnel“ filled with innovative ideas and solutions, increasing the possibility of innovation implementation and use. Such tactics include:

➤ **Creating a culture of innovation** involves promoting creativity through rewarding ideas, dedicating time to brainstorming, and forming cross-functional teams. Management must encourage risk-taking without fear of failure, building trust and motivating employees to actively contribute to competitive solutions and outcomes. (Moleiro, Abreu, & Calado, 2019).

➤ **Establishing clear goals for innovation** provides direction and focus, aligning efforts with the organization's strategic priorities. This alignment ensures

innovation directly impacts success and gains stakeholder support. Clear goals inspire teams, helping them see how their efforts contribute to the organization's success, and motivating them to generate innovative ideas.

➤ **Diversify the inputs.** Collecting feedback from a variety of sources, including employees, customers, suppliers, industry trends, and rivals. Multiple perspectives fuel creativity, offer broader viewpoints for better decision-making and lead to innovative solutions.

➤ **Encouraging team collaboration** brings together diverse talents and perspectives, generating a wide range of ideas and solutions. Teamwork creates synergy, producing better results than individual efforts. Brainstorming, workshops, and problem-solving exercises promote innovation, enabling teams to tackle complex challenges from multiple angles for better inventive solutions.

➤ **Resource allocation** ensures businesses have the necessary funding, talent, and time to develop and implement innovative ideas. By dedicating resources specifically to innovation, companies avoid the setbacks of sporadic spending, ensuring smoother innovation processes.

Other ways to fill the „innovation funnel“ with fresh ideas and solutions include developing technologies, artificial intelligence, machine learning, etc.

5. Conclusion

Innovation is becoming a critical component of Bulgarian firms' competitiveness and long-term success, particularly in today's climate of globalization, digitalization, and rapid digital transformation. In a dynamic and highly competitive market, firms' capacity to think creatively and quickly adapt to new technology and consumer needs is critical. Cultivating and integrating innovation into business is crucial for enterprise success in a changing market environment. Methods such as thinking outside the box and effective collaboration not only promote creativity, but also allow for the development of new and distinctive goods, processes, and services that boost businesses' market positions and give them a major competitive edge. The innovation funnels paradigm is a useful tool for organizing innovation processes. It provides a framework for effective management of the many stages, from idea development to selection and implementation, allowing businesses to reduce the risk of failure while increasing the likelihood of successful innovation implementation. Using the approaches outlined above, Bulgarian businesses can more readily uncover new prospects, pick the most promising ideas, and apply them in profitable business ventures.

Literature

- Anderson, J. F. (1954, October 30). Down to earth. *Dallas Morning News (Texas)*, 1.
- Bonazzi, F. L., & Moises, A. Z. (2014, November 13). Innovation and Business Model: a case study about integration of Innovation Funnel and Business Model Canvas. *Review of Business Management*, pp. 616-637.

- Brouther, K. D., Brouthers, L. E., & Wilkinson, T. J. (1995). Strategic Alliances: Choose Your Partners. *Long Range Planning*, 28(3), 18-25.
- Brown, T., & Wyatt, J. (2012). Design Thinking for Social Innovation. *Stanford Social Innovation Review Winter*, 30-35.
- Cambridge Dictionary. (2024, April 16). *Think outside the box*. Retrieved from Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/think-outside-the-box>
- Cherry, K. (2023, October 06). *What Is Mindfulness Meditation?* Retrieved from Verywell Mind: <https://www.verywellmind.com/mindfulness-meditation-88369>
- Cooks-Campbell, A. (2022, July 28). *Thinking outside the box: 8 ways to become a creative problem solver*. Retrieved from BetterUp: <https://www.betterup.com/blog/thinking-outside-the-box>
- Dam, R. F., & Teo, Y. S. (2024, January 25). *Scamper: How to Use the Best Ideation Methods*. *Interaction Design Foundation - IxDF*. Retrieved from Interaction Design Foundation: <https://www.interaction-design.org/literature/article/learn-how-to-use-the-best-ideation-methods-scamper>
- Foundation, I. D. (2019, October 17). *Prototyping*. Retrieved from Interaction Design Foundation: <https://www.interaction-design.org/literature/topics/prototyping>
- Fryer, B. (2003, June). *Storytelling That Moves People*. Retrieved from Harvard Business Review: <https://hbr.org/2003/06/storytelling-that-moves-people>
- Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N., & Hultink, E. (2022, April). Prototyping, experimentation, and piloting in the business model context. *Industrial Marketing Management*, 102 (3), pp. 564-575.
- Institute for Manufacturing. (2024, April 25). *Innovation Funnel*. Retrieved from Institute for Manufacturing: <https://www.ifm.eng.cam.ac.uk/research/dstools/innovation-funnel/>
- Marks, D. F., & Isaac, A. R. (1994). Individual differences in mental imagery experience: Developmental changes and specialization. *British Journal of Psychology*, Vol. 85, pp. 479-500.
- MasterClass. (2022, March 17). *Feedback Loops Explained: 4 Examples of Feedback Loops*. Retrieved from MasterClass: <https://www.masterclass.com/articles/feedback-loop>
- Matti, P., Jokela, J., & Sarminen, V. (2023, January). Human Factors in Managing Strategic Funnels of Innovation. *Human Factors, Business Management and Society*, Vol. 97, 2023, 87–95, pp. 87-95.
- Meherally, S. (2022, March 02). *What It Means to Truly „Think Outside the Box“*. Retrieved from Harvard Business Review: <https://hbr.org/2022/03/what-it-means-to-truly-think-outside-the-box>
- Mind Tools Content Team. (2024, April 16). *Metaphorical Thinking*. Retrieved from Mind Tools: <https://www.mindtools.com/ahvf699/metaphorical-thinking>
- Moleiro, J., Abreu, A., & Calado, J. (2019). The Need to Develop a Corporate Culture of Innovation in a Globalization Context. In G. Yungchih Wang, *Globalization*. IntechOpen.
- Reijven, B. (2024, April 16). *8 tips to think outside the box*. Retrieved from Bart Reijven: <https://www.bartreijven.com/en/office-life/8-tips-to-think-outside-the-box/>
- Seel, N. M. (2012). *Cross-Disciplinary Learning*. Boston, MA: Springer.
- Serig, D. (2011, October 18). Research Review. *Teaching Artist Journal*, pp. 249-257.
- The Annual Register: a review of public events at home and abroad, for the year 1887*. (1888). London: London: Rivingtons, Waterloo Place.

РОЛЯ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИЯ ТУРИЗЪМ

Гл. ас. д-р Павлин Павлов¹

Резюме: *Предприемачите играят важна роля в развитието на селския туризъм. Ето защо е необходимо да се стимулират предприемаческите дейности, за да се постигне напредък в посока устойчивост за този вид туризъм. Това неизменно ще рефлектира върху селските територии, чрез предоставяне на повече икономически и социални възможности за местното население. Целта на публикацията е да представи същността на предприемачеството и предприемаческия процес в туризма и тяхното значение за устойчивото развитие на селския туризъм.*²

Ключови думи: *селски територии, предприемачество, селски туризъм, устойчивост*

JEL: L83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.67>

ROLE OF ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM

Head Assist. Prof. Pavlin Pavlov, PhD

Abstract: *Entrepreneurs play an important role in the development of rural tourism. Therefore, it is necessary to stimulate entrepreneurial activities in order to achieve progress towards sustainability for this type of tourism. This will invariably reflect on rural territories, by providing more economic and social opportunities for the local population. The purpose of the publication is to present the essence of entrepreneurship and the entrepreneurial process in tourism and their importance for the sustainable development of rural tourism.*

Key words: *rural territories, entrepreneurship, rural tourism, sustainability*

JEL: L83

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.67>

1. Въведение

Селският туризъм се характеризира с престои в селска среда, контакт с домакините, достъп до стопанството. Също така характерна черта е, че

---

¹ p.pavlov@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“

² Публикацията е част от изпълнението на проект № КП-06-Н55/1 от 2021 г. „Развитие на селските територии в условията на трансформираща се към устойчивост икономика“, финансиран от Фонд научни изследвания.

това е вид туризъм, които се практикува извън големите урбанизирани райони и масово посещаваните големи туристически центрове. Той дава възможност на туристите да се запознаят с местните традиции, бит и култура, местната кухня и т.н. Селският туризъм може да се комбинира с агротуризъм, екотуризъм, ловен туризъм, винен и др.

Факт е, че селският туризъм може да допринесе за икономическото развитие на селските територии, посредством създаване на заетост и генериране на приходи. Това от своя страна създава възможности за развитие на предприемачеството в сферата на този вид туризъм, което дава перспективи за постигане на устойчивото му развитие. В този контекст е поставена и целта на настоящата публикация, която е да се представи същността на предприемачеството и предприемаческия процес в туризма и тяхното значение за устойчивото развитие на селския туризъм.

2. Същност на предприемачеството и предприемаческия процес в туризма

По своята същност предприемачеството в туризма може да се дефинира като осъзнато поведение, базирано на определени знания и ориентирано към поемане на риск и превръщането на потенциалните възможности за бизнес в действителност с цел печалба, за което може да се ползва собствен и/или заемаен първоначален капитал (Божинава & Павлов, 2020). Значението на предприемачеството в туристическия бизнес е ключово както за самия сектор, така и за икономиката като цяло. В този контекст може да се каже, че предприемаческият процес в туризма има особено важно значение.

В генералната си съвкупност предприемаческият процес в туризма преминава през етапи, които са присъщи за предприемачеството във всяка една сфера, но при отчитане на особеностите на предприемаческата дейност в сферата на туризма (напр. социалната и икономическата същност на туризма; комплексността на туристическия бизнес; категорията на туристически услуги, в която попада предприемаческата дейност; сезонността). Водещо значение за правилното цялостно протичане на процеса имат факторите за успех или неуспех на предприемачите в сферата на туризма (таблица 1).

Възникването на предприемаческата идея е етап, при който е налице въздействие на различни по своята същност фактори, които от гледна точка на предприемачеството в сферата на туризма се делят на две основни групи, а именно вътрешни и външни. Първата група включва: личностните характеристики на предприемача; образование; опит в сферата на туризма. Втората група включва: наличието на конкуренция в избраната категория за развитие туристически бизнес; наличието на туристически ресурси (природни и/или антропогенни); сезонността; държавната политика в областта на туризма и др.

Таблица 1. Стъпки на предприемаческия процес в сферата на туризма и съпътстващи фактори за успех или неуспех

Предприемачески процес в сферата на туризма	Фактори за успех или неуспех на предприемачите в сферата на туризма
Стъпка 1 – възникване на предприемаческата идея	• Ресурсно осигуряване на туристическото предприятие; • Организационно-управленски знания и решения; • Маркетингова политика.
Стъпка 2 – съставяне на бизнес план	
Стъпка 3 – осигуряване на финансиране	
Стъпка 4 – реализация на предприемаческите намерения	
Стъпка 5 – управление на създаденото туристическо предприятие	

Източник: Авторова таблица

При втората стъпка от предприемаческия процес в сферата на туризма се описва, анализира и планира във възможно най-детайлен вид бизнес идеята. Също така и начина на нейното осъществяване, както и очакваното бъдещо развитие.

Третата стъпка изисква осигуряването на собствен и/или заемен капитал за реализация на бизнес плана. Налице са и възможности за финансиране от различни програми и фондове.

Стъпки четири и пет са пряко свързани с използването на подходящ управленски стил от страна на предприемача. Той трябва да води до добри икономически резултати за туристическото предприятие.

Пълното изясняване на същността на предприемачеството и предприемаческия процес в туризма изисква да бъдат разгледани най-често срещаните проблеми и перспективи пред предприемачеството в сферата на туризма.

Ролята на предприемачите в насърчаването и стимулирането на туризма в селските територии е съществена. Развитието в посока устойчивост на селския туризъм изисква наличието на комплекс от подходящи условия. Сред най-съществените и вероятно водещи са предприемаческото мислене и инициатива.

Фигура 1. Проблеми и перспективи пред туристическото предприемачество

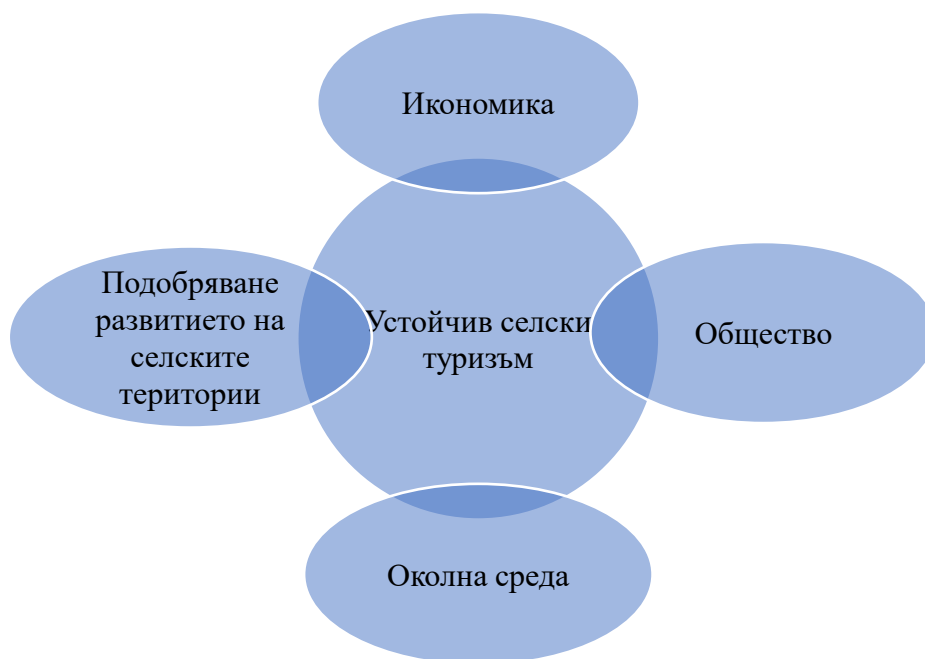
Източник: (Pavlov, 2018)

3. Устойчиво развитие на селския туризъм

Политиката за развитие на селските територии в България е насочена към постигане на устойчиво развитие на икономическите сектори, тъй като селските райони са място за развитие не само на земеделски дейности, но и предлагат добри перспективи за икономическо развитие в регионален мащаб, чрез адекватна подкрепа на бизнеса, създаване на работни места и развитие на селския туризъм. Ето защо взаимовръзката и взаимозависимостта между двата икономически сектора (селско стопанство и туризъм) е особено важна за намиране на възможности за развитие на селски туризъм

с формиране на уникални туристически продукти и прилагане на природосъобразни земеделски практики с цел постигане на по-висок жизнен стандарт и икономически ползи за местни общности. (Nikolova & Pavlov, 2021)

На практика селският туризъм позволява на фермерите да разширят дейността си и да увеличат капитала си, като добавят стойност към своите продукти. Разнообразяването на дейностите в селските територии, чрез развитие на туризма дава възможност за реализиране на предприемачески инициативи и стимулиране на производството на храни и местните занаяти, особено в райони, където селското стопанство не е основен източник на доходи (Pavlov, Slaveva, Nikolova, & Petrova, 2024). В този контекст като форма на диверсификация, способстваща за постигане на устойчивост в туризма, често се посочва разработването на туристически продукт, свързан със селската среда (Николова, 2011). На практика устойчивият селски туризъм има свой собствен логически модел, който се изразява в директните и индиректните ефекти, които има върху четири основни фактора с водещо значение за селските територии (фигура 2).

Фигура 2. Модел за устойчив селски туризъм
Източник: адаптирано по (Mrkša & Gajić, 2014)

Устойчивото развитие на селския туризъм носи дългосрочни социално-икономически и екологични ползи за местните общества, което води до подобряване на редица показатели в селските територии. Последните кореспондират със следното:

- намаляване на миграцията на местното население
- подобряване на социалния и културния климат
- популяризиране на местните изкуства и занаяти
- възможности за заетост

- икономически растеж
- защитата и подобряването на природната среда
- осигуряване на инфраструктура
- диверсификация на традиционните икономически дейности

Важно е да се упомене, че в сферата на селският туризъм преобладаващо доминира малкият предприемачески бизнес. Този вид алтернативен туризъм спомага за развитието на два вида предприемачески инициативи в селските територии, които принципно не биха се реализирали в селските общности. Първият вид е пряко ангажиран в туризма (например места за настаняване и хранене и др.). Вторият вид участва непряко в туризма (например специализирани хранителни магазини, които предлагат основно местни продукти, магазини за сувенири и др.). Това подчертава ролята на предприемачеството за устойчиво развитие на селския туризъм.

4. Заключение

В заключение е необходимо да отбележим, че селският туризъм има немалък потенциал за развитие в посока устойчивост. Ролята на предприемачеството в тази посока е съществена с оглед на социално-икономическото развитие на селските територии. Съществуват проблеми, но са налице и перспективи пред предприемачеството в сферата на туризма като цяло. По отношение на селския туризъм предприемаческите инициативи в тази сфера допринасят за редуцирането или пълното преодоляване на характерни за териториите от селски тип затруднения, сред които – миграция, заетост, доходи и т.н.

Използвани източници

- Божинова, М., & Павлов, П. (2020). *Предприемачество в туризма*. АИ Ценов.
- Николова, М. (2011). Комплексният агротуристически продукт – възможност за реализиране принципите на устойчивото развитие. *Управление и устойчиво развитие*, 32-38.
- Mrkša, M., & Gajić, T. (2014). Opportunities for sustainable development of rural tourism in the municipality of Vrbas. *Economics of Agriculture*, 61(1), 1-13.
- Nikolova, M., & Pavlov, P. (2021). Interconnection and interdependence of key economic sectors - agriculture and tourism in the conditions of a pandemic crisis. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 21(4), 387-396.
- Pavlov, P. (2018). Entrepreneur profile and entrepreneurial process in the field of tourism. *Proceedings of the International Scientific Conference - Nis*, (стр. 185-191).
- Pavlov, P., Slaveva, K., Nikolova, M., & Petrova, M. (2024). Localization of tourist business in the rural territory of Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 24(2), 753-761.

БАРИЕРИ ПРЕД ОТВОРЕНИТЕ ИНОВАЦИИ В МАЛКИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Докторант Виктор Маринов¹

Резюме: Малките и средните предприятия (МСП) са важен фактор за развитие на икономиките. Те притежават редица предимства, свързани най-вече с по-бързото внедряване на нови технологии и ускорения достъп до нови пазари. В процеса на своето функциониране МСП често се сблъскват с редица предизвикателства, които възпрепятстват иновационното им развитие. Целта на доклада е да се представят в систематизиран вид именно основните бариери, които затрудняват МСП в процеса на осъществяване на отворени иновации, като предпоставка за по-успешно прогнозиране на потенциалните рискове и по-добро организиране на иновационните дейности.

Ключови думи: иновации, бариери, бизнес организации, конкурентоспособност

JEL: O32

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.68>

BARRIERS TO OPEN INNOVATION IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

Viktor Marinov, PhD student

Abstract: *Small and medium-sized enterprises (SMEs) are an important factor in the development of economies. They have a number of advantages, mostly related to the faster implementation of new technologies and accelerated access to new markets. In the process of their functioning, SMEs often face a number of challenges that hinder their innovative development. The purpose of the report is to present in a systematized form precisely the main barriers that make it difficult for SMEs in the process of implementing open innovation, as a prerequisite for more successful forecasting of potential risks and better organization of innovation activities.*

Key words: *innovation, barriers, business organizations, competitiveness*

JEL: O32

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.68>

1. Въведение

В съвременните условия предприятията задълбочават насоката на своето развитие към създаването на съюзи, съвместни предприятия и работа, чрез различни форми на споразумения за сътрудничество, за да насърчат

---

¹ viktor_marinof@abv.bg, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов

своите иновационни дейности. В този контекст, концепцията за отворените иновации става все по-актуална. Тя предлага процес, при който организациите използват външни идеи и ресурси за подобряване на иновационния си потенциал и пазарна конкурентоспособност.

Новата парадигма насърчава компаниите да използват както вътрешни, така и външни идеи и ресурси за разработването на нови продукти, услуги и технологии. За разлика от традиционния модел на затворени иновации, при който всички иновационни процеси се извършват вътре в предприятията отворените иновации залагат на сътрудничеството с външни партньори.

Утвърдени изследователи предоставят в своите трудове доказателства, че достъпът до външни източници на знания е съдействал за подобряване представянето на много предприятия (Lahiri & Narayanan, 2013; Laursen & Salter, 2006). Авторите установяват голямо многообразие от ползи, реализирани от малките и средните предприятия (МСП). До известна степен това се определя от факта, че стойността, която предприятията могат да извлекат от външното знание, зависи не само от външни и контекстуални фактори, но и от различни вътрешни, специфични за бизнес организацията фактори. Редица проучвания документират значителна хетерогенност в способностите на предприятията да извличат ползи от външните източници на знания (Rothaermel & Deeds, 2006; Kale & Singh, 2007).

Редица автори разглеждат МСП като гръбнака на икономиките в много страни. Същевременно, те определят значителната им роля за икономическия растеж, иновациите и създаването на нови работни места (Van de Vrande, P.J. de Jong, & Vanhaverbeke, 2009). Въпреки това, МСП често срещат значителни трудности при внедряването на отворените иновации. Тези проблеми и предизвикателства произтичат, както от техните ограничени ресурси и по-малки мащаби, така и от специфичните характеристики на пазарите, на които оперират.

2. Вътрешни бариери пред внедряването на отворени иновации в МСП

Малките и средните предприятия често срещат значителни вътрешни пречки, които ограничават тяхната способност да внедряват отворени иновации. Тези вътрешни бариери произтичат от специфичните организационни и управленски характеристики на предприятията, които са пряко свързани с техния по-малък размер, ресурси и опит в управлението на иновации (Brunswick & Van de Vrande, 2014).

Една от най-често срещаните пречки пред внедряването на отворените иновации е ограниченото финансиране, с което разполагат МСП. Процесът на интегриране на външни идеи и технологии често изисква значителни инвестиции за адаптиране и разработване на нови продукти или услуги. В допълнение, разходите за създаване на партньорства с външни организации,

правните консултации относно интелектуалната собственост и поддържането на иновационна инфраструктура могат да бъдат твърде високи за голяма част от МСП. Липсата на достатъчно средства ограничава способността им да се включват в отворени иновационни мрежи и да привличат външни експерти и ресурси.

От друга страна, МСП не винаги разполагат с необходимия управленски капацитет за ефективно управление на процесите, свързани с отворените иновации. Липсата на специализирани звена или служители, които да са ангажирани с иновационната дейност, води до липса на координация и систематичност при внедряването на външни идеи. Освен това, много предприятия изпитват трудности при оценката на потенциалните ползи и рискове от отворените иновации, поради което те се въздържат от сътрудничеството с външни партньори (Rahman & Ramos, 2010).

Някои автори идентифицират като вътрешна бариера пред внедряването на отворени иновации в МСП ограничените технологични и изследователски ресурси. Достъпът до съвременни технологични платформи и изследователски ресурси, които са необходими за ефективното прилагане на отворените иновации, е от ключово значение за иновационните процеси. Липсата на вътрешна инфраструктура за развойна дейност ограничава способността им да взаимодействат с външни партньори, като изследователски институти или университети. Дори когато имат възможност за достъп до такива ресурси, МСП често не разполагат с достатъчно обучен персонал, който да използва тези технологии ефективно.

Като друго съществено предизвикателство може да се идентифицира фирмената култура. В някои предприятия доминира традиционната нагласа, че иновациите трябва да се развиват вътрешно и да се запазва строг контрол върху всички етапи от разработката на нови продукти и услуги (Freel & Robson, 2017). Тази „затворена“ култура възпира приемането на външни идеи и ограничава желанието за сътрудничество с външни партньори. В допълнение, липсата на ясни иновационни стратегии и структури може да създаде несигурност и съпротива сред служителите към иновационните процеси, особено когато те включват външни източници на знания.

Не на последно място, страхът от загуба на интелектуална собственост оказва особено негативно влияние върху процесите и нагласите за осъществяване на иновационна дейност с отворен характер. Този страх е свързан с допускането за загуба на контрол върху интелектуалната собственост. С оглед на факта, че иновациите представляват основен източник на конкурентно предимство, отчита се затруднение мениджмънта да споделя знания и технологии с външни партньори. Страхът от неправомерно използване или загуба на интелектуална собственост води до нежелание за участие в съвместни проекти и възпрепятства развитието на отворените иновации.

3. Външни бариери пред внедряването на отворени иновации в МСП

Освен вътрешните пречки, МСП се сблъскват и с редица външни бариери, които ограничават тяхната способност да прилагат отворени иновации. Тези външни фактори са свързани с екосистемата, в която оперират предприятията, и включват предизвикателства, свързани с достъпа до пазари, регулаторната среда, сътрудничеството с външни партньори и иновационните мрежи (Chesbrough, Kim, & Agogino, 2014).

Една от основните външни бариери пред МСП при внедряването на отворени иновации е трудността да идентифицират и осигурят подходящи външни партньори. Отворените иновации разчитат на сътрудничество с университети, изследователски институции, доставчици, клиенти и дори – конкуренти. За много МСП обаче е трудно да изградят връзки с такива организации, особено ако нямат опит или връзки в иновационни мрежи. Липсата на достъп до глобални или регионални иновационни екосистеми води до ограничени възможности за сътрудничество и намалява шансовете за успешна интеграция на външни идеи и технологии.

Регулаторната среда често представлява значителна бариера за МСП, особено по отношение на отворените иновации. Множество правни и бюрократични изисквания, свързани със защитата на интелектуалната собственост, лицензионни споразумения и патенти, могат да възпрепятстват малките предприятия да участват в сътрудничество с външни организации (Leckel, Veilleux, & Dana, 2020). Сложността на правната рамка, особено по отношение на международните партньорства, и високите разходи за правна защита често водят до отказ от прилагането на отворени иновации, тъй като МСП се страхуват от загуба на контрол върху своите иновации или от правни конфликти.

Като една от най-значимите бариери може да се определи ограничаване на достъпа до външно финансиране. Въпреки че отворените иновации предлагат възможност за споделяне на разходите и рисковете, МСП често изпитват трудности при намирането на външно финансиране за иновационни проекти (Van de Vrande, De Jong, Vanhaverbeke, & De Rochemont, 2009). Финансовите институции и инвеститорите може да бъдат по-склонни да подкрепят големи компании с доказани иновационни успехи, докато МСП се възприемат като по-рискови партньори. Липсата на финансиране не само ограничава възможностите за внедряване на иновации, но и намалява шансовете за привличане на външни партньори, които са готови да инвестират време и ресурси в съвместни проекти.

Не на последно място, пазарната несигурност и икономическата нестабилност също могат да действат като външна бариера за внедряването на отворени иновации. МСП са уязвими от икономическите колебания и непредсказуемите пазарни условия, което води до по-голяма предпазливост

при инвестирането в иновационни проекти. Несигурността относно възвръщаемостта на инвестициите в иновации и рисковете, свързани с променящите се пазарни изисквания, води до по-малка готовност за експериментиране и партньорства с външни участници.

4. Заключение

В резултат от направения литературен преглед на популярни изследователски публикации, свързани с темата за бариерите пред внедряването на отворени иновации в МСП, могат да се систематизират следните групи предизвикателства:

- **Липса на вътрешни ресурси** – МСП често нямат достатъчно финансиране, квалифициран персонал и технологични възможности за ефективно участие в процесите на отворени иновации.
- **Недостатъчна култура на сътрудничество** – Много от предприятията се стремят да запазят конфиденциалността на иновационните си процеси, което възпрепятства съвместната работа с външни партньори.
- **Правни и регулаторни бариери** – Сложните правни рамки за защита на интелектуалната собственост могат да възпират компаниите от споделяне на иновативни идеи с трети страни.
- **Риск от загуба на конкурентно предимство** – Опасенията, свързани с изтичането на критична информация към конкуренти, също играят роля при ограничаването на отворените иновации.
- **Липса на мрежа и доверие** – МСП често имат ограничен достъп до глобални иновационни мрежи и изпитват затруднения при изграждането на доверие с потенциални партньори.

В заключение може да се обобщи, че отворените иновации са ефективен инструмент за стимулиране на конкурентоспособността и растежа на МСП. Въпреки че този подход предлага редица предимства като достъп до външни знания, споделяне на рискове и ускорено внедряване на иновации, предприятията се сблъскват с множество вътрешни и външни бариери, които ограничават тяхното успешно интегриране в иновационни мрежи.

Използвани източници

- Brunswick, S., & Van de Vrande, V. (2014). Exploring open innovation in small and medium-sized enterprises. *New Front. Open Innov.*, 1, 135-156.
- Chesbrough, H., Kim, S., & Agogino, A. (2014). Chez Panisse: Building an open innovation ecosystem. *Calif. Manag. Rev.*, 56, 144-171. doi:10.1525/cmr.2014.56.4.144
- Freel, M., & Robson, P. (2017). Appropriation strategies and open innovation in SMEs. *Int. Small Bus. J.*, 35, 578-596. doi:10.1177/0266242616654957
- Kale, P., & Singh, H. (2007). Building Firm Capabilities through Learning: The Role of the Alliance Learning Process in Alliance Capability and Firm-level Alliance Success. *Strategic Management Journal* 28, 981-1000. doi:doi:10.1002/(ISSN)1097-0266.

- Lahiri, N., & Narayanan, S. (2013). Vertical Integration, Innovation, and Alliance Portfolio Size: Implications for Firm Performance. *Strategic Management Journal* 34, 1042–1064. doi:doi:10.1002/smj.2013.34.issue-9
- Laursen, K., & Salter, A. (2006). Open for Innovation: The Role of Openness in Explaining Innovative Performance among UK Manufacturing Firms. *Strategic Management Journal* 27, 131–150. doi:doi:10.1002/smj.507
- Leckel, A., Veilleux, S., & Dana, L. (2020). Local Open Innovation: A means for public policy to increase collaboration for innovation in SMEs. *Technol. Forecast. Soc. Chang.*, 153. doi:10.1016/j.techfore.2019.119891
- Rahman, H., & Ramos, I. (2010). Open Innovation in SMEs: From closed boundaries to networked paradigm. *Issues Inf. Sci. Inf. Technol.*, 7, 471-487. doi:10.28945/1221
- Rothaermel, F., & Deeds, D. (2006). Alliance Type, Alliance Experience and Alliance Management Capability in High-technology Ventures. *Journal of Business Venturing* 21, 429–460. doi:doi:10.1016/j.jbusvent.2005.02.006
- Van de Vrande, V., De Jong, J., Vanhaverbeke, W., & De Rochemont, M. (2009). Open innovation in SMEs: Trends, motives and management challenges. *Technovation*, 29, 423-437. doi:10.1016/j.technovation.2008.10.001
- Van de Vrande, V., P.J. de Jong, J., & Vanhaverbeke, W. (2009). Open innovation in SMEs: Trends, motives and management challenges. *Technovation* 29, 423–437.

ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ЕРАТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ

Докт. Деница Гъркова-Захариева¹

Резюме: Човешките ресурси са ключов инструмент за развитие на бизнес организациите. В условията на дигитализация стопанските субекти следва да трансформират процесите, свързани с тяхното управление. В този контекст, целта на доклада е в синтезиран вид да се представят новите моменти в средата, които провокират промени и в отношението и управлението на човешките ресурси в бизнес организациите.

Ключови думи: човешки ресурси, управление на човешките ресурси, дигитализация, предизвикателства.

JEL: O1, L86

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.69>

HUMAN RESOURCES IN THE AGE OF DIGITALIZATION

PhD Student Denitsa Gharkova-Zaharieva

Abstract: Human resources are a key tool for the development of business organizations. In the conditions of digitalization, business entities should transform the processes related to their management. In this context, the purpose of the report is to present in a synthesized form the new moments in the environment that provoke changes in the attitude and management of human resources in business organizations.

Key words: Human Resources, Human Resource Management, digitalization, challenges.

JEL: O1, L86.

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.pcesetfc.2024.69>

1. Introduction

We are witnessing drastic and intense changes in digital nature. Digitalization is a process that radically changes the way we live, work and interact with each other. In the conditions of rapid economic growth, globalization and technological progress, digitization is not only a natural evolutionary process or trend, but has become a necessity that engages and correlates with all aspects of society. Digitalization influences and directly transforms the economy, education, social interactions, creating a new stage in the development of humanity. The era of digitization is interesting and challenging, providing new opportunities for

---

¹ denicagarkova@abv.bg, D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov.

progress and innovative achievements. At the same time, it also generates questions related to all processes of its improvement and implementation in various aspects of business and social life, for example sales, cyber security, training, etc. Digitization by its very nature creates conditions for the extraction of maximum benefits and for a sustainable and inclusive future. From such positions, the purpose of the report is to present in a synthesized form the new moments in the environment that provoke changes in the attitude and management of human resources in business organizations.

2. The era of digitization – the 21st century

The digitalization process has a significant impact on all models and structural formations in the economy. The pace of observed changes gives grounds for expected even more intense transformations, increasing use of artificial intelligence and cloud solutions, expanding scope of enterprises processing large volumes of data, etc. Along with the significant changes that are taking place, businesses and economies in general are being provided with opportunities to realize higher productivity and gain competitive advantages on a national and global scale. It is this approach that sets the right direction of development aimed at faster convergence with developed countries, especially important for economies with catch-up goals. We are directly witnessing the creation of new business models, for example the shared economy, remote work, etc. Traditional models of property management are changing, giving them different contours and being upgraded with specific functioning mechanisms. The new models help identify additional market niches and alternative solutions for consumers more quickly and easily. The business is totally changing its structure and operating environment according to the familiar models, which in turn gives rise to the need to search for new variants of regulation and legal regulation. An interesting example is online platforms that change the way of communication and relationship with consumers, and make trade more accessible and convenient. The process of interactive technological development and rise in the 21st century leads to a substantial increase in labour productivity, driven by a number of factors, the most important of which are rapid data processing and automation.

In addition to the economic aspect, digitalization has an impact on social interactions as well, significantly changing the way of communication on a personal and professional level. On the one hand, the digital environment is a vast space within which, through the use of social networks, there are practically no boundaries for communication between people from anywhere in the world, as well as for obtaining information in a fast way, but, on the other hand, there are also a number of new challenges, for example, related to finding suitable solutions for the protection of personal data and combating the spread of false information. In the course of the pandemic situation, in addition to easy interpersonal communication and social interactions, digital platforms have helped limit physical contacts and conduct conferences and business meetings under force majeure circumstances.

These are a kind of evidence for the need to use digital opportunities as a reliable, convenient and effective way of communication, as well as for the creation of a favourable environment for their subsequent improvement.

A key area for the implementation of digital tools and the use of artificial intelligence is the educational sphere. The possibility of distance learning, of applying interactive teaching methods and synchronous communication completely transforms the education system, contributing to the construction of a new learning environment through e-learning platforms, Internet communication, the use of virtual and augmented reality, etc. This is a huge challenge to conventional and traditional education, given the need for prior training of lecturers, facilitators and moderators, etc. in the new teaching conditions. Changes in the education system are also related to the necessary technological adaptation and the formation of a new teaching system, including its parallel use with existing technical means.

3. Human resources and the age of digitalization

The field of human resources and their management is interesting for scientists and researchers, but it also has a huge practical significance, which is why it represents an attractive field for digitization for business organizations as well (Shopov et al., 2013; Gospodinov, 2012; Dimitrov, 2009; Iliev, 2006; Koleva, 2012; Kolchagova, 2009; Kotsev & Kotsev, 2008; Mateev & Kirov, 2013; Stefanov & Peycheva, 2013; Shopov & Atanasova, 2009; Shopov, Atanasova, Shopov & Peycheva, 2003; Banfield & Kay, 2008; Bennison. & Casson, 1984; Byars & Rue, 2004; Milkovich, & Boudreau, 1991). Human resources have unlimited abilities and potential to identify new business opportunities, to make innovative changes, to realize continuously increasing benefits and to achieve business successes. „With their general and specific knowledge, professional skills, work habits, attitudes and personal qualities“ they „make it possible for the business organization to carry out effective economic activity and achieve the management goals“ (Shopov, Evgeniev, Kamenov, Atanasova & Bliznakov, 2013, p. 29). In addition to the management function, human resources are also involved in: the development of the brand, the maintenance of the company culture, the selection and appointment of personnel, the training and development of the personnel, etc.

The company's human resources management system includes a set of activities and elements that should function in a coordinated and coordinated mode. Its components include:

- *Recruitment and selection of personnel*. An important element, on the quality of whose activities depends the adequacy of the educational and qualification characteristics of the employed persons, the possibility of their inclusion in the company culture and the quality of the business results achieved by them. Efforts are directed along the axis of „identification – attraction – screening – evaluation – selection – hiring – adaptation and inclusion of the newly appointed persons in the relevant positions“.

- *Training and development.* It is a continuous process of expanding, upgrading and enriching the acquired and assimilation of new knowledge, skills, competences, work methods, work behaviours, etc.; as well as assistance for their subsequent transformation into regular work achievements. The aspiration is to continuously improve their professional knowledge and abilities, in accordance with the goals of the business organization. By investing in training and development, businesses not only increase employee engagement, but improve their efficiency and competitiveness.

- *Performance management.* In order to obtain an adequate evaluation of the performance of the employees for their way of working and development and to provide constructive feedback, various evaluation methods are used. In this way, the business organization approaches professionally and proves to its employees that it cares about them and their work, that it values their efforts and contributions, while human resources can understand what is expected of them in terms of professional skills and competence and how they can improve in the process of work. It is very important to build two-way communication with employees because it is essential for their development and to maintain their commitment and motivation.

- *Corporate culture and commitment.* In modern business operating conditions, more and more companies pay attention to the human factor and strive to introduce new methods of management and interaction with employees. This leads to increased productivity, increased results and increased efficiency. It is a well-built and defined company culture that provides significant advantages. The work environment is important and helps employees feel relaxed, engaged and satisfied. Company values and work ethics significantly predetermine the ability to identify positive characteristics of the environment that guarantee respect, trust, vision for growth, teamwork, effective communication, transparency, etc. Such an environment is a prerequisite for the formation of good relations between employees and managers. It favours the reduction of conflicts, the improvement of cooperation and the strengthening of the sense of empathy towards the business organization and its goals, it helps the higher productivity and the ability to retain the most valuable workers/employees. The consequence of all this is the minimization of the costs of hiring new personnel and their training, and in case of force majeure it would help to retain valuable employees for the organization.

In the modern conditions of doing business, the role of human resources is constantly growing, and the successful functioning of the human resources management system is gaining more and more importance. Those engaged in its maintenance must deal with numerous problems related to staff turnover, low employee satisfaction, frequent conflicts, etc. Along with them, business organizations face additional challenges related to the use of modern technologies and achieving the necessary degree of adaptability and flexibility. For their part, HR professionals also face a number of challenges, such as finding the right approach to balance between the human factor and technology, as intense global changes require adequate actions and solutions to effectively manage them.

4. Challenges to human resources in the conditions of digitalization

Successfully overcoming the new challenges facing human resources is related to a good knowledge of the digital environment, its tools and mechanisms. A key contemporary challenge is the introduction and widespread use of artificial intelligence. What is it? There are various definitions, but in general it can be defined as the ability of a machine to demonstrate abilities inherent in humans (to reason, to learn, to plan, to create, etc.). Artificial intelligence is applied in monitoring the environment with technical systems, in obtaining and processing data, etc. Artificial intelligence systems are able to adapt their behaviour to a certain extent by analysing the results of previous actions and operate autonomously. Why is artificial intelligence important? Some AI technologies have been around for over 50 years, but only in recent years have real breakthroughs been achieved thanks to increased processing power, the collection of massive data sets and the development of new algorithms. Predictions are that artificial intelligence will lead to major changes and even to a complete digital transformation of society. Therefore, it becomes a priority for the EU.

Various systematizations can be made of the specific varieties of artificial intelligence, but in general two main types can be distinguished (europarl.europa.eu):

- Software: virtual assistants, image recognition software, online search engines, speech and face recognition systems;
- Artificial intelligence with a physical form: robots, autonomous cars, drones.

Artificial intelligence is increasingly expanding into all spheres of the economy and society. Its wide application enables business organizations to: optimize processes, reduce costs, increase efficiency, improve customer service, achieve a better understanding of customer preferences, automate routine tasks (information/data processing and analysis, inventory management, accounting and etc.) etc. It is the use of various analytical tools that helps identify risks and more accurately predict the future. New technologies are a challenge and now a necessity for every organization. In the field of human resources, this is related to better personnel management, optimization of selection, training and development processes, as well as support for achieving better results in the organization. In addition, the use of artificial intelligence within the framework of human resource management helps to better cope with the competition; the creation of new positions, adequate to modern times; the construction of interesting workplaces and a stimulating-competitive environment.

A survey of 250 HR leaders, the results of which are reflected in the report „The Future of Work: Intelligent by Design“ (Eightfold AI), shows that 78% of respondents are already using AI in HR functions for employee records management, 77% – for payroll processing and benefits administration, 73% – for recruiting/hiring, 72% – for performance management, and 69% – for recruiting new employees. Regarding the possible future use of artificial intelligence, 92% of HR managers say

they intend to increase the use of the technology in at least one HR area. The top five areas are: performance management – 43%, payroll processing and benefits administration – 42%, recruiting and hiring – 41%, onboarding – 40%, and employee records management – 39%. Most plan to increase their use of artificial intelligence over the next 12 to 18 months.“ (enterprise.bg)

Staff selection – *artificial intelligence optimizes personnel selection processes.* Current conventional practice shows that employees spend considerable time in selecting suitable candidates. In addition, there is a possibility of the formation of a subjective assessment of their qualities and skills. For better management of such situations, artificial intelligence is extremely suitable. Some business organizations apply the technology to screen and effectively recruit staff for vacant positions. Artificial intelligence uses algorithms to recruit candidates, analysing multiple resumes in a short time and greatly facilitating the quick finding of the right candidate. The algorithms analyse the profiles of the candidates based on their registrations in social networks or through other Internet sources, thus trying to establish some of their special characteristics. The technology is also suitable for performing certain types of tests to establish certain behavioural skills. Applying this method of evaluation, with predetermined criteria and desired results, without a direct physical meeting between the candidate and the evaluator, it is not possible to obtain an objective personal assessment of the opinion, perceptions, character of the potential employee. Some companies prefer the application of a combined model of personnel selection. One of the main challenges in this field of activity is that organizations must be absolutely sure that they have developed and implemented a transparent selection process, free of discrimination.

Training and development – *various platforms based on the use of artificial intelligence have the ability to create and offer individual training programs, fully tailored to the needs, skills and preferences of employees, with training taking place in different forms, among which can be individual sessions with trainers, video tutorials, presentations and other types of training models.* This is a very good way to train, because the artificial intelligence can judge that if an employee is learning the material quickly, the system itself can generate courses with the corresponding appropriate learning resources and tasks for more advanced and faster results. This personalized corporate attitude motivates the employee to develop career and long-term in the given organization, which in turn contributes to better productivity as well as building a good image of the given organization.

Performance management – *artificial intelligence offers the possibility, through various tools (feedback from colleagues, managers, clients, participation in projects and their final performance evaluation, training courses, trainings) to analyse the development of a given employee, based on which to draw conclusions about possible necessary improvements, formulate proposals for optimizing management processes, implement incentives through various motivational*

programs for employees with better results, including defining ideas for subsequent possible improvements. Following such an algorithm provides opportunities to increase the quality of the evaluation process and the formation of better proposals for restructuring and improvement of labour processes, taking into account the individual characteristics of human resources and the specifics of technological production parameters. In this way, the employed can be further stimulated to improve their qualifications and work results; it is possible to lay the foundations for a sustainable process of continuous improvement of the applied training programs for new employees, as well as to form an environment for easier adaptation to the values of a company and its corporate concept.

Data analysis and strategic management –from the analysis and results that AI generates, a number of conclusions can be drawn based on staff turnover, their evaluations, opinions, achievements and work style and performance, which would help to: minimize of future errors, optimization of the work process, management and planning the development of the business organization.

Automation of routine tasks – artificial intelligence provides opportunities to streamline routine administrative tasks such as: payroll processing, document management and answering frequently asked questions from employees, helping to increase the efficiency of human resource management.

5. Conclusion

Human resources make a significant contribution to the results and development of business organizations. Creating a suitable environment for increasing their productivity favours the realization of a number of competitive advantages. In the conditions of digitization, operational commitments and strategic focus must be directed to parallel changes in all systems, including the human resources management system. The application of specific IT tools, data processing and effective communication in the field of human resources are a huge challenge that company management strives to cope with. Adequate choice and timely transformations depend on how successfully the new paradigms will be able to quickly and effectively fit into the company philosophy and will be able to contribute to the realization of the goals.

Reference

Господинов, Д. (2012). *Управление на човешките ресурси в училищни организации*. София: Деал-Емилия Недялкова.

Димитров, К. (2009). Съвременни аспекти в управлението на човешките ресурси. *Научни трудове на УНСС*, Т. 2, 315-343

Изкуствен интелект и човешки ресурси. НИТ – Нови Интернет Технологии ЕООД.

<https://www.online-learning.bg/izkustven-intelekt-i-choveshki-resursi-izpolzvane-na-ii-v-hr>.

Изкуственият интелект: какво представлява и как се използва. Теми. Европейски парламент.

<https://www.europarl.europa.eu/topics/bg/article/20200827STO85804/izkustveniiat-intelekt-kakvo-predstavliava-i-kak-se-izpolzva>.

- Илиев, Й. (2006). Управление на човешките ресурси – необходимият подход от науката към практиката на българските фирми. *Годишник на УНСС*, 147-170.
- Как изкуственият интелект помага в човешките ресурси? Top Skills Recruitment. <https://www.topskills-bg.com/kak-izkustveniyat-intelekt-pomaga-v-choveshkite-resursi/>.
- Как изкуственият интелект променя управлението на човешките ресурси? 08.05.2024 Enterprise Magazine. <https://enterprise.bg/administration/kak-izkustveniyat-intelekt-promenya-upravlenieto-na-choveshkite-resursi>.
- Кирчев, К. (16.06.2023). *Въздействието на AI върху човешките ресурси с управлението на таланти*. https://www.karieri.bg/news/40348_vzdeystviето-na-ai-vrhu-choveshkite-resursi-i-upravleni.
- Колева, С. (2012). Управление на човешките ресурси. София: ИК-УНСС.
- Колчагова, Б. (2009). Мениджмънт на човешките ресурси. София: Кинг.
- Коцев, Н. & Коцев, Е. (2008). Управление на човешките ресурси в организацията. В. Търново: Абагар.
- Матеев, Г. & Киров, С. (2013). *Управление на човешките ресурси*. Благоевград: Колеж по туризъм.
- 7 Стъпки за ефективен подбор на персонала. 10/08/2021. <https://ehr.bg/2021/08/10/podbor-na-personala/>.
- Стефанов, Л. & Пейчева, М. (2013). *Управление на човешките ресурси*. София: Тракия-М.
- Човешки ресурси (HR) - какво представлява, определение и концепция. <https://bg.economy-pedia.com/11031655-human-resources-hr>.
- Шопов, Д. & Атанасова, М. (2009). *Управление на човешките ресурси*. Част 1. София: Тракия-М.
- Шопов, Д., Атанасова, М., Шопов, Т. & Пейчева, М. (2003). *Управление на човешките ресурси*. Част 2. София: Тракия-М.
- Шопов, Д., Евгениев, Г., Каменов, Д., Атанасова, М., & Близнаков, Й. (2013). *Как да управляване човешките ресурси в предприятието*. София: Труд и право.
- Banfield, P. & Kay, R. (2008). *Introduction to Human Resource Management*. Oxford: Oxford University Press.
- Bennison, M. & Casson, J. (1984). *Manpower Planning Handbook*. IMS.
- Byars, L. & Rue, L. (2004). *Human Resource Management*. Boston: IRWIN.
- Milkovich, G., & Boudreau, J. (1991). *Human Resource Management*. Boston: IRWIN, Homewood
- The Future of Work: Intelligent by Design*. Eightfold AI's 2022 Talent Survey. www.eightfold.ai.

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКС, ФИНАНСИ, ЗАСТРАХОВАНЕ, СОЦИАЛНО ДЕЛО

ОБЕКТ, ЦЕЛ И РЕЗУЛТАТИ ОТ НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СЪВРЕМЕННОТО НАЦИОНАЛНО СТОПАНСТВО Проф. д.ик.н Росица Чобанова.....	7
КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА НА ЕНЕРГИЙНАТА СИГУРНОСТ Проф. д-р Андрей Захариев, докт. Илиан Илчев	15
PARALLEL ANALYSIS OF THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE LARGE LISTED COMPANIES FROM THE TOURISM SECTOR Prof. Stefan Simeonov, PhD, PhD student Alexey Gudev	22
МОДЕЛЪТ ЗА АНАЛИЗ „ДЮ ПОНТ“ КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ОЦЕНКА НА ДЕЙНОСТТА НА ЖИВОТОЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ Доц. д-р Венцислав Василев.....	32
ЗА ЛИПСВАЩАТА ВРЪЗКА МЕЖДУ ДАНЪЧНАТА АВТОНОМНОСТ НА ОБЩИНИТЕ И МЕСТНАТА СТОПАНСКА АКТИВНОСТ Доц. д-р Людмил Найденов	41
ВЛИЯНИЕ НА НАРАСТВАЩАТА ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА ЖИВОТ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ГРАЖДАНИ ВЪРХУ ДЪЛГОСРОЧНИТЕ ГРИЖИ Доц. д-р Николай Нинов	49
ПАЗАРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОМЯНАТА НА УЧАСТИЕТО НА ОСИГУРЕНИТЕ ЛИЦА ВЪВ ФОНДОВЕТЕ ЗА ДОПЪЛНИТЕЛНО ДОБРОВОЛНО ПЕНСИОННО ОСИГУРЯВАНЕ В БЪЛГАРИЯ Доц. д-р Пламен Йорданов, гл. ас. д-р Маргарита Николова	58
ПРОБЛЕМИ В РАЗВИТИЕТО НА ЗАСТРАХОВАНЕТО „КАСКО НА МПС“ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗАСТРАХОВАТЕЛЕН ПАЗАР Доц. д-р Румен Ерусалимов	66
РОЛЯТА НА ВИШЕТО ИКОНОМИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ФОРМИРАНЕТО И ПОВИШАВАНЕТО НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНАТА ГРАМОТНОСТ Гл. ас. д-р Анелия Панева.....	73

АНАЛИТИЧЕН ПРЕГЛЕД НА ТОП 10 НА HEALTHTECH СТАРТЪПИТЕ В БЪЛГАРИЯ (СПОРЕД КЛАСАЦИИТЕ НА TRACXN) Гл. ас. д-р Валентина Нинова	80
РАЗВИТИЕ И СЪСТОЯНИЕ НА ОСИГУРЯВАНЕТО В УНИВЕРСАЛЕН ПЕНСИОНЕН ФОНД В БЪЛГАРИЯ Гл. ас. д-р Йордан Йорданов	91
ПАЗАРЪТ НА ТРУДА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД УМЕНИЯТА НА РАБОТНАТА СИЛА Гл. ас. д-р Таня Илиева	100
СТРЕС ТЕСТ НА ПУБЛИЧНИ ПРЕДПРИЯТИЯ ЧРЕЗ ALTMAN'S Z-SCORE МОДЕЛ Ас. д-р Силвия Заркова	105
АНАЛИЗ НА СТРУКТУРАТА НА СОБСТВЕНИЯ КАПИТАЛ НА БАНКОВИЯ СЕКТОР В КОНТЕКСТА НА РЕГУЛАТОРНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ БАЗЕЛ III Д-р Беатрис Любенова	111
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПАРАМЕТРИ НА ТРАНСПОРТНИЯ СЕКТОР - СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ Докт. Васил Василев	123
ШОКОВИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ НА ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ ОТРАСЛИ НА ИКОНОМИКАТА В БЪЛГАРИЯ И ЕС – ЕМПИРИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА Докт. Горян Милев	131
ИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ И ЕВОЛЮЦИЯ НА ДАНЪЧНАТА ОСНОВА В АГРАРНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ – ЕМПИРИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА Докт. Ивайло Здравков	141
СЪСТОЯНИЕ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР НА НЕДВИЖИМИ ИМОТИ - ТЕНДЕНЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА Докт. Пламен Илиев	150
ИКОНОМИЧЕСКИ ОСНОВАНИЯ ЗА ДЪРЖАВНАТА НАМЕСА: МОДЕЛИ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЯ И COVID-19 Докт. Станислав Младенов	159

РЕГИОНАЛНА КОНВЕРГЕНЦИЯ И ДИВЕРГЕНЦИЯ НА ЦЕНОВИТЕ РАВНИЩА НА НЕДВИЖИМИТЕ ИМОТИ В БЪЛГАРИЯ: ДИНАМИКА И ТЕНДЕНЦИИ Докт. Цондю Цондев	169

СЧЕТОВОДСТВО, КОНТРОЛ, АНАЛИЗ, СТАТИСТИКА

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА СЧЕТОВОДНО ОТЧИТАНЕ НА СПЕЦИФИЧНИТЕ ПРИХОДИ В ПЕНСИОННООСИГУРИТЕЛНИТЕ ДРУЖЕСТВА Проф. д-р Атанас Атанасов	183

NEAR-EXACT DISTRIBUTIONS AND FINITE FORM REPRESENTATIONS: PROBLEMS THEY CAN SOLVE Full Professor, Ph.D. & Hab., Carlos A. Coelho	190

НОРМАТИВНАТА РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ОТНОСНО ОПОВЕСТЯВАНЕТО НА НЕФИНАНСОВА ИНФОРМАЦИЯ КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА НАДЕЖДНА ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА БАНКИТЕ Доц. д-р Венцислав Вечев	198

SUSTAINABILITY REPORTING CHALLENGES IN THE CONTEXT OF CHANGES IN ACCOUNTING LEGISLATION Assoc. Prof. Galina Chipriyanova, PhD, Assoc. Prof. Mihail Chipriyanov, PhD	204

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО СЧЕТОВОДСТВО В СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ Доц. д-р Галя Иванова-Кузманова	211

ПРОБЛЕМИ ПРИ ОТЧИТАНЕ НА ПРИХОДИТЕ И РАЗХОДИТЕ ПО ДОГОВОРИ ЗА СТРОИТЕЛСТВО Доц. д-р Диана Крумова	218

COMPARATIVE ANALYSIS OF FINANCIAL INCLUSION IN ROMANIA, BULGARIA, AND THE REPUBLIC OF MOLDOVA THROUGH THE FINANCIAL INCLUSION INDEX OF TRADITIONAL AND FINTECH SERVICES Assoc. Prof. Eduard Hîrbu, PhD, Hîrbu Ana	226

ИКОНОМИЧЕСКИ РАЗЛИЧИЯ И НЕРАВЕНСТВА МЕЖДУ СЕВЕРНА И ЮЖНА БЪЛГАРИЯ Доц. д-р Красимира Славева.....	235

СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА СЕЗОННИТЕ КОЛЕБАНИЯ В ПОСЕЩЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИ ГРАЖДАНИ В ЧУЖБИНА Доц. д-р Пламен Петков, докт. Пламена Колева	247
ДОКЛАДВАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТТА НА БИЗНЕСА – СЪДЪРЖАНИЕ И АКТУАЛНИ НАСОКИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ Доц. д-р Радосвета Кръстева-Христова	257
ПОЗИЦИОНИРАНЕ НА ПРИЕМА НА СТУДЕНТИ ПО АДМИНИСТРАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ И ИКОНОМИКА ЗА УЧЕБНАТА 2023 – 2024 ГОДИНА В Р БЪЛГАРИЯ доц. д-р Росица Колева	266
УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ОДИТОРСКИТЕ УСЛУГИ В УСЛОВИЯТА НА ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ Доц. д-р Силвия Костова	272
ОБЕЗЦЕНКА НА ВЗЕМАНИЯТА ОТ ПРОДАЖБИ В ПРЕДПРИЯТИЯТА Доц. д-р Слави Генов	280
ВЛИЯНИЕ НА ДАНЪЧНИТЕ НЕСЪОТВЕТСТВИЯ ВЪРХУ ФИСКАЛНАТА СТАБИЛНОСТ Гл. ас. д-р Жельо Желев	288
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПРИЛАГАНЕТО НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СТАНДАРТ ЗА ФИНАНСОВО ОТЧИТАНЕ 9 В МУЛТИНАЦИОНАЛНИТЕ КОРПОРАЦИИ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ Гл. ас. д-р Кирил Димитров	296
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ОБРАЗОВАНИЕТО ПО СЧЕТОВОДСТВО В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА Гл. ас. д-р Ралица Данчева	302
НЕЗАВИСИМОСТТА НА ОДИТНИТЕ КОМИТЕТИ И ВЪТРЕШНИЯ ОДИТ В ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ Докт. Румен Гъбов	308
АНАЛИЗ НА КЛЮЧОВИ АСПЕКТИ ОТ ОРГАНИЗАЦИОННАТА СТРУКТУРА НА НАЦИОНАЛНИЯ СТАТИСТИЧЕСКИ ИНСТИТУТ Докт. Цветозария Гатева	316

**МЕНИДЖМЪНТ, МАРКЕТИНГ, МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ,
ПЛАНИРАНЕ, ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ**

DIGITAL THREAT ANALYSIS

**Professor Serghei Ohrimenco DSc, Associate Professor Lucia Gujuman,
PhD, Valeriu Cernei..... 329**

**ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ПОДБОРА НА ЧОВЕШКИ РЕСУРСИ В
БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ**

Проф. д-р Галина Захариева, докт. Маргарита Николова 336

**GENERATION Z IN POLAND AND BULGARIA: CORE VALUES AND
LIFE PRIORITIES**

**Prof. UEP. dr hab. Dariusz Nowak, Assist. Prof. Aleksandar Lichev, PhD,
Szymon Nowak..... 344**

**СЪВРЕМЕНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА МАРКЕТИНГОВИЯ ПЕРСОНАЛ –
СПЕЦИФИКА И ПРОБЛЕМНИ АСПЕКТИ**

Доц. д-р Ваня Григорова 352

ИНТЕЛИГЕНТНА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ И РАБОТА В МРЕЖИ

Доц. д-р Евелина Парашкевова, Доц. д-р Маргарита Шопова..... 360

**POSITIVE ASPECTS AND CHALLENGES OF GENERATIVE ARTIFICIAL
INTELLIGENCE APPLICATIONS**

Assoc. Prof. Natalia Marinova, PhD..... 368

**УСТОЙЧИВО ВНЕДРЯВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕ ПО ПРОЕКТ №: 2022-1-
BG01-KA220-VET-000089399 „ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТ
НА МСП В СЕКТОРА ХОРЕКА ЗА ЕФЕКТИВНО УСВОЯВАНЕ НА
ЗНАНИЯ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ
(HORECA 5.0)“**

Доц. д-р Христо Сирашки..... 375

**ИНТЕРЕСИ И МОТИВАЦИОННИ НАГЛАСИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА
МЕНИДЖЪРА**

Гл. ас. д-р Десислава Алексиева..... 382

**РОЛЯТА НА СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ В СЪВРЕМЕННАТА
ИКОНОМИКА: ПЕРСПЕКТИВИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ЗА
БИЗНЕСА**

Гл. ас. д-р Кремена Маринова-Костова 388

ОСОБЕНОСТИ НА МЕЖДУЛИЧНОСТНИТЕ КОНФЛИКТИ В
ОРГАНИЗАЦИИТЕ И ТЯХНОТО РАЗРЕШАВАНЕ
Гл. ас. д-р **Милен Динков**..... 396

СЪЩНОСТ И ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОТВОРЕНИТЕ
ИНОВАЦИИ
Гл. ас. д-р **Юлиян Господинов**..... 404

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ПЪТЯ НА
КЛИЕНТА
Ас. д-р **Стелиана Василева** 412

PROTECTION OF DOCUMENT-CENTRIC SYSTEMS FROM DIGITAL
THREATS
Assistant Ghenadie Belinschi 420

ИМПЛЕМЕНТИРАНЕ НА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ В ГЪВКАВА
МЕТОДОЛОГИЯ (SCRUM) НА УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ ЗА
УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ
Д-р **Андрей Йорданов** 426

ИКОНОМИКА НА ОТРАСЛИТЕ

УСТРОЙСТВО НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ТЕРИТОРИИ – ОСОБЕНОСТИ,
РЕГЛАМЕНТИ, ПРОБЛЕМИ
Проф. д-р **Гена Велковска** 437

КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА
СЕЛСКИТЕ ТЕРИТОРИИ В БЪЛГАРИЯ
Проф. д-р **Марина Николова**..... 446

AN ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT
CHALLENGES OF RETAIL AND WHOLESALE BUSINESSES IN
UKRAINE
**Prof., Doctor of Economics, Olena Khadzhynova, Assoc. Prof.,
Candidate of Economic Sciences, Larysa Kapranova Ph. D.,
Roman Sharanov** 456

НЯКОИ ПРАВНИ И ПРАКТИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ МЕНИДЖМЪНТА
НА СТОПАНСКИТЕ ДВОРОВЕ
Доц. д-р **Валери Велковски**..... 462

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЕВРОПЕЙСКИЯ АГРАРЕН СЕКТОР Доц. д-р Виолета Блажева.....	473
ЕКО-ЕФЕКТИВНИ СТРАТЕГИИ Доц. д-р Елена Йорданова.....	478
INNOVATION AND INDUSTRY 5.0 – SOME CONNECTIONS AND OPPORTUNITIES Assoc. Prof., Iskra Panteleva, PhD	483
OPPORTUNITIES FOR INDUSTRIAL BUSINESS DEVELOPMENT THROUGH TECHNOLOGICAL INNOVATIONS Assoc. Prof. Iskra Panteleva, PhD, PhD Student Kalin Borisov.....	491
ПРОМОТИРАНЕ НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ДЕСТИНАЦИЯ ЧРЕЗ ДИГИТАЛНИ ИНОВАЦИИ Доц. д-р Любка Илиева	499
ЛОГИСТИЧНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ФИРМАТА, ОРГАНИЗАЦИОННАТА ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА АКТИВНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИВОВАРНИ ПРЕДПРИЯТИЯ Доц. д-р Сергей Найденов	506
ПРОУЧВАНЕ НА РЕЛАЦИЯТА МЕЖДУ ДИГИТАЛНИТЕ УМЕНИЯ ЗА ПАЗАРУВАНЕ И РАЗПОЛАГАЕМИТЕ ДОХОДИ НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ В БЪЛГАРИЯ Доц. д-р Симеонка Петрова.....	516
ИКОНОМИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ В КОНТЕКСТА НА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИКОНОМИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ 21 ВЕК Гл. ас. д-р Ваня Ганева	522
TRANSFORMATION OF CONSUMER ONLINE PURCHASING BEHAVIOUR IN THE EUROPEAN UNION Head Assist. Prof. Zoya Ivanova, PhD	529
METHODS FOR GENERATING INNOVATIONS IN BULGARIAN ENTERPRISES Head Assist. Prof. Ivaylo Kostov, Ph.D.....	537

РОЛЯ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИЯ ТУРИЗЪМ Гл. ас. д-р Павлин Павлов	545
БАРИЕРИ ПРЕД ОТВОРЕНИТЕ ИНОВАЦИИ В МАЛКИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ Докт. Виктор Маринов.....	551
HUMAN RESOURCES IN THE AGE OF DIGITALIZATION PhD Student Denitsa Gharkova-Zaharieva.....	557

CONTENTS

ECONOMICS, FINANCE, INSURANCE, SOCIAL WORK

OBJECT, PURPOSE AND RESULTS FROM THE STUDY ON CONTEMPORARY NATIONAL STUDIES Prof.,D.Sc. Rossitsa Chobanova	7
CONCEPTUAL FRAMEWORK OF ENERGY SECURITY Prof. Andrey Zahariev, PhD, PhD Student Iliyan Ilchev	15
PARALLEL ANALYSIS OF THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE LARGE LISTED COMPANIES FROM THE TOURISM SECTOR Prof. Stefan Simeonov, PhD, PhD student Alexey Gudev	22
THE "DU PONT" ANALYSIS MODEL AS AN OPPORTUNITY FOR ASSESSING THE ACTIVITY OF LIFE INSURANCE COMPANIES IN BULGARIA Assoc. Prof. Ventsislav Vasilev, PhD	32
ON THE MISSING LINK BETWEEN THE TAX AUTONOMY OF MUNICIPALITIES AND THE LOCAL BUSINESS ACTIVITY Assoc. Prof. Lyudmil Naydenov, PhD	41
THE IMPACT OF INCREASING LIFE EXPECTANCY OF EUROPEAN CITIZENS ON LONG-TERM CARE Assoc. Prof. Nikolay Ninov, PhD	49
MARKET SPECIFICS OF THE CHANGE IN THE PARTICIPATION OF INSURED PERSONS IN THE SUPPLEMENTARY VOLUNTARY PENSION INSURANCE FUNDS IN BULGARIA Assoc. Prof. Plamen Yordanov, PhD, Head Assist. Prof. Margarita Nikolova, PhD	58
PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF MOTOR VEHICLE CASCO INSURANCE ON THE BULGARIAN INSURANCE MARKET Assoc. Prof. Rumen Erusalimov, PhD	66
THE ROLE OF HIGHER ECONOMIC EDUCATION IN THE FORMATION AND ENHANCEMENT OF INSURANCE LITERACY Head Assist. Prof. Anelia Paneva, PhD	73

ANALYTICAL REVIEW OF THE TOP 10 HEALTHTECH STARTUPS IN BULGARIA (ACCORDING TO TRACXN RANKINGS) Head Assist. Prof. Valentina Ninova, PhD	80
DEVELOPMENT AND STATE OF INSURANCE IN UNIVERSAL PENSION FUND IN BULGARIA Head Asist. Prof. Yordan Yordanov, PhD	91
THE LABOUR MARKET AND CHALLENGES TO WORKFORCE SKILLS Head Assist. Prof. Tanya Ilieva, PhD	100
STRESS TEST OF PUBLIC ENTERPICES THROUGH ALTMAN'S Z-SCORE MODEL Assist. Prof. Silvia Zarkova, PhD	105
ANALYSIS OF THE EQUITY STRUCTURE OF THE BANKING SECTOR IN THE CONTEXT OF BASEL III REGULATORY REQUIREMENTS Beatris Lyubenova, PhD	111
SOCIO-ECONOMIC PARAMETERS OF THE TRANSPORT SECTOR - COMPARATIVE ANALYSIS PhD student Vasil Vasilev	123
SHOCK EFFECTS OF THE PANDEMIC ON SECTORS OF THE ECONOMY IN BULGARIA AND THE EU - EMPIRICAL EVIDENCE PhD Student Goryan Milev	131
ECONOMIC INDICATORS AND EVOLUTION OF THE TAX BASE IN THE AGRICULTURAL SECTOR IN BULGARIA - EMPIRICAL EVIDENCE PhD Student Ivaylo Zdravkov	141
STATE OF THE GLOBAL REAL ESTATE MARKET - TRENDS AND CHALLENGES PhD Student Plamen Iliev	150
ECONOMIC RATIONALE FOR GOVERNMENT INTERVENTION: INTERVENTION MODELS AND COVID-19 PhD Student Stanislav Mladenov	159
SHOCK EFFECTS OF THE PANDEMIC ON SECTORS OF THE ECONOMY IN BULGARIA AND THE EU - EMPIRICAL EVIDENCE PhD Student Tsondu Tsondev	169

ACCOUNTING, CONTROL, ANALYSIS, STATISTICS

POSSIBILITIES FOR ACCOUNTING OF SPECIFIC INCOME IN PENSION INSURANCE COMPANIES Prof. Atanas Atanasov, PhD	183
NEAR-EXACT DISTRIBUTIONS AND FINITE FORM REPRESENTATIONS: PROBLEMS THEY CAN SOLVE Full Professor, Ph.D. & Hab., Carlos A. Coelho	190
REGULATORY REGULATIONS ON THE DISCLOSURE OF NON-FINANCIAL INFORMATION AS A PREREQUISITE FOR A RELIABLE ASSESSMENT OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BANKS Assoc. Prof. Ventsislav Vechev, PhD	198
SUSTAINABILITY REPORTING CHALLENGES IN THE CONTEXT OF CHANGES IN ACCOUNTING LEGISLATION Assoc. Prof. Galina Chipriyanova, PhD, Assoc. Prof. Mihail Chipriyanov, PhD	204
PROBLEMS AND PERSPECTIVES IN ACCOUNTING EDUCATION IN MODERN CONDITIONS Assoc. Prof. Galia Ivanova –Kuzmanova, PhD	211
PROBLEMS IN ACCOUNTING FOR INCOME AND EXPENSES UNDER CONSTRUCTION CONTRACTS Assoc. Prof. Diana Krumova, PhD	218
COMPARATIVE ANALYSIS OF FINANCIAL INCLUSION IN ROMANIA, BULGARIA, AND THE REPUBLIC OF MOLDOVA THROUGH THE FINANCIAL INCLUSION INDEX OF TRADITIONAL AND FINTECH SERVICES Assoc. Prof. Eduard Hîrbu, PhD, Hîrbu Ana	226
ECONOMIC DIFFERENCES AND INEQUALITIES BETWEEN NORTH AND SOUTH BULGARIA Assoc. prof. Krasimira Slaveva, PhD	235
STATISTICAL ANALYSIS OF SEASONALITY IN THE VISITS OF BULGARIAN CITIZENS ABROAD Assoc. prof. Plamen Petkov, PhD, PhD student Plamena Koleva	247

CORPORATE SUSTAINABILITY REPORTING - CONTENT AND CURRENT GUIDELINES OF THE EUROPEAN UNION Assoc. Prof. Radosveta Krasteva-Hristova, PhD	257
POSITIONING OF STUDENT ADMISSIONS IN ADMINISTRATION AND MANAGEMENT AND ECONOMICS FOR THE 2023–2024 ACADEMIC YEAR IN THE REPUBLIC OF BULGARIA Assoc. Prof. Rositsa Koleva, PhD.....	266
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AUDIT SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION Assoc. Prof. Silviya Kostova, PhD	272
IMPAIRMENT OF RECEIVABLES FROM SALES IN ENTERPRISES Assoc. Prof. Slavi Genov, PhD.....	280
IMPACT OF TAX GAPS ON FISCAL STABILITY Head assist. Prof. Zhelyo Zhelev, PhD	288
CHALLENGES AND IMPLICATIONS OF THE APPLICATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARD 9 IN MULTINATIONAL CORPORATIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS Head assist. Prof. Kiril Dimitrov, PhD.....	296
THE CHALLENGES IN ACCOUNTING EDUCATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION Head assist. Prof. Ralitsa Dancheva, PhD.....	302
INDIPENDANCE OF AUDIT COMMITTEE AND INTERNAL AUDIT IN THE PUBLIC SECTOR OF ECONOMICS IN BULGARIA PhD Student Rumen Gabov, ...	308
ANALYSIS OF KEY ASPECTS OF THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE NATIONAL STATISTICAL INSTITUTE PhD student Tsvetozaria Gateva	316
MANAGEMENT, MARKETING, INTERNATIONAL RELATIONS, PLANNING, INFORMATION TECHNOLOGY	
DIGITAL THREAT ANALYSIS Professor Serghei Ohrimenco DSc, Associate Professor Lucia Gujuman, PhD, Valeriu Cernei.....	329

DIGITALIZATION OF HUMAN RESOURCES RECRUITMENT IN BULGARIAN ENTERPRISES Prof. Galina Zaharieva, PhD, PhD student Margarita Nikolova	336
GENERATION Z IN POLAND AND BULGARIA: CORE VALUES AND LIFE PRIORITIES Prof. UEP. dr hab. Dariusz Nowak, Assist. Prof. Aleksandar Lichev, PhD, Szymon Nowak.....	344
MODERN MARKETING PERSONNEL MANAGEMENT – SPECIFICITY AND PROBLEM ASPECTS Assoc. Prof. Vanya Grigorova, PhD	352
SMART SPECIALIZATION AND NETWORKING Assoc. Prof. Evelina Parashkevova, PhD, Assoc. Prof. Margarita Shopova, PhD.....	360
POSITIVE ASPECTS AND CHALLENGES OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS Assoc. Prof. Natalia Marinova, PhD.....	368
SUSTAINABLE IMPLEMENTATION OF TRAINING UNDER PROJECT №№: 2022-1-BG01-KA220-VET-000089399 „ENABLING SMES IN THE HORECA SECTOR FOR THE EFFECTIVE ADOPTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE KNOWLEDGE AND TOOLS“ (HORECA5.0) Assoc. Prof. Hristo Sirashki, PhD	375
INTERESTS AND MOTIVATIONAL ATTITUDES AT THE SIGHT OF THE MANAGER Head Assist Prof. Desislava Aleksieva, PhD	382
THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN THE MODERN ECONOMY: PROSPECTS AND CHALLENGES FOR THE BUSINESS Head Assist. Prof. Kremena Marinova-Kostova, PhD	388
FEATURES OF INTERPERSONAL CONFLICTS IN ORGANIZATIONS AND THEIR RESOLUTION Head Assist Prof. Milen Dinkov, PhD	396
ESSENCE AND MAIN CHARACTERISTICS OF OPEN INNOVATIONS Head Assist. Prof. Yuliyans Gospodinov, PhD.....	404

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CUSTOMER JOURNEY MANAGEMENT
Assist. Prof. Steliana Vasileva, PhD..... 412

PROTECTION OF DOCUMENT-CENTRIC SYSTEMS FROM DIGITAL
THREATS
Assistant Ghenadie Belinschi 420

IMPLEMENTING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AN AGILE
METHODOLOGY (SCRUM) OF PROJECT MANAGEMENT FOR
SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Andrey Yordanov, PhD 426

ECONOMY OF INDUSTRIES

ARRANGEMENT OF AGRICULTURAL TERRITORIES - FEATURES,
REGULATIONS, PROBLEMS
Prof. Dr. Gena Velkovska..... 437

CONCEPTUAL MODEL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF
RURAL TERRITORIES IN BULGARIA
Prof. Marina Nikolova, PhD..... 446

AN ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT
CHALLENGES OF RETAIL AND WHOLESALE BUSINESSES IN
UKRAINE
**Prof., Doctor of Economics, Olena Khadzhynova, Assoc. Prof., Candidate of
Economic Sciences, Larysa Kapranova' Ph. D., Roman Sharanov 456**

SOME LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS AT MANAGEMENT OF ON
THE FARM YARDS
Assoc. Prof. Valeri Velkovski, PhD 462

PROBLEMS AND CHALLENGES IN FRONT OF THE EUROPEAN
AGRICULTURAL SECTOR
Assoc. Prof. Violeta Blazheva, PhD 473

ECO-EFFICIENT STRATEGIES
Assoc. Prof. Elena Yordanova, PhD 478

INNOVATION AND INDUSTRY 5.0 – SOME CONNECTIONS AND
OPPORTUNITIES
Assoc. Prof., Iskra Panteleva, PhD 483

OPPORTUNITIES FOR INDUSTRIAL BUSINESS DEVELOPMENT THROUGH TECHNOLOGICAL INNOVATIONS Assoc. Prof. Iskra Panteleva, PhD, PhD Student Kalin Borisov.....	491
PROMOTING THE TOURIST DESTINATION THROUGH DIGITAL INNOVATIONS Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, PhD	499
THE LOGISTICS BEHAVIOR OF THE COMPANY, ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION AND BUSINESS ACTIVITY OF BULGARIAN BREWERS Assoc. prof. Sergey Naydenov, PhD.....	506
STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL SHOPPING SKILLS AND DISPOSABLE INCOME OF CONSUMERS IN BULGARIA Assoc. Prof. Simeonka Petrova, PhD.....	516
ECONOMIC SOCIOLOGY IN THE CONTEXT OF CHALLENGES FACING ECONOMIC EDUCATION IN THE 21ST CENTURY Head Assist. Prof. Vanya Ganeva, PhD	522
TRANSFORMATION OF CONSUMER ONLINE PURCHASING BEHAVIOUR IN THE EUROPEAN UNION Head Assist. Prof. Zoya Ivanova, PhD	529
METHODS FOR GENERATING INNOVATIONS IN BULGARIAN ENTERPRISES Head Assist. Prof. Ivaylo Kostov, Ph.D.	537
ROLE OF ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM Head Assist. Prof. Pavlin Pavlov, PhD	545
BARRIERS TO OPEN INNOVATION IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES PhD student Viktor Marinov.....	551
HUMAN RESOURCES IN THE AGE OF DIGITALIZATION PhD Student Denitsa Gharkova-Zaharieva.....	557

Международна научна конференция

**ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИКОНОМИЧЕСКИТЕ
НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ХХІ ВЕК**

Свищов, 22 ноември 2024 г.

Сборник с доклади

*Конференцията е посветена на 80 години от създаването
на Съюза на учените в България*

ISBN 978-954-23-2522-2 - Печатно

ISBN 978-954-23-2523-9 - Онлайн

Издателство и печат: Академично издателство „Ценов“

Свищов, ул. „Цанко Церковски“ № 11а